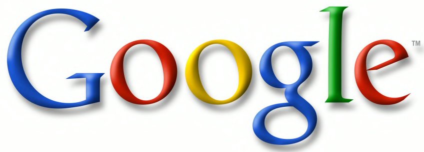
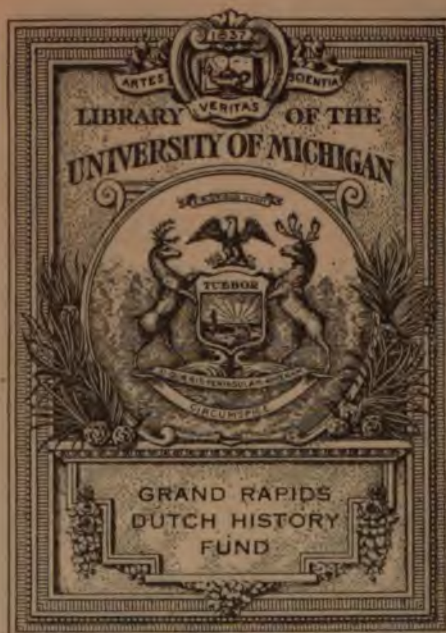

Google

1837
ARTES
VERITAS
SCIENTIA
LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF MICHIGAN
TUEBOR
CIRCUMSPICE
GRAND RAPIDS
DUTCH HISTORY
FUND

GELRE.

VEREENIGING TOT BEOEFENING VAN
GELDERSCHE GESCHIEDENIS, OUDHEIDKUNDE EN RECHT.

BIJDRAGEN
EN
MEDEDEELINGEN.

DEEL I.

ARNHEM,
P. GOUDA QUINT.
1898.

NAAMLIJST DER LEDEN

VAN DE

VEREENIGING „GELRE".

Bestuur.

Mr. J. J. S. Baron Sloet, te Oosterbeek, *Eerste Voorzitter.*
F. A. Hoefer, te Hattem, *Tweede Voorzitter.*
Dr. J. S. van Veen, te Arnhem, *Secretaris.*
J. Gimberg, te Zutphen, *Penningmeester.*
H. D. J. van Schevichaven, te Nijmegen.
J. H. Hofman, te Schalkwijk.
. . . .

Eerelid.

Dr. R. Fruin, te Leiden.

Leden.

Mr. J. Acquoy, te Utrecht.
H. J. Allard, te Maastricht.
Jhr. Mr. D. W. van Andringa de Kempenaer, te Zutphen.
Jac. Anspach, te Ek-en-Wiel.
W. M. J. Arendts, te Opheusden.
Mr. W. E. J. Baron van Balveren, te Arnhem.
Jhr. A. D. Bas Backer, te Apeldoorn.
Jhr. W. Bas Backer, te Zwolle.
Jhr. G. L. C. H. Baud, te Putten.
A. A. Beekman, te Schiedam.
P. L. Bender, te Groningen.
H. J. Berends, te Arnhem.
Mr. J. L. Berns, te Leeuwarden.
L. H. C. Beijens, te Arnhem.
De Bibliotheek der gemeente Haarlem.
De Bibliotheek der onderwijzers in het arrondissement Wageningen.
De Universiteits-Bibliotheek te Leipzig.
W. A. J. Blaisse, te Etten (bij Terborg).

Mr. D. B. R. Baron van Lynden, te Arnhem.
F. Baron van Lynden van Hemmen, te Hemmen.
Dr. K. Lijndrajer, te Assen.
Mr. N. S. T. A. van Meurs, te Arnhem.
Mr. P. A. N. S. van Meurs, te 's Gravenhage.
G. A. Meijer, te Nijmegen.
Mr. K. M. G. de Meijier, te Arnhem.
Jhr. A. H. P. J. Mollerus, te Arnhem.
Mr. D. J. Mom Visch, te Arnhem.
Dr. J. J. Moolhuizen, te Doetinchem.
W. P. J. Muller, te Arnhem.
Mr. S. Muller Fz., te Utrecht.
Mr. D. A. van Munster van Heuven, te Nijmegen.
Mr. G. Murman, te Tiel.
Jhr. Mr. G. A. Nahuys, te Arnhem.
C. A. W. Nairac, te Lochem.
H. S. Nederburgh, te Nijmegen.
Mr. J. F. Neeb, te Harderwijk.
Mr. J. P. R. M. de Nerée van Babberich, te 's Gravenhage.
W. C. A. H. Nieuwenhuizen, te Nijmegen.
Jhr. Mr. F. G. X. M. van Nispen, te Nijmegen.
Jhr. G. A. van Nispen, te Opheusden.
Jhr. L. W. van Nispen, te Arnhem.
Jhr. Mr. L. C. C. O. M. van Nispen tot Sevenaer, te Arnhem.
Wouter Nijhoff, te 's Gravenhage.
J. van Oordt tot Bunschoten, te Apeldoorn.
Mr. D. van Oosten Slingeland, te Arnhem.
J. M. van Oppenraay, te Velp.
P. H. den Ouden, te Waardenburg.
Jhr. C. C. G. de Pesters, te Nijmegen.
Dr. W. Pleyte, te Leiden.
Mr. W. van de Poll, te Nijmegen.
H. Portheine Jr., te Arnhem.
De Vereeniging «Prodesse Conamur», te Arnhem.
Mr. A. Pijnacker Hordijk, te Tiel.
M. L. Quack, te Elst (Betuwe).
C. L. Rambonnet, te Zutphen.
N. S. Rambonnet, te Doornspijk.
Mr. A. G. A. Ridder van Rappard, te Oosterbeek.
Mr. J. G. Ridder van Rappard, te Laren (Gelderland).
Jhr. Mr. Th. H. F. van Riemsdijk, te 's Gravenhage.
Mr. P. Rink, te Tiel.
J. B. Roelvink, te Winterswijk.
Th. M. Roest, te Leiden.
Ed. Rosenkrantz, te Keulen.
A. A. J. van Rossum, te Benschop.

Mr. C. P. L. Rutgers, te Groningen.
J. H. Rutgers, te Dusseldorf.
P. G. Sager, te Beekbergen.
Jhr Mr. A. F. O. van Sasse van Ysselt, te 's Hertogenbosch.
Aug. Sassen, te Helmond.
J. H. L. van der Schaaff, te Amsterdam.
Mr. E. G. C. Scheidius, te Arnhem.
E. H. Scheidius, te Arnhem.
C. Schillemans, te Zutphen.
Jhr. Mr. F. J. C. Schimmelpenninck, te Renkum.
H. F. Schoemaker, te Arnhem.
Dr. R. Scholten, te Kleef.
Jhr. A. L. van Schuylenburch, te Hoog Keppel.
A. H. Servatius, te Terwolde.
Mr. C. J. Sickesz, te Lochem.
M. A. Sipman, te Arnhem.
Jhr. J. W. Six, te Delft.
E. W. Baron Sloet, te Voorst.
L. H. C. van der Sluys Lehr, te Hees (bij Nijmegen).
B. L. Snelting, te Vaassen.
A. C. Baron Snouckaert van Schauburg, te 's Gravenhage.
Mr. C. J. A. Spiering, te Arnhem.
A. Staring, te Lochem.
G. Starink, te Arnhem.
D. J. A. D. van den Steen van Ommeren, te Nijmegen.
J. W. Steens Zijnen, te Nijmegen.
Mr. W. C. Thomas, te Arnhem.
Mr. J. B. D. Tulleken, te Nijmegen.
H. P. J. Tutein Nolthenius, te Apeldoorn.
R. P. J. Tutein Nolthenius, te Zutphen.
Mr. M. Tydeman Jr., te Breda.
Mr. P. H. A. Tydeman, te Tiel.
Mr. W. J. L. Umbgrove, te Zutphen.
J. P. D. van Veen, te Ede.
Mr. R. Veldwijk, te Arnhem.
B. P. Velthuysen, te Hertme (bij Borne).
J. P. Vemer, te Groenlo.
G. J. Verburgt, te Oosterbeek.
Mr. W. A. Baron van Verschuer, te 's Gravenhage.
H. J. C. Vieweg, te Nijmegen.
Dr. G. J. de Vos, te 's Gravenhage.
Mr. A. N. Baron de Vos van Steenwijk, te Arnhem.
H. A. P. C. van der Waarden, te Arnhem.
J. D. Wagner, te Arnhem.
R. J. Wellenberg, te Oosterbeek.
H. M. Werner, te Brummen.

NAAMLIJST DER LEDEN.

Mr. A. van [illegible], te Tiel.
H. J. van [illegible], te Tiel.
H. P. W. Baron van [illegible] van [illegible], te [illegible]
Mr. H. P. de Wilde, te Arnhem.
J. J. [illegible], te Arnhem.
J. [illegible], te [illegible]
Mr. G. [illegible], te Arnhem.
J. H. Wijers, te [illegible]
P. M. A. J. Baron van [illegible], te [illegible]

P. H. Ampt, te Zwolle.
Mr. W. J. J. [illegible], te Tiel.
Jhr. J. M. [illegible] van Wijnbergen, te de Steeg.
Mr. J. G. J. [illegible], te Nijmegen.
W. G. van [illegible], te 's Gravenhage.
J. [illegible], te Nijmegen.
J. H. [illegible] van [illegible], te 's Gravenhage.
J. H. [illegible], te Arnhem.
Mr. J. A. [illegible], te 's Gravenhage.
Het Algemeene Rijksarchief, te 's Gravenhage.
Mr. J. J. [illegible], te Rotterdam.
[illegible] Vereeniging [illegible] Gelderland [illegible], te [illegible]
Chr. A. [illegible], te Nijmegen.
Mr. J. A. G. Baron de Vos van Steenwijk, te Arnhem.
A. J. de Wilde, te Arnhem.
H. M. van der Zandt, te Velp.
H. van Zuylen, te [illegible]

UIT DE UITWENDIGE EN INWENDIGE GESCHIEDENIS DER VOORMALIGE GELDERSCHE HOOGE SCHOOL,

DOOR

Dr. J. S. VAN VEEN.

In de jaren 1844 en 1847 verscheen van de hand van den Utrechtschen hoogleeraar Dr. H. Bouman eene geschiedenis van de voormalige Geldersche hooge school in twee deelen, een eerbiedwaardig stuk arbeid, dat een eervol getuigenis aflegt van des schrijvers ijver, nauwgezetheid, groote belezenheid en liefde voor de inrichting van onderwijs, waarvan hij een der laatste leerlingen was geweest, maar ten gevolge van den wel wat hoogdravenden stijl geen aangename lectuur oplevert. De titel van dit werk luidt: „Geschiedenis van de voormalige Geldersche hooge school en hare hoogleeraren''. De waarheid gebiedt te erkennen, dat de hoogleeraren, waarbij men nog de curatoren zou kunnen voegen, met het leeuwenaandeel gaan strijken, waarvan ten bewijze kan strekken, dat van de 615 bladzijden, waaruit het tweede deel bestaat, niet minder dan 416 aan den levensloop en de verdiensten van genoemde mannen gewijd zijn. Het ligt geenszins in mijne bedoeling te beweren, dat in de geschiedenis eener hooge school levensschetsen der professoren misplaatst zijn, maar wel, dat hij zeer zeker aan de ééne zijde veel te weinig heeft gegeven, waar hij aan de andere blijkbaar met groote voorliefde ons de resultaten van zijn grondig onderzoek mededeelt. Waar ik spreek van te weinig geven, heb ik bovenal het oog op de studenten, die toch even goed een belangrijk deel eener hooge school uitmaken

als curatoren en professoren en zich bij Bouman met een meer dan bescheiden deel moeten vergenoegen. Voor verreweg het grootste deel bepaalt hij zich tot algemeene uitdrukkingen en dat terwijl de hem ten dienste staande bronnen een rijken voorraad van allerlei bijzonderheden boden, die dikwijls een eigenaardig licht werpen op den geest des tijds in het algemeen en op dien der studeerende jongelingschap in het bijzonder en daarom wel verdienen medegedeeld te worden. Een paar staaltjes van de wijze, waarop Bouman zich van het studentenleven afmaakt, mogen hier ter staving mijner bewering plaats vinden. Zoo lezen wij (dl. I blz. 119) over de gewoonten der studenten in den eersten tijd van het bestaan der academie: „Er waren ook aan de Veluwsche school loszinnige jongelingen, die niet zelden ergerlijke tooneelen aanrigteden van dronkenschap, straatschenderij en vechterij, zoo onderling als met de burgers, terwijl het zelfs aan geen tweegevechten ontbrak. Hiertoe werd maar al te vele aanleiding gegeven door de gewoonte om degens of rappiers, somwijlen ook andere wapenen te dragen....... Evenzoo was het met eene andere gewoonte gelegen, almede uit de middeleeuwen dagteekenende, om, door allerlei vermomming, vastenavondvreugde, zoo het heette, aan den dag te leggen. Maar het bleef bij dien éénen avond niet en die verkleeding bood voor menigerlei ongeregeldheid het al te verlokkelijke dekkleed aan". En elders (dl. II blz. 408) zegt hij: „Nauwelijks was de feestviering van 1748 (het eeuwfeest der academie) voorbijgegaan, of de studenten geraakten met de officieren en soldaten van het Zwitsersche garnizoen, dat te Harderwijk lag, aan het twisten en vechten. En niet lang daarna moesten de rector en assessoren derzelver bittere klagten hooren over ware of ingebeelde beleedigingen, die zij van de dragonders ondergaan hadden, welke de plaats der Zwitsers schijnen vervangen te hebben".

Van dezen aard is hetgeen wij van het studentenleven te lezen krijgen, tenzij wij daartoe nog willen brengen de verwijzingen in de noten naar bronnen, die den lezers van het werk niet ten dienste staan en dus voor hen weinig waarde hebben. Van een geheel andere en mijns inziens veel juistere opvatting getuigen de schetsen van Dr. G. D. J. Schotel over de Leidsche academie. Dat hij ook aan de studenten en hun doen en laten zijn aandacht heeft gewijd, daarvan leggen de volgende titels van hoofdstukken getuigenis af: studentenkamers, studentenleven,

begrafenis van een student enz. Het is mijne bedoeling in de volgende bladzijden als het ware een aanvulling te leveren van Bouman's werk en mij daartoe bij voorkeur te bewegen op het gebied, dat hij grootendeels onbezocht heeft gelaten, n.l. de studenten, hun doen en laten. Dat het daarbij niet aan de gelegenheid zal ontbreken om nu en dan ook iets aangaande andere academische toestanden te verhalen, dat bij Bouman niet te vinden is, behoeft geen betoog en te gereeder zal van die gelegenheid door mij worden gebruik gemaakt, daar ik geen bepaalde studentengeschiedenis wensch te leveren, maar mijn lezers een blik wensch te laten werpen in het leven aan de academie, waar Bouman, als ik het zoo mag uitdrukken, zich in hoofdzaak bepaalt tot het beschrijven van het leven van de hooge school, d. w. z, haar oorsprong, ontwikkeling en einde, haar strijd om het bestaan, enz.

Daar ik alle reden meen te hebben om te vermoeden, dat het meerendeel mijner lezers met het werk van Bouman niet bekend is, komt het mij niet overbodig voor ter inleiding een kort overzicht te geven van de geschiedenis der Geldersche hooge school, waarbij ik gemakshalve mij zal houden aan de indeeling in tijdvakken, door Bouman aangenomen, aan wien ik voor dit deel van mijn werk zeer veel te danken heb.

Deze tijdvakken zijn als volgt:

1° 1600—1648 (Veluwsche hooge school).
2° 1648—1692.
3° 1692—1748.
4° 1748—1787.
5° 1787—1812.

Een enkel woord nog vooraf over de bronnen, die ik in hoofdzaak heb geraadpleegd. Waar Bouman een groot aantal bronnen heeft gebruikt en dit uit den aard der zaak moest doen, heb ik mij bepaald tot de acta senatus, het protocol, waarin de secretaris alle door den senaat behandelde zaken heeft opgeteekend, en de daarbij behoorende liassen, die brieven, deposities van getuigen, enz. bevatten, voorts het album studiosorum en de libri doctorum (lijst der gepromoveerden). Voor de tweede afdeeling van mijn opstel, dat over den kleinen senaat handelt, zijn door mij met andere bronnen ook twee boeken gebruikt, waarover ik te zijner plaatse uitvoeriger zal spreken.

I.

Alvorens tot het bespreken van de hooge school over te gaan meen ik een weinig in den tijd te moeten teruggaan en wel tot den tijd van de stichting der school, uit welke de latere academie is voortgekomen, om zoo allengs en geleidelijk te komen tot het eigenlijke onderwerp, dat ons in dit hoofdstuk zal bezig houden. En dan moet ik al aanstonds beginnen met de verklaring, dat op dit punt de geleerden het oneens zijn. Hooren wij eerst Bouman (I blz. 6): „Reeds in de 14de eeuw, ten jare 1372, werden de grondslagen gelegd van het Harderwijker gymnasium. Het ontstond door de godsdienstlievende pogingen der broeders van het Hieronymus-klooster, die ook vrije klerken of broeders van het gemeene leven genoemd werden." En dan bestrijdt hij in een noot de bewering van Schrassert [Hardervicum antiquum I. 90 (Ed. 1730)], dat de school reeds tijdens hertogin Eleonora bestond, en haalt als bewijs een stuk van den Harderwijker schoolraad aan, uit het jaar 1641, waarin o. a. deze woorden voorkomen: „Illustris gymnasii sementem fecerant circa a. 1372 Fratres monasterii Hieronymi, qui dicebantur liberi Clerici." (Omstreeks 1372 hadden de broeders van het Hieronymus-klooster, die vrije klerken genoemd werden, den grond tot het gymnasium gelegd).

Moll (Kerkhist. archief I. 35) is met deze bewering vierkant in strijd, waar hij zegt: „Harderwijk . . . ., waar in dit tijdvak (de eerste helft der 16de eeuw) eene beroemde inrigting van hooger onderwijs werd gevonden. Deze school (niet te verwarren met die van het Harderwijksche Fraterhuis), welke reeds vóór of ten tijde van Vrouwe Eleonore († 1455) bestond, was thans tot een hoogen trap van ontwikkeling gekomen." Hiermede is in overeenstemming, wat van Heussen en van Rijn (Oudheden en gestichten van het bisdom van Deventer, blz. 360, noot) mededeelen, dat Harderwijk in een brief der ingezetenen van Deventer van het jaar 1291 als een deftige hooge school wordt geprezen. Al mogen wij nu gerust op de qualificatie als hooge school iets afdingen, toch schijnt het wel zeker te zijn, dat destijds te Harderwijk reeds een school van eenige beteekenis bestond.

Men ziet, tusschen beide uitspraken heerscht groote tegenstrijdigheid. Moll waarschuwt uitdrukkelijk tegen verwarring van de Harderwijksche geleerde school met die van het Fraterhuis,

welke laatste door Bouman even uitdrukkelijk voor den oorsprong der latere academie verklaard wordt. De vraag, wie gelijk heeft, is misschien moeielijk te beantwoorden, maar, wat mij betreft, ik aarzel geen oogenblik mij aan de zijde van Moll, den even geleerden als nauwgezetten kerkhistoricus, te plaatsen en een der redenen, waarom ik dat buitendien doe, is mij door Bouman zelf aan de hand gedaan, die, eenige woorden van Schrassert (I. 90) aanhalend, wel niet gedacht heeft, dat hij daarmede een wapen aan de tegenpartij verschafte.

Bouman dan zegt (I. 8): „Ten jare 1441 werd meester Herman van Schurrenbergh of Schurenbergius tot derzelver (n.l. van de school, die volgens hem door de broeders des gemeenen levens gesticht was) rector aangesteld, op voorwaarde, dat hij 300 uitheemsche scholieren, behalve de inheemsche, houden, en tegelijk den koordienst bezorgen zoude, gelijk zijne voorvaderen dat plagten te doen." Uit de gespatieerde woorden blijkt m. i. ten duidelijkste, dat wij hier te doen hebben met een parochiale school, zooals die in tal van plaatsen door de vorsten als patronen der kerk gesticht waren en die in hoofdzaak bestemd waren voor de vorming van koorknapen, gelijk ook Schrassert uitdrukkelijk mededeelt, dat zulks te Harderwijk zoo was. Voorts zegt Moll (Kerkgesch. v. Nederl. II. 2 bladz. 252): „Iets meer dan over de parochiescholen te 's Gravenhage, Leiden, enz., die meest allen in de veertiende eeuw door de graven aan de steden geschonken werden, weten wij van die te Harderwijk. Na vermoedelijk reeds lang bestaan te hebben, kwam zij door de vestiging der broeders van het gemeene leven te dier stede tot hoogeren bloei."

En een weinig vroeger (blz. 243), waar hij over den invloed der broeders op het onderwijs spreekt, lezen wij: „Terwijl zij in vele plaatsen, Deventer, Zwol, Harderwijk, Amersfoort en waarschijnlijk elders, een belangrijk contingent leverden aan scholen, die, door kerkelijke en wereldlijke overheid gesticht, met hunne broederschap door geene wettelijke banden vereenigd waren...."

Vatten wij al het hierboven gezegde te zamen, dan geloof ik, dat er te Harderwijk twee scholen zijn geweest, een oude parochiale en een nieuwe van de broeders, die door Moll behoorlijk onderscheiden, maar door Bouman, daarin op een dwaalspoor geleid door het stuk van den Harderwijkschen schoolraad, verward worden. Zeer waarschijnlijk is het evenwel,

dat de broeders de verdienste hebben van de reorganisatie der oude parochiale school èn door het groote aantal leerlingen, dat zij er aan leverden èn door den invloed, die van hun humanistisch streven uitging 1).

In de 15de eeuw nam de school voortdurend in bloei toe, hetgeen reeds kan blijken uit hetgeen bij Schrassert omtrent de 300 alleen uitheemsche scholieren voorkomt en uit de omstandigheid, dat bij een hevigen brand, die in 1503 de stad Harderwijk teisterde, ongeveer 350 „Latijnsche leerlingen" omgekomen zijn. Maar de stad werd herbouwd, de school herrees uit haar asch en kwam in de 16de eeuw tot nieuwen bloei. Over den aard en den omvang van het onderwijs in het midden dier eeuw valt eenig licht door een programma, in het jaar 1540 door den magistraat alom verspreid, waarin hij ouders uitnoodigde om hunne zonen ter voltooiing hunner opvoeding naar Harderwijk te zenden, ubi praestantissimi quique oratores, historici, poëtae, quae ad grammatices utriusque linguae praecepta, rei dialecticae rationem et rhetoricum artificium faciunt, diligentissime ac purissime docebuntur. De omstandigheid, dat de magistraat dit deed, is m. i. een sterk argument voor de theorie, dat de Harderwijksche school geen broederschool was. Van een aantal rectoren uit de 15de en 16de eeuw zijn de namen bekend: Schrassert noemt er 19. Onder de bekende leerlingen der Harderwijksche school in de eerste helft der 16de eeuw kunnen wij met zekerheid noemen den bekenden Anastasius Veluanus (Gerrit Verstegen), den Veluwschen hervormer (zie over hem Moll, Kerkhist. archief I).

De laatste helft der 16de eeuw was niet gunstig voor den bloei van een inrichting van onderwijs, maar zoo groot was de levensvatbaarheid der Harderwijksche school, dat zij in staat was weerstand te bieden aan al de gevaren, die haar bedreigden, zij het dan ook met verlies van haar ouden bloei.

Zoo stonden de zaken in de laatste jaren der 16de eeuw, toen voor onze provincie een tijd van verademing aanbrak en men weder tijd kreeg om aan iets anders te denken dan aan verdediging en aanval. Bij den raad der Harderwijksche school en den magistraat dier stad kwamen denkbeelden op van reorganisatie hunner van ouds beroemde school. Men begreep

1) Hen, die meer van het onderwijs in de middeneeuwen wenschen te weten, verwijs ik naar de belangrijke studie van Dr. L. A. Kesper: Het gymnasium te Gouda. 1897.

evenwel terecht, dat de middelen der stad daartoe niet toereikend waren en wendde zich in 1599 tot Arnhem, als de hoofdstad van het kwartier, te meer, daar de Harderwijksche school reeds vroeger subsidie van het kwartier ontving en als een kwartierlijke school werd beschouwd (zie Schrassert II, 134). Men betoogde onder meer de wenschelijkheid om „binnen onze grenspalen eene hooge school te stichten, waar de Geldersche jongelingen, als onder der ouderen oog, tot alle nuttige wetenschap opgeleid, en tevens voorbereid werden om, zoo zij later eene Universiteit bezoeken kunnen, zulks met te meerdere vrucht te doen". De afgevaardigden vonden welwillend gehoor en ontvingen de belofte van medewerking, een resultaat, dat zij waarschijnlijk voor een goed deel te danken hadden aan de bemoeiingen van den bekenden Arnhemschen predikant Johannes Fontanus, dien wij reeds in 1593 aantreffen als curator der school. Een even goed onthaal viel hun ten deel bij de drie overige Veluwsche steden, Hattem, Elburg en Wageningen, die beloofden de zaak op land- en kwartiersdagen te zullen bevorderen. Maar de hoop, die men koesterde om toen reeds te geraken tot de oprichting eener Geldersche hooge school, leed schipbreuk op den onderlingen naijver der drie kwartieren, die zoo dikwijls heilzame maatregelen heeft vertraagd of geheel tegengehouden, en wie weet, of de geheele zaak niet langzaam doodgebloed zou zijn, indien niet de stadhouder Maurits met al de hem eigene doortastendheid de zaak had aangevat, hierin het schoone voorbeeld volgend door zijn vader ten opzichte van de Leidsche universiteit gegeven. Zijn krachtdadige invloed heeft er zeker niet weinig toe bijgedragen, dat men in Januari 1600 door middel van een Latijnsche aankondiging de opening der Veluwsche hooge school ter algemeene kennis kon brengen. Het is mijn plan niet de lotgevallen dier school in bijzonderheden na te gaan: eenige opmerkingen over de inrichting en de professoren, die er aan werkzaam zijn geweest, zijn voldoende. De inrichting was zeer eenvoudig, gelijk te verwachten was met het oog op de alles behalve ruime geldmiddelen, immers het kwartier van Veluwe, dat de middelen tot instandhouding der school verschafte, was van het drietal het minst welvarend en het aantal hoogleeraren aan de kwartierschool heeft dan ook nooit meer bedragen dan vijf, die zich met een zeer bescheiden bezoldiging moesten vergenoegen. Deze toch bedroeg, behoudens eenige emolumenten, niet meer

dan 450 gl. en de geheele som, die het kwartier jaarlijks voor het onderhoud èn van het gymnasium èn van de hooge school beschikbaar stelde, bedroeg kort vóór de verandering der kwartierschool in een gewestelijke 6752 gl. Gymnasium en hooge school maakten te zamen één geheel uit in dien zin, dat het onderwijs aan het gymnasium zich onmiddellijk aansloot bij dat aan de hooge school.

Aanvankelijk omvatte het onderwijs aan laatstgenoemde alleen godgeleerdheid, rechten en philosophie, waarbij later in strijd met het oorspronkelijke plan de medicijnen kwamen. Deze som van 6752 gl. was voor een verarmd kwartier ongetwijfeld een belangrijke bijdrage, maar voor de instandhouding van twee wetenschappelijke inrichtingen niet toereikend. En toch slaagde men er in, dank zij den onvermoeiden pogingen van het college van curatoren, mannen van naam aan de school te verbinden, waarvan ik slechts wil noemen den theoloog Thysius, later hoogleeraar te Leiden, den philoloog Zevecotius en Pontanus, den schrijver van de geschiedenis van Gelderland en tevens professor in de medicijnen. Over het aantal studenten, dat de lessen aan de kwartierschool volgde, is mij niets gebleken, maar wel, dat zij deels gehuisvest waren in het voormalige Fraterhuis deels op zich zelf woonden. Toen de ruimte, die het Fraterhuis aanbood, allengs onvoldoende bleek, werd voor het zelfde doel het voormalige St. Catharinaklooster ingericht. Doch ook deze regeling werd in 1641 weder opgeheven en het klooster bestemd tot academiegebouw en tot woning voor drie professoren.

Zoo had de Veluwsche hooge school gedurende bijna een halve eeuw een tamelijk kommervol bestaan geleid en het liet zich aanzien, dat hare dagen geteld waren, daar het kwartier niet bij machte was aan de telkens herhaalde aanzoeken van den magistraat van Harderwijk om ruimer subsidie te voldoen. Maar er kwam licht in de duisternis. „De inrigting," gelijk Bouman zegt, „had zoo lange jaren gebloeid en, voor Gelderland inzonderheid, zoo goede vruchten voortgebracht, dat dit gewest haar niet onverschillig kon zien te gronde gaan." En daarmede werd de wensch vervuld van den man, die de grondvester der hooge school mag worden genoemd, van Maurits, die zich zeker van harte zou hebben verblijd, indien hij dit had mogen beleven. Immers reeds in 1617 hooren wij hem verklaren, dat het belang der school dringend vordert, dat het kwartier

van Veluwe van de uitsluitende zorg er voor en het onderhoud er van ontheven worde. In een schrijven aan de staten van Gelderland zegt hij o. a.: „also tot meerdere bevorderinge, eere en wel-standt van eene Hooge Schoole niet genoegsaem en is, dat deselve alleen bij één Quartier des voorss. Furstendoms gemaintineert ende tot volcomene gelegentheyt bevordert werde, so hebben ons oversulcx die van den schoolraedt versocht, wij wilden voor haer bij U.E. intercederen ten einde die voorss. schole bij 't gantsche furstendom Gelre ende graeffschap Zutphen mochte aengenomen werden. Ende dewijle U.E. genoechsaem connen considereren, dat het voor één Quartier te beswaerlick soude vallen alle de nootlijckheden, tot de voorscr. Hooge schole verheysschende, te moeten opbrengen; so en hebben wij niet connen naelaeten U.E. hiermede vruntlick te versoecken deese saeke op U.E. jegenswoordige vergaederinge in goede ende favorable recommendatie te houden ende sulx ten besten daerin disponeren, dat de voorscr. schoolraedt moge spueren, dat deese onse intercessie U.E. aengenaem ende haer vruchtbaerlijck zij geweest" 1). Dit schrijven van den prins had niet het gewenschte en verwachte resultaat. In het verbaal van den landdag toch lezen wij: „De Quartieren van Nijmegen und Zutphen hebben verklaert wel van harten geneicht tho wesen dieselve schole ter eeren van de Lantschap in allen manieren toe helpen bevorderen: edoch, dewiel dieselve sich bij dese tegenwoordige gelegentheyt, doer het misgewasch van de twe leste jaren, sulcx bevonden, dat se qualicken het ordinaris onderhalt van kerken en schooldienaren konde te wege brengen, was haer leet, dat oere goede genegentheyt in desen alnoch niet can correspondiren met die goede intentie van Sijn Excellentie."

Maar wat in 1617 was mislukt, zou dertig jaren later onder gunstiger tijdsomstandigheden tot stand komen. In 1647 besloot de landdag op voorstel van Zeger van Arnhem en Johan van Wijnbergen, curatoren der Veluwsche hooge school, deze school te verheffen tot een gewestelijke academie met alle de voorrechten door andere universiteiten bezeten. Dit besluit was niet genomen zonder heftigen tegenstand van de stad Nijmegen, die voor zich als oudste en voornaamste stad der provincie aanspraak maakte op de eer eener academie. Inderdaad is zij

1) Voor de juistheid van dit afschrift, wat de spelling betreft, kan ik niet instaan, daar ik het origineel niet heb gezien.

er in geslaagd met geldelijke ondersteuning van het kwartier in 1654 een illustre school te stichten, die in 1655 tot een kwartierlijke academie werd verheven, maar in 1678 aan verval van krachten overleed.

Maar keeren wij tot Harderwijk terug! De eerste zorg der curatoren, wier aantal tot zes (drie uit elk kwartier) was uitgebreid 1), was nu de academie des vorstendoms Gelre en graafschaps Zutphen (want zoo luidt de officieele naam) van het benoodigde aantal hoogleeraren te voorzien. Dit ging met vrij groote moeielijkheden gepaard, daar eenerzijds de curatoren er op uit waren uitstekende geleerden te beroepen, andererzijds sommigen der beroepenen bedankten. Het gevolg hiervan was, dat eerst op 12 April 1648 de plechtige opening der academie kon plaats hebben. Het aantal hoogleeraren, toen aan de school verbonden, bedroeg acht en ofschoon het bestek van dit overzicht natuurlijk niet toelaat de namen te vermelden van alle hoogleeraren, die te Harderwijk werkzaam zijn geweest, wil ik met dit achttal, dat zijne zorgen aan de Geldersche academie in de eerste jaren van haar bestaan wijdde, eene uitzondering maken. Hunne namen zijn: J. Valckenier, professor in de theologie, J. Christenius en P. de Greve, in de rechten, F. J. Cochius, in de medicijnen, en G. van Isendoorn, G. Hornius, C. Tollius en R. Hermannides, in de letteren en wijsbegeerte. De opening had op plechtige wijze plaats met het houden van redevoeringen door den curator Vijgh en onderscheidene professoren en werd besloten met een luisterrijk feestmaal.

De wetten en verordeningen kwamen in hoofdzaak met die van de Leidsche universiteit overeen. De benoeming der hoogleeraren was aan het college van curatoren opgedragen. De professoren van alle faculteiten moesten van den hervormden eeredienst zijn en met de van overheidswege vastgestelde leer der Nederlandsch hervormde kerk (d. i. de leer der synode van Dordrecht) instemmen. Aan de studenten werden verschillende dingen verboden, waaronder ons met name eenigermate vreemd in de ooren klinkt een verbod, waarvoor toen echter zeker goede redenen bestonden, nl. dat om nationale of gewestelijke landmanschappen op te richten. Dat men in het algemeen niet

1) Behalve de beide genoemde Veluwschen bestond het college van curatoren in 1648 uit de volgende heeren: Joost Vijgh en Arnt de Bije voor Nijmegen en Wolter de Rode van Heeckeren en Gerard [illegible] van der Hell voor Zutphen.

gunstig oordeelde over studentengezelschappen, blijkt ook uit de houding door den senaat aangenomen tegenover den zoogenaamden kleinen senaat, waarover ik in de tweede afdeeling zal spreken.

Opdat nu zulk een verbod geen doode letter zou zijn, was aan den senaat rechtsmacht toegekend over alle personen, die tot de academie in betrekking stonden, hoogleeraren, studenten, den pedel, enz. tot het dienstpersoneel der professoren toe. Alleen misdrijven, waartegen hals- of zware lijfstraf bepaald was, vielen buiten het bereik van dit forum privilegiatum, maar overigens deed de senaat b.v. in alle zaken van straatschenderij, nachtelijk rumoer, diefstal, tweegevecht enz. uitspraak, evenwel ten overstaan van twee daartoe aangewezen burgemeesters der stad Harderwijk. Dat deze rechtspraak wel eens aanleiding gaf tot conflicten tusschen senaat en magistraat, daar beiden zeer prikkelbaar op dit punt waren, behoeft geen betoog en zal ik te zijner plaatse door eenige voorbeelden staven. Tot den werkkring van de academische rechtbank behoorde ook, gelijk tot dien van de gewone gerichten, het passeeren van acten van volmacht, het maken van testamenten en dergelijke zaken, die tegenwoordig tot het notarisambt behooren. Onder de voorrechten, die zeker wel niet het minst gewaardeerd werden, mogen wij rekenen de vrijstelling van hoofdgeld en van den impost op wijn en bier, evenwel niet voor allen in gelijke mate. Zoo genoten de hoogleeraren vrijdom van den impost op wijn voor 12 ankers per jaar, de studenten en mindere beambten voor de helft. Voor bier was de vrijdom der professoren bepaald op 6, die der anderen op 3 tonnen.

Zoo was dan na veel strijd, moeite en zorg de Geldersche academie tot stand gekomen, maar wie meent, dat nu alles van een leien dakje ging en dat het academische karretje op een zandweg mocht rijden, die vergist zich zeer. Ik zou bijna durven zeggen, dat de tegenspoeden nu eerst recht begonnen. Wij zagen straks, dat de academie zeer tegen den zin van de stad Nijmegen was tot stand gekomen, die wel voor het oogenblik het hoofd had gebogen, maar daarom niet voor goed van den strijd afzag. Reeds in 1650 bewoog Nijmegen het kwartier, waarvan het de hoofdstad was, op den landdag te verklaren, dat het zich genoodzaakt zag zijn subsidie aan de Harderwijksche school in te trekken en dit voortaan aan Nijmegen ten behoeve van de daar te stichten illustre school te geven. De beide andere

kwartieren bleven niet in gebreke zich hiertegen met kracht te verzetten en er op te wijzen, dat de Geldersche academie geen stichting van het kwartier van Nijmegen, maar van de geheele landschap was. Het gevolg hiervan was, dat het kwartier van Nijmegen, schoon zijn besluit niet intrekkende, toch de Harderwijksche school bleef subsidieeren, maar de geruchten, die geloopen hadden, als zou haar bestaan bedreigd zijn, deden haar geen goed. Toch bloeide zij betrekkelijk wel, hetgeen hieruit kan blijken, dat van 1648 tot 1672 niet minder dan 1360 personen als student werden ingeschreven, waarvan in 1648, het jaar der stichting, alleen 144.

Zoo naderde het jaar 1672 en zeker is onze school nooit nader aan haar ondergang geweest dan in dien voor de geheele provincie zoo jammerlijken tijd. Op 5 Juni 1672 gaf Harderwijk zich zonder slag of stoot aan de Franschen over, die het vijftien maanden lang bezet hielden en aan de inwoners al de ellende van inkwartiering, afpersing en brandschatting deden gevoelen. Van de elf professoren zochten de meesten hun heil in de vlucht en zijn gedeeltelijk nooit teruggekeerd. De meeste studenten volgden hun voorbeeld, kortom het geheele academische raderwerk stond stil, inschrijving en recensie hadden niet plaats en het protocol van den senaat vertoont over die jaren ledige bladzijden. De kostbare bibliotheek der academie werd eerst in Sept. 1672 tot meerdere veiligheid overgebracht naar het huis van prof. Tollius en later, in Mei 1673, toen het bleek, dat zij ook daar niet veilig was, over zee naar Hoorn gebracht, vanwaar zij eerst in Maart 1674 terugkeerde.

Eindelijk trok in het voorjaar van 1674 de vijand af, de provincie Gelderland, die dank zij den alvermogenden invloed van Johan de Witt 1) het meest van den oorlog geleden had, in een toestand van onbeschrijfelijke ellende en verarming achterlatende. Welken invloed dit moest hebben op de academie, die van de bijdragen der drie kwartieren bestond, zal ik wel niet uitvoerig behoeven toe te lichten. Waar te voren wel eens onwil was geweest, heerschte nu onmacht. Het onmiddellijke gevolg hiervan was, dat aan de hoogleeraren hun tractement niet werd uitbetaald. Wij hebben gezien, hoe een deel hunner bij de komst der Franschen de stad had verlaten, waarvan

1) Waarschijnlijk om zijn uitnemende verdiensten jegens Gelderland is een der nieuwe straten te Arnhem naar dezen staatsman, ambtenaar der staten van Holland, genoemd.

eenigen na de aftocht der vijanden waren teruggekeerd. Zoowel deze als de weinige, die op hun post waren gebleven, hebben hun werk verscheidene jaren lang verricht zonder andere belooning dan het genot van vrije woning en eenige emolumenten, zeker een zeldzaam bewijs van groote belangeloosheid en toewijding, te meer, daar de vooruitzichten op betere tijden lang niet rooskleurig waren. Welken indruk toch moet op hen en op allen, die het goed met de academie meenden, een besluit gemaakt hebben op 24 April 1675 door de meerderheid van den landdag genomen, waarbij de academie voor nutteloos werd verklaard en bepaald werd, dat zij zou worden afgesteld (opgeheven), zoo nochtans, dat de tegenwoordige professoren hun leven lang onderhouden zouden worden. Men besloot dus haar te laten doodbloeden. Zonder moeite herkennen wij hier weder de oude animositeit van Nijmegen, dat in den druk der tijden een welkomen bondgenoot vond en vast overtuigd was, dat de dood der mededingster aan hare toen reeds zeer wrak staande school ten goede zou komen. Maar evenals voor drievierde eeuw Maurits al zijn invloed had aangewend om de stichting der Veluwsche hooge school te bewerken, zoo was het nu weder een Oranje, die in de bres sprong voor de in levensgevaar verkeerende Geldersche academie: Willem III trok zich haar lot aan en, gelijk wij zien zullen, met goed gevolg, al leverden zijn bemoeiingen ook geen onmiddellijk resultaat op. Herhaaldelijk wendden zich curatoren en senaat tot den stadhouder met verzoek om intercessie bij den landdag. Willem III gaf aan hun beden gehoor en vermaande den landdag bij herhaling zich van zijn plicht jegens de academie te kwijten en verwees de smeekelingen voorts naar het Veluwsche kwartier, dat van zijn kant niet naliet de zaak der inrichting, waarvoor het meer dan de andere kwartieren hart had, èn bij den stadhouder èn bij den landdag te bepleiten. Maar de landdag schoof de zaak op de lange baan; hij weigerde niet, maar stemde evenmin toe. Hoe treurig het met de zaken gesteld was, bewijzen op welsprekende wijzen de beide extracten uit brieven van den senaat aan het kwartier van Veluwe, die ik hier laat volgen. Op 7 April 1679 schreef de senaat: „dat zij hun beroep aan de academie tot nog toe waargenomen en nogtans in den tijd van zeven jaren geen tractement genoten hadden" en 10 Mei 1680: „dat zij met bewijs van zekere jaarlijksche tractementen behoorlijk beroepen en na den oorlog bij

de bestelling der provincie van Z. H. door uitdrukkelijke acte bevestigd zijnde, hunnen dienst gedurig in alle tijden tot nu toe hadden waargenomen en nogtans van het jaar 1672 af gansch geene betaling genoten hadden".

Ten einde althans voor een gedeelte aan dezen onhoudbaren toestand een einde te maken, besloot in 1681 het Veluwsche kwartier zijn quota in het subsidie aan de academie weder te betalen, zoodat eindelijk de hoogleeraren weder een, zij het dan ook schrale bezoldiging ontvingen, volgens de rekeningen 500 gl. Maar nog zou het elf jaren duren, voordat de tegenstand der beide andere kwartieren overwonnen was door de onvermoeide pogingen van den stadhouder en het college van curatoren. Op 19 Juli 1692 werd door de staten van Gelderland een besluit genomen, waarbij omtrent het onderhoud der hooge school en omtrent de toelage, door ieder kwartier daartoe bij te dragen, een nadere regeling gemaakt en definitief vastgesteld werd.

Het tijdvak, dat met het jaar 1692 sluit, biedt weinig anders dan rampspoeden aan en het volgende, waarop wij nu het oog gaan vestigen, is er ook al niet vrij van, gelijk eigenlijk nagenoeg de geheele geschiedenis der Harderwijksche academie met tamelijk veel recht een lijdensgeschiedenis kan worden genoemd, waarbij men zich verwonderen moet over den onbezweken moed en de taaie volharding van curatoren en hoogleeraren, die met de allerbeperkste, ja nu en dan geheel ontbrekende middelen toch nog zulke resultaten bereikten.

De resolutie van 19 Juli 1692 had het uitzicht geopend op betere tijden, maar men stelle zich daarvan vooral niet te veel voor. De provincie ging nog altijd gebukt onder de naweeën van den inval der Franschen in 1672 en volgende jaren, terwijl om dezen tijd de oorlog op nieuw was uitgebroken en nieuwe geldelijke offers vorderde. De gewone inkomsten bedroegen niet meer dan 4273 gl., waarvan de Veluwe alleen 2489 gl. betaalde. Het geheele bedrag was dus maar iets meer dan de helft van de som bij de stichtingsoorkonde aan de school verzekerd en met de betaling ging het maar al te dikwijls ver van geregeld; zoo was het Nijmeegsche kwartier in 1695 2400 gl., d. i. de quota van twee volle jaren ten achter, hetgeen natuurlijk weder nadeelig werkte op de uitbetaling der tractementen, het onderhoud der gebouwen, enz. Geen wonder dus, dat de vrede van Rijswijk in 1697 met vreugde werd begroet. De stadhouder,

even vol belangstelling voor den bloei der hooge school als te voren, verzuimde niet naar aanleiding van het sluiten van den vrede de kwartieren te herinneren aan hunne verplichtingen tegenover de school. Maar de dood van Willem III in 1702 en het uitbreken van den Spaanschen successieoorlog zette alles weder op losse schroeven en bracht op nieuw moeielijke jaren en zware zorgen, totdat eindelijk in 1713 de vrede van Utrecht de nevelen verdreef en een tijdvak voor de academie deed aanbreken zoo voorspoedig en rustig, als zij er nog geen gekend had. Het bleek nu, dat het grootendeels machteloosheid was geweest, die de hulpbronnen zoo karig had doen vloeien. Op 29 Oct. 1716 bepaalde de landdag, dat jaarlijks zou bijgedragen worden een som van f 7715, die een jaar later nog met f 300 werd vermeerderd, terwijl de rekenkamer in 1730 f 800 en in 1737 nog f 1200 per jaar uit de domeinen der provincie beschikbaar stelde, waardoor het vaste inkomen der academie op ruim f 10000 werd gebracht. Door dit alles kregen de curatoren de handen meer vrij en waren er allereerst op uit om het aantal professoren uit te breiden en de tractementen te verhoogen. Waren er in 1693 slechts drie professoren, dit getal steeg in de eerstvolgende jaren tot vijf en werd in 1717 op acht gebracht. Misschien is het niet ongepast hier een overzicht te geven van het bedrag der tractementen door de 8 professoren in 1746, dus aan het einde van het tijdperk, waarmede wij ons bezig houden, getrokken: één hunner trok f 1150, één f 900, twee f 800, één f 750, één f 700, één f 650 en een buitengewoon hoogleeraar f 315. Het verschil wordt verklaard door verhoogingen bij langdurig verblijf, buitengewone verdiensten of vrees voor vertrek. Deze bezoldigingen waren zeker niet hoog, maar men moet niet uit het oog verliezen, dat de leefwijze te Harderwijk zeer goedkoop was: goede huizen waren voor 50 à 60 gl. per jaar te huur, terwijl de verschillende vrijdommen maakten, dat men zich verschillende levensbehoeften voor geringen prijs kon verschaffen.

Aangaande het aantal studenten in dit tijdvak kan medegedeeld worden, dat van 1692 tot 1750 het aantal ingeschrevenen ruim 2600 heeft bedragen, dus gemiddeld 45 per jaar. Wij mogen van dit tijdvak niet afstappen zonder de namen in herinnering te brengen van twee leerlingen der Harderwijksche academie, die zich door hunne geleerdheid wereldberoemd hebben gemaakt, namelijk Herman Boerhave en Karel Linnaeus. De

eerste ontving te Harderwijk den doctorstitel op 13 Juli 1693, de tweede kwam op 15 Juni 1735 te Harderwijk aan, aangelokt door den roep, die van prof. Joh. de Gorter uitging, ten einde onder dezen als promotor den doctorstitel in de medicijnen te verkrijgen (het doctoraat in de philosophie, gelijk wij dat kennen, bestond destijds niet). Reeds 8 dagen later had de promotie plaats. Dit voorbeeld geeft ons tevens de verklaring van het feit, dat het aantal ingeschrevenen veelal dat der eigenlijk te Harderwijk studeerenden overtreft. Om te kunnen promoveeren moest men namelijk ingeschreven zijn.

Van het tijdvak, dat nu volgt (1748—1787), valt betrekkelijk weinig te zeggen, hetgeen een goed teeken is. Het was anders onder onheilspellende teekenen begonnen. Een oorlog is nu eenmaal voor de beoefening der wetenschap noodlottig, ook al wordt haar zetel er niet onmiddellijk in betrokken gelijk in 1672, en te meer, wanneer het nadeel niet alleen van geestelijken, maar ook van stoffelijken, financieelen aard is. De Oostenrijksche successieoorlog scheen al de goede vooruitzichten en aanvankelijke voordeelen, waarover men zich allengs was gaan verheugen en die wij straks hebben nagegaan, in rook te zullen doen opgaan en men zag in den geest reeds een herhaling van al de ellende van 1672. Al zeer weinig opgewekt was men gestemd bij den aanvang van 1748, het jaar, waarin de academie haar eeuwfeest zou vieren. Maar gelijk dikwijls was ook hier de redding nabij, toen de nood het hoogst scheen: in Mei werden te Aken de voorloopige vredesvoorwaarden geteekend en had de senaat nog in Maart verklaard niet te weten, of wel het jubilaeum in deze droevige tijdsomstandigheden plechtig zou worden gevierd, reeds kort daarop stonden de zaken zoo, dat op 12 Juni de feestelijke herdenking van het honderdjarig bestaan der academie kon plaats hebben. Het houden der feestrede was opgedragen aan den beroemden hoogleeraar in de medicijnen Johannes de Gorter, een leerling van Boerhave en kort daarop (in 1754) tot lijfarts der keizerin van Rusland benoemd. Deze vermeldde daarin o. a., dat de erfstadhouder zich den titel van curator magnificentissimus had laten welgevallen en dat in het vervolg de promotien op zijn gezag zouden plaats hebben. De stadhouder liet het aan bewijzen van belangstelling niet ontbreken. In 1750 toch verzochten de curatoren hem om zijn voorspraak bij den landdag ten einde verhooging te krijgen van de jaarlijksche toelage.

Aan hun verzoek werd gereedelijk voldaan en de aanbeveling van den stadhouder was niet vruchteloos.

Ik meen er hier op te moeten wijzen, dat door Willem IV en later door zijn zoon een invloed op den loop der zaken van de academie is uitgeoefend, dien vroegere stadhouders, hoe warm hunne belangstelling ook was, nooit gehad hebben. Het door den feestredenaar van 1748 gezegde bewijst dit reeds, maar ook in andere opzichten kwam die invloed meer dan eens aan het licht, niet altijd tot volkomen genoegen van den senaat, die aldus kennis maakte zoowel met de lasten als met de lusten eener hooge bescherming.

De welwillende gezindheid van Willem IV was zeer bemoedigend en beloofde veel voor de toekomst, maar de dood kwam tusschen beiden en nam Willem IV in 1751 weg. Zijn weduwe, die er altijd op uit was de prerogatieven, door haar man bezeten, onverminderd voor haar zoon te bewaren, verzuimde geen gelegenheid om invloed uit te oefenen op den loop der academische zaken, waarbij haar wenschen wel eens in conflict kwamen met die van curatoren en senaat, gelijk blijkt uit de aanstelling van den buitengewonen hoogleeraar Reitz tot gewonen. Nadat zijn verzoek om die aanstelling door curatoren van de hand was gewezen, werden deze eenigen tijd daarna verrast door een schrijven van de Prinses-Gouvernante, waarin zij te kennen gaf, dat het haar aangenaam zou zijn, zoo Reitz tot gewoon hoogleeraar werd aangesteld. Aan dezen wensch werd, zij het dan ook schoorvoetend, toegegeven, wel een bewijs, dat de stadhouderlijke invloed op de huishoudelijke zaken der academie groot was. Maar de billijkheid gebiedt ons tevens te erkennen, dat zij haar invloed in niet geringere mate aanwendde om in de behoeften der academie te doen voorzien.

Van den regeeringstijd van Willem V valt met betrekking tot onze school betrekkelijk weinig te verhalen; zij verheugde zich in een tamelijken bloei, al deden ook de chronische geldzorgen zich nu eens meer dan eens minder sterk gevoelen. Het aantal studenten bleef ongeveer op het zelfde peil en, wat vooral in een veelbewogen tijd als dezen opmerking verdient, in 1788 hooren wij den senaat verklaren, dat „hij vooral sints eenige jaren den ijver voor de studiën en niet minder de goede zeden en beschaafdheid der studerende jongelingschap met genoegen en goedkeuring opgemerkt had". Onder de vermaardste professoren, die in dezen tijd te Harderwijk waren, verdient vermeld

te worden de orientalist Everard Scheidius, een man van groote geleerdheid en van een vast karakter, welk laatste wel eens aanleiding gaf tot een minder aangename verhouding tusschen hem en de studenten, gelijk wij straks zullen zien. Van de studenten wil ik alleen noemen August Robbert van Heeckeren tot Suideras, die in de laatste jaren der 18de eeuw zich als vurig aanhanger van den verdreven stadhouder heeft doen kennen en de ziel was van den inval der Orangisten in Gelderland in 1799, en den zeker niet minder bekenden Herman Willem Daendels.

Zoo naderde het jaar 1795, dat natuurlijk voor de Harderwijksche hooge school eenige veranderingen medebracht: allereerst werd natuurlijk de door den stadhouder gevoerde titel van curator magnificentissimus afgeschaft, de naam academie des vorstendoms Gelre en graafschaps Zutphen werd veranderd in Geldersche en later Bataafsche academie, terwijl den hoogleeraren gelast werd een eed af te leggen „op de regten van den mensch en de beginselen van vrijheid en gelijkheid." Deze gelijkheid bracht natuurlijk ook mede, dat professoren en curatoren elkander bij hunne correspondentie betitelden als „burgers", waarbij ik evenwel niet kan nalaten terloops op te merken, dat, toen in 1806 het koninkrijk Holland was gevormd, de curatoren het noodig vonden den professoren met nadruk te verzoeken hen niet meer als „burgers" maar als „Weledele Heeren" aan te spreken. Het gelijkheidsvernisje zat er dus blijkbaar niet dik op. De omwenteling had de academie ook een zeer verdienstelijk curator doen verliezen en wel Johan Frederik Willem van Spaen van Biljoen, maar schoon in 1795 afgezet werd hij in 1802 opnieuw benoemd.

De afkondiging der ééne en ondeelbare Bataafsche republiek kwam met een nieuw gevaar dreigen. Als uitvloeisel van de gewestelijke souvereiniteit had de academie haar sterksten steun gevonden in de provinciale eerzucht en in den onderlingen naijver der provinciën, die ieder haar eigen academie wenschten te handhaven. Is het wel te verwonderen, dat dit voetstuk begon te wankelen, toen de zeven souvereine provinciën tot één republiek waren samengesmolten? Vijf academies vond men een te groot aantal voor een klein land en onder de tallooze zotternijen van dien in zoo vele opzichten kinderachtigen tijd is deze gezonde opvatting waarlijk een lichtpunt. En zeker zou de doodsklok voor de Geldersche academie reeds toen geluid

hebben, als de besturen, die elkander destijds met duizelingwekkende snelheid opvolgden en als afwisseling hunner onderlinge bewondering en ophemeling weinig anders wisten te doen dan het weinige, dat hunne onmiddellijke voorgangers opgebouwd hadden, af te breken, wat langer tijd van leven hadden gehad: zoo bleef zij bij de gratie bestaan.

De troonsbestijging van Lodewijk Napoleon scheen weder betere tijden te zullen doen aanbreken. Z. M. verbeterde de financieele positie, aanvaardde den titel van curator primarius en rector magnificentissimus en waarborgde het voortbestaan der academie, maar de inlijving van Nederland bij het Fransche keizerrijk maakte een einde aan al die schoone vooruitzichten: op 15 Nov. 1811 maakte de prefect van het departement van den Boven-IJssel, van Andringa de Kempenaer, aan curatoren bekend, dat bij keizerlijk besluit van 22 Oct. de Harderwijksche academie was opgeheven. Op 25 Febr. 1812 had de laatste senaatsvergadering plaats, waarin de senaat zich ontbond.

Ruim drie jaren later werd bij koninklijk besluit van 2 Aug. 1815 o. a. bepaald, dat er naast de drie universiteiten met ius promovendi in verschillende provinciën athenaea zouden kunnen worden opgericht „ten behoeve van de jonge lieden, welke door hunne omstandigheden verhinderd worden den tijd, tot eene academische loopbaan noodzakelijk, geheel aan eene der Hooge scholen door te brengen," en dat twee dier athenaea, te Harderwijk en te Franeker, door het rijk onderhouden zouden worden en boven de vijf professoren der andere athenaea nog twee zouden hebben „ter voorbereiding tot bekoming der geneeskundige graden."

De inwijding van het athenaeum had plaats op 23 Jan. 1816 en volgende dagen, maar de inrichting droeg reeds van den aanvang af de kiem der ontbinding in zich. Het aantal studenten was en bleef uiterst gering; in de beide jaren 1816 en 1817 hebben zich niet meer dan 19 laten inschrijven. Reeds in den loop van 1817 begonnen er geruchten te loopen, als zou de regeering voornemens zijn het athenaeum op te heffen; deze namen allengs vasteren vorm aan en ontvingen hunne bevestiging door het koninklijk besluit van 13 Juni 1818, dat het athenaeum ter dood veroordeelde. De verzameling natuurkundige werktuigen werd afgestaan aan het Deventersche athenaeum, een deel der bibliotheek aan de zelfde inrichting en een ander deel aan de stad Arnhem.

II.

DE KLEINE SENAAT.

Ik heb in den loop van mijn verhaal gezegd, dat de senaat der Harderwijksche academie weinig ophad met studentengezelschappen, met name het vormen van landmanschappen verbood. Of deze desniettemin bestaan hebben, is mij nergens gebleken, maar wel, dat er een gezelschap geweest is, dat den naam van den kleinen senaat (senatus minor) droeg.

Van deze vereeniging vinden wij voor het eerst in de acta melding gemaakt op 21 Sept. 1749, waar wij lezen: „De heer professor Struchtmeyer heeft gecommuniceert, dat hij gehoort en ook gesien had een bulle van de zoo genaamde cleine senaat, door eenige studenten opgerigt, zeer strekkende tegen de eerbaarheit in 't gemeen en bijsondere auctoriteit van de senaat. Hierop is geconcludeert, dat de heer rector magnificus bij hem soude laten komen de jonge student Schimmelpenning, welke zoodanigen bulle soude hebben, om te vernemen, wat van deese zaak was." Wij zien verder, dat hieraan gevolg is gegeven, dat de student Schimmelpenning erkend had, dat hij een bul had ontvangen, dat hij daarvoor een klein „tractement" (= tractatie) had moeten geven en dat hij de namen genoemd had van hen, die in den kleinen senaat zitting hadden. Het gevolg hiervan was, dat twee leden van gen. senaat bij den rector magnificus werden geroepen, die hen „ernstelijk vermaande en waarschuwde sig te willen daarvan onthouden als strekkende tegens de leges academiae."

Dit verbod werkte niet veel uit, de senatus minor bleef bestaan, zij het dan ook in het verborgen, althans niet vóór 1765 maken de acta er weder melding van. In October van dat jaar hooren wij den rector magnificus verklaren, „dat op nieuws de zeer kwaade en nadeelige gewoonte plaatse grijpt, van, onder den titel van den kleinen senaat, zoogenaamde promotiën van eerst aangekomene jonge luiden tot studenten te verrigten." Een verhoor van een paar jonge lieden bracht weinig aan het licht, maar gaf toch den academischen senaat aanleiding tot het uitvaardigen van een ernstig edict, waarin de studenten gewaarschuwd werden, dat zij zich door deelneming aan zulke verboden vereenigingen blootstelden aan gevangenisstraf, ja aan verwijdering van de academie. Maar wat de senaat

ook deed, zijn kleine naamgenoot bleef bestaan en een doorn in het oog van de achtbare hoogleeraren, die, telkens als zij er iets van bespeurden, hem hun anathema naar het hoofd slingerden. Zoo vinden wij in Nov. 1768 een besluit om „de vernietiging van den (kleinen) senaat eerst op de sagtste en immediaet, dit niet gelukkende, op de sterkste wijse uyt te werken."

In 1772 waren de baldadigheden, waarvan de senaat te recht of ten onrechte aan den kleinen senaat de schuld gaf, zoo erg geworden, dat men meende, daar de gewone tuchtmiddelen te kort schoten, de curatoren in de zaak te moeten betrekken. In een uitvoerig schrijven werden hun de grieven der professoren kenbaar gemaakt en er op gewezen, dat zachte middelen niet baatten en waarschuwingen hun den haat der studenten berokkend hadden, waarvan zij de nadeelige gevolgen aan hunne personen en eigendommen ondervonden en dat dit alles grooten afbreuk deed aan den goeden naam der academie. De curatoren antwoordden, dat het hun het raadzaamst voorkwam, dat de professoren zoo op hunne colleges als in het particulier nogmaals de studenten waarschuwden met bijvoeging, dat bij herhaling der strafbare feiten de curatoren zich er mede zouden bemoeien.

In 1783 voelde zich de senaat geroepen naar aanleiding van een duel, dat tusschen twee studenten had plaats gehad, weder een streng edict in het licht te zenden, als naar gewoonte in deftig latijn, waarbij duels verboden werden en tevens van de gelegenheid gebruik werd gemaakt om ook nog een woordje te zeggen over den kleinen senaat. Wij lezen daar o. a.: „Voorts komen ons geruchten ter oore van bijeenkomsten, waaraan, naar men zegt, ook onze academieburgers hebben deelgenomen, dat aan die bijeenkomsten namen worden gegeven, strekkende tot smaad en bespotting der academie, en dat zij niet dienen tot gepaste ontspanning, maar tot drinken en het plagen van jonge studenten en gereede aanleiding geven tot nachtelijk rumoer en twist, waarvan de geheele stad gewaagt. Een ieder wete, dat volgens curatoren deze zoogenaamde promoties onder het bereik vallen van de wet tegen de landmanschappen." Een bewijs dus, dat de kleine senaat nog in wezen was. Een dergelijk edict, maar nu in het Hollandsch, waaruit blijkt, dat de kleine senaat zijn naam veranderd had in dien van Collegium Veteranorum, werd gepubliceerd in Oct. 1797, waarin vooral werd gewezen op den dwang, die sommigen werd aangedaan, wanneer

zij onwillig waren om zich aan de zoogenaamde promotie te onderwerpen. Ten slotte vinden wij nog in 1808 een bewijs van leven van onzen kleinen senaat en wel naar aanleiding van een klacht van den student Schepper over onaangename bejegeningen, hem aangedaan ten gevolge van zijn weigering om zich aan de promotie te onderwerpen, waarmede het geven van een partij verbonden was. Deze klacht gaf aanleiding tot een uitgebreid getuigenverhoor, waardoor tamelijk veel licht wordt geworpen op de inrichting en werking van den kleinen senaat, en waaruit ik te zijner plaatse een en ander zal mededeelen. Uit al het voorgaande blijkt ten duidelijkste, dat alle pogingen om dit gezelschap te supprimeeren ijdel zijn geweest en hoogstwaarschijnlijk acht ik het, dat het wel even lang bestaan heeft als de academie zelf. En wat was nu eigenlijk die kleine senaat? Het zou mij niet verwonderen, als deze en gene mijner lezers die vraag reeds bij zich zelf gedaan heeft. Ik voor mij geloof, dat die vereeniging een soort studentencorps was, waarvan de kleine senaat of, zooals het later heette, het collegium veteranorum, het bestuur vormde. Het is niet uit te maken, of het reeds in den aanvang van zijn bestaan dat karakter droeg; ik acht het waarschijnlijk, dat het langzamerhand vastere vormen heeft aangenomen en scherper belijnde omtrekken heeft gekregen; maar dit staat in ieder geval vast, dat het in 1808 zeer veel overeenkomst vertoonde met een studentencorps uit den tegenwoordigen tijd. En dan meen ik te mogen aannemen, dat de haat, waarmede de kleine senaat door den academischen vervolgd werd, niet in alle opzichten gebillijkt kan worden, te meer, daar wel bij de wet het vormen van landmanschappen verboden was, maar dit genootschap onder die rubriek niet valt, aangezien studenten uit alle oorden des lands er lid van waren. Ik kan de gedachte niet van mij afzetten, dat de menschelijke ijdelheid der professoren er ook haar deel in had, die in het aannemen door de studenten van titels als rector magnificus, promotor, enz. en in het geven van den naam van senaat aan het genootschap een bespotting hunner eigene waardigheid zagen.

Onze kennis van het wezen van den kleinen senaat ontleenen wij ten eerste aan het dossier uit het jaar 1808, waarvan ik hierboven sprak en ten tweede aan eenige bescheiden van den senaat zelf, namelijk twee boeken, bevattende wetten, formulieren, lijsten van professoren, aanteekeningen betreffende promoties, enz. en voorts aan eenige origineele bullen door den

kleinen senaat uitgereikt. Deze bescheiden loopen slechts over een paar jaren, namelijk 1765—1768 en 1771 en 1772 en zijn waarschijnlijk afkomstig uit de nalatenschap van den student A. van den Wall, die, na een gewichtige rol in het gezelschap te hebben gespeeld, bezwaard met schulden te Harderwijk is overleden. Het beste overzicht over de werkzaamheid van den kleinen senaat verkrijgen wij door eerst deze laatste bescheiden te raadplegen en vervolgens het dossier, dat vooral licht geeft over de wijze, waarop de zoogenaamde promoties plaats hadden.

Het ééne boek, waaraan wij ons om de systematische indeeling bij voorkeur zullen houden (het tweede is meer een kladboek), is in 1771 aangelegd door den toenmaligen ab-actis van den kleinen senaat, den reeds genoemden Albertus van den Wall, draagt tot titel: Album, in quo omnia, quae ad senatum minorem pertinent, continentur, en is ingedeeld in hoofdstukken, waarvan de voornaamste zijn 1° namen der professoren, 2° algemeene en bijzondere wetten (zie bijlage no. 1), 3° formulieren, 4° senaatsbesluiten, 5° namen der doctoren of lijst der promoties, 14° wetten, die door de doctoren in acht genomen moeten worden (zie bijlage no. 2). De overige bevatten o. a. ontvangsten en uitgaven, brieven, vonnissen, voordrachten voor de benoeming van professoren (zie bijlage no. 3), enz. Ter kenschetsing van den geest en de strekking der vereeniging wil ik hier eenige bepalingen uit de algemeene wet mededeelen. De artt. 1—5 bevatten algemeene gedragsregelen b.v. niemand aanstoot en ieder het zijne geven, elkander helpen, twist vermijden, ieder de hem toekomende eer bewijzen; art. 6 bepaalt de rangorde der faculteiten n.l. 1° theologie, 2° rechten, 3° medicijnen en philosophie. Art. 7 verbiedt allen omgang met hen, die zich aan de promotie niet hebben willen onderwerpen, art. 8 verbiedt dwang en geweld, maar schrijft overreding voor om tot deelneming aan de vereeniging te bewegen, art. 9 waarschuwt tegen klaploopen, de artt. 11—17 bevatten voorschriften, die bij de promoties in acht genomen moeten worden, o. a. dat de rector magnificus bij die plechtigheid uitgedost moet zijn in zwarten mantel, bef en sterk gepoederde pruik, art. 19 verbiedt hazardspelen als bluffen en trente et un, de artt. 17 en 22 verbieden later dan één en vroeger dan twaalf uur het feest te verlaten en gelasten, dat men van daar terstond naar huis moet gaan. De bijzondere wetten voor rector, secretaris en pedel bevatten niets, dat waardig is vermeld te worden. Mij

dunkt, deze wetten, die toch als de grondwet van de vereeniging moeten worden beschouwd, bevatten al zeer weinig aanstootelijks. Nu staat er in het reeds genoemde kladboek ook een algemeene wet en wel van 28 Sept. 1765 (zie bijlage no. 4), die veel minder uitvoerig is, maar daarentegen eenige bepalingen bevat, die in de latere zijn weggelaten, o. a. dat geene beleedigingen hun door burgers der stad of anderen aangedaan, ongewroken mogen blijven, dat men nachtwakers niet mag aanvallen, maar wel straffen, dat men niet aan schellen mag trekken, geen huizen met teer mag besmeren en geen glazen mag inslaan, tenzij men door den nood daartoe gedwongen wordt. Deze bepalingen vind ik voor mij tamelijk bedenkelijk, daar de qualificatie van het begrip n o o d zeer afhankelijk is van een individueele opvatting en het wreken van beleedigingen en het straffen van een klepperman een geurtje van eigen recht hebben, dat met het denkbeeld eener geordende maatschappij weinig in overeenstemming is. Maar uit de omstandigheid, dat de latere wet die bepalingen heeft geschrapt, mogen wij afleiden, dat de wetgevers zelve hebben ingezien, dat zij zich daarmede op gevaarlijk terrein bewogen. Of de doctores het altijd ook zoo hebben opgevat? Wat de acta telkens op nieuw te lezen geven van nachtelijk rumoer in allerlei vorm doet ons vreezen, dat velen het daarmede niet te nauw hebben genomen en de intrekking der wet van 1765 hebben vergeten. Wij willen hiermede van de wetten afstappen en ons een oogenblik bezig houden met hoofdstuk 3, dat o. a. een formulier bevat van de diploma's, die van wege den kleinen senaat aan de doctoren werden uitgereikt. Ook hier bespeuren wij een verschil met het formulier uit het kladboek. Waar dat van 1771 de bevordering van gezellig verkeer op den voorgrond stelt en het examen wordt afgenomen ten einde uit te maken, of de aspirant verdient in hun kring te worden opgenomen en hem na een voldoend examen de titel wordt verleend van doctor in het I u s d r a m m a t i c u m e t p e r d r a m m a t i c u m, die hem de bevoegdheid geeft om gezelschappen met zijn tegenwoordigheid te vereeren, anderen in genoemd recht onderwijs te geven, enz., daar lezen wij in het kladboek in een formulier van 1766 niets van onderlinge gezelligheid, maar wel dat het doctoraat in het ius drammaticum et perdrammaticum de bevoegdheid schenkt om consulten te geven betreffende het recht om glazen in te slaan, aan schellen te trekken, huizen

met teer te besmeren, nachtwakers aan te vallen, soldaten te plagen, kippen te promoveeren (waarmede hoogstwaarschijnlijk bedoeld wordt stelen, hetgeen een onder de Harderwijksche studenten algemeen heerschende liefhebberij was) en om andere minder loffelijke dingen te verrichten. Andermaal zien wij hieruit, naar het mij voorkomt, dat er allengs een betere geest in het gezelschap begon door te dringen.

Langen tijd ben ik in onzekerheid geweest, wat onder het Ius drammaticum et perdrammaticum verstaan moet worden. Ook het dossier van 1808 verspreidt hierover geen licht. Op de vraag, aan eenige jonge studenten gedaan, of hun bij die zoogenaamde promotie ook titels of privilegiën toegekend waren, gaf een hunner ten antwoord, dat hij zich den titel niet precies herinnerde, dat hij meende dien van doctor of oud-student; voorts dat hij het Ius dramandi et perdramandi ontvangen had, maar niet wist, wat dit in het Hollandsch beteekende. Ook werd door eenige leden van den kleinen senaat, als gedaagden geciteerd, geantwoord, dat zij het niet wisten, een verklaring, aan welker waarheid ik op goede gronden meen te mogen twijfelen.

Ten slotte is het toeval mij te hulp gekomen. Bij het onderzoeken van de zaak tusschen professor Scheidius en eenige studenten, waarover later, trof ik de volgende woorden aan: „dat hij den professor, zo hij op den postwagen meede kwam, braaf zou foppen of drammen." Het Ius drammaticum is dus zooveel als foprecht en het woord drammen behoort waarschijnlijk tot de studententaal van dien tijd.

Behalve de zoo even genoemde formulieren zijn tot ons gekomen eenige origineele diploma's of bullen en wel drie uit het jaar 1768 (zie bijlage no. 5), wier bewoordingen behoudens eenige wijzigingen overeenstemmen met het formulier van 1765, en één van 1772 (zie bijlage no. 6). Deze bullen zijn geschreven op perkament, onderteekend door den geheelen senaat en voorzien van des senaats groot zegel in een blikken doos, hangende aan een rood of blauw lint. Dit zegel verdient, dat wij er een oogenblik bij stilstaan, want onder de eigenaardigheden van onzen kleinen senaat is dit zeker niet de minste. Laat mij mogen mededeelen, wat het protocol zelf er van te lezen geeft. Wij vinden dan, dat op 18 Febr. 1766 „op de propositie van den prorector gedaan wegens het snijden van een nieuw zegel de senaat goed gevonden en besloten heeft het den heere pro-

rector over te laten en te demandeeren om hetzelve ten naasten prijze te laten vervaardigen, met de uitbeelding van Pallas op het wijnvat en wel met dit omschrift: Sigillum maius senatus minoris. En in de vergadering van 25 Febr. deelt professor Schimmelpenninck mede, dat wegens den slechten toestand der kas dit bedrag (5 gl.) door de professoren zal worden voorgeschoten en tevens, dat voortaan voor de bul met het nieuwe zegel 2 schellingen in plaats van 1 zullen worden betaald. (Zie de afbeelding no. 1.)

De overige onderdeelen van het boek leveren weinig wetenswaardigs op; zoo betreffen de uitgaven bijna uitsluitend benoodigdheden van verschillenden aard, als papier, pennen, lak, turf, hout, thee, enz. Alleen wensch ik, voordat wij deze boeken ter zijde leggen, nog eenige bepalingen mede te deelen uit hoofdstuk 14, dat de wetten bevat, waarnaar de doctoren, d. z. de corpsleden, zich hebben te gedragen. Hun wordt op het hart gedrukt zich fatsoenlijk te gedragen, zich niet aan den spot van studenten bloot te stellen, beleedigingen, der vereeniging aangedaan, desnoods met geweld te wreken, het zwaard niet zonder reden te trekken, zich niet af te geven met de heffe des volks, de geheimen van het genootschap te bewaren en hun diploma aan niemand te vertoonen, het laatste op straffe van ontzetting uit hun waardigheid, met alle mededoctoren zooveel mogelijk in vriendschap te leven, zich niet schuldig te maken aan kinderachtigheden als glazen ingooien en dergelijke, steeds net gekleed in het openbaar te verschijnen en den senaat de hem toekomende eer te bewijzen.

Naar het mij voorkomt, geeft het verhaalde ons een tamelijk helder inzicht in den geest van dit gezelschap en theoretisch valt er misschien niet veel op aan te merken, maar hetgeen ik reeds gezegd heb over de telkens herhaalde edicten in verband met het licht, dat het dossier van 1808 laat vallen op den dwang, die in weerwil van art. 8 der algemeene wet op jonge studenten werd uitgeoefend, doet de gedachte bij ons rijzen, dat die fraaie wetten wel eens een doode letter en niet in staat waren misbruiken te keeren.

De aanleiding tot het gerechtelijk onderzoek in 1808 was deze: op 29 Febr. van dat jaar had de rector magnificus een briefje laten afscheuren, dat aangeplakt was naast het kastje, waarin de senaatsbekendmakingen geaffigeerd werden en waarvan het origineel zich in het dossier bevindt. Het luidde als volgt:

Afb. 1.

Afb. 2.

LEENDERT SCHEPPER
van
AMSTERDAM
is wegens slegt gedrag en verregaand verzuim in eer en pligt
van de lijst der studenten geschrapt,
dienende dit berigt tot ieders waarschouwing.

Den 2den Maart daaropvolgende had de genoemde student Schepper bij den senaat een klacht ingediend over baldadigheden in den nacht van 25 op 26 Febr. aan zijn huis gepleegd, naar hij vermoedde, door studenten uit wraak over zijn weigering om een partij te geven, welke weigering hem reeds meer onaangenaamheden, zoo op het college als op de straat, op den hals had gehaald, en waarmede de student Mensing hem reeds vroeger had gedreigd. Als een bijzonderheid wil ik hier mededeelen, dat deze Schepper een getrouwd student was. In zijn klacht toch lezen wij: „Mijne huysvrouw is er zeer ongesteld van geworden, en bevind zig nog niet geheel hersteld". En te opmerkelijker is dit, daar hij bij zijn verhoor als getuige verklaarde eerst 23 jaren oud te zijn.

De senaat liet er geen gras over groeien, maar citeerde aanstonds de door Schepper als vermoedelijke schuldigen aangewezen studenten en andere, van wie men verwachtte, dat zij licht over de zaak zouden kunnen verspreiden. Het zou ons te lang bezighouden, wilden wij al die verhooren in bijzonderheden nagaan. Ik meen te kunnen volstaan met te zeggen, dat de beschuldigden er op uit waren hun zaak zoo onschuldig mogelijk voor te stellen en bovenal hun best deden om den indruk weg te nemen, als zou alles geschied zijn vanwege en op last van een bepaalde vereeniging en als zou deze een quasi-officieel karakter dragen. Met deze voorstelling der zaak waren echter de deposities van eenige jonge studenten, van wie de senaat vernomen had, dat zij zich aan de bedoelde formaliteiten onderworpen hadden, regelrecht in strijd. Wanneer wij de door hen afgelegde verklaringen samenvatten, komen wij tot de conclusie, dat het bij die zoogenaamde promotie ongeveer als volgt placht toe te gaan: de voorzitter werd aangesproken als rector, de overigen betitelden elkander als collega's; aan de candidaten werd een soort examen afgenomen door den rector, waarbij de examinandi gezeten waren op een tafel met een waterpot op het hoofd en omhangen met een deken. Na afloop van het examen werd hun het gezicht zwart gemaakt en ontvingen zij met een stuk karton of met de hand eenige

slagen op gelaat of hoofd. Hiermede was de plechtigheid afgeloopen en werd hun het diploma uitgereikt.

De afloop van dit proces is geweest, dat wegens het plegen van baldadigheid aan het huis van den student Schepper één student onder aanneming van verzachtende omstandigheden (dronkenschap) werd veroordeeld tot een gevangenisstraf van 2 dagen en wegens deelneming aan een verboden vereeniging zeven studenten tot een boete van 100 en drie andere tot een boete van 25 gulden.

Hiermede maken wij een einde aan onze beschouwingen over de inrichting en werking van den kleinen senaat en geloof ik, zonder veel tegenspraak te duchten, de conclusie te mogen trekken, dat deze inderdaad als een voorlooper der tegenwoordige studentencorpsen is te beschouwen. Ten slotte zij het mij vergund mijne lezers nog eenige oogenblikken bezig te houden met een episode uit het Harderwijksche studentenleven, die in een, zij het dan ook indirect, verband staat met de maatregelen tegen den kleinen senaat en waarin de reeds vroeger door mij genoemde professor Scheidius van zeer nabij en op voor hem minder aangename wijze was betrokken.

De maatregelen van den academischen tegen den kleinen senaat hadden de leden van laatstgenoemden een vurigen haat doen opvatten tegen de professoren in het algemeen en tegen Scheidius, een rechtvaardig maar zeer streng man, in het bijzonder. In den brief aan de curatoren (zie blz. 21) lezen wij dienaangaande o. a.: „Het liet zich ondertusschen schierlijk merken, dat zachte middelen en bijzondere aanmaningen van professoren dit jaer zoo gevaerlijk voor hun particulier als nutteloos voor 't algemeen waren, en inmiddels geraekte de geheele academische senaet of liever zommige professoren zoo diep in den haet en kleinachting der stoutste hoofden dier gemaekte liguen, dat het voor de ruste der academie, die reeds te veel geturbeerd was, hachelijk scheen te zijn eigener auctoriteit iets van meerder klem te ondernemen".

De rustverstoring, waarvan in dezen brief sprake is, had zich als volgt toegedragen. Op 11 Maart 1772 zou er een promotie plaats hebben, waarbij professor Scheidius als promotor moest fungeeren. Nog in zijn huis zijnde had hij op het auditorium een geweldig geklop en geschreeuw gehoord en bij zijn aankomst vóór de academie een aantal studenten aangetroffen, die hem al schreeuwend naar boven volgden. Op het

auditorium gekomen had hij bevonden, dat de kruk van den bovensten katheder was afgerukt, zoodat hij niet te openen was, en dat dwars op den ondersten katheder een bank was gelegd. Het gevolg van dit kabaal was, dat de promotie niet kon doorgaan en Scheidius een klacht bij den senaat inbracht. Deze onderzocht de zaak en veroordeelde onderscheidene schuldigen tot grootere of kleinere geldboeten. En dat de senaat niet geheel en al ongelijk had met de schuld van deze inderdaad ergerlijke feiten aan den kleinen senaat te geven, blijkt het best uit de omstandigheid, dat de namen der schuldigen voor het grootste gedeelte voorkomen op de lijst der professoren in het protocol van den kleinen senaat van 1772 o. a. van Heeckeren, Sloet en Beverley.

Maar deze muis had bovendien een staartje. De student Beverley, die met nadruk ofschoon, naar het mij voorkomt met het oog op de getuigenverhooren, ten onrechte zijn onschuld had betuigd, maar desniettemin veroordeeld was tot een boete van f 75, die hij had „verzeten", Beverley dan had ten gevolge van dit alles besloten zich op professor Scheidius te wreken. Hoe hij dit gedaan heeft, wil ik liever in des hoogleeraars eigen woorden mededeelen en laat daartoe het rapport volgen, door Zijn Hooggeleerde op 20 Sept. 1772 in den senaat gedaan. Het luidt als volgt: „De professor E. Scheidius door de academische senaat instantelijk verzogt zijnde geworden, om van hetgeen aan zijn persoon op den gepasseerden 1 Julij naar Arnhem reizende, door den candidaat Beverley, de studenten van der Vliet en Suermond onderwege aangedaan was, distincte opening te geven, heeft daarop alleen ter requisitie van welgemelden academischen senaat en zonder zich over dit gepasseerde hier ter plaats te beklagen, deze volgende declaratie gedaan: dat hij declarant op gemelden 1 Julij 1772 in gezelschap van den heer predikant Eylart en declarants broeder Jacob Scheidius met een koetskar naar Arnhem was op reis gegaan; dat hij declarant 's morgens vroeg vooraf gehoort hebbende, dat de bovengenoemde personen Beverley, van der Vliet en Suermond benevens den student Mesteker dien zelven morgen te acht uur met den ordinairen postwagen naar Arnhem zouden rijden, omdat hij liefst het gezelschap van de twee eerstgemelde onderwegen niet wilde ontmoeten, zijne bestelling zo hadde gemaakt, dat hij met zijne koetskar niet vóór 10 uur zoude afrijden, gelijk hij declarant dan ook eerst met zijn

bijzijnd gezelschap om half elf uit de stad gereden was; dat hij declarant daarop even buiten de stad zijnde uit zijnen broeder hadde verstaan, dat de candidaat Beverley, welke van des declarants voorgenomene reis iets gehoort, maar gemeent had, dat de declarant met de ordinaire postwagen ook stond te doen, zich bij zijn vertrek uit de stad ten zijnen aanhoren zeer hadde beklaagt, dat hij den professor Scheidius op den postwagen niet vond, en voorts in substantie gezegt hadde, dat, was die op den postwagen geweest, hij zich braaf zoude gediverteert hebben met den professor onaangenaamheden aan te doen; dat daarop ('t zij in onnozelheid, 't zij om Beverley op zijne kwade intentie te woord te staan) door iemand gezegd was: „de professor gaat met den postwagen niet, maar met een koetskar", zijnde juist ook de koetskar gehuurt van den zelven voerman Priester, die met den postwagen reed, en gereden zullende worden door den knecht van gemelden Priester; dat hij declarant zijnen weg vervolgende aan zijn bijzijnd gezelschap voorgestelt hadde, of het, ten einde te Harskamp misschien noch geene onaangename historien van Beverley en zijn gezelschap te hebben, niet beter waar aan 't Stroe in plaats van te Harskamp (de gewone plaisterplaats des postwagens) te eten? Waarop zijn gezelschap hem dit zeer afgeraden en vervolgens verzekert hadde, dat de postwagen reets wel twee uuren te vooren te Harskamp zoude geweest zijn; dat de voerman immers geen publieke postwagen ten plaisiere van dezen of dien een paar uuren zoude derven ophouden; dat Beverley daar ook niet zoude blijven, enz. Dat de heer Eylart evenwel naderhand het eerst met de koetskar te Harskamp komende (terwijl de declarant en zijn broeder achteraan kwamen wandelen) aldaar den postwagen gevonden had en de eerstgemelde studenten met den candidaat Beverley voor de herberg had zien staan, hebbende ook voorts de heer Eylart voor de herberg stil gehouden en den declarant met zijnen broeder afgewacht; dat hij declarant met zijnen broeder aankomende om gewichtige redenen (ten einde geen suspicie van vrees te geven en het displaisier ook niet te hebben, dat hij immediaat door de postwagen, welke men rekenen kon daar reets wel twee uuren geplaistert te hebben, gevolgt en dus op het volgende dorp ingehaalt wierde) geresolveert was aldaar te blijven en eene vrije kamer voor zich en de zijnen ten huize van den hospes te nemen, gelijk hij dan daarop in het huis intredende ook

immediaat een vrije kamer aan de rechter hand van den ingang der herberg had gekregen; dat hij declarant naar de herberg toegaande door den candidaat Beverley en bijzijnde gezelschap zeer onaangenaam met ijzelijk vloeken gesalueert was en daarop zonder zich hieraan te storen in het huis was gegaan; dat zij met hun driën, de declarant, de heer Eylart en declarants broeder, vervolgens in de kamer zijnde het displaisier hadden gehad, dat zij beiden, de declarant en zijn broeder, omtrent een half uur achtereen, zo door de deur der kamer, die nu en dan open ging, als door de glazen, van Beverley, van der Vliet en Suermond waren gevloekt en uitgescholden geworden; dat de declarant zich alles thands niet meer weet te binnen te brengen, wat hem en zijnen broeder door die drie andere luiden, Beverley, van der Vliet en Suermond, al toegeroepen is, als hebbende hij declarant van dit gebeurde geene aantekening gehouden en de zaak reets meer dan 4 maanden geleden zijnde, doch dat hij noch wel weet, dat dit volgende daar ter plaats door Beverley en de andere bij herhalinge geroepen is: „dat onder dat gezelschap in de kamer geen een eerlijk man was behalven den heer Eylart, zijnde de professor en zijn broeder maar canaille of dergelijke, dat het te wenschen was, dat de professor en zijn broer, ja de geheele familie van de Scheidiussen door den d..... en bl..... verteert wierden; dat zij wenschten, dat de professor en de zijnen in den brand der Amsterdamse comoedie waren omgekomen, ja, dat alle de Harderwijksche professoren (behalven eenige brave luiden onder hen) in de comoedie te Amsterdam verbrand waren en meer dergelijke; dat Beverley vervolgens de zaak van de boete van den senaat (ter oorzaak van zijn wangedrag bij 's declarants defensie op 't auditorium van den 11 Maart laatstleden hem opgelegt) zeer honende opgehaalt en gezegt hadde, dat hij zo dit en dats gek niet was geweest van zulk eene onrechtveerdige boete te betalen; dat de declarant en zijn gezelschap, terwijl het eten aldaar te Harskamp opgebragt wierd, naar hunne verwachting niet schielijk genoeg God biddende, Beverley geroepen had: „Zullen die d...... kinderen of dergelijke niet bidden?" en dat daarop Beverley een gebed hadde gereciteert en met Amen besloten, hetwelk hem door de andere nagezegt was, en waarvan de declarant en zijn gezelschap hadden geijst, doch noch hierop noch op al het voorige hun een woord hadden geantwoordt dat vervolgens, de postwagen zullende vertrekken, Beverley en

de zijnen daarin geklommen waren en de declarant met zijn gezelschap eenigen tijd daarna was gevolgt; dat zij daarop te Otterlo komende (alwaar het paart van des declarants koetskar een emmer water moest hebben) den postwagen aldaar wederom gevonden hadden en van Beverley en de zijnen op nieuws dergelijke injurien als te Harskamp in presentie van verscheiden luiden hadden moeten uitstaan; dat de postwagen vervolgens weer afgereden en ver op de heide vooruit zijnde, de declarant en de zijnen, die gevolgt waren, gezien hadden, dat de postwagen stilhield en drie luiden daaruit klommen, welke naar de koetskar toekomende bleken te zijn Beverley, van der Vliet en Suermond; dat die personen bij de koetskar komende op nieuws alle vloeken en verwijtingen tegen den declarant en zijnen broeder hadden uitgebraakt en, zoover den declarant voorstaat, de zelve verwenschingen als te Harskamp, zo over den declarant als den academischen senaat meermalen hadden gerepeteert; dat gemelte drie personen daarop hand aan hand vlak voor het paard der koetskar waren gegaan en dus een tijd lang voor het paard in het spoor gewandelt hadden, doch, terwijl de voerman het paart liet voortstappen, eindelijk weer vooruitgelopen en op den postwagen geklommen waren; dat zij, bij den postwagen wederom gekomen zijnde en de voerman van den declarant moeite schijnende te willen doen om met zijn paart den wagen voorbij te rijden, terwijl de koetskar in een ander spoor noch op eenigen afstand tegenover den wagen was, op nieuws den declarant en zijnen broeder hadden uitgejouwt, dat zij daarop weer waren vooruitgereden en de declarant met de zijnen aan de herberg Rosorum komende (alwaar die drie luiden ook nog met den postwagen waren) aldaar wederom injurien van hen had moeten uitstaan, makende Beverley teffens mine om des declarants broeder, die in de herberg iets te doen had, te lijf te komen, die hem echter, zo als de declarant naderhand uit zijnen broeder verstaan heeft, schielijk beduid had, dat hij zijne handen thuis moest houden; dat de declarant aldaar van den koetskar klimmende om naar de stad dat eindje weegs vooruit te kuieren (terwijl de paarden des postwagens en koetskar water moesten hebben) door Beverley met een zeer inpudiek scheldwoord, door den declarant in senatu genoemd, voor het laatste uitgejouwt was en de declarant vervolgens naar de stad was gegaan. Onder al dit gepasseerde heeft de student Mesteker zich van hun zeer nobel gedistingueert en is de

declarant ook geinformeert, dat hij hen zelfs bestraft hadde, gelijk ook de moeder van den predikant Itterson op den postwagen meede tot aan Otterlo toe rijdende hen verzogt had om doch eenen professor zo niet te behandelen". Tot zoover professor Scheidius.

Maar aan de staart van deze muis kwam nog een verlengstuk en ditmaal was het de candidaat Beverley, die er inliep. Op den 20sten October van het zelfde jaar deelde de rector magnificus in den senaat mede, dat de candidaat Beverley verzocht had om in de medicijnen te worden gepromoveerd, doch dat de faculteit dit had geweigerd „wegens het niet alleen aanhoudende maar zelfs steeds accrescerende slechte gedrag van den zelven en wegens de onbeschofte insolentien aan den professor Scheidius en den academischen senaat, zoo door gemelden Beverley als ook door Suermond en van der Vliet op den 1 Julij dezes jaars in 't publiek en op 's heeren wegen aangedaan." De senaat keurde deze weigering der medische faculteit goed en bepaalde na ernstige deliberatie, dat genoemde personen zich het burgerschap der academie onwaardig hadden betoond, en droeg den secretaris op om uit naam van den senaat den voorzittenden burgemeester der stad te verzoeken hun een consilium abeundi te geven, „vermits de senaat niet zonder grond voorzag, dat, zo die drie voornoemde personen langer alhier bleven, daardoor aan de stad en academie het grootste nadeel aangebragt zou worden." Beverley, waarschijnlijk diep overtuigd van het hopelooze zijner zaak, schijnt geen poging te hebben aangewend om hierin verandering te brengen, maar zijne medeschuldigen lieten het hierbij niet en wendden zich op 5 Nov. bij request tot den senaat, te kennen gevende, dat bij hen geen sprake was van voorbedachten raad, gelijk bij Beverley; dat zij onder den invloed van sterken drank verkeerende door Beverley waren verleid om aan de beleediging van professor Scheidius deel te nemen; dat deze hun edelmoedig vergiffenis had geschonken, enz. De senaat sloeg echter na deliberatie, zeker om een exempel te stellen, hun verzoek af.

Ik zou hiermede van dit onderwerp kunnen afstappen, wanneer zich op het gebied van het vereenigingsleven der Harderwijksche studenten niet nog een verschijnsel voordeed, dat ik volledigheidshalve niet stilzwijgend wil voorbijgaan, maar waarvan ik alleen het bestaan kan constateeren. De bronnen deelen daarvan niets mede. Tegelijk met den kleinen senaat dan

bestond er nog een gezelschap, dat een parodie op de vrijmetselarij was. Het was de groote Loge van de order der Vrije-Timmerluy „La Fidélité Fraternelle". Er is een getuigschrift aanwezig, waarin aan den meergenoemden Albertus van den Wall de qualiteit van knecht wordt verleend. Het bestuur voerde titels als grootmeester, pasmeester, meester en orateur. (Zie bijlage no. 7 en afbeelding no. 2.)

III.

De behandeling van het onderwerp, waaraan deze afdeeling gewijd is, levert eigenaardige moeielijkheden op. Terwijl de beide vorige afdeelingen een afgerond geheel vormden, bestaat hier de taak van den schrijver in het verwerken en zoo mogelijk tot een geheel vormen van een groot aantal excerpten zonder eenigen samenhang uit de verschillende deelen der acta senatus, bevattende bijzonderheden zoowel aangaande het doen en laten der studenten als aangaande de professoren, hun leven en werkkring, terwijl het evenmin ontbreekt aan bijzonderheden, die de academie als zoodanig betreffen en toch, als geen hoofdzaken rakende, geen plaats konden vinden in het in de eerste afdeeling gegeven overzicht harer geschiedenis.

Ik ben na de zaak van alle kanten beschouwd te hebben tot het besluit gekomen, dat het beste zal zijn de te verwerken stof tot twee categorieën te brengen, namelijk professoren en studenten, die afzonderlijk te behandelen en vervolgens zoo goed en zoo kwaad als het gaan wil, samen te vatten wat noch bepaald tot de eene noch tot de andere categorie behoort. Het zij mij hierbij vergund met allen eerbied voor de hoogleeraren de bespreking der studentenaangelegenheden, die uit den aard der zaak het grootste deel der excerpten in beslag nemen, vooraan te plaatsen. Het zal hieruit blijken, dat geen ondeugd of tekortkoming, die men den student van den tegenwoordigen tijd zou kunnen verwijten, aan zijn voorganger in de 17de en 18de eeuw vreemd was en tevens, dat een aantal stoutigheden, die toen schering en inslag vormden, nu in de studentenmaatschappij niet meer of althans hoogst zelden worden aangetroffen, eene omstandigheid, die de laudatores temporis acti doorgaans voorbijzien. Maar tevens wensch ik met allen nadruk er op te wijzen, dat de ruwheid, waarvan wij menig voorbeeld zullen zien, geen specifieke eigenschap der studenten

was: zelfs een oppervlakkige kennis van het leven in vroegere eeuwen leert ons, dat die in meerdere of mindere mate in alle kringen der maatschappij heerschte.

Tot de minder aangename hebbelijkheden der Harderwijksche studenten behoort in de eerste plaats het inslaan van glazen. Telkens en telkens weder van den eersten tijd van het bestaan der academie af tot aan hare opheffing treffen wij daarover klachten aan en edicten daartegen uitgevaardigd. In 1667 scheen het kwaad buitengewoon groote afmetingen te hebben aangenomen, althans in de acta lezen wij op 10 April: „Over 't inslaen van glasen verstaen te vernieuwen het placcaet en de straf te verhogen tot de somma van vijf hondert guldens het sij veel of weinigh..... gelijck oock op het nemen van hoenderen (eveneens, gelijk wij straks zullen zien, een geliefkoosd tijdverdrijf) en diergelijcke hondert rijxdaelders, sullende noch die selfde onderworpen wesen, al warense ses jaren vertrocken geweest. En die niet kan betalen, sal sonder aensien van personen gebannen worden." En dat het den senaat ernst was met het bedreigen van een zoo zware straf, blijkt uit een vonnis uitgesproken op 5 Febr. 1669, waarbij de studenten Willem van Westervelde en Cornelis Lutteken werden veroordeeld ieder tot betaling van vijf honderd gulden wegens het inslaan der glazen bij Adolf Wolfsen en het wegnemen van koekjes, voorts tot vergoeding der schade en in de kosten, met bepaling, dat zij tot den tijd der betaling in detentie zouden blijven. Een ander staaltje: in het jaar 1708 waren in zekeren nacht bij den predikant van Houten de glazen ingeslagen, van welk feit men drie studenten verdacht. Bij vonnis van 8 Nov. werd hun een zuiveringseed opgelegd. Twee hunner aarzelden niet dien eed te doen en werden derhalve vrijgesproken, de derde, G. H. Stoltz weigerde en werd op grond daarvan als schuldig aan het misdrijf tot de bekende boete veroordeeld. In het begin van het volgende jaar was deze nog niet betaald, maar bood de veroordeelde den senaat een request aan, waarin wij o. a. lezen: „hoe hij tehuys bij hem selve geresumeert hebbende het gewijsde bij weygering van den eedt purgatoir tegen hem uytgesprooken, sigh selve geperst vindt te moeten bekennen, dat hij de glasen van ds. van den Houten heeft ingeslagen; doch alsoo hij wel bewust is sulks niet met opgeheven handt oft opset en voorbedagt overleg, maar door te groote dronkenschap verrukt sijnde gedaen te hebben", met het oog op eigen

onvermogen en dat zijner ouders aandringt op moderatie van de hem opgelegde boete, waarop de senaat besliste dat hij met betaling van 150 gulden zou kunnen volstaan.

Onder de door mij opgesomde misbruiken van het Harderwijksche studentenleven zal men dronkenschap niet afzonderlijk vermeld vinden, waaruit men wel niet zal opmaken, dat die ondeugd daar onbekend was. Het laatste geval reeds leert, dat drankmisbruik hier de causa movens was en dat zal het wel in zeer vele gevallen zijn geweest, ook al zeggen de acta het niet uitdrukkelijk. Alleen vinden wij, dat in 1790 door den senaat besloten is bij den magistraat aan te dringen op een verbod om na 10 uur te tappen, „wijl de academische senaat ondervonden had, dat de studenten misbruyk maakten van die huyzen en tot laat in de nacht daar vertoefden", terwijl reeds in 1659 het houden van symposia na disputaties, enz. verboden was.

Op deze wijze zou ik nog een groot aantal gevallen van het inslaan van glazen kunnen mededeelen, maar het komt mij voor, dat de bovenstaande voldoende zijn. Alleen wil ik nog, alvorens van dit onderwerp af te stappen, iets verhalen uit het jaar 1719, dat als bewijs kan dienen, hoe ruw het dikwijls van weerszijden toeging.

De procurator Huysman beklaagde zich over het inslaan van glazen te zijnen huize en deed daarvan het volgende verhaal: „dat de studenten Vrienes, Calkensteyn en R. O. Schrassert waren gekomen op sijn stoep; dat R. O. Schrassert hadde gezegt: „Par Dieu, laten wij de glasen inslaen!" 't welk hij (Huysman) uyt het venster roepende hadde belet; dat Vrienes daerop hadde gesegt: „Daer sal u de donder over slaen" of diergelijks; dat Calkensteyn en Schrassert in de glasen hadden geslagen, terwijl Stael 1) en d'anderen aen de deur stonden om op te passen; dat Timon Stael Calkensteyn in 't vervolgen had bij den rok gehad, dog dat hij hem ontslipt was, insgelijks Huysman ook Schrassert bijna had gehadt; dat Schrassert na Timon Stael had gestoken, waerop hem sijn degen door gemelte Timon Stael is ontwrongen; dat Vrienes des anderen daegs was gekomen aen het huys van Huysman, eyschende sijn degen, die aen Schrassert seyde geleent te hebben en dat gemelte Vrienes tot antwoord krijgende, dat sijn degen op het

1) Stael was een vriend van Huysman.

stadhuys was, wederom daerna met een groot gewelt bij Huysman om sijn degen was komen lopen en die niet kunnende magtigh worden, eenig goed hadde uyt het huys gehaelt; dat Vrienes weder was gekomen en Huysman voor de deur sittende gesegt hadde: „Aenstonts doed uw deure toe"; dat Vrienes ook gedreygt hadde Huysmans swager Mooyen te steken, waerop Huysman de snaphaen wilde krijgen om dat te beletten."

Dat straatschenderij al evenmin tot de onbekende zaken behoorde, zien wij uit een klacht van den magistraat in 1732 over het „gewelt, hetgeene de studenten des avonds aan de brugghe 1) quamen aen te rigten". Het gevolg hiervan was het uitvaardigen van een edict door den senaat (zie bijlage no. 8), dat deze onordelijkheid, waarvan vooral de reizigers, die zich des avonds te 8 uur naar de beurtschepen begaven, den last ondervonden, verbood. Onder dit hoofd zijn mede te brengen een edict van 21 Maart 1770 tegen het werpen met sneeuwballen (pilas ex nive compactas vibrare), waardoor aan de huizen der burgers dikwijls groote schade werd gedaan, voorts een waarschuwing uit het jaar 1793 tegen het ruineeren van de wandelpaden buiten de Smeepoort, een klacht van de stadsregeering over het wegnemen van lampen uit de stadslantaarns in 1806 en de telkens herhaalde edicten tegen het afsteken van vuurpijlen, voetzoekers, „moordslagen" en ander vuurwerk. In zekeren zin behoort hiertoe ook het vermommen, waartegen èn senaat èn magistraat jaarlijks met kracht te velde trokken. Tegen vastenavond zond doorgaans de magistraat zijn secretaris tot den senaat met het voorstel om tegelijk een edict daartegen in het licht te zenden. Zoo lezen wij b.v. op 12 Febr. 1711, dat de secretaris voordroeg „dat d'Heeren van de Magistraat van meninge waeren om het vermommen aan haar burgers te verbieden, en dat sij versogten, dat d'academische senaat de goetheyd wilde hebben tot voorkominge van alle onheylen en disordres, die hier anders uyt souden konnen resulteren, om met haar in desen te concurreren en het selvige insgelijks aen haere studenten te doen". Dat dit verbod reden van bestaan had en dat werkelijk het op zich zelf onschuldige vermommen wel eens tot dekmantel diende van wederrechtelijke handelingen, zien wij uit het volgende geval. Op 21 Febr. 1732 bevond zich de student Treip op zijn kamer in gezelschap

1) Hiermede wordt bedoeld het hoofd, waar de beurtschepen afvoeren.

van den student Ens, toen plotseling twee personen de kamer binnenkwamen, waarvan de ééne, wiens gezicht geheel zwart gemaakt was, gekleed was in een japon met een jas er over en gewapend met een hartsvanger, de andere alleen een japon aan had en iets zwarts om den hals tot aan de neus toe. De getuige Ens verklaarde voor den senaat, „dat op de camer gekomen waren, terwijl de tafel gedeckt stonde, daer de pannekoecken op stonden, die sij wegh namen en opaten; en doen zijn sij over de camer soo wat heen en weder gegaan, stampende en raesende; en doen dwongen sij de student Treip om wijn van hem te willen hebben, welke hij, omdat die niet hadde, haer heeft geweygert; daer nae hebben sij hem genoodsaakt de casten open te sluyten, naer hem alvoorens geslagen te hebben met een bloote houwer, d'andere naer de tang tastende, dogh off hij hem daer mede geslagen hadde, wiste hij egter niet, hebbende sij meede genomen uyt de boekenkas off daer boven af 3 theebosjes met thee en een kaesje uyt de boekenkas." Treip meende in de indringers de studenten van Goutum en de Vosch herkend te hebben, terwijl den rector magnificus eenige woorden ter oore waren gekomen, die van Goutum zich in een gezelschap had laten ontvallen en die iemand aanleiding hadden gegeven tot de opmerking, dat hij zich verpraat had. De senaat nam de zaak ter hand, onderwierp de verdachten aan een verhoor, liet hun hospes en hospita door den magistraat hooren, maar het bewijs der schuld was niet te leveren, terwijl van Goutum en de Vosch hardnekkig bleven loochenen iets van de zaak te weten. Het einde was, dat de senaat op 10 Maart besloot de zaak in statu quo te houden en den verdachten te „interdiceren de studenten Treips off Ens off ymant anders, die in dese saek zijn ingewikkelt geweest, eeniger maeten te beledigen off te affronteren."

Dat men te Leiden over vermommingen eveneens dacht als te Harderwijk, blijkt uit een aldaar in 1594 uitgevaardigd verbod „om eenige masques, momaenzigten, monden of vermomde kleederen te dragen bij avond, nacht of ontijden" (zie Schotel t. a. p. blz. 323). Daarentegen oordeelde men te Leiden gunstiger over het komediespelen door studenten dan te Groningen en te Harderwijk. Zoo zien wij, dat in 1735 door den Harderwijkschen senaat de vergunning tot het opvoeren van een tooneelstuk is geweigerd met last om het reeds opgeslagen theater ten spoedigste af te breken en in 1782 hooren wij

professor Scheidius het volgende in omvraag brengen: „alzo het reeds zedert enigen tijd door deze stad ruchtbaar is, dat elk, wie het hart zoude hebben om zich tegens de door de studenten opgerichte comedie te verzetten, het ongenoegen daarover gevoelig zoude ondervinden, en de heeren Kruiskerk en Tilanus (welke zig onder anderen tegens deze comedie onder betamelijke termen van den predikstoel significantelijk hebben uitgelaten) door het mede inslaan of ingooijen hunner glazen reeds de proef van dit ongenoegen hebben gehad: of het den academischen senaat mochte behagen om deze comedie althans provisionellijk te doen verbieden ofte ook met concurrentie van den stadsmagistraat te doen sluiten? en zulks te meer, omdat dezelfde student Mansvelt (die een der eerste hoofden en aanleggers en acteurs der comedie is) in den nacht tusschen den 26 en 27 December onder de ingoojers van de glazen bij den heer predikant Tilanus in flagranti door de stadswakers is gedeprehendeerd geworden?" De senaat achtte evenwel een stemming hierover prematuur.

Zeer kenschetsend voor den heerschenden geest zijn ook de vele gevallen van beleediging, twist, vechten, geweldenarij en dergelijke, waarvan ik hier eenige der sterkst sprekende voorbeelden zal laten volgen. Op 8 Maart 1672 klaagde de student Andries Ardesch zijn medestudent Everard van Ens aan wegens het feit, dat hij hem, terwijl hij ongewapend aan het wandelen was, herhaalde malen met den blooten degen had geslagen. Van Ens door den senaat ondervraagd gaf als reden van die mishandeling op 1° „dat hij (Ardesch) sijn vaders eer heeft soecken te laederen en heeft geseit, dat hij geen ander plaets heeft kunnen krijgen en dat hij een bloet is geweest; 2° dat hij hem gebeten heeft als een hont; 3° dat hij geseit heeft, woude hij meer hebben, hij soude hem meer geven; 4° heeft hem verscheidene reisen geaffronteert in de kerck, seggende bij hem komende, dat hij, Ens, niet hoefde te geven, dat hij al een duit voor hem gegeven hadde. Naederhant gevraecht, of hij sijn duit quijt wesen woude. Endelijck, sijnde voorleden Sondach heeft geseit, hij, Ens, souw eerst sijn hoet afnemen, waerop hij stil stont en wièrt ten toon gestelt." De zaak eindigde met de veroordeeling van van Ens.

Dat de aanleiding tot de vijandelijkheden niet altijd door de studenten werd gegeven, leert ons het volgende voorval: Op 22 Oct. 1765 wandelden de studenten Oostbroek en Klopman

buiten de Zeepoort, toen eerstgenoemde door een slager op onheusche wijze werd aangesproken, terwijl tevens door verschillende personen, die zich in de nabijheid bevonden, geroepen werd: „Sla maar toe." Oostbroek, een paar slagen ontvangen hebbende, ging op de vlucht, terwijl Klopman nu aan de beurt was. Oostbroek, door zijn vervolgers ingehaald, werd om het middel gegrepen, bij de haren getrokken, geslingerd en geslagen, zoodat hij op den grond viel, waarop men hem op het hoofd begon te trappen. Ten slotte ontsnapte hij zonder muilen 1) en hoed, welke laatste, toen hij hem terugkreeg, een groote snede vertoonde. Er schijnt destijds onder de Harderwijksche burgerij een hevige verbittering te hebben geheerscht tegen al wat student was, gelijk wij kunnen opmaken uit een verklaring van professor P. Bondam betreffende het bovengemelde voorval, waarin o.a. deze zinsnede voorkomt: „Ongeveer half elf uyt de Hondegatstraat op den Broederen komende, heeft Mojen uyt het koffijhuis alsmede desselfs vrouw de ondergetekende aangesproken en gezegt, dat de straat thans so onveilig was, ende de ondergetekende in sijn japon sijnde, somtijds voor een student sou kunnen aangesien worden en dus van agteren een ongelukkigen schoot krijgen, dewijl er verscheidene burgers langs straat liepen om op de studenten te passen."

Ook de aanwezigheid van garnizoen gaf niet zelden aanleiding tot onaangenaamheden. De schuld lag nu eens bij de studenten dan weder bij de soldaten. In Sept. 1723 verscheen, zoo lezen wij, ter senaatsvergadering de secretaris van den magistraat Schrassert en deelde mede, „dat er eenige studenten des nagts te voren op de wacht (waer onder de student Bröffel genoemt wierd) de wacht hadden geinsulteert en dat de capitain versogt hadde permissie om in diergelijke insultes gewelt met gewelt volgens krijgsgebruyk te mogen stuyten; dat de Heren van de Magistraet considererende het onheyl, dat er voor particulieren en de academie te vresen stonde, niet hadden konnen goedvinden het versoek van de capitain in te willigen, maer liever formeel Haren secretaris af te senden en van den senaet te versoeken, dat sij mogten de studenten van diergelijke

1) Hieruit en uit de verklaring van prof. Bondam blijkt, dat ook te Harderwijk de gewoonte onder de studenten bestond om in kamerjapon en op muilen op de straat te komen (zie Schotel t. a. p. blz. 302).

insultes afschrikken en serieux vermanen de wacht ongemolesteert te laaten.

In het jaar 1749 lagen er dragonders te Harderwijk. De verstandhouding tusschen hen en de studenten was van alles behalve vriendschappelijken aard en ditmaal schijnen de soldaten aanstoot te hebben gegeven, gelijk de volgende voor den senaat afgelegde verklaringen bewijzen, waaruit wij kunnen opmaken, dat de vijandelijkheden niet van toevalligen aard waren, maar volgens een te voren overlegd plan plaats hadden. De student Blom verhaalde, „dat hij op den Breuren is gekomen ten één uur, alwaar studenten waren, dat er eenige dragonders al vloekende kwamen met uitgetrokke sabels, dreigende hem de kop te willen kloven, enz., slaande naar de studenten in 't wildt, waarop hij Blom is weggevlugt en bij mevrouw Ardesch huis gekomen zijnde door een dragonder, wonende op de Vismark over Willem Brouwer, is geslagen met de sabel in de schee en vervolgens met de bloote twemaal naa hem heeft gehouwen, 't welk hem verder is belet, doch heeft noch gedreigt." En de student Rouwenhof, „dat hij den 24e kwartier over 9 is gekomen van den snijder Albert bij een Keulsche kar door 5 dragonders geconvoieert, dat hij aan de zij van de kar gezien heeft, dat die dragonders om hen met de sabel schrapten, zeggende: „Hier hebben wij een pennevogel, die zullen wij G. d. hakken; dat hij niets gezegt heeft, maar stil is heengegaan." Klachten door den senaat bij den magistraat hierover gedaan hadden ten gevolge, dat aan de studenten volledige satisfactie werd beloofd. In 1751 werd een student door de wacht op wederrechtelijke wijze in het wachtlokaal gebracht, daar van zijn degen beroofd en mishandeld, terwijl vervolgens een poging tot geldafpersing werd gedaan. Hiermede is, dunkt mij, van dit onderwerp genoeg gezegd om te zien, dat ook hiermede de senaat dikwijls de handen vol had.

Aan vergrijpen van ernstiger aard ontbrak het ook niet en daartoe moeten in de eerste plaats gebracht worden gevallen van diefstal. Hieronder wil ik niet rekenen de tallooze gevallen van kippenroof, want het wegnemen of, gelijk de promotiebullen van den kleinen senaat het euphemistisch uitdrukken, het promoveeren van kippen zal door de Harderwijksche studenten wel evenmin als diefstal zijn beschouwd als het zich toeëigenen van schelknoppen, naambordjes en dergelijke voorwerpen door de studenten van den tegenwoordigen tijd. Door

alle tijden heen lezen wij klachten daarover en verbodsbepalingen daartegen, die, ik behoef het eigenlijk niet te zeggen, het kwaad niet vermochten te stuiten. Maar een bedenkelijker geval deed zich voor in het jaar 1807. Op 13 April van dat jaar beklaagde zich de student Teunissen bij den senaat, dat hij, na een afwezigheid van eenige dagen teruggekomen zijnde, bevonden had, dat uit zijn bureau een som van ruim f 100 was ontvreemd, dat na bespreking van de zaak met zijn hospes en diens vrouw om verschillende redenen de verdenking van dezen diefstal was gevallen op zijn contubernaal, die, schoon de hospes wist, dat hij geen geld had, op reis was gegaan naar Amsterdam en vooraf te Harderwijk eenige kleine schulden afgedaan en verteringen gemaakt en bovendien alles betaald had met zesthalven, uit welke geldstukken juist de ontvreemde som had bestaan. Het verhoor van verschillende getuigen bracht allerlei voor den verdachten student bezwarende bijzonderheden aan het licht. Inmiddels bleek het, dat deze, dien wij gemakshalve X. zullen noemen, de stad verlaten en zich naar Arnhem had begeven, en dat hij vóór zijn vertrek derwaarts aan eenige personen had bekend den diefstal te hebben gepleegd. Op verzoek van den senaat werd X. te Arnhem gearresteerd en vervolgens naar Harderwijk overgebracht, waar hij voorloopig in de gijzelkamer der academie gezet werd. Van daar wendde hij zich met een request tot den senaat, waarin hij uiteenzette, hoe hij door schuldeischers vervolgd en geen raad meer wetende zich had vergrepen aan het geld van zijn vriend, evenwel zonder animus furandi, maar ten einde zich de gelegenheid te verschaffen om naar Amsterdam te reizen, waar hij een wissel hoopte te vinden, en dat het zijn voornemen was geweest bij zijn terugkeer het geld terug te geven en dan tevens, hetgeen hij gedaan had, rondborstig aan Teunissen te bekennen, waarin hij evenwel door diens onverwachten terugkeer en door het niet vinden van den wissel verhinderd was. Tegelijkertijd bood ook de bestolene een request aan, waarin hij verklaarde niet met zekerheid te kunnen zeggen, of het bureau al dan niet gesloten was geweest en de zaak in de eerste ontsteltenis wat al te donker te hebben ingezien, daar hij wel geloofde, dat X. voornemens was geweest hem „het geleende" terug te geven. Hij was hiertoe vermoedelijk mede bewogen door het aanbod van een oom van X. om hem de som in questie terug te geven. Middelerwijl was nog aan

het licht gekomen, dat X. bij zijn vertrek naar Amsterdam ook een horloge van den student Mensing geleend en dat te Amsterdam verpand had. Op 11 Mei sprak de senaat het vonnis uit, waarvan het slot aldus luidt: „so is het, dat de akademische senaat praesentibus consulibus alles rijpelijk overwogen en gelet hebbende, waarop te letten stond, speciaal op de minderjarigheid van den gevangene (hij was eerst 19 jaren oud) en andere mitigerende omstandigheden, recht doende in naam en van wegen Zijne Majesteit den koning van Holland ter zaake een en ander voorschreven, condemneert, den gevange tot een plaatzing op de carcer dezer akademie gedurende den tijd van acht dagen en vervolgens tot eene relegatie zijn leven lang gedurende uit de stad en jurisdictie, waar deze akademie gevestigt is, op poene van na exigentie van zaaken te zullen worden gestraft, zo gevange binnen deze stad en jurisdictie weder wordt gevonden, condemnerende den gevange mede in de kosten en misen van justitie."

Van ernstigen aard zijn ook de gevallen van manslag en verwonding, die wij ook maar al te veel aantreffen. In 1677 lezen wij, dat de student Nicolaus Meppel zekeren Isaack Muysenhol heeft gedood, terwijl in 1684 de student Henrick van Selbach en in 1719 Reinier Beekman in een twist met andere studenten gedood werden. Minder noodlottig, tenminste wat den afloop betreft waren gevallen als dat, waarvan wij in 1737 melding gemaakt vinden, toen de student Heurdt, die op verzoek zijner hospita was uitgegaan om de nicht van deze tehuis te brengen, daar zekere Pressy gedreigd had haar in riemen te willen snijden en vermoorden, door Pressy bij de verdediging van het meisje tegen diens aanvallen met een pennemesje in de zijde gestoken en vervolgens nog op vier plaatsen werd gewond.

Doch ernstige zaken behooren gelukkig tot de uitzonderingen; de meeste vallen onder de categorie baldadigheden, gelijk uit de vroeger verhaalde bleek en wij uit de hier volgende zien zullen. Ik wil dan ten eerste wijzen op de gevallen van wanordelijkheden door studenten gepleegd in de kerk onder de godsdienstoefening. Wij vinden hiervan het eerst melding gemaakt in 1759 en vervolgens telkens opnieuw. In 1764 werd er een edict tegen uitgevaardigd en in 1767 lezen wij, dat de magistraat den senaat kennis gaf, dat hij „geresolveert was een roedendrager en twee wakers in de kerk te stellen

om daarop naukeurig agt te geven en sonder onderscheid, of studenten of burgers mogten sijn, derselver namen aan te brengen", en den senaat verzocht zijnerzijds den pedel op te dragen om in de kerk op de studenten te passen. De senaat raadpleegde over dit laatste een der curatoren, die als zijn gevoelen te kennen gaf, dat men den pedel hiertoe moeielijk zou kunnen dwingen, zoodat van dezen zeker zeer eigenaardigen maatregel niets kwam.

Een andere onhebbelijkheid, waaraan de studenten zich niet zelden schuldig maakten, was het teren der huizen van personen, tegen wie zij grieven hadden, en dat zelfs de professoren daarbij niet gespaard werden, leert het volgende voorbeeld. In den nacht van 19 Nov. 1720 was de volière van professor van Houten geteerd, terwijl men des morgens den nog gedeeltelijk gevulden teerpot had gevonden. Men deed bij verschillende leveranciers onderzoek, wie in zulk een pot teer had gekocht, en daarbij bleek, dat zekere daghuurdersvrouw dit had gedaan. Aan den magistraat werd nu verzocht die vrouw te ondervragen. Nog voordat dit onderzoek had plaats gehad, werd een anoniem briefje aan een stok gebonden nedergeworpen vóór het huis van professor van Houten, die het ongeopend aan den senaat bracht. Het luidde als volgt:

„Mijn Heer,

Uyt een sonderlinge genegentheit, die ik voor UE. persoon hebbe, kan ik niet nalaten uw te waarschuwen niet verder 't ondersoeken, wie uw die laatste moeielijkheyt aangedaan heeft, of anders verseker ik UE., dat het te laat beklaagt sal werden, want gij sult opgepast werden en alles, dat tot Uw affrondt en schade kan gedaan werden, sal niet nagelaten werden. In die verwagting (soo UE. agting hebt voor Uw ijge persoon en welsijn, alsook voor het akademie hebt, welk veel aan UE. soude verliesen) blijve, Mijn Heer, UE. onderdanige dienaar en Vrindt.

P. S. Soo gij Uw wel houdt, sal dit het laatse sijn."

De senaat besloot een premie van 100 gl. uit te loven voor hem, die in staat zou zijn den schrijver van dezen brief aan te wijzen. Daar de acta er echter niets van melden, moeten wij het er voor houden, dat er niets van is uitgelekt. Een ander voorbeeld van een dreigbrief treffen wij aan in 1769. Bij mevrouw de Meester waren glazen ingeslagen en zekere heer Toe Water had de studenten Bols en Budde als de daders

aangewezen. Daarop werd onder de deur van genoemde dame een brief gestoken, „behelzende verscheiden enorme dreigementen tegen den heer Toe Water en het huis van mevrouw de Meester, ingevalle de Heer secretaris Toe Water geen satisfactie bezorgde aan de studenten Bols en Budde". Zoowel door den magistraat als door den senaat werd op het ontdekken van den schrijver een premie van 100 zilveren ducatons gesteld met het zelfde resultaat als in 1720. De zelfde student Bols werd in het zelfde jaar veroordeeld wegens het verspreiden van een paskwil, getiteld: „De denkende wandelaer", „waerin verscheyde aensienlijke luyden van dese stad op een onbetaamelijke wijze sijn gelaedeert geworden", tot een boete van 20 gl. De pogingen om den schrijver van het paskwil te ontdekken bleven vruchteloos.

Het komt mij voor, dat de door mij medegedeelde bijzonderheden voldoende zijn om aan te toonen, dat de Harderwijksche studenten geen heiligen waren; ik zou deze voorbeelden tot in het oneindige kunnen vermeerderen en b.v. uitvoerig spreken over het met een blooten degen bedreigen van twee dames door den student Sculleyn in 1723, over de klacht van Dr. Griethuysen in het zelfde jaar, dat de student van Wijck het op zijn leven toelegde en in tegenwoordigheid van een aantal personen verklaard had, „dat hij duyvels eygen soude worden, indien hij Dr. Griethuysen niet den hals brak, en soo hij hem niet ergens konde rencontreren, dat hij gemelte Griethuysen in desselfs eygen huys soude vermoorden"; over het dronken maken van den pedel, die een citatie van den rector magnificus bracht in 1721, over de herhaalde twisten met nachtwakers, over de maatregelen van den senaat tegen woeker en hazardspel, enz. Soms waren de geweldenarijen van dien aard, dat de magistraat geen raad meer wist en zelfs in 1734 het wanhopige plan opvatte om „bij publijke klokkeslagh af te kondigen van alle die geene, welke eenigh gewelt quaemen te plegen op ijmands huysen offte erven, vogelvrij te verklaeren", waarop de senaat, hierover geraadpleegd zijnde, te kennen gaf, dat hij „bereyd was (soo veel mogelijk) d'academie burgers te beletten van geen gewelt op ijmands huysen offte erven te doen; maer dat hij van de Heeren van de Magistraet verwagtede liever ordinaria via ondersoek nae de schuldigen te willen laeten doen, als tot sulk een extremiteyt te komen, waer door het ruïn van de academie soude kunnen veroorsaekt worden."

Sloeg ik nog meer bladzijden uit het zonderegister op, dan zou ik vreezen mijn lezers den indruk te geven, als studeerde te Harderwijk het uitvaagsel van het menschdom en dit was geenszins het geval; maar het ging te Harderwijk als overal elders: de onruststokers en levenmakers trokken de aandacht en de rustige en ordelievende studenten deden niet van zich spreken. Waar ik zoo dikwijls gewezen heb op klachten en berispingen van den senaat, wil ik ten slotte eenige woorden van lof en waardeering door hem gesproken niet onvermeld laten. In een publicatie van 6 Dec. 1788 lezen wij, dat de senaat „met groot genoegen en goedkeuring den iever voor de studien in de edele academie jeugd en niet min haare goede zeeden en beschaafdheid, vooral sedert eenige jaaren herwaarts, had opgemerkt en dat hij de Hooge Schole daarmede gelukwenscht."

Voordat wij der studentenwereld vaarwel zeggen, wensch ik nog de aandacht te vestigen op een gebruik of liever misbruik, waarvan wij tal van sporen ontdekken, ik bedoel het duel. Talrijk zijn de edicten daartegen door den senaat uitgevaardigd, zonder dat die echter in staat waren er een einde aan te maken. De meeste tweegevechten hadden geen noodlottigen afloop; alleen vinden wij, dat in 1665 de student Nagel een offer dezer dwaze mode werd. Dikwijls ook leidde de uitdaging niet tot een duel, daar de senaat, wanneer hij er kennis van kreeg, aan de partijen arrest oplegde en na onderzoek der zaak er dikwijls in slaagde de partijen tot een verzoening te bewegen. Hoe nietig dikwijls de aanleiding tot een uitdaging was, leert ons het volgende voorbeeld. In 1719 kwam de dochter van den hospes van den student Calkensteyn aan den rector magnificus mededeelen, dat deze twee studenten had uitgedaagd. Zij verzocht maatregelen te nemen tot voorkoming van verder onheil. De partijen werden door den senaat gehoord, waarbij de uitdager verklaarde, „dat Martinius en Hogers hem den gantschen avond op allerhande manieren gerailleert en geforceert hadden en dat op sijn eygen camer; dat Martinius hem hadde op de knijen geslagen, dat hij daerop Martinius met een voet voor de schenen gestoten hadde; dat hem gemelte Martinius hadde gedreygt op het vuur te smijten, soo dat hij Calkensteyn oordeelde, dat sij hem wilden toetsen, off het hart wel hadde; dat hij daerop Martinius voor den degen geëyst hadde, dog dat hij dronken was geweest."

Het is een eigenaardig verschijnsel, dat de studenten, die hun recht op het voeren van degens met kracht handhaafden, die bevoegdheid aan anderen wilden ontzeggen. In 1747 toch vertoonde de rector magnificus den senaat eenige briefjes, die uit naam van de studenten aan de kerk- en schooldeuren en het huis van den rector en de praeceptoren waren aangeplakt geweest, waarin „de rector en praeceptoren en de discipelen der schole gedreigt wierden, indien zij voortvoeren met degens te dragen, dat haar die zouden werden afgenomen en dat zij daarover qualijk zouden werden bejegent."

Een geleidelijken overgang van de studenten tot de professoren en verdere academische aangelegenheden vormen de promoties, waarover wel het een en ander te verhalen valt. Bekend is het, dat op dit stuk de Harderwijksche academie bij de buitenwereld in niet al te besten reuk stond. Iedereen kent het rijmpje:

Harderwijk is een stad van negotie:
Men verkoopt er bokking, blauwbessen en bullen van promotie.

en in het kluchtspel van Bernagie, Leidsch studentenleven, lezen wij:

Hij heeft een bul uit Duitschland gehaelt,
Of voor een Harderwijksche hondert ronde scheiven betaalt.

Bouman de lofredenaar der Harderwijksche school, ontkent niet, dat de doctorale graad wel eens wat al te gemakkelijk werd verleend en haalt o. a. een resolutie van curatoren uit het jaar 1734 aan, luidende: „En hebben Haer Ed. Mog. ter deeser occasie geresolveert de twee opgemelte professoren mitsgaders de gesamentlijke leeden van den academischen senaat op het serieuste te recommenderen om in het toecomende bij het doen der promotien met alle circumspectie te werk te gaan en niemant ad gradum doctoratus te admitteren, dan die bij een behoorlijk examen genoegsaeme preuves van sijne bequaemheid weet te geven," maar ten bewijze, dat dit ook elders wel te wenschen overliet 1), haalt hij deze woorden aan uit een rede van professor Heeringa te Utrecht: „Er worden doctoren gevonden, die van de academie niets anders wegdragen dan

1) Schotel t. a. p. blz. 343 zegt: „Wel hebben wij van het verkoopen van bullen geen spoor te Leiden ontdekt, maar toch schijnt men, vooral in de 18de eeuw, omtrent vreemdelingen niet zeer nauwlettend te zijn geweest. Sommigen ten minste schrijven den toevloed van deze naar Leiden ook toe aan de vrijgevigheid der professoren ten aanzien der bullen en het goedkoop promoveeren."

twee letteren vóór hunnen naam," en tevens geeft hij eenige gevallen op, waarin ook te Harderwijk met groote gestrengheid ten opzichte van een promovendus werd gehandeld. Geenszins moet ook worden voorbijgezien, dat de onderlinge naijver der verschillende academies, die dikwijls in bepaalde vijandschap ontaardde, misschien wel zijn deel hierin gehad heeft.

Gelijk elders (zie Schotel t. a. p. blz. 340) was het ook te Harderwijk de gewoonte, dat de promovendus aan de professoren een geschenk gaf. In 1650 en 1660 vinden wij in de acta aangeteekend, dat dit bestond in handschoenen (hoeveel paren wordt niet gemeld), terwijl in 1651 werd bepaald, dat zij behalve de handschoenen nog 50 gl. aan de academie zouden betalen, welke som blijkens een aanteekening uit het jaar 1667 voor den aankoop van boeken ten behoeve der bibliotheek werd besteed.

Het gebeurde nu en dan, dat de doctorandus de middelen niet bezat om het promotiegeld, het drukken der stellingen, enz. te betalen. Doch hierop wist men raad ten einde noch de eene noch de andere partij teleur te stellen. Zoo lezen wij, dat op 6 Aug. 1667 Johannes Hollius tot doctor in de medicijnen bevorderd is, „doch also hij met penningen niet was versien, sijn hem die voor den tijdt van seven maenden gecrediteert, en dat om die in twee termijnen te betalen, de eerste op den 1sten December 1667 en de twede op den 2den Mart 1668, en wel met expres bedingh, dat sijn theses soo langh sullen hier blijven en den titul daer van eerst gedruckt werden bij ontfanck van de leste penningen; insgelijcks dat men de bulle hem oock niet voor deselve tijdt geven sal. Vorders, dat in val dat hij op sijn betalingen niet past en den senaet met moeiten sal haelen moeten, dat hij sal werden gedegradeert."

In 1724 werd de promotie van den candidaat Scheltus opgeschort ten gevolge van een protest van professor de Moor. Daar de candidaat nog maar zeer kort geleden door den senaat was veroordeeld tot een boete van 150 gl. wegens het inslaan van glazen, had genoemde hoogleeraar bezwaar tegen de promotie en wel voornamelijk met het oog op de in het diploma voorkomende woorden betreffende het goede gedrag van den promovendus, waarom hij in overweging gaf die woorden te laten vervallen. Zeer eigenaardig is het besluit van den senaat n.l. „deselve alsoo te laten, terwijl men anders gehouden zoude zijn deselve op alle manieren pro ratione candidatorum te

4

veranderen, en dat bovengemelte expressie maer als een generale slender van allen geconsidereert word en dat ook onmogelijk was, dat men alle de essentieele qualiteyten van de candidaten konde weten."

Somtijds gebeurde het, dat er aanvragen kwamen van afwezigen om den doctorstitel te erlangen en deze gevallen zullen het wel voornamelijk geweest zijn, die het gerucht van het promoveeren voor geld in de wereld hebben gebracht. Niet altijd werden deze aanvragen ingewilligd. Zoo vinden wij, dat het in 1717 aan een Engelsch predikant is geweigerd, maar aan den anderen kant zijn er ook voorbeelden van gevallen, waarin het is toegestaan. B.v. in 1763 ontving professor Pagenstecher een brief van een vriend, behelzende het verzoek om aan een ongenoemden heer den graad van Dr. Med. te verleenen met het aanbod, dat hij een dissertatie zou overzenden. Hierop besloot de senaat „dat men dien heer zoude kunnen absens zijnde promoveeren, mits dat vooraf geattesteert wierde door den facultas medica te Marpurg of door een collegium medicum, dat de ter promotie zig aanbiedende in absentia in eigener persoon zonder hulp de vereischte dissertatio medica heeft opgesteld." Niet van belang ontbloot is met betrekking tot deze zaak een schrijven van curatoren aan den senaat van Juni 1804, waarin o. a. dit voorkomt: „dat wij het poinct van promotien in het algemeen en in het bijzonder die van afwezende, except de promotien honoris causa, aanmerkende als van eenen zeer tederen aart en van groten invloed op de reputatien en waardigheid van alle hoge scholen, ongaarne zien zouden, dat hetzelve te Harderwijk op ene verschillende wijze als op andere beroemde universiteiten werdt behandeld en mitsdien niet kunnen afzien U hooggel. ons verlangen en begeerte te kennen te geven, dat de praktijk te Leyden ten dien opzichte plaats hebbende, ook door U hooggel. voor het toekomende moge worden geobserveerd." In Mei van dat zelfde jaar was ook het gebruik afgeschaft om bij publieke promoties roode mantels te dragen.

In het laatst der vorige eeuw (reeds in 1774 vinden wij er een voorbeeld van) was men vooral bij promoties in de medicijnen minder gaan zien op kennis van het latijn. Doch onder koning Lodewijk dacht men daarover anders. In April 1809 werden de landdrosten van Brabant en Utrecht aangeschreven den doctoren Koning te Helmond en Vermeulen te Wijk bij

Duurstede, „als behoorende onder de onkundige lieden, welke zonder een woord Latijn te verstaan, te Harderwijk sedert eenigen tijd de doctorale waardigheid verkrijgen," te gelasten zich opnieuw te Leiden te laten examineeren, terwijl den senaat werd kennis gegeven „dat dezelve dus voortgaande, zich blootstelde aan eene onteerende dispositie van Zijne Majesteit en vernietiging van de medische faculteit."

Ofschoon niet behoorende tot de rubriek promoties moge een geval van valsche naamsopgave hier een plaats vinden. In 1806 had zich als student in de theologie laten inschrijven zekere Cornelis van den Ham, van wien men met grond vermoedde, dat zijn ware naam was Cornelis van Heycop ten Ham, die door de classis van Peel- en Kempenland wegens ongepaste gedragingen onder censuur was gesteld. De senaat liet hem vóór zich komen en daar bekende hij inderdaad een valschen naam opgegeven of liever een gedeelte van zijn naam verzwegen te hebben, ten einde onaangenaamheden te vermijden. Hij beloofde voorts, „dat hij door zijn ijver in het behartigen der studien en een braaf, zedelijk gedrag zijne misslag zoude tragten uit te wissen." De senaat nam hiermede genoegen.

Reeds vroeger (blz. 11) heb ik met een enkel woord gezegd, dat de verhouding tusschen magistraat en senaat dikwijls veel te wenschen overliet en dat de oorzaak hiervan in hoofdzaak gelegen was in de rechtsmacht van den senaat over de studenten en de academische beambten. Van conflicten van verschillenden aard leveren de acta overvloedige voorbeelden. In den eersten tijd van het bestaan der school zijn de sporen daarvan zeldzaam; of dit ligt aan de onvolledigheid der aanteekeningen of aan afwezigheid van geschilpunten, kan ik niet uitmaken. Dat de verhouding toen van meer vriendschappelijken aard is geweest dan later, zou men misschien kunnen opmaken uit een aanteekening uit het jaar 1651. Daar lezen wij: Also Gerrit Kaisar (in het album staat hij als Keyser) den raadt van die academie niet alleenlijck onbehoorlijck bejegent heeft, maer oock veel onheylen en dootslagen gedreyght ende hij sich de jurisdictie van onse academie ontreckt, is nootsaeckelijck geacht het selve aen die Ed. Magistraat te verwittigen, daer (?) haer believe den selven Kaisar als recht is te compesceren om alle onheylen bij tijts voort te comen." In 1684 vinden wij reeds sporen van een conflict. Naar aanleiding van het dooden van een student in een twist rees in den senaat de vraag, of de

magistraat bevoegd was in deze zaak, als zijnde een halszaak, studenten als getuigen op te roepen. Men kwam tot het besluit, dat het verhoor der getuigen door den senaat als competenten rechter behoorde te geschieden, waarmede de magistraat „edoch onder protest en voorbehoudens ijder sijn recht" genoegen nam. Eenige jaren later was de verhouding reeds meer gespannen. In 1696 besloot de senaat een student uit het album studiosorum te schrappen, daar hij vóór den magistraat kondschap der waarheid had gegeven, terwijl in 1697 twee professoren werden afgevaardigd ten einde zich bij den magistraat te bezwaren over een citatie van den academischen schermmeester vóór de stedelijke regeering. Dergelijke gevallen deden zich herhaaldelijk voor.

Dat beide partijen dikwijls niet van kinderachtigheid en kleingeestigheid waren vrij te pleiten en geen zoogenaamde aanranding hunner waardigheid gedoogden, kan blijken uit de volgende voorbeelden. Een student, die in 1708 bij een nachtelijke ruzie aan het hoofd was gewond, was op last van den magistraat in het wijnhuis gevangen gezet, hetgeen een schending der academische privilegiën was. De senaat, hiervan vernomen hebbende, zond des morgens, daar de pedel ziek was, diens vrouw tot drie malen toe naar het raadhuis om de overlevering van den student te eischen. Zij bracht telkens ten antwoord mede, „dat d' Heeren van de magistraet haer dienst deden presenteren aen de rector magnificus ende sij dat niet konden aennemen, doordien het door een vrouw aen haer gebragt wierdt." In dezen nood bleef den senaat niets anders over dan een tijdelijken pedel te benoemen en dezen te zenden. Hij ontmoette den voorzittenden burgemeester onder weg en sprak hem aan over zijn last. Maar de burgemeester achtte dit in strijd met zijn waardigheid en bescheidde den pedel tegen 2 uur op het raadhuis. Daar gekomen werd hem gezegd, dat de magistraat niets ter wereld tegen het verzoek van den rector magnificus had, maar er geen gevolg aan had kunnen geven, daar het door een vrouw was overgebracht, waarop hem zonder verdere bezwaren de student werd medegegeven.

In het zelfde jaar liet de magistraat door een diender den rector magnificus verzoeken den senaat bijeen te roepen over de zaak van den student van der Vegt. Na overleg met een der curatoren werd besloten voor ditmaal aan het verzoek te voldoen, ofschoon de gewoonte medebracht, dat zulk een verzoek werd gedaan door een commissie uit den magistraat of

door den secretaris, maar niet door een diender. De magistraat eischte verder uitlevering van den student, daar het feit, waaraan hij zich had schuldig gemaakt (hij had de leden van den magistraat voor bokken uitgescholden) volgens zijn oordeel was een „atrocissima injuria" ja een „crimen laesae majestatis," waarvan de kennis derhalve niet aan den senaat, maar aan den magistraat toekwam. Na overleg met curatoren werd deze eisch afgeslagen, daar men zich met de qualificatie van het feit door den magistraat niet kon vereenigen.

Een bron van groot misnoegen was het ook voor den magistraat, wanneer zijn leden niet van den beginne af bij de behandeling eener zaak tegenwoordig waren.

Maar niet alleen de jurisdictie was het, die een twistappel tusschen senaat en magistraat vormde. Ook daar, waar men dat het minst zou verwachten, n.l. bij begrafenissen, openbaarde zich de animositeit en daar was het een questie van voorrang. Zoo lezen wij op 11 Juni 1722: „Door de heer rector magnificus is in omvraeg gebracht, off men ook met de student Eybergen soude ter begravenisse gaen; en geresolveert aen het sterfhuys alvorens te laten vragen, off den senaet als rang moetende hebben in funere academico boven de magistraet wel sodanigh gestelt was, wijl men daeraen twijfelde; dat de heer rector magnificus volgens 't antwoord, 't welk mogt bekomen, aen de heren professoren bescheyd door den pedel sou laeten toekomen, dewelke also rapporteerde, dat de academische senaet soo niet gestelt was, is de academische senaet niet mede gegaen." Zoo besloot de senaat in 1743 zich van deelneming aan begrafenissen te onthouden, wanneer de professoren alleen als Hooggeleerde en niet als Weledele en Hooggeleerde Heeren werden afgelezen.

Een hevig geschil tusschen magistraat en senaat had plaats in 1708. In Mei van dat jaar liet eerstgenoemde verzoeken, dat den studenten verboden mocht worden voortaan te gaan zitten in de tweede bank van het professorengestoelte in de kerk, aangezien men daarop een slot had laten maken en die bank had toegewezen aan de officieren van het garnizoen. De senaat weigerde dit en wees er op, dat de studenten sedert langen tijd altijd in die bank hadden gezeten. Toen nu de professoren op Zondag 17 Mei des voormiddags in de kerk kwamen, vonden zij hun eigen bank ingenomen door drie officieren, waarop zij „seer ontset sijnde" de kerk weder verlieten.

Des namiddags herhaalde zich dit en weigerden de officieren op zeer onbeschofte wijze voor de professoren plaats te maken, waarop deze onder protest en de geheele gemeente tot getuigen nemende de kerk andermaal verlieten. Als gewoonlijk bleven beide partijen op hun stuk staan, terwijl bovendien de senaat in zijn verzet tegen de aanmatiging van den magistraat krachtig gesteund werd door de curatoren, die hem den raad gaven zich tot de staten der provincie te wenden. Dit geschiedde en had ten gevolge, dat de compagnie van kapitein Schrassert aanstonds werd overgeplaatst. De magistraat nam zijnerzijds een besluit, „dat Haer WelEdele ende Achtb. tot maintien ende conservatie van deser stadsregten ende privilegien goedgevonden ende verstaen hebben, dat in 't toekomende de meergemelte tweede oft middelste banck niet langer door de studenten sal worden beseten, nemaer door sodane, welke Haer WelEd. ende Achtb. sullen gelieven daermeede te begunstigen." De professoren besloten hierop zich van het bezoeken der kerk te onthouden, zoolang de magistraat den vroegeren toestand niet herstelde. Die spanning duurde het geheele jaar door; eerst op 9 Febr. 1709 lezen wij, dat de magistraat liet zeggen, dat de bewuste bank weder voor de studenten was opengesteld en dat men den professoren verzocht weder in de kerk te komen.

Een paar bijzonderheden met betrekking tot de uitoefening der jurisdictie door den senaat zijn hier niet misplaatst. In 1717 kreeg de senaat kennis, dat de student G. van Brienen op verzoek van zijn moeder door den magistraat op het raadhuis was vastgezet. De senaat zag hierin een schending zijner privilegiën en protesteerde; de magistraat vatte de zaak anders op en verklaarde, dat van Brienen geen gevangene der stad was, „daer de moeder alleen maer de sterke hand versogt hadde om haer soon te bewaren, dewijl selfs geen bequame plaetse in haer huys hadde om hem te houden." De senaat hield vol, te meer, daar van Brienen niet uit het huis zijner moeder, maar uit zijn eigen „hospitium", terwijl hij te bed lag, was weggehaald. De magistraat hield evenzeer voet bij stuk en zoo werden onophoudelijk boodschappen over en weder gezonden, totdat na vier dagen de magistraat liet zeggen, dat van Brienen ontslagen en naar het huis zijner moeder gebracht was. Een zeer eigenaardig geval, dat echter, naar het schijnt, niet opgehelderd is, was de dood van den dansmeester (een academisch beambte, evengoed als de pedel, de drukker en anderen) van Hooft in 1725.

Diens vrouw verscheen op 17 Febr. van dat jaar vóór den senaat en deelde mede, dat haar man, die den avond te voren ten huize van den pedel in gezelschap van studenten was geweest, in den nacht dood op een kar door eenige studenten was thuisgebracht en dat zij vermoedde, dat hij van koude gestorven was, daar „sijn rock, camisool over sijn hooft lagh en sijn rugge en lichaem blood was". De senaat citeerde daarop de studenten, wier gast de dansmeester geweest was. Zij verklaarden met de grootste eenstemmigheid in hoofdzaak, dat van Hooft reeds eenigszins aangeschoten ten huize van den pedel was gekomen, dat hij niet geforceerd was om te drinken, „wijl sulx niet noodig was, naedemael van selfs wel dronck", dat men besloten had hem thuis te brengen, dat men hem voorzichtig de trappen af en vervolgens een eind weegs over de straat had gedragen, maar daarna, omdat de dragers moede werden, hem op een kar gelegd en zoo naar huis gebracht had, dat men hem niet had laten vallen of gestooten had en dat men niet wist, of hij aan het einde van den tocht nog leefde of reeds dood was. De senaat besloot, alvorens verder te handelen, nadere inlichtingen af te wachten. Deze schijnen niet gekomen en de zaak in het vergeetboek geraakt te zijn.

Van verzet van de zijde van den vader van een veroordeelden student treffen wij een paar gevallen aan. Het eigenaardigste is dat uit het jaar 1746. De student R. O. Schrassert was wegens een duel veroordeeld tot een boete van 38 gl. Diens vader, eveneens R. O. Schrassert geheeten en secretaris van Elburg, meende aan de billijkheid van dat vonnis te moeten twijfelen en gaf een boekje uit, getiteld: „Speculationes juridicae ofte aanmerkingen op de procedure bij den academischen senaat binnen Harderwijk gehouden tusschen de studenten Schrassert en van Wijhe en de sententien op den 12 Februarij 1746 gepronuntieert met den gevolge van dien, ten regtelijcken bewijse, dat den student Schrassert daarbij in meer als eenen opsigten boven regten is beswaart geworden, gededuceert bij desselfs vader Mr. Reinier Otto Schrassert", welk boekje volgens den rector magnificus „vol injurien" was.

De senaat droeg zijn secretaris, prof. B. S. Cremer, op een verweerschrift op te stellen, dat kort daarop ook verscheen onder den titel: „Contemplationes anti-juridicae, vergeleecken met de speculationes juridicae van den Wel Edelen Heer en Meester Reinier [illegible] overgegeven aan de vierschare

van Peloni-Almoni door Bernard Sebastiaan Cremer." Kort daarop verscheen van de hand van Schrassert daartegen een tweede brochure, getiteld: „Speculationes juridicae posteriores ofte nadere aanmerkingen op de procedure, enz., dienende tot bevestiging van de voorige, tegens de contemplationes anti-juridicae van den Heer B. S. Cremer." 1) Ten slotte werd de zaak aan curatoren voorgelegd, die haar bij resolutie van 17 Juni 1746 afdeden, gelijk men vinden kan in de bijlage no. 9.

De voorbeelden van processen tusschen professoren en studenten ontbreken niet; evenwel treffen wij die alleen in het begin aan. Wilde een student een hoogleeraar in rechten aanspreken, dan had hij volgens een bepaling van 1657 daartoe de vergunning van rector en senaat noodig. In 1671 sprak professor Wilhelmius den student Reinst, die bij hem in huis was, aan voor achterstallige kostpenningen en voorschotten ter somme van f 532, waarvoor door Reinst f 221 was geconsigneerd. Deze zaak werd zeer nauwkeurig onderzocht met dit gevolg, dat de senaat zeer onpartijdig den verweerder gedeeltelijk in het gelijk stelde door bij sententie van 16/26 Febr. 1672 te bepalen, dat Reinst gehouden zou zijn boven de geconsigneerde som nog ruim f 35 te betalen, dus f 276 minder dan het door den hoogleeraar gevorderde.

Tot dusver heb ik zooveel mogelijk getracht mijn stof in rubrieken te verdeelen, maar gelijk het daarbij doorgaans gaat, ten slotte blijft er het een en ander over, dat zich niet wil laten indeelen. Ik heb daarom besloten deze bijzonderheden aan het slot mijner verhandeling in chronologische volgorde te plaatsen. In de eerste plaats dan iets uit het eerste jaar der academie, uit 1648. Toen verzocht zekere Michael de Brue (of de la Brue) vergunning om privaatcolleges te mogen geven, hetgeen hem door den senaat geweigerd werd. De Brue stoorde zich hieraan niet en opende zijn college, waarop de senaat

1) Daarin lezen wij o. a. de verklaring van de duistere uitdrukking door prof. Cremer gebruikt: „Overgegeven aan de vierschare van Peloni-Almoni''. Schrassert zegt: „Ick heb mij veel moeyte gegeeven, om te ontdekken de beduydinge deser naam en persoon, opdat ick weeten mogt, aan wiens vierschare dese contemplatien ter bescherminge waren overgegeven, totdat ick in de verklaering van het boek van Ruth over cap. 4 vers 1 dese aantekening van den Engelschen godgeleerde Patrik heb gevonden: „Als de Joden sig ijmants naam niet konden te binnen brengen of niet goedvonden dien te noemen, soo gebruikten zij dese woorden Peloni-Almoni, gelijk in het Grieksch ὁ δεῖνα". Dus ongeveer, zooals wij wel eens spreken van „dinges".

uitmaakte, dat hij gevangenisstraf verdiend had, maar dat men hem die zou kwijtschelden, wanneer hij beloofde zich in het vervolg naar den wil van den senaat te zullen schikken. In plaats van dit te doen schreef hij een brutalen brief aan den rector magnificus, weigerde vóór den senaat te verschijnen, waarvan het gevolg was, dat hij gerelegeerd werd. Of anderen zijn voorbeeld gevolgd hebben, weten wij niet, maar wel, dat in 1660 de senaat aan de studenten verbood op verbeurte hunner privilegiën bij anderen dan de professoren college te houden.

In 1720 „is op gedane propositie van den heer magnificus wegens de klagten over den pedel (namentlijk dat gemelte pedel selden in de kerk quam, maer in de herbergh liep, en dat sulks geheel onordentelijk en ergerlijk was, en schoon hij door den heer rector daer toe al tot verscheyden reysen was aengemaendt, sigh egter niet beterde) in senatu besloten den pedel te injungeren van des Sondaghs morgens den heer magnificus in de kerk en weer naer huys te geleyden, gelijk voormaels hier en op andere plaetsen gebruykelijk is."

In 1721 werd een instructie vastgesteld voor den custos der bibliotheek, waarin art. 3 de eigenaardige bepaling bevat, dat „de studenten, die hij den vrijen toegang geeft, gekleed moeten zijn en niet in haer nagtrokken." Met betrekking tot de bibliotheek treffen wij een zonderling besluit aan uit het jaar 1808. Daar lezen wij, dat op 5 Oct. in den senaat mededeeling werd gedaan van een besluit van curatoren, waarbij aan den lector (in de teekenkunde) van Slangenburg werd toegestaan om van de bibliotheek gebruik te maken op gelijken voet als de professoren. Waar ik dit besluit zonderling noemde, bedoelde ik natuurlijk niet, dat het zonderling is, dat dien lector vergund werd van de bibliotheek gebruik te maken, maar wel, dat hij daartoe een bijzondere vergunning noodig had, terwijl de studenten reeds in 1721, gelijk wij zagen, vrijen toegang tot de bibliotheek hadden.

In 1769 was de student Meurs uit Harderwijk vertrokken zonder zijn hospita het haar toekomende te voldoen. Op verzoek van deze werd een door hem achtergelaten sluitmand in tegenwoordigheid van rector magnificus en assessoren geopend en van den inhoud een inventaris opgemaakt. Teneinde mijn lezers een denkbeeld te geven van de garderobe, enz. van een student uit die dagen voeg ik dien inventaris als bijlage no. 10 hierbij.

Evenals aan andere universiteiten leed ook te Harderwijk het onderwijs in de ontleedkunde onder gebrek aan lijken. Wel had de landdag in 1694 en het hof in 1715 en 1776 bepaald, dat de medische faculteit aanvraag zou mogen doen om de lijken van ter dood veroordeelde misdadigers, maar hierdoor werd niet in de behoefte voorzien en doorgaans wendde men zich tot de regeering van Amsterdam. En dat men soms ook tot ongeoorloofde middelen zijn toevlucht nam, doet ons een plaats in de acta van 1770 vermoeden, waar wij lezen: „dat uit een graf op het kerkhof een dood kind van eenen Jan Peters uit Hierde vermist was: dat Haer Ed.Agtb. (d. is. de magistraat) tot nog toe wel niet hadden kunnen uitvinden, wie van dit fait de dader zij, maer dat Haer Ed. Agtb. vrezende, of zulks somtijds door een der studenten uit de medische faculteit mogte geschied zijn, den academischen senaet verzogten ook hierop eenige attentie te slaen."

Het eenigszins armoedige, dat het geheele beheer der academie kenmerkt, wordt zeer treffend geïllustreerd door de beide volgende extracten, 1° „24 Junij 1775. De academische senaat vergaderd zijnde heeft de rector magnificus geproponeerd, of men uit hoofde, dat de propositie van den rector magnificus Nahuys op verzoek van den academischen senaat in den jaare 1774 aan heeren curatoren gedaan, om een tafel met een groen kleed in de senaatkamer te hebben, geen effect gehad hadde, en men zig met het tafeltje van den pedel niet langer konde behelpen, niet zoude kunnen goed vinden om dezelve op eigen kosten te laaten vervaardigen. Waarop geresolveerd is zulks met den eersten werkstellig te maken en is de secretaris daartoe verzogt en gequalificeerd. En 2° „19 Julij 1775. Heeft de secretaris berigt, dat hij ingevolge de bij senaatsresolutie van den 24 Junij bekome qualificatie de tafel met het groene lakensche kleed hadde doen vervaardigen en in den senaatkamer brengen, belopende de onkosten daar van volgens geannexeerde quitantien de somma van f 19, welke door de gezamentlijke leden van den academischen senaat uit hunne privé beurs betaald zijn."

Het spreekt van zelf, dat het bovenstaande volstrekt geen aanspraak maakt op volledigheid. Deze zou in de eerste plaats eentonigheid veroorzaken, daar verschillende overtredingen telkens opnieuw gepleegd werden en door den senaat berecht moesten worden en in de tweede plaats den omvang, dien ik

mij voor dit opstel had voorgesteld, ver overschrijden. Ik heb mij bepaald tot grepen uit den rijken overvloed, dien de acta enz. bieden, en getracht het meest karakteristieke en daardoor het meest belangwekkende te kiezen in de hoop, dat ondanks de onvolledigheid het door mij medegedeelde een kleine bijdrage zal leveren tot de kennis van het in het algemeen nog betrekkelijk weinig bekende leven aan de Nederlandsche universiteiten in de 17de en 18de eeuw en in het bijzonder aan de Harderwijksche.

NASCHRIFT.

Ik laat hier eenige bijzonderheden volgen over een inrichting, die te Utrecht bestaan heeft en, voor zoover wij kunnen nagaan, veel overeenkomst vertoont met den Harderwijkschen kleinen senaat. Dat ik in de gelegenheid ben daarvan hier melding te maken, heb ik te danken aan de welwillendheid van den heer A. J. C. Kremer, die er mijn aandacht op vestigde en mij de jaargangen 1856 en 1857 van den Utrechtschen studentenalmanak leende.

In dien van 1856 komt een artikel voor, getiteld: Senatus veteranorum glirium (glis is een soort van muis). Het blijkt, dat die senaat bestaan heeft van 1793 tot 1812, toen hij op last van de Fransche regeering ontbonden is. Hij stond in betrekking tot studenten van de juridische, medische en litterarische faculteit en hield zich (altijd volgens de zeer bescheiden gegevens) in hoofdzaak bezig met de ontgroening. Evenals te Harderwijk schijnt dit gebruik door velen te zijn afgekeurd, waarom de senaat het noodig vond in 1796 een publicatie uit te vaardigen, waaraan ik het volgende ontleen: „Gebiedende en ordonneerende, gelijk wij gebieden en ordonneeren bij deezen, aan alle en een iegelijk, welke in eenige betrekking met deezen senaat zijn mogte, deeze kwaadwillige (hiermede worden natuurlijk de tegenstanders der ontgroening bedoeld), 't zij professoren, ouders, gouverneurs, meesters, hospiten, studenten of wie het ook zijn mogten, in alle haare charges, ampten, bedieningen, negotien, vermaken, conversatien, etc. ten sterksten te contrarieeren, te hinderen en te benadeelen, zo in 't openbaare als in 't heymelijke, verbiedende eenige of de minste conversatie, familiariteit of gemeenzame omgang te hebben niet alleen met hen zelve, maar zelvs met de geenen, welke zig vermeeten met die kwaadwillige te verkeeren."

Dit is ongeveer het eenige, dat van de inrichting van dien Utrechtschen studentensenaat bekend is. Alleen wordt in den almanak van 1857 de tekst medegedeeld van de bullen, door den Muizensenaat aan de doctores uitgereikt, die, behoudens eenige kleine wijzigingen de zelfde is als die van het diploma, dat tegenwoordig aan de leden van het studentencorps gegeven wordt. De titels der professoren zijn, anders dan te Harderwijk, waar zij een zeer deftig karakter dragen, grootendeels van zeer obscenen aard. Een paar der onschuldigste zijn: professor ordinarius, Veneris Bacchique sacerdos; medicinae professor ordinarius, vinolentus aper Venerisque pontifex.

Het zegel van den senaat, waarvan de almanak van 1856 een afbeelding geeft, vertoont op den voorgrond een muis bij een geopende val, terwijl op den achtergrond met degens gewapende studenten slaags zijn met nachtwakers, kenbaar aan hun piek en ratel. Het opschrift luidt: Quo non nocet arripe.

Uit het hierboven gezegde blijkt, dat wij er dankbaar voor moeten zijn, dat het toeval ons zoo vele bescheiden van den Harderwijkschen Kleinen Senaat bewaard heeft.

BIJLAGEN.

BIJLAGE no. 1.

Leges generales (1771).

Lex 1.

Juris praecepta, nempe honeste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere mentibus nostris impressa sunto.

Lex 2.

Alter alteri auxilium ferto.

Lex 3.

Omnes rixae, sive in senatu sive extra senatum absunto.

Lex 4.

Si vero (Quod prohibeat Deus) aliquis professorum ab aliquo impudenti studioso laesus fuerit, illum armis honestis repellito, neve bonam famam periclitari sinito.

Lex 5.

Omnem reverentiam pro eo, ac cuique debetur, professori, quisque nostrum praestato.

Lex 6.

Atque ita Theologiae professores et sic deinceps Jurium, Medicinae atque Philosophiae primas tenento.

Lex 7.

Cum iis, qui se promotioni non dederunt nullum commercium sive conversatio esto: ceterum nemo professorum alicui studioso utile consilium imploranti negato.

Lex 8.

Nemo professorum aliquem studiosorum ad doctoratum ambiendum vi urgeto, ne venales Senatus videatur habere merces, sed, si quem e studiosis acuto et felici ingenio natum compererit, eum honesto modo ad id invitato, ut hujusmodi iuvenis aliquando decus et lumen et sibi aliisque evadat.

Lex 9.

Nemo quoque aliquem e studiosis invitum adito, ut eum comedat, sive aliquo modo emungat, parasitarum more scilicet.

Lex 10.

Quovis mense novus rector magnificus creabitur.

Lex 11.

Si quis e studiosis doctor creandus est, rector aliquem ex collegis nominabit promotorem, et itidem tres e collegis, at opponant, eliget.

Lex 12.

Novo doctorando quatuor theses ex jure civili Justinianeo defendendae erunt, si medicinae doctor creabitur vel philosophiae, aliae ad illas scientias accommodatae.

Lex 13.

Promotor, antequam ad promotionem se accingat, sollemnem orationem habebit.

Lex 14.

Rector et promotor in promotionibus insignia habebunt pallium nigrum, linteum (Belgice een bef) et perruquum multo pulvere album.

Lex 15.

Ceteri professores nigra veste ornati prodeunto.

Lex 16.

In promotionibus tria tantum pocula majora, in honorem nempe novi doctoris, promotoris et rectoris magnifici ebibuntor.

Lex 17.

Nemo quoque professorum post horam primam in promotionis convivio maneto, sed recta domum petito.

Lex 18.

Inter conviviandum quoque nemo carmina cantatoria recitato.

Lex 19.

Lusus (Belgice bluffen) absit, ut et lusus (Gallice trente et un).

Lex 20.

Quisque se submittet jurisdictioni fiscalis a rectore magnifico constituti.

Lex 21.

Quisque professorum ab immodico risu abstineto.

Lex 22.

Nemo professorum ante horam duodecimam e convivio abibit sine caussa sontica, et quidem venia rectoris magnifici impetrata.

Lex 23.

Quisque hora a rectore magnifico indicta praesens adesto.

Lex 24.

Nemo itaque quoque per totum promotionis tempus abesto.

BIJLAGE no. 2.

Leges doctoribus observandae (1771).

Lex 1.

Ante omnia quod honestum et decorum est observanto.

Lex 2.

Ne ludibrio studiosorum sese exponunto.

Lex 3.

Atque si forte ab aliquo noster ordo contemnitur, omni ope (et si res exigat) vi etiam sese opponunto.

Lex 4.

Per plateas ne temere grassantor.

Lex 5.

Neve gladium sine ratione exercento.

Lex 6.

Juniores ab omni ludibriorum genere abstinento.

Lex 7.

Ne cum sentina populi agunto, sive sese intermiscento.

Lex 8.

Ne mysteria nostri ordinis cuiquam declaranto.

Lex 9.

Cum iis, qui a nobis doctores sunt creati, amice quantum pote vivunto.

Lex 10.

Vitra ne frangunto, neve aedes pice liquida inungunto, neve tintinnabula movento, neve id genus alia, quae puerilitatem redolent, faciunto.

Lex 11.

Si ab aliquo laesi fuerint nec par pari referre possint, ad senatum illud referunto.

Lex 12.

Ne sordide in publicum prodeunto.

Lex 13.

Senatui minori semper debitam reverentiam habento.

Lex 14.

Si in studiis haereant, senatum consulunto.

Lex 15.

Nemo doctorum diploma suum cuiquam ostendito in poenam relegationis ex consortio nostro.

BIJLAGE no. 3.

L. S.

Wij Rector en leden van den Kleynen Illustren Senaat tot Harderwijk exerceerende de volle magt van leden te eligeeren en aan te stellen, doen kond, bij en mits desen aan alle degeenen, die dese sullen komen te lesen ofte hooren lesen, dat wij om singuliere, ons daartoe moverende redenen hebben goedgevonden, den seer capablen Heer **Albertus van den Wall**, A. L. M., phil. doctor, tot phil. logices, matheseos, astronom. et metaphis., drammatici ac perdrammatici professor ordinarius aan te stellen, gelijk wij aanstellen met en door dese, gevende denselven daartoe alle kragt, magt en gezag, die men gewoon is iemand in soortgelijke qualiteyt fungeerende, te tribueeren, bovendien willende en gebiedende alle en een iegelijk, die sulks in eenigerhande manieren zoude mogen aangaan, voorgem. Heer vrij en onverhindert in sijne qualiteyt te laten fungeeren, denselven alle respect en obedientie toedragende; bij verzuym van welke den contraventeur (wie ofte van waar deselve ook zijn mogte) na alle rigueur en exigentie van zaaken arbitrair en exemplair staat gecorrigeert te worden.

Ten blijke der waarheid hebben wij deze willen subsigneeren en met ons groot zegel corroboreeren. Gegeven te Harderwijk den XII September MDCCLXXI.

M. van Marselis, I. U. D. ling. Graec., historiarum, antiq. ac eloquentiae profes. ordin., h. t. R. M.

G. D. Schimmelpenninck van der Oye, S. S. Th. doct., eiusd. facult. Theol. typicae ac prophet. et antiq. sacr. profes. ordin. et primarius.

L. E. W. S. Sloet, S. S. Th. doct., eiusd. facult. profess. ordin. nec non concion. academ.

G. Sterke, I. U. D., Iur. pub. et priv. nec non iur. feud. profess. ordin. et primarius.

H. Beverlij, A. L. M., phil. et med. doct., medic. theor. et pract. chem., botanices professor ordin. et primarius nec non Velaviae archiater.

D. van Laer, A. L. M., phil.* et med. doct., ejusd. facultatis med. theor. anatom. et chirurg. professor publicus et ordinarius.

F. L. Rambonnet, SS. Th. doct., L. L. O. O. prof. ordinarius.

C. Sombeek, I. U. D., ut et juris publici Belgici prof. ord. nec non Gelriae historiographus, h. t. Sen. Min. ab actis.

(Op papier, met opgedrukt zegel in rood lak).

BIJLAGE no. 4.

Leges generales (1765).

Lex 1.

Juris praecepta, a Iustiniano dictata, nempe honeste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere, semper mentibus vestris impressa sunto.

Lex 2.

Alter alteri auxilium ferunto.

Lex 3.

Omnem debitam reverentiam cunctis studiosis praestanto.

Lex 4.

In specie vero iis, qui per aliquot annos studiis operam navarunt, praesertim autem Senatui nostro Academico minori et emeritis professoribus.

Lex 5.

Ne rixantor cum commilitonibus et amicis vestris, sed potius armis studioso concessis utuntor, nisi cum dispendio bonae famae incurrere velitis in vestrorum amicorum indignationem.

Lex 6.

Facta ab incolis vel aliis culpa lata perpetrata nunquam inulta relinquunto.

Lex 7.

Nocturnos vigiles ne aggrediuntor, eos vero pro meritis puniunto.

Lex 8.

Omnes seniores pro ordine personarum semper semperque humanitus excipiunto, salutanto et caput aperiunto.

Lex 9.

Ne ignem silicibus excutiunto, ob puerilitatem nempe.

Lex 10.

Ne tintinnabula movento, ne pice liquida aedes inunguntor 1), ne vitra frangunto, nisi necessitate coactus id fiat.

Lex 11.

Viatores et peregrinos non male tractanto, sed eos potius ad naviculam, si cum studiis vestris conveniat, hora vespertina 8 comitantor.

Lex 12.

Ne bacchanalia solenniter celebrare negligunto.

1) l. inungunto. De latiniteit van het laatste gedeelte van dit artikel laat ook te wenschen over.

Lex 13.

Ne ob commune gaudium et honorem Celsissimo nostro Nassaviorum principi Gulielmo V, ad rogum colendo, debitum natales die 8 Iduum Martii celebrandos feriatos sinunto.

Lex 14.

Quidquid, vobis secundum bullam concessum, agitis, ne lucem videat, operantor.

Denique, academiae nostrae cives, bonarumque artium studiosi, spes patriae, parentum decus, nostra corona! hasce leges ob publicam utilitatem latas fideliter sequuntor ac persequuntor.

Actum Hardervici 28 die Sept. 1765.

Ex mandato rectoris magnifici ac senatus academiae minoris decreto.

Alb. Wilh. van Oldenbarneveld, amplissimo senatui academico minori h. t. a secretis.

BIJLAGE no. 5.

Rector et Senatus Minor Academiae Gelro-Harderovicenae.

Lectoribus Salutem!

Laudabile Majorum nostrorum institutum, ut, qui studiis atque artibus sese dediderunt, antequam se ad vitae communis usum ac praxin conferant, academiae alicujus subeant examen. Cum itaque Ornatissimus Doctissimusque Dominus Albertus van den Wall, Groninganus, Juri Drammatico ac Perdrammatico aliquot temporis adjecisset petiissetque a nobis, ut ipsum titulo academico doctrinae suae convenienti ornaremus, Nos, cum aequissimae ipsius petitioni deesse non possemus, ipsum per universum jus drammaticum ac perdrammaticum accuratissime examinavimus ac promtissime adversus opponentium argumenta defendentem audivimus. Quapropter potestate nobis a majoribus nostris data ac concessa eundem Dominum Albertum van den Wall doctorem Iuris drammatici ac perdrammatici pronunciavimus ac declaravimus, pronunciamus ac declaramus, dedimus ac damus ei potestatem cathedram doctoralem conscendendi, ac 1) de iure gladiis, civibus nostris academicis concessis, publice prodeundi, publica consortia sua praesentia condecorandi, gallinas aliaque cibaria (ut vocant) promovendi, cum puellis publice ambulandi aliisque, qui se promotioni non submiserunt, de puerilitate corrigendi et, si res exigat, silentium imponendi, omniaque iura ac privilegia, quae Iuris drammatici ac perdrammatici doctoribus legibus et consuetudine tribui concedique solent. In quorum omnium fidem diploma hoc publicum manu secretarii subsignatum ac majore academiae sigillo corroboratum ei dari curavimus.

Harderovici Gelrorum ad diem XVII Octobris MDCCLXVIII.

Jacobus Dietz, A. L. M. phil. et med. Doctor, med. praxeos et chirurgiae prof. ordinarius et primarius, senatus minoris archiater nec non h. t. Rector magnificus.

G. de Wolff, A. L. M. phil. doctor, phil. logic. nec non metaph. professor ordinarius ac promotor.

---

1) Uit vergelijking met andere exemplaren blijkt, dat hier bij vergissing het woord respondendi is weggelaten. Het formulier in het meergemelde kladboek luidt als volgt: „damus ei potestatem cathedram doctoralem conscendendi, ac de iure vitra incutiendi, tintinnabula movendi, pice liquida aedes inungendi, gallinas promovendi (ut vocant), virgines stuprandi, vigiles nocturnos aggrediendi, milites vexandi aliaque plura respondendi."

J. D. van der Sluis, L. L. O. O. professor ordinarius.
H. Bols, jur. utr. doctor, jur. feud. prof. ord.
P. Smit. I. U. D. ut et ejusdem facultatis juris hodierni prof. ord.
J. Poelman. I. U. D. juris publici proff. ord.
M. van Marselis, Ling. Graecae, eloquentiae ac historiarum prof. ord.
A. J. 's Graeuwen P. F., med. doct. ejusdemque facult., Anat., Bot. et Chemiae professor ordinarius, h. t. ampliss. senat. min. a tabb.

BIJLAGE no. 6.

Rector et Senatus minor academiae Gelro—Zutphanicae. Lectoribus Salutem!

Quum inter omnes moratiores gentes semper constiterit socialitatem esse servandam eamque eo magis integram servari, quo plures virtuti atque omnibus illis, quae hominem ornant, dediti invenirentur, laudabile Majorum nostrorum quoque est institutum, ut, qui studiis atque artibus sese dediderunt, his virtutibus exercendis inviteutur, ut statim socialitati prodesse possint; ne autem in perditae indolis iuvenes inciderent, academiae aliquod examen illis subeundum esse mandaverunt. Quum itaque Ornatissimus Doctissimusque Dominus .... 1). Iuri Drammatico ac Perdrammatico aliquot temporis in id omni conatu incubuisset, ut se nostro consortio dignum aliisque utilem praeberet, petiissetque a nobis, ut ipsum titulo academico sibi convenienti ornaremus, nos, quum aequissimae ipsius petitioni deesse non possemus, ipsum per universum Ius drammaticum ac perdrammaticum examinavimus ac promtissime adversus opponentium argumenta defendentem audivimus. Quapropter potestate nobis a Maioribus nostris data ac concessa eundem Dominum .... Doctorem Iuris drammatici ac perdrammatici pronunciavimus ac declaravimus, pronunciamus ac declaramus, dedimus ac damus ei potestatem cathedram doctoralem conscendendi, publica consortia sua praesentia condecorandi, omnia denique iura et privilegia, quae Iuris drammatici ac perdrammatici doctoribus tribui concedique solent. In quorum omnium fidem diploma hoc publicum manu Secretarii nostri subsignatum ac maiore academiae sigillo corroboratum, ei dari curavimus.

Hardervici Gelrorum ad diem XXV Januarii MDCCLXXII.

Hermannus Beverlij, A. L. M. phil. et med. doct., med. theor. et pract. nec non chem. et botanic. proffr. publicus, ordinarius et primarius, totius provinciae archiater, h. t. rector magnificus.

L. E. W. S. Sloet, S. S. Th. doctor ejusdemque facultatis ut et antiquitatum Hebraicarum prof. ordin. nec non concionator academ.

C. Sombeek, I. U. D., eiusdem facultatis ut et iuris publici nec non privati professor ordinarius.

D. van Laer, A. L. M., phil. et med. doct. eiusdemque facult. med. theor. ac pract. nec non anatom. et chirurg. professor publicus ac ordinarius, promotor.

F. L. Rambonnet, S. S. Th. doct. L. L. O. O. prof. ordinarius.

C. J. Cremer, A. L. M., phil. doct., eloquent. ac ling. Gr. proff. ordin. nec non Schol. rector.

M. v. Marselis, I. U. D., ling. Graec., histor. ac Eloq. proff. ordin., h. t. ab actis.

---

1) De naam is hieruit gesneden, maar uit het protocol blijkt, dat op dien dag gepromoveerd is Johannes Cornelis van Ommeren, geb. te Aarle-Rixtel, na het houden eener redevoering «de perversis hominum ideis.»

BIJLAGE no. 7.

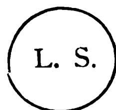
La Fidélité Fraternelle.

Wij presiderende meesters, Officieren van de Groote Loge van de Order der Vrije-Timmerluy binnen Harderwijk, hebben gecommitteerd de qualiteit van Knegt aan den Heere Albertus van den Wall, Litt. hum. Stud. geboortig van Groningen. Offererende denzelven de gewoone privilegien en immuniteiten.

Ten blijke der waarheid is deze na behoren gesegeld en geteekend.

Actum Harderwijk den 16 Maij 1769.

Jacobus Dietz, Grootmeester.
Jacob Derk van der Sluis, Pasmeester.
Hermanus Bols, Cerem.meester.
Jan Heimens, Meester.
Gerard Nierop, Orateur.
P. Smit, Thesaurier.
P. C. van Weyler, Meester.
A. J. 's Graeuwen P. F., Secretaris.

BIJLAGE no. 8.

Rector et Senatus academiae ducatus Gelriae et comitatus Zutphaniae

L. S.

Quandoquidem innotuit Rectori et Senatui academico multos studiosos sub horam octavam ad pontem vulgo dictum de hooge brugge confluere 1), non tam ad se honesta deambulatione recreandos quam ad rixas, turbas et petulantias honestis indignas exercendas ipsosque peregrinatores lacessendos et remorandos, Rector et Senatus academicus ab hisce moribus abhorrens suis civibus interdicere voluerunt, ne quid eiusmodi in posterum committatur, poena, si secus fiat, in delinquentes pro arbitrio Rectoris et Senatus academici gravissime statuenda.

Decretum in Senatu academico pridie Nonarum Maii MDCCXXXII.

Ex mandato Senatus
Adrianus van Holthe, M. L. A.
Ph. et med. dr. Acad. Secretarius ut et reipublicae Harderov. Archiater.

BIJLAGE no. 9.

Extract uit het register der Resolutien van de Heeren Curatoren der Akademie van Gelderland.

Praesentibus
de Heeren van Lynden, Essenius, van Heeckeren, Schimmelpenninck van der Oye, Torck en van Westervelt.

Veneris den 17 Junij 1746.

Den Academische Senaat heeft aen Haer Ed. Mog. vertoont, dat Mr. Reinier Otto Schrassert, secretaris der stad Elburg, hadde connen goetvinden in druk uyt te geven Speculationes Juridicae ofte aenmerkingen op de procedure, bij denselve

1) Zie in verband hiermede lex 11 van de leges generales van 1765 (Bijl. no. 4).

gehouden tusschen de studenten Schrassert en van Wijhe en de sententien den 12 Februarij gepronuntieert met den gevolge van dien, tragtende daer in te bewijsen, dat den student Schrassert daer bij in meer als eenen opsigte boven rechten is beswaert geworden; dat den gemelte senaat tot justificatie van haer gewijsde in deesen dienstig had geoordeelt door derselver secretaris, den professor Bernard Sebastiaen Cremer, in 't licht te brengen contemplationes anti-juridicae; dat den secretaris Schrassert daer tegens wederom had uytgegeven speculationes juridicae posteriores, in welke beyde geschriften en deductien hij den senatus academicus in 't generael en de leden van dien in 't particulier op een seer hatelijke wijse hadde getaxeert en geinjurieert, ende heeft bovendien overgegeven eene seer ample memorie, houdende meenigvuldige poincten van beswaer over de injurien daer bij aen denselve aengedaen, met versoek om te moogen weeten, hoe sigh voorts in desen sal gedraegen, waerop gedelibereert sijnde is goetgevonden en verstaen te verclaeren, gelijk Haer Ed. Mog. verclaeren mits deesen, dat sonder in eenig detail of discussie van reedenen hinc inde geallegeert en gededuceert te treeden, sullen werden geapprobeert de conduites van den academische senaat in deesen gehouden en de sententien hierop den 12 Februarij 1746 ergaen, met ordre aen den rentmeester van Holthe om te rembourseren de costen tot het drukken van de contemplationes anti-juridicae van den professor B. S. Cremer geimpendeert, werdende den Secretaris Essenius versogt en gecommitteert om in consideratie, dat de studenten Schrassert en van Wijhe door hem ontboden sijnde malcanderen over en weder voor eerlijke luyden erkent en daer op te saemen een glas wijn tot herstellingh van vrintschap gedronken hebben, en dat daer meede de differenten tusschen deselve op den 7 Februarij jonxtleden geresen geextingueert sijnde, boovendien ook de dispuiten tusschen den voorgemelte Mr. R. O. Schrassert ter eenre en den academische Senaat ter andere zijde tot wederzijts genoegen sijn getermineert en weggenomen, in de Boeksael van deese maent te laeten drukken de volgende

Bekentmaking.

Harderwijk.

De differenten op den 7 Februarij 1746 tusschen de studenten Schrassert en van Wijhe geresen sijn op heden den 17 Junij 1746 in der minne geassopieert en volcomen weggenomen, ende wert verders door hooge ordre van Haer Edele Mogende de Heeren Curatoren van de Geldersche Academie geadverteert, dat de Dispuiten en Geschriften over dit geval door den Heer en Mr. Reynier Otto Schrassert, Secretaris der stad Elburg ter eenre en den Heere Professor Bernard Sebastiaen Cremer naemens den Wel Edelen Academische Senaat ter andere zijde in 't licht gegeven tot wederzijts genoegen getermineert sijnde met alle sequelen en gevolgen van dien worden opgeheven en van nu af aen voor altoos sullen geconsidereert werden, alsof deselve nooyt bekent en in de weerelt waeren geweest.

S. Essenius.

BIJLAGE no. 10.

Inventaris van de door den student Meurs achtergelaten goederen.

1. Een paar kamermuilen.
2. Vier paar zwarte sayette koussen.
3. Twee paar garen witte dito.
4. Een paar witte zijden dito.
5. Een damasten japonsche rok en band.
6. Een groene rok.

7. Een roode chamberlou met kamizool annex.
8. Een zwart kamizool.
9. Een Pompadouren lakensche rok, kamizool en broek; het kamizool met een goud boordseltje en de broek met gouden kniebanden.
10. Een donkerbruin kamizool.
11. Een zwarte trijpen broek.
12. Een zwarte kottoen-fluweelen dito met een zwarte rouwgesp.
13. Een zwarte kaleminken dito.
14. Een blaeuwe lakensche overrok.
15. Twee hembden.
16. Vier overhembden.
17. Drie paar mouwen met lubben.
18. Een paar dito zonder dito.
19. Zes stropjes, waeronder een met een zilveren gesp.
20. Een witte zakdoek.
21. Twee bonte dito.
22. Een rode zijden dito.
23. Een cottoenen slaepmuts.
24. Een partij lappen van diverse soort.
25. Een partij dictaten.
26. Een Nieuw Testament en psalmboek.
27. Een Vossii Grammatica Latina.
28. Een hoornen inktkoker.
29. Een pennekoker.
30. Een flesjen met liquor.
31. Een koperen porte-épée gesp.
32. Eenige papieren of brieven, die ongelezen wederom in de mand gelegd zijn.

HAMELAND.

(GELDERLAND BENOORDEN DEN RIJN TOT HET JAAR 1100.)

DOOR

A. J. C. KREMER.

GESCHIEDENIS VAN DE NEDERLANDSCHE CHAMAVEN.

Slechts door een paar Romeinsche schrijvers kunnen wij iets weten, dat betrekking heeft op de oudste geschiedenissen van Noord-Nederland. Geen van hen vermeldt, welk volk of welke stammen in den Romeinschen tijd Gelderland benoorden den (Katwijkschen of midden-) Rijn bewoonden.

Plinius Secundus (hij stierf in 79 n. Chr.) zegt in zijn Nat. Hist. lib. IV cap. 29 (Ed. Delph. Londen), dat in zijn tijd tusschen den Zuider en Noorder Rijnmond, behalve Bataven en Caninefaten, woonden stammen van Friezen, Chauken, Frisiavonen, Tuskiërs (niet Sturiërs, zooals men den tekst later gedacht heeft te moeten verbeteren) en Marsen.

De Bataven waren van afkomst Katten, die hij (IV. cap. 27) tot de Hermiones rekent, evenals de Caninefaten. Het meest zijn bekend afkomst, zeden en woonplaats der Bataven. Tacitus spreekt in zijne Annalen en Historiën van Caninefaten. Zij woonden aan den zeekant in het tegenwoordige Zuid-Holland. Hij maakt geen gewag van hen in zijn Germania, maar wat hij in dat boekje (cap. 29) van de Mattiaken mededeelt, laat geen twijfel over, of hij bedoelt met Caninefaten en Mattiaken hetzelfde volk. De Mattiaken zullen afkomstig geweest zijn uit de buurt van Matium, thans Maden, in Hessen-Nassau en daar wij een Matio (Made in Z.-Holland) vermeld vinden, wordt daardoor niet alleen hunne aanwezigheid hier

te lande verzekerd, maar ook eene Romeinsche vestiging aangewezen, uit wier naam wij mogen besluiten, dat Caninefaten een bijnaam is geweest der in Nederland gevestigde Mattiaken, wier overrijnsch gebied, het latere Rijnland, ook door de Romeinen is geannexeerd. Tacitus schijnt dit een zeer belangrijke gebeurtenis geacht te hebben.

De Marsen woonden ten tijde van Claudius Civilis (70 n. Chr.) tusschen Bataven en Caninefaten, want Claudius Labeo deed strooptochten in beider landen, of beter gezegd in gedeelten van deze, die bezuiden de Maas gelegen waren; over die in het beneden gedeelte van ons land zeer breede rivier zal hij wel niet gekomen zijn (Tac. Hist. IV cap. 56). In Zeeland en Vlaanderen woonden de Morinen. Procopius (Bello Gallico IV. 20) noemt hen Varnen en zegt, dat zij woonden van de Istrium (Izer) langs de Noordzee tot den Rijn.

Plinius noemde de Marsen het laatst, vermoedelijk omdat zij de minst beteekenende van deze stammen waren, mogelijk afkomstig van de Marsen in het latere bisdom van Munster, tenzij zij hun naam ontleenden aan de moerassige gesteldheid van hun land of hunne onbeschaafdheid. Na Bataven en Caninefaten noemt hij het eerst de Friezen, Chauken, en dan nog een paar aan één van beiden verwante of ondergeschikte stammen. Onder de Frisiavonen verstaat men gewoonlijk de latere Westfriezen in Noord-Holland, wij denken in Kennemerland en verder langs de kust. Door de Romeinen schijnt een gedeelte van dien stam naar Belgie overgebracht te zijn (Plin. Nat. Hist. IV c. 31).

In plaats van Tusci vindt men in de meeste uitgaven van Plinius Sturii en men denkt dan aan Friezen in en om Staveren, maar Staveren lag beoosten het Vlie, dat is den Noorder Rijnmond van Plinius. De vrijheid, die men zich heeft veroorloofd eene letterverandering te maken in de oudste codices, is dus geen gelukkige geweest. Friezen woonden toen in het latere Drechterland en in het sedert verdronken land der noordelijke kom van de Zuiderzee.

Merkwaardig is de ontdekking van Dr. A. Sassen, door hem medegedeeld in het tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap, Deel III, bladz. 324 en volgende, dat het meerendeel der menschen in Waterland, de Zaanlanden en Amstelland kortschedelig is en niet langschedelig als de Friezen. Hoewel blondharig en blauwoogig, verschillen de bewoners dezer streken

toch in uiterlijk en karakter zeer van de Friezen, en ik ben daarom genegen ze voor afstammelingen te houden van een stam, die uit Tozingen in Westfalen afkomstig was, ook omdat Dr. Sassen te Eibergen het daar algemeen zijn van korte schedels waarnam. Het is jammer, dat nog niet meer werk van schedelmeting gemaakt is. Dr. H. Böttger (Wohnsitze der Deutschen) plaatst een pagus Tucinchove aan den Rijn tegenover Keulen — dit pro memorie, want wij kunnen geen volkomen vrede hebben met zijne gou-indeeling.

De oude geschiedenis van Waterland, de Zaan en Amstelland is ook eene andere als die der aangrenzende streken. Evenals de Marsen waren de Tusci een volk van weinig beteekenis. Het wordt althans nergens later vermeld.

De Chauken behoorden met de Kimbren en de Teutonen tot de Ingevonen, zoo ook wel de Friezen. De naam Ingevonen kwam overeen met wat men in de middeleeuwen Nedersaksen noemde. De Chauken waren in verscheidene stammen verdeeld. Plinius spreekt van groote en kleine Chauken, zoo ook Ptolemaeus, daarbij de macht dier stammen in aanmerking nemende. Tacitus (Germ. Cap. 35) vermeldt, dat hun land zich uitstrekte van dat der Friezen tot de Katten, en Ptolemaeus (II, 10) van de Friezen tot de Elbe, waar zij de Saksen tot buren hadden. De Amsivariërs rekent hij tot de kleine Chauken, die bewesten de Wezer. Wij hebben gezien, dat Plinius aan de Chauken ook plaats geeft bewesten den Gelderschen IJssel, en dat tusschen Rijn en IJssel voor hen geen woonplaats overschiet dan tusschen die beide rivieren met de Vecht tot Westergrens.

De naam Chauk of Kwek was ongetwijfeld een algemeene natienaam, ontleend aan een of andere eigenschap of omstandigheid en niet aan een bepaald door hen bewoond gewest. Men vindt dan ook nergens, hetzij vroeger of later, gewag gemaakt van een Chauken- of Kwekkenland. De verschillende stammen van de natie der Chauken zullen dus bijzondere volksnamen gehad hebben. Wij zagen een van deze vermeld: de Amsivariërs of Amsibarites (in Oostfriesland).

Chauken noemden de Romeinen eene natie of een aantal stammen, die even als de Friezen van de andere door hen Germanen genoemde volken verschilden in zeden en gewoonten, mogelijk ook in taal en lichaamsbouw.

De in Nederland naast den IJssel wonende Chauken behoorden tot de afdeeling Chamaven.

Strabo, lib. VII, verwarde deze Chamaven met andere Chauken tusschen Ems en Weser. Hij zegt toch, dat Drusus stierf in het land tusschen Sela (IJssel) en Rijn, toen hij daar oorlog voerde en overwinnaar was, terwijl Drusus toen niet in de Veluwe gevochten had, maar veel noordelijker; maar Strabo wist, dat in de Veluwe ook Chauken woonden en daar Drusus, Chauken bestreden hebbende, in hun land overleed, besloot hij daaruit, dat hij de Veluwsche Chauken had bestreden en overwonnen.

Tacitus maakt tweemaal gewag van de Chamaven.

Eens (Annales XIII, c. 54) zegt hij, dat Chamaven vroeger eene landstreek bewoond hadden, waarin zij door Tubanten vervangen werden. De verdere geschiedenis van die landstreek laten wij voorloopig rusten, maar zij kan geene andere geweest zijn dan het latere Salland. De Tubanten hebben altijd in Twente gewoond. Zij ontleenden hun naam aan hun land, dat grensde aan Salland. De Romeinen hadden later die vermelde landstreek in gebruik genomen. Ze moet alzoo op de rijksgrens gelegen hebben, welke toen aan den kant der Tubanten gevormd werd door den Noorderrijntak, den Beneden-IJssel.

Een ander maal (Germ. c. 33) deelt hij met genoegen mede, dat de Bructeren door Chamaven en Angrivariërs werden vernield. Zoo erg was het wel niet, maar zeker werden zij door die volken geslagen en hun een gedeelte van hun land ontnomen. Thans is men het vrijwel eens, dat die geslagen Bructeren woonden in het latere bisdom van Paderborn en de hierbedoelde Chamaven in de buurt van Hannover. Deze kunnen niet dezelfde geweest zijn, die vroeger in Salland zaten. Ptolemaeus (II c. 10) verzekert, dat Chauken en Chamaven woonden tot het Hartzgebergte en dat verder op de Katten woonden; dat waren de Oostelijke Chamaven.

In de eerste eeuw wordt van de westelijke (Nederlandsche) Chamaven, onder den algemeenen natienaam Chauken eenige malen melding gemaakt.

Velleius Paterculus (Hist. II, c. 105) zegt, dat Tiberius, nadat hij o. a. de Caninefaten had onderworpen (5 n. Chr.) de natiën der Chauken aan het Romeinsche gezag onderwierp. In het jaar 47 (Tac. Ann. XI c. 12) deden de Chauken onder den Caninefaat Gannascus strooptochten in Gallie. 't Waren zeeroovers, wier vaartuigen Corbulo in rivieren en kreken ging opzoeken. Hij maakte aan hun bedrijf een einde. Dat zij een

Caninefaat tot opperhoofd hadden, geeft recht deze Chauken voor Nederlandsche, niet ver van de Caninefaten tehuis behoorende, te houden. Deze zeeroovers echter handelden voor eigen rekening; hun stamvolk had daarmede niets te maken. Tacitus roemt dan ook de Chauken wegens hunne vredelievendheid en andere deugden.

Na het uitroeien der zeeroovers herstelde Corbulo het Romeinsche gezag bij de Friezen. Toen hij aan dien kant meerdere veroveringen wilde maken, werd hem dat door keizer Claudius verboden en bevolen zijne macht tot over den Rijn terug te trekken.

Het spreekt wel van zelf, dat Corbulo dit in den ruimst mogelijken zin opvatte, n.l. den noordelijken Rijntak, maar dat hij ook niet weder de Friezen losliet en zoo zal niet slechts eene Rijnlinie, maar ook een IJssellinie en Emslinie tot stand gekomen zijn, waardoor het Romeinsche Rijk tegen invallen werd beveiligd.

De IJssel heeft wel altijd water uit den Rijn ontvangen door eene verbinding tusschen het tegenwoordige Doesburg en Westervoort. Die tak was vermoedelijk ten tijde van Drusus verland en daardoor niet langer bevaarbaar. Drusus, stellen wij ons voor, herstelde die vaart. Te Westervoort (aan den Durk) geschiedde de overtocht. Lager, waar de gracht in den Gelderschen IJssel uitmondde, werd eene sterkte gesticht, die door Ptolemaeus als Assiburgum wordt opgegeven, en waarvan plaats en naam (Asseburg of Osseburg) overeenkomen met Doesburg. Lager plaatst hij Navalia (Deventer) en dan oostelijk landwaarts in Teuderium (Raalte of Hellendoorn), Mediolunum (Hardenberg). Siatoútande is in onze taal overgezet Weerdinge, terwijl zijn Fleoem of Flevum zal zijn Warfum of Visvliet. Wat binnen den kring dezer vestingen lag, werd door de Romeinen, zoo goed en kwaad als het ging, onder bedwang gehouden.

Een cohort, uit Chauken (volgens eene andere lezing Chauken en Friezen) bestaande, diende onder Claudius Civilis tegen de Romeinen. 't Was zijn keurkorps en werd op verraderlijke wijze bij Tolbiacum (Zülpich) door de Keulenaars vernield (Tacitus Hist. IV c. 79). Dit schijnt gebeurd te zijn in eene plaats een uur of drie ten zuidoosten van Zülpich, dicht bij Reinbach, waar men een dorp vindt, dat thans Kwekkenburg heet. Volgens Möser toch heetten de Chauken naar de Germaansche uitspraak van hunnen naam Kwekken. Aan Kwekkenburg grenst daar een Todtenfeld. Wij hebben nergens gevonden, dat in een van beide plaatsen antiquarische onder-

zoekingen zijn gedaan en vestigen er dus hier de aandacht op.

De Chauken, die in het legertje van Civilis dienden, achten wij Chamaven, naburen der Bataven.

De vrede, door Civilis met de Romeinen gesloten, schijnt tot grondslag te hebben gehad herstel van den ouden toestand. Men heeft zich druk gemaakt, waar hij tot stand gekomen is. Het woord navalia duidt of op eene schipbrug of op den naam eener rivier of plaats. Is het laatste 't geval, dan zal men te denken hebben aan een tijdelijk opgeslagen brug aan den Nevel, tegenover Doornweerd. Cerealis was toen nog niet over den Rijn gekomen.

Daarna — na de nederlaag bij Tolbiacum — vinden wij de Chauken niet meer vermeld in verband tot onze vaderlandsche geschiedenis.

Wij moeten nu eene schrede terug gaan, n.l. tot het stukje geschiedenis van Salland, 't welk ons door Tacitus bewaard is.

Hij zegt, 't is boven reeds aangehaald, in zijne Annalen (XIII, c. 54) dat, in het jaar 59, Friezen eene landstreek in bezit kwamen nemen, die door de Romeinen gereserveerd was ten behoeve van hun leger. De jonge lieden kwamen er heen door bosschen en moerassen, de niet weerbare immigranten over het meer. De Friezen werden van daar door de Romeinen verjaagd.

Daarna bezetten Ansibariërs, die door andere Chauken uit hun vaderland verdreven waren, hetzelfde land. Hun aanvoerder Boiocalus bepleitte hun belang bij den Romeinschen landvoogd en herinnerde aan de geschiedenis van het door de zijnen begeerde gewest. Eerst hadden er Chamaven gewoond, daarna Tubanten en laatstelijk Usipeten.

Dit laatste levert ons den sleutel tot tijdsbepaling. Nadat Caesar Tencteren en Usipeten ergens tusschen Rijn en Maas geslagen en hen over den Rijn teruggedreven had, zochten en vonden deze ondersteuning bij de Sicambren, die toen op den rechter Rijnoever, beneden of aan de Lippe, woonden. Deze konden hun echter geene voldoende woonplaatsen aanbieden. Zij moesten derhalve, althans gedeeltelijk, elders een heenkomen zoeken. Usipeten trokken noordwaarts en joegen Tubanten het land uit, die zich niet aan hen wilden onderwerpen of zich met hen vereenigen.

De verdrevenen wierpen zich op de Chamaven, die zij uit het land, waarover hier gehandeld wordt, verjoegen. Deze

bannelingen zullen zich daarop zuidelijk gevestigd hebben; wij meenen, in de Veluwe, waar althans ruimte genoeg was.

Het is meer dan waarschijnlijk, dat de Bataven, toen zij zich hier te lande vestigden, eerst zich op den rechter Rijnoever nedersloegen en vandaar in de Betuwe trokken, want ondenkbaar is het, dat zij, een overrijnsch volk van oorsprong, van uit het land tusschen Maas en Waal dat eiland in beslag namen. 't Was toch veel moeielijker voor hen boven het eiland over den Rijn te komen dan van uit de Veluwe. De Betuwe op zichzelf was toen, al is de bodem sedert mogelijk een paar meter gezakt, ongetwijfeld tamelijk onbewoonbaar voor een eenigszins talrijk volk, ware het slechts door de overstroomingen in den winter. De op den rechter Rijnoever benauwde Bataven kregen daarop, in Caesars tijd, woonplaatsen tusschen Maas en Waal in het land, waaruit Menapiërs verdreven waren, en trokken zich terug van den rechter Rijnoever, de Veluwe aan de Chamaven overlatende, behalve dat mogelijk, heel dicht aan de rivier, nog enkele posten door de Bataven bezet bleven.

De ligging van het land, waaruit zooveel volken verjaagd werden en dat zoo begeerlijk scheen, is op te maken uit een paar gegevens. Ten eerste, dat het moet gegrensd hebben aan het land der Tubanten, dat is Twente; vervolgens uit de beschrijving van den trek der Friezen. Ook de volgende geschiedenis der ongelukkige Ansibariërs geeft eenig licht. Uit het begeerde land verjaagd, zochten ze hulp bij de Bructeren en Tencteren en nog verder afwonende volken, die, beducht voor de Romeinen, hen afwezen. Tencteren en Bructeren woonden toen bezuiden de Lippe, althans de Tencteren geheel, de Bructeren ten deele. Daarna trokken zij terug naar de Usipii en Tubantes: ook deze verdreven hen weder. Toen wendden zij zich tot de Katten en ten slotte tot de Cherusken. Zij werden op dien zwerftocht vernield.

Waar de Tubanten woonden, is thans met zekerheid bekend; Usipeten woonden toen beneden de Lippe langs den Rijn, maar deze kunnen niet bedoeld zijn. Een ander gedeelte moet gewoond hebben in Overijssel en Drenthe of in den lateren Gelderschen Achterhoek, waar zij land van de Marsen bezetten. In ieder geval grensden Usipeten en Tubanten aan elkander. Het schijnt, dat de Ansibaren door beider land naar Salland getrokken waren, toen zij uit hunne landen aan de Ems door hunne stamverwar... om een of andere reden, verdreven werden. De Usipete... uit Salland

verjaagd. Waar bleven zij? Dit zou in verband met de geschiedenis der Ansibariers doen denken aan vestiging in Drenthe.

Van den tijd van Tacitus tot op dien van Ammianus Marcellinus verneemt men ongeveer niets van wat in Noord-Nederland geschiedde.

De Romeinen handhaafden in dien tusschentijd bijna onafgebroken hunne suzereiniteit in het land tusschen Wezer en Rijn. Van de Wezer tot Ems zeker veel minder krachtig dan tusschen Ems en IJssel, en met den meesten klem van daar tot den Rijn, waar hunne volkomene heerschappij begon. Alle Noordnederlandsche volken, Chauken, Friezen en Tubanten, leverden hulptroepen tot nog in de laatste dagen van het bestaan van het Romeinsche rijk in het westen (Notitia utraque Dignitatum. Lugd. 1608, f. 127).

In dat tijdvak, tot in de vijfde eeuw onzer jaartelling, hebben zich geen nieuwe volken in Noord-Nederland gevestigd. Wel hebben de Romeinen van daar uit kolonisten overgebracht naar andere aan hen onderworpen landen. Bataven b.v. naar het land der Nerviërs (in zuidelijk Brabant enz.) en aan den Donau.

Wij weten, dat reeds in veel vroegeren tijd zwakkere volksstammen zich, hetzij door geweld of op vreedzame wijze, hetzij tot verdediging of aanval, aansloten bij machtigere. Caesar maakt er melding van. Ongetwijfeld hebben dergelijke aansluitingen ten tijde der Romeinsche overheersching ook hier te lande plaats gehad; zoo van alle Friesche stammen, zoo van Tubanten, Ansivaren en Usipeten, en tijdelijk van deze aan de Friezen; van Caninefaten en anderen in de nabijheid van het eiland der Bataven aan deze, ook van de in Nederland meest bewesten den IJssel wonende stammen der Chauken aan de Chamaven.

Naarmate de macht der Romeinen afnam, won die van dergelijke bondgenootschappen, die zich van het juk der Romeinen trachtten te bevrijden en, hoewel zij nog steeds hulptroepen leverden, zich aan den dadelijken invloed der Romeinen op hunne zaken, hunne inwendige staatsaangelegenheden, onttrokken. Deze, hoewel nog de Romeinsche suzereiniteit erkennende, toch vrije volken noemden zich zelve, of werden door anderen Franken (bondgenooten) genoemd. Aanvankelijk waren die Franken uitsluitend overrijnsche volken.

Tot de Franken behoorden Germaansche stammen, die bezuiden de Lippe in Duitschland, en andere, die in Noord-

Nederland woonden. Noordelijk en oostelijk van deze woonden Germaansche volken, die nooit aan de Romeinen zijn onderworpen geweest en later, zich vereenigd hebbende, onder den gemeenschappelijken naam van Saksen in de geschiedenis bekend werden. De beide vermelde groepen van Franken stonden slechts door eene smalle strook gronds met elkander in verband, n.l. door de Lijmers en de Hetter. Al deze Frankische stammen werden, als overrijnsche Franken, Ripuarii genoemd.

Bijna algemeen neemt men aan, dat Salland het stamland is geweest der Salische Franken. Wij achten dat echter even onhoudbaar als de andere stelling, dat zij aan de Duitsche rivier de Saale hunnen naam ontleenden. Als zij hunnen toenaam aan eene rivier te danken hadden, kan geen van beiden, Saale of Geldersche IJssel, die rivier geweest zijn.

Het eerst komen zij voor in de Betuwe, die tamelijk ver van de Saale ligt, waar zij dus zoo gemakkelijk niet konden komen en uit Salland konden zij er slechts geraken door de Veluwe, waar, gelijk blijken zal, toen Chamaven woonden.

Wil men met alle geweld hunnen naam afleiden van eene rivier, waarom neemt men dan niet den Hollandschen IJssel? Deze ontsprong in den Romeinschen tijd uit een meer of uit poelen in Zuid-Holland, daar, waar men later deVijfheerenlanden als polderland terugvindt. Mogelijk werd die IJssel nog gevoed door water uit de Linge. De Lek, een gegraven water, bestond nog niet en schijnt ook niet in eens tot stand gekomen te zijn, maar eerst het gedeelte tusschen Wijk bij Duurstede en Leksmond, welke plaats aan die vaart haar naam ontleende. Van uit het meer (Meerkerk herinnert nog daaraan) liep de IJssel naar het huidige IJsselstein en had verder den bekenden loop. Door latere voortzetting der Lek en sluiting van de verbinding van deze met den IJssel is de Rijn langs Utrecht en Leiden tot zijnen tegenwoordigen toestand vervallen en is, van Krimpen tot zee, de oude Bornisse de machtige Maas vóór Rotterdam geworden.

Daar, in dat toen zeer onherbergzame en althans voor de Romeinen niet zeer toegankelijke land, de Krimpener-, Lopiker-, Alblasser- en Zuid-Hollandsche waarden — zoo kunnen wij ons voorstellen — hadden zich gedurig ontevreden lieden, die zich aan het Romeinsche gezag onttrokken, gevestigd.

Van Zuid-Holland uitgaande hebben de Saliërs eerst de nog in de Betuwe wonende Bataven met zich vereenigd en zijn

vervolgens over Waal en Maas op hunne veroveringen in zuidelijker streken uitgegaan. Benoorden den Rijn maakten zij geen veroveringen, want zij zochten rijkere en meer vruchtbare woonplaatsen: geene, die minstens even arm en zeker onvruchtbaarder waren dan het land, dat ze reeds bezaten.

Dit geringe begin komt overeen met de inleiding der Salische wetten, waarin gezegd wordt, dat de Saliërs eerst een volk uitmaakten „gering in getal, sterk van kracht, dat al vechtende het zeer harde juk der Romeinen van zijne schouders had geschud." Voordat zij vechtende optraden, zullen zij door onderhandeling de hegemonie over naburen verkregen hebben, die zich met hen tot ééne natie vereenigden. Daartegenover staat, dat de Franken, nog lang sedert het eerst bekend worden van hun naam, zelfstandige groepen vormden, die, verre van vereenigd te zijn, vijandig tegen elkander overstonden. De Salische Franken bleven vooreerst op de hand der Romeinen, ook tegenover de Ripuarische.

Zosimus zegt, dat de Saliërs, door de Saksen opgedrongen, in de Betuwe kwamen (zie Dr. W. Koch, De oorlogen onder Keizer Julianus, enz., in Fruin's Bijdragen, 3de reeks, X, 1—41). Maar Zosimus was, gelooven wij, niet goed onderricht en in zijne werken toont hij, aangenaam schrijver als hij is, nog al eene rijke fantasie tot zijne beschikking gehad te hebben. Blijkbaar beschouwde hij de Franken, van welke de Saliërs een onderdeel vormden, als een oorspronkelijk volk, hetgeen van alle kanten onjuist blijkt. Wij hebben zoo even onze bedenkingen medegedeeld tegen de afkomst der Saliërs uit eene streek benoorden den Rijn. De overlevering zegt dan ook, dat de eerste, althans een der eerste der bekende Salische Koningen, Merovaeus, zijn naam ontving ter herinnering aan de Merwede. De naam Merovaeus zal hem wel door de Romeinen gegeven zijn.

Gregorius van Tours dacht ook aan eene oorspronkelijke natie der Franken. Wat hij echter vertelt van het begin der Frankische heerschappij, kan gerust buiten rekening gelaten worden. Hij wist niets van hunne afkomst dan legenden.

De Bataafsche bevolking in de Betuwe was, evenals die in geheel Gallië, verzwakt door weelde en 't leveren van manschappen aan de Romeinsche legers. Het overschot heeft gemeene zaak met de Salische (inlandsche) Franken (Caninefaten, Marsen) gemaakt en beiden hadden vóór den tijd van Julianus de suprematie der Romeinen weder erkend, maar niet voordat

zij de Romeinsche vestingen in het door hen bezette land vernield hadden.

Ten tijde van Julianus drongen de Saliërs door tot in Noord-Brabant en de Belgische Kempen. Julianus, door keizer Constantius naar Gallië gezonden, rukte in snelle marschen tegen de Saliërs op. Te Tongeren gekomen kwamen hem gezanten der Saliërs tegemoet, die hem den vrede aanboden. Julianus zond hen met een twijfelachtig antwoord terug, trok hen terstond na en sloeg de Saliërs, naar wij meenen, bij Tassenderloo (Amm. Marcellinus zegt, dat zij zich apud Toxandriam locum gevestigd hadden) niet ver van Diest. Zijn onderbevelhebber Severus wendde zich tegen de Chamaven, die iets dergelijks hadden durven onderstaan. Zij hadden de Saliërs uit het Bataafsch eiland verdreven. Zosimus zegt wel, dat dit door Quaden was geschied, Saksen, die door andere Saksen opgedreven waren, maar Zosimus vergist zich hier blijkbaar tweemaal. Hij houdt het woord Quaden voor een volksnaam, terwijl het niet anders zal geweest zijn dan eene benaming, welke te kennen geeft „booze lieden", en acht het in de Betuwe gedrongen volk te behooren tot de Saksen. Uit alles blijkt echter, dat Chamaven bedoeld werden. Sommigen, o. a. Huydecoper, die naar Spener verwijst, willen bij Zosimus in plaats van Quaden Kauchen lezen. Ons schijnt dat, hoewel niet noodzakelijk, toch niet onjuist, want de Chamaven, over welke hier gesproken wordt, heetten bij Plinius en Tacitus Chauken.

Julianus had na de tuchtiging bij Tassenderloo de Saliërs voorkomend behandeld en zij toonden zich daarna nog langen tijd bondgenooten der Romeinen. De Chamaven werden in 358 n. Chr. weder over den Rijn teruggedreven naar de Lijmers en den Achterhoek, zegt Dr. Koch. Dit laatste is eene vergissing: 't moet zijn de Veluwe. In den Gelderschen Achterhoek hebben nooit Chamaven of andere Franken gewoond, hetgeen niet moeielijk te bewijzen is.

Julianus sloot daarna vrede met de Chamaven, omdat het noodzakelijk voor hem was, want zij konden den aanvoer van graan uit Britannië beletten. Zij beheerschten Rijn- en IJsselmonden. Het is daaruit duidelijk, dat zij woonden langs den Rijn, tusschen die rivier en de Friezen, daar, waar men hen op de zoogenaamde kaart van Peutinger geplaatst vindt. De bergen, waarheen volgens Zosimus de Chamaven gevlucht waren, zijn de Veluwsche hoogten.

Julianus had daarna geen last meer van de Chamaven en het bovengedeelte van het eiland der Bataven versterkte hij door een paar vestingen voldoende tegen invallen uit het oosten. Toen hij later met zijn leger aan de Main stond, had hij gebrek aan koren, 't welk hij dacht uit het land der Chamaven te kunnen krijgen, doch dat viel tegen, want het koren was nog niet rijp. Dr. Koch zegt: „Met het land der Chamaven bedoelt Ammianus niet Hameland, daar dit te ver aflag, maar naar alle waarschijnlijkheid het Bataveneiland." Intusschen ligt Hameland niet verder van de Main dan de Betuwe; 't is maar eene kwestie van rechter of linker Rijnoever. De Chamaven hadden zich verbonden hulptroepen te leveren. Een cohort Chamaven komt nog voor ten tijde van Honorius.

Het schijnt wel zeker, dat de Saksen de Nederlandsche Franken nu en dan hebben aangevallen, maar er bestaat geen geschiedkundig bewijs, dat zij in Noord-Nederland blijvende veroveringen maakten 1). Men beroept zich op het bestaan van marken in het zoogenaamd Saksische gedeelte van ons land, in Drenthe, Overijssel en de Veluwe — maar marken bestonden overal, waar zich menschen vestigden, zegt bar. Sloet v. d. Beele; op onderscheid van dialect — maar niets is onzekerder grondslag dan dit ter bepaling van de afkomst van een volk. Het Frankisch dialect is eerst in Brabant en België in de vijfde eeuw of nog later ontstaan. Iedere stam had vroeger wel zijn eigen dialect, maar een nationale taal kon niet bestaan, voordat eene natie bestond. Wij weten niet, of de Tubanten niet ongeveer spraken als thans de Twenten, en toch werden de Tubanten tot de Franken gerekend, al waren ze mogelijk van dezelfde afkomst als de Westfalen.

De Chamaven hadden de Ripuarische wet aangenomen, de andere, noordelijker wonende, Franken hunne eigene wetten

1) Van 253 tot 267 n. Chr. was Postumus Romeinsch bevelhebber in Gallië, aangesteld door keizer Gallienus. Trebbellius Pollio zegt van hem (in Gall. c. 7.), dat hij door vele hulpbenden van Kelten en Franken geholpen werd en later, dat Postumus gedurende zijn bewind eenige legerplaatsen op den grond der barbaren gebouwd heeft, welke, toen hij omgekomen was, door een plotselingen overval der Germanen vernield en in brand gestoken zijn. Eenige van deze zijn door zijn opvolger Lollianus hersteld. Deze Postumus is het, die op sommige penningen den naam draagt van Hercules Macusanus en Deusoniensis. Onder Postumus, of zijn opvolger, is door Romeinen en hunne hulptroepen een aanval der Germanen afgeslagen tusschen Ootmarsum en Almelo. (Zie P. C. Molhuijsen, „Eene Romeinsche Legerplaats", in den Overijsselschen Almanak van 1844.)

behouden. Onder de regeering van den Franken-koning Clovis zullen zij vereenigd zijn met het groote rijk. Deze vorst bemachtigde ook de overige Noordelijke Nederlanden behalve het door de Friezen bezette gedeelte.

Even als de Friezen traden de Chamaven later uit het groote verbond en vormden een eigen staat. Altijd schijnt echter nauwe betrekking tusschen de bewoners der oostelijke provinciën bestaan te hebben, ook met Drenthe, dat zich een tijdlang bij Friesland heeft aangesloten. Hoogstwaarschijnlijk hebben de Chamaven een ongelukkigen oorlog met de Friezen gevoerd, toen deze onder hunnen koning Radboud op veroveringen uitgingen, maar door Pepijn werden de verloren stukken land weder bij het Frankische rijk ingelijfd. Altijd, van den Romeinschen tijd af, zijn de Ripuarisch-Frankische Nederlanden staatkundig onderscheiden geweest van het land der Saksen, van hunne oostelijke buren, die tot deze behoorden: de Westfalen.

In het begin der middeneeuwen noemde men het land van de Elbe tot de Schelde, landwaarts in tot de splitsing van den Rijn (de Bataafsche poort), Nedersaksen en de inwoners Friezen en Nedersaksen. De naam Nedersaksen was eene geographische, want de lieden, die men Nedersaksen heette, waren slechts voor een betrekkelijk gering gedeelte van denzelfden stam als de Westfalen. Door het Romeinsch gezag waren zij van hunne oostelijke buren onderscheiden en later bleven zij afgezonderd van deze als Franken. Zoo Chamaven, Tubanten, Usipeten en Amsivariërs. Dat volgehouden onderscheid tusschen Westfalen (Saksen) en Nederlanders blijkt uit de eerste rijksverdeeling van koning Lodewijk den Vrome in 837. Aan zijn zoon Karel werd toen toegedeeld het grootste deel der Nederlanden, dat is van de zee langs de grenzen der Saksen tot aan de grenzen der Ripuariërs, geheel Friesland, en langs de grenzen der Ripuariërs de graafschappen Moilla, Batua, Hammelant en de Maasgou. Deze vier, ook de Betuwe, werden tot Ripuarië gerekend, hoewel de Betuwe Salisch was, en daar het gezag van Karel zich ook uitstrekte over Overijssel en Drenthe, moeten die gewesten toen tot Hameland behoord hebben. Aangaande Drenthe kan twijfel bestaan, maar Overijssel is nooit tot Friesland gerekend.

In de rijksverdeeling van 839 worden de graafschappen Hamarland, dat der Bataven en de graafschappen Teisterbant en Dorestad afzonderlijk genoemd en onderscheiden zoowel van Saksen als van Friesland.

Ook uit deze verdeeling zou men hetzelfde besluit mogen trekken. Mogelijk is het, dat toen Hameland en Twente onder één hertog stonden en Drenthe nu eens bij Friesland was ingedeeld en dan eens bij Hameland. Na 839 behoorden deze drie gewesten gedurende eenigen tijd tot Lotharingen, later werden zij daarvan afgespleten en stonden de deelen, waarin zij vervielen, onder bijzondere vorsten.

Op het einde der elfde eeuw verdwijnt de naam Hameland uit de oorkonden. Welke streken vroeger bepaald tot Hameland werden gerekend, blijkt uit ettelijke oorkonden van vroegeren tijd; van die, welke daarin vermeld worden als in Hameland gelegen, heeft men zekerheid. Dit sluit niet uit, dat mogelijk andere, waarvan dat niet uitdrukkelijk wordt gezegd, er ook toe behoorden.

De bepaald vermelde deelen van Hameland zijn Flehite, het graafschap Veluwe, de IJsselgou, de Noordgou, het land van Deventer, Salland en de Lijmers.

Flehite.

Wij zullen het genoegen hebben onze lezers gedurig te kunnen verwijzen naar het standaardwerk van baron Sloet, naar zijn Oorkondenboek; waar men een cijfer tusschen haakjes aantreft, is dat het nummer der oorkonde, waarnaar verwezen wordt. Zoo, om te beginnen (11).

In eene oorkonde van 7 Juni 777 geeft Karel de Groote te Nijmegen aan de kerk van St. Marten te Utrecht zijne villa Lisiduna in de gou Flehite aan de Eem, welke vroeger door graaf Wigger als ambtsleen bezeten was, en de bosschen Hengestscoto, Fornhese, Mocoroht en Widoc, gelegen op beide oevers der Eem.

Lisiduna is thans Leusden bij Amersfoort. Buchelius meende, dat de vier vermelde bosschen lagen bij Amerongen, Elst, Wageningen en Ede, maar wij oordeelen, dat Jhr. de Geer ze terecht verklaart door Henschoten bij Woudenberg, Vernheese bij den Amersfoortschen berg, Moost bij Scherpenzeel en Wede. Het is toch zeker, dat in 777 de Eem niet liep tusschen Rhenen en Wageningen, en Wageningen noch Ede hebben ooit in Flehite gelegen.

Er zijn, die meenen, dat door die schenking het graafschap

Flehite gekomen is onder het wereldlijk gezag der bisschoppen van Utrecht, hetgeen niet waarschijnlijk is.

Dat Flehite tot het land der Chamaven behoorde, kan men leeren uit het testament van Folker van 7 en 10 November 855 (45). Daarin spreekt hij van zijne erfgoederen gelegen in den pagus Hameland in het graafschap van Wichman, van andere in de Betuwe in het graafschap van Ansfried en van goederen in Friesland.

In Flehite noemt hij op Hlara, Hreni, Rimbrahte, Tiule, Hnodi en het bosch bij Hrenhem; waarschijnlijk heeten die plaatsen thans Laren in Gooiland of Leersum, Rhenen, Remmerden tusschen Elst en Rhenen, Zuilen of Zuilenstein, de Neude en een bosch bij Rhenen.

Jhr. de Geer (Bijdragen) en van Rootselaer (Amersfoort) vermelden, dat omstreeks 1050, of reeds vóór dien tijd, voorkomen de volgende in Flehite gelegen plaatsen: Losiduna (Leusden, waaronder de parochie Hamersfeld), Amersforde en Hoevelaken, Stottenborch (Stoutenburg), Hohorst en Backevoort (Bavoort) en dat tot dezelfde gou behoorden de villa Hreni (Rhenen) met de buurtschappen Hnodi (de Neude), Hlara (Laarscheberg en het Laareind bij Rhenen), Rinbrakti of Rhembrahti (Remmerden) en het woud Rhenen (Renswoude), Elbinge (Elst), Holzhusen (Houthuyzen), Thorhem (Doorn), Tiule, Seiste (Zeist) en Longa palus (Langbroek), Hesi of Hese (vermoedelijk Hoog en Laag Hees), Soyst (Soest), Tholre (Dolder), Furs (de Vuursche) en Larsheim (Leersum).

Volgens sommigen zou Flehite zich hebben uitgestrekt over het vroegere arrondissement Amersfoort, zuidelijk tot den Rijn en noordelijk ook nog over een deel van Noord-Holland, het Gooiland, hoewel in een brief van 29 Juni 968 (103), het graafschap Nardincland duidelijk onderscheiden wordt van Hameland. Wij meenen daarom Nardinckland niet tot Hameland te mogen rekenen, maar dat het, even als de westelijke grensgou Nifterlake, behoorde tot de Friesche gewesten.

De naam van deze gou wordt op verschillende wijzen geschreven: Insterlake, Nifterlake en Rifarlake. Volgens van den Bergh is de juiste spelling Nifterlake, dat is, de gou naast of aan de grens. Dr. Acker Stratingh betoogt op alleszins aannamelijke gronden, dat men Isterlake moet lezen; hij zegt dat de naam Oosterlake, dat is Oostergrens, beteekent. Hier zij vermeld, dat Flehite ook voorkomt als Flethetti. In de Tradi-

tiones Fuldenses is het Fladati. Volgens een uittreksel bij Bondam (II, no. 11) ligt Fladati in plago Saxoniae, in een Saksische landstreek; zeker uit onkunde. Wij kozen uit de verschillende lezingen Flehite, omdat de naam afkomstig schijnt van het woord vlie of vliet. Zoo heette mogelijk een riviertak, die zich in vóórhistorische tijden uit den Rijn bewesten Rhenen door de Eem naar het meer Flevo uitstrekte. In den Romeinschen tijd was die reeds verland.

Oostelijk grensde Flehite aan de gou of het graafschap Veluwe, zooals thans de provincie Utrecht aan Gelderland, behalve dat Hoevelaken en Scherpenzeel in lateren tijd aan Gelderland getrokken zijn.

De Noordgou.
(Over-Veluwe.)

De Veluwe, welke later onder de Geldersche hertogen een geheel vormde, het kwartier van Arnhem, was in den Frankischen tijd verdeeld in een paar gouen of graafschappen, zooals wij zullen aantoonen.

In verschillende oorkonden worden plaatsen vermeld liggende in den „pagus Veluwe" en andere in de Veluwe zonder bijvoeging van nadere aanduiding. Dit is eene aanwijzing, dat er onderscheid bestond tusschen Veluwe als geographische naam en Veluwe als graafschap; die aanwijzing wordt door de geschiedenis een bewijs.

De Velaowa wordt het eerst genoemd in eene oorkonde van 793 of 794 (13) en daarin de villa vel marca, de hof of marke, Apoldro (Apeldoorn), Uttiloch (Uddel) en Zegoltmarca. Algemeen neemt men aan, dat dit thans Zalk heet, waartegen wij echter onze bezwaren hebben. Wij zouden veeleer aan Silven bij Apeldoorn denken, hoewel ook dit met grond betwijfeld kan worden. Het Schalt onder Wilp komt ook in aanmerking. Wij komen hierop terug.

In dezelfde oorkonde wordt een Rotheri marca opgenoemd als gelegen in Nortgouwe. Die marke is nog niet in de Veluwe teruggevonden, hetgeen mij vroeger aanleiding gaf aan de Noordgou in Elzas te denken, waarin ook een Hatheim ligt, dat met Fasna in 891 of 892 (65) opgegeven wordt als gelegen in Nortgouwe. Van Spaen dacht, dat de in deze oorkonden vermelde Noordgou het noordelijke deel der Veluwe besloeg.

Wij kunnen ons niet langer daartegen verzetten, al schamen wij ons niet over die vergissing, omdat zij geleid heeft tot ontdekkingen betreffende de eerste graven in Hameland. (Zie mijn Graven in Hameland, en Hattuarië.) Zegoltmarca is mogelijk de tegenwoordige buurtschap Zuuk bij Epe. De Noordgou kan zich hebben uitgestrekt van de noordelijke grenzen der Veluwe, den IJssel en Salland, tot de grenzen van het graafschap Veluwe, welke wij weldra zullen aangeven, d. i. van de Zuiderzee ergens tusschen Doornspijk en Harderwijk oostwaarts tot de IJsselgou en den IJssel. Merkwaardig is, dat deze lijn ongeveer nog eene taalgrens vormt. De naam Noordgou schijnt al vroeg verloren te zijn gegaan. De plaatsen, die nog in Noordgou moeten gelegen hebben, zullen later vermeld worden bij gelegenheid, dat wij de IJsselgou bespreken. De Noordgou beantwoordt aan de latere Overveluwe.

Het graafschap Veluwe.

(Nederveluwe.)

Een der belangrijkste oorkonden is het testament van Folker van 7 en 10 November 855 (45), dat eene afzonderlijke behandeling ten volle verdient.

Gemelde Folker gaf aan het klooster te Werden vele erfgoederen in Hameland in het graafschap van Wigman, in de Betuwe en in Friesland (Kinhem, Westrachi en Humerki, Bondam I, 31) en dat volgens de Ripuarische en Salische wetten en de Ewa der Friezen.

Wij weten, dat de bevolking onderworpen was aan de wetten der natie, tot welke zij behoorde. In de Veluwe woonden ook nog in lateren tijd Friezen, die onder Friesch recht stonden, hoewel zij onderdanen waren van den Gelderschen vorst; maar na hetgeen wij van de geschiedenis der Veluwe weten, is het als vaststaande aan te nemen, dat het volk in het graafschap Veluwe, de groote massa, Ripuarische Franken waren en dat in de Betuwe Salische Franken, geen van beiden Saksen. Folker schijnt zelf een Fries geweest te zijn, wiens voorzaat in Hameland en de Betuwe bezittingen verkregen had, toen de Friezen daar veroveringen maakten. Het is echter zeer te betwijfelen, of de Friezen, tenzij voor zeer korten tijd, hun gezag over de Betuwe uitgestrekt hebben. Omgekeerd kan Folkers

voorvader een Frank geweest zijn, die door verovering of huwelijk bezittingen in Friesland heeft verworven.

In het testament worden als in den pagus (het graafschap) Veluwe gelegen plaatsen opgegeven, waar goederen lagen, die hij aan het klooster van Werden schonk. Deze bezittingen van Werden kwamen later aan de abdij van Abdinghoffen bij Paderborn. In het rijksarchief te Arnhem berust thans het Registrum Redituum van dat klooster, voor zoover zijne goederen in het hertogdom Gelre lagen. Men vindt daarin dan ook afzonderlijk vermeld de van Werden afkomstige goederen, maar niet alle, die in het testament worden opgenoemd. Die lijst begint met Spryell (Spriel bij Putten), dat men in het testament mist.

Nairac en anderen hebben getracht in tegenwoordige namen terug te vinden de goederen in het testament vermeld. Wij hebben gemeend, met het Registrum tot leiddraad, ons daaraan niet te moeten houden en laten de namen, die in den brief van 855 voorkomen, in alphabetische orde volgen, met de naar onze meening waarschijnlijke vertaling. Die, welke wij in het Registrum vinden, zijn gespatieerd.

Archi: Erck of Archemeen.
Buurlo: Burlo.
Dobbanlo: Dobbelo in Ede.
Hornlo (bij Sloet 27 Hosle): Horst bij Ermelo.
Hutseri: Hullick, nu Holk bij Nijkerk.
Irminlo: Ermelo.
Langlo: Langelaar bij Barneveld.
Niutlo: Nulde.
Ordo: Appel bij Voorthuizen.
Otterlaun: Otterlo.
Puttem: Putten, Putterbrink.
Rentilo: Renselaar.
Trie: Drie.
Urthunsula: Voorthuizen.
Vunilo: Wullenho, Wollenhoven (vroeger een uitgebreide mark, waarin Nijkerk gebouwd is).
Wardlo: Gerwerden bij Putten.

In het register komen nog voor Beesteren (Bekesteren) en Halvinkhuizen. Het is mogelijk, dat daaronder plaatsen schuilen, wier naam sedert 855 veranderd is.

Wij hebben het testament het eerst vermeld, omdat wij uit de daarin opgegeven plaatsen tamelijk wel kunnen besluiten

tot de uitgestrektheid van het graafschap Veluwe. Wat nog ontbreekt wordt door andere brieven aangevuld.

In eene vroegere schenking aan Werden in 801 (22) worden in den pagus Veluwe vermeld: Englandi (Engeland) en het bosch Braclog (Baarle bij Otterlo).

In 838 (33), schonk Rutgar aan St. Marten te Utrecht in den pagus Veluwe goederen te Lona (Loenen), Sulvende (Silven), Wagenwege (Wageningen) en Werdupa (Harten?).

Lauresham ontving in 839 in den pagus Velaowa Selebach, dat is Saalbeek bij Oosterbeek.

In een zeer verdachten brief van 950 (91), wordt melding gemaakt van een goed Agilmari in pago Velue, in comitatu Lingeri. Vrij algemeen heeft men aangenomen, dat dit aan het klooster te Engeren bij Herfort geschonken goed was het Engel- of Egelmeertje bij Amerongen. Wij meenen, dat dit terecht betwist is. Dat meertje lag niet in de Veluwe maar in Flehite. Het in bedoelden brief genoemde Agilmari was ook in 't geheel geen meertje, maar een goed, dat zijn naam ontleende aan een zekeren Agilmar. Een heer van dien naam was in Saksen en Friesland zeer gegoed. Hij komt voor bij Möser (Osnabr. Gesch. II, no. XLVII) en in een register der bezittingen van Werden uit het begin der tiende eeuw (Lacomblet, Archief II, Reg. A) vindt men gewag gemaakt van eene villa (hof) Agilmarinkhusen, vermoedelijk hetzelfde goed, dat in latere registers Halverinkhusen en Halvinchusen genoemd wordt. De opbrengsten, die het klooster trok, eerst uit Agilmarinkhusen en later uit Halvinkhusen, komen zeer wel overeen. Als Halvinchusen komt het ook voor onder de van Werden afkomstige goederen in het register van Abdinkhof.

Ter wille van het Egelmeertje wordt ook Rhenen tot de Veluwe gebracht en ondersteld eene afsplitsing van een ondersteld graafschap Redichem te zijn. Zelfs van Spaen nam zulk een graafschap aan; daarvoor is geen bewijs. Al wordt Redichem vermeld als de verblijfplaats van een graaf, dan is dat in die ver verwijderde tijden zelfs niet eens eene aanwijzing.

Anderen waren van oordeel, dat Wageningen en Ede tot Flehite behoord hebben. Deze meening volgt toch uit de onderstelling, dat de bosschen Hengestscote, Fornhese, Mocoroth en Widoc, die door Buchelius bij Wageningen en Ede geplaatst worden, daar werkelijk gelegen hebben. Wij hebben daarmede reeds afgehandeld.

Hoewel in eene oorkonde van 1076 (185) Bruoche, dat is Biljoen, en alzoo ook Velp, gezegd wordt gelegen te zijn in pago Velue in comitatu Diderici, is toch te betwijfelen, of Velp wel in het graafschap Veluwe gelegen heeft. Wij houden dezen Diederik voor een graaf van Steinre. Wij zullen dit weldra bespreken.

Wij vermoeden, dat Oosterbeek, Arnhem, Velp, Rheden, Dieren en Spankeren met Westervoort, Lathum, Bahr en Giesbeek van ouds behoorden tot de IJsselgou, of te zamen een bijzonder territorium uitmaakten, een ondergraafschap. In 1342 (Nijhoff, Gedenkw. I, no. 384, 385) kocht Hertog Reinald van Gelre het hooge en lage rechtsgebied over Velp en Oosterbeek van Frederik, vrijheer van Bahr. Dit geeft te vermoeden, dat die beide parochiën meer betrekking hadden tot de baronie van Bahr dan tot het graafschap Veluwe.

Wij betwijfelen, of Flehite en de Veluwe reeds zoo vroeg onder het wereldlijk gebied van den bisschop van Utrecht gekomen zijn, als men gewoonlijk opgeeft, en achten veel waarschijnlijker, dat dit heeft plaats gehad eenigen tijd na den dood van Wichman, den stichter van het klooster te Elten, en alzoo in het begin der elfde eeuw.

Volgens de bovenvermelde gegevens omschrijven wij de grenzen van het graafschap Veluwe als volgt:

In het westen dezelfde grenzen als de latere Nederveluwe behalve Hoevelaken en Scherpenzeel, die buiten het graafschap lagen.

In het zuiden den Rijn.

De oostelijke grens begon in het zuiden aan den Rijn ten westen van Oosterbeek, liep daarna tusschen Loenen en Eerbeek om Silven en boog zich dan noordwestelijk ten zuiden van Apeldoorn, Soeren en Uddel naar de zee, tusschen Harderwijk en Doornspijk. De Zuiderzee vormde vandaar de grens tot aan Flehite.

De IJsselgou.

Deze gou behoorde gedeeltelijk tot het groote land der Veluwe, want zij bevatte eenige plaatsen op den westelijken oever van den IJssel.

Een belangrijk document voor de geschiedenis en topographie der Veluwe is de brief van 1025 (152), waarbij koning Konrad II aan Werner geeft de goederen, die in het graafschap

van wijlen Balderik aan hem vervallen waren, in welke gouen ook gelegen.

Balderik was dus graaf geweest over verschillende gouen. Wij leeren uit de opgenoemde plaatsen, dat deze waren, de IJsselgou, de Noordgou en de Lijmers. Geen der opgenoemde plaatsen wordt gevonden in het door ons omschreven graafschap Veluwe, wel daar buiten in het groote landschap Veluwe: Swelle (Twello) Marclede (Markluiden onder Heerde), Tongeren, Dieren, Sorna (Soeren), Hecheim of Hetheim (Hierden of Hattem) Dulle (de Delle), Dornspic (Doornspijk), Hilbergen en Forste (Voorst).

Die goederen waren ambtsleenen, geene erfgoederen. Van deze lagen in de IJsselgou Dieren, Voorst en Twello, van welke Voorst en Twello niet tot den lateren Veluwzoom behoord hebben, maar met de overigen tot de latere Overveluwe.

In 1046 (161) gaf koning Hendrik III aan den bisschop van Utrecht Deventer met een graafschap in Hameland, waarvan de grenzen worden opgegeven. Een gedeelte van dit laatste lag op den linker IJsseloever en daarin Brummen, Eerbeek, Hall en Empe. De westelijke grens sloot aan bij een gedeelte der grenzen van het graafschap Veluwe, gelijk wij de oostelijke grens daarvan hebben aangewezen. Men heeft zich tamelijk moe gemaakt om te betoogen, dat de koning toen enkel Deventer en het land van Deventer aan de Utrechtsche Kerk schonk, maar de grenzen zijn zoo duidelijk aangewezen, dat het onverklaarbaar is uit dien brief iets anders te lezen dan dat aan de Utrechtsche kerk toen toegekend werd het land van Deventer, dat in 959 (95 en 95bis) aan Maagdenburg was overgedragen en het graafschap Zutphen, dat door den afstand van Otto, broeder van Ludolf, schoonzoon van den Zutphenschen graaf Otto, in het vorige jaar 1045 was opengevallen. De stad Zutphen en de heerlijkheid waren overgegaan op Adelheid, dochter van Ludolf, die gehuwd was met Godescalk, vermoedelijk graaf van Goor. Gedurende een jaar of tien stelde de bisschop van Utrecht graven aan van Zutphen; toen kwamen heerlijkheid en graafschap weder onder één hoofd.

Uitdrukkelijk worden, als gelegen in de IJsselgou, vermeld Wichmond in 794 (15), Ocanni (Oeken in 797 (17), Duetinghem in pago Islo in 838 (33). Onder de goederen, die Werner in 1025 verkreeg, worden ook genoemd Hummelo, Doesburg en Angerlo, allen op den rechteroever van den IJssel, die tot

geene andere gou dan de IJsselgou kunnen behoord hebben.

In 1046 werd het graafschap Zutphen afgespleten van de IJsselgou. Over het zuidelijk gedeelte dier gou werd in die eeuw de Saksische markgraaf Egbert aangesteld, die ook nog andere graafschappen in de Nederlanden bezat en in 1086 werd afgezet.

Bijna alle auteurs, die deze geschiedenissen behandeld hebben, waren van oordeel, dat het graafschap Isloï, 't welk hij toen te gelijk met Oostergo en Westergo verloor, Salland was.

Daar tegenover staat in de eerste plaats, dat Salland reeds in 815 (27) Salahom heette, „ubi Hisla flumen confluit in mare", (waar de IJssel in zee stroomt) en in 959 (95bis) Salaland, evenals nog op den huidigen dag Salland bekend is en nooit Isloi of IJsselgou geheten heeft.

Zoo ver ik heb kunnen ontdekken, grondt men de mislukte conjectuur op een paar plaatsen uit het Register der inkomsten van de abdij Corvey tusschen de jaren 1053 en 1071 (167), door den abt Saracho opgesteld, een register, dat, wat juistheid betreft, over het geheel zeer veel te wenschen overlaat en niet onwaarschijnlijk door Falcke (die het aan het licht bracht) gefabriceerd is. Von Werseke toonde de onechtheid van dat register aan in „Neues Archiv. des Königr. Hannover" (1884, 5, 354 u. f.).

In dat register komen voor als in Isloi gelegen Spana, Aschendorp en Wesdrewolde. Men heeft die plaatsen in Salland gezocht: Aschendorp in de mark Assendorp, en Wesdrewolde in Westerholt. Von Ledebur wil in plaats van Isloi lezen Emsloi en de bewijzen voor die lezing zijn, dunkt mij, overtuigend. Zeker bezat Corvey Westerwolde in de tegenwoordige provincie Groningen. Een Aschendorp ligt op den rechteroever der Ems tegenover Reide en in de Emsgou ligt ook een Spana.

Van den Bergh gevoelde zelf, dat er naar wat anders dan Salland moest gezocht worden voor de plaatsing van het graafschap van Egbert. In zijne Geographie (bladz. 182) zegt die ijverige geleerde, dat het vroegere graafschap van Egbert niet kan geweest zijn het noordelijk gedeelte van Hameland (Deventer), want dit was aan de Utrechtsche kerk reeds vroeger afgestaan, ... het kan evenmin het Zutphensche gedeelte geweest zijn, want dit stond onder andere graven; en dit alles is zeer juist, maar niet wat er volgt: „er schiet dus niets anders over dan daaronder Salland te verstaan." Dat er nog wel wat anders overschoot, zegt hij echter op dezelfde bladzijde in eene noot:

„zou wellicht de pagus Isloi (inferior) de latere baronie van Bronkhorst zijn?" Zoo was het ten naastenbij, maar er was meer. Het graafschap Isloi, dat in 1086 aan de Utrechtsche Kerk geschonken werd, is bekend als het graafschap Stenre, zoo geheeten naar het welbekende Steenderen. De Utrechtsche bisschop stelde daarover aan den Utrechtschen burggraaf Diderik, die in 1129, en na dezen Willem, die in 1160 als graaf van Stenre voorkomt (309). Vóór het einde der twaalfde eeuw schijnt de bisschop er den graaf van Gelre mede beleend te hebben.

Vermoedelijk was Diederik boven vermeld reeds in 1076 graaf van Stenre. Wij hebben boven ons vermoeden te kennen gegeven, dat de Diederik, in wiens graafschap Biljoen lag, geweest is graaf van Stenre; sloegen wij den bal niet mis, dan zou daarin het bewijs gelegen zijn, dat Velp in de IJsselgou lag, maar dan ook Arnhem en Oosterbeek. Onder de Geldersche graven zijn van het graafschap IJsselgou afgespleten de baronniën van Baar en Bronkhorst.

Wij mogen in onze verhandeling niet meer geschiedenis opnemen, dan hoog noodig is tot bewijsvoering en verklaring; daarom keeren wij terug tot de geographie.

De westelijke grens van de pagus Isloi of de IJsselgou hebben wij boven reeds aangegeven. Zij is dezelfde als de oostelijke grenzen van het graafschap Veluwe en van een gedeelte van de Noordgou. De zuidelijke was de Rijn, de oostelijke liep ten oosten van Westervoort, Baar en Lathum. Voor zoover het dit bovenste gedeelte betreft, werd de IJsselgou door de grenzen van die plaatsen gescheiden van de Lijmers. Zuidelijk was de IJsselgou van de Lijmers gescheiden door de Didamsche wetering en Wehlsche beek, zeker tot Wijnbergen, dat allicht ook tot de IJsselgou behoorde. Benoorden den Gelderschen of Ouden IJssel grensde de IJsselgou aan het land der Saksen, aan den Gelderschen Achterhoek.

Er heeft eene landweer bestaan, loopende van den IJssel bij Anholt tot in Hengelo. Zoo ver kan men echter de IJsselgou in de Middeleeuwen niet uitstrekken, want Silvolde stond kerkelijk onder den bisschop van Munster, al was het vroeger waarschijnlijk Frankisch, maar Terborg behoorde tot het dekenaat van Emmerik. Verder dan Terborg zal men dus de IJsselgou niet kunnen voortzetten. Zelhem behoorde er niet toe, Hengelo gedeeltelijk. De verdere oostelijke grenzen zijn die van het oude graafschap Zutphen.

Die grenzen worden in den brief van 23 Augustus 1046 opgegeven: van Ratnon naar Hunne, van Hunne naar Wegestapelon, van daar naar Westerfle, van Westerfle naar Agistaldaburg, van Agistaldaburg naar Stenere door het bosch, en op den anderen (linker) oever van den IJssel van Leuvenum naar Erbeke, van Erbeke naar Suthempe, en weer op den anderen kant van den IJssel naar Ascete.

Ratuon was mogelijk Rijsselt bij Eefde. In 1059 (173) was Ratenen eene bezitting der heeren van Zutphen en wordt eene villa — een hof — genoemd. Hunne moet in de buurt van het klooster te Hunnep gezocht worden: 't was een beek, die bezuiden Deventer in den IJssel liep. In 1280 (1022) is sprake van een oude Hunepa, die de landen van Syderoves en Somersvorth verdeelde. Wegestapelen was eene hofstede onder Bathmen, terwijl Westervlier ligt op de grenzen van Overijssel ten zuiden van Diepenheim. Die plaats komt nog eens als grenspunt voor in 1188 (373). De graaf van Dalen bezat de zwanendrift van den molen Vorewerck bij Eibergen tot aan Westerule (Westervlier) en Awerule (Oostervlier) op- en nederwaarts den stroom naar Lochem en Goor.

De ligging van Steenderen verbiedt de verdere grens noordelijk te zoeken, zooals echter door beroemde geschiedkundigen gedaan is.

Agistaldaburg is onbekend. Het was echter een hoekpunt, waar de grens, die van Westervlier in zuidelijke richting geloopen had, zich westwaarts boog. Vermoedelijk is de naam Agistaldaburg verbasterd in Hengelo. In die gemeente toch lag het grenspunt van het oude graafschap Zutphen, waartoe in 1057 Steenderen behoorde, dat later onder een Utrechtschen bisschop daarvan is afgespleten en een graafschap werd. Tusschen Agistaldaburg en Stenere stond een bosch, door 't welk de grens liep. Steenrewold wordt in 996 genoemd met de bosschen Moffet, Wichermulo en Suboirt (116). Binnen deze grens van het oude graafschap Zutphen lag Wichmond, dat reeds in 794 (15) voorkomt. Toen werd het gezegd gelegen te zijn in den pagus Hisloa, zooals later nog eenige malen. Het graafschap Zutphen behoorde alzoo tot de IJsselgou.

De IJssel heeft niet altijd den tegenwoordigen loop gehad. Brummen, Kortenoever en Roeversweerd lagen nog in 1451 op den rechteroever (31 in de aanteekening). Van Spaen zegt, dat de graven van Zutphen eenig rechtsgebied op den linker

IJsseloever bezaten; ten minste, de wildban en het gericht van Menardinghamme, welke plaats Bondam vermeent de Marsch te zijn, en vervolgens, dat het oude privilegie der stad Zutphen vermeldt, dat eenige kerspelen op de Veluwe te weten: Brummen, Hall, Beekbergen, Twello, Wilp en Voorst geen bier halen noch tappen mochten elders dan te Zutphen gebrouwen; maar op eene andere plaats, dat Twello en Wilp tot het rechtsgebied van Deventer behoorden. Ook Beekbergen valt buiten de in 1046 vastgestelde grens.

Waren er echter geen andere gronden om het gebied van de graven van Zutphen tot eenige plaatsen op den linkeroever van den IJssel uit te strekken, dan zou dit privilegie weinig beteekenen, want het was zeer zeker in lateren tijd verkregen, toen Zutphen, aan de Geldersche graven gekomen, met de geheele IJsselgou en Veluwe onder hun gezag stond. Arnhem beweerde in 1539 hetzelfde recht te hebben te Apeldoorn, Beekbergen, Roozendaal en zelfs de Praast (Invent. Oud Archief der Gem. Arnhem, bladz. 200).

Deventer.

Wij moeten nu een uitstap maken over de Geldersche grenzen in Overijssel. Vroegere verkeerde plaatsbepalingen maken dat noodzakelijk. Daarbij, Deventer, dat in 765 (8) gezegd werd gelegen te zijn in de nabijheid van den IJssel op de grenzen van Franken en Saksen, wordt nader bepaald aangewezen als eene stad in den pagus Hamalant, in het graafschap van Wigman, 30 Dec. 953 (94), en later gedurig.

In 956 (95) werden door koning Otto I 30 casa in en 11 mansa om Deventer, in het graafschap van Wicman geschonken aan het klooster te Maagdenburg en 8 in de villa Tunegurum in het graafschap van Everhard. Tongeren ligt nabij Wijhe. Een jaar later, in 959 (95bis), gaf dezelfde koning aan hetzelfde klooster uit de erfenis van zijne nicht Uda in Deventer een heerenhof en andere hoeven en verder goederen te Burgila (Borgele gem. Diepenveen), Ruocuon, (Rijssen), Bursion (Beuseberg bij Holten), Sidram (Zuidlo bij Bathmen), Borglo (den Borgel bij Holten). Grunlon zal men moeten verklaren door Gorsele, dat op de lijst van de onverheven leenen, bij plakkaat van 18 April 1740 (Groot Geld. Plakkaatb. III,

kol. 186), vermeld wordt als gelegen op de Veluwe, tenzij het is Gietelo bij Wilp. In geen geval is het Groenlo in den Achterhoek, want dat was niet gelegen in Hameland. Vermoedelijk heeft het verkeerd toepassen van den naam Grunlon in deze acte er mede toe bijgedragen om het wanbegrip te bevestigen, dat de Chamaven ooit den Gelderschen Achterhoek op de Bructeren veroverd hebben.

Uit denzelfden brief vernemen wij, dat Everhard, die ook in den voorgaanden vermeld werd, graaf was van Salland.

Deventer, met het land daartoe behoorende, is later geheel gekomen aan de kerk van Utrecht en werd toen de hoofdplaats van het Oversticht.

Aan den laatstvermelden brief heeft men genoeg om de grenzen van het land van Deventer aan te wijzen. Behalve de stad Deventer bevatte het Diepenveen, Bathmen, Colmschate, Rijssen en Holten. De Noordelijke grens stiet tusschen Diepenveen en Olst tegen den IJssel in het westen en tegen de Regge beneden Rijssen in het oosten. De van Westervlier komende Regge vormde de oostelijke grens, door welke dit gebied van Twente gescheiden wordt. De zuidelijke grens van den IJssel tot Westervlier hebben wij reeds, toen over het graafschap Zutphen gehandeld werd, aangegeven. Op den linker IJsseloever kunnen de bezittingen niet groot geweest zijn.

Deventer en het daartoe behoorende land was in de 8ste eeuw Frankisch. „De Saksen zijn nooit verder gekomen dan Vorden", schreef mij vele jaren geleden prof. Kern, „zoodat zelfs de taal van de graafschap Zutphen Frankisch gebleven is. Evenzoo in Zutphen, doch niet in Deventer. Dit laatste is echt Saksisch en zelfs in de Veluwe vindt men Saksen." Wat de graafschap Zutphen betreft, verwijzen wij naar 't geen wij reeds hebben gezegd. Het oude graafschap Zutphen was en is Frankisch, maar het grootste gedeelte van het kwartier van Zutphen is altijd Saksisch (Westfaalsch) geweest.

Dat thans in Deventer en 't land van Deventer een Saksisch dialect wordt gesproken, zal wel niemand den doorkundigen hooggeleerde tegenspreken, maar hoe is de taal daar Saksisch geworden? Door verovering? Wanneer? Onder welke omstandigheden? Spraken alle Franken hetzelfde dialect? Zoo ja, is de verandering van dialect te Deventer niet ontstaan door vredelievende immigratie van Westfalen of door andere invloeden? Onder den invloed der Pruissische regeering is het dialect in

de Lijmers veranderd, maar niet te Huissen, want daar weigerde de bevolking geestelijken en schoolmeesters, die de landstaal niet spraken.

Nog eens, ik geloof niet aan veroveringen der Saksen in ons land, ook zelfs niet, dat zij Twente ooit veroverd hebben, al spreekt men daar een Saksisch dialect. Nergens, in de van ouds Friesche of Frankische deelen van ons land, heeft men het veemgericht gekend, eene kenmerkend Westfaalsche instelling, maar wel in den Achterhoek, die nooit Frankisch geweest is.

Salland.

Wij hebben gezien, dat een Everhard in 956 graaf was over Salland. Deze Everhard is dezelfde, die, gehuwd met eene zuster van Keizerin Mathildis, vader was van Diederik I, bisschop van Metz, tenzij hij broeder was van dien prelaat en zoon van een ouderen Everhard, ook graaf van Salland. Sigebertus Levita (I p. 294) zegt van Diederik, dat hij afkomstig was „ex pago Saxoniae Hamelant." Welke beteekenis men aan de aanduiding „uit het Saksisch graafschap Hameland" te hechten heeft, zal, hopen wij, thans wel bekend zijn. Er is een tijd geweest, dat men hier te lande alles Saksisch verklaarde, wat niet kennelijk Friesch was, en bijna alle vorstelijke en aanzienlijke geslachten van Saksische afkomst gemaakt werden, evenals later van Romeinsche en nog later bij voorkeur van Fransche.

In Salland, het graafschap van Everhard, lagen in 959 (95bis) Tongeren en Wie (Wijhe). Everhard stierf in 966 en zijn zoon Otto werd in dat jaar uit het Duitsche rijk gebannen. Zijne ambtsleenen werden toen natuurlijk vervallen en verbeurd verklaard. In 968 (103) wordt beschikt over het territorium Urch in pago Salo, dat graaf Wigman als ambtsleen bezat, zoodat Wigman Everhard heeft opgevolgd. Dit wordt bevestigd door de schenking van keizer Otto II op verzoek van graaf Wigman en diens dochter Lutgarde aan het Klooster van Elten 973 (106), betreffende den tol op de vischvangst in Salon in de rivier Isala, welke gemeenlijk Habedol genoemd werd. Wigman schijnt opgevolgd te zijn door zijn schoonzoon Balderik. Deze toch was in 1006 (31) graaf in Drenthe, dat met Salland en Twente onder graaf Everhard schijnt gestaan te hebben en toen onder diens Hamelandsch graafschap begrepen te zijn geweest. In 1018 werd Balderik afgezet (146). Wie

daarna volgde, is tot nog toe niet gebleken, maar kort daarop schijnt Salland met andere graafschappen, die onder Wigmans kleinzoon Diederik (graafschap Veluwe) en onder genoemden Balderik hadden gestaan, onder het dadelijke bestuur gekomen te zijn van Godfried of Gozelinus, hertog van Nederlotharingen, die het oude Lotharingen, dat zich ook over Noord-Nederland uitstrekte, trachtte te herstellen. Deze beleende Gerard, graaf van Gelre, met Salland.

Al wat men verhaalt betreffende de graafschap van den Saks Egbert over Salland, behoort tot de mythen; wat wij hierboven vermeld hebben, berust op oorkonden.

Boven is reeds aangetoond, dat Egbert graaf is geweest over een deel der IJsselgou, dat deel, waarin later de baronie van Bronkhorst en zeer waarschijnlijk ook die van Baar lag. Zijn graafschap kwam in 1089 aan het Sticht, werd gesplitst en door den bisschop bij gedeelten in leen uitgegeven.

Als bij enkelen nog eenige twijfel mocht bestaan en zij van de meening nog niet afstand konden doen, dat in 1089 Salland aan den bisschop zou gekomen zijn, dan kunnen wij hunne bekeering gemakkelijk maken door aanhaling van den brief van 27 Januari 1226 (488), waarbij Otto II, bisschop van Utrecht, het dominium of de comitatus (de heerschappij of de graafschap) van Salland voor 1100 Utrechtsche ponden *koopt* van Gerard, graaf van Gelre. De graaf zou buitendien ook nog de allodia Elst en Odilienberg ontvangen.

De graaf van Gelre had ook de advocatie over Salland gekocht van Gerard, miles de Buchorst. Koning Hendrik VII keurde goed, dat de graaf die aan den bisschop overdroeg, 20 Febr. 1226 (491).

Graaf Gerard had de graafschap in Salland vroeger in onderleen gegeven aan zekeren van Bronkhorst. Hij zelf had het in leen van den hertog van Brabant, den opvolger van de hertogen van Nederlotharingen. Vóór de overdracht van Salland aan den bisschop beloofde de graaf, dat hij bij den hertog van Brabant zou bewerken, dat deze Salland aan den bisschop overdroeg en in *ruil voor Salland*, het graafschap Steinre te leen zou ontvangen, 't welk de graaf van de *Utrechtsche Kerk* in leen had, en op die wijze zou Salland in het vrije bezit komen der Utrechtsche kerk.

Hier is wel 't volledigste bewijs, dat men kan verlangen. Van Bronkhorst werd voor zijn afstand schadeloos gesteld met

goed in Steinre, 't welk later bekend is als de baronie van Bronkhorst en van Buchorst door een ander goed in Spankeren, dat thans nog als de Bokhorst bestaat.

Het graafschap Salland, de oude gou, was anders begrensd dan het latere kwartier van dien naam. Het strekte zich ten westen uit tot aan de Zuiderzee, waarin Urk, toen vermoedelijk met Schokland nog één eiland, ook tot Salland behoorde. Ten noorden aan het Meppeler diep en de Reest; Ommen, Heemse en Hardenberg schijnen er niet toe behoord te hebben. Bezuiden de Vecht zal de Regge grensrivier geweest zijn, evenals de IJssel in het zuiden, behalve dat Kamperveen en Zalk op den linkeroever ook tot Salland behoorden, zooals hooger op Marle en Welsum. Daar Zalk tot Salland behoorde, hebben wij boven onzen twijfel te kennen gegeven, dat deze plaats zou zijn de Zegoltmarca gelegen in Felaowe in 794.

Het is vermeld, dat Salland ten tijde van Caesar bewoond werd door Chamaven; deze werden opgevolgd door Tubanten, die door Usipeten opgedrongen zich vermoedelijk in de Noordgou vestigden. De Romeinen verjoegen onder Drusus de Usipeten uit Salland, naar den kant van Koeverden en Drenthe; daarna diende Salland een tijdlang tot het winnen van hooi en haver en rijshout ten behoeve van het Romeinsche leger. Daarbij was er den Romeinen veel aan gelegen meesters te zijn van den mond van den IJssel in het meer Flevo, welken Ptolemaes stelt ongeveer daar, waar de IJssel thans in de Zuiderzee zich uitstort. Het is natuurlijk, dat de Romeinen hier ergens aan den IJssel een kasteel of ten minste een versterkt wachthuis hadden, waarin eenige bezetting en waarbij schuren of bergen tot tijdelijke bewaring van hooi en graan. Er is echter tot dusverre geen spoor van zoo iets gevonden en men kan de fantasie den vrijen teugel laten om Kampen, Zalk of Zwolle zelfs Hattem, te kiezen.

In oude documenten vindt men, behalve de bij Sloet te vinden en door ons vermelde plaatsen, weinig of geene in Salland genoemd. Lacomblet geeft eene oorkonde van 15 Januari 947 (no. 97), waarbij koning Otto I de abdij van Werden bevestigt in het bezit van wat zij had in het graafschap van Ecbert en Cobbo en daarbij van drie andere hoven Halito, Arachem en Herte. Lacomblet geeft er de uitlegging bij: Olst, Archem en Erte in Salland, en Nijhoff (Oork. I, no. 93) vermeldt eene verklaring, dat die hoven in Salland gelegen aan.

gemelde abdij behoorden. Bondam geeft niet meer licht. De vermelding der graven Ecbertus en Cobbo is bedenkelijk, tenzij men nadruk legt op het en daarbij of en daarenboven (insuper) en de goederen in het graafschap dier heeren onderscheidt van Olst, Arachem en Herte of Irte. — Een Olst lag zeer zeker in Salland, 't is boven reeds vermeld, een Arhem of Archem ligt in het ambt Ommen. Met Herte of Irte is misschien Ittersum of Haers bedoeld; een Hertme bij Borne kan niet in aanmerking komen, als van Salland sprake is. Suolle komt voor in 1040 (van den Bergh, Geogr. blz. 180) als gelegen in Salland, alle andere plaatsen eerst later.

Toen de Romeinen Salland opgaven, werd het natuurlijk terstond door kolonisten in beslag genomen, die zich met hen, die er zich reeds bij vergunning of oogluiking gevestigd hadden, vereenigden. Zij kwamen wel uit alle omliggende streken. Die lieden zijn niet beroemd geworden als Salische Franken: wij meenen dat afgehandeld te hebben.

De Lijmers.

Nog schiet ons ter behandeling over de zuidoostelijke gou van Hameland, namelijk de Lijmers.

Dr. Tibus, Domcapitulaar te Münster, heeft een werkje geschreven, getiteld: „Der gou Leomerike und das Archidiaconat von Emmerich in seiner ursprünglichen Ausdehnung" (Münster 1877). Daarin komt hij tot het besluit, dat de Lijmers was eene ondergou van de groote gou Hameland, die zich van den Nieuwen IJssel tot Emmerik uitstrekte.

De rijksarchivaris Mr. L. Th. C. van den Bergh kwam in de Bijdragen (N. Reeks 2de St. bl. 253) daartegen op. Hij zegt: „De Lijmers werd ten N. en O. bepaald door de heerlijkheden of latere bannerijen van Wisch en Bergh, die reeds in de 12de eeuw bestonden en ten W. door die van Baar en Lathem, in de 13de eeuw bekend; deze heerlijkheden zijn dan ook niet met de Lijmers aan Cleve verpand, maar waren en bleven Geldersch."

En vervolgens: „Het eenige argument, dat men voor de plaatsing van deze dorpen in de Lijmers kan aanvoeren, is, dat zij allen tot hetzelfde archidiakonaat van Emmerik behoorden," maar daartoe behoorden ook Gendringen en Dieren.

Volgens van den Bergh moeten tot de Lijmers gerekend

worden Zevenaar (oud), Wehl, Duiven, Eltinge en Westerhees, Groessen, Didam en Beek; „het overige", zegt hij „wordt nergens tot de Lijmers gerekend, ook Emmerik niet.".

Angerloo behoorde kerkelijk onder Deventer en staatkundig tot de IJsselgou, zoo ook Lathum, Baar en Giesbeek.

Men vindt den pagus Leomerike het eerst vermeld in eene oorkonde van 23 Maart 838 (33), en als daarin gelegen Duiven, Eltinge en Westerhees. In eene andere van 3 Aug. 970 (104 en Lacomblet I. 112) is sprake van Heltnon (Elten), Fornon (Voorst, een buurtschap onder Gendringen), Voirthusen (Voorthuizen bij Emmerik) en Emmerik. Deze plaatsen lagen alle niet ver van elkander en zeker wel in de Hamelandsche gou de Lijmers, daar zij in 't bezit geweest waren van graaf Wichman. Dan volgen Hamme, Liemerscha en Rynharen (Rinderen).

Lacomblet teekent bij Liemerscha aan: „von dem alten Hofe Liemersche führt der District der Lymers den Namen. Daselbst zu Lathem besasz das Stift (St. Veit te Elten) mehrere Pachtgüter, das Haus Lathum (Laetem) ist vielleicht der alte Hof." Hoe hij op die gedachte gekomen is, is ons een raadsel. Sloet schijnt echter niet aan een hof, maar aan het district gedacht te hebben en als men Hamme verklaart door den Ham, eene buurt van Beek bij 's Heerenberg, zou daaruit met zekerheid volgen, dat alle voorgaande plaatsen lagen in de Lijmers. Sloet verklaart Hamme door Kleverham. Wij kunnen daar geen aanmerking op maken en zouden bij Liemerscha denken aan eene buurt of een goed gelegen bij Kleverham en Rinderen. Lacomblet was geheel van de wijs, toen hij vrij beslist Lathum aanwees, want dat lag buiten de Lijmers.

Na Renkum en Bingerden, beiden zeer zeker niet in de Lijmers, volgen Grese, Hosla en Thumna; dat zal zijn Groesen, Hoeselberg, een gehucht onder Duiven, en Duiven. Ook hier vinden wij weder drie plaatsen na elkander opgenoemd, die ook bij elkander, ditmaal onbetwijfelbaar, in de Lijmers lagen.

De grenzen tusschen IJsselgou en Lijmers hebben wij bij de IJsselgou opgegeven. De vraag is, hoever de Lijmers zich in oostelijke richting uitstrekte. Wij zijn genegen aan te nemen tot de Wilt en tot de oude Romeinsche landweer, die van Netterden oostelijk om Elten zich buigende tot den Rijn eene grens aanwijst. Deze scheidde de Lijmers van de Hetter. Emmerik lag in de Hetter (Hattuarië).

De bedenking, dat 's Heerenberg reeds in de 12de eeuw als

heerlijkheid bekend is, en alzoo niet tot de gou behoorde is van geen beteekenis, want vóór de 12de eeuw is de oude gou-indeeling reeds vervallen en de heerlijkheid 's Heerenberg is, evenals vele andere heerlijkheden, niet heel lang vóór die eeuw ontstaan door afsplitsing van de gou Lijmers, zooals Bronkhorst en Baar van de IJsselgou. Maar al ware dat niet zoo, dan is het bestaan eener heerlijkheid als enclave in een graafschap verre van zeldzaam. Zoo werd door van den Bergh de stad Zevenaar, als een territorium, niet tot de Lijmers gerekend.

Omtrent Zevenaar bestaat eene schromelijke vergissing.

Het kapittel van St. Marie te Utrecht verkocht aan Otto, graaf van Gelre, ⅓ zijner goederen tusschen Lek en Linge en zijne curtis te Zevenaar, 28 Dec. 1255 (777). Men heeft dezen brief, evenals die door Sloet werden opgenomen onder de nos. 783, 796 en 832, toegepast op Zevenaar in de Lijmers, hoewel het uit den brief van 1255 duidelijk blijkt, dat de curtis Zevenaar, over welke daarin gehandeid wordt, behoorde bij het tevens verkochte broek tusschen Lek en Linge. In den brief van 9 April 1256 (783) wordt de ligging van die goederen nader omschreven, nl. van de Bisschopsgraaf tot aan de Zederik en van daar tot de Trichtsche sluis (16 Juni 1257) (796).

De Bisschopsgraaf loopt van Kuilenburg naar Tricht. Het goed lag in de Vijf Heerenlanden. Zevenaar, in deze brieven bedoeld, heet thans Monikhof en ligt bij Vianen.

In den tijd, toen graaf Otto het bovenvermelde Zevenaar kocht, was Dirk Loef van Kleef in het bezit van het allodium Zevenaar in de Lijmers. Den 5 Sept. 1261 (846) werd hij leenman van graaf Otto en in 1281 nemen Dirk Loef en zijne vrouw Margaretha geld op in hunne goederen te Zevenaar, van gemelden graaf. Ons Zevenaar was van ouds eene bezitting van Kleef en niet na 1255 door Dirk Loef verkregen. Dit ten overvloede.

Ongetwijfeld verklaarde Sloet Altinge in den brief van 1 April 1003 terecht door Elten en meer bepaald Laag Elten. Eltnon, 1 Aug. 944 (86) zal Hoog Elten zijn. In 968 (103) heet dat Eltena, in 970 (104) Heltnon en in 1002 (125) is sprake van den berg van Eltna.

Bij Groessen lag nog een hof Eltinge, maar die kan niet bedoeld zijn in den brief van 1003 (127).

De plaatsen Afflaan en Eltinum in pago Paterga, vermeld in Vita Meinwerci, zijn niet Houberg en Elten a. R. (127 en noot)

maar Atheln of Etteln en Alfen; laatstgenoemde plaats aan de Alme, de andere aan een riviertje, dat bij Kirch-Borchen in de Alme uitmondt.

De Rijn was de zuidelijke grens van de Lijmers. In den Romeinschen tijd woonden aan den overkant Bataven, later Salische Franken. In de Hetter eerst Sicambren, daarna Usipeten, eindelijk Hattuariërs, even als de Chamaven Ripuarische Franken.

Een woord ten slotte.

Gedurende een menschenleeftijd heeft de schrijver van dit opstel de oude vaderlandsche geschiedenissen uit de bronnen onderzocht, en van verkregen uitkomsten nu en dan mededeeling gedaan.

Voor zijne grootere handschriften kon hij geen uitgever vinden, voor kleinere en uittreksels slechts als eene gunst. Behalve zijne „Graven in Hameland" en „Hattuarië" zagen een paar stukjes in periodieken het licht.

Hier te lande werden die schriften ter zijde gelegd, zelfs wel met minachting behandeld: in Duitschland echter mocht hij eenigen bijval verwerven.

Zal dat met dit opstel anders zijn?

Hij durft het nauwelijks hopen: toch is hij, hoewel niet tevreden over zijn werk, verzekerd een nieuw en beter licht op menig punt ontstoken te hebben.

Den lezer heil!

A. J. C. K.

DE INVAL DER ORANGISTEN IN GELDERLAND IN SEPTEMBER 1799.

MEDEGEDEELD DOOR

L. H. C. BEIJENS,

Eerste Luitenant der Infanterie.

Willem V had in 1795, de kracht missende om langer weerstand te bieden aan de Patriottische beweging, de Nederlanden verlaten.

Na veel verwarring en strijd was een einde gemaakt aan de republiek der Vereenigde Nederlanden en in hare plaats getreden de één en ondeelbare Bataafsche republiek.

Engeland en Rusland, die in oorlog waren met de Fransche republiek, hadden besloten om in Noord-Holland een inval te doen, ten einde de Franschen (die hier een leger onder Generaal Brune hadden, zoogenaamd tot bescherming van de Bataafsche republiek), zoo de onderneming slaagde, uit deze republiek te verdrijven, en Frankrijk van de Noordzijde aan te tasten. De afloop dezer landing is bekend.

In ons land waren, gelijk van zelf spreekt, nog zeer vele aanhangers van den stadhouder; bovendien waren velen hunner naar Duitschland uitgeweken. Van die landing der Engelschen en Russen in Noord-Holland wilden deze Orangisten gebruik maken om ter zelfder tijd van de Oostzijde een inval te doen 1) (zeer waarschijnlijk met medeweten der Engelschen).

Deze Orangisten meenden hier door hunne komst alleen grooten aanhang te zullen vinden en hun aantal in iedere

---

1) Zie over dit alles L. Legrand, Geschiedenis der Bataafsche republiek, vertaald door H. Pijttersen Tz. Arnhem 1895.

plaats, waar zij kwamen, te zien toenemen. Dit verklaart ten volle het kleine aantal, dat de grenzen overtrok.

Het verloop van dezen inval zal men hierachter vernemen. De hatelijke wijze, waarop gesproken wordt over alles, wat met het Oranjehuis samenhangt, bewijst voldoende, tot welke partij de schrijver behoorde, terwijl de ophemeling van de op zich zelf tamelijk onbeteekenende overwinning geheel en al den tijd teekent.

Het stuk bevindt zich in een bundel getiteld: „Alle de stukken rakende het gebeurde in dit departement met de oproerigen van 4 Sept. 1799 en vervolgens", zijnde No. 27 van den inventaris van het archief van het Departementaal bestuur van den Rijn, berustende in het rijksarchief te Arnhem.

De bijlagen, waarnaar in het verhaal wordt verwezen, zijn òf niet aanwezig, òf bevatten in omslachtigen vorm hetzelfde als ons verhaal in beknopteren vorm te lezen geeft.

Indien immer de geschiedverhalen enige nuttigheid kunnen hebben voor de tijdgenooten, welke de gebeurtenissen hebben beleefd, en voor de geslachten, welke nog niet aanwezig zijn, om daeruit als in enen spiegel te zien, welke heilloze en verraderlijke ontwerpen zijn gesmeed door zulken, die te voren met het zweet en bloed hunner mede burgeren waren gemest, en welke de bedoelingen waren dergenen, welke door hen als werktuigen werden gebruikt, dan zal niemand kunnen ontkennen, dat het ten uittersten noodzakelijk is de gebeurtenissen van den 4 September des afgelopen jaers 1799 en der volgende dagen door middel van de drukpers der vergetenheid te ontrukken.

Zij, die op enen verren afstand woonende de gebeurde zaken niet dan stuksgewijze hebben gehoord, mogen dezelven als beuzelingen beschouwen, maar zij, die de zaken meer van nabij hebben gezien, en een aandachtig oog gevestigd op den tijd, wanneer die bedrijven begonnen zijn, op de omstandigheden, welke dezelve hebben vergezeld, zullen overtuigd zijn, dat dezelve in een nauw verband stonden met den aanval der Engelsche en Russische roverbenden in Noordholland en dat dezelven niets minder ten doel hadden, dan om, ten believe van hem, die in het hachlijkst oogenblik zijn vaderland, waaraan hij door de belangrijkste bedieningen ten sterksten verbonden was, verlaten en aan deszelfs noodlot overgegeven had, en die nu zijn zoon zond, om aan het hoofd dier roverbenden dit land te verwoesten, dan om ten believe van hem, zegge ik, de schriktooneelen van het jaar 1787 weder te openen, en door plundering en moord datgeene te bereiken, wat voor hen anders onmooglijk was, om namelijk het geluk des vaderlands voor eeuwig te vernielen. En het is de overtuiging van die waerheid, aan welke het besluit om het volgend geschiedverhaal algemeen bekend te maken zijn bestaan verschuldigd is.

Het was op den 4 September des afgelopen jaers, nadat

de Engelsche en Russische benden reeds eenige dagen op onze stranden waren ontscheept geweest, nadat dezelven reeds een meenigte van menschenbloed hadden gestort, nadat dezelven wel eenige nadeelen hadden geleden, maer ook eenige voordeelen behaald hadden, doch in dat alles reeds bij ondervinding beproefd hadden, dat zij niet zo gemakkelijk in dit land konden indringen, gelijk het aan de Pruissische legermacht in het jaar 1787 onder het bevel van den Hertog van Brunswijk was gelukt; het was in dat voor de vijanden zo hachlijk tijdstip, wanneer men van alle kanten verzekerd wierd van den aanmarsch van genoegzame hulpbenden van onze Fransche broederen, dat de emigranten dezer republiek, welke zich op het Pruissisch en Munstersch grondgebied bevonden, door allerhande middelen schrik kwamen verspreiden in dat gedeelte van het Departement van den Rhijn, 't welk naast aan de grenzen dier vreemde mogenheden grenzend was.

Deze onderneming was te geduchter, omdat niettegenstaande de verzamelingen dier emigranten op de grenzen niet onbekend waren, niettegenstaande onderschepte brieven genoegzaam overtuigd hadden, dat zij oogmerken hadden om gewapend in dit land terug te komen, alle versterkte plaatsen aan dien kant van alle macht om te verdedigen beroofd waren, in welken niets anders waren overgebleven dan enige manschappen, welke door ouderdom, ziekte of onbedrevenheid in den wapenhandel niet konden worden gebruikt.

De gezegde emigranten, welke niet hadden durven ondernemen om gewapend van het Pruissisch grondgebied op dat dezer republiek te komen, hadden hunne wapenen te Zevenaer, ene plaats, welke onder den koning van Pruissen behoord, op karren doen laden en alzo op den grond van dit land doen voeren, alwaer zij zich gewapend, en zich terstond meester gemaakt hebben van het dorp Westervoort, 't welk nauwlijks een uur van Arnhem, de hoofdplaats van het Departement van den Rhijn, gelegen is, alwaar zij zich verder meester maakten van de wapenen, welke bij de ingezetenen voorhanden waren, gelijk ook van de schipbrug over den IJssel, van welke zij de uitdrijvers aan hunne zijde haalden, en alzo de communicatie met dezelve stad beletteden. Hun eerste werk aldaer was het afscheuren der publicatien van het tegenwoordig gouvernement, het aanplakken van ene publicatie of manifest van den gewezen stadhouder of van zijnen zoon, den zogenaamden

Erfprins van Oranje, en het uitsteken van ene oranje vlag van den kerktoorn. Om onze landgenooten te overtuigen, hoe listig men de brave ingezetenen heeft getracht te misleiden, hoe men de wettig geconstitueerde machten door allerhande bedreigingen heeft getracht van hunne duure verplichting af te trekken, voegen wij hier agter onder de bijlagen onder letter A het manifest van den zogenaamden Erfprins van Oranje, hetwelk bij duizenden aan de bestuuren ter publicatie was toegezonden.

De tijding van deze onderneming kwam al zeer vroeg in den morgenstond van den 4den September binnen de stad Arnhem. Dan de berichten deswegens waren zeer verschillende en over het geheel zeer schrikverwekkende. Sommigen bepaalden het getal der emigranten op meer dan drie duizend, anderen wendden voor, dat zij ondersteund waren door meer dan tien duizend man Pruissische troupen, doch anderen zeiden, dat zij binnen kort door dezelven tot ondersteuning zouden gevolgd worden.

De collonel der gewapende burgermacht, de burger D. Schoonman, toen commandant der stad Arnhem, zond aanstonds een ordonnance naer Westervoort, om te onderzoeken, wat van de onderscheiden berichten toch wel de naaste aen de waerheid kwam; dan deze moest door het uitdrijven der brug, onverrichter zaken terug keeren. De onzekerheid bleef dus voortduren.

Inmiddels liet het gemeentebestuur der gemelde stad bij publicatie die burgers, welke voor 1787 en na 1795 de wapenen hadden gedragen, aanmanen om de wapenen op te nemen, en de stad tegen de invasie dier moedwilligen te beveiligen. De alarmtrom werd op last van den commandant Schoonman geroerd om de geregistreerde burgers onder de wapenen te doen komen. Het een en ander had tot gevolg, dat binnen zeer korten tijd een aanzienlijk aantal gewapende burgers op de Markt vergaderd was. En men moet tot lof van Arnhemsch burgerij naer waerheid zeggen, dat dezelve waerlijk met dat vuur bezield was, 't welk een republikein moet bezitten, wanneer het gevaer voor de deur is; want zelfs waren onder die vergaderde menigte ouden van dagen, welke nauwelijks krachten genoeg overig hadden, en jongelingen, welke nog te teeder waren om de vermoeijenissen van den wapenhandel door te staan. De ouden scheenen jong, en de jongelingen scheenen

mannen te worden. En dit gezicht had ook enen gewenschten invloed op vreemdelingen, want zelfs een gezelschap tooneelspeeleren, onder den directeur Obeld, welke zich te dier tijd in Arnhem bevonden, namen de wapenen op ter verdediging der stad en van het vaderland.

Uit deze verzamelde moedige burgers werd door den commandant een sterk detachement, onder bevel van den capitein van der Sanden en den luitenant H. J. Verwoert, met een stuk kanon, zijnde een drieponder, benevens de noodige burger-artilleristen, onder geleide van den verdienstelijken burger en geweezen eerste luitenant der artillerie J. H. Kniest, naar Westervoort afgezonden en van de nodige ammunitie voorzien. Dit detachement trok des voormiddags omtrent elf uuren uit de stad, en marcheerde moedig, en brandend van verlangen om den verraderlijken vijand het hoofd te bieden, voort.

Aan de zogenaamde Scheysprong te IJsseloort, alwaer men door ene rey van opgaande boomen ene veilige schuilplaats had, zonder door den vijand bespeurd te kunnen worden, genaderd zijnde, hield het detachement met het stuk kanon halt, terwijl van de voorhoede, onder bevel van den gewezen capitein der Arnhemsche burgerij G. J. van Leeuwen, die zich vrijwillig daertoe had laten gebruiken, de nodige manschappen zo op kondschap als op schildwachtposten werden uitgezonden.

Deze uitgezette posten bevonden wel ras, dat een aantal der muitelingen, vercierd met orange tekenen en oproerleuzen 1), op de brug stonden, dat de orange vlag op den toorn was geplant, dat de uitleggers van de brug en de schuiten aan de overzijde gehaald waren. Ook moesten zij weldra ondervinden, dat de oproerlingen de verachtelijke laagheid hadden om hen met scheldwoorden te bejegenen, en door het roepen van O r a n j e b o v e n te tergen. Hierdoor geraakte het geduld der Arnhemsche burgerij genoegzaam ten einde, en de geduurige herinnering van den volstrekten last, om de vijandelijkheden niet te beginnen, maar alleen verweerender wijze te werk te gaan, was alleen in staat om de brandende lust om die oproerlingen loon naar werk te doen erlangen te matigen, in de hoop dat de vijanden zelve weldra den aanval zouden doen.

Het draalde niet lange, of aan dat verlangen der burgerij

1) Eerst was er geschreven: orange verciersels en leuzen. Dit was echter zeker te waardeerend en te weinig patriottisch.

werd beantwoord en de vijanden begonnen op de Arnhemsche voorposten vuur te geven, 't welk weldra met eene hagelbui van kogels werd beantwoord. En dit vermeerderde van ogenblik tot ogenblik, naermate het geheel detachement aanrukte en met het kanon mede daerin deel nam. Dit deed die vagebonden agter de huizen en opgeworpen zandhoopen zich verschuilen, vanwaar zij, zonder zich te durven vertoonen, geduurig vuur gaven.

Des namiddags omstreeks vier uuren werd op verzoek van den capitein van der Sanden en den luitenant der artillerie Kniest een tweede detachement van Arnhemsche burgers met een stuk geschut naar de Westervoortsche brug gezonden, doch met aanbeveeling om toch alle mooglijke spaarzaamheid omtrent het schieten met 't kanon in 't oog te houden, uit hoofde dat geene kardoesen meer in voorraad waren.

Wanneer deze versterking aangekomen was, werden de beide stukken kanon door den luitenant der artillerie J. H. Kniest zodanig geplaatst, dat zij te samen enen winkelhaak formeerden, en alzo den vijand als in de flank aantastten. Dit had ten gevolge, dat de muitelingen, welke geen kanon bij zich hadden, merkelijk in het vuuren begonnen te verflauwen, dat zij zich ook dadelijk retireerden en in de huizen begaven, van waar zij van boven uit de zoldervengsters nog eenigen tijd met vuuren aanhielden.

Tot dien tijd toe was van de zijde der burgeren geen vuur op de huizen te Westervoort gegeven, maar deze retraite in de huizen en dat schieten uit de zoldervengsters stelde de burgers in de onaangename noodzaaklijkheid om het kanon op de huizen te richten om de verraders vandaar te verdrijven, waardoor enige huizen en vooral dat van den commies Welfert groote schade geleden hebben.

Eindelijk zag men den vijand des avonds ten zeven uuren het vuur ten eenemaal ophouden en geene der vijanden meer vertoonen. Het grootste persoonlijk gevaar alzo voorbij gedreven zijnde, kwam de commandant Schoonman den staat van zaken zelve opnemen, en gaf bevel om met het geschut naer de stad terug te keeren, wordende alleen een wacht gelaten aan den Scheysprong te IJsseloort.

Er zijn aan de zijde van Arnhemsch burgerij geene gesneuveld, alleen heeft een pontgast een kogel in den bil ontvangen, waeraen hij weinige dagen daerna overleden is. Voorts hebben nog twee kanonniers ene zeer ligte blessure bekomen. Het

getal der gekwetsten aan de zijde der vijanden is onzeker. Sommigen zeggen, dat vier of vijf, anderen zeggen zeven bij die gelegenheid gekwetst zijn, en dat zij eenen dooden zouden bekomen hebben.

Het is intusschen ten uittersten te verwonderen, dat aan de zijde der Arnhemsche burgeren, welke voor het vuur der emigranten ten eenemaal bloot stonden, zonder door iets te worden gedekt, in zulk een hevig vuur als de vijanden vooral in den aanvang op hen maakten, niet meer gekwetsten of gesneuvelden zijn geweest, daer integendeel de vijanden agter zandhoopen en huizen ene veilige bedekking hadden.

Het gelukte eindelijk de burgerij van Arnhem deszelfs moed en ijver voor de zaak des vaderlands met enen gelukkigen uitslag bekroond te zien, want nog in den nacht tusschen den 4den en 5den September werd het dorp Westervoort door de emigranten verlaten, doch hetwelk niet eerder dan in den morgenstond kenbaer werd, wanneer vier cordate burgers met een corporaal aan 't hoofd door drie vrouwspersoonen van Westervoort na een langduurig geroep en na herhaalde dreigementen, dat dadelijk de aanval van den vorigen avond zoude worden vernieuwd, met een schuit wierden overgehaald, en naar de overzijde der rivier gevoerd, welke bevonden dat de vrijheidsboom door de oproerlingen was omgehakt. Doch van de oproermakers zelve was geen overblijfsel te ontdekken.

Dan men moet aan de inwoneren van het dorp Westervoort bij deze gelegenheid den wel verdienden lof niet onthouden, maar integendeel zeggen, dat zij zich in deze omstandigheden alleszints betamelijk gedragen hebben, want geene derzelve, ten minste zo verre bekend is, heeft zich aan de zijde der emigranten gevoegd of in hunne ondernemingen ondersteund.

Terwijl het hier verhaalde te Westervoort gebeurde, beproefden de vijanden der vaderlandsche vrijheid, of zij allerwegen in het departement van den Rhijn het vuur van oproer konden ontsteken. Overal zwerfden zendelingen, welke als volkomen zeker verhaalden, dat nog 30000 man Pruissische troepen in aanmarsch waren om de emigranten te ondersteunen. En dit deed op veele plaatsen een voor hen gewenscht effect.

Rheede.

In het dorp Rheede, twee uuren van Arnhem gelegen, rottede een ontzinde hoop misleide dorpelingen bijeen, schreeuwde: „Orange boven", en had de stoutheid om, gewapend met jachtgeweeren, pistoolen, seissen en ander soort van wapentuig, een detachement of patrouille gewapende burgers van Arnhem, 't welk derwaarts gezonden was, aan te vallen, te omsingelen en vervolgens te ontwapenen. En niettegenstaande deze oproerigen op wel drie hondert mannen werden begroot, zond de commandant Schoonman, zodra hij daervan kennis had bekomen, met voorkennis van het departementaal bestuur, des nachts een detachement van 50 man onder bevel van den capitein Conrady en de luitenants Ph. Pfister en J. N. Blauw met een drieponder kanon derwaerds, op welks aankomst alle die oproermakers verdweenen, en hun heil in de vlucht zochten.

Intusschen werd door de officieren van dat detachement aldaer alles nauwkeurig onderzocht en men vond nog een dier oproerlingen, zijnde een vrouwspersoon, welke zich niet had ontzien om met steenen op de ontwapende burgers te werpen, hun te hoonen en te schelden. Men nam dezelve dadelijk gevangen, gelijk ook een vreemd manspersoon, welke zeer verdacht was. Deze beide gevangenen werden op den namiddag door het bovengenoemd detachement gevangelijk binnen Arnhem gebragt, en door het departementaal bestuur aan het hof van justitie van het voormalig gewest Gelderland overgeleverd. De gevangen manspersoon werd onschuldig bevonden en ontslagen. Maar de vrouw heeft wijnig tijd daerna hare welverdiende straffe ondergaan, gelijk uit de bijlage letter B. blijken zal.

Wij moeten hier bij deze gelegenheid niet nalaten met welverdienden roem te gewagen van ene heldhaftige daad van zekeren Arnhemschen burger, met name H. van der Schilde, behorende tot een klein detachement onder bevel van den leutenant Verheyen, uitgezonden om een veer aan de rivier den IJssel te bezetten, waerover men niet konde komen, dewijl de emigranten alle de vaertuigen aan de overzijde hadden gehaald. Dan ondanks het gevaer der vijandelijke kogels en van den fellen stroom der rivier nam die verdienstelijke burger van der Schilde zonder beraad het moedig besluit, 't welk hij ook ten uitvoer bragt, om over den stroom te zwemmen, zich van ene schuit meester te maken, dezelve over te brengen en daerdoor ene expeditie te doen gelukken, welke

zonder deze daad te eenemale vruchteloos zoude zijn geweest.

Het departementaal bestuur van den Rhijn heeft deze grootmoedige, waarlijk heldhaftige daad van den burger H. van der Schilde niet onbeloond willen laten, maar besloot aan denzelven ene zilvere tabaksdoos te vereeren, waarop zijne heldendaad was gegraveerd 1). En om zulks met te meer luister te doen en opdat het te meer tot een prikkel en spoor ter navolginge voor anderen mogt strekken, waren op den 16den September alle gewapende burgers, welke den 4den te voren de wapenen hadden opgevat, op de markt te Arnhem vergaderd, opdat voor derzelver oogen dat teken van erkentenis plechtig werd overhandigd. Het departementaal bestuur werd door den collonel Schoonman afgehaald en voor het front der gewapende burgerwacht geleid, alwaar door den tijdelijken voorzitter, den burger J. v. Leeuwen, de zilvere tabaksdoos aan den verdienstelijken burger van der Schilden met ene treffende aanspraak, welke in de bijlagen onder letter C. te vinden is, werd overhandigd.

Het wetgevend lichaam des Bataafschen volks heeft ook getoont deszelfs erkentelijkheid voor de vaderlandlievende trouw der Arnhemsche burgerij en voor den heldendaad van den burger van der Schilden te willen aan den dag leggen. Trouwens 't zelve decreteerde, dat aan ieder burger van Arnhem, welke op den 4den September was onder de wapenen geweest, een gedenkpenning zoude worden geschonken, en dat aan H. van der Schilden voor zijne betoonde bravoure eene somme van hondert ducaten zoude worden ter hand gesteld. Dan tot heden is dat decreet niet ten uitvoer gebragt, waervan de redenen niet bekend zijn.

Eer wij tot het verhaal der gebeurenissen op andere plaatsen van het departement van den Rhijn voorgevallen treden, moeten wij den lezer nog enige ogenblikken bepalen bij het belang, 't welk het vaderland bij den uitslag der pogingen van de emigranten en bij de moedige verdediging van de burgerij van Arnhem had.

De emigranten, wel wetende, dat zij van de zijde der naburige mogendheden geene hulpe of ondersteuning hadden te wachten, hadden echter reeds eenige maanden te voren door hunne zendelingen in het voormalig gewest Gelderland doen verspreiden, dat hun geliefkoosde stadhouder wel ras door de macht van den koning van Pruissen zoude worden hersteld,

1) Deze tabaksdoos bevindt zich in het museum van oudheden te Arnhem.

voorzeker met geen ander oogmerk dan om schrik te verwekken bij kleinmoedigen en hun, welke mede naar die verandering reikhalsden, bij voorraad te bereiden tot het bevorderen dier pogingen, welke zij tot dat einde zouden in het werk stellen. Ten bewijze hiervan kunnen strekken de sententiën van het hof van justitie van het voormalig gewest Gelderland tegen Willem van Rees en Mr. Johan van Erckelens, in de bijlagen onder de letters D. en E. In de eerste dier vonnissen is opmerkelijk een gesprek door denzelven Willem van Rees gehouden met zijnen vriend Zoireth, een man, welke in 1787 de soldaten van Sommerlatte had gecommandeert bij de plundering der Arnhemsche burgerij, en welke deswegens na de omwenteling van 1795 met den zwaerde over het hoofd was gestraft en in het tuchthuis geconfineerd, welk gesprek voornamelijk had gelopen over de spoedige verlossing, welke dezelve Zoireth te wachten had, en welk gesprek in zulk een plaats, alwaar met denzelven nog ene menigte van oproerschreeuwers geconfineerd waren, tot niets anders konde strekken dan om die gevangenen bij de minste bewegingen, welke in de stad of in de nabuurschap zouden voorvallen, tot gewelddadige pogingen om hunne verlossing te doen overslaan en, indien dezelve gelukten, de stad in een bloedbad en moordhol te veranderen.

De hoop der emigranten om hunne pogingen te zien gelukken bestond voorzeker niet in hunne eigen macht: deze toch was daertoe niet groot genoeg. Dezelve konde in niets anders bestaan dan in de verwachting, dat duizenden van misleide ingezetenen zich aan hunne zijde zouden voegen, dat zij, verder voortrukkende, alomme hunne macht zouden zien versterken, dat zij overal, waer zij meester wierden, de leden van het oud bestuur zouden stellen in de plaats dergenen, welke het tegenwoordig gouvernement waren toegedaan, dat zij van ogenblik tot ogenblik schrik in de gemoederen verspreiden en verwarringen in den geheelen omloop der zaken veroorzaken zouden, en dat zij door het een en ander het gouvernement zouden noodzaken om een aanmerkelijk gedeelte der landmacht, welke in Noordholland gebruikt werd tegen de Russische en Engelsche legerbenden, vandaer te trekken om de oproerlingen te keer te gaan, waardoor het vaderland in Noordholland in de gevaerlijkste omstandigheden zoude worden gebragt.

Alle deze gehoopte voordeelen nu hebben de Arnhemsche burgeren door hunnen moed en onbezweken trouw veriedelt.

En wie zou nu een ogenblik in twijffel staan om te erkennen, dat die burgeren zich ten uittersten verdienstelijk hebben gemaakt aan het vaderland?

Lichtenvoorde.

Op den 5den September begonnen de oproerige bewegingen in het ambt van Bredevoort. Te Lichtenvoorde verscheen der morgens te half zeven uuren de ontvanger der verpondingen H. Huynink met een orange cocarde op den hoed, ontbood verscheide der voornaamste burgers ten zijnen huize, en zeide hen, dat de zogenaamde Erfprins van Orange bij Grol zoude passeeren en nodigde hen om hem te vergezellen om bij den Erfprins een compliment af te leggen. Hij gaf aan het zich aldaer bevindend lid van het ambts gemeentebestuur J. de Jong bevel, om het manifest van den Erfprins, hetwelk reeds te voren door A. R. van Heeckeren tot Suyderas onder den titel van, „presideerende ter vergadering der Heeren gedeputeerde Staten der Graafschap Zutphen", aan den richter van der Meer de Walcheren was toegezonden, af te lezen. Dat zelve bevel gaf hij ook aan den bode van het gericht en gemeente en voegde bij die bevelen dreigementen, ingeval daeraan niet werd voldaan.

Hij deed de orange vlag uit den toorn steken en eischte van de burgers, voornamelijk die tot de hervormde gemeente behoorden, dat zij orange zouden dragen, en dat zij, met wapenen voorzien, met hem naar Grol of Groenlo zouden trekken. Door schrik en vreeze vervoerd, voldeden zowel de bode als veele der voornaamste burgers aan het bevel van Huynink om daerdoor de plaats voor roof en plundering der emigranten te bevrijden.

En terwijl deze burgers naer Groenlo vertrokken waren, werd een inwoner van Lichtenvoorde, genaamd Frederikus Reessink, bekend voor een ieverig voorstander van het Patriotisme, in ene herberg aldaer door enen ontzinden hoop Orangeschreeuwers deerlijk vermoord.

Winterswijk.

Nadat op denzelven dag des morgens tusschen 5 en 6 uuren twee lieden te paerd in militaire kleding met orange echarpen

en op de hoeden sterk met orange voorzien, te Winterswijk gekomen waren, en aan een lid van het gemeentebestuur bevolen hadden om het manifest van den zogenaamden Erfprins dadelijk af te lezen en aan te plakken, hetwelk om de weerloosheid der plaats en om de gevaren, welke men te duchten had, niet konde geweigerd worden, is A. R. van Heeckeren tot Suyderas zelve aldaer te paerd gekomen, op wiens order verscheide wagens, karren en paerden in requisitie werden gesteld. Hij deed door een lid van het gemeentebestuur andermaal het voorz. manifest aflezen, 't welk hij zelf met den aanhef van een drievoudig hoezee beantwoordde. Hij deed de hervormde predikanten met mantel en bef voor hem verschijnen. Hij vorderde ook de tegenwoordigheid van den roomschen pastor. Hij deed den vrijheidsboom omhakken, het orange vaandel uit den toorn steken en eischte de belofte van den richter en van het gemeentebestuur, welke hij nog in hunne bedieningen had gelaten, dat zij de toenmalige regeering (voorzeker verstond hij daerdoor het door hen gewenschte orange bestuur) zouden gehoorzamen. Hij deed de geweeren ophalen bij diegenen, aan welken hij die niet toevertrouwde, en wapende daermede anderen, welke hij in requisitie stelde, terwijl hij de overige geweeren bij zijn vertrek met zich voerde.

Terwijl Heeckeren tot Suyderas nog te Winterswijk zich bevond, verscheen aldaer ook een advocaat genaamd D. Bom, geautoriseerd fiscaal van Bredevoort, Lichtenvoorde en Grol, en moest mede voor Suyderas verschijnen. Dan het scheen, dat hij dezen advocaat meer dan alle anderen vijandig was, want hij verklaarde hem voor enen oproerigen en van zijnen post vervallen, en stelde hem, omdat hij naar zijne qualificatie vroeg, welke hij niet konde vertoonen dan uit het zogenaamd manifest van den Erfprins, onder de bewaring van ene wacht, waeronder hij moest blijven tot het vertrek dier vreemde en zonderlinge rustherstellers.

Bredevoort.

Van Winterswijk vertrok Suyderas naar Bredevoort, echter niet dan nadat men aldaer enige dagen te voren had verspreid, dat een corps Hanoversche en Hessische troepen een inval in Twente gedaen en meer dan eene plaats bezet hebbende, langs zo meer, in aantocht was. Aldaer noodzaakte hij mede de leden van het gemeentebestuur om het manifest van den

Erfprins af te lezen, beval geene gelden af te geven en deed zich opgave doen der levensmiddelen en voeragie op grond, dat wel haest vreemde troepen zouden moeten geinquartierd worden. Hij deed de orange vlag uit den toorn steken. Hier deed hij de vrijheidsboom niet omhakken, maar met orange linten omwinden; echter werd dezelve met het vallen van den avond omgehakt.

Ondertusschen had Suyderas ook bij zich doen ontbieden den burger F. Daneels van Wijkhuysen en den predikant W. L. Entink. Hij beval den eersten om voor de veiligheid der plaats te zorgen, waarvan dezelve zich op grond, dat hij geen regent der plaats was, zocht te verschoonen, doch te vergeefs, alzo hij hetzelve bij herhaling aan hem ordonneerde, omdat hij in vroeger dagen den post van lid van het plaatselijk bestuur had waargenomen.

Voorts beval hij hem op te geven, hoeveel hooy, haver enz. in de plaats gevonden werd, hoeveel inquartiering van vreemde troepen konde geborgen worden en dat hij vooral moest zorgen, dat de vierde termijn der geldheffing niet werd voldaan.

Dan de predikant moest bovenal de blijken van zijn afkeer ondervinden, Hij wijgerde, ofschoon hij hem met aandrang had doen halen, met hem te spreken, of hij moest eerst met mantel en bef vercierd zijn, waerom hij hem beval weg te gaan en dezelve aan te doen.

Dan de predikant, door vier officieren van het gevolg van Suyderas terug gehaald en zonder mantel en bef terug gekomen zijnde, zeide, dat hij met dezelve niet komen konde, waarop hij tot antwoord bekwam, dat de prinsman den mantel en bef conserveert, maar dat de patriot dezelve aflegt. Vervolgens heeft Suyderas den predikant nog toegevoegd, dat hij het volk van de wettige overheid had afgetrokken en door preeken, gebeden, gesprekken tot oproer had aangehitst, dat hij daerover voor den effectiven drost van Bredevoort te zijner tijd zoude terecht staan, dat hij hem zo lange vrijheid van preeken gaf en hem gebood voortaan met mantel en bef te preeken, gelijk het behoorde te laten luiden, voor Zijne D. H. te bidden, dat hij niet begeerde, dat hij predikant voor die heuchelijke omwenteling zoude danken, omdat hij dan met een leugen in de rechte hand voor God zoude komen, dewijl hij een hardnekkige patriot was.

Aalten.

Op denzelven 5den September was al vroeg in den morgenstond te Aalten het gerucht verspreid, dat Heeckeren tot Suyderas ten zelven dage aldaar zoude aankomen met enige geëmigreerde Hollandsche officieren. Dit veroorzaakte, dat veele lieden, zonder genoodzaakt te zijn, zich met orange optooiden en met die leuzen op de straat verscheenen. Een opgeraapte meenigte jonge lieden trok, rijkelijk met die optooisels uitgedost, met slaande trom en orange vaendel, naar Bredevoort, om Suyderas af te halen. Dezelve Suyderas aldaar aangekomen zijnde, ontzette de leden van het bestuur van hunne posten, doch met bevel om dezelve provisioneel te blijven waarnemen, ordonneerde het aflezen der meergemelde manifesten en het omhakken van den vrijheidsboom, waaraan de leden van het bestuur om de onwilligheid des volks, 't welk zeide: „die hem geplant hebben, kunnen hem nu omhakken," en door den aandrang van Suyderas zelve voornamelijk de hand moesten leenen. Dit werd door een luidruchtig geschreeuw van een herhaald hoezee en door het beyeren der klokken gevolgd, wanneer ook de orange vlag werd uit den toorn gestoken.

Dinxperlo,

Te Dinxperlo, gelegen aan de uitterste grenzen dezer republiek, onmiddelijk vastgehecht aan het Munstersche, waren de voorgemelde losbandigheden en ondernemingen om enen opstand en omwenteling te bewerken, reeds eenige dagen vroeger begonnen. En geen wonder, daar de emigranten aldaer zonder gevaer konden komen en vandaer weder vertrekken. Op den 2den September was des morgens de vrijheidsboom reeds omgezaagd; des anderen daags kwamen omtrent veertig geëmigreerde Hollandsche officieren aldaer onder bevel of geleide van den overste Spengeler, deden, onder het gelui der klokken, het manifest van den Erfprins afkondigen en ene menigte van volk haalde ene nationale vlag uit den huis van den gerichtsbode, lieten dezelve orange verwen en vervolgens uit den kerktoorn steken, en op den 5den derzelve maand, des morgens omtrent vier uuren, kwam de overste van Heemskerk met, zo men ten minsten dagt, wel drie hondert Hollandsche officieren en andere manschappen. De laatstgemelde overste beval, dat een wachthuis zoude worden in gereedheid gebragt

en gaf een lijst over van enige regimenten voet en paardevolk, 't welk aldaer zoude komen en van vleesch, brood en verder fouragie 't welk daervoor moest worden bezorgd. Welke lijst te vinden is onder de bijlagen, letter F.

Borculo.

De stad Borculo was reeds op den 4den September in vollen opstand, de orange couleur werd aldaer openlijk gedragen en de oproerleus van Orange boven werd alomme gehoord. De leden van het tegenwoordig bestuur werden door de oproerlingen van hunne posten ontzet, en andere, welke leden van het oud stadhoudersgezind bestuur waren geweest, in hunne posten hersteld. Een op pensioen gesteld overste, genaamd Schikhart, speelde voornamelijk een groote rol onder de oproerigen. Hij wendde voor ene order van den stadhouder uit de armee ontvangen te hebben om voor vijf hondert man troepen billietten (te) doen vervaerdigen, doch weigerde die order te vertoonen. Hij deed de proclamatie van den Erfprins met het luiden der klok afkondigen, herstelde de oude leden der stadhouderlijke regeering in hunne posten, en verklaarde de leden van het tegenwoordig bestuur voor onwettig. Hij noemde zich drost van Borculo en gaf als zodanig zijne bevelen. Hij had voorgegeven, dat Heeckeren tot Suyderas aan het hoofd van een leger naderde, waerdoor hij het volk opruidde om met slaande trom en orange vaandel uit te trekken en Suyderas met zijn volk in te halen. Hij gebood den rentmeester van Borculo om zijn huis gereed te maken tot den ontvang van Suyderas, en dat een wachthuis zoude worden in gereedheid gebragt voor een wacht van 24 man. Dan enige burgers dier stad, zich zo veel mooglijk gewapend hebbende, en aangevoerd door den rentmeester van Borculo, Eduard Daniels junior, ondernamen moedig de rust te herstellen, op welker gezicht enige uit Holland gedeserteerde ruiters van Thuyl van Serooskerken, welke de oproerlingen ter hulpe waren gekomen, ogenblikkelijk de vlucht namen. Van alle degenen, welke aan het oproer deel gehad hebben, zijn geene schuldigen in handen der justitie gekomen dan Derk Hendrik Schaers en Hendrik Velding, welke dan ook bij sententien van het hof van justitie van het voormalig gewest Gelderland (zie bijl. G. en H.) hunne welverdiende straffe ontvangen hebben.

Groenlo.

Den 5den September kwamen drie als Hollandsche officieren gekleedde en rijkelijk met orange, zo echarpen als andere tekenen vercierde en met sabels en pistolen gewapende persoonen te Groenlo, vergezeld van ene groote meenigte inwoners van Ligtenvoorde en Winterswijk, alle met snaphanen gewapend en met orange opgetooid, zijnde aldaer met slaande trom en onder het orange vaandel gekomen om Heeckeren tot Suyderas in te halen. Deze horde van muitelingen deed den voorzitter van het gemeentebestuur voor zich op de markt in enen kring door hen geformeerd ontbieden, en vraagde op enen dreigenden toon, waarom hij het manifest van den Erfprins, aan hem toegezonden, niet had doen aflezen. Vervolgens werden alle de leden van het gemeentebestuur genoodzaakt in dien kring te verschijnen, alwaar de stadsbode gelast werd om het manifest af te kondigen. Dan daer deze dat stuk niet verstaanbaer genoeg las, rukte een dier Hollandsche officieren hetzelve uit zijne handen, sloeg hem met een vuist in het aangezicht en sloeg met een pistool den president op de hand, welke daardoor gekwetst werd, en rukte aan een ander lid van het gemeentebestuur den hoed uit de hand, en smeet denzelven op de grond. Ook werd aan den bode gelast het meergemeld manifest aan te plakken, en aan het gemeentebestuur met zware dreigementen bevolen niet alleen om dadelijk orange te dragen, maar ook om bij publicatie de burgers daertoe te vermanen. Eindelijk werd aan het gemeentebestuur ook met zware bedreigingen gelast om niets te verrichten buiten voorkennis en goedkeuring van den burger D. Wijgink, gewezen lid van den magistraat dier stad onder het Orange bestuur, welke zich mede op de markt binnen den kring bevond, door zijne gedragingen betoonde alle deze daden goed te keuren, en ook dat gezach zich aangematigd en uitgeoeffend heeft. En alles werd besloten met het bevel om dadelijk den vrijheidsboom te doen nedervellen en om den gewapenden hoop Winterswijksche en Ligtenvoordsche burgers binnen de stad te billietteeren. Dan van deze laatste lastige omstandigheid werd die stad spoedig verlost, alzo die oproerlingen, ziende, dat hunne verwachting van Heeckeren tot Suyderas te ontmoeten, vruchteloos was, nog denzelven avond weder zijn afgetrokken.

Ondertusschen waren alle deze rustverstoorende omstandigheden, gevoegd bij de geruchten, welke nopens de sterkte der Engelsche en Russische legerbenden verspreid werden, zeer geschikt om de gemoederen der weldenkenden ter neder te slaan, en de zendelingen der vijanden wisten daarvan ook zodanig gebruik te maken, dat ogenschijnlijk de iever der welmeenenden begon te verflauwen. Dan het departementaal bestuur van den Rhijn deed door het geheel departement daertegen ene publicatie afkondigen, te vinden in de bijlagen onder letter L, en had het onuitspreeklijk genoegen, dat daerdoor de verzwakte veerkracht hersteld, de ontzonken moed opgebeurd en als in een ogenblik alle hoop voor de vijanden van ons vaderland om in hunne heilloze pogingen te slagen, veriedeld werd.

Dan het departementaal bestuur begreep, dat het niet genoeg ware de nedergeslagen gemoederen door klemmende woorden en betuigingen op te beuren, maer oordeelde teffens nodig, dat ingevolge de publicatie van het uitvoerend bewind van den 23sten Augustus deszelven jaars krachtdadige middelen moesten worden in het werk gesteld, om den moedwil aan banden te leggen en de oproerlingen hunne verdiende straffe te doen ondergaan.

En derhalven werden enige plaatsen in het ambt van Bredevoort, alwaar de meeste oproerige bewegingen waren voorgevallen, door hetzelve bestuur in staat van beleg gesteld, en aldaer ene militaire rechtbank opgerecht.

Het grootste gedeelte dergenen, welke in die oproeren de voornaamste rol hadden gespeeld, hadden zich terstond bij het mislukken hunner oogmerken op de vlucht begeven en zich daerdoor aan hunne wel verdiende straf onttrokken. Dan zekere hooggebore Freule Johanna Magdalena Catharina Judith van Dorth was de eerste, welke voor de militaire rechtbank werd terecht gesteld.

Zij werd overtuigd: dat zij op den 5den September, des morgens al zeer vroeg, van den toorn op het adelijk huis Harreveld, onder Ligtenvoorde, waerop zij woonachtig was, een orange vlag had doen uitsteeken en wajen, alleen op het bloot zeggen van een haer geheel onbekend persoon, welke haer een briefje had gebragt, zonder ondertekening en zonder dat zij de hand kende of wist, vanwaer het kwam; dat zij dien zelven morgen met haren broeder, met orange vercierd, is gereeden naer Ligtenvoorde, zich aldaer een tijd lang ten huize van den

ontvanger Huynink heeft opgehouden en met haren broeder vandaer naar Wissink in de buurschap van Zwol de emigranten is tegengegaan, dezelven heeft ingewacht, zich met hen heeft onderhouden over de komst van den Erfprins, Suyderas en de Hanoversche troupen, en vervolgens rijkelijk met orange vercierd met dezen is getrokken naer Groenlo; dat zij, wanneer zij te Lichtenvoorde terug gekomen en aldaer aan haar verhaald was, dat zekeren Fredericus Reessink aldaer vermoord was, haar ongenoegen heeft te kennen gegeven, dat er niet meer dan een patriot was omgekomen, met bijvoeging van deze woorden: „Broer Toon moet terstond naer Grol, om 4 of 500 hussaren met scherp te halen, dan moeten zij allen kapot"; en dat zij enen burger, welke „vivat de republiek" riep, heeft gedreigt, met te zeggen: „wacht, manneke, wij zullen u wel krijgen." Over alle welke daden en gesprekken zij bij vonnis van de militaire rechtbank (in de bijlagen onder letter K.) is verwezen om met den kogel te worden gestraft, dat er de dood na volgde. Welk vonnis ook aan haer is uitgevoerd.

Tot dezelve straffe was ook verwezen zekeren Jan Barend Klein Hesselink, welke overtuigd was, dat hij, toen de emigranten te Dinxperlo waren, met en benevens drie Munsterschen, met orange vercierd en gewapend, was gekomen aan het huis van Willem Coenders op Weelink en zich met dezelven aldaer, op vertooning van een billiet, 't welk hij bij zich had, heeft doen billietteeren, dat hij aldaer koffij met een boterham heeft gebruikt, dat hij daerop is gegaan naar het huis van Hendrik Westerveld en aldaar met een hoop volk, 't welk zich bij de emigranten had gevoegd, had gedronken en tot laat in den nacht was gebleven, zonder het gedronken te betalen, en dat hij daarna van het Munstersch grondgebied met een schietgeweer in het dorp Dinxperlo is gekomen (zie bijl. letter L.). Doch deze persoon heeft voor de executie van het vonnis uit zijne gevangenis weeten te ontkomen en is alzo zijne straffe ontvlucht.

Het was ondertusschen de emigranten nog niet genoeg om de ongelukkige ingezetenen door middel van geweld van hunnen plicht af te trekken, hunne zijde te doen kiezen en met derzelver behulp het geheele land in rep en roer te brengen: zij zochten ook de bestuuren in hun belang te trekken en door brieven, welke uit zachte bewoordingen en hevige bedreigingen waren saamgesteld, in hun net te lokken.

Behalven ene meenigte van brieven, welke aan de departe-

mentale en gemeentebestuuren met de manifesten van den zogenaamden Erfprins waren toegezonden en welke wij met een verachtend stilzwijgen voorbijgaan, heeft het departementaal bestuur van den Rhijn ontvangen enen brief van J. C. E. van Lynden (een Geldersch edelman), gedagtekend den 30 September 1799 (zie dezelve onder de bijl. letter M.). Men weet bijna niet, of men zich in het beoordeelen van dezen brief meer over de onbeschaamdheid of over de domme onkunde, welke beide daerin doorstralen, moet verwonderen.

Trouwens een man welke, gelijk uit den geheelen inhoud blijkt, zulken uitgebreide verstandhouding in deze republiek had, moest immers wel geweeten hebben, dat ene vergadering, gelijk het departementaal bestuur van den Rhijn buiten deszelfs departement in dat van den Dommel geene ingezetenen door Fransche krijgsknechten konde doen oplichten, dat het als een politicq bestuur niemand konde afzenden, om die ingezetenen van het Fransch hoofdquartier te reclameeren, maar dat dit alles behoorde aan zulke collegien, aan welke de zorgen voor de justitie was aanbevolen.

Dan wat moet een aendachtig lezer denken van een man, welke immers wel wist, wat er voorgevallen was, en die nochtans durft te schrijven: „met woorden des vredes kwam men tot U, de zuiverste oogmerken werden aan den dag gelegd, men ademde niet dan zachtmoedigheid, men wilde alle beledigingen vergeven en vergeten"? Of kan men niet alles in verband brengen, wanneer men gewapend alle goede orde het onderst boven keert? Wanneer men duizenden van menschen door moordgeweeren komt ontzielen? Wanneer een mensch in koelen bloede word ontzield en een ander daerover alleen ongenoegen betoont, dat maer een mensch vermoord is? Wanneer een der zendelingen der vijanden zich verstout om te zeggen, dat alle patriotten moesten opgehangen en derzelver kinderen in de wieg zelfs niet moesten verschoond worden? waarvan het bewijs te vinden is in ene sententie van het hof van justitie van Gelderland, in de bijl. letter N.

Vervolgens heeft het departementaal bestuur nog ontvangen enen brief, ondertekend door den gemelden J. C. E. van Lynden en door Max. L. d'Yoy, gedagtekend te Neer Elten den 8sten October 1799, te vinden in de bijl. lett. O. Dezelve strekte om na de gebeurenissen van den 2den, 3den en 4den October, toen het scheen, dat het krijgsgeluk aan de zijde der Russen en

Engelschen wilde keeren, de leden van het bestuur tot die schandelijke laagheid te brengen om het vaderland, de wetgevende en uitvoerende machten, het volk, welks vertrouwen hun op dien post geplaatst had, op ene onvergeeflijke wijze te verraden.

Dan, hoe gelukkig was het vaderland, daer noch bedreigingen, noch vleijerijen, noch ingewikkelde beloften eenig het minste vermogen op de gemoederen der leden van het departementaal bestuur hadden, om hen een enkel ogenblik van hunnen plicht aan het vaderland af te trekken!

Behalve deze pogingen om het departementaal bestuur, ware 't mooglijk, te overrompelen, stelden de vijanden van ons vaderland nog andere en nog meer verachtelijke pogingen in het werk om sommige gemeentebestuuren aan hunne zijde te lokken of schrik aan te jagen.

Het gemeentebestuur van Zutphen had zich in enen brief aan den magistraat van Elten, ene plaats van het Pruissisch gebied, omtrent de manifesten van den zogenaamden Erfprins dusdanig uitgedrukt dat dezelve waren een seditieus geschrift, alleen strekkende om de burgers van dezelver wettige regeering af te trekken. Deze gelegenheid werd door de vijanden waergenomen om op den naam van den Pruissischen generaal von Schladen enen brief in de Hoogduitsche taal (waarvan ene overzetting onder de bijl. letter P. te vinden is) aan het gemeentebestuur van Zutphen te zenden. Deze brief, waarin de verbindtenis van den koning van Pruissen met den gewaanden Erfprins van Orange als ene grondslag werd gelegd, waerop men begeerde, dat ene openlijke herroeping zoude worden gedaan van die uitdrukkingen, welke als ene schenddaad werden aangemerkt en waerin bij gebreke van dien ene zware bedreiging van wrake werd gedaan, moest noodwendig (wanneer dezelve als echt en niet verdicht werd beschouwd) alle gemoederen ter neder slaan.

Het departementaal bestuur, aan welke die brief was toegezonden, vermeende redenen te hebben om dat stuk te beschouwen als ene schandelijke kunstgreep der vijanden, om door het misbruiken van den naam en het karakter van enen Pruissischen generaal mannen van hunne plichten af te troonen, aan welke zij ten duursten verbonden waren. Het konde niet begrijpen, dat een man, welke met zulk ene waardigheid bekleed was, op zulken toon bevelen zoude geven en bedreigingen doen aen een stadsbestuur, 't welk aan zijnen koning niet

onderworpen was. Derhalven besloot het dep. bestuur een copie daervan aan denzelven generaal te zenden, daerbij te kennen te geven, dat het bestuur dezelve niet voor echt konde houden, maer tot volkomen zekerheid deswegens de nodige elucidatie te verzoeken. En dit had ook het zo gewenscht en wel verwacht gevolg, dat die generaal bij ene eigenhandige brief zijne hoogste verontwaardiging over dat schandelijk misbruik van zijn naam te kennen gaf, en ronduit ontkende dezelve te hebben geschreven of in de mooglijkheid te zijn geweest van die te kunnen schrijven (zie de overzetting daervan uit de bijl. lett. Q.). Men ziet hieruit al mede, dat deze daad ook al het oogmerk had om de ingezetenen te misleiden en in het denkbeeld te brengen, dat de Pruissische troupen eerlang op het grondgebied dezer republiek zouden verschijnen om de laatste hand aan de omwenteling ten behoeve van het orange en aristocratisch bestuur te leggen.

En hiertoe strekte ook ene brief van den beruchten A. R. van Heeckeren tot Suyderas aan het gemeentebestuur der stad Doesburg, geschreven op het kasteel te Gheemen bij Borken den 9den September 1799 (zie bijl. letter R.), waarin hij stellig verzekerd, zo zelfs dat hij den vorigen dag per estafette de officieele tijding had ontvangen, dat ene colonne van tien duizend man, onder bevel van den luit.-generaal Slaade, aanrukte en zich den 17den of 18den dier maand reeds in den omtrent van Whezel bevinden zoude, en deze verzekering durfde hij zelf onder eede en met betuiging van goede trouw te doen. En dit maakte hij nog te waarschijnlijker door deze bijvoeging, dat er nog ene tweede colonne van gelijke sterkte door het Overijsselsche stond aan te rukken, dat hij daarvan wel geen officieel, doch niet te min zeker bericht had. Ondertusschen moest dat alles dienen om daerdoor het gemeentebestuur enen schrik aan te jagen en met hem te doen medewerken tot het daerstellen van die omwenteling, welke hij elders had bewerkt. Dan ook het gemeentebestuur van Doesburg bleef getrouw aan zijnen plicht en sloot de ooren voor alle bedriegelijke syrenenzangen.

Terwijl alle deze heilloze aanslagen in het departement van den Rhijn door de bedaardheid, standvastigheid en eensgezindheid der besturen en burgeren veriedeld werden, waardoor het groot oogmerk der vijanden om een gedeelte van 's lands macht uit Noord-Holland te doen komen, in rook verdween, moesten

ook de pogingen der Russische en Engelsche roverbenden mislukken, en zij moesten wel haast door den vereenigden moed der Fransche en Bataafsche legerbenden, welke beide boven allen onzen lof verheven zijn, in de noodzakelijkheid worden gebragt om enen vrijen aftocht van onze kusten te verzoeken. En de Engelschen moesten tot hunne schande ondervinden, dat er nog helden in het Bataafsch gemeenebest gevonden werden, welke onvatbaar waren om door hun verraad verleid, en te moedig om door hunne moordtuigen verschrikt te worden, maar die liever hun leven wilden verliezen, dan de vrijheid en het geluk des vaderlands aan hunne verwaandheid en toomloze heerschzucht op te offeren.

't Is waar, niet alle Bataven hebben in deze omstandigheden hunne trouw doen blijken. Wij willen niet eens spreken van zulken, die te verwijfd waren om enen vijand in zijne wapenrusting te aanschouwen, en die zich daerom door allerhande middelen van den burgerdienst onttrokken hebben. Deze verachtelijke wezens, welke geen andere betrekkingen kennen, dan die zij van de kap- en speeltafels ontleenen, zijn onze opmerking onwaardig. Maer wij kunnen niet nalaten den aandacht onzer lezers te bepalen bij eene der gewichtigste gebeurenissen van die dagen, namelijk de verraderlijke overgave onzer vloot aan de Engelsche zeemacht. Dan wie had anders moeten verwachten van zulke bevelhebbers, welke met lijf en ziel aan de belangen van Oranje en zijnen aanhang verbonden waren? En met deze soort van bevelhebbers was onze vloot geheel vervuld. Men had het ontslaan dier bevelhebbers uit 's lands dienst als volstrekt strijdig met onze politicque belangen uitgekreten. Men had de eerlijkheid der officieren, het teder poinct d'honneur, waermede zij bezield waren, menigmalen openlijk als een drangreden aangevoerd om de noodzaaklijkheid aan te toonen, dat zij weder in dienst zouden worden gesteld. Men had hen in dat licht geplaatst, dat zij met alle hunne verknochtheid aan de belangen van het huis van Orange toch met enen onverzoenlijken haat tegen de Engelschen waren bezield en derhalven tegen hen als leeuwen zouden vechten. Dan men had uit het oog verloren, dat in dezen geen gewoonen oorlog met Engeland plaats had, dan voor zoverre daarin de heerschzucht van dat rijk en deszelfs invloed op het bestuur der republiek gemengd was, maar dat het oorlog, waarin wij met Engeland gewikkeld waren, alleen gevoerd werd over de

herstelling van het huis van Orange en over de vernietiging van onze tegenswoordige regeringsvorm, en derhalven over datgeene, waaraan zij zo nauw verbonden waren. Hoe konde men dan van hunne eerlijkheid, van hun teder poinct d'honneur verwachten, dat zij getrouw zouden zijn aan belangen, welke zij verachteden, en trouwloos aan die, welke zij aankleefden? En de ondervinding heeft helaas! ten kosten van enige millioenen aan onze natie geleerd, met welken grond men op de aanklevers van het huis van Oranje, op derzelver eerlijkheid en schitterend poinct d'honneur staat konde maken. Hoe gelukkig zoude het nog voor ons vaderland zijn, indien men uit dat verlies zo veel wijsheid bekomen had, dat men de aanhangers der Orangepartij niet meer verhefte boven de ware vrienden der vrijheid! Maar of daermede wel kan worden overeengebragt, wanneer men een hoofd der plunderaren van het jaar 1787 ziet handhaven en beschermen, laten wij aan het oordeel van den lezer over.

Ziet daar, Bataven! U in een kleen tafereel uit echte stukken, aan welken geen twijffel kan zijn (alzo dezelve, voor zover die in de bijlagen niet zijn gebragt, zijn getrokken uit de rapporten der gemeentebesturen, onder het departementaal bestuur van den Rhijn berustende) met onopgesmukte verwen afgemaald, welke pogingen de vijanden des vaderlands hebben in het werk gesteld, om de vrijheid voor eeuwig te verdrijven en U in de oude slavernij te doen nederstorten. Mogt gij uit de laagheid dier pogingen meer overtuigd worden van de verhevenheid van dat geluk, waartoe de vrijheid U voeren kan, en mitsdien van de onuitspreeklijk waardije, welke elk redelijk mensch daerin behoord te stellen. Maar mogt ook deze overtuiging U recht opmerkzaam doen worden op die middelen, welke volstrekt noodzaaklijk zijn om de vrijheid zelve op haren troon te bevestigen, en niet met verlies van haar zelve alleen hare schaduwe te behouden!

DREUMEL, WAMEL,

EN

HET GESLACHT VAN WAMEL.

DOOR

JAC. ANSPACH.

I. DREUMEL.

Dreumel, in Maas—Waal, aan de Waal, luidde Ao. 893 Tremile, Tremele, Ao. 1117 Trumele, Ao. 1226 en 16e eeuw Drumel, Ao. 1229 Drůmel, omstreeks 1250/1290 Dromel, Ao. 1342 Droemel(l), Ao. 1401 Drömel, — zie Nomina Geogr. Neerl. III, 84, 5, — en zal volgens ibid. II, 115, in zijn dorpsnaam eene landerijen-maat voorstellen, en wel een drom of dromel, z. v. a. drie schacht, wordend in Bijdragen tot de Geschied. van Overijsel III (anno 1876) blz. 244 een schacht (tot meting van wegen en weteringen) op 19 voet gesteld, nml. te Mastenbroek (in Overijsel). Anderen geven verwantschap op met Grieksch τέρμα en Latijn terminus, en zeggen, dat de beteekenis die van „stuk grond, eindstuk" moet geweest zijn 1). In dit geval heeft de plaatsnaam met loo (bosch) niets te maken. Opvallend is inderdaad de overeenkomst met Drimmelen (Noord-Brabant), 10de eeuw Tremella, Ao. 1325 Driemilen 2), dat misschien „drie mijlen", dus ook een lengtemaat, beduidt. Neemt men echter in aanmerking, dat eene rivier bij Coblenz de Drim heet, dan kan dit geneigd

1) Zie Nomina Geogr. Neerl. III, 330. Kaartje in Mariënweerd's Cartularium door James de Fremery, en Geld. Leenregister.

2) Testament van Arnoldus Wischaert, in Algem. Nederl. Familieblad 1888, bl. 245b, 7a.

maken om in de hoofdsylbe een metathetisch d o r=opening, gat, doortocht van water te zoeken, en alzoo Dreumel te verklaren als „bosch" hierbij.

Hier ter plaatse bezat in 893 de abdij van Prüm (Kreits en Reg.bezirk Trier) vier hoeven (mansi) met hun toebehooren of aanhoorigheid (cum appendiciis suis). Van deze had Adalem de oudere (maior) eene halve hoeve zonder schatting (sine censu); de overige drie hoeven betaalden elk op den feestdag van St. Martinus (11 Nov.) 20 penningen (denarii), op den Geboortedag des Heeren (25 Dec.) even zooveel en op den feestdag van St. Jan (24 Juni) 7 penningen. Uit de wederhelft van eerstgenoemde halve hoeve ging een tijns van 23 penningen 1).

Dreumel, — thans met de buurschap K o p d e V o o r n eene uitgestrektheid van 1570 bunders land, — werd onder de daaglijksche heerlijkheden gerekend 2), en het Aardrijkskundig Woordenboek van Van der Aa vermeldt het huis te Dreumel als voormalig adellijk huis, misschien wel bewoond door de hierna te noemen leden van het geslacht v. Scherpenseel, doch in 1841 eene vervallen boerenwoning. Maar van een oud-adellijk geslacht v. Dreumel schijnt niets bekend te zijn. In de Navorscher XXV, 479 leest men eene vraag hieromtrent, met het bericht, dat in 't begin dezer eeuw (omstr. 1820) te Amsterdam op de Vijzelgracht een kuiper woonde, die beweerde in rechte lijn er van af te stammen. Totdusver zonder nadere mededeeling of uitsluitsel. De beneden te vermelden Martin Johanszoon van Drömel (sic) Ao. 1403 (dood 1405), zijn zoon Johan Martinszoon Ao. 1405 (in 1424 nog in leven), en kleinzoon Martin Janszoon Ao. 1427 komen hier denklijk niet in aanmerking, omdat men hun toenmaligen of lateren familienaam niet kent. Ook thans nog treft men v. Dreumel te Wamel aan zonder eenige aanwijzing van voormalig adeldom, naar wij meenen. Te Delft woont D. v. Dreumel, Febr. 1898 benoemd tot bediende bij de Polytechnische school ter stede.

Onder de leengoederen te dezer plaatse ontmoet men o.a. de W e e r d e n tusschen den K o k e s w e e r d ende den V o r e n (Voorn) 3); met een „cleyn weertken gelegen bij den Voeren" zag

1) Sloet, Oorkdbk v. Gelre en Z., bl. 66. Ibid., bl. 1131 wordt verwarring gepleegd met Tremethe = Drempt; bl. 305 in het opschrift van no. 310 te lezen „Drempt" in plaats van „Dreumel". 2) Geld. Volksalmanak 1894 bl. 62, 70.

3) later bekend door de schans Fort Nassau op de Voorn, waarvan wij in Navr. XXXI, 301—12 de geschiedenis meedeelden.

zich door Gelre's Hertog, Willem van Gulik, 2 Oct. 1383 Goosen v. Varik beleend, en 29 Nov. 1393 nam Jacob v. Varik dit waardje in erfpacht, in de betreklijke oorkonde omschreven als „alreneest Zegers husinge van den Voeren". Dit laatste oogt misschien op een geslacht v. den Voorn; doch er kan ook een Zeger v. de Poll onder schuilen, die aldaar zijn woonverblijf had 1). Tenminsten het Leenregr. bericht, dat met de Weerden tusschen Kokesweert en de Vooren, in 1326 beleend is Seger van den Pol, en in 1402 wederom een Seger v. den Polle met de weerden en zanden gelegen in de Waal tegen Dreumel en met de zanden die daarin vallen mogen, „in diepen ende in drogen, met allen heuren tobehoren, van Wamelrestocke (Waemeler Stock) dwars over de Waal tot den Zeenwender molen (den molen te Zennewijnen) toe en voorts dwars over de Waal 2). Deze Seger tocht er in 1406 zijne gade Catharina v. den Poll (sic), — lees Catharina v. Apeltern, — aan. Zijn zoon Seger krijgt, om zijne minderjarigheid, in 1410 uitstel van de beleening, maar ziet zich, meerderjarig geworden zijnde, als erfgenaam zijns vaders in 1413 beleend, en tocht in 1435 zijne gade Johanna v. den Poll. Met deze gade wordt bedoeld Johanna v. Weerdenburg, wier dochter Adriana v. de Poll († 1494) bij Adriaan v. Balveren († 1473) wint Johan v. B., na den dood zijns grootvaders Zeger v. de Poll in 1470 beleend met gezegde weerden; doch toen werd er een stuk van afgesplit ten behoeve van Catharina v. de Poll, Adriana's zuster en de gade van Jacob v. Riemsdijck; en in 1494 opnieuw beleend. Aan het bezit dezer weerden nu schijnt heerlijk recht te zijn verbonden geweest; want Seger v. de Poll, gemaal van Catharina v. Apeltern, staat vermeld als in 1402 beleend met het daaglijksch gericht, zijn zoon Seger in 1413 met het halve gericht — van Dreumel. Hieraan, zoowel als aan die weerden, tocht Johan v. B. († 1531) zijne gade Belia v. Varick in 1481, en zijn zoon Zeger, heer van IJzendoorn, 21 April 1531 er mee beleend, doet hetzelfde ten aanzien zijner echtgenoote Mechteld v. Riemsdijck. Daar hij reeds in 1535 sterft, erft zijne dochter Maria v. B., vrouwe van IJzendoorn, gade van Jacob Pieck († 29 Juni 1570) 3), van hem het halve

1) Nijhoff, die in zijne Gedenkwaardigheden III, no. 185, het charter meedeelt, heeft in zijn register Geslachtsnamen achter dit deel geen „v. den Voeren" opgenomen.

2) v. Spaen, Inleiding IV. 93. 4; Geldersch Leenregister.

3) Door v. Spáen, Inleiding III, 432, en Geld. Volksalm. 1897 bl. 73 [waar men ook „Zweder" in „Zeger" verandere] bij vergissing Jelis geheeten. Zie Herald.

daaglijksch gericht, met de weerden, beleend 15 September, uitgezonderd den Eijerweerd, welke, benevens den Koeyweerd, hare zuster Anna v. B. († 1574), gade v. Elbert v. Boetberg († 1561), heer van Raedt, ontvangt. Hun zoon Herman Pieck († 1561) tochtte als de erfgename zijner moeder zijne vrouw Barbara v. Middachten, bij wie hij o. a. wint Herman P. († 1612), die in den echt trad met Adriana v. Balveren, dochter van Johan (Adriaanszoon, 9 Maart 1552 beleend met het halve gericht te Dreumel) bij Theodora v. Riemsdijck 1) en in 1577 erfgename haars halfbroeders Adriaan v. B. van de weerden te Dreumel 2). Wier dochter Barbara P. († 1651), gade van Gerhard v. de Poll 3) — den door Prins Maurits begenadigde als staatsgevangene wegens zijne medeplichtigheid omstr. 1620 aan den aanslag van Jacob Mom, gewezen amptman van Maas—Waal, tot overlevering der stad Tiel aan den Markies van Spinola en zijne Spanjaarden, — als erfgename haars vaders in 1612 met het halve gericht beleend, in 1621 dit leen met de andere helft van het daaglijksch gericht en de vonden verbeterde 4).

„Deeze beleeningen", — zegt de Rijksvrijheer van Spaen, t. a. pl., — „hebben tot nu toe (Ao. 1805) in het geslacht v. Scherpenzeel voortgeduurd zonder dat de Heer eenig genot van dit Rechtsgebied had. Evenwel heeft de weduwe 5) van Gerhard Norbert van Scherpenzeel als vrouwe van Dreumel, met den Amptman van Maas en Waal deswegens verschil gehad, maar volgens een verdrag, ten overstaan van 't Quartier van Nijmegen geslooten, en door de Staaten van Gelderland den 29 Maart 1743 bekrachtigd, is aan den tijdelijken Heer van Dreumel de uitschrijving van, en het voorzitten op de Ervendagen van Dreumel toegestaan; en hier tegens heeft hij afstand moeten doen van de uitoefening van Crimineele en Civile Justitie en van de aanstelling van Schout en Buurmeesters (Landdagsreces van 29 Maart 1743)". Dit alles laat zich uit het Leenregister indezervoege bevestigen:

Bibl. 1879 bl. 11: 1882 bl. 161. 2. Maria v. Balveren was reeds in 1542 dood; zie Herald. Bibl. 1882 bl. 163; want toen hertrouwde Jacob Pieck met Hermanna v. der Hovelich, wed. v. de Poll.

1) Zie Navr. XXXV, 125.

2) Herald. Bibl. 1879 bl. 10; 1882 bl. 165; Navr. XXXV, 125.

3) Zie over hem Herald. Bibl. 1879 bl. 32; over zijne kwartieren, Navr. XXIX, 224. XXX, 493, (waar hij als heer tot Dreumel staat gekwalificeerd), en vooral Herald. Bibl. 1882 bl. 176 noot.

4) Navr. XVII, 122b; vgl. bl. 83b met Van Spaen, Inleid. IV, 93, 4.

5) Barbara Catharina v. Baussele.

„Herman Pieck, erve sijner moder Maria (v. Balveren) ontfengt die overste (bovenste) weerden wes tot den Koeweert, Voellen 1) end Bandweerde toe, naemlick den Burenschen weert, die Staetkamer, Kustersweyde ende den Start, bij makinge Ao. 1545. Idem ongeacht sijner moder testament erhelt die weerden onverdeylt te mogen ontfangen, mitz sijner suster Isabella, Johan Schenck's vrou 2), gevende 100 gl. sjaers met 11 m (2000 gl.) te lossen 3 Dec. 1554. — Herman Pieck, erve sijnes vaders Hermans 3 Jan. 1562 (halve dagelix gericht). Idem mundich selffs eedt gedaen 2 Dec. 1570; Idem stelt waerschap 3) int vercopen van 16 mergen in den Gentel (te Geldermalsen, aan de Linge) 8 Febr. 1594 an Herbert v. Lauwick, heer to Geldermalsen 4). Idem belast 4 Oct. 1598 dit leen met 180 gl. sjaers an Dirck Vijgh, amptman (van Neder-Betuwe), te lossen 1 Sept. 1601 met 3000 gl. Idem belast dit leen 28 Mei 1600 met 3384 gl. 14 st. an Dirck Vijgh en Theodora Piex, eeluden 5), Idem crigt confirmatie van erffscheydinge 10 April 1611. — Barbara Pieck huysfrou Gerhard's van den Pol, uut cracht van erffscheyding hares vaders Hermans, 3 Dec. 1612 beleent met den halven daglixen Gericht des kerspels Dromel ende die vonden met recht daerto gehorende, daerbeneven haer andeel an de weerden ende sanden an ende in den Waelstroom tegen Dromel, in den Ampte tusschen Maes en Wael gelegen, ende die sanden die daerin vallen mogen, in diepen, in drogen, met allen heuren tobehoren, van Wameler Stock dwers over de Wael. Eadem verbeterende haer voorsz. leen met d'ander helft des voorn. Gerichts ende vonden, maeckt 12 Sept. 1621, dat haer leenvolger sal uutkeeren 1500 gl. an sijnen broder ende 2000 gl. an sijne susteren. Ende verandert 17 Sept. 1621 die 1500 op 1000 gl. ende die overige 2500 voor d'andere kinderen, daerin die leenvolger

1) later, in 1690, de Veulenweerd genaamd.

2) Isabella of Belia Pieck, in 1549 in 't huwelijk getreden met Johan Schenck van Nijdeggen, drost van Middelaar; zie Herald. Bibl. 1882 bl. 164; Geld. Volksalm. 1897 bl. 73. Hij was toen weduwnaar van Johanna v. Weerdenburg.

3) Waerscap stellen bet. borgtocht stellen (Meijer, Woordenschat III, 501). Warandisare, Ao. 1310 portare warandiam = borgstellen, in Mid.nederd. eene rechte waere doen (Nijhoff, Gedenkw. I bl. 120).

4) Herbert v. Lawick † 1610, gehuwd met Catharina Hol(le); zie mijn De voorm. heerschap Malsen en het gesl. v. Malsen (1894) bl. 27.

5) Dirk Vijgh, bijgenaamd de Koning van Tiel, was 18 Juni 1598 als weduwnaar van Heilwig v. Rossem, met Barbara's zuster Theodora (Derrisken) Pieck (te Tiel) in den echt getreden; zie Herald. Bibl. 1882 bl. 167; 1879 bl. 259, 1880 bl. 65.

selffs sijn deel sal hebben. — Mechtelt Jacoba v. de Pol, erve haeres moeders Barbara Piecks, beleent sijnde 3 Maart 1652, tuchtigt haeren man Floris v. Eyck. Eadem vermits haeren eheman als hulder overleden, 17 Sept 1658 eedt vernieuwt door haeren hulder Caspar Antonie v. Lynden. Eadem maeckt 21 Junij 1664 haer nichte Barbara Catharina v. Scherpenzeel, nae haer doot uyt dit leen 250 gl. jaerlijx te lossen met 5000 gl. Eadem draecht op dat geheele daegelijcks gericht des karspels Dreumel ende die vonden met recht daertoe gehoorende aen Gerret v. Scherpenzeel, die daermede beleent is den 13 Junij 1667. — Juffr. Catharina v. de Pol, erve haeres susters Mechtelt Jacoba beleent met het aendeel aen de weerden ende sanden (als voornoemd), draecht hetselve leen op aen Cornelia v. d. Pol, weduwe van Johan v. der Clouse heer tot Waelderen, die daermede beleent is den 30 Martij 1672. Nota. Deze Johan v. der Clauss (Cluse), heer van Waalre, had 13 Maart 1661 vóor het Hof van Gelderland geprocedeerd tegen de poldermeesters van Dreumel, Alfen en Wamel over het recht om door deze dorpen waterleidingen en leigraven te maken 1). Eadem beleent 25 Mei 1672 uyt haer eygen hoofde als leenvolgersche van haer suster Mechtelt Jacoba v. der Pol. — Gerret v. Scherpenzeel, heer tot Dreumel, verbint 7 Juli 1673 het dagelijx gericht des karspels Dreumel judicatum solvi des Hoves van Gelderlant 2) tusschen hem en vrouwe Cornelia v. de Pol, weduwe v. der Clouse". Nota. Deze Gerrit (Gerhard) v. Sch. tot Dreumel werd 21 Juli 1677 door het Hof van Gelderland veroordeeld, om ten behoeve van Cornelia v. de Poll, vrouwe tot IJzendoorn, de weerden, genaamd de Koeweerd, de Boomgaard en de Ossenweerd, onder Dreumel gelegen, in te ruimen, in wier bezit het haar bevestigde 3). Zij (Cornelia) „draecht

1) Registers op het archief van dit Hof, bl. 188.

2) Cautio judicatum solvi beteekent in gebroken Latijn letterlijk: waarborg of zekerheidsstelling tegen het niet nakomen (solvere, ontbinden) der rechterlijke uitspraak (judicatus). Deze cautie moest een gedaagde stellen, die zich liet vertegenwoordigen door een procurator of gevolmachtigde. Men kende te Rome twee soorten van dergelijke cautiones, nam. cautie om te betalen hetgeen waartoe men zou veroordeeld worden, alsook waartoe men veroordeeld was. Cautio judicatum solvi is dus z. v. a. Cautio pro judicato (v. Wassenaer), cautio pro expensis litis (Hugo de Groot), cautio pro sumtibus (S. v. Leeuwen), cautio voor de kosten van den processe (Van der Linden). Zie Cautio Judicatum Solvi, dissertatie van Mr. H. J. J. Post (Utrecht, P. den Boer, 1895) bl. 6, 7. Gerrit v. Sch. stelde alzoo zijn daaglijksch gericht te Dreumel ten onderpande, dat hij de kosten van zijn geding met Cornelia v. de Pol vóor het Hof van Gelderland, zou betalen.

3) Registers bl. 220; vgl. met Navr. XVI[illegible]

haer aendeel van dit leen met sijn lasten op aen haer soon Gerart Huybert v. der Clouse, Heer tot Isendoorn etc., die daer mede beleent is den 18 Nov. 1678. — Nadat Vrouwe Barbara Catharijna v. Scherpenzeel, douagiere de Mierlo, 1) het aendeel der weerden, in specie den Ossen- en Veulenweert ingewonnen had, is zij 9 Sept. 1690 daermede beleent. — Gerhard 2) v. Scherpenzeel, erfgenaem sijns vaders Gerrit, 26 Juli 1712 beleent met het dagelijx gerigt des kerspels Dreumel en die vonden met regt daertoe gehorende. — Gerhard Norbert v. Sch. 30 April 1736 beleent uit kragt van testament van Barbara 3) v. Sch., douariere Grevenbroeck, van 28 Junij 1735. — Barbara Catharina v. Baussele, douariere v. Sch., 4) in qualiteit als getogtigde boedelhouderse 4 Nov. 1741 beleend met 't gehele dagelijks gerigt des Karspels Dreumel ende die vonden, daarbenevens met 't aandeel der weerden en de sanden enz., sijnde twee leenen. — Hendrik Jan Francis v. Sch., minderjarig erfgenaam sijns vaders Gerhard Norbert, beleent 20 Junij 1753 met deze twee leenen. Idem meerderjarig geworden eed vernieuwt 19 Febr. 1759. Idem, na bekomen approbatie van de donatio inter vivos, draagt dese leenen op aan sijn suster en swager Ida Francisca Maria Hyacintha Catharina v. Sch. en Jan Louis Carel de Heusch, ehel., die 15 Junij 1765 daermede beleend sijn. — Als erfgenaam zijner moeder Ida Fr. M. H. C. (v. Sch.), wordt Marie Gerard Carel v. Sch. Heusch 15 Juni 1792 beleend.

Betreklijk het aandeel aan de weerden en zanden over en in den Waalstroom, hetwelk Theodora Pieck, gade van Diderik Vijgh, krachtens de erfscheiding van haren vader Herman P., 3 Dec. 1612 verkreeg, meldt het Leenregister 't geen hier volgt. Zij stelt 21 Dec. 1630 tot nieuwen hulder aan Diderik v. Lienden, heer tot Hemmen 5). — Joost Vijgh, erve sijner

---

1) Dit is, gelijk ook uit het vervolg van 't Leenregister blijkt, douairière v. Grevenbroeck, heer van Mierlo. Jan v. Grevenbroeck, heer van Mierlo, zoon van Rasmus bij Johanna v. Dinther gezegd Bloeymans, tr. Christina Pieck (dr. v. Derk P. van Tienhoven bij Anna v. de Velde); zijne zuster Elisabeth v. Gr. trad in den echt met Christina's broeder Joost P., heer van Zuilichem, welke heerlijkheid zij als zijne weduwe 23 April 1630 aan Constantijn Huygens verkocht (Herald. Bibl. 1882 bl. 155).

2) Gerhard Norbert. 3) Barbara Catharina.

4) nml. van Gerhard Norbert v. Scherpenzeel.

5) en Blitterswijk, haar schoonzoon, als gehuwd (sedert 25 April 1619) met hare dochter Heilwig Vijgh. Zoon van Frans bij Anna Agnes v. Lynden, vrouwe

moeder Theodora Pieks, beleent 3 Dec. 1639. Zijne zuster Adriana V. draagt haar 1/3 deel van dit leen 22 Febr. 1666 op aan Juffr. Anna Cornelia v. Rede (dochter v. Adriaan Reinier tot Hernen), die er 5 Maart deszelfden jaars mede wordt beleend. Nota. Adriana V. († ongehuwd 5 Juni 1665) was ook eigenares van een gedeelte der Prinsenwaard te Wamel, waarvan het overig gedeelte den Tielschen burgemeester Cornelis Vijgh toekwam. — „Derck Jacob Vijch, heer tot Isendoorn 1), erve sijnes vaders Joost, beleent, laat sijn dispositie 30 Sept. 1666 approberen, en doet zelfs eet 5 Oct. 1670. — Adriaen Ponsen laet registreren sijn verwin ende des Lantschaps approbatie 20 Nov. 1675. — Frans v. Linden 2), heer tot Hemmen, 18 Dec. 1693 beleent met 2/3 parten in de helfte van den Ossenweert ende de halve Coeweert, mitsgaders weerden ende sanden aen ende in de Waelstroom tegen Dreumel, eertijts de heer van Isendoorn 3) toegehoort hebbende ende bij Adriaen Ponsen bij subhastatie aengecocht 4), [waarvan] 1/3 part door jufferen Anna Cornelia en Joachima v. Rede van Hernen geacquireert [was]. — Zijne dochter Elbertina, 22 Aug. 1722 beleent als erfgenaem haers vaders. — Frans Jan v. Hekeren 5), 16 Oct. 1740 beleend als haer erfgenaam. — Zijne dr Florentine Hendriëtte 6) erft van hem en wordt 29 Jan. 1768 beleend. Zij draagt 9 Aug. 1769 dit leen op aan Engelbertus Tiberius

van Hemmen en Bl.; zie Herald. Bibl. 1880 bl. 74, vgl. met ibid. 1879 bl. 271. Diderik's en Heilwig's dr Anna v. L. trad in 1647 met Adriaan Reinier v. Reede van Hernen in den echt (Geld. Volksalm. 1877 bl. 31; Navr. XLVI, 451).

1) lees: half Isendoorn, beleend 30 Sept. 1666; want hij bezat deze heerl. gemeenschaplijk, eerst met Mechteld Jacoba v. d. Poll († 1672), daarna met hare zuster Cornelia, weduwe van Johan v. der Clouse, heer tot Waalre, Weert en Aalst; zie verder Herald. Bibl. 1879 bl. 269, 70; 1880 bl. 11, 69.

2) denklijk zoon van Diderik v. Lienden en Heilwig Vijgh, bovengenoemd.

3) Derck Jacob Vijgh, † 1682.

4) d. i. bij gerechtelijken verkoop (subhastatio). Zulke goederen toch, in failliete boedels, lagen sub hasta, d.i. onder den (met ijzer beslagen) staf des rijksambtenaars. Bij verkoopingen toch of verpachtingen van staatswege werd bij de oude Romeinen eene lans in den grond geplant, om de plaats en tevens het officieel gezag van den ambtenaar aan te duiden; van hier sub hasta vendere = in 't openbaar (gerechtlijk) verkoopen.

5) Deze v. Heeckeren, uit den tak van Enghuizen, † 12 Mei 1767, gehuwd met eene Gravin v. Rechteren, had tot ouders Jacob Derk v. H. en Heilwig Charlotta v. Lynden, dr van Frans tot Hemmen (bij Charlotte v. Brienen tot den Musschenberg). Elbertina v. L. was dus eene zuster van Heilwig Charlotte en tante van Frans Jan. Vgl. Herald. Bibl. 1882 bl. 89, 90.

6) Zij, geboren 11 Sept. 1739, † te Zutfen 24 Jan. 1814 als chanoinesse (kanonikes) in het stift ter Hunnepe (te Diepenveen, bij Deventer); ibid. bl. 91.

Haring van Haringsma toe Heeg, die 12 Sept. er mede beleend wordt en zijne huwlijksvoorwaarden van 14 Juli 1773 den 12 Juli 1774 laat approberen en registreren".

„Een stuck Uterweerts, genoomt den Start, noch een stuck daer beneden an gelegen, geheyten het Sayweertge, met een stuck van den Burenschen weerdt, allet an malcanderen, in den kerspel van Drömel gelegen, tsamen groot stijff 15 mergen lants, met allen heuren tobehoren, met eggen, eynden 1), patingen 2) ende graven 3), daer noortwert die benedenste Balverensche weert, oostwert dieselve Balverensche weert met den grienden ende butenpassen anden Bandijck aldaer behorende, westwert die reste van den voorn. Burenschen weert den heer van Isendorn 4) noch tobehorende ende suytwert die oude Koeweyde ende Koeweert met tgene Gerrit Peterszn, molener te Tiel, den voorn. heer van Isendorn affgecoft heeft, naestgelant ende gelegen sijn, met twe erflicke uutwegen tot deselve 15 mergen te gebruken, den eenen over den ouden Meydijck, deur des Heeren van Isendorns weerden ende deur den drayboom tot op den Bandijck to, ende den anderen over des Heeren van Isendorns weerdt, genoomt den Burenschen weert tot op den Waelstroom to, welcke 15 mergen van den weerden ende sanden in de Wael tegen Dromel gelegen sijn affgesplit, tot Zutphenschen rechten" ontfangen 16 Oct. 1595 bij Cornelis Both 5) ende Johan Splinters, bij transport Herman Pieks, die sijn reste van den Burenschen weert te waerschap 6) stelt. Van Cornelis erft het zijne dochter Anna (Bots), gade van Cornelis v. den Pol, ontvanger „der gemeynen midlen slands van Utrecht", beleend 10 Juli 1613. Bij opdracht van dit echtpaar en van Johan v. de Pol en Anthonia Bots, wordt Nathan Clautier 17 Juli 1623 met het geheel beleend. Zijn zoon Johan Clautier als zijn erfgenaam draagt het 13 Jan. 1631 op aan Joost Vijgh. Verder als boven [Dirk Jacob Vijgh — Adriaan Ponsen enz.] April 1740 onverhefte leenen 7).

„Vijff mergen vijff hont ende omtrent derdehalve rode uterweerts ter goeder maten an den anderen liggende 8), in den nedersten Balverenschen weert van beneden opwerts, als die den

1) hoeken, eindpunten. 2) bepoting. 3) gegraven slooten.
4) Herman Pieck Hermanszn., † 1612.
5) Later ontmoet men Both v. der Eem.
6) borg. 7) Groot Geld. Plakkaatboek III, 673a.
8) aan elkander liggend.

16den Aprilis 1597 bij Adrian Pelgrimszn, gesworen lantmeter te Buren gemeten ende afgepaelt sijn, streckende van den grave van den Start van d'een sijde ten halven die kille deurgaens op tot an Pels des veermans huysken ende voorts ten halven grave tot anden dwarssloot ofte dwarsgrave, daermede die benedenste ende bovenste Balverensche weerden van malcanderen gescheiden werden, ende and' andere sijde eensdeels langs den grave van den Start voorss. ende den Burenschen weert schieff op na den voorss. dwarssloot, daer noortoostwert die heer van Isendorn, den bandijck suydoostwert, Cornelis Both ende Johan Splinter t' Utrecht met Gerrit Peterszn suydwestwert ende die Heer van Isendorn na de riviere van de Wale noortwestwert naestgelandt sijn, met eggen, met eynden, met allen haren rechten ende tobehoren; ende daerto eenen vrijen op- ende affganck over den ouden Meydijck deur des voorn. Heeren van Isendorns weerden deur den drayboom tot op den bandijck to ofte deur die kille ende grienden daeran gelegen, alwaer den uutwech bequaemst bevonden sal worden. Noch eenen anderen uutwech over des Heeren van Isendorns Balverenschen weert tot opden Waelstroom to. Welcke 5 mergen 5 hont ende 2½ rode van des voors. Heeren van Isendorns weerden ende sanden in de Wael tegen Dromel gelegen, sijn affgesplit, tot Zutphenschen rechten ontfangen bij Johan Strick bij overdracht van Herman Pieck, heer van Yzendoorn, 7 Mei 1597, wiens erfgenaam is zijn zoon Adriaan Strick, advokaat voor den Hove van Utrecht, beleend 23 Oct. 1605, die het overdraagt op zijn broeder Dr. Johan Strick 7 Sept. 1614; van dezen gaat het over op Cornelis v. de Geyn, beleend 6 Jan. 1624, die het wederom overdraagt aan Nathan Clautier, beleend 28 Sept. 1626. Verder als hier onmiddellijk boven: Johan Clautier — Joost Vijgh — Dirk Jacob Vijgh — Adriaan Ponsen.

Zagen wij boven, dat in 1470, bij de beleening van Johan Adriaanszn v. Balveren, na den dood zijns grootvaders Zeger v. de Poll, met gezegde weerden, een stuk er van werd afgesplit ten behoeve van Catharina v. de Poll, de zuster van Johan's moeder Adriana, en de gade van Jacob v. Riemsdijck 1); dit perceel, waaraan Catharina haren man toenmaals tochtte, zien

1) Hunne nazaten vormden volgens sommigen den Overijselschen tak v. Riemsdijk, door mij beschreven in Navr. XXXII, 126—37; zie zijne biografie ibid. XXXV, 57—9.

wij in het Leenregister aldus omschreven: „Een stuck landts gesplit uut den weerde to Dromel angaende op eenen Dam ende Meydijck, liggende tegen erve Gerrit Hollen an dat nederste eynde, met 3 roden lants breet buten denselven Meydijck te dijcken ende sijnen orber 1) te doen, opwert gaende ant nederste eynde, beneden an hofstat Sweders v. Kloetwijck, end dat recht aver to sien an nederste eynde beneden an hofstadt Derck Willems to Senwijnen, so recht aver streckende tot in den Wale, end dat landt ende dat erve so voirt opstreckende an mijns gen. Heeren erve, geheyten des Hertogenweert, met al sulcken anvalle als daer anvallen magh. Ende indien t' eeniger tijt die middelweerden an malcanderen lenden, so sal dat gescheiden sijn ter laetster sijpen 2) ter halver killen 3) met al sulcken potinge ende timmeringe als daerop staet; — tot een Zutphensch leen. — Catharina, bij overdracht van Johan v. Balveren, in 1473 beleend; insgelijks in 1481 beleend, en in 1493 eedt vernijt. Adriaan v. B., ter begeerte sijnes vaders Johans, beheltlick Catrine voorn. weduwe hare tucht, in 1504 beleend, tocht deze zijnen vader, en tocht 17 Mei 1544 zijne gade Lamberta v. Bronckhorst. Zijn zoon Johan v. B., als erve sijnes vaders Adriaens 9 Maart 1552. Johan's weduwe Margriet, — nml. Margriet Pieck, zijne tweede gade 4), — krijgt 3 Febr. 1574 uitstel, en zijn zoon Adriaan (uit zijn eerste huwelijk), 9 April 1574 als zijn erfgenaam beleend, laat 20 Jan. 1577 zijne zuster Adriana, gade van Herman Pieck († 1612), erven; laatstgenoemde „crigt 2 Juli 1591 dit leen, wesende omtrent 6 mergen, gevrijt van de leensweer 5), om te vercopen an wijlen sijnes broders Anthonis 6) crediteuren, makende wederom te leen het

1) orbaer, orbare, orbore, oorbaer = nut, voordeel.

2) soort waterlossing; werkw. sypen = druipen. De Zijp is een vaarwater bij Oost-Duiveland, reeds aan Melis Stoke (ter Zijpe) bekend; een veer bij Bruinisse heet De Zijpe. Ook eene landstreek benoorden Alkmaar, zijnde een uitgemalen meer. Zijp, zijpe is bij Kiliaan († 1607) een riool, z. v. a. zijpeling.

3) diepte van water tusschen twee droogten, z. v. a. waterkuil. Grieksch *κοῖλον* (holte, diepte). Komt veel in vereeniging met strang voor, zijnde een kolk op eenigen afstand van eene rivier, en door dezen opgeweld.

4) De eerste was Theodora v. Riemsdijck, dr v. Alard bij Margriet Bock (Herald. Bibl. 1879 bl. 10; 1882 bl. 165).

5) d. i. leens-weer.

6) Anthonis of Anton Pieck, ritmeester, † ongehuwd. Zijne ruiters waren in 1581 niet betaald, en bedreven moedwil op de Veluwe. Zijn broeder (Herman) was door de Spanjaarden gevangen genomen (Herald. Bibl. 1882 bl. 165). Herman's gade wordt in het Leenregister Barbara geheeten; denklijk verwarring met zijne moeder Barbara v. Middachten, naar wie zijne dochter Barbara (Pieck) vernoemd was.

Steenkempken met een stuck landts genant den Perck, oyck omtrent 6 mergen, inder heerlicheyt van Isendorn gelegen".

De Eijerweerd geraakte, zagen wij straks, bij huwlijksgift van haren vader Zeger, in 't bezit van Anna v. Balveren († 1574), gade van Elbert v. Boetberg († 1561). Deze weerd, to Dromel gelegen, angaende 1) boven an der Kerckenweerdt van Tiel, tot Zutphenschen rechten Anna, 15 Sept. 1535 beleend, tochtte 25 Febr. 1542 haren echtgenoot. Door haren zoon Zeger v. Bodbergen vernieuwde zij als weduwe 26 Sept. 1562 den eed, en als haar erfgenaam gaf deze Zeger 14 April 1599 aan Henrick v. Boetbergh, zijn broeder, dit pand over; hetwelk Elbert v. Boetbergh, zoon van Hendrik's broeder Johan, ten behoeve van Hendrik ontvangt, terwijl deze Elbert als erfgenaam van zijn oom Hendrik er 8 Juli 1616 mede beleend wordt. Elbert v. Bg. verpacht dit leen 17 Oct. 1618 aan Dirck Henricks en Henrick Dircks voor vijf jaren, jaarlijks voor 600 gl., „daeran te corten tgene tot bewaringe des weerts verkribt wort, ende so 't verschot die pacht overtreft tselve bij verlengering ofte anders oick an 't leen te verhalen". Dezelfde Elbert belast dit leen 30 Oct. 1619 met 312 gl. jaarlijks aan Jacob Mom 2) en Cornelia v. Culenborg 3), echtelieden, te lossen in 6 jaren met 5000 gl. Johan v. Boetberg, 29 Oct. 1623 erfgenaam van zijn broeder Elbert, draagt het op aan Sweder v. Brakell, — gehuwd met Jacob Mom's eenige dochter, Anna Catharina 4), — die er 22 Jan. 1624 mede beleend wordt. Casper v. Br., zijn onmondige zoon, 9 Aug. 1642 beleend, heeft tot leenvolger Assueer Willem v. Br., minderjarig, 20 Juni 1656 beleend met 1/8. Als erfgenaam van Assuerus v. Br., ziet zich Philips Jacob v. Spangen,

---

1) palend, grenzend.

2) den beruchten ambtman van Maas-Waal, 12/17 April 1621 te 's Gravenhage wegens landverraad onthoofd (Herald. Bibl. 1883; zie beneden bl. 163, 4).

3) dochter van Zweder v. C., niet heer van Maurik (Herald. Bibl., t. a. pl. bl. 165), maar gegoed aldaar. Zie over hare afstamming, t. a. pl.

4) Ibidem. Sweder v. Br. tot Blikkenburg († 18 Juli 1641, begr. in St. Servaas te Utrecht) had tot ouders Jasper (Swederszn bij Aleid toe Boecop) en Beatrix de Voocht v. Rijnevelt (Hendriksdr bij Agnes Schaer v. Amerongen). Aldus Herald. Bibl., t. a. pl., bl. 166, hetgeen echter met de aldaar opgegeven kwartieren niet overeenkomt; want volgens deze is eene jonkvrouw v. Delen Sweder's grootmoeder, eene v. Boecop van Harsseloe zijne overgrootmoeder geweest. Hetzelfde geldt van zijne moederlijke kwartieren, volgens welke Jor. Sweder eene Coninck tot grootmoeder van moederskant, eene v. Amerongen (sic) tot overgrootmoeder van die zijde heeft gehad. Dit verschil ontmoet men niet in de kwartieren zijner gade Anna Catharina Mom, † 9 Nov. 1663, bijgezet in de [illegible] echt; zie t. a. pl.

heer van Spangen 1), 14 Oct. 1681 beleend; zijn zoon Philips Christiaan v. Sp., heer van Spangen, Baudries, enz., erft van hem; bij zijne beleening i. d. 4 Oct. 1686 is Dr. Alexander Moeliart hulder, die ook hulder is bij de beleening i. d. 16 Dec. 1691 van Charles de la Torre, heer van Valkenisse 2), Middelharnis, Tol 3), Spangen, enz. als erfgenaam van zijn neef Philips Christiaan. Philips Louis Joseph v. Sp., erfgenaam zijns zoons Huibert v. Sp., verwekt bij Justina Adriana de Torre, eenige dochter en successeurse feudal 4) van Maria Cornelia v. Sp., verwekt bij Charles de la Torre, die eenige leenvolgster en erfgename was geweest van haren broeder Philips Christiaan v. Sp., — ziet zich 17 Juli 1720 beleend, en draagt dit leen op aan Antony v. Geytenbeek en Luytera v. Lutterveld, echtelieden, alsmede aan Petrus v. Stuyvenberg en Gerritje v. den Pauwert, echtelieden, die er in dato mede beleend zijn.

Had Elbert v. Boetberg ten behoeve van Jacob Mom en gade Cornelia v. Culenborch 16 Sept. 1620 opgedragen „Den halven Eijerweert met anwas, diepen, drogen ende allen tobehooren, in den kerspel van Dreumel, zijne dochter Anna Catharina Mom, echtgenoote van Assueer v. Brakell, werd als erfgename haars vaders 6 Febr. 1623 beleend, liet 11 Oct. 1636 hare dispositie approbeeren, wordt 31 Maart 1655 met 7/8 van die waard beleend 5), en draagt het pand in dato op aan Hendrika v. Brakell, die 1 Febr. 1659 hare dispositie laat approbeeren. Uit kracht dezer dispositie zijner moeder ziet zich Philips Jacob v. Spangen, heer van Nijecoop 6), 12 Jan. 1664 beleend met 7/8 gedeelten van deze waard met alle sijne diepen, droogen, aenwassen, toebehooren ende aencleven van dien, soo tegenwoordich als toecomende, daeronder gehoorende den uytgeroeyden

---

1) voormalig kasteel in Zuid-Holland, nabij Overschie, stamhuis van het adellijk geslacht v. Spangen (J. B. Rietstap, Beknopt Aardr. Woordenb. van Nederl. en zijne Koloniën, Groningen, Wolters, 1892). Het komt op de kaart van Delfland Ao. 1746, in Tegenw. Staat van Holland (XVI) VI, niet voor, wèl aldaar bew. Ouderschie „de Spaansche Molen".

2) In mijn afschrift „Leenregister" staat „Vulkenesse".

3) Er staat „Middelhernis, Tol". 4) leenvolgster.

5) Dit zal toch wel haar gelden, hoewel er eigenlijk „Anna Mom" staat, nadat „Anna Catrin Mom" is voorafgegaan. Achter deze beleening leest men: „N.B. Is van den gehellen [geheelen] weert, vide den brief v. belening".

6) Nieuwkoop, in Zuid-Holland, noord-west van Woerden, omvattend het dorp Nieuwkoop, gedeelten der dorpen de Meye en Noorden, benevens de buurt Achttienhoven.

rijsweert, bij Derck Cornelissen, pachter van het klooster Senwerden 1) gepacht, met alle ap- ende dependentiën van dien, gelegen aen de Tielsche sijde en nochtans gehoorich onder het karspel Droemel in Maes en Wael, daer oostwaert den Kercken-weert, zuydwaerts den Waelstroom, westwaerts het Kijfweertjen ende Noortwaerts de Commanderie van Tiel, den Cruys ende Gasthuysweert naest gelegen sijn". Verder volgen de beleeningen van Philips Christiaan v. Spangen, Charles de la Torre, enz. enz., precies als boven.

De Middelweerd beneden den Eijerweerd „tegen Senwenden 1) an de Tielreweertsche sijde, affgesplit van de weerden ende sanden in de Wael, werd door overdracht van Herman Pieck, heer van Isendorn, 2 Juli 1594 ontvangen door Johan v. Goltstein, wiens zoon en erfgenaam Willem v. G. 15 Jan. 1621 beleend wordt.

Deze verklaart 14 Juni 1636, „dat dit leen onder sijnne samentlicke na te latene kinderen gelickelick sall deylbaer sijn sooviel de weerde van dit leengoet angaet, mits dat tselve ongesplit sall blijven ende tegens sijn ander allodiael goet gelic sall gedeylt worden". Uit kracht dezer dispositie haars vaders, Aleyda v. G., gade van Frederik v. de Velde, „bij deilinge beleent sijnde", tocht deze haren echtgenoot 2 Nov. 1663 „tot wederhijlickens toe ende maeckt hetselve leen onder haere kinderen deilbaar. Hij, luit.-kolonel 2), als respectieve stiefvader en vader der kinderen van Aleyda v. G., wordt 27 Juli 1681 uit kracht der geapprobeerde moederlijke dispositie beleend, en bezwaart als gevolmachtigde van Adriaan, Aleyda Geertruyt en Louisa Clara v. den Velde (sic) tenzelfden dage dit pand ten behoeve van Adriaan Ponsen, overscholtus van het ambt tusschen Maas en Waal, en Heesken v. Gein, echtelieden, met 2500 carolusgl. Adriaan voornoemd laat 30 Juni 1682 zijne dispositie approbeeren, en Aleida Geertruit wordt 9 Maart 1695 als erve haers vaders Frederik beleend. Anna Magdalena v. Beest van Renoy, douariere Heerma 3), erfgename harer halve zuster Aleida Geer-

---

1) Zennewijnen.

2) Blijkens het boek der huwlijksproclamatiën van Rijswijk (gemeente Maurik) is de HoogWelGeb. Heer Fredrich v. der Velden tot de Brey [d. i. denkelijk „de breede landstreek", eene benaming thans nog aan een perceel uiterwaarden te Rijswijk klevend], 25 Aug. 1680 met Vrouwe Maria Vonck van Lienden tot Lievendael op den huize Lievendaal (o. Amerongen) gehuwd.

3) Datzelfde boek van huwlijksproclamatiën vermeldt i. d. 24 Sept. 1682: „de

truid v. de Velde, wordt 30 Aug. 1706 beleend; haar zoon Otto Carel Antony v. Heerma is hulder. Otto v. Beest van Renoy draagt 25 Aug. 1711 zijn 1/5 deel in dit leen op aan Derk Joosten. Otto Carel Antony v. Heerma wordt als erfgenaam der moeder zijner vrouw Anna Magdalena v. Beest (van Renoy) 19 Maart 1716 beleend. Hij en gade Maria Agnes v. Hoevel 1) verbinden 6 Nov. 1716 dit leen of 4/5 deel er van voor 2600 gl. aan de echtelieden Gerhard v. Geland en Elisabeth Bissier, en dragen het aan dezen Gerhard op, die 8 Oct. 1720 de beleening ontvangt. Terwijl laatstgenoemde 4 Febr. 1727 consent verkreeg om op het leen van Derk Joosten, zijnde 1/5 deel, te procedeeren, draagt hij zijne 4/5 deelen op aan Nicolaas Hamel, beleend 4 Febr. 1727. Hij draagt met zijne vrouw Maria v. Geelandt dit leen op aan Elisabeth Bissier, weduwe (van Gerhard) Geelandt, die er 8 Febr. 1747 weder mede beleend is. Namens zijne vrouw Maria v. G. erfgenaam harer moeder Elisabeth Bissier, ziet zich 11 Mei 1757 Nicolaas Hamel beleent. Dit echtpaar draagt het leen op aan Namna v. Hoytema, die er 5 Sept. 1757 mede is beleend, van wien het 7 April 1774 vervalt op David v. Hoytema, gelijk het door Namna's dood op wijlen diens vader Dominicus v. H., en van dezen op hem gedevolveerd was. Van David vervalt het 20 Mei 1788 op zijn broeder Dominicus Namna v. H.

Gelijk wij boven zagen, droeg Otto v. Beest van Renoy 25 Aug. 1711 zijn 1/5 deel van den Middelweerd op aan Derk Joosten, wiens zusters Elisabeth J., gehuwd met Aelbert v. Oort, Jantjen J. en de zes kinderen van Aeltje J., 11 Febr. 1732 als erfgenamen dit „geregt vijfde part" ontvangen. Zij dragen het op aan Nicolaas Hamel, 11 Mei 1757. Van dezen 5 Sept 1757 aan Namna v.

HoogEd.WelGeb. Heer Tiardt (Tjeerd) van Heerma, Heer tot Holibiuds (??Holwinden?) en HoogEd.WelGeb. Joffr. Anna Magdalena v. Beest tot Requoy (sic) in Vrieslant getrouwt".

1) v. (den) Hövell, dr v. Hendrik Jacob bij Geertruid Maria v. Goltstein. Deze v. (den) Hövells, voerend in goud een leeuw van blauw, waren gegoed te Andelst (Over-Betuwe) en te Hien (bij Dodewaard, in Neder-Betuwe). Maria Agnes' huwelijk met Otto Carel Antony v. Heerma, destijds luitenant bij het regiment van den overste v. Ripperda, werd 24 Oct. 1708 op den huize Hienderoort (te Hien) gesloten. Later was hij kapitein te Groningen bij het regt. Veltman, en † ald. 6 Febr. 1745; zijne gade † ald. 8 Juni 1742, oud 60 jaar; zie Navr. XXVII, 428, 634; 'VIII, 105—7; XXXIII, 393, 4. Tusschen de Hiensche straat en den Dalwagen (van Opheusden naar Dodewaard) ligt de Heuvelswal, te Akkooi in 1740 een Hovelskamp. Ook in de nà 1892 uitgegevene genealogie v. Hö(e)vell (Hovele) tot Westerflier, enz. enz. komen twee alliantiën v. Hövell—v. Heerma tot Holwinden voor.

Hoytema, enz, enz., precies als hier onmiddellijk te voren.

„Eenen Uterweert deser tijt Rijsweert wesende angaende an den Wamelschen Stock, eensdeels liggende boven annex den Bandijck genant Critersoort 1) ende voorts over die Kille an des graven van Burens Middelweerdt; noch eenen Middelweert daer teyndens over die kille gelegen, streckende nederweerts langs Balverens- ende Burensweert, met de voorss. Balverens ende Burens alde weerden, streckende tot den Koeweert ende den Hogen Volenweert, den Hubert v. Doirnick deser tijt in pacht heeft; — van altwelck een afrading 2) gemaeckt ende palen geslagen sullen werden, so die voors. partijen in haren bepalingen van outs ende tegenwoordigh gelegen sijn, ende den Butenweert met allen sijnen rechten ende tobehoren, met anwas ende anval, in hogen ende legen, diepen ende drogen, vischerie ende vogelrie ende voorts alle middelsanden tegen de voorss. weerden anvanck ende afganck deser tijt gelegen, ende voorts die in tocommenden tijden in den Waelstroom solden mogen opcommen, volgende 3) die beleninge ende verschrivinge des Heeren van Isendorns voorolderen daervan ende van 'trecht van dien gegeven; — welcke partijen van de weerden en sanden in de Wael tegen Drömel gelegen affgesplit ende ten besunderen Zutphenschen leen opgedragen sijn 24 Nov. 1599 bij Herman Pieck, heeren to Isendorn tot behoeff van sijner dochter man.

Diedrick Vijgh, Amptman in Nederbetuwe, ende sijn huysfrou Theodorica Piecks, denselven tot een ewige waerschap stellende sijne bovenste ende benedenste Volenweerden met den Struyckweert, rijsweerden, anwassen ende sanden in den Waelstroom, tegenwoordig ende tocommende, voorts alle erven ende goederen, die hij tegenwoordig in den kerspel van Drömel ende in den alingen Ampte tusschen Maes ende Wael heeft ende vercrigen magh. Hierbij is Diedrick's zoon Carl Vijgh, raet 4) enz., zijns vaders hulder. Diedrick's dochter Heylwich Vijgh 5) wordt 21 Dec. 1630

---

1) z. v. a. het oord van (de) Criter, vermoedlijk een familienaam: criter (kryter, krijter) = schreeuwer. In 1740 „Kritters Oorth" geheeten.

2) afperking. P.Czn Hooft bezigde afraeyen in den zin van afbakenen, de grenzen bepalen door groeven, voren of slooten.

3) ingevolge, krachtens.

4) Karel Vijgh, uit Dirk's eerste huwelijk, met Heilwig v. Rossum, en namens deze als haar erfgenaam 25 Juli 1594 beleend met de heerl. Zoelen en Aldenhage. Hij was sedert 25 Jan. 1594 ordinaris raad in het Hof van Gelderland.

5) Uit Dirk Vijgh's tweede huwelijk met Theodora Pieck († 15 Maart 1639) zie Herald. Bibl. 1879 bl. 271, vgl. met ibid. 1880 bl. 74, en Geld. Volksalm. 1882 bl. 34. Heilwig V. † 3 Dec. 1638.

uit kracht van maagscheid beleend, met Diderik v. Linden (Lynden), heer van Hemmen en Blitterswijk, haren echtgenoot, tot hulder. Dezes zoon Berend Albert Diderik v. Lynden, heer van Wel en Blitterswijk, wordt als erfgenaam zijns vaders in zijne minderjarigheid 30 Nov. 1653 beleend met een uiterwaard in den Waalstroom tegenover Tiel gelegen, met visscherijen, aanwas en opgaande zanden, voorts alle ap- en dependentiën daarvan. Den 10 Dec. 1669 deed hij zelf den leeneed, en had tot leenvolger 20 Juli 1670 zijn erfgenaam en neef Frans v. Lynden, heer van Hemmen, die 1 Jan. 1694 zijne besloten dispositie liet approbeeren. April 1740 onverhefte leenen 1).

„Een huys ende hofstat, gelegen an de Vergert 2) ende eenen pasch met willigen boven an erve Arnts erfgenamen v. den Pol ende beneden bi de gemeynstraet ende over de ander sijde van der straten eenen pasch met willegen. Item een hofstat gelegen over de straet boven bij Arents erve v. den Pol, beneden bij Fredrick Roloffs soons erffgenamen. Noch 7½ mergen opt Hogevelt, geheyten die Baeckacker, boven bij erve Henrix v. den Pol, beneden Jan v. Bomel. Item 3 mergen op de Nederste Hoffwaden, daer boven gelegen sijn die 7½ mergen voors., beneden die gemeyn straet. Noch 7 mergen gelegen opt Hogevelt, dat Rutgers v. den Pol te wesen plach, geheyten dat Langelandt 3), an beyden sijden gelegen Gerrits erfgenamen van Buren, met den eenen eynde streckende op Roloff Schonensoons erfgenamen lant, ende die ander sijde ande Bergensche Stege, tot Zutphenschen rechten ontfangen bij Gerit v. Buren Ao. 1450, die 30 Juni 1481 zijn zoon Adriaan tot zijn erfgenaam heeft. Deze draagt 19 Februari 1487 over aan Jan v. Balveren drie mergen, de Nederste 4) Hoffwaey geheeten, en beleent zijne zuster Agnes en zijn broeder Henrick met 1/3 van het overige pand. Laatstgenoemde erft in 1504 van hem, en van Henrick wederom in 1519 genoemde Agnes, weduwe van Henrick v. Doorn, met haren zoon Henrick v. Dorn als hulder. Terwijl zij 17 Sept. 1538 door haren zoon Evert den leeneed vernieuwt, ziet zich Henrick v. Doorn Henrickszn in 1544 als minderjarige beleend, die 16 Juni 1556 den eed vernieuwt, en zijne dochter

1) Gr. Geld. Plakk.boek III, 673a.

2) denklijk z. v. a. vergier, in 't Mid.nederlandsch boomgaard.

3) den Baeckacker en Langeland op hogevelt, groot te samen 15 mergen, April 1740 onverhefte leenen; zie Groot Geldersch Plakkaatboek III, 673a.

4) benedenste.

Rembolda v. D., gade van Willem Torck, heer van Aalst 1), laat erven 7 Juli 1614. Deze draagt het op aan hare dochter Johanna Torck, gade van Henrik Lieveston van Abercoorn 2), beleend 26 Sept. 1615. Johanna draagt het op aan haren broeder Beernt Turck, die 27 Aug. 1632 beleend, het pand opdraagt 2 Sept. 1642 aan Johan v. Brakel, met wien „mede compareert Johan v. Balveren, Stadthouder van Maes ende Wael, ende versoeckt approbacie 3) van vercoopinge bij hem in qualité voors. to lantrecht gedaen aen den voorn. Johan v. Brakel van huys, hoff, landerien, groot omtrent tsestich mergen. Zijn zoon Johan v. Br. erft van hem, wordt 13 Maart 1657 beleend, en draagt het tenzelfden dage over aan Bartolomeus v. Heel en Cornelis Martenszn de Graeff.

Nog treft men de navolgende beleeningen aan, „Vijff mergen landts, in den kerspel van Dromel gelegen tusschen erve Segers van den . . . . 4) ende erve Henrix die Koeter 5) tot Zutphensche rechte: Goossen Helle ontfengt dit bij transport Rutgers v. Buren Remboltssoon Ao. 1403. — Seven mergen landts min 2 hont, daervan 3½ in den Broecke, 6½ hont op den Rade ende 2 mergen opt Hoyvelt, Kuixleen tot Zutphenschen rechten bij Martin Johanssoon van Drömel ontfangen Ao. 1403; Johan Martinssoon, erve sijnes vaders Ao. 1405; Idem eedt vernijt Ao. 1424; Martin Janssoon Ao. 1427. — Acht mergen lants, gelegen in den Ganskampe, 4 mergen in den Sandtcamp ende daerentenden buten dijx; 8 hont boven op de Slepe, 1 mergen in den Brunt, 1 mergen in den Langencampe tot Zutphenschen leensrechten: Arent v. den Polle maeckt dit te leen tegen 13 mergen 2 hont ende 3 hoffsteden in den kerspel van Eyerichem 6), in den lande van Buren, die hij vrij crijgt Ao. 1406. Peter v. den Polle Arentssoon ontfengt, neffens die bovenste 10 mergen, 3 mergen op den Slepe, 2 mergen in den Sandtcampe ende 7 mergen in den Ganskampe Ao. 1418; Idem die leste 7 mergen Ao. 1434. — Vijff

1) in den Bommelerwaard.

2) Rietstap's Armorial geeft op: Hamilton markies v. Abercorn, Schotsch geslacht, baronnen van Paisley in 1587, baronnen van Abercorn in 1603, graven van Abercorn 10 Juli 1666, markiezen van A. 2 Oct. 1790.

3) approbatie.

4) De naam is in de leenacte opengelaten; zonder twijfel oogt dit op Seger van de Poll, van wien wij reeds boven gewaagden.

5) de kenter, d. i. de eigenaar of bewoner eener kleine hof-, eener katerstede.

6) Erichem.

mergen lants geheyten die Lambertswey, daer an d' een sijde naest geerft is die Heyligen Geest, an d'ander Rutger Timmerman, tot Zutph. rechten: Peter v. den Pol maeckt dit eerst te leen Ao. 1442. — „Thien mergen landts geheyten die Beenden 1) ende 4 mergen geheyten dat Langlandt met heuren tobehoren; bij Rutger v. den Pol ontfangen Ao. 1404. Johan v. den Pol Johanssoon, bij transport Rutgers voorn., ontfengt die thien mergen op den Beemde tusschen erve der kercken ende papelicker provende 2) der kercken van Drömel, Hubert van Deest 3) and een sijde ende Herman van den Pol an d'ander sijde Ao. 1407; Peter v. den Polle Arentssoon Ao. 1418; idem Ao. 1434. De vier morgen het Langlandt, „tusschen erve Gerrits van Buren Roverssoon an beyden sijden", draagt Rutger v. den Pol in 1407 op aan Gerrit v. Buren Roverszn; terwijl Henrick die Roever van Buren in 1424 vier morgen ontvangt „after den Pol" en drie morgen in de Hongemaet. April 1740 meerendeels onverhefte leenen 4).

Van de Beenden, nu Bemmers, wordt afgesplit 4 × 7 honden lands achter elkander gelegen, grenzende ten westen aan de geestelijke goederen, ten noorden aan de Lege Stege, ten zuiden aan de Bergstege, ten oosten aan Reijr (Reijer) Gijsberts; mitsgaders een stukje lands van 14 hond daarnevens aan, in twee perceelen, dus te samen 7 morgen 5), als een bizonder leen, aan Gelderland ten Zutfenschen rechte leenroerig, met een pond goed gelds te verheergewaden, ontvangen door Thijs Veerthuijsen, die 8 Aug. 1741 voor zich en zijne vrouw Maria Brands daarmede wordt beleend.

Het veer ter plaatse, — thans een voetveer (over de Waal), tegenover de Rodemolen, eene herberg te Zennewijnen, in den Tielerwaard, — staat in het Leenregister, fo. 39 vermeld als „dat Veerstat tot Drömel tusschen Zeneweden (Zennewijnen) ende Droemel, met sijnen tobehooren." Met de navolgende beleeningen: Lamme v. Berchusen holt dat Veerschap te Zenewin Ao. 1326. Ludeken v. Middelwijck Ao. 1379,

---

1) Beemden.

2) land, waarvan de pastoor van het kerspel de prebende, de inkomsten, genoot.

3) Zie over dit oorspronklijk Geldersch, later Groningsch geslacht, dat zegelde met drie koeken of bezanten, elk beladen met een verkort kruis, de beladen koek op de helmvlucht herhaald, — Navr. XL, 194—97.

4) Gr. Geld. Plakkaatboek, III, 673a.

5) Eén morgen = 6 hont; dus 7 morgen (= 28 + 14 hont, d. i.) 42 hont.

die zijne vrouw Lijsbet v. Hessen tocht aan 25 Geldersche gln., tien Vleemsche placken voor eenen gl. gerekent, jaerlix te beuren uut de Veerstat tusschen Zeneweden ende Dromel gelegen Ao. 1401. Ludolph v. Middelwick die Veerstat avergaende tusschen Drömelrelant ende Sonwerlandt 1) tot enen Zutphenschen leene Ao. 1402. Loyff (Ludolph) v. M. als erfgenaam zijns vaders Ludeken Ao. 1404, en wederom in 1415 beleend. Walraven v. Zulen 2) Ao. 1436. Wendelmoet v. Middelwijck door haren hulder Lambert v. M. 3) bastaard Ao. 1428. Ot. v. Zulen Ao. 1455. Bij overdracht van dezen in 1461 Johan v. den Polle. Sander v. Tuyl in 1464 vanwege het onmondige kind van Johan v. den Poll Segerszn. Johanna v. den Pol Johansdr 4) in 1473, die door haren hulder Claerbout de Hase 5) in 1481 te leen bekomt den Weerdt tusschen Dromel ende Zenwijnen, en als gade van Goossen v. Vanderick 6) den eed vernieuwt van het Veer tot Senwaenden 31 Mei 1486, den laatsten Februari 1487 en in 1503; van welke Johanna haar zoon Goossen v. V. 23 Dec. 1528 erfgenaam is. Deze draagt het 11 Juli 1553 over op zijn zoon Cornelis van V., die 31 Oct. 1557 uitstel 7) krijgt en 4 Jan. 1558 den eed vernieuwt. Goossen v. V., onmondig, krijgt 29 Nov. 1560 uitstel, ziet zich als erfgenaam zijns vaders (Cornelis) 31 Maart 1561 door Philips v. V. beleend, en vernieuwt 20 Oct. 1581 den leeneed. Van Goossen gaat het 10 April 1623 over op zijn zoon Philips v. V., gouverneur van het Fort op de Voorn 8) en kapitein, als zijn erfge-

---

1) het land van Zennewijnen. 2) v. Zoelen of Soelen.

3) Naar dezen kan de Lambertswei (Ao. 1442) van hiervoren vernoemd zijn. Of ook naar eenen „die Haze", zie bijv. Lambert die Haze Ao. 1481 vermeld (Rink, Beschrijv. v. Tiel, Bijv. en Bijl. I (Ao. 1836) bl. 36).

4) bij Maria v. Strijen van Zevenbergen, als wed. van Johan v. de Poll, hertrouwd in 1460 met Walraven Pieck (zie Herald. Bibl. 1882, bl. 141); Maria had tot ouders Hugeman v. Strijen, heer v. Zevenbergen, en Geertruid v. Heesbeen (vgl. Noord-Brabantsch Tijdschrift voor Geschied., Taal- en Letterk. (Oct. 1885—Sept. 1886) III, 35. Strijen was verwant met Borsele, Haemstede, Egmond en Wassenaer (Navr. XXXI, 584).

5) destijds burgemeester van Tiel [Rink, Beschrijving, Bijv. en Bijl. I (Ao. 1836) bl. 36, alwaar ook voorkomt Henrick die Haze, richter, en Johan die Haze, Mei 1481]. Willem die Hase Clairboutssoen was in 1454 schepen van Tiel [Rink, Beschrijving, Bijl. M (bl. 20)].

6) Varik. 't Was Gosewijn v. Varick tot Wijenrade, ambtman van Tielre- en Bommelreweerden in 1519, Johanszn bij Margriet v. Isendoorn.

7) nml. van het doen van den leeneed.

8) Het fort Nassau op de Voorn, waarvan wij in Navr. XXXI, 301—12 de lotgevallen hebben medegedeeld.

naam, die wederom zijn zoon Cornelis 2 Oct. 1639 laat erven, behoudens de tucht zijner gade Lubberta v. Golsteyn. Cornelis tocht 19 Juli 1661 zijne gade Joffer Assuera Maria v. Bemmel, en laat 12 Jan. 1664 zijn zoon Philips v. V. erven. Philips doet 30 Sept. 1687 zelf eed, en draagt 11 Mei 1689 dit pand op aan Frans v. Dort heer van Varik, die door zijn gevolmachtigde Cornelis Draeck er mee is beleend. Frans' kleinzoon van moederskant Zeger v. den Steenhuys wordt als zijn erfgenaam „na afgemaekt versuim" 11 Mei 1701 beleend, die het pand 3 Dec. 1707 overdraagt aan Reinhard 1) v. Haeften. Dezes zoon Walraven v. H., erfgenaam zijns vaders, 25 April 1741 beleend, laat het pand na aan zijn broeder Barthold v. H., beleend 25 Jan. 1747, wiens zoon Jan Walraven de Cock v. Haeften 5 Febr. 1773 laat registreeren per clausulas concernentes het geopende testament zijner ouders, terwijl zijn broeder Reinier het pand erft van zijn vader Barthold (10 Dec. 1772) krachtens diens testamentaire beschikking, en 21 Juni 1775 wordt beleend. Deze Reinier, geboren in 1729, heer van Op-Hemert (verleid 30 Dec. 1774) en Zennewijnen, was gezant van onzen Staat bij het Hof van Zweden, daarna bij de Hoven van Konstantinopel en Weenen, in welke laatste functie hij twee, in ons Rijks archief nog aanwezige brieven schreef i. d. 6 Juni 1792 en 12 Juni 1793, waarvan fragmenten als bijdragen tot de geschiedenis van het „Journal de Leide" 2) staan afgedrukt in De Navorscher XXVI, 73, 4. Hij had bij Jeane Cenia Kieck (die in 1799 te Weenen overleed) vier dochters. Het veer te Dreumel keerde echter terug tot de nazaten van zijn broeder Jan Walraven, nml. tot de dochters van dezes zoon Barthold († 22 Oct. 1808), vrijheer van Blitterswijk en Wansum, cornet met rang van luit-kolonel bij de lijfgarde van Prins Willem V, nml. Anna Urselina Margaretha, vrouwe van Meerlo (bij Blitterswijk), † ald. 5 Mei

---

1) Reinier v. Haeften, heer van Op-Hemert en Zennewijnen, in 1671 gedeputeerde, in 1733 dood. In Oct. 1676 gehuwd met Adriana Maria de Cock v. Delwijnen, bij wie o. a. Walraven, heer van O., verleid 26 Maart 1733, Geldersch raad, richter van Zalt-Bommel, dood 1747 kinderloos, en Barthold de Cock v. Haeften, heer van Wadenojen, en sedert 1747 ook van Op-Hemert, gehuwd (in 1719) met Margaretha v. Lynden († 1761), bij wie o. a. Jan Walraven de Cock v. Haeften, heer van Wadenojen en Blitterswijk, ambtman van Bommel, Tieler- en Bommelerwaard, enz., † omstr. 1783.

2) Over deze vermaarde Fransche Leidsche courant zie Mr. W. P. Sautijn Kluit in de Handel. van de Maatsch. der Nederl. Letterk. te Leiden 1869—70.

1877 ongehuwd 1), Margaretha Bartholda, † Aug. 1851 op het kasteel te Blitterswijk, en hare tweelingzuster Constantia Louise Arnoldine (Juni 1846 gehuwd met Alexander Anne baron Quarles de Quarles en † Febr. 1856 te Haarlem). Dit drietal toch moet bedoeld zijn met de „Freules van Haeften", in wier bezit wij het veer in 1841 aantreffen 2). Thans behoort het niet meer aan hare magen.

Ontmoetten wij telkens den geslachtsnaam v. de Poll; zie hier van deze oud-adellijke, steeds Roomschgezind gebleven familie nog het een en ander.

Wolter v. de Poll, in 1320, gehuwd met Nesa van Raitz Rutgersdochter 3).

Seger v. de Poll, in 1326 beleend met de weerden tusschen Kokesweerd en de Voren, is vermoedelijk éen persoon met

Zegerus v. den Polle, die 1 Aug. 1338 ten behoeve van heer Johan v. de Poll (dominus Johannes v. den Polle), kanunnik van Mariënweerd, aan Johan Hack, vóor Ghiselbert Hac en Ghiselbert Roelofszn (filius Rodolphi), schepenen van Tuil, opdraagt drie morgen lands te Zennewijnen, boven de Oude Weide (supra antiquam pascuam), tusschen (het land van) Seger voornoemd en (dat van) Gerard v. Deyl; welke drie morgen Johan v. de Poll louter om Godswil zou bezitten (pure et simpliciter propter Deum habenda et possidenda) gedurende zijn leven, en die na zijn dood aan de abdij van Mariënweerd vervallen zouden 4).

Willem v. de Poll, in 1350. Zijne dochter Mabilia trouwt Tilman v. de Poll 5).

Herman v. den Poll, behoort tot de edelen des kwartiers van Nijmegen, die 3 Mei 1418 een verbond oprichten tusschen de ridderschap en de steden des Lands van Gelre 6).

Seger v. den Poll, Segerszoon bij Catharina v. Apeltern, in 1410 nog minderjarig, en echtgenoot van Johanna v. Weerden-

---

1) Zie over haar Geld. Volksalm. 1897 bl. 71, 2, waar 1802 als sterfjaar van Barthold foutief is (zie De Nederl. Heraut 1887 bl. 184), en ten onrechte sprake is van Mierloo; dit toch ligt in Noord-Brabant (arr. Eindhoven); doch Meerlo in Limburg.

2) in A. J. v. der Aa, Aardrijksk. Woordenb. der Nederl. o. h. w. „Dreumel".

3) Navr. XVI, 155b, 6a.

4) Cartularium van Mariënweerd door James de Fremery, bl. 286 (no. 473).

5) Navr. XVI, 155b, 6a. 6) Nijhoff, Gedenkw. III bl. 348.

burg, behoort tot de edelen van 't kwartier van Nijmegen, die 17 April 1436 zoodanig verbond oprichtten 1).

?? Johan v. der Poll, ten wiens behoeve door Johan v. Brienen op zijn goed te Bercheren (o. Bemmel) eene jaarrente van 35 rijnsche guldens gevestigd was, welke Alphart Schymmelpenninck, Johan v. Steenbergen van Nijenbeek, Johan v. Holthusen en Sander en Andries Schymmelpenninck 29 Mei 1465 beloven weder in te lossen, onder verband van vrijwillige inleisting binnen Arnhem zich daartoe verplichtend 2).

?? Willem v. de Poll, 25 Juli 1467 door hertog Adolf van Gelre tot zijn beziener en tolschrijver te Zalt-Bommel aangesteld, onder belofte hem daarvan niet te ontzetten, eer hij hem den pandpenning van 700 rijnsche gulden terugbetaald had 3).

?? Henrik v. den Poyl, in 1473 tot richter van Tiel beëedigd (des sonnendach na sinte Maartendach) namens Karel van Bourgondië, wordt Mei 1481 door Maximiliaan van Bourgondië onder de verplichting gesteld, van zijn deel van het schoutambt van Tiel 100 rijnsgulden aan dezen uit te keeren, terwijl Hendrick die Haze van zijn deel evenveel geven zal 4).

?? Seyger v. den Pol, koster van O. L. Vr. kerk te Deventer, en Hille, zijne vrouw, verkoopen 10 ggl. per jaar uit de huizen en erven in de Diefsteeg ter stede, vroeger van wijlen Geert Hobinck, aan heer Borchart Hobinck, priester; hetgeen Deventer's schepenen 29 Mei 1503 verklaren 5).

Josina v. de Poll, dr van Conrad bij Arnolda v. Hemert, gehuwd met Adam v. Malsen, wint Geertruyd v. M., in 1518 gehuwd met Dirk v. Eck van Pantaleon, den stichter en collator eener vicarie i. d. 4 Mei 1504 6) op het altaar van st. Anna in de kerk te Ek-en-Wiel.

N. N. v. de Poll, gehuwd met Gerrit v. Malsen, wint Conrad v. M., abt van Bern, † 22 Jan. 1549 7).

---

1) Nijhoff, Gedenkw. IV bl. 311.

2) Ibidem IV bl. 359. Zie over Inleisting Geld. Volksalm. 1879 bl. 100.

3) Ibidem IV bl. 403.

4) Rink, Beschrijving van Tiel, Bijvoegsels (Ao. 1836) bl. 2; Bijl. no. 1 bl. 39.

5) Catalogus der Arch. van de Deventer gasthuizen, door Mr. J. I. v. Doorninck, bl. 352.

6) Zie mijn De voormalige heerschap Malsen (Leerdam, Ter Haar en Schuijt 1894) bl. 55.

7) Ibidem, bl. 62, 3. Zie aldaar den naam v. de Poll in kwartieren, bl. 73 en 83.

N. v. de Poll, gehuwd met Gerberich v. Lynden (in 1614 getrouwd met Wynand v. Sallandt) 1).

Cornelia v. de Poll, (drostin van Vleuten, dr van Gijsbert, heer van Leeuwen, bij Raphaël v. Wijhe, weduwe van Gijsbert v. Mathenes), gade van Arend v. Bonenbergh gnmd van Honsteyn, heer van Ubbergen, raad, heeft tot dochter Johanna v. B. genmd v. H. († 24 Maart 1620, oud 40 jaar), als weduwe van Jeronimus v. Hoenselaer, Nov. 1596 gehuwd met Karel Vijgh tot Zoelen en de Snor, ambtman van Neder-Betuwe, richter van Tiel. Gezegde Gijsbert v. de Poll, heer van Leeuwen, in 1538 verschreven in de ridderschap van Gelderland, in 1555 aangenomen tot ambtman van Maas-Waal, zoon van Herman, heer tot Leeuwen, dood 22 Juni 1505 2), bij Berta v. Delft (zuster van Joost), won, behalve Cornelia 3), Anton tot Wamel, die als weduwnaar van Sophia v. Mirlach, bij Catharina v. Amstel v. Mynden had

Gijsbert v. de Poll, heer van Geerestein 4) en Tekkoop, † 11 April 1640, begraven in de kerk te Zoelen, met deze kwartieren

Poll,	Delft	Amstel v. Mynden	Ruytenborch
Wijhe	Tengnagell 5)	Isendoorn	Rossum.

Deze Gijsbert heet op zijn grafzerk „de laetste van sijn stam"; lees denklijk: „de laatste van zijn tak", omdat men later nog eenen Arnold Ignatius v. de Poll ontmoet, die in 1732 en 1734 pogingen deed om in de ridderschap van Maas—Waal te worden verschreven; hij werd echter afgewezen, hoofdzaaklijk omdat hij den Roomschen godsdienst beleed 6).

De v. de Poll's waren sterk Roomschgezind, evenals Pieck van Sleburg, in welk geslacht zij meer dan eens introuwden. In 1674 beklaagde Johannes Alstorphius, predikant van Waalre

---

1) Vgl. Navr. XXIX, 224. 2) Zie Navr. XXXV, 57, 64, 124.

3) Eene oude aanteekening in 't Wassenaer-Catwijcksch archief spreekt nog van eene dochter: „Joffer v. de Poll te Nye Clooster (tusschen Gennep en Goch), starf Joffer". Alsook van een zoon Harmen (Herman), ambtman van Maas-Waal. Deze tr. eene v. Camphuysen, en hertr. Maria v. Isendoorn, bij welke laatste hij won Geertruyd v. de P., gehylickt aen Dirck v. den Boetselaer, drost te Gennip; daervan quam Gijsbert v. den B., aen Aeswijn getrout.

4) Onzeker, of hier aan een Drumptsch, dan wel aan een Stichtsch Geerestein zij te denken; vermoedlijk aan een Stichtsch, zie Navr. XXVI, 418. Drumpt was tot 14 Oct. 1627 kerklijk met Zoelen vereenigd.

5) Vgl. Navr. XXVI, 66, 418 met ibid. XXVIII, 400 en 100.

6) Navr. XVII, 84a; Gr. Geld. Plakkaatboek III, 677.

en Valkenswaard, zich bij de Staten-Generaal, dat Cornelia v. de(r) Poll, weduwe van Johan v. der Cluse, in leven heer van Waalre, Valkenswaard en Aalst, voortdurend handelde „tot nadeel van die van de Gereformeerde Religie ende verachtinge van de Justitie". De Staten-Generaal bevalen bij besluit van 5 Oct. 1674, „den schepenstoel tot Waelre en Weerde te veranderen ende Paepsche schoole te inhiberen en te verbieden, alles tot coste en laste van voorn. Vrouwe van beyde de Heerlijckheden; alsmede den Supplt. sijne gedaene costen te doen resunderen (sic), en dat den quartierschout Sweerts bij provisie tschoutampt aldaer off selffs off door sijnen Stadthouder sal hebben te bedienen ofte te laten bedienen tot dat bij de meergen. Vrouwe der voorz. Heerlijckheken een ander bequaem persoon vande Gereformeerde Religie sal wesen aengestelt en aen haer Ho: Mo: gepresenteert om te hebben derselver approbatie" [Afschrift in het archief van Helmond, afgedrukt in Tijdschrift voor N. Brabantsche Geschied. en Letterk., (Ao. 1884) blz. 109].

Onzeker is dus ook in dit opzicht, of hier wel behoort Jacoba v. de(r) Poll, gehuwd met P. Wijnants, schoolmeester te Deurne c. a., welke echtelieden in de Hervormde kerk ter plaatse 3 April 1785 Antonetta Johanna († 15 April 1785), 30 April 1786 Antonetta Johanna, 20 April 1788 Johanna, 11 Juli 1790, Johannes Adrianus en 13 Febr. 1793 Cornelis — lieten doopen (ibid. II, 225, 6, 34). Maar dit kan eene mésalliance zijn geweest.

Dit aanzienlijk, thans uitgestorven, geslacht voerde in goud een dubbelen adelaar van rood; op den helm boven eene wrong van goud en rood eene kuip 1) van goud, met hoepels van rood, waaruit vijf pluimen (struisvederen, oprijzen, drie van goud en twee van rood. Aldus in Rietstap's Armorial (Ao. 1875). De Navorscher XVI, 156a spreekt van drie roode en twee witte pluimen; ibidem XVII, 123b van zes pluimen, 2 van rood, 2 van blauw en 2 van goud. Op de grafzerk te Zoelen staan zeven pluimen afgebeeld, en in het schild alleen de arend. Somwijlen echter ziet men aan dit geslacht, als gesproten uit de Cock, — een Arend de Cock van der Poele was omstreeks 1400(?) gegoed te Hellu (Hellouw) 2), — toegekend in rood de drie vairpalen van Châtillon (waaruit de Cock stamde), met een dubbelen

---

1) Over den eigenlijken oorsprong dier kuip zie De Navr. XXXV, 53.
2) Navr. XVII, 83a.

uitkomenden adelaar van rood in een schildhoofd van goud 1); en aldus komt het wapen voor op den staat van Maria Catharina Soudenbalch († te Arnhem 15 Dec. 1676, begr. te Valburg), waar het kwartier v. de Poll luidt Poll v. Isendoorn 2). Daar die vairpalen in den vorm wel iets hebben van heraldieke lampjes, ziet men dit geslacht in oude genealogieën, alsmede bij den Rijksvrijheer v. Spaen, aangeduid als „v. de Pol met de lampen"; en dus was het ook gesteld ten aanzien van de bovengenoemde Josina, die op het einde der 15e eeuw leefde.

Barbara Pieck, straks vermeld, was niet alleen bekend als vrouwe van Dreumel, maar ook als vrouwe van Polle(n)stein te Wamel, niet ver van de kerk, in 1741 gewoonlijk de Spijker geheeten, destijds met riet gedekt, van een diepen vijver omringd en door een boer bewoond (sic) 3), evenals Maria v. Balveren, Jacob Pieck's gade, in 1535 als vrouwe van Dreumel, en Johan v. Balveren sedert 24 Juni 1551 als heer van Pollestein (en Hollenhof) getiteld staat 4). Vroeger een adellijk huis, is het thans een boerenerf. Onderscheiden van De Pol, te Dreumel, in 1535 in 't bezit van Walburg v. Haeften, echtgenoote van Jasper v. Wijhe († 1568), ridder, achtsten heer tot Echteld; van wie dit goed op hun zoon Johan v. W. (dood in 1602) overgaat. Daar deze bij Sibilla v. Pallandt, weduwe Jacob v. Heeckeren tot Ruurlo, geene kinderen heeft, vervalt het op de beide kinderen zijns broeders Stees v. W., nml. Johan, die in 1602 afrekening houdt met zijne zuster Walburg, waarbij sprake is van het transport der melioratie (of beterschap, eene soort van erfpacht) van de adellijke hofstad de Pol, welke behoorde tot de goederen die Walburg in 1612 haren neef Joachim v. W. Ottozn, kapitein in Brandenburgschen dienst, overgaf 5).

---

1) Châtillon sur Marne (in Champagne) voert in rood drie vairpalen met gouden schildhoofd; Coligny, hertogen van Châtillon sur Loing, in rood een adelaar van zilver. 2) Navr. XXXIII, 462; 'IV, 165, 533; 'V, 53, noot.

3) Tegenwoordige Staat van Gelderland, bl. 276.

4) Herald. Bibl. 1882 bl. 166, 163 vgl. met ibid. 1879 bl. 9, 10. Niet, Bolenhof.

5) Zie De Navr. XXVI, 567, 8 (vgl. Herald. Bibl. 1882 bl. 59; Geld. Volksalm. 1882 bl. 146), 9, 72; Navr. XLVI, 40 (ibid. bl. 447 vergist zich hier). — Johan v. W. Steeszn werd 15 Maart 1611 door het Hof van Gelderl. veroordeeld, de priorij van Over-Asselt met hare goederen en emolumenten over te geven aan Charles du Bucq, geestelijke der abdij st. Valarici (Valerii, in Picardië) (Registers arch. Hof v. Gelre, bl. 38). Zijne zuster Walburg v. W. trouwde in 1601 Willem Pieck, zoon van Jelis, bij diens 2de gade Aleid (of Allarda) v. Gent (Herald. Bibl. 1882 bl. 168, 9), in 1617 op den Landdag te Zutfen, bij wien zes kinderen.

Deze liet in 1622 zijnen broeder Herman († 1643) de hofstad erven. Dit adellijk huis, — op een keurig uitgevoerd kaartje uit de 16de eeuw in de kostelijke door den heer James de Fremery in 1890 bezorgde uitgaaf van het Cartularium der abdij van Mariënweerd, als „Poll" aangeduid, en als eene grootsche stichting gewaarmerkt, — met vogelkooi en onderhoorige landerijen, groot ongeveer 126 morgen, met een erfpacht van 6 gln. jaarlijks en 2 eendvogels uit een hoekje lands naast den Rijskamp, en voorts al tgeen tusschen de rivieren van Maas en Waal mocht liggen, werd als eigendom van Jor. Otto v. Wijhe, heer van Echteld en Ek-en-Wiel, in diens magescheid uit den jare 1732, op slechts 10,000 gln. geschat. Eindelijk ziet men vermeld Christina v. Wijhe, gedoopt 17 Juni 1725 (te Kapel-Avezaat), dood in 1756, als vrouwe van de Pol gehuwd met Nicolaas Hans Willem baron v. Delen, heer van Druten, Over- en Neder-Asselt, enz., in 1790 ambtman, richter en dijkgraaf van Maas-Waal († 1793) 1). De Tegenwoordige Staat van Geld. noemt in 1741 de Pol wel een „Heerenhuis", maar „een klein en gering gebouw" (bl. 277). In 't begin dezer eeuw gesloopt. Thans is er niets meer van over dan een arbeidershuisje op eene hoogte, met eigenaardigen zijgevel, waarvan een paar jaren geleden te zien was, dat het vroeger had dienst gedaan als portierswoning of als stalling. Niet te verwarren met Pollenstein te Dreumel, thans eene groote boerderij, en met de Pollebouwing, die, naar mij bericht werd, nooit een feodaal goed of heerenbezitting is geweest.

De v. Wijhe's waren reeds voor 1368 te Greffeling (o. Alfen, in Maas-Waal) gegoed 2).

Eene oude hofstede is ook De Sleep, te Dreumel, die ons straks, bij de beleeningen, in 1406 en 1418 te voren kwam; thans het bewoond eigendom van den landbouwer ten Doesschate.

Evenals te Oud-Zevenaar eene huizing Poelwijk, en te Gent (Over-Betuwe) eene dito Poel- of Polwijk, treft men ook te dezer plaatse een huis aan van dezen naam 3), vermoedlijk dus geheeten naar een lid van het geslacht v. de Poll, evenals Vrouw-Malsenkamp, als benaming van een weiland ter plaatse, oogt op eene alliantie van Malsen-v. de Poll 4).

---

1) Navr. XXVI, 577; Nederl. Heraut 1889 bl. 172. 2) Navr. ibid. bl. 527.

3) Nomina Geogr. Neerl. III, 216. De daar vermelde geslachtsnaam v. Poelwyck, Ao. 1231 de Polewick, verwijst naar Oud-Zevenaar; v. Poelwick Ao. 1577, Pluwieck Ao. 1657, naar Gent.

4) Zie mijn „Malsen" bl. 87, en vgl. Navr. XXVI, 417.

Evengenoemde Walburg v. Haeften († 1575) bracht haren echtgenoot Jasper v. Wijhe ook den Megenberg aan 1), die in overeenstemming met haar, in 1566 dit pand aan hun zoon Otto v. W. († 1616) overdroeg. Is mooglijk naar een Graaf van Megen aldus geheeten; doch ook een familienaam v. Megenss bestond weleer in de buurt; aan Jan Janszn v. Megenss werd in 1487 „borgerschap" te Tiel verleend.

Insgelijks aan Henrick Segersszn van Dromel, in 1469 2).

Daar aan Joist Peterss, wever van Dreumel, in 1504 dit burgerschap verleend werd 3), bespeurt men, dat deze trafiek ter plaatse nog al uitgeoefend werd.

Namens Gelre's Hertog (Willem I van Gulik) hieven de buurmeesters der verschillenden dorpen van Maas-Waal, van deze eene schatting van ossengeld in 1397. Te Dreumel deden zulks als zoodanig Arnt v. de Poll en Gerrit v. Bueren, tot een bedrag van 49 gld en 24 grooten; te Wamel als zoodanig Maess v. Heelu en Jan Smit, ten bedrage van 46 gld 4). Beide dorpen stonden dus toenmaals nagenoeg gelijk wat den landbouw en de veefokkerij betreft.

Met vele bijlagen en een fraai geteekend kaartje zijn in het Archief van het voormalig Hof van Gelre stukken te vinden van Aug. 1633, betreffende verschillen over het herstel en onderhoud van de watermolens onder Dreumel, Wamel en Alfen 5).

Krachtens resolutie der Landschap werd Woensdag 8 April

---

1) Navr. ibid. bl. 567.

2) Algem. Nederl. Familieblad IX (Ao. 1892) bl. 135a, 7a.

3) Ibidem, bl. 137a. In 1466 woonde te Tiel Arnt de Wever (Rink, Beschrijving van Tiel, Bijl. II (Ao. 1847) bl. 81.

4) G. v. Hasselt, Geld. Maandwerk I bl. 458. In Navorscher XXVIII, 297, stelden wij, daar v. Hasselt spreekt van „in 't jaer van '97", het tijdstip der heffing van dit ossengeld onder de regeering van hertog Karel van Gelre, dus juist eene eeuw later; doch van sommige der door v. Hasselt opgenoemde buurmeesters weet men zeker, dat zij in 1397 hebben geleefd; bijv. Gerrit v. Bueren, kocht in 1406 land te Leeuwen (Archief Buren, Codex Diplomaticus, in Hist. Genp. te Utrecht, Serie 2, III, 1 bl. 90); Heimeric v. Druten (Afferden) gaf in 1412 zijne heerlijkheid Druten aan zijn zoon Willem v. Dr. over; Arnt Pieck (Neder-Asselt) en Otto Pieck (Altforst) komen in 1394 en 1395 te samen voor (Herald. Bibl. 1882 bl. 129). En dus is 't ook gesteld met Arnt v. de Poll, buurmeester te Dreumel; want dezen zagen wij boven, in 1406, gegoed in de Ganskamp, Zandkamp, Langenkamp en op de Sleep.

5) Registers archief voorm. Hof van Gelre, bl. 385.

1705 aan dit dorp het „Boesemrecht" toegestaan 1), nml. het recht om, bij dijkherstelling, bevrijd te blijven van de dijkgave of dijkgift, d. i. „het geven van den verlaten of verloren dijk op man en erve", welke door zeven naaste dijk- en landgenooten aan den dijkgraaf werden aangewezen als verplicht om den dijk op te nemen, te onderhouden en de kosten en breuken (boeten wegens nalatigheid in het onderhouden van dien dijk) te betalen. Oorspronklijk werd aan iederen eigenaar, naar evenredigheid van de grootheid zijner landerijen, toegelegd zijn hoefslag, d. i. het gedeelte dijks, dat ieder te maken, te herstellen en te onderhouden had. De dijk te Dreumel moet destijds derhalve wel in slechten staat geweest zijn, want die dijkgave zou toenmaals „de totale ruïne van den Dorpe" hebben na zich gesleept. Nu, die dijk had het dan ook soms zwaar te verantwoorden; in Febr. 1757 brak, ten gevolge van hoogen waterstand in de Waal vóor Tiel, die dijk door 2); in 1781 tusschen Wamel en Dreumel op vijf plaatsen, waardoor het grootste gedeelte van Maas-Waal overstroomd werd; in 1784 ontstonden door een ijsdam, die zich te Dreumel in de Waal vastgezet had, 17 doorbraken in de Waaldijken van het Rijk van Nijmegen en het ambt van Maas-Waal, terwijl het water in enkele uren te Nijmegen 12 voet en 6 duim rees. Ook in 1809, 1855 en 1861 werden èn Dreumel èn Wamel èn gansch Maas-Waal zwaar geteisterd; vele inwoners dier landstreek kunnen zich nog levendig de rampen herinneren, door zóo zware overstroomingen teweeggebracht 3).

Na de herstelling in den zomer van 1893 van het in 1874 opgerichte gedenkteeken ter herinnering van het bezoek van koning Willem III in 1861 te Leeuwen, waar op den 1sten Februari een vreeselijke watervloed door dijkbreuk was ontstaan 4), werd ook het gedenkteeken te Dreumel door de

---

1) Groot Geld. Plakkaatboek III, 93. Zie over die „Dijkgave", Rink, Beschr. v. Tiel, bl. 278 noot 3. 2) Rink, a. w., bl. 122. 3) Geld. Volksalmanak 1897 bl. 169.

4) Zie de beschrijving van dat monument en het verhaal der schier wonderbare behoudenis van de achtjarige Johanna Van Beek, die gedurende een zestal dagen dobberde op de golven en met sneeuw haar leven rekte, in De Navr. XXXVII, 172. Hoogst gepast was dan ook op het Oranjefeest van 1863 (ter herdenking van Neerlands verlossing 1813—1863) 15 Novr., het onderschrift onder de bustes van Willem II en III in eene van Utrecht's straten:

Na 't Fransche juk verscheen er later
De dierb're held van Waterloo;
Als Redder, op des onheils boô,
Toog Willem Drie van 't Loo naar 't Water.

goede zorgen van het gemeentebestuur aldaar November 1893 geheel vernieuwd en fraai in orde gebracht, onder toezicht van den bouw- en werktuigkundige ter plaatse, den heer Schmidt, door de aannemers A. W. Sackers en A. de Bont aldaar.

In strijd met de voorzaten, te Wamel, Dreumel en Alfen, die zich in 1770 krachtig verzetten tegen de verbetering der oudste wetering, heeft men thans veel in deze landstreek gedaan voor een goeden waterafvoer, ook door het plaatsen van stoomgemalen. Er verschenen belangrijke verslagen over in 't licht.

Men vindt hier nog een gedenkteeken van gansch anderen aard, nam. dat hetwelk 14 Juli 1890 op de burgerlijke begraafplaats werd opgericht door den heer J. A. v. Wijk Pistoor, daartoe aangezocht door de familie te Meiderich bij Ruhrort, en wel op het graf van den schipper Heinrich Hoffman, 9 Febr. 1889 te Dodewaard gedurende een sneeuwstorm, waarbij zijn schip zonk, met zijn knecht verdronken, en in de daaraanvolgende maand Mei alhier opgevischt en begraven. Na de oprichting, die door velen werd bijgewoond, deed men naar aanleiding van 2 Makkab. 12 vs 46 1) en Psalm 129, een gebed tot rust der ziel van den overledene; waarna het monument aan den burgemeester Van Eyseren werd toevertrouwd. Het dekstuk van den katheder bestaat uit fijn wit marmer, met toepaslijk opschrift, — alles te Ruhrort vervaardigd en goed bewerkt.

Had die schipper een treurigen dood; zulks was ook eeuwen te voren het geval met Jan Herberens, die in 1498 door „Hack Dollert ind eenen genaempt Sthees tot Droemell doetgeslaegen" werd; voor dat misdrijf werden de moordenaars door Henrick v. Riemsdijck, toenmaals ambtman van Maas—Waal, beboet met 20 enkel guldens, waarvan de helft den vorst des lands, hertog Karel van Gelre, ten goede kwam 2).

Als de Franschen in 1813/1814 uit Tiel retireerden, werden te Dreumel dronken Pruisen door de Franschen toegetakeld. Dat ook Wamel destijds te lijden had, blijkt uit in handschrift bewaard gebleven aanteekeningen van een toenmalig Tielsch ingezetene 3). De aan een perceel lands klevende bena-

1) Waarom hij (Judas de Makkabeeër) ook verzoening deed voor de dooden, opdat zij van de zonden ontslagen mochten worden.

2) De Navr. XXXV, 62. In 1518 was een enkelgulden 24 stuivers brabantsch waard.

3) Ze staan afgedrukt in de Nieuwe Tielsche courant v. 16—30 Maart 1889, door de zorg van Mr. W. v. de Poll, archivaris van Nijmegen.

ming „De Kogelvanger", als 21 Dec. 1813 verlaten stelling der Franschen, doet er nog aan denken.

Een perceel gronds te Dreumel heet nog heden Kristiaantje; denklijk vernoemd naar eenen Jor. Christiaan v. Balveren, in wiens geslacht de voornamen Christiaan en Christoffel meermalen verwisseld worden; een Christoffel v. B. was in 1622 ambtman van Maas—Waal, een Jacob Christiaan (of Jacob Christoffel) v. B. in 1650 heer van Rozande 1). Aan dien landerijen-naam zou men zeggen dat Christiaan, en niet Christoffel, de geijkte naam was in de familie.

St Janskamp als benaming van een blok landerijen te Dreumel en Puiflik 2), herinnert aan voormalig grondbezit alhier van de st. Jansridders.

In een geschil tusschen den pastoor en den kerkmeester der st. Maartenskerk te Tiel betreffend de plaatsing van een Mariabeeld en een stok of offerkist, door den laatstgenoemde in eene kapel aldaar, trad Her Dyrck die Rover van Drömell, pastoor te Beers (bij Kuik), 22 Juni 1449 als scheidsman op 3).

In 1117 bezat Dreumel eene kerk (ecclesia); ze betaalde schatting aan het kapittel te Xanten; dit, evenals de kerk te Nifterik, bij uitzondering; want de toenmalige kerken tusschen Maas en Waal, waren totdusver aan het aartsbisdom van Keulen om de vier jaren schatting verschuldigd; welke schatting in 1117, bij wijze van ruiling tegen den berg Mergelp of Meregelpe (bij Kleei), aan de kerk te Zyflich (kr. Kleef, rgbez. Dusseldorf) overging. Die berg was in 1143 in 't bezit van het klooster te Bedbur (bij Kleef). Den 16den Januari 1226 bevestigde Conrad, bisschop van Porto en Rufina, Pauslijk legaat, de gift der kerk alhier en te Wamel aan dat kapittel; hetzelfde deed 4 Dec. 1229 Otto, Pauslijk legaat. Omstreeks 1250/1290 moesten, onder eene menigte andere, ook de kerken van Dreumel en Wamel in elk schrikkeljaar aan den aartsdiaken van Xanten schatting offeren 4). De betrekking tot dit kapittel bleef eeuwen lang bestaan; want evenals die te Leeuwen en te Puiflik (met Affer-

---

1) Zie mijne Genealogie v. B. in Herald. Bibl. 1879 bl. 13, 15.

2) Navr. XXXIV, 121, noot.

3) de Geer, Geschiedenis der Duitsche orde, Balije van Utrecht, II, 688 (no. 586). Stok luidde ook offerblok.

4) Sloet, Oorkondenboek van Gelre en Z., bl. 223, 490, 531, 721.

den), stonden te Dreumel en Wamel de pastorieën ter begeving van Spanje's koning Filips II († 1598), om de andere maand met het kapittel van Xanten 1); er had dus buurtwissel plaats in de uitoefening van het collatierecht. Ook bezat dit kapittel (van st. Victor) zelfs in 1791 nog tiendrecht en novale tienden 2) te Dreumel: O. Z. v. Hemert verklaarde 10 Maart van dit jaar vóor het Hof van Gelderland, de schade te willen vergoeden, veroorzaakt door het niet erkennen van dat recht, grof en smal 3).

In 1407, — dit zagen wij boven, — is sprake van de „kercken mit papelicker provende" 4). In deze kerk hingen weleer de wapenborden van een v. Balveren † 19 Nov. 1649, zoon van Johan, heer van Geeshoven, bij Margriet v. Wees, alsmede van Barbara Pieck († 19 Nov. 1651), gade van Gerhard v. de Poll, en hare zuster Theodora (Derrisken, † 15 Maart 1639), tweede echtgenoote van Jor. Dirk Vijgh tot Zoelen, dochters van Herman Pieck Hermanszn († 1612), heer van IJzendoorn, bij zijne eerste vrouw Adriana v. Balveren 5). In 1741 „een oud kerkje van weinig aanzien" 6), ziet men ze later als „oude schuurkerk" gekwalificeerd 7), doch met vele geestelijke goederen; in 1819 vervangen door eene kerk, gewijd aan St.-Barbara, beschreven als eene der schoonste en rijkste Roomsche kerken van het platte land, prijkend met een hoogen toren met uurwerk en vijf klokken, voorzien met een nieuw zwaar orgel en met drie altaren, waarvan het hooge altaar, dat eene rots voorstelt, voor een meesterstuk van kunst wordt gehouden, evenals het mozaïek pleisterwerk van het voorkoor; — in 1838 door den Baron v. Wijkersloot, als Bisschop van Curium, ingewijd. In 1882/1884 alweer vernieuwd en ingewijd. — De parochie behoort tot het apostolisch vicariaat van 's-Hertogenbosch, en tot het dekanaat van Druten. Ze wordt door een pastoor en een kapelaan bediend.

Ook is er een klein Protestantsch kerkje.

---

1) G. v. Hasselt, Kronyk van Arnhem, bl. 118.

2) tienden van nieuw-aangemaakte landerijen.

3) Registers Archief voorm. Hof van Gelre, bl. 341. De meeste tienden van Maas-Waal behoorden eertijds aan de kerken van Xanten en van Keulen (Geld. Volksalm. 1894 bl. 60).

4) provende = praebende, inkomsten eener kerk of van een kerkelijk persoon (pastoor, vicaris of kapelaan), hier in landerijen bestaande.

5) Herald. Bibl. 1879 bl. 10, 32, 3; 1882 bl. 166, 7.

6) Tegenw. Staat v. Geld., bl. 277.

7) in A. J. v. der Aa, Aardrijksk. Woordenboek der Nederl. op „Dreumel".

II. WAMEL.

Wamel, in zijne oudste vormen Vamele (Ao. 893), Wamelo (Ao. 1026), Wamele Ao. 1129/1134, Wammele Ao. 1225/38, eerst in 1226 enz. Wamel, kan als plaatsnaam „waterbosch" (bosch bij 't water) beduiden, indien in de hoofdsylbe aam (amme, ambe) speelt 1). Dit liever, dan „bosch van de Weeme" (pastorie of kerkhoeve) 2). De plaats was in 893 eene curia (hof); destijds bezat de abdij van Prüm er twee hoeven (mansi). In 1026 ontving Odo, proost van Utrecht, die door Immo, „vir pestilens et profanus" 3), denklijk te Driel (Bommelerwaard) woonachtig, gevangen was genomen, van dezen tot genoegdoening twee hoeven „in villa Wamelo", welke hij, door tusschenkomst van zijn advokaat Poppo, terstond overdroeg aan de broeders van twee congregatiën te Utrecht, in tegenwoordigheid van bisschop Adelbold, van Godfried (met den baard) hertog van Lotharingen en zijn broeder den markgraaf Gozelo, en van al de edelen uit den omtrek 4).

In 1288 bezat dit dorp misschien een cameraar, d. i. ontvanger der middelen, vermoedlijk dan van geestelijke middelen, in casu z. v. a. (kerkelijk) ontvanger of beheerder der geestelijke goederen. Dit in de veronderstelling, dat in „Th. dictus Camerarius de Wamel" dit „Camerarius" geen soort van geslachtsnaam, maar een ambtsnaam aanduidt. Deze Theodericus wordt opgeteld onder de Geldersche edellieden, die verliezen leden in den slag van Woeringen, 5 Juli van gezegd jaar door hertog Jan van Brabant op graaf Reinald I van Gelre gewonnen. Hij verloor wapenen, enz., die hij op eene waarde van 40 pond schatte 5).

---

1) Nomina Geogr. Neerl. III (Ao. 1893) bl. 322.

2) L. Ph. C. v. den Bergh, Handboek Mid.-Nederl. Geogr. (1892) bl. 269.

3) een verpest, verderflijk en goddeloos man. Aldus wordt hij in 't betreklijk charter gekwalificeerd. Namelijk, van geestelijk standpunt. Alwie in die dagen, en eeuwen later, geestelijken of geestelijk goed aantastte, werd door den clerus als zoodanig gebrandmerkt, nagewezen en achtervolgd; hetzij die aantasting rechtmatig was of niet.

4) Sloet, Oorkondenbk van Gelre en Z., bl. 66, 151; Rink, Beschrijving van Tiel, bl. 222, 3.

5) „Item Th. dictus Camerarius de Wamel dextrum et arma sua perdita estimat ad valorem xl lib. p." — leest men in de lijst dier Geldersche edelen, een stuk op perkament, afkomstig uit het voormalig archief van het graafschap Buren, afgedrukt in de Kroniek van het Histor. Genootschap te Utrecht, Jaargang 1855, 3de Serie, dl. I bl. 173.

„Camerarius de Wamel" kan echter ook zeer goed eenen te Wamel wonenden of van daar herkomstigen persoon aanduiden, die eene „Camera" of „Steenenkamer", d. i. een klein, van steen opgetrokken gebouw bewoonde, en deswege den toenaam van „Camerarius" had verkregen; immers toenmaals waren ten platten lande de meeste woningen nog van hout, en was een steenen huis eene zeldzaamheid. Zoo was in 1254, 1257 een (Wijnand) de Camera schepen van Arnhem 1). Een kamerling of kamerheer van den Vorst van Gelre, gelijk ons straks Ao. 1431 van hertog Arnold zal voorkomen, wordt ook door het woord „Camerarius" aangeduid. Wij verkeeren dus hier ten eenemaal in 't onzekere.

De vorsten van Gelre bezaten te Wamel grondeigendom. Ten behoeve van graaf Reinald II deden Arnold v. Runsbroek en gade, ten overstaan van schepenen van Emmerik, 12 Nov. 1337 afstand van hun recht op 44 morgen lands alhier 2). Vanhier de navolgende posten, voorkomend in eene rekening van exposita (uitgaven) van Arend ten Boecop Ao. 1396: Item gegeven van myns Heeren Dyck to maken tot Wamel ii gln. Item soe heefft die Dyckgreve gevoert (lees, geboert) van dat hy up myns Heeren dyck irst anstonden 3) tot Wamel, i gln. Item soe hebben die Buermeister tot Wamel van elcken mergen lantz bynnen dycks gelegen die myns Heeren van Gelre syn, iii ny groet: des lands is XLVii mergen V hont. Valet iiii gln Xiiii gr." Eene uitgaafspost van Herman v. Bemmel Ao. 1398 luidt: Tot Wamel van die XXXV½ morgen lands, die daer gelegen syn, te dycken gegeven, als van dycken die binnendycs gelegen syn, ende van den weteringe te halden 4), Vi gl. XXi gr. 5).
Aan zijn kamerling of kamerheer Fierken (Olivier) v. Berckhuysen 6) vergunde hertog Arnold 5 Juni 1431, zoodanig land in het kerspel van Wamel gelegen te lossen als door wijlen hertog Reinald IV aan Reinard v. Caster verpand was 7).

---

1) Sloet, a. w., bl. 747, 72. 2) Nijhoff, Gedenkw. I bl. 366.

3) omdat hij op den dijk vooraan stond, en dus tegenwoordig was, toen men vanwege den Landsheer de schouw kwam voeren. 4) onderhouden.

5) G. v. Hasselt, Geld. Maandwerk I, bl. 137.

6) in 1400, 01 burggraaf van Nijmegen; hij kocht de heerl. Maas-Bommel van Lijsbet v. Bommel, gade van Johan v. der Dussen (Varia uit de Geschied. van Nijmegen, door J. C. F. v. der Meer v. Kuffeler, 1895 bl. 35b). Te Bussum beviel 19 Juni 1896 van een zoontje K. M. Beeston, gade van J. G. Berkhuijsen (van Sandakan, op Britsch Noord-Borneo). 7) Nijhoff, Gedenkw. IV, bl. 77.

In 1406 had Jan heer tot Arkel, van Pierpont en des lands van Mechelen hier grondbezit; den 25en December dezes jaars getuigde Baudeke v. Lent, richter tusschen Maas en Waal, van „peinding" aan die goederen 1).

Jor. Jelis v. Rijmsdijck (Riemsdijk), 4 Jan. 1538 ontslagen ambtman van Maas—Waal, werd 23 Juni op den Nijmeegschen landdag van verschillende zijden aangeklaagd, o. a. door Herbern Gaertss, die zich bij den Landdag beklaagde, dat Jelis, toen hij ambtman was, op zijne goederen te Wamel beslag gelegd en hem daardoor 40 goudgln en 40 malder haver ontnomen had, niettegenstaande hij zich ten landrechte had verborgd. De op den Nijmeegschen landdag aanwezige Maas-Waalsche afgevaardigden, besloten, ondanks de door Jelis ingediende verantwoording, 24 Juni 1538, dat deze verplicht was het geld en de haver te vergoeden, aangezien hij Herbern Gaertss niet met het landrecht had aangesproken, gelijk behoorde. Daar Jelis († omstr. 1540) hieraan niet voldeed, tastte Herbern zijne weduwe (Henrica v. Aller) aan, en stelde, ofschoon er in 1545 nog een akkoord werd getroffen, tenzelfden jare vóor het gericht te Tiel een proces tegen haar in, sprak haar in 1549 opnieuw vóor de schepenbank te Maas-Bommel aan, en diende 21 Oct. 1553 zijn beklag over haar in bij het Hof van Gelderland, waaruit zich een langdurig rechtsgeding ontspon.

De regalia van Wamel en Dreumel behoorden aan den Vorst van Gelre; want 23 Febr. 1342 verklaarde Henrik, proost te Emmerik, als rentmeester van Gelre, vanwege hertog Reinald II te hebben uitgegeven het gemaal der kerspelen van Wamel en Dreumel aan Godevaert en Wolter v. Delft, gebroeders, en aan Godevaert Godevaertszn v. den Wijer 2), alzoo dat Wolter en zijne erfgenamen de eene, de beide anderen met hunne erven de wederhelft van dit gemaal zouden genieten, tegen een jaarlijkschen erfpacht van 50 pond kleine penningen, te betalen op St. Pieter ad Cathedram (22 Februari). Onder bepaling, dat zij een windmolen tusschen de beide dorpen, en een rosmolen op elk dorp, plaatsen zouden. Tegen billijk molster (maalloon)

---

1) Nijhoff, Gedenkw. III, bl. 282. Peinding z. v. a. gerichtlijk beslag door den schout, op last of met goedkeuring van den Ambtman. Baudeke v. Lent getuigde dus hier als richter van Maas-Waal, dat de schout beslag op die goederen gelegd had, denklijk wegens wanbetaling der verschuldigde lasten.

2) zoon van Godevert v. den Wijer, in 1336 burger in Tiel (Cartularium van Mariënweerd, 1890, bl. 269).

zou niemand uit de beide dorpen ergens elders zijn koren mogen laten malen, op eene boete van 3 pond kleine penningen, door den ambtman van Maas-Waal uit te vorderen; waarvan 2/3 deel voor den Hertog, en 1/3 deel voor de eigenaars dezer dwangmolens 1). Mitsdien worden Godard en Wolter v. Delft, misschien op grond hiervan, o. i. ten onrechte, als heeren van Dreumel aangemerkt 2), en wordt Wamel onder de daaglijksche heerlijkheden gerekend. Uit den molen te Wamel verschreef hertog Eduard 19 April 1370 jaarlijks 25 pond aan Mechteld van Gelre, gravin van Kleef, mede tot inlossing van den burcht, de stad en de heerlijkheid van Emmerik 3). Had Gelre's Hertog (Willem I van Gulik) uit de inkomsten van dien molen zoowel als uit die van Apeltern en Maas-Bommel 1000 oude schilden verschreven aan Herman v. Mekeren Gadertszn 4), den 18en Sept. 1394 erkende deze in mindering daarvan 500 oude schilden ontvangen te hebben, terwijl hij van de overige 500 aan zijne neven Gadert v. Mekeren en Herman v. M. Udo's zoon 25 Sept. 1395, aan elk 50 jaarlijks verkocht 5).

Inhoever de kwalifikatiën Otto (of Anton) v. de Poll tot Wamel (vader van den te Zoelen in 1640 (begraven Gijsbert, heer van Geerestein) en Hendrik v. Bronckhorst tot Wamel (in 1643 echtgenoot van Catharina v. Zuylen) 6) op heerlijk recht te dezer plaatse, oogen, kunnen wij niet zeggen. In 1678 beweerde het kapittel van Xanten nog uitsluitend recht te bezitten op het trekken van novale en andere tienden onder Wamel; hetgeen den 19den Juni diens jaars den rentmeester er van door Jor. Johan v. Balveren en Johannes v. den Lijnden

---

1) Van Spaen, Inleiding, IV, 93; Nijhoff, Gedenkw., I bl. 433, die bl. 380 aanteekent, dat mols(s)ter eigenlijk de hoeveelheid graan beduidt, welke de molenaar, voor zijn loon, gerechtigd was uit elken zak te nemen.

2) Geld. Volksalm. 1894 bl. 69, 70 en 62. Zij ontvingen echter het gemaal niet als heeren van Dreumel. In Nijhoff's oorkonde hebben zij die kwalifikatie niet. Een Godard v. Delft en eene Hille v. Delft, waren in 1420 gegoed aan en bij den Biesheuvel te Wamel; zie beneden, de beleeningen. Zie eene Berta v. Delft gehuwd met Herman v. de Poll, heer tot Leeuwen (dood 1514), overgrootouders van den bovengenoemden Gysbert v. de Poll, heer tot Geerestein, en Margrieta v. Delft, 8 Sept. 1749 te Maurik bijgezet, door ons herdacht in Navr. XXVI, 66, 418.

3) Nijhoff, Gedenkw., II bl. 255.

4) Deze of zijn neef Herman v. Mekeren Udozn, † 1406, was de stichter der eerste kerk te Hernen (Geld. Volksalm. 1893 bl. 17), welke steeds voor den Roomschen eerdienst bleef ingericht, en in 1892 geheel vernieuwd is en vergroot.

5) Nijhoff, Gedenkw., III, bl. 195, vgl. bl. 201 (no. 203).

6) Registers Archief Hof v. Gelre, bl. 102.

vóor het Hof van Gelderland werd betwist 1); Jor. Johan was heer van den Lakenburg (zie beneden) 2).

In het Leenregister treft men het volgende aan 3):

„Vier mergen landts geheiten In den Reyt, in den kerspel van Wamel gelegen; Vdeken v. Mekeren maeckt dit te leen tegen een gevrijt goet, den Nulandt, haldende 4½ mergen Ao. 1406.

„Negen mergen landts, geheiten In Daelhem, gelegen in de Maelschap van Wamel, tot een Zutphenschen leensrechte bij Derich v. Bylant Johanssoon ontfangen Ao. 1402. Heymerich v. Droeten gecoft ende ontfangen van Dirck v. Bylandt, ridder, Ao. 1413.

„Vijff mergen landts ende een hont, gelegen in den kerspel van Wamel, geheiten den Boenrewech, tusschen lande Jacob Poeluijs and' een ende Michel v. den Riemsdijck 4) and' ander sijde streckende met beyden eynden an de gemeyne straet, tot Zutphenschen rechten: Margriet Willem Millincks wijff maeckt dit te leen Ao. 1442. Willem Millinck helt een leen van 6 mergen lants liggende to Wamel an den Bunrewech.

„Acht mergen in den Gericht van W., gent op den Byeshovel 5), gelegen met der eener sijden heer Lambrecht Millinx 6)

---

1) Registers Archief Hof v. Gelre, bl. 221. 2) Herald. Bibl. 1879 bl. 18.

3) fo. 47.

4) Zie over hem Navr. XXXV, 125, 6, waar sprake is van een brief Ao. 1442 op st. Peters- en Paulus-avond, voorhanden in het Archief der Arnhemsche Rekenkamer, krachtens welken Willem Mijllinck en Joncfr. Margriet sijn echte wijff den Hertog opdragen gezegd perceel den Bonderweg (nóg te Wamel bekend), „tusschen lande Jacob Poeluys — aen de overste sijde naest gelegen ende lande Mychiels v. den Ryemsdyc aen die nederste sijde". In 1444 was hij ook geërfd te Leeuwen, waar hij een „erve" bezat, — ter plaatse bestaat nóg de Riemsdijksche bouwing, — in 1448 werd hij eigenaar van het Koezand te IJzendoorn, en woonde te Leeuwen, waar hij voorkomt op de Maas-Waalsche riddercedul van omstr. 1460. — Zie over Millinck Noordbrabantsch Tijdschrift voor geschiedenis, taal- en letterk., passim, en vooral I (Ao. 1883, 84) bl. 196—200 (van de hand van den heer J. D. Wagner); II, 120, 82; III, 69, 70; het voerde in zilver dubbelen adelaar van rood; helmt., de adelaar; vgl. ook Navr. XXXIV, 63. Daarin komt echter Willem Ao. 1442 en gade Margriet niet voor.

5) genaamd op den Biesheuvel, in Gr. Geld. Plakkaatboek III, 673a bij vergissing den „Byerhovel" geheeten.

6) „hr Lambreght Millinck, riddere, leefde 1366, 73, ende was Cappiteyn op Haeghesteyn met sijnen swaegher hr Jan van Arckel; blijckt bij seeker chartre de Ao. 1373 sonder dat men weet ofte hij de suster van hr Jan van Arckel hadde, ofte we hr Jan, sijne suster". De heer Wagner (zie noot 4 hier boven) teekent aan, dat volgens de geneal. v. Arkel in Ferwerda Jan's vader Arend v. A. met eene zuster van Lambert Millinck is gehuwd geweest; alsdan ware Lambert de oom van Jan v. Arkel.

erven, met der ander sijde Hille v. Delft ende heure kinder, alst Johan v. Benthen 1) Hillen v. Boningen voortijts beleent heeft, tot Zutphenschen rechten ontfangen bij Godart v. Delft Ao. 1420. Roloff Pieck 2) vernijt eedt 19 Oct. 1473. Evert Bairspieck beleent met dese 8 mergen ende allen sijnen tobehoren ende mannen van leen gelegen tot Ophemert (sic) 2 Aug. 1481. Jut v. Hoeve erve hares broders Everts beleent deur Claes Wolboecker 3) 7 Sept. Ao. 1485.

Als in April 1740 onverhefte leenen worden, behalve bovenstaande perceelen [in den Ryet — den Biesheuvel], in het Groot Geldersch Plakkaetboek III, 673 opgeteld:„ Een Hofstad op ten Holte met 20 mergen; 8 mergen den Bloemen-acker: 5 m. den Losenkamp genaemt Krommenkamp, Rypkamp, die 70 roeden de Weide, de Hooglopen, de Korenkamp, de Regenboge, een stuk op Apelter-geer 4), de Windmolen te Puflik, 1/6 van de grote Tienden te Avesaet".

In het ambt van Maas-Waal bevonden zich twee gerichtsbanken, éene te Wamel, die het benedengericht vormde; hiertoe behoorden Alfen, Dreumel, Leeuwen en Wamel. De andere, te Bergharen; waaronder ressorteerden Over- en Neder-Asselt, Ambts-Winsen, Bergharen, Afferden, Druten, Puiflik, Apeltern en Altforst. In die banken konden alleen riddermatigen zitting hebben. De eerste hield op Dinsdag, de andere op Donderdag zitting; waar — volgens bericht uit den jare 1565 van Jan v. den Have, secretaris van Nijmegen 5), — met den ambtman [destijds Herman v. de Poll] zaten ridderen en knechten [knapen], die jaarlijks den ambtman eed deden. Aan het einde der vonnissen stond: „totder tijt toe dat men saege beter

1) v. Benthem.

2) In Herald. Bibl. 1882 bl. 178 staat vermeld Roelof Pieck te Wamel op eene riddercedul circa 1460. De heer W. de Haas kon hem in zijne uitvoerige genealogie Pieck ter a. pl. geene plaats aanwijzen.

3) In 1454 was Claes Wolboken (sic) schepen van Tiel [Rink, Beschrijving, Bijl. M (bl. 20)]. François Wolbock was een der verbonden edelen Ao. 1566 (Te Water, Verbond d. Edelen, III, 381, IV, 23). Dit geslacht leeft thans voort in Frankrijk als graven Wolbock, en voert in rood een balk van goud. Als „Wolboker" komt het nog Juni 1724 te Tiel voor; zie Navr. XXVII, 475, 519, 638.

4) vermoedlijk vernoemd naar Catharina v. Apeltern, die in 1406 voorkomt als gade van Seger v. de Poll.

5) meegedeeld door Gerard v. Hasselt in Twee Schetsen van Geldersche Klaarbanken van 't hooge gericht van Veluwe aan Engelanderholt.

schijn vnd bescheidt". Van deze vonnissen kon men appelleeren aan den Berg te Bergharen, werwaarts de ambtman „de ridderschappen, inheemschen en uytheemschen", verschreef, die erkennen moesten, of er goed, dan wel kwalijk, vonnis gewezen of geappelleerd was, in tegenwoordigheid der Raden van Z. Kon. Majt. [Filips II van Spanje], — alles op kosten der partijen. De gerichtbank te Bergharen werd in 1594 en volgende jaren, om de onveiligheid van het platteland wegens oorlogsgevaar, naar het Valkhof te Nijmegen verlegd, om daar gespannen te worden „totdat het platteland sonder pericul sall kunnen gefrequentiert werden" 1). De bank te Wamel werd met die van het bovengericht, te Bergharen, in 1758 vereenigd en naar Druten verlegd 2).

Was Johan Mom, gehuwd in 1560 met Anna Pieck Jacobsdochter, door zijn schoonvader, heer van Isendoorn, raad in het Hof van Gelderland, in 1565 voorgeslagen als pandhouder van het ambt van Maas-Waal, en ondanks den tegenstand der Ridderschap als zoodanig aangenomen; zijn tweede zoon Jacob werd in 1582 aangesteld tot ambtman: in 1592 staat hij vermeld ook als richter en dijkgraaf van dit ambt. Hij bleef dit tot 1614, toen in dato 13 April de Landrentmeester-generaal en de momber (procureur-generaal) beweerden, dat met overgifte van den pandpenning van 6600 goudgulden het richter- en dijkgraafambt tusschen Maas en Waal c. a. gelost en gevrijd was, en gelijk andere domeingoederen ter beschikking stond van de Staten der Landschap; zij werden hierin gehandhaafd door het Hof van Gelderland, dat Jacob Mom, ambtman van Maas-Waal veroordeelde „zijne handen er van af te trekken", ten behoeve van de Staten 3). Te Wamel nu was het, dat de aldaar vergaderde Ridderschap 15 April 1614 het landschapsbesluit nam, waarbij de stad Nijmegen de ambtmannie van Maas-Waal in pandschap ontving 4). Jor. Jacob Mom was een krypto-R.-Katholiek; hij heulde daarenboven met Spanje, en pleegde een- en andermaal een verraderlijken aanslag tegen Tiel, om deze stad den Spanjaarden in handen te leveren. Het eerste

1) Varia uit de Geschiedenis van Nijmegen, door J. C. F. v. der Meer v. Kuffeler (1895) blz. 63a. 2) Geld. Volksalmanak 1894 blz. 64, 66.

3) Registers archief voorm. Hof v. Gelre, bl. 46; vgl. Herald. Bibl. 1883 blz. 158, 162.

4) Geld. Volksalmanak 1894 blz. 78.

bleek uit een vonnis in den jare 1601 door Jor. Dirk Vijgh, als scholtus der stad geveld, waarbij Mom veroordeeld werd tot eene boete van 100 gln, omdat te zijnen huize de priester Peter Gerrits de mis had bediend 1). Als landsverrader, die met de Spanjaarden heulde, werd hij 27 Jan. 1621 gevangen genomen te Utrecht 2) in zijn huis op de Kromme Nieuwe Gracht, dat hij gekocht en waar hij zich metterwoon gevestigd had sedert hij in 1614 zijne ambtmannie had moeten verlaten. In gezegd huis bevond zich een gepolychromeerde schoorsteenmantel met zijn wapen en dat zijner gade Cornelia v. Cuylenburch; thans naar het steedlijk museum overgebracht en afgebeeld op bl. 14 van den „Gids door het Museum" (door Mr. S. Muller Fzn). Hij werd er gevat door den Advokaat-Fiscaal der Generaliteit v. Berckel, die daartoe 21 Jan. 1621 van Prins Maurits last had ontvangen, en beslag gelegd op zijne papieren. De Adv.-Fiscaal werd hierin bijgestaan door den Kommandant van het krijgsvolk te Utrecht en eenige soldaten 3). Aan Jacob Muys, v. Goch, de Voocht en Schäffer werd de voorloopige examinatie van hem en zijne mede-staatsgevangenen opgedragen. Had hij vóor 1614 te Tiel gewoond in den Achterweg bij het st. Maartenskerkhof; dit zijn huis werd door Jor. Johan Vijgh, zoon van Dirk bij Heilwig v. Rossem, gouverneur van Tiel, in huur genomen. Aan Mom werd ten laste gelegd, „dat hij gevangen een jaer of twee nae den inganck van den Treves [het Twaalfjarig Bestand] metten Baron de Louchier gereden was uyt Thyel in de Betuwe, ende wederomme daer binnen gekomen, hem Louchier vragende of hij geen aenslagh op Thyel hadde gehadt, dattet gherucht sulcx binnen Thyel was; ende den voorsz. Louchier seggende datter wat aen was; hadde hij gevangen gheseyt dat hij mede een aenslagh op Thyel hadde gehadt, ende hem Louchier denselven gheopenbaert. Dat den voorsz. Louchier in de voorleden somer opt huys te Weerdenburch jegens hem gevangen gheseyt hadde, dat d' Eertz-hertogen hem gevangen hadden doen groeten ende vermaent dat hij op de oude sake van Thyel soude willen letten, of yet anders

1) Rink, Beschrijving van Tiel, Bijvoegsels II (Ao. 1847) bl. 20.

2) „Ao. 1603 t'Eynden de Winsensteech te Utrecht aen de Wall daer zijn XII godtscameren, die den Amptman tusschen Maes en Wael, genoempt Joncheer Mom om godtswille laet bewonen" [Kron. Histor. Genp te Utrecht, XV (Ao. 1859) blz. 102]. Volgens Herald. Bibl. 1883 blz. 163: Ao. 1609.

3) J. J. Dodt van Flensburg, Archief van Utrecht, VI, (Ao. 1846) blz. 103 noot 1.

vinden om in de Betuwe te komen. Dat Louchier hem gevangen noch geseyt hadde dat den Marquis Spinola en hij Louchier eens hadden geweest besien sekere plaetse tegens over den Dwarsdijc 1), die denselven Louchier oordeelde dat bequaem was om een brugge te leggen. Dat hij gevangen aan Louchier in 't afscheyt hadde gheseyt dat hij genegen was sijne Hoocheyt alle mogelicke dienst te doen. Dat hij gevangen noch daer naer van Utrecht gekomen was tot Wamelen, ende dat hij den voorsz. Louchier aldaer bij gevalle gevonden hadde, en dat sij van den voorsz. aenslagh wederom hadden gesproken, sonder dat hij ghevangen de voorsz. ontdeckinghen bij Louchier aan hem gedaen, mede aen de regieringe van dese landen gheopenbaert heeft gehadt". Ook verklaarde hij in dat vonnis, „dat hij gevangen denselven aenslagh noch geopenbaert hadde binnen Utrecht aan eenen Jesuyt 2) ghenaemt Wilhelmus de Leeu naer gedane biechte". Hij had gewis deelgenomen aan de afgodische bedevaart naar het O.-Lieve-Vrouwe-beeld te Bergharen en aan de missen te Wamel en Dreumel gevierd, waarover in de Nijmeegsche synode van 17 Juni 1606 geklaagd werd. Jacob Mom 3) en zijne medeplichtigen Elbert v. Boetberg en Adriaan v. Eynthouts, schout des Overampts van den lande van Kuik, allen Roomsche edellieden, werden 17 April 1621 te 's Gravenhage als landverraders onthoofd.

1) Dwarsdijc of Spanjaardsdijk, in 1591 door Jor. Diderik Vijgh, op last der Staten van Gelderland, toen Parma de schans Knotzenburg tegenover Nijmegen belegerde, tot bescherming dezer landstreek tegen den Spaanschen vijand aangelegd, dwars door de Betuwe, van den Rijn bij Op-Heusden tot de Waal, te Hien. Zie Herald. Biblk 1879 bl. 254; Navr. XLVII, 197. — Hij, Diderik Vijgh, werd als aanvoerder van een vendel voetknechten, in het gevolg van Prins Maurits, bij de bevrijding van Steenwijk i. d. 5 Juli 1592, als zoodanig vertoond in den gecostumeerden historischen optocht, ter herdenking van het 300 jarig jubilé ter plaatse i. d. 5 Juli 1892 gehouden. Item, Jor. Joost Vijgh, als aanvoerder van een vendel voetknechten.

2) denklijk „vng pere jesuite qui est pousse de grand zele" uit den hierna te noemen „Sommaire".

3) vermoedlijk, op 58- of 57-jarigen leeftijd, indien hij in 1563 of 1564 geboren werd. Zijn oudste broeder Frederik was in 1562 geboren. Vgl. hier J. J. Dodt van Flensburg, Archief van Utrecht, VI (Ao. 1846) blz. 107: „Den 7 April (o. stijl) 's middags ten 12 uren sijn de heeren schepen in 't huys tot [lees, van] den amptman Mom comen, ende die dienaers in 't goet geset te bewaren; ende quam 's nademiddachs tijding, dat hij onthooft was 's morgens mit noch twee als Botbergen ende Eynthouts in den Haghe, na gevanckenis van 12 weecken. Den 7 April 's nachts is de Utrechtsche scherprechter meester Hans, veltscheerder van Barnevelt, op sijn bedde gestorven, ende was oock in den Haghe ontboden, hadde hij niet sieck geweest, om dese justitie te helpen doen".

Jan v. Meeckeren en Gerrit v. de Poll waren ook medeplichtig geweest, doch kregen van Prins Maurits pardon, met de belofte dat hunne namen in de sententiën der veroordeelden niet genoemd zouden worden. Voorzeker werd die belofte gegeven uit dankbaarheid, dat zij den aanslag tegen Tiel [en het fort Nassau op de Voorn] uit den jare 1606, waaraan zij deelnamen, 15 jaren later aan Prins Maurits hadden geopenbaard in al zijne bizonderheden. Die aanslag was mislukt door de onderschepping eens briefs van den Graaf van Bucquoy aan Spinola, waarop het garnizoen ter stede aanmerklijk versterkt was. „Zou", — dus vraagt Mr. J. A. Grothe in de Kronijk v. h. Histor. Genp te Utrecht, XVII, (1882) blz. 100, — hunne medeplichtigheid aan dien aanslag hun nu nog, 15 jaren later, zijn toegerekend, nu zij het vaderland redden uit een dreigend gevaar? Die aanslag op Tiel toch schijnt slechts een deel te hebben uitgemaakt [lees, heeft inderdaad een deel uitgemaakt] van een veelomvattend complot. Dit complot beoogde niets minder dan de uitroeiing van het Huis van Nassau, de plundering van Amsterdam (wegens zijne rijkdommen)", enz. enz.; zie Sommaire d'ung project pour regaigner les Provinces Unies au service du Roy d'Espagne, door Mr. J. A. Grothe medegedeeld in Kronijk t. a. pl.

Immers in Maart 1621 tegen het einde van het Bestand, kwam Pieter Peckius, kanselier van Brabant, naar 's-Gravenhage, „pour traiter de certaine affaire". Hij wordt in de vergadering der Staten-Generaal toegelaten, en doet eene propositie: „Dat de oorlog niet worde hervat, maar dat al de provinciën als leden van één lichaam weder in eendracht mogen worden gebracht onder één hoofd. Dit zou kunnen geschieden als de zeven gewesten zich lieten bewegen tot een verdrag onder erkentenis van de natuurlijke vorsten".

John Lothrop Motley nu vond omstr. 1856 op het Rijksarchief te Brussel een ontcijferd staatsstuk, dat nooit wereldkundig werd gemaakt. Hierin treft men aan, „dat sommige leden van den Raad van State, heimelijk bereid waren eene omwenteling in de regeering dezer landen tot stand te brengen. Het doel van deze was, de Vereenigde Provinciën met de trouw geblevene te hereenigen, doch er dan eene onafhanklijke monarchie van te maken onder den scepter van den Spaanschen kroonprins". De grondtrekken van dit plan waren naar Spanje gezonden; en de Koning bezorgde dat stuk in cijferschrift

aan den Aartshertog te Brussel in Mei 1617. „Velen in den lande", — zoo gingen die verraders voort, — „weten hoe goed 't zijn zal voor het Nederlandsche volk een souvereinen vorst te hebben; en zij, die dit verlangen koesteren, zijn besloten den zoon van Uwe Majesteit (Filips III) tot vorst te nemen". De voorwaarden zouden zijn, „dat de Prins en zijne opvolgers, die aldus de gezamenlijke Nederlanden bezitten zouden, onafhanklijke souvereinen zouden zijn, in geen enkel opzicht aan Spanje's kroon onderworpen, en dat de voornaamste waardigheden in de nieuwe monarchie zouden blijven in de handen, die op het oogenblik in het bezit daarvan waren". Deze laatste voorwaarde was blijkbaar in het concept ingelascht in het belang van Prins Maurits en Graaf Willem Lodewijk, stadhouder van Friesland, die natuurlijk van dit verraad niets wisten. „Indien", zeiden de verraders, „de Katholieken in iedere stad eene enkele kerk en vrije godsdienstoefening hadden, zouden zij binnenkort de groote meerderheid uitmaken. Alzoo zou de staatkundige en godsdienstige reactie zegevierend worden tot stand gebracht".

Denklijk is die ongedagteekende „Sommaire d'un Project" uit den jare 1617. Dit „project" nu zullen v. Meeckeren en v. de Poll aan Prins Maurits hebben bekend gemaakt; en de Prins heeft de tegen hem aangelegde mijn doen springen tegen den vijand.

In 1621 zag te Amsterdam 't licht Sententie over Jacob Mom, gewesen Amptman in Maes en Wael 1). Op den Landdag van 20 Dec. 1622 wilde het kwartier van Veluwe, dat de confiscatie der door hem nagelaten goederen zou plaats grijpen (lees, standhouden); de andere kwartieren daarentegen wilden, dat ze zou worden opgeheven; waarbij de zaak verbleven is. „Soo dat hier nu bij de landtschap is gestatueert, dat de confiscatie, oock in crimine laesae majestatis, niet sal geschieden". „'t Is vremt", — zegt Van der Capellen in zijne Gedenkschriften I, 139, — dat men daertoe soo lichtelijk heeft geresolveert, vermits geen straffen swaer genoegh sijn, s o o e n o r m e n d e l i c t te bedwingen". Hij liet na zijne weduwe Cornelia v. Cuylenburgh († 18/19 Nov.

---

1) J. Lothrop Motley, Het Leven en Sterven van Johan v. Oldenbarnevelt, advokaat van Holland, volg. Vertaling van M. L. v. Deventer (1874) II, 169 vg. Mededeelingen van H. T. G. — Zie over Jacob Mom: Rink, Beschrijv. v. Tiel (Ao. 1836) blz. 72—75; Herald. Bibl. 1883 blz. 239, 40. [Zeer partijdig! Vgl. Navr. XXXIII, 338, mijne aanteekening].

1632), en éene dochter, Anna Catharina Mom, 9 Febr. 1623 als erfgename haars vaders beleend met goederen te Beesd (nadat de confiscatie 20 Dec. 1622 was opgeheven), en 9 Nov. 1663 overleden, begraven in de Buurkerk te Utrecht, als weduwe van Jor. Sweder v. Brakell tot Blikkenburg († 18 Juli 1641, 20 Juli te Utrecht overluid, en aldaar bijgezet in st. Servaas 1).

De baron de Louchier, dien wij hier in gezelschap van Jacob Mom en als zijn eedgenoot ontmoetten, was Philippe de Louchier baron de Soulien, Febr. 1601 in den echt getreden met Philippa Sidonia Vijgh, Dirksdr bij Heilwig v. Rossem. In het Trouwboek van Tiel staat hij als „du Louchière", in het Leenregister als „de Loucher baron de Souliers" vermeld. Ten behoeve van hem en zijne gade belastte haar oudste broeder Karel Vijgh, heer van Zoelen († 1627), zijn leengoed Zoelen en zijne andere leenen 6 Oct. 1604 met 250 gln jaarlijks, als uitgang uit 350 gln jaarlijks, hun voor den derden voet in de beleeningen ten huwelijk meegegeven. Zij waren eerstgenoemde jaarlijksche som verschuldigd aan Rudolf v. Arkel en Arend v. Leeuwen. In 1608, 6 Oct., beging Philippe, volgens crimineele ordonnantie van den Hove van Holland, een manslag op d'Esperaux 2). Hij, die te Tiel zijn verblijf hield, heeft ongetwijfeld de vlucht genomen, toen Jacob Mom en de zijnen op last van Prins Maurits voor staatsgevangenen verklaard, van hun heulen met Spanje bekentenis aflegden; anders had hij als Spaanschgezinde landverrader gewis dezer lot gedeeld. Men verneemt dan ook verder niets meer van hem. De straks genoemde Jor. Johan Vijgh, gouverneur van Tiel, zijn behuwdbroeder, had 29 April 1618 de heerlijkheid Weerdenburg en Neerijnen aangekocht; vanhier, dat wij boven Philippe op 't huys te W. bij dezen zijnen behuwdbroeder ontmoeten. Men mag niet vermoeden, dat eene dochter van hem schuilt achter Carolet (Charlotte) de Logier, 22 Mei 1622 gehuwd met Jor. Frederik v. Bodeck, kapitein († '65), en 13 Oct. 1628 te Utrecht overluid 3), als in den Achterweg te Tiel gestorven.

---

1) Vgl. De Navorscher XXXIII, 92; XL, 324; XLVI, 123, met Herald. Bibl. 1883 blz. 165, 6. 2) Navr. XLV, 188.

3) Navr. XXXIX, 143. Carolet de Logier was eene jonge dochter van Utrecht, toen zij in 1622 in den echt trad met Frederik v. Bodeck, destijds sergeant-majoor te Kleef (waar de Staten-Generaal bezetting hadden tijdens den erfopvolgingsoorlog in Gulik, Kleef, Mark en Berg), in 1628 kapitein. Te Utrecht werd 17 Oct.

Op eene in 1556 door Jacobus v. Deventer op last van koning Filips II van Spanje opgemaakte plattegrondkaart 1) van Tiel en Wamel ziet men twee kloosters staan, een zusteren- en een nonnenklooster. Een dezer, vermoedlijk het laatste, was aan st. Clara 2) gewijd, dus van de Clarissen-orde; en daaruit is in de dagen van hertog Arnold van Gelre (Ao. 1423—73) eene non gewelddadig ontvoerd. Die non, of liever kloosterjuffer, door hare ouders er heengezonden met het doel om er hare opvoeding te erlangen, wordt geheeten Ida, eenige dochter van Hendrik Gijsbertszn, en haar ontvoerder Gadert Eghensz (Eghenzoon), die op haar als kind verliefd geworden, in den nacht met gewapende mannen de kloosterpoort openrammeide, met uitgetogen zwaard binnendrong, en onder dreigen en vloeken het meisje medenam, waarmede hij jaren lang een gelukkig huwlijksleven leidde en bij wie hij een zoon won, die, Reformatorisch gezind, een der voornaamste bewerkers zal geworden zijn van de opheffing der kloosters. De toemalige abdis Bertha v. Riemsdick (-dijck) (Reymsdick) „abdis te Clareveld binnen Wamel, in sent Clarencloister" 3), gaf van die ontvoering verslag aan den Bisschop van Utrecht en aan Gelre's Hertog in drie brieven, welke aan de vergetelheid zijn ontrukt 4). Vermoedlijk was dit klooster van st. Clara een Bagijnenconvent; tenminste de Prior van Wamel en de Bagijnen moesten bijdragen tot de levering van acht bedden op het huis Doddendaell, zoolang als dit huis voor logies van hertog Karel van Gelre († 1538) of diens drost zou zijn ingericht 5). — Van het andere klooster, het

---

1642 overluid, — zie Navr. XLVI, 281, — Mr. Johan Logier, advokaat van het Hof ter stede. Men ontmoet ook Jean Logier van het regt. de Famars, in garnizoen te Heusden, in 1590 aanwezig bij het turfschip van Breda [Em. v. Meteren, Historie der Nederl., B. XVI, blz. 288; Bor, Nederl. Oorl., III, 523; Kron. Histor. Genp te Utrecht, 1862 XVIII, 124].

1) Zie over die Kaartenverzameling Navr. XVI, 193 vg.; over Jacobus v. Deventer († Mei 1575 bij Keulen) Bijdr. tot de Geschied. v. Overijsel, I (Ao. 1874) bl. 349 vg.

2) st. Clara van Assisi, stichteres omstr. 1212 eener vrouwlijke orde van de Franciscaners, als geestverwante van Francesco van Assisi.

3) De Navr. XXXV, 127.

4) door afdruk in de Kronijk van het Histor. Genp te Utrecht, XIe Jaarg. (Ao. 1855), 3e Serie, dl. I, 26—35. Het bovenstaande werd door ons ontleend aan Geld. Volksalm. 1856 bl. 92—99, waar het geval in novellistischen trant is voorgesteld.

5) G. v. Hasselt, Geld. Maandwerk I, 104. Doddendaal was nog Ao. 1741 in zwaar muurwerk aanwezig, te Ewijk (Rijk van Nijmegen); zie Tegenw. Staat van Geld., bl. 247.

zusterhuis, staat in 1494 als rector vermeld Johannes de Bocoldia (v. Bocholtz, Bockholt of Boecholt), presbyter der Utrechtsche diocese, 28 Juli een der getuigen bij de verleening van privilegiën door den pastoor der st. Maartenskerk te Tiel aan het besloten convent van st. Caecilia van de Augustijner-orde ter stede 1). Behoorde dus dit zusterhuis ook niet tot deze orde? Aan Henrik Collaert v. Lienden, zijnen bevelhebber te Tiel, beval hertog Karel van Gelre 29 Mei 1518 dit zusteren-convent voor alstoen vrijdom te verleenen van schatting voor het bolwerken der stad Tiel; want het was arm, en bezig met zijne reformatie, welke door het opleggen van schatting belemmerd worden zou. Den 20en Juni d. a. v. gaf de Vorst dien Tielschen bevelhebber last, dat klooster niet boven andere met die schatting te bezwaren 2). Dus toen werd het wederom niet vrijgesteld. In de contributie voor de kapittels en kloosters in het kwartier Nijmegen, „die tot vorderinge des Concily generalis geschien sal", bedragend voor dit kwartier maandlijks 15 Kărglns (Carolusgl.) van 20 goede stuivers het stuk, moesten naar de verordening van 3 Aug. 1551 het klooster te Holtmeer met de Zusters te Wamel per maand 9 stvrs (stuivers) geven 3). De „Tegenw. Staat van Gelderland" getuigde (bl. 276) in 1741: „Men hadt hier eertyds twee kloosters. Van het ééne (nml. het nonnenklooster), dat even bezyden den dijk binnenwaards gelegen heeft, zyn nog eenige brokken muurs overgebleven. Het andere (nml. het zusteren-convent) stondt in het Dorp, aan en op den Dijk; het werdt, in den Spaanschen Oorlog, om verre gehaald; een gedeelte van het muurwerk is blyven staen, en tot woonhuizen verbouwd". Aan dat klooster heeft gewis behoord de Nonnenhorst, thans nog een weiland te Dreumel.

Als het eerste lid van het oud-adellijk, vermoedlijk in het laatst der 18e eeuw uitgestorven geslacht Pieck, die uit Nassau herwaarts kwam en Gelderlander werd (te Beesd, enz.), be-

1) de Geer, Geschied. der Duitsche Orde Balije van Utrecht II, 707 (no. 594).

2) Nijhoff, Gedenkw. VI, bl 606, 7. Deze auteur denkt (ibid. bl. 459 noot) aan eene „reformatie", gelijksoortig aan die van de kloosters der reguliere kanunniken door Johannes Busch. — Destijds is de Collartswal te Tiel, later Hucht geheeten, aangelegd.

3) Welvaerts, Het Kapittel van Zalt-Bommel (1891) bl. 20.

schouwt men Arnold Pieck omstr. 1339 1). Toen was echter het geslacht reeds Geldersch. Immers in den Jaargang 1855 der Kroniek van het Historisch Genootschap te Utrecht, 3e Serie, dl. I, is afgedrukt een oorspronklijk stuk op perkament, inhoudend eene lijst der verliezen, geleden door de Geldersche edelen in den slag van Woeringen, 5 Juli 1288 door hertog Jan van Brabant op graaf Reinald I van Gelre gewonnen. Het document is afkomstig uit het voormalig archief van het oude graafschap Buren. Daarin leest men (t. a. pl., bl. 174): „Item Wolterus, dictus Pycke de Wamel, amisit dextrum (sic, oculum? pedem?) quem (sic) estimat ad valorem lxx lib." (librarum). De leesteekens, welke men in het origineel wel niet zal hebben ontmoet, zijn hier o. i. blijkbaar verkeerd aangebracht; en zal men dienen te lezen: „Item, Wolterus dictus Pycke, de Wamel", enz. Zoodat wij dan hier met een Wolter (gezegd) Pieck te doen hebben, die uit Wamel herkomstig was, of aldaar woonde. Hij, Geldersch edelman, verloor in den slag van Woeringen een „dextrum", dien hij op de waarde van 70 pond schatte. Dit woord „dextrum" treft men in gezegde lijst meermalen aan, en altoos in den 4en naamval. „Dexter" komt in 't classiek en midden-latijn niet anders dan adjectivisch voor, in de bekende beteekenis van „rechtsch" (met het hiervan afgeleide „gunstig, geschikt, behendig", enz. Misschien is een rechter-oog of voet bedoeld.

Ook later ontmoeten wij een lid uit dit geslacht alhier, in Roelof Pieck te Wamel op eene riddercedul omstr. 1460 2).

Aan Lambert Holl, die kremer Ao. 1460, Herman Uwenss Ao. 1465, Jan die Hase Goirtszn Ao. 1492, coman (koopman) Aelbert en Johan Otten Ao. 1494, — allen van Wamel, werd in de jaren achter hunne namen vermeld, het „borgerschap" van Tiel verleend 3).

In 1402 is er sprake van weerden en zanden in de Waal, tegen Dreumel, van Wamelerstoke, dwars over den stroom, tot aan den molen te Zennewijnen 4). Dit laatste is ons duister. Kan met Wamelerstoke eene rivierplaat op de hoogte van dit dorp, zijn bedoeld?

Tot de Wamelsche uiterwaarden, thans een polder vormend

1) Herald. Bibl. 1882 bl. 130. 2) Ibid. bl. 178.
3) Algem. Nederl. Familieblad IX (Ao. 1892) bl. 134a en b, 7b.
4) Van Spaen, Inleid. IV, 93.

van 165 bunders, met eigen polderbestuur (2 poldermeesters, één secretaris en één ontvanger) 1), behoorde de Baarsweerd, waarvan Henrik v. Doerni(n)ck 15 Mei 1559 van Jutta Werners, weduwe van Dirk int Hort en hare kinderen en anderen, één derde deel kocht. Uit die waard gingen twee jaarlijksche tijnsen, nml. éene groot zes rijderguldens ten behoeve van Johan de Rover, schepen en burgemeester van Tiel 2), en een andere groot dertig stuivers ten behoeve van de pastorie te Wamel. De andere twee deelen waren in 't bezit van Gerrit de Haes als echtgenoot van Hilleken Gerrits en van Grietgen Gerrits. Als weduwnaar van Marij Foijert (17 Aug. 1575 nog in leven), trad hij in 1583 in den echt met Wiin Shaesen (Winna de Haas), dochter van evengenoemden Gerrit, die hij, krachtens huwlijksvoorwaarden d.d. 25 Maart tochtte aan $\frac{1}{6}$ deel van die Baarsweerd, aan $\frac{1}{4}$ van de Bercksweerd (in het kerspel van Wamel aan den Betuwschen kant van den Waalstroom, d. i. te Echteld gelegen), aan $\frac{1}{4}$ van de Lagewei (die Leegh weyde) daarnaast, en aan de helft van 7 morgen lands liggend te Wamel in 't Lierbroek 3).

Een nazaat van gezegden Johan de Rover was Jor. Johan de Roever te Wamel, in 1657 eigenaar van een huis te Tiel, aan het Hoogeinde 4).

Aan een gedeelte van de in 1657 onder Tiel gerekende Prinsenwaard te Wamel was Jor. Cornelis Vijgh, in 1648 enz. schepen, in 1659 en 1660 oud-burgemeester en ouderling te Tiel, † 11 Juni 1674, gegoed 5).

Jan Otten (Ottozoon) de Leeuw, weduwnaer van Heiltje Ariënsdr v. Vereyn, woonende tot Wamel, en Neeltje Cornelisdr Boschman, laetst weduwe van Willem v. Pavort, woonende in den Oudeweert, 15 Martij 1696, den 13 April alhier (te Kesteren) bevestigt in den houwelijcken staet) 6).

Te Wamel trad 10 Juni 1757 Ahasuerus v. Goor (geb. te Nijmegen in 1726) in den echt met Anna Geertruyda Streck,

---

1) Tot ontvanger van den Wamelschen uiterwaarden-polder werd half Octob. 1897 G. W. v. Beers benoemd. 2) Zie over hem Navr. XXVII, 519.

3) De Voorouders van Martinus v. Doorninck (Zwolle, Tijl, 1885), bl. 1, alwaar voor „koster tot Waemell" te lezen „pastor t. W.", zie ibid. bl. 5 (waar de huwlijksvoorwaarden in extenso staan afgedrukt. 4) Navr. XXVII, 524.

5) Zie over hem Herald. Bibl. 1879, bl. 284, 5; 1880 bl. 80; over de Prinsenweerd Navr. XXXVII, 87.

6) Trouwboek van Kesteren. Oudewaard met Lede, thans buurschap te K. Van Vereyn leeft nog voort in V. Verrijn Stuart.

opvolger zijns grootvaders Swerus als boekverkooper ter stede; van welke firma de heer Thieme thans eigenaar is, en in welke de Van-Goorstraat te Nijmegen haar naamsreden vindt 1).

De boven vermelde Herman Pieck († 1561) tochtte zijne gade o. a. in 1556 aan het veer te Tiel 2). Zijne kleindochter Theodora P. trad te Tiel 18 Juni 1598 in den echt met Joz. Diederik Vijgh, heer van Zoelen, ambtman van Neder-Betuwe, weduwnaar van Heilwig v. Rossem († 1594), die er in 1594 mede beleend werd, en in 1615 overleed. Opgevolgd door zijn zoon (uit zijn tweede huwelijk), Joost Vijgh († 1663), uit den boedel van wiens zoon Dirk Jacob († 1682) de stad Tiel dit veer aankocht 3), die er nog eigenares van is, onder den naam van het Wamelsche veer. Een en ander leert men uit het Leenregister aldus kennen:

„Dat halve Veerstadt, gelegen tusschen Tiel ende Wamel, Zutphensch leen, ontfinck

Lubbert Rosemont Ao 1379.

Vde die Bose bij transport des heeren van Arkel op losse 4) met 450 alde schilde beleent met dat halve Veerstadt op den Wale tusschen Tyele ende Wamel ende elff mergen landts, die gelegen sijn in den kerspel vad Zoelen, geheyten die Strijemate 5), Ao. 1408.

Hubert van Beesde ontfangt dat halve Veerstat tot Wamel ende thien mergen, geheyten Strijmet Ao. 1441, welke hij in 1456 op Arnt v. den Pol overdraagt.

Herman de Böse, richter tot Doesburch, tuchtigt sijn vrou Aleyt an 15 schilde sjaers uut de 1/2 Veerstat Ao. 1450.

Idem ontfengt Ao. 1465.

Gerrit die Bose, erve sijnes vaders Hermans 27 Sept. 1473, vernieuwt 12 Dec. 1481 den leeneed.

Herman de Bose, erve sijnes vaders Gerrits beleent 20 Aug. 1484, beheltlick sijner moder Stijne Lerinx die tucht an 15 alde schilde sjaers. Deze erft in 1494 van haren zoon, terwijl hare dochter Gertrud Bosen, vrou van Andries v. Bermijtlo 6), als hare erfgename, 4 April 1500 beleend wordt.

---

1) Varia uit de Geschiedenis van Nijmegen (1895), door J. C. F. van der Meer van Kuffeler, bl. 10. 2) Herald. Bibl. 1882 bl. 164.

3) Ibid. 1879 bl. 256, 69, 70; 1880 bl. 64.

4) met recht van inlossing van het pand door den heer van Arkel.

5) Strijmet is nog heden een blok landerijen ter plaatse.

6) v. Berment'lo, oud, nóg aanwezig geslacht.

Johan v. Middachten beleend 8 Febr. 1522. Zijn zoon Johan v. M., als zijn erfgenaam, 19 Maart 1545 beleend, vernieuwt 30 Juni 1556 den leeneed, en draagt het pand 1 Dec. 1556 over aan

Herman Pieck, heer to Isendorn, die er zijne gade Barbara van Middachten 1) terstond aan tocht. Behoudens die tocht erft zijn zoon Herman, minderjarig, 3 Jan. 1562, en doet, meerderjarig, 2 Dec. 1570 den leeneed, van welken dezes broeder Anthonis Pieck 2) 30 Sept. 1581 uitstel krijgt, en dien Herman 7 Dec. 1581 weder aflegt. Herman P. draagt 16 Mei 1594 het pand over aan zijn schoonzoon (gehuwd met zijne dochter Theodora of Derrisken P.)

Diedrick Vijgh, ambtman in Neder-Betuwe; bij doode van wien, krachtens magescheid, zijn zoon

Joost Vijgh 18 Sept. 1616 beleend wordt, 3 Dec. 1639 zelf eed doet, en 31 Dec. 1662 eene akte van „tuchtmaekinge" laat approbeeren, 7 Oct. 1640 ten behoeve zijner gade Anna de Cock 3) vóor Sweder v. den Boetzelaar tot Leeuwen, ambtman en richter van Maas-Waal, gepasseerd. Hun zoon Dirk Jacob Vijgh erft het pand, en deze, beleend zijnde, laat 30 Sept. 1666 zijne dispositie approbeeren; doet zelf eed, en laat 5 Oct. 1670, met herroeping der vorige, zijne nadere dispositie approbeeren; belast dit leen 8 Sept. 1671 met 10.000 gln. ten behoeve van Adriaen Ponsen, die zijn verwin op dit leen en op andere perceelen gedaan, alsook der landschap approbatie 20 Nov. 1675 laat registreeren.

„De Magistraet der stadt Tiel uyt cracht van gerichtelijcke vercopinge des verwins sijn met dit leen beleent 13 Dec. 1682 door Dr. Johan v. Lidt de Jeude, Secretarius der stadt Tiel als hulder", na wiens overlijden deze stad 23 Oct. 1727 beleend wordt met Jacob Nicolaas v. den Steen, burgemeester aldaar, als hulder, na wiens afsterven ze 3 Febr. 1780 beleend wordt met Jacob Nicolaas v. Eck als hulder.

---

1) dr v. Antonie bij Ida v. Arnhem.

2) ritmeester, † ongehuwd. Zijne ruiters waren in 1581 niet betaald, en bedreven moedwil op de Veluwe. Zijn broeder Herman († 1612) was door de Spanjaarden gevangen genomen. (Herald. Bibl. 1882 bl. 165.)

3) de Cock van Opijnen, Febr. 1628 met hem gehuwd, † als zijne weduwe vóor 23 Mei 1669; zie ibid. 1880 bl. 67. Joost Vijgh, † 3 Jan. 1666. Hun zoon Dirk Jacob V., († 22 Maart/12 Mei 1674); zijne weduwe, Maria Catharina v. Meverden hertrouwde waarschijnlijk 13/27 Juni 1676 met Jacob Sweer v. Wees (ibid. bl. 70—73).

Het veerhuis te Wamel, van zeer oude dagteekening, stond voorheen etlijke minuten ver rechts van het tegenwoordige, dat vlak tegenover de stad ligt, verwijderd. Het werd in 1861, bij den watervloed in Maas-Waal, zóo zwaar beschadigd, dat het door een nieuw moest worden vervangen. Dit nieuwe is ook al weer gesloopt, en de ondergrond verkocht aan datzelfde Tielsche weeshuis, dat Jor. Claes Vijgh, Jor. Diderik's vader, in 1563 had helpen stichten 1).

Bij de blijde inkomst van Nicolaas Hans Willem baron v. Delen in Mei 1791 als ambtman, richter en dijkgraaf van Maas-Waal, opvolger van Jacob Neomagus graaf van Randwijk, stond te Dreumel een eerboog bij Meester v. Seben. Wamel prijkte in feestdos, en betoonde zich in zijnen trant dichterlijk en muzikaal. De weduwe v. Zonsbeek vertoonde er „Elias op een waagen"; ter aanduiding dat, gelijk de profeet Elia als volksbeschermer, Israël tot „wagens en ruiterbenden" *(2* Kon. 2 vs. 12) had verstrekt, men van den nieuwen ambtman voor de bevolking van Maas-Waal zeer veel goeds verwachtte 2); hij toch behoorde tot het geslacht, hare dankbaarheid waaraan zij lucht gaf in deze omlijste ontboezeming op hare opkamer:

O praeclara stirps, ex qua mihi suavis donationis fructus.

Terwijl eenige „Jonge Dogters" een Eerelied aanhieven, op de wijze „Doornik Schoon"; vertoonde de collecteur (ontvanger der verponding sedert 1772) Brands „Koning David vóor het Altaar". Schout Nab 3) liet zich hooren. Boven den boog naast de kerk te Wamel stond „de Hollandse Maagt in den Tuin met Speer en Hoed" uitgeschilderd, en rechts van dit tafereel „sat David speelende op een Harp"; waaronder „David en Israël" (hier, de nieuwe ambtman en Maas-Waal's bevolking). Onder een „vlammend hart" aan een boog tegenover het kasteel Sterkenburg verklaarde de kooiman 4) J. Sterkenborgh, dat hij thans geen vogels wilde vangen, maar liever zijn „dichtje ophing", kweelend op zijn „hoboo". Vanwaar die dankbare vreugd ter plaatse? De edelman had bij een doorbraak van den dijk te Wamel in 1781 5) zich zeer verdienstlijk gemaakt.

1) Ibid. 1879 bl. 242.

2) Zie omtrent de gewichtige functien eens ambtmans, Geld. Volksalm. 1894 bl. 73, 4. 3) Deze naam komt nog ter plaatse voor.

4) opzichter eener eendenkooi. 5) Rink, Beschrijv. van Tiel, bl. 123.

Dit Sterkenburg, thans nog een kasteelmatig gebouw, heeft gewis een v. Sterkenburg tot stichter gehad. Komt een Johan v. Sterkenburg in 1562 voor als burgemeester van Tiel; in 1560 staat Jan, in 1579 Rutger v. St. als schepen terzelfder stede vermeld 1); ook te Tiel vindt men een huis van dezen naam op het Hoogeind. Dat te Wamel werd in 1741 in de „Tegenw. Staat van Gelderland" (bl. 276) beschreven als een „Heerenhuis in het Koornland, niet zeer oud noch zeer aanzienlijk"; hetgeen in beiderlei opzicht mag betwijfeld worden; in 1889 woonde er de heer Cornelis Post, dijkgraaf van Maas-Waal, sedert overleden.

En zoo komen wij aan den Lakenburg, in zijne benaming een grensburcht; — laak, lake = grens; — of misschien z. v. a. (schutlakenburcht, d. i. burcht bij het schutlaken of de schutsluis 2) in het watertje de Laak. Voorheen en nog heden een adellijk huis. In de 17de eeuw in 't bezit van Jor. Johan v. Balveren, oudsten zoon van Jor. Christiaan [of Christoffel, eenen der officieren, die den plechtigen intocht van Prins Frederik Hendrik in 's Hertogenbosch, na de verovering dezer stad op de Spanjaarden, op maandag 17 Sept. 1629 bijwoonden 3)], bij Elisabeth v. Ingenulandt, met wie in 1610 gehuwd 4), sedert 1631 lid der ridderschap van Nijmegen, † 1654. Zijn zoon Jor. Johan v. B., die ons boven voorkwam als in 1678 in proces vóor het Hof van Geld. met den rentmeester van het kapittel van Xanten over het trekken van tienden ter plaatse, † 12 Febr. 1689 alhier en begraven met een wapenbord van 16 kwartieren, gehuwd met Maria v. der Lawick Ernstdr, en dezes zoon Jor. Jan Willem v. B. † 23 Febr. 1717, ter plaatse met evenveel kwartieren bijgezet, staan als heeren van den Lakenburg vermeld. De laatstgenoemde, die vruchtloos in 1711 aan het Hof van G. verzocht om de vergunning voor het dorp zijner inwoning tot het houden van een paarden- en beestenmarkt 5), werd echter voorafgegaan door zijns vaders broeder Jor. Adolf

1) Rink, Beschrijving van Tiel (1836) bl. 312, 3.

2) Eene schutsluis, voorheen, bijv. in 1487 sijtwind (= zijkant) geheeten, heet thans schutlaken.

3) bij gelegenheid van het 275-jarig bestaan der Akademie te Leiden Ao. 1849 in de toen gehouden maskerade voorgesteld door niemand minder dan door Abraham Kuenen, later Leiden's beroemden hoogleeraar († 10 Dec. 1891, oud 63 jaar); zie De Tijdspiegel 1892 bl. 151.

4) Herald. Bibl. 1879 bl. 14. staat bij vergissing 1619.

5) Gr. Geld. Plakkaatboek III, kol. 164.

v. B., die van 1689 tot 1698 (zijn sterfjaar) als heer voorkomt 1). Jor. Jan Willem v. B., ongehuwd overlijdend, liet het huis na aan zijne zuster Sibilla Elisabeth v. B., 30 Juni 1723 als erfgename haars ooms van moederskant Hessel v. der Lawick beleend met Hoekelom (o. Bennekom), waaraan zij haren echtgenoot Jacob v. der L. tochtte. Het was destijds een ouderwetsch gebouw, dat echter goed werd onderhouden, liggend van rondom in grachten en met goede beplanting omgeven, en werd door het landvolk Lakemond geheeten. Zij, 27 Sept. 1746 overlijdend, maakte haren zoon Ernst v. der L. tot haren erfgenaam, die († 1749) het huis legateerde aan den bovengenoemden ambtman Nicolaas Hans Willem baron v. Delen († 1793), onder beding dat bij dezes kinderloos overlijden het zou komen aan de afstamlingen van Jor. Steven v. Delen en Johanna Helena v. Zutphen 2). De kleindochter van dit echtpaar, Maria Wilhelmina v. D., geb. 14 Oct. 1793 te Tiel, staat mitsdien als vrouwe van den Lakenburg vermeld, en kwam er 17 April 1871 te sterven als echtgenoote van haren neef Johan Casper Ferdinand v. D., bij wie Jacob Jan Hendrik baron v. Delen, die er 25 Dec. 1895 als waardig burgemeester van Wamel en Leeuwen (gedurende 30 jaren) bezweek, de laatste manlijke telg van zijn geslacht, waarvan men ruim 5½ eeuw geleden het eerste spoor kan volgen 3). Deze herschiep den ouden Lakenburg in eene villa, en verfraaide de geheele plaats grootlijks.

Bij de installatie van dezes edelmans opvolger als burgemeester van Wamel en Leeuwen i. d. 7 Maart 1896, den te W. woonachtigen, reeds sedert eenige jaren als dijkgraaf van het polderdistrict Maas-Waal fungeerenden heer H. W. J. C. v. der Sijp, was het stadsgewijs gebouwde dorp fraai versierd; alle in de gemeente bestaande vereenigingen — de Harmonie Willem III, de beide (schutters-) Doelens, de ijsclubs — waren op de been, ter verwelkoming; ook bevonden zich drie praalwagens, op eenen waarvan de verschillende ambachten in de gemeente werden voorgesteld, in den stoet van keurig uitgedoste ruiters, die zijn met vier paarden bespannen rijtuig omgaven.

1) Deze was dus tijdens zijn huwelijk met Henrica v. Haeften in 1674 geen heer van den Lakenburg (Navr. XLVI, 451). Vgl. Herald. Bibl. 1879 bl. 21.

2) Tegenwoordige Staat van Geld. (Ao. 1741) bl. 277; Geld. Volksalm. 1882 bl. 68; Nederl. Heraut 1889 bl. 236.

3) Hij en zijn eeuwen-oud geslacht werden in de Tielsche courant van 19 Januari 1896 no. 8 (Bijvoegsel) door ons herdacht; terwijl wij in de Nederl. Heraut 1889 de merkwaardige genealogie meedeelden.

Eindelijk kunnen wij vermelden dat Maart 1895, vooral op aansporing van den heer v. Weijdom Claterbos te dezer plaatse is opgericht de coöperatieve vereeniging voor zuivelbereiding „Gelria", die veel succes heeft. Alsook, dat in het vorige jaar, door de ijverige bemoeiingen van den dijkgraaf en burgemeester van der Sijp, eene telefoonverbinding tot stand kwam tusschen Wamel en Druten. Daar toch de telegraaflijn tusschen Druten en Tiel, sedert de verbinding van het telegraafkantoor te Druten met dat te Nijmegen, niet meer gebruikt werd, is die telefoonverbinding voor de bewoners van Wamel en Leeuwen van groot belang. En indien deze telefoonlijn kon worden doorgetrokken ook langs de Maas-dorpen, zouden alle inwoners van Maas-Waal er door gebaat zijn.

Tusschen Tiel en Wamel doet op marktdagen en bij hoogen waterstand een stoombootje dienst, genaamd Gijsbert Stout, gedoopt naar een vermaarden Tielenaar van dezen naam, geb. 26 Nov. 1806, die, vroegtijdig wees, in het Tielsche weeshuis opgevoed, als lid van den gemeenteraad ter stede gedurende bijna twintig jaren streed voor de verbetering van het veer; totdat in 1881 de Raad besloot dit door middel van stoom te doen bedienen. De indienststelling der boot nochtans in Juli dezes jaars mocht de heer Stout († 25 Juni 1881) niet beleven; weshalve de Raad goedvond zijn naam aan het vaartuig te verbinden. Hij was de eerste vrijwillige Jager in het vrijkorps, opgericht in 1830 door den Groot-Majoor Edmund Willem v. Dam v. Isselt, heer van Geldermalsen 1), en was sedert gerechtigd tot het dragen van het Metalen Kruis. Op zijne roepstem hielden in 1860 de „Jagers van Van Dam" eene reunie en brachten ten getale van honderd oud-Jagers uit Noord-, Zuid-, Oost- en West-Nederland een bezoek aan het graf des Groot-Majoors te Geldermalsen. Hij was lid en medeoprichter der Tielsche Handelsvereeniging, lid der Kamer van Koophandel te Tiel. Als technicus en mechanicus had hij groote verdiensten; zijn fabrikaat van landbouw- en meer bepaald dorschwerktuigen zag hij herhaaldelijk met goud bekroond, bijv. te Alkmaar, Amsterdam, Arnhem, Doesburg, Dordrecht, Gouda, 's-Gravenhage, Haarlem, Haarlemermeer, Kaatsheuvel, Leeuwarden, Leiden,

1) Zie mijn geschrift: De voormalige heerschap Malsen en het Gesl. van Malsen (Leerdam, Ter Haar en Schuyt, 1894) bl. 36.

Tilburg, Zaandam, en in tal van andere plaatsen. Ook uit het buitenland, bijv. uit Altona, Brussel, Glückstadt, Herenthals, Luik, Rijssel, enz. enz. bereikten hem bekroningen met goud. Zijn eerste huwelijk met Mej. Crouwel bleef kinderloos. Bij zijne tweede gade, Mej. D. G. de Jongh (geb. 31 Juli 1809, † 1 Oct. 1885) won hij negen kinderen, waarvan vijf zonen en twee dochters nog in leven zijn; twee zijner zonen zetten den ijzerhandel huns vaders te Tiel ijverig voort.

De Harmonie „Koningin Wilhelmina", te Wamel, ontving einde Jan. 1898 een nieuw vaandel, vervaardigd door de firma Van Hove en Zoon te Roermond. De feestlijke onthulling werd bepaald op 31 Aug. of 6 Sept. a. s. De aankoop er van is mooglijk geweest door den geldelijken steun van alle dorpsgenooten, die hiermee niet alleen een blijk wilden geven van hunne ingenomenheid met de „Harmonie", maar ook van hunne verknochtheid aan het Oranje-Huis. Want in deze landstreek is nog steeds levendig de herinnering aan de vroeger herhaaldelijk voorgekomen watersnooden, waarbij onze Vorsten zóo krachtig hulp verleenden.

Aan den linkeroever van de Waal, onder Wamel, kwam Febr. 1898 een klomp hout te voorschijn, dat meer dan 70 jaar aldaar gelegen moet hebben. Vermoedlijk het wrak van een schip. De belemmering is van Rijkswege opgeruimd.

Uit de kerk te Wamel (ecclesia in Wamele of de Wamel) schonk Godfried, proost van Xanten, Ao. 1129/34 aan de kerk ten zijnent één talent. En Coenraad, proost van Xanten, droeg in 1225 de gansche kerk van Wamel aan zijne kerk op. Zie verder, hiervoren, bl. 159, 60. In 1247 (vóor 20 Juli) staat Segestap als priester (sacerdos) der kerk van Wamel (Segestappus de Wamele) vermeld 1).

Aangezien, naar luid eener toenmalige ordonnantie 2), de nog (nà de Kerkhervorming) overgeblevene zoo binnen Tiel als op de meeste omliggende dorpen, nml. Echteld, Avezaat en Wamel, resideerende vicarissen, papen en huurlingen (sic) zich onderstonden kinderen in 't geheim of openbaar te doopen, daarbij brandende kaarsen, zout, smout en bezweringen bezig-

1) Sloet, Oorkondenbk van Gelre en Z., bl. 245, 482, 679.

2) voorhanden in een boek in het archief der stad Tiel.

den, ook personen ondertrouwden en koppelden zonder christelijke ordonnantie; besloot Jor. Dirk Vijgh, heer tot Zoelen, ambtman van Neder-Betuwe, als scholtus van Tiel, in vereeniging met den magistraat dezer stad, de pastoors van gezegde dorpen en Peter Gerits en Jan v. Ophemert, geestelijken te Tiel, te ontbieden vóor den Raad en hun te gelasten met opgestoken vingeren lijflijk bij God en zijn heilig Evangelie te zweren, dat zij zich niet langer zouden onderwinden binnen of buiten de stad kinderen te doopen, te trouwen of te verrichten hetgeen het ministerium van den kerkdienst betrof. Wilden zij den kerkdienst waarnemen, dan moesten zij zich bij den predikant te Tiel 1) vervoegen en belijdenis doen van hun geloof; dan zouden zij mogen doopen, trouwen, leeren en prediken naar uitwijzing der Christelijke Reformatie. Den 11en Januari 1592 hebben die pastoors bezworen dit in acht te zullen nemen 2). En is dus toen Wamel tot de Kerkhervorming overgegaan. De gelijktijdige overgang dezer drie geestelijken gaf gewis aanleiding tot de onjuiste overlevering, dat Dirk Vijgh omstr. 1578 al de pastoors der Neder-Betuwe op één dag op den huize Zoelen tot het Protestantisme zou hebben bekeerd 3)!

Deze gezagsoefening der stadsregeering van Tiel over het in een gansch ander ambt gelegen Wamel is zonderling. Was ze gegrond in patronaatrecht van Tiel over Wamel 4)? Mooglijk behoorde Wamel destijds tot de diocese van Tiel; tenminsten het insgelijks in Maas-Waal (boven Herwaarden) gelegen, omstreeks 1599 door Prins Maurits aangelegde, in 1672 door de Franschen verwoeste fort Nassau op de Voorn heeft nooit anders dan tot de classis van Tiel behoord 5). Hadde 't hier burgerlijk gezag gegolden, dan zou men zeggen: het recht tot die gezagsoefening sproot voort uit het verband van Wamel tot Tiel; want, evenals op Herwaarden en Dreumel, rustte, gelijk wij boven (blz. 174) ten aanzien van het „Susterhuis" zagen, in de dagen van hertog Karel van Gelre ook op Wamel de in 1433 reeds bestaande, vervolgens tegen betaling van zekeren jaarlijkschen

1 Johannes Vredaeus. Prof. Kist noemde hem in Archief voor Kerkgeschiedenis X, 179, noot, Jacobus Vredaeus; zie De Navorscher XXXVI, 279 noot.

2) Mr. E. D. Rink, Beschrijving van Tiel, Bijlagen II (Ao. 1847) bl. 18, 19.

3) Zie dit breeder door mij aangetoond in Navr. XXVII, 270, vg., in een artikel, dat helaas, als misdruk opgenomen is. Men vergelijke de Errata achter den jaargang. 4) Gissing van Mr. E. D. Rink, t. a. pl.

5) Vgl. De Navr. XXXI, 304.

penning afgekochte verplichting, om jaarlijks zes weken de stad te komen burgwerken, d. i. aan hare fortificatiën te gaan arbeiden. Misschien plaatste deze verplichting tot dienstbetooning die dorpen tot Tiel in een soort van leenverband, hetwelk de alvermogende Vijgh ook ten aanzien van het kerklijke meende te mogen toepassen; te gereeder, dewijl Wamel door zijn veer tot Vijgh, en sedert 1682 tot de stad in betrekking stond, van haar afhanklijk was 1).

Olivier Willemsz, Nijmegenaar, zeer ervaren in 't Hebreeuwsch, Grieksch en Latijn, was R.-Kath. priester en pastoor te Leeuwen. Zich niet meer met de leer zijner Kerk kunnende vereenigen, ontvlood hij de hem dreigende vervolging te dezer zake, door zich naar Kleefsland te begeven, alwaar hij in aanraking kwam met Doopsgezinden, en hunne godsdienstige beginselen omhelsde. Te Antwerpen, waar hij zich in 1574 bevond, werd hij, wegens het aankleven van die gevoelens, gevat en levend verbrand; zie Guyot, „Bijdrage tot de geschiedenis der Doopsgezinden te Nijmegen", bl. 28 noot, die aanhaalt v. Bracht, „Martelaarsspiegel II, 692". De „Synopsis der Acta van de classis Nijmegen 1590—1660, in „Archief voor Kerkgeschiedenis" van Kist en Royaards, dl. IV, vermeldt in 1619 Hermannus Gerhardi Postelius, en in 1622 Hermannus Hagen, als predikanten te Puiflik en Leeuwen. Terwijl in 1618 Fredericus Oort „nieuwelicks uyt het Pausdom gecomen schoolmeester", ter laatstgenoemder plaatse predikte, zonder kennisse der classis.

In 1607 klaagde men in de Geldersche synode den 7en Juli te Zalt-Bommel gehouden, over „de afgoderye" (des Pausdoms), welke te Haren (Bergharen), Wamel, Dreumel en Puiflik werd bedreven, en welke het Hof van Gelderland verhinderen mocht. Te Bergharen toch was „afgoderij en bedevaert opgericht, waer een lieve Vrouwe (Mariabeeld) was gestelt, die op voorleden maendach na Pinksteren (1606) door een groote menighte van volck en eenighe notabele persoonen, die deeze afgoderije naer Landsreces (Landdagsreces) behoorden te verhinderen, bezocht en geëert is geweest. Ook van nieuws missen gedaen te Waemel en Dreumel, tot welcke missen ende voorszegde Livrouwen veel borgeren van Thyel ende landt-

---

1) Zie Herald. Bibl. 1879 bl. 304; 1880 bl. 71.

lieden dagelijcx nae toe trecken ende verleydt worden; soo dat de borgerij ende andere onvrije persoonen sonder eenige paspoort te hebben, over ende weder gaen, niet alleen tot naedeel van Godts heylighe Kercke, maer oock tot perijckel van de stadt Thyel ende des geheelen lantschaps 1)."

Te Wamel werd 15 Nov. 1743 R.-Katholiek gedoopt Gerardus, zoon van Stephanus de Cock van Delwijnen en Adriana Steukers; getuigen waren Gerardus v. Mane en Willemina Steukers 2).

Der Roomsche kerk, in 1828 gebouwd, in 1883 vernieuwd, met uurwerk in den koepeltoren, een fraai gebouw met gebrand schilderwerk in al de kerkramen, met orgel en drie altaren, — werd in 1896 een luiklok geschonken, uit liefdegaven bijeengebracht.

In 1851 woonden er twee Israëlieten, wat hun eerdienst aanbelangt tot de bijkerk te Druten gerekend.

Van de Hervormde kerk, die in den Roomschen tijd als kruiskerk zeer aanzienlijk moet geweest zijn, 10 Jan. 1558 van haar torendak werd beroofd door hevigen wind, en waarin in de 17de en 't begin der 18de eeuw een drietal wapenborden der v. Balveren's hingen; die in 1682 afbrandde, zoodat men in de Tielsche classisvergadering i. d. 19 en 20 April 1686 zes ducatons voor haar afzonderde; — was in 1741 alleen het koor en een kruispand overgebleven, waarin de dienst verricht werd door één predikant, die ook te Dreumel predikte 3). In 1851 waren de zijvleugels nog aanwezig, en stond er een spitse houten toren op, die er nóg op staat.

Waren in 1601 sommige predikanten nog niet wettig met hunne vrouwen (mit haeren wijven) getrouwd; men mag vermoeden, dat destijds in Gelderland de bepaling, elders ingevoerd, nog niet in werking was; de Roomsche priesters, wier harte God roept om zich tot de Gereformeerde Kerke te begeven, zullen tot den kerkedienst niet worden toegelaten, tenzij dat zij hunne concubinen of onechte vrouwen zullen getrouwd hebben 4).

In de lijst der predikanten, — die met al hunne collega's in Maas-Waal in 1655 gebukt gingen onder het bezwaar, dat zij wegens hunne pastorieën in de verponding veel te veel

1) MS.-acta der synode van Nijmegen 17 Juni 1606.
2) Navr. XL, 62.
3) Tegenw. Staat van Geld., bl. 276.
4) Kist en Royaards, Archief voor Kerkgeschiedenis XIV bl. 188.

moesten bijdragen, ja, naar verhouding meer hadden te betalen dan de kapittels van kanunniken, kloosters en andere „paepsche collegiën"; bovendien aan dijken, sluis- en molen-gelden vaak meer moesten opbrengen dan hun heele tractement bedroeg, — bestaan leemten, vooralsnog onmooglijk aan te vullen. Hier gelde: wie geeft wat hij heeft is waard dat hij leeft.

Waren in 1741 Wamel en Dreumel kerkelijk gecombineerd; April 1634 is deze laatste plaats met Alfen 1) vereenigd geworden 2), en 1 Mei 1702 was Johannes Lievens predikant te Maas-Bommel en Alfen, zoodat de combinatie Dreumel-Alfen op dit tijdstip had opgehouden te bestaan. Ter onzer kennisse kwamen de navolgenden:

Franciscus à Merwen, in 1608 te Wamel in den dienst aangenomen (Acta der Geld. synode, geh. te Arnhem 14—16 Juli 1609).

Jacobus Sichardus, pred. te Wamel en Dreumel Sept. 1617. Aangaande hem (Jac. Sigart) berichten de acta der Arnhemsche synode 15 Juni—28 Juli 1618, dat hij zijne gemeente in Frankrijk in hoogen nood onwettig verlaten had; zoodat men hem maar niet zoo gereedlijk tot den dienst te dezer plaatse mocht aannemen; de Arnh. synode v. 2 Sept. 1619 gelastte hem een schrijven aan de Fransche synode te richten tot reconciliatie met deze, terwijl ze die synode liet verwittigen van Segard's aanneming, tegenwoordigen staat èn gedrag; het antwoord uit Frankrijk luidde gunstig, en in de Zutfensche synode v. 25—29 Juli 1620 (art. 14) berichtte men dat deze kwestie tot „volkomen contentement" wederzijds was afgedaan. Als pred. te Wamel en Dreumel staat hij in de acta der Zutfensche synode d.d. 3—6 Sept. 1634 onder de overledenen vermeld. In deze acta wordt als voor „gerecommandeerd" (ter bekoming eener eigen gemeente) aangenomen, vermeld

Henricus Duppius 3) April 1635 te Wamel.

Paulus Lamberti, April 1653, van hier in 1656 naar Ros-

---

1) Wij vonden dat Thomas Zutphaniensis, priester tot Alphen, als proponent April 1608 in zijn dienst gecontinueerd, Mei 1609 er predikant werd, en in 1611 als zoodanig naar Wichen en Leur vertrok. Henr. de Jongh (Naamlijst der pred. van het Geld. Synode, 1750, bl. 9 en 463) noemt hem eenvoudig „proponent", en vermeldt niet dat hij te voren ter plaatse pastoor geweest is.

2) Nieuw Kerkelijk Handboek van M. W. L. v. Alphen, jaarg. 1893.

3) Een Roelof Duppen was een der zeven „vrije schepenen van Zandwijc" (bij Tiel), die een brief van burgemeesteren, schepenenen en raad van Zandwijk d.d. 2 Febr. 1363 bezegelden (Rink, Beschrijv. van Tiel, bl. 10 achter de Beschrijv.).

sum en St. Andries verplaatst (Slot-acta der Harderw. synode 23—30 Juli 1656).

Otto Taxis, in 1656 (ibidem) 1).

Antonius v. Bronkhorst, pred. te Opheusden, in 1678, verschenen op de Tielsche classis i. d. 26/27 April en 16/18 Sept. 1680, vertr. in 1680 naar Giesen-Nieuwkerk, waar hij † 1706.

Johannes Klaeus, in 1680, April 1682 door de classis van Nijmegen gemachtigd tot het houden eener collecte voor zijne afgebrande kerk. Wegens zijn vertrek ontvangt

Otto v. den Bergh, gekomen Mei 1685, diezelfde machtiging Aug. 1685; hij verreist 100 rijksdaalders voor deze zaak, en collecteert *f* 1211.82½, welke som hij vóor de classis verantwoordt April 1688.

Albertus Schad, doopt tusschen 8 Febr. 1701 en 26 Juni 1707 vijf zijner kinderen.

M. Norets, mede-onderteekenaar i. d. 25 Mei 1754 van een contract met de geërfden omtrent de herstelling en het onderhoud van den toren.

J. N. v. der Zandt, komt 16 Dec. 1810 voor als pred. te Wamel.

Johannes Corel, geb. 10 April 1787 te Hanau (Keur-Hessen), bev. 16 Juni 1811 als pred. te Wamel en Dreumel, in 1816 vertr. naar Meerkerk 2).

D. J. Wolterbeek, prop. in Noord-Holland, ber. 29 Oct. 1816, vertr. n. Oosterbeek in 1820.

Jan Theodoor Endtz, pred. te Altforst en Apeltern 3), ber. 28 Febr. 1821, vertr. 21 Maart/26 Juni 1828.

G. Toekamp Lammers, prop. (Noord-Holland), ber. 26 Juni 1828, vertr. 27 Mei/30 Juni 1833.

---

1) Dit vijftal vermeldt ook de Synopsis der acta van classis Nymegen Ao. 1590—1660, in Archief van Kist en Royaards, dl. IV.

2) bevestigd te Avezaat 15 Nov. 1818. Meermalen in het naburige Zoelen beroepen, vierde hij 18 Juni 1876 gedachtenis van zijn 65-jarigen Evangeliedienst; beleefde 10 April 1877 zijn 90sten verjaardag, als wanneer hij uit handen des burgemeesters D. v. Maurik het ridderkruis ontving van den Nederl. Leeuw, destijds de oudste der dienstdoende predikanten van ons vaderland; vierde 17 Nov. 1878 zijn 60-jarigen dienst te Azezaat, en † 26 Juni 1880 ongehuwd.

3) sedert 3 Mei 1820 prop. bij het Prov. Kerkbestuur van Groningen, ber. 30 Juni als pred. te Altforst en Apeltern, bevestigd 1 Oct. Beide plechtigheden hadden te Altforst plaats. Bedankte 25 Febr. 1821 voor de 11 Febr. ontvangen toezegging van beroep naar Wamel en Dr.; 28 Febr. alével beroepen, nam hij zulks aan.

Gerhard Breunissen Troost, pred. te Duinen (Deurne?) in N.-Brabant, ber. 22 Sept. 1833, emeritus 1 Oct. 1872 1).

Anthonij Verkouw, pred. te Eibergen, ber. 30 Mrt 1873, 8 Nov. 1874 vertr. n. Harlingen.

Hermanus Cornelis Ribbius Gzn, geb. 15 Dec. 1827 te Middelie, Aug. 1851 proponent, sed. 28 Nov. 1852 pred. te Druten, ber. 6 Juni 1875, † 16 Jan. 1890 2), praeses van het classicaal bestuur van Nijmegen; gehuwd 24 Nov. 1852 met Anna Willemina v. Gellekum.

Adelbert Antonie Schouten 3), cand. te Utrecht 1873, pred. te Roon en Pendrecht sed. 1879 4), bev. 20 Nov. 1892, nóg aldaar.

De predikant te Wamel en Dreumel is eerste consulent te Leeuwen, tweede te Maas-Bommel, derde te Druten.

III. Het geslacht van Wamel.

Aan deze plaats ontleende een edel geslacht zijnen naam. Onzeker is 't, of hier past Andreas Rufus de Wamel, 13 Dec. 1281 één der borgen van Rudolf Cock, ridder, na de overdracht aan dezen door de gebroeders Henrik en Godfried van Ochten enz. van hunne goederen te IJzendoorn 5). Want deze Andreas kan ook een uit Wamel herkomstigen of aldaar wonenden Rufus aanduiden. Is het er echter mede gesteld als met Everhardus Rufus of de Rode v. Hieker, Ao. 1338, dan behoort hij denklijk hier; immers de Rode v. Heeckeren was gewis ten nauwste aan den stam v. Heeckeren verbonden 6). Baron Sloet beschouwt

1) Van omstr. half Nov. 1871 tot 19 April 1872 was er W. Willems hulpprediker; deze vertrok toen als pred. naar Daarle.

2) Hij werd te Druten bevestigd door zijn vader Gerlach Ribbius. Onder het pseudoniem Koronephilus schreef hij in Geld. Volksalm. 1870 een opstel „De Kraai".

3) wien ik de mededeeling dank der meeste, vooral latere predikanten.

4) eerder te Exmorra (sed. 15 Febr. 1874).

5) Sloet, Oorkondenboek, bl. 1009.

6) Herald. Bibliotheek 1883 bl. 333. Op die blz. zegt de geëerde auteur: „Zeker zijn er onder de genoemde Rode's eenigen die niets met „Rode v. Heeckeren" hebben uit te staan". Terecht! Want als de partikel de niet het Nederl. lidwoord, maar het latijnsche voorzetsel van vertegenwoordigt, zoo heeft men buiten kijf niet met het adjectief (rufus), doch met een plaatsnaam te doen. Dit maakt de nasporing van de oudste leden van dien stam dubbel bezwaarlijk. — Bij Rufus als zoodanig denkt wellicht menigeen aan „William Rufus", het overschoone drama van Michael Field, dat in October 1896 vertoond werd in het vrije Theater te Londen.

in den Bladwijzer achter zijn Oorkondenboek (bl. 1205) onzen Andries als eenen v. Wamel.

Uit de hier voren bl. 175 genoemde lijst van Geldersche edelen blijkt dat een drietal uit dit geslacht in de gelederen van Gelre's graaf Reinald I den Strijdbare heeft deelgenomen aan den slag van Woeringen. Men leest van:

Arnold, zoon van Florijn v. Wamel, gevangen genomen door Johan v. Megen. Hij betaalde voor zijne vrijlating 15 pond.

Alard, zoon van Trude v. Wamel. Hij schatte zijne schade op even zooveel.

..... v. Wamel, gevangen genomen door Arnold Hoynic (Hoyuic? Hoyinc?). Hij werd in gijzeling gehouden, totdat zijn losgeld van 60 pond zou zijn betaald 1).

Voorts treft men de navolgenden aan.

Jan v. Wamel, in 1339 gegoed te Renooi 2).

Gerrit v. W., één der getuigen, als Eduard hertog van Gelre 27 Juli 1351 belooft Gerard Vullinc behulpzaam te wezen bij de vereffening zijner schuldvorderingen ten laste van hertog Eduard III en van Sweder heer van Voorst 3).

Arnold en Zweder v. W. Tegen hen neemt Willem v. den Laer 12 Aug. 1399 het eerste wasteeken (d. i. dagvaardt hen voor de eerste maal), elk wegens honderd oude schilden 4). Alleen edellieden dagvaardde men door toezending van een wasteeken, wegens schuld. Die toezending geschiedde tot driemalen toe, telkens met 14 dagen tusschenruimte; was dan de betaling nog niet geschied, zoo ging de schuldeischer tot „peynding door den schout", als anderszins, over. Behooren Arnold en Zweder wel hier? Indien men der Woordenlijst voor de Spelling der Aardrijkskundige Namen in Nederland 5) geloof mag schenken, dan ligt er ook te Ambt-Hardenberg eene buurschap Wamel. Zoo niet Hardenberg in 't noorden, en Diepen-

---

1) In de Kroniek Ao. 1855, — zie boven, — staat dit blz. 174, 5 in dezervoege vermeld:

Arnoldus filius Florini de Wamel captus a Johanne de Megen soluit pro exactione XV lib. p.

Item Alardus filius Trude de Wamel estimat perdita sua XV lib. p.

...... de Wamel captus ab Arnoldo Hoynic (Hoyuic) tenetur in fideiussione LX lib.

2) Cartularium van Mariënweerd, door James de Fremery, 1890 bl. 291.

3) Nijhoff, Gedenkw. II bl. 52.

4) Tijdrekenk. Reg. op het oud-prov. archief van Overijsel, II, 66.

5) Amsterdam, Brinkman, 1884.

heim in 't zuiden der provincie Overijsel gelegen ware, zou men schier twijfelen, of dit Wamel soms verwarring met Warmelo, goed te Diepenheim, zij!

Gerrit v. W., in 1415 schepen te Wijk-bij-Duurstede 1).

Johan v. W., vertoeft in 1427 met één knecht in hertog Arnold's gevolg op Rozendaal 2). Aan hem, des Hertogs voedermeester, is deze 365 gln schuldig, waarvoor hij hem 23 Aug. 1428 uit zijn tiend op de Geer in 't kerspel van Nijbroek 30 gln jaarlijks verpandt 3).

Walraven of Walram v. W., Ao. 1450—65 pastoor te Arnhem 4), verklaart als zoodanig in vereeniging met de beide vikarissen der parochiekerk ter stede, 4 Febr. 1462, de gift van 22 Arnhemsche ponden jaarlijks, door hertog Arnold gedaan, voor die kerk te aanvaarden, en daarvoor het feest van st. Hieronymus met meer plechtigheid te zullen vieren. De oorspronklijke perkamenten brief, aanwezig in 't Geldersch archief 5), bevat Walram's zegel. Die kerk was de eerst weinige jaren te voren volbouwde Eusebiuskerk, van welke hertog Arnold ongeveer een tiental jaren vroeger de eerste steen had gelegd.

Herman v. W., nà 1458 geërfd in 't Arnhemer bosch 6). Bij afstand van hem wordt in 1486 Wichman v. Eymeren beleend met het goed Mentink te Voorst 7). Ten behoeve van Fenne, weduwe van Johan v. Steenbergen, doet hij met Huibert v. Rijt 25 Juni 1486 gerichtelijke opdracht van 't geen hun uit de nalatenschap van wijlen Johan van Steenbergen (bastaard) was aangekomen 8).

Jutte v. W., in 1483 gade van Gerrit Wtenweerde te Maurik.

Derick v. W., Ao. 1525. Hij voerde tegengedwarsbalkt van drie stukken, blauw en zilver.

Alard v. W., verwerft in 1536 't „borgerschap" der stad Tiel 9).

---

1) J. J. Dodt v. Flensburg, Archief enz. van Utrecht, I, 35b.

2) G. v. Hasselt, Roozendaal bl. 220.

3) Nijhoff, Gedenkw. IV bl. 58.

4) Sloet, Van-Al's (1871) bl. 243, 78, 83, 6, 95, 6, 8, 300; vgl. Navorscher XXXVIII, 485 noot.

5) Nijhoff, a. w. IV, bl. 328.

6) Register van de inkomsten op Veluwe der abdij van Prüm; zie Sloet's Marken op Veluwe, in Nijhoff's Bijdragen Vaderl. Gesch. en Oudhk I.

7) Sloet, Van-Al's, bl. 233. 8) Nijhoff, Gedenkw. V, 192.

9) Algem. Nederl. Familieblad, IX (Ao. 1892) no. 5 en 6, blz. 139b.

Goosen v. W., in 1556 leenman der heerlijkheid Bahr 1), doet in 1559 op st. Thomasavond bij Wijnand v. Hackfort, houtrichter van 't Aanstooterbosch, eene aanklacht tegen Wilt v. Broeckhuysen, die op gewelddadige manier zijn hout afgehakt en steelsgewijs weggevoerd hebben zou 2). Hij was dus geërfd te Otterlo 3). In 1563 verzoekt hij om de beleening met Mentink te Voorst, wat hem eerst geweigerd, maar een jaar later toegestaan wordt. Bij zijne uitvaart 20 Juni/Juli 1579 in de Eusebius- of Groote Kerk te Arnhem op verzoek zijns broeders en zijner naaste bloedverwanten, ontstond er een groot rumoer, verwekt door de Albanisten (de door den Hertog van Alva in 1568 aangestelde en door graaf Jan van Nassau wederom afgezette leden der stadsregeering); zoodat de predikant Johannes Fontanus groote moeite had om den lijkdienst te volbrengen 4). Hij was dus Hervormingsgezind.

Op een vierkant ijzeren plaatje, ingemetseld aan den buitenkant van de binnenmuur noordzijde — van de st. Eusebius- of Groote-kerk te Arnhem leest men, indezervoege onder elkander:

Ao. 1564 den 21 dach maius sterf Gertruit van Wamel Derick van Wamel huisfrow.

Ao. 1562 den 25 dach Martius sterf Derick van Wamel Dericksoen.

Ao. 1563 den 20 dach Junius sterf Merri (Maria) sin moei.

Ao. 1590 den dach — Derick v. Wamel Gosenson.

Laatstgenoemde Gosen zal wel de Protestantsche burger geweest zijn, wiens uitvaart, onder leiding van Arnhem's eersten vasten predikant Johannes Fontanus, 20 Juni/Juli 1579 plaats had.

Dirk Aelbrechtszoon v. Waemel, in 1575 bij het beleg van Oudewater, vaandrig (of sous-luitenant) der schutterij, bij een uitval door de Spanjaarden gewond 5).

1) blijkens bezegelden brief, vermeld in Herald. Bibliotheek 1881 bl. 12.

2) G. v. Hasselt, Arnh. Oudhh. I, 174.

3) Den Aanstoot is een thans nog gebruiklijke of minstens bekende dubbelnaam van Otterlo, op de Veluwe. Ao. 1452 leest men van „Otterlo ten Aenstoet", Ao. 1466 van „ten Aanstoot in den Kerspel van Otterlo", Ao. 1534, 46 van „dat kerspel den, te Anstoot", Ao. 1569, 1638, 41 van „le villaige de, de kercke ten — Aenstoot ofte Otterlo". In 1476 waren aldaar „dat Alde Holt en de twee Heeghen" (bosschen) bekend. Zie in Nomina Geogr. Neerl. III (1887): mijne Plaatsnamen in Gelderland, bl. 13, 211. Plantijn en Kiliaan spreken van „Aenstootende landen", d.i. aangrenzende, aanpalende landen.

4) Zie dit uit G. v. Hasselt's werken breeder aangetoond in mijn opstel over „Johannes Fontanus" in Navorscher XXXI, 189, 90.

5) Kroniek van Oudewater tot Ao. 1575 door A. C. v. Aelst (Gouda, Edauw en Johannissen, 1892) bl. 186, 9.

Jan v. W., in 1595 notaris te Leuven 1).

Floris v. Wamel. Tusschen hem als eigenaar van Mentink 2), Egelink en Komink, erven in het ambt van Voorst, uit welke het H. Geest-gasthuis te Deventer jaarlijks twee schepels rogge te vorderen had, en tusschen de Provisoren van dit gasthuis hing in 1583 eene procedure vóor den Drost van de Veluwe 3).

Jan v. W. Aan hem en zijne (niet genoemde) echtgenoote verkoopen de Provisoren van even genoemd gasthuis 8 April 1682 een erve en huis in de Broerenstraat te Deventer voor 280 Carolusgln, welke kooppenningen in 1684 zijn voldaan 4).

Behooren de bovenstaanden vermoedlijk meerendeels tot den riddermatigen stam uit de dagen van den slag van Woeringen; „deze voorname familie", getuigt de Herald. Bibliotheek 1876 bl. 297, „heeft zich van ouds in de Stad en Meijerij van 's Hertogenbosch nedergezet, en was nog in bloei te Oirschot in den aanvang der 18de eeuw. Zij heeft in de st. Janskerk te 's Hert. hare grafplaats en zerk op naam van Wamel, heer van Cranenborch. — In het schildhoofd drie vogels naast elkander, en beneden eene vijfbladerige mispelbloem". Treft men den plaatsnaam ook aan als „Wamelen" 5), en wel Ao. 1322; Rietstap's Armorial 1e éd. geeft aan v. Wamelen (Holl.) In goud drie hanekoppen van zwart, gebaard van rood, de bovenste twee toegewend, en wederom aan v. Wamelen (Holl.) In zwart een leeuwenkop van zilver, getongd van rood, verzeld van drie gouden sterren. De verzameling van „Alle de blasoenen, die daar hangen en sarcken die men siet in de kerck tot Oirschot, gesien den 20 Oct. 1726" 6) geeft aan:

„Grafstede van mijn heer Johan van Wamel in sijn leven heer van Cranenborch sterft den 28 January 1705 en mevrouw Maria Fey sterft den 16 January 1708 en haar kinderen juffr. Helena v. W. st. den 7 Aug. 1708 en mevr. Maria v. W. huysvr. v. mijnheer de Gise geheimen raad en lijfmedicus van Sijn

1) De Navorscher XL, 527.

2) In 1615 was dit goed in leenbezit bij Johan Huygens (Sloet, Van-Al's, bl. 237).

3) Stukken daaromtrent zijn aanwezig in de archieven der Deventer gasthuizen; zie den Catalogus door Mr. J. I. v. Doorninck (Zwolle, Tijl, 1879), bl. 523 no. 1202.

4) Ibid. bl. 657 no. 1562.

5) v. Spaen, Inleiding tot de Hist. v. Geld., IV Cod. Dipl. p. 46.

6) afgedrukt in Noord-Brabantsche Almanak 1893 (red. Aug. Sassen, te Helmond bij Aug. Pellemans), bl. 911, waar men r. 5 v. b. (bij, de Helt) leze: Zl (zilveren) molenijzers; vgl. bl. 905.

Hoogheyt Joseph Clement hertogh van Beyeren en Ceurvorst van Ceulen st. den 11 Sept. 1708 en den heer Petrus v. W. praesbiter st. den 11 May 1711 en heer Johannes v. Wamel J. U. L. st. den 26 Febr. 1717".

Boven dit opschrift vier kwartierwapens, meer dan waarschijnlijk van de ouders van Johan en Maria; nml.

v. Wamel, In zilver eene ster van rood, en drie meerltjes van zwart in 't schildhoofd.

de Helt, In zwart eene roos van goud verzeld van drie molenijzers van zilver.

Fey, In groen een schildhoofd van hermelijn.

???, In ...? twee dwarsbalken van ...?, verzeld van drie zwemmende visschen van ...? naast elkander 1). Van wie is dit wapen?

De naam Fey komt ook als Fay voor. Eindelijk vonden wij: Wamele, in rood vijf (1, 3, 1) ruiten van goud.

Nog ontmoetten wij de navolgende, niet-adellijke personen:

Lambrecht (Lambert) Hendrickszoon v. Wamel, dienaar van Jor. Jacob v. Helmanduynen, gehuwd met Adriana v. Boetbergen, heer en vrouwe van Kapelle o/d IJsel, waar zij ook woonden; was getuige toen dit echtpaar 1 Dec. 1627 testeerde. De andere getuige was Dirck Leendertsz, schuitevaarder te Kapelle. Lambrecht teekende met een handmerk (schuinsch kruisje) 2). Denklijk Roomschgezind.

Cornelis v. Wamel, een der 34 gildebroeders van het H. Kruisgilde te Lienden, die „volgens Costuyme ende ouder gewoonte" 7 en 8 Sept. 1674 ten zijnen huize hebben geteerd, „doen gildemeesters waren Ariën Cornelis v. Ingen en Herman Corneliszn Mol" 3).

Albertus v. Wamel, trouwt 2 April 1694 Geertruy Schuylincks, geb. te Deventer 21 Nov. 1672, † Zutfen 7 Oct., begr. 12 Oct. 1737, bij wie

a. Gerrit v. W., † ongehuwd in O.-Indië.

b. Alida v. W., geb. 1710, en nog drie dochters 4).

Gerrit Dirkszn v. Wamel, op Zantwijk (bij Tiel), gehuwd 11 April 1728 met Johanna Huybertsdr de Hoog(h), liet 29 Oct. 1730 te Ommeren eene dr Marie doopen.

---

1) Zie ibidem, tot opheldering strekkend van ibid. bl. 905.

2) J. H. Scheffer's Nederl. Familie-Archief (in Algem. Nederl. Familieblad 1883, 84) no. 81 bl. 3, 4.

3) Navr XLVII, 219.

4) Maandblad van het Genp de Nederl. Leeuw XII (1894) bl. 100.

Maria v. Wamel, wed. Lourens v. Meteren, 16 Oct. 1785 getuige bij den doop van Frederik Lourens Olijff, zoon van Jan Jacob, tuinman op het Huis te Wiel, bij Aaltje v. M., te Ek-en-Wiel.

Peter Jan v. Wamel (Roomschgezind), gehuwd met Clasina Willemina Daniëls, laat 3 Mei 1857 in de Hervormde kerk te Ek-en-Wiel eene dochter Janna doopen.

P. H. A. v. Wamel, verwerft 30 Juni 1880 te Delft het diploma van civiel-ingenieur; als assistent aan de Polytechnische school aldaar Juli 1883 tot adjunct-ingenieur bij den Prov. Waterstaat benoemd; geeft Juni 1884 eene brochure in 't licht over de „Locaalspoorwegen en Tramwegen in Europa, vooral met betrekking tot Nederland", en wordt als adjunct-ingenieur van den Prov. Waterstaat in N.-Brabant, in de zitting der Prov. Staten van dit gewest i. d. 4 Juli 1894 benoemd tot ingenieur bij dien tak van dienst.

A. v. Wamel, onderwijzer aan de Rijks-normaalschool te Velzen in 1882, daarna (in 1888) te Amsterdam hoofd eener Lagere School, aldaar lid der regelings-commissie voor de Tentoonstelling i. d. 30 Mei—3 Juni 1887 van Huisvlijt-Onderwijs 1).

C. v. Wamel, beambte van den Rijkswaterstaat, te Nijmegen.

J. v. Wamel, aannemer van publieke gebouwen, te Wijk-bij-Duurstede.

Willemijntje v. Wamel, geb. den Drijver, aldaar, schenkt 9/16 Mei 1893 aan eene dochter, 15/22 Mei 1894 aan een zoon, de geboorte.

S. v. Wamel, in het Provinciaal Kapittel der Paters Karmelieten, Mei 1894 te Os gehouden, gekozen tot een der vier Definitoren.

Gerritje v. Wamel, te Wijk-bij-Duurstede, trad Aug. 1894 met Peter v. Malsen in den echt.

T. P. v. Wamel, schutter te 's-Hertogenbosch, 10 Nov. 1895 tot 2en luit. bij de dienstdoende schutterij aldaar benoemd.

S. J. W. v. Wamel, scheepsbevrachter te Renkum, richtte zich April 1896, in vereeniging met 300 Rijnschippers, door middel van een door den raad der gemeente R. krachtig ondersteund adres, tot het Ministerie van Waterstaat, Handel en Nijverheid, ter bekoming van een vluchthaven te Renkum-Doorwerth.

1) Haarlemsche Courant 7 Maart 1882, 1 Aug. 1888; Eigen Haard 9 Juli 1887 bl. 332.

G. H. v. Wamel, prior van het Carmelietenklooster te Zenderen (o. Borne, Overijsel), heeft twaalf priesters van de orde der Carmelieten onder zich 1).

Te Arnhem treft men v. Wamelen aan 2). Insgelijks te Zwolle, een hoofd der tusschenschool Hoogstraat te Zwolle (sedert Febr. 1897). En J. v. Wamelen, hoofd der openbare school te Ederveen (gem. Ede), herdacht 1 April 1897, onder bewijzen van belangstelling, den dag, waarop hij aldaar vóor 25 jaar als zoodanig in functie trad. Te Schiedam woonde 4 Sept. 1897 de onderwijzeres M. v. Wamelen, 10 Sept. benoemd tot onderwijzeres te Oud-Beierland. — Ook vindt men Wamelink: J. H. Wamelink, te Dokkum, werd 20 Mei 1897 tot onderwijzer aan de christelijke school te Anjum benoemd. G. H. Wamelink, te Dokkum, slaagde te Groningen 3 Aug. 1897 voor de hoofdonderwijzers-akte.

Te Heelsum (Veluwe), bij Renkum, ligt een Wamelsenk, over het tiendrecht uit welk perceel Johan Albrecht Schellart v. Obbendorf, heer van Dorenweerd (Doorwerth), 7 Oct. 1663 met Gysbert v. Brienen vóor het Hof van Gelre verschil had 3). Die Wamelsenk ontleent vrij zeker den naam aan een der in de Groote-kerk te Arnhem bijgezette v. Wamel's, boven genoemd.

1) Het Nieuws v. d. Dag 7 Mei 1897.

2) Haarl. Courant 28 April 1888.

3) Registers van 't archief van dat Hof.

HET LEENGOED DE DUKENBURG

IN HET

SCHEPENDOM VAN NIJMEGEN.

DOOR

Mr. W. VAN DE POLL.

Van de vele kasteelen en adellijke huizen, oudtijds in Nijmegen's omstreken aanwezig, zijn de meeste onder de mokerslagen der sloopers gevallen. Dat lot viel in de laatste vijftig jaren ook ten deel aan het zoo fraaie kasteel te Ubbergen, aan het vroeger zoo sterke slot te Heumen, en, niet lang geleden, aan het huis Hulsen onder Hatert. Het niet ver van genoemd huis ten zuiden van Nijmegen in het zoogenaamde schependom op geringen afstand van den weg naar Grave gelegen aloude slot de Dukenburg of Duikenburg is nog gespaard gebleven, maar het heeft, zoowel wat huis als grondbezit betreft, veel van zijn vroeger aanzien verloren; het is niet meer dat, wat het eertijds was.

De Dukenburg heeft een merkwaardig verleden; in de geschiedenis van Nijmegen speelt het slot een niet onbelangrijke rol; het was eens de woonplaats van aanzienlijke geslachten; eene schets van de lotgevallen van dit aloude landgoed, geput uit authentieke bronnen, zal, vertrouw ik, als niet overbodig en der opname in „Gelre's" werken waardig geacht worden.

Het jaar der stichting van den Dukenburg is onbekend, evenzeer de naam van den stichter. Men gist, dat het een zekere Dukke, Duco, Doeke zou geweest zijn en dat naar hem aan het slot de naam van „het kasteel den Duckenborch of

Duyckenboch", onder welke namen het in charters van de jaren 1509 en 1502 1) voorkomt, zou gegeven zijn.

Minder aannemelijk acht ik de meening van den schrijver der „Geschiedkundige plaatsbeschrijving van het rijk van Nijmegen" (Nijm. 1846), den heer J. van Schevichaven, dat die naam zou afgeleid zijn van de omstandigheid, dat de hertogen van Gelre zich oudtijds in de om het slot gelegen bosschen met de jacht zouden vermaakt hebben en de Dukenburg eigentlijk Hertogenburg zou beteekenen.

De Dukenburg was geen Geldersch leen, maar is leenroerig geweest aan het huis Batenburg. De leenregisters dezer heerlijkheid berusten in het rijksarchief te Arnhem, maar zij zijn niet compleet; er ontbreken het eerste en tweede deel aan en daardoor ben ik niet in staat de namen der heeren van den Dukenburg, vóór 1500 met dit goed beleend, op te geven.

De leenroerigheid van den Dukenburg aan Batenburg wordt bewezen door eene acte in het schepenprotokol van 1519, waarbij Jan van Rossum, als rechtvolger van „Geertruyt, echte wijf van Uden 's Boesen", zich beklaagt, dat men hem den toegang geweigerd heeft tot den Dukenburg, en zulks naar aanleiding van het beweren van Gerrit de Boese, dat „de gront weêr eigendom des Jonckers van Batenborch geworden was". Het is niet recht duidelijk, of Udo den Boese, die van 1397 tot 1405 burggraaf van Nijmegen geweest is, dan wel zijne vrouw, wier geslachtsnaam in de acte niet vermeld wordt, met den Dukenburg beleend is geweest.

Op 7 April 1783 is de Dukenburg van het leenverband van Batenburg ontheven tegen eene vergoeding van f 600 en de overeenkomst door den toenmaligen eigenaar, Willem Carel, Baron Snouckaert van Schauburg, met Lodewijk Willem, regeerenden graaf van Bentheim, erfbannerheer van Batenburg, hierover aangegaan, werd op 3 Dec. 1790 door den Gelderschen landdag goedgekeurd.

Uit eene mededeeling in de Kroniek van het historisch genootschap van Utrecht (Deel VII, bl. 84) blijkt, dat Johan van Boedberch of Boetberge, gesproten uit een bekend Nijmeegsch geslacht, heer van den Dukenburg was. Men leest daar in „Der hertogen gebreke van Cleve an mijnen genadigen here van Gelre 1434" de volgende aanteekening:

1) Zie Mr. J. G. Ch. Joosting, Inventaris van het Oud-Archief der Nijmeegsche Broederschappen, blz. 211 en 403.

„Item des naesten sonnendage na Pinksteren neist geleden hebben Baedborch und sijne mederijders gewest voor Cleve ende voor Cranenborch und hebben aldaar acht onser ondersaten gevangen und die tot Dukenborch bij Nijmegen bracht, die doch na quijt sijn worden in der swoenen."

In diezelfde eeuw herbergde het slot de Dukenburg, dat te dien tijde een versterkt kasteel schijnt geweest te zijn, een beroemden gast, te weten den krijgshaftigen hertog Karel van Bourgondië, bijgenaamd den Stoute. In het dagboek van diens tocht in 1473 tijdens de verovering van Gelderland door Philippe de Commines gehouden, vindt men aangeteekend: „Le duc de Bourgogne partit de Cleve le 29 Juin (1473) et se rendit à son armée occupée à Mouwick (Mook) sur Meuse lès Ghennep (Gennep). Le 30 il campa à Duykenburch lès Nimeghe. Le Samedi 3 Juillet il partit du camp de Duikenburch et s'approcha de Nimeghe pour en faire le siège 1).

Het beleg van Nijmegen heeft van 3 tot 19 Juli geduurd. Op laatstgenoemden dag gaf de vesting zich na eene heldhaftige verdediging bij verdrag aan hertog Karel, over. Het blijkt niet, wie in 1473 heer van den Dukenburg was, maar het moet een lid van het geslacht Boetberch geweest zijn, want blijkens eene aanteekening in het rekenboek van Nijmegen van 1538 was in dat jaar joncker Johan Boedberch, zoon of kleinzoon van bovengenoemden Johan, heer van den Dukenburg. Hij werd toen opgeroepen om zijn eed te doen als raadsvriend van Nijmegen; in de jaren 1542, 1544, 1545, 1548 en 1552 was hij schepen en in 1544 en 1548 burgemeester van Nijmegen.

Als een bewijs van vertrouwen, dat de Nijmeegsche magistraat in hem stelde, mag wel gelden, dat deze hem in 1546 bij de aanstaande komst van keizer Karel V te Nijmegen naar Amersfoort afvaardigde „om Sijne Majt te kennen te geven, dat S. M. myt genaden die gelegenheit deser stadt aan wilden zien", wat betrof de joden, die de stad het vorige jaar tegen betaling eener aanzienlijke koopsom vergund had zich binnen hare muren te vestigen, maar die de keizer bij plakkaat van 25 Januari 1545 niet meer in zijne erflanden wilde dulden, terwijl hij bij plakkaat van 20 Januari 1546 op hun vertrek uit Nijmegen aandrong. Die poging mislukte echter en der regeering bleef niets anders over dan den ballingen een vrij-

1) Mémoires de Messire Philippe de Commines 1474 en 98, Brux., Mai 1723, III p. 378.

geleide te verschaffen naar Cranenburg en elders, waar zij een veilig verblijf konden vinden 1).

Johan van Boetbergen werd in 1566 aangesteld tot richter te Nijmegen; hij bekleedde dit ambt tot zijn overlijden in 1576. Hij liet waarschijnlijk geen zonen na, want in de maand Juni van het jaar van zijn dood verkreeg zijne dochter Margaretha van Boetbergh het leengoed den Duykenburch, gelegen in het schependom van Nijmegen 2). Zij was gehuwd met Hendrik Valckener, doch in 1579 reeds weduwe blijkens eene acte in het Nijmeegsche schepenprotocol van dat jaar, waarbij zij Willem van Doornik, schepen, later burgemeester van Nijmegen, machtigt om voor den hove van Gelderland „den Duckenborch tho ontfangen en tho verhergewaeden, doende den eedt van getrouwheid".

Willem van Doornik, gehuwd met Margaretha's zuster Elisabeth, en derhalve schoonbroeder der vrouwe van den Dukenburg, trad op 29 Augustus 1582 op voor de belangen van „Joffer Valckener" in den raad van Nijmegen, bij het behandelen van het voorstel om het huis den Dukenborch in brand te laten steken, vermoedelijk omdat men vreesde, dat de vijand zich daarin zou nestelen. Hij betoogde, dat het huis geen sterkte had „dan allein die porte, presenteerende deselve te willen afbreecken laten en in noot de veste te willen in brandt doen steken". Er werd toen besloten, „dat men 't selve huis niet sal doen branden, dan in maniere vurss. doen ontfesten".

Wat men in 1582 had willen voorkomen, gebeurde drie jaren later, toen Nijmegen weder onder Spaansch gezag was gekomen. In een handschrift van Diederik van der Voordt, die in 1585 bevelhebber van het staatsch garnizoen op het kasteel te Heumen was, vindt men het volgende vermeld aangaande den Dukenburg: „Item den selvighen vurss. jaare (1585) op den seesten dach Decembris is den vijandt voor dat huyskijn der Dueckenborch gecoemen, ende hebben dat selvighe huys opgeeisdt ende den Lutenampt van den Heer van Hemert, die 't huys in hadde, heeftet terstondt den selvighe daghen in handen van den vijandt overgegeven".

In de raadsignaten van 13 Augustus 1639 en 20 Februari 1661 komt Hendrik Valckenaar, heer tot Losser en schout te

1) Mr. L. Ph. C. van den Bergh, Nijmeegsche bijzonderheden, blz. 41.
2) Kroniek van het historisch genootschap van Utrecht, Deel VIII.

Utrecht, vermoedelijk een zoon van Margaretha van Boetbergen, als heer van den Dukenburg voor. Ook wordt hij als zoodanig genoemd in een schepenacte van 1634, waarbij hij Hendrik van Zellar aanstelt als zijn gemachtigde om voor de schepenbank te Nijmegen op te treden tegen Jan van Maurik c. s. wegens het afhouwen van esschenboomen op den Dukenburg.

De eigenaar van den Dukenburg moest in de voor Nijmegen en het schependom zoo noodlottige jaren 1672—1674 mede bijdragen in de zware lasten, den ingezetenen opgelegd bij de bezetting der stad door de Franschen. Hem werd echter vergund zijn aandeel in plaats van in geld te voldoen in hout, gehakt in de bosschen, die het slot omgaven; bovendien werd hem in 1673 eene ordonnantie afgegeven van 109 gulden en 6 stuivers, voor geleverd hout 1). De regeering der stad moest namelijk zorgen voor de verwarming der woningen en lokalen, door de veroveraars ingenomen.

De Dukenburg was het laatste hoofdkwartier der Franschen, toen zij op 13 April 1674 uit Nijmegen weg trokken 2).

In 1688 kwam het landgoed, het zij door koop of door erfenis, in het bezit van Mr. Willem van Schuylenburg, geboren te 's Gravenhage den 9den April 1646 en overleden op Westcamp onder Loosduinen op 1 September 1707. Hij was schepen en burgemeester van 's Gravenhage, raad en rekenmeester van Willem III. Op 22 Augustus 1673 gehuwd met Anthonetta van der Wielen, geboren 30 April 1653 te Hamburg, dochter van Joan Francois van der Wielen en Margaretha van de Camer, verwekte hij bij haar acht kinderen en onder deze een zoon, Adriaan genaamd, geboren den 11den Juni 1674, die na hem heer van den Dukenburg was. Bij zijn leven rentmeester van IJsselstein, kanunnik in 't kapittel in den Dom te Utrecht en kommandeur van Buren, overleed hij in December 1741.

Hij is drie malen getrouwd geweest, in eerste huwelijk op 26 Juli 1695 met Cornelia Soetens, in tweede op 3 Maart 1700 met Brigitta Catherina Rooseboom en in derden echt in 1731 met Hendrina Arendsdochter Ingenoel, weduwe van Lodewijk de Quay, in leven scholtis van de stad Grave, moeder van Willem Arend de Quay, scholtis, richter en dijkgraaf van de stad Grave en lande van Cuyck.

Mr. Adriaan van Schuylenburg had uit zijn eerste huwelijk

1) Raadsignaat van 26 Juli 1673.

2) Sylvius, Saken van staat en oorlog. Deel 10 bl. 43, 44 en 51.

twee kinderen: 1° Mr. Willem van Schuylenburg, gehuwd met Josina Akersloot en kinderloos overleden in 1733, en 2° Brigitta Catharina van Schuylenburg, gehuwd met Steven Adriaan van Welderen, na haren dood in 1755 hertrouwd met Arnoldina Reiniera van Hasselt, douairière Pieck. De beide andere huwelijken waren kinderloos.

Bij de huwelijksche voorwaarden, tusschen Adriaan van Schuylenburg en de weduwe van Willem Arend de Quay op 15 September 1731 aangegaan, was bepaald, dat de twee bovengenoemde kinderen van eerstgenoemde bij het sterven van hunnen vader zouden genieten 400,000 gulden, waaronder de Dukenburg begrepen was tot een bedrag van 50,000 gulden. Desniettegenstaande verkocht Adriaan van Schuylenburg, die geheel onder de macht van de familie de Quay was gekomen, op 28 Juni 1736 het oudadellijk slot en goed den Dukenburg met alles wat daaronder behoorde, aan de echtelieden Willem Arend de Quay, domheer des capittels ten Dom tot Utrecht, en vrouwe Maria Ingenoel voor 50,000 gulden blijkens koopcontract, den 18 Juli 1736 ingeschreven in het transportboek van Nijmegen van 1736, en werd W. A. de Quay daarmede beleend. Het schijnt, dat de heer S. A. van Welderen nomine uxoris dien verkoop niet als wettig heeft erkend: hij liet zich althans na den dood van zijn schoonvader Adriaan van Schuylenburg in 1751 met den Dukenburg beleenen, bestaande volgens de volmacht op Jan Albert van Vorssen d.d. 9 November 1751 in „huys, hoff, nieuwe timmeragie, genaamd d'Orangerie, stallingen en ongeveer vijff of sess bouwhoeven, voorts houtgewassen, theul en weylanden enz." In 't volgend jaar sprak hij W. A. de Quay aan om den Dukenburg te verlaten, waarna op 19 Februari 1754 het Hof van Gelderland de volgende sententie velde:

„Gesien deselve aenspraek en andwoord, mitsgaders replicq en duplicq, met alle bijgevoegde bewijs, schijn en bescheid, ingedient uyt cragt van decreet van den 21 Meert 1753, na dat in de saecke geconcludeert, van verdere productien gerenuntieert en regt begeert was, voorts mede gehoort 't rapport van heeren commissarissen en alles geexamineert en overwogen, 't geen in desen te examineeren en te overwegen stonde, het voorss. Hof doende regt, condemneert den gedaagde om 't besit van het gelibelleerde lheengoet den Duckenburg met desselfs appertinentien en geregtigheden, in soverre die mede lheen sijn,

kennelijk in 't Quartier van Nijmegen gelegen, ten behoeve van den Impt. namens sijne ehe vrouw te verlaten en in te ruymen met uytkeringe der vrugten en revenues a tempore litis motae, en sulx tegens restitutie aen den gedaegde van sodaene coopspenningen, als denselven na onderlinge bepalinge off in cas van stoot, nadat sulx voor vorige Heeren Commissarissen uyt desen Hove off andersints bij den Hove selfs gereguliert sal sijn, voor dat gem. lheen can geoordeelt worden uytgeschoten te hebben, insgelijx met de interessen a tempore litis motae etc. 1).

In weerwil van deze sententie is de Quay toch in het bezit van den Dukenburg gebleven, wat volgens gissing van Mr. J. F. Bijleveld wellicht daaraan is toe te schrijven, dat van Welderen het bedrag der in het vonnis uitgedrukte som niet heeft gerestitueerd.

De eigenaren van den Dukenburg hebben meermalen getracht hun uitsluitend jachtrecht op het goed door den raad van Nijmegen te doen erkennen 2), maar zonder goed gevolg. Ook de heer de Quay slaagde niet in zijn beweren, dat de Dukenburg, als zijnde een adellijk goed, vrij zou zijn van de jacht en dat de burgers van Nijmegen geen recht hadden daarop te jagen 3). Zijn verzoek om een gestoelte in de kerk van Neerbosch te mogen laten zetten werd echter bij besluit van den raad van 17 Augustus 1766 toegestaan.

De vorige eigenaar van den Dukenburg, A. van Schuylenburg, liet het oude huis (waarvan eene afbeelding voorkomt bij Arkstee) afbreken met het voornemen een nieuw te stichten, maar hiervan is niets gekomen. In de plaats daarvan liet hij omstreeks het jaar 1730 in den bloemtuin van het slot eene oranjerie bouwen, die, te oordeelen naar de afbeelding daarvan, opgenomen in Arkstee's boek, prachtig moet geweest zijn en door hem in zijn bekenden hoogdravenden trant aldus wordt bezongen:

---

1) De stukken behoorende tot dit geding bevinden zich in het archief, afkomstig van het voormalig Hof des Vorstendoms Gelre en Graafschap Zutphen (zie de registers op dit archief, opgemaakt door P. Nijhoff, Arnhem 1856 bladz. 308). De Heer rijksarchivaris, Mr. J. F. Bijleveld, had de welwillendheid mij de uitspraak van het Hof, alsmede eenige uittreksels uit de leenregisters van Batenburg mede te deelen, waarvoor ik hem mijnen dank betuig.

2) Raadsignaten van 21 September 1687 en 3 Maart 1703.

3) Zie eene aanteekening op blz. 205 van den derden druk van H. K. Arkstee's Nijmegen, de oude hoofdstad der Batavieren van 1788.

„Hoe fraai vertoont zich daar een hoog
En fier gesticht, ten top gerezen!
'tStreelt zoet het kunstbeminnende oog.
Waartoe of dat geschikt moog wezen?
Hier ziet men 't gansche jaar in groei
De Orangevruchten en Citroenen,
Door konst en vlijt, steeds in haar bloei,
In 't midden van een reeks Limoenen:
Op 't geen bij Moor en Spanjaard wast,
Zijn hier gezigt en smaak vergast.

Laat vrij den schrandren Italjaan
Op huizen en op hoven roemen:
Hij ziet zijn glorie fluks vergaan,
Als hij dees Lustplaats slechts hoort noemen.
De konst praalt hier aan alle kant,
Waaraan zich 't keurig oog moog wijden:
't Is alles even net beplant,
Van veer, in 't midden en ter zijden:
Alhier geeft zelfs de minste zaak
Een stof tot wellust en vermaak".

De Heer C. ten Hoet Jr., bij zijn leven notaris te Beek, schrijver van „Het Geldersch lustoord of beschrijving van de stad Nijmegen en derzelver omstreken", waarvan de eerste druk in 1825 verscheen, die den Dukenburg gekend heeft, noemt het slot „het trotsche huis — voorzeker een der schoonste uit den geheelen wijden omtrek — helaas! nog eerst onlangs tot op eenen kleinen vleugel na gesloopt, terwijl de zware bosschen, die hetzelve omgaven, weinig tijds vroeger almede door eene allesvernielende hand zijn geveld en uitgeroeid." Hij teekent daarbij verder aan: „In de eerste helft der achttiende eeuw werd het oude slot afgebroken, en in deszelfs plaats verrees daarop het uitmuntende huis, van welks slooping ik zoo even gewaagde."

De stichter van dit „uitmuntende huis" kan geen ander geweest zijn, dan W. A. de Quay; maar vermoedelijk is door hem geen nieuw huis gebouwd, maar de fraaie oranjerie verbouwd en tot eene woning ingericht. Die vertimmering zal niet zonder groote onkosten geschied zijn en is wellicht mede oorzaak geweest van de groote finantieele moeielijkheden, waarin de echtelieden W. A. de Quay en Maria Ingenoel zijn geraakt met dat gevolg, dat hun met vele schulden bezwaarde boedel in 1766 in verwin kwam en het daartoe behoorende goed de Dukenburg bij gerechtelijke koopconditiën van 24 October 1767 voor 104,800 gulden aan de echtelieden Willem Carel,

Baron Snouckaert, kolonel van een regiment infanterie en Wilhelmina Jeanne, Baronesse van Randwijk werd verkocht 1). Het transport had plaats op 1 Mei 1768, terwijl de Batenburgsche beleening op 25 Mei 1768 volgde (zie derde leenregister, leenkamer Batenburg fol. 261—264).

Op 26 Mei 1768 werd het goed door de echtelieden Snouckaert pandveilig verbonden voor f 40.000 ten behoeve van het Oud-Burgergasthuis te Nijmegen en later nogmaals bij acte van 11 October 1797 ten behoeve van hetzelfde gesticht voor 3600 gulden.

Het werd op 26 Augustus 1798 door vrouwe Wilhelmina Jeanne van Randwijk, weduwe van wijlen W. C. Baron Snouckaert van Schauburg, in kwaliteit van administratrice en boedelhoudster, voor zoo veel het belang van hare minderjarige kinderen betrof, voor 130,000 gulden — waarbij in mindering strekten de hypotheken van 43,600 gulden, — verkocht aan de echtelieden, den heer Leonard Rutgers van Rosenburg en vrouwe Jacoba Suzanna van Heemskerk.

Door genoemde echtelieden werd het geheele landgoed de Dukenburg bij acte van den 30sten October 1817 opgedragen aan den heer Hendrik Reinier Coole, die het huis langen tijd heeft bewoond. Onder dezen eigenaar onderging het landgoed eene aanzienlijke waardevermindering. In de jaren 1818 en 1819 werden achtereenvolgens vijf bouwhoven, van ouds onder den Dukenburg behoorende, een bosch en eenige morgen land, in het zoogenaamde Boerenbroek gelegen, voor 23,800 gulden aan verschillende personen verkocht, de zware bosschen gerooid, en kort vóór zijn dood — hij stierf te Nijmegen den 24sten December 1823 — de grootste vleugel van het huis afgebroken, waartoe, naar men zegt, een daarin ontstane brand aanleiding gaf.

Het overige gedeelte van den Dukenburg, groot ongeveer 234 bunders, werd door de erfgenamen van den heer Coole op 22 Februari en 13 Maart 1824 in het openbaar verkocht en de generale massa aangekocht door den heer Peter Anselmus Lodewijk Segers, rentenier, wonende te Nijmegen. Door hem werd het huis niet bewoond, maar aan zijne bezittingen, vooral aan de bosschen veel zorg besteed, zoo dat deze bij zijn over-

---

1) De stukken van het proces, gevoerd tusschen den Nijmeegschen bankier B. L. Gompertsz en W. A. de Quay, berusten in het oud-rechterlijk archief der gemeente Nijmegen.

lijden op 28 Februari 1880 in voldoenden staat verkeerden. Het landgoed, toen ongeveer 214 bunders groot werd op 31 October en 1 November 1883 door zijne eenige erfgename, mejuffrouw Maria Magdalena ten Zeldam Ganswijk, in het openbaar verkocht voor 131,500 gulden aan den heer Mr. J. G. Kruimel te Nieuwer-Amstel, door wien bij acte van 29 October 1886 een gedeelte der boschgronden, groot 105,69.90 hectaren uit de hand is verkocht aan vrouwe A. A. J. Alsche, echtgenoote van den heer A. M. van Voorthuysen te Nijmegen, en het overige gedeelte bij acte van 29 April 1890 aan den heer J. van Roggen, insgelijks wonende te Nijmegen.

IETS OVER DE HEMONY'S
EN
DEN UURWERKMAKER JURIAAN SPRAKEL.

DOOR

J. GIMBERG.

> Ik verhef mijn' toon in 't zingen
> Aen den Aemstel en het Y,
> Op den geest van Hemony,
> D' eeuwige eer van Loteringen,
> Die 't gehoor verlekkren kon
> Op zijn klokspijs, en zijn nooten,
> Ons zoo kunstrijk toegegoten.
>
> VONDEL.

Het groote aantal mededeelingen, welke we over de Hemony's bezitten, heeft prof. Rogge tot een opstel verwerkt, dat in het Amsterdamsche jaarboekje voor 1898 eene plaats vond.

We krijgen daardoor een juist overzicht van het werkzaam leven der gebroeders en kunnen nu gemakkelijker dan vroeger nagaan, in hoeverre onze kennis dienaangaande nog aangevuld of verbeterd dient te worden.

Dit is de grootste verdienste van den arbeid, dien prof. Rogge blijkbaar met zooveel waardeering voor de kunst van dit broederpaar heeft ondernomen.

De Hemony's hebben ten volle aanspraak op die waardeering. Zij hebben met hunne klokkenspellen tot den luister onzer gouden eeuw rijkelijk het hunne bijgedragen en hun tweede vaderland een roem geschonken, welke door den arbeid van het nageslacht wel achterhaald, doch in geen geval voorbij gestreefd is.

Een paar opmerkingen, welke ik bij het lezen van prof. Rogge's opstel maakte, mogen hier eene plaats vinden.

1°. Van de Hemony's vóór hunne komst hier te lande weten we nog bitter weinig en zelfs aangaande hunne geboorteplaats is nog lang niet alles in het reine.

Het loffelijk getuigschrift, dat de magistraat van Zutphen den 3 Oct. 1646 aan hen gaf, alsmede het contract, dat pastoor Verbercht en de schepenen en kerkmeesters van Venray den 26sten Febr. 1645 met Petrus Hemony sloten, noemen Leve- of Levicourt in Lotharingen als hunne geboorteplaats.

Op grond dezer authentieke bescheiden zeggen al hunne biografen hetzelfde, doch eene plaats Leve- of Levicourt in Lotharingen heb ik nergens kunnen vinden.

Onze secretaris, de heer Van Veen, had de goedheid mij op Bemecourt en Lenoncourt te wijzen, welke o. a. op Mercators kaart van Lotharingen voorkomen. Zou Levecourt soms eene verschrijving van één dezer namen zijn?

2°. De toren der Sint-Walburgskerk te Zutphen heeft nimmer een klokkenspel bezeten.

Er hangen in dien toren twee luiklokken van F. Hemony, welke beide het jaartal 1657 dragen.

Reeds in 1653 had deze eene klok voor dien toren gegoten. Er zouden dus drie klokken van Hemony in moeten hangen. Dit is echter, gelijk we hierboven zagen, niet zoo. Of de klok, in 1653 gegoten, is op de een of andere wijze uit den toren verdwenen, of Hemony zal haar vergoten hebben, toen hem in 1657 het gieten van twee klokken werd opgedragen.

Deze werden door Lucas van Lenninck, den bekenden organist van Deventer, gekeurd. Zij stonden acht etmalen op het kerkhof, vóór men ze in den toren hing. Gedurende dien tijd hield men er de wacht bij, waarvoor vier gulden betaald werd.

3°. Juriaan Sprakel is geen Amsterdamsche, doch een Zutphensche uurwerkmaker, zooals in mijn opstel over hem en de Hemony's, geplaatst in Oud-Holland, jaarg. 1892, duidelijk te lezen is.

Hij leverde o. a. een uurwerk voor den Wijnhuistoren te Zutphen, voor den toren der Groote Kerk te Arnhem 1) en voor dien van het stadhuis (thans koninklijk paleis) te Amsterdam 2).

---

1) Over den toren der Groote Kerk te Arnhem en zijne klokken schreef de heer A. J. C. Kremer een opstel in de Arnhemsche Courant van 20 en 27 Octob. 1890.

2) Ik dank deze mededeeling aan de welwillendheid van den heer A. J. M. Brouwer Ancher aldaar.

Behalve zijne in mijn boven genoemd opstel vermelde kinderen werd nog uit zijn op 1 Juni 1645 te Zutphen gesloten huwelijk met Diricksken van Uyten (Uden) eene dochter Johanna geboren, die 15 Maart 1668 gedoopt werd.

Zijn zoon Jacob, gedoopt 18 Maart 1657 en gehuwd met Aleyda Stours, verwierf in 1681 het kleine burgerschap te Zwolle en was aldaar belast met het opwinden van het uurwerk op den toren en het onderhoud van dat op de Dieserpoort 1).

In het laatste kwartaal der 17de eeuw verrichtte dezelfde Jacob Sprakel eenige herstellingen aan het uurwerk van den toren te Hattem 2).

---

1) 2) De Navorscher, jaarg. 1894, blz. 605 en 486—487.

EEN BOUWCONTRACT VAN 1392.

MEDEGEDEELD DOOR

J. GIMBERG.

Het volgende bouwcontract, aanwezig in het archief der Sint-Walburgskerk te Zutphen, geeft ons weliswaar een klein, doch niettemin zeer belangrijk kijkje op de wijze, waarop in de middeleeuwen de verhouding tusschen werkgevers en werknemers geregeld was.

Het doet ons o. a. zien, dat enkele bepalingen tot regeling dier verhouding, waarvoor men zich thans zoo afslooft om ze in het leven te roepen, reeds in de middeleeuwen toegepast werden.

Blijkens eene aanteekening, in dorso op het contract gesteld, heeft het betrekking op het bouwen der zoogenaamde raadskapel der St. Walburgskerk alhier. De juiste ligging dezer kapel heb ik tot heden niet kunnen bepalen.

1392 — December 28.

In den jaer ons heren M°CCC° drie ende tnegentich des Saterdaghes na Kirsdag 1) doe averdroghen Lambert Stuerman ende Rense Creyng als kircmeisters toe Zutphen an die een zide ende meister Aernt van Aken ende meister Aelbert van Palenen an die ander zide deser vorwarden ende averdrach als hijrna ghescreven steet. Int irst soe hebben oen 2) die meisters

---

1) In dezen tijd begon in Gelderland het jaar met Kerstmis. Volgens onze wijze van rekenen is dus Zaterdag na Kerstmis 1393 = 28 Dec. 1392.

2) oen = zich.

vorgenoemt onderwonden toe tymmeren dat nije werke van onser vrouwen kircke in aldusdanen bescheide ende vorwarde als hijrna volghende is. Alzoe dat die meisters zůelen ghezellen zetten, die des werckes orber 1) sijn, in den wercke ende die zal men lonen van Zunte Petersdag ad cathedram 2) tot Zunte Martensdag toe in den wynter 3) zomerloens elken des daghes toe gheven XI gosseler ende des wynters VII gosseler ende den opperknechten des daghes VI gosseler, ende een lotze 4), die den wercke orberlic is. Voert zoe zůelen die meisters hebben al ijserwercs, touwe mede toe wirken, mer dat zůelen oen 5) die kircmeisters doen scerpen ende verstelen ende sij zůelen oen daer toe doen houwen enen eymere, als den wercke toebehoert, ende twee bedden, mer vor die husinghe ende vor die vier voder berninghe 6), die die meisters eysten, dat steet tot Aernts zegghen 7) van den Gruethuys. Voert soe zůelen dese vorseide meisters hebben zomerloens elc des daghes, als sij wircken, XII gosseler ende wynterdaghes elc IX gosseler. Voert des daghes, als die meisters toe Zutphen comen, ende des daghes, als sij van Zutphen wanderen 8), soe zůelen sij oer dagheloen boeren als vorseit is. Voert zoe zuelen die meisters hebben vor oer zorghe ende vor oeren anxt 9) van den werke als vor oer cledinghe ellic des jaers, als sij wirken, VI gulden. Ende die meisters moghen hebben twe leerknechte, of sij willen, ende nyet meer ende ellic zal des daghes hebben VI gosseler. Voert sint vorwarden, dat die kircmeisters mit den scepenen averdraghen zůelen, hoe sij dat werc ghemaect willen hebben, costelic of oncostelic. Alzoe zuelent die meisters maken na der kircken orber ende sij en zůelen van nyemant gheen bericht 10) hebben dan van den kircmeisters. Ende sij zuelen van desen zomer verwirken anderhalf hondert dusent steens ende nyet meer, ten weer zake, dat des den kirckmeisters ghenůghede, dat sij meer wirken wolden. Voert sijnt vorwarden, dat der meister ommer een bi den wercke wesen zal, als men wirct. Voert meer, soe zuelen dese vorseide meisters dit vorseide werc voert anmaken thent 11) der tijt toe, dat dat rede 12) wort. Indien dat sijt alsoe maken, dat des den scepenen

1) orber = nuttig. 2) Zunte Petersdag ad cathedram = 22 Februari.
3) Zunte Martensdag in den wynter = 11 November. 4) lotze = loods, keet.
5) oen = hun. 6) berninghe = brandstof.
7) tot Aernts zegghen v. d. G. = ter beslissing van A. v. d. G.
8) wanderen = reizen, vertrekken. 9) anxt = verantwoordelijkheid.
10) bericht = aanmerking. 11) thent = tot. 12) rede = gereed.

ende den kircmeisters ghenûghet ende wanneer men wirken zal, soe zal men dat den meisters drie maende toevoeren weten laten. Voert soe sal men oen ende al den ghesynde 1), die daer wirken, alle Zaterdaghe oploenen. Voert, weert zake, dat kircmeisters enich gebrec 2) hedden an oeren vorwarden mitten meisters vorseide of die meisters desgheliecs mitten kirckmeisters, dat zal staen tot Aernts zegghen van den Gruythuys. Voert is toe weten, dat deser sedulen twe sijn, eenssprekende, die een uyt der ander ghesneden; diere hebben die kircmeisters een ende die meisters van den wercke vorseide een, al arghelist ende nije vonde hijrin uytgheseghet.

1) ghesynde = knechts. 2) gebrec = geschil.

Aanteekening.

Weleer was ook bij ons te lande, gelijk bekend is, het geld aan koers onderhevig.

De waarde er van volgens onze thans gangbare munt is dan ook zeer moeilijk te bepalen.

Het best doet men door verschillende prijzen met elkaar te vergelijken.

Blijkens de Zutphensche over- en onderrentmeestersrekeningen van 1393 waren in dat jaar:

19 gosselers = 1 pond,
32 » = 1 gulden,
57 » = 1 oud schild.

In 1393 betaalde men te Zutphen volgens die rekeningen voor een pond was 7, voor een ton kalk 13, voor een pond kaarsen 2, voor 1000 steenen 34 gosselers.

Twaalf mud rogge en het bakken er van tot brooden kostten toen tezamen 16 pond. Voor 100 pond lood betaalde men in dat jaar 4 gulden.

DE STAD GROENLO EN HAAR WIGBOLD [1]).

MEDEGEDEELD DOOR

J. H. HOFMAN.

De geschiedenis der kerk van Grol is in den laatsten tijd een goede schrede vooruit gegaan. Het Archief voor de Geschiedenis van 't Aartsbisdom Utrecht, deel 21 en 22, gaf onder 64 nummers een groot aantal van gewichtige bescheiden over die kerk, loopende van 25 Maart 1319 tot 9 Juli 1823. Deze gegevens benutte de heer W. G. A. J. Röring om in een bevallig boek, Het Oude St. Calixtuskerspel van Groenlo, 2) ons te verhalen, wat van de kerk, haar kerspel en haar wijderen omtrek te zijner kennis was gekomen. Maar de geschiedenis van de stad Grolle mocht zich in dezelfde weelde niet verheugen. Dit brengt mij er toe om tevens als hulde aan haar, welke ik van kindsbeen als de stad bij uitnemendheid leerde begroeten, eene kondschap hier mêe te deelen, een wijle geleden onder de vriendelijke hulp van den achtbaren heer archivaris Mr. J. F. Bijleveld, door mij afgeschreven, en bewaard in het rijksarchief te Arnhem, afdeeling Groenlo, XXVII, no. 4.

Op den eersten aanblik maakt die kondschap den indruk van enkel eene herinnering te zijn aan een geschil over de grenspalen tusschen de heerlijkheid Borkelo en de vrijheid van meermaals genoemde stad. Maar als een vorschend oog de

---

1) Wigbold (hoogduitsch Weichbild) = het gebied eener stad, hare jurisdictie.

2) Een vriendelijk boek van 109 blz. „in achten", op het laatst van Januari dezes jaars ons geleverd door de pers van Ferd. Banning te Groenlo en verkrijgbaar voor den prijs van *f* 0,75.

dingen er gadeslaat en vergelijkt, dan blijkt spoedig, dat de inhoud van het stuk voor de geschiedenis der stad Grol van wichtig belang is.

Laat ons eerst trachten den tijd van ontstaan nader te bepalen, want het stuk bleef zonder dag- of jaarteekening. Het werd in schrift gesteld (zie bl. 218) na doode van Jacob van Heeckeren 1), die op 19 April 1436 nog onder de levenden verkeert. Verder vernemen we (bl. 214), dat het heeft gediend tegen „Ott, here tot Bronchorst ind toe Borckell", die voorkomt van omstreeks 1430 tot 1458. Tusschen 1439 alzoo en 1458 moet het stuk zijn opgemaakt. Nog nader evenwel kan de tijd worden bepaald en wel tot het jaar 1440 of uiterlijk 1441; want het stuk zelf getuigt, dat het werd geschreven ruim 205 jaren na den bouw der stad Grol, 't geen, weer volgens het stuk zelf, is geschied in 1235.

Uit dit laatste nu volgt, dat de koop van Groenlo door Gelre's graaf reeds was geschied in 1235, toen met den bouw der stad werd begonnen, doch dat de beschrijving er van eerst geschiedde op 25 Mei 1236, als te zien is bij Sloet, Oorkondenboek van Gelre en Zutphen, no. 588. Nog verder volgt hieruit, dat de oorkonde van 1 December 1277 (Sloet, a. w. no. 991) niet de eerste stadsrechten aan Groenlo schonk, maar slechts eene uitbreiding er van. Zoo wordt het verklaarbaar, dat in Maart 1265 reeds gewaagd wordt van rechter en schepenen te Groenlo en in 1251 van burgers aldaar (Sloet, a. w. no. 729 en 880). Zoo verklaart zich ook in de oorkonde van 25 Mei 1236 het anders zoo vreemde voorbehoud, waarbij de verkooper bedong, dat zijne hoorigen zonder zijne toestemming geen opname mochten vinden in Groenlo; in eene stad immers had zulks de vrijmaking ten gevolge.

Verder komt het ons voor, dat die kondschap ook van merkelijk belang is voor de kennis der oude rechten: want men verneemt er eigenaardige dingen. Een man rende te Groenlo zich dood voor het windmolenhek, en de drost erlangde daarvoor 's mans paard, dat het leven had behouden; op den Grolschen

---

1) Zie Nijhoffs Gedenkwaardigheden uit de Gesch. van Gelderl. IV bl. 136. In 1439 of 1440 moet hij zijn gestorven, wijl zijn onmundige zoon Evert in laatstgemeld jaar met het vaderlijk erfgoed Roderlo ('t kasteel van Ruurlo) werd beleend. (Zie Heraldicke Bibliotheek, nieuwe reeks, 2e deel.) De heer J. Gimberg te Zutfen had de vriendelijke goedheid mij dit meê te deelen: innigen dank daarvoor.

esch, juist op de grenzen van stad en heerlijkheid, sloeg een wagen 't onderst boven, de voerman vond daaronder den dood, de rechter van Groenlo naastte wat aan zijne zijde lag, en die van Borkelo deed hetzelfde met hetgeen ter overzijde was neergevallen, enz.

Nog iets anders wekt de aandacht. In het „Zeitschrift für vaterl. Geschichte u. Alterthumskunde Westfalens", LV bl. 45 vv. heeft de heer Friedrich Tenhagen aangetoond, dat de oude landweren (lander's), welke tot dusver algemeen werden aangezien voor middelen van verdediging tegen aanvallen en strooperijen in den krijg, metterdaad waren aangelegd ter wering zoo van sluikhandel als van ontduiking der tollen. In onze kondschap en haar bijvoegsel komt juist op de grenzen van de stadsvrijheid zulke landweer menigmaal voor; ook vinden we er gewag van een tolboom bij Marhulzen, waar de hertog van Gelre den landtol gaarde.

Volge nu de kondschap, toegelicht door een paar noten en voorzien van een klein staartje aan het slot.

In nomine Domini Amen.

Van der twisten ind schelingen tusschen onsen Gnedigen Heren stadt Gronlo ind den edelen joncker Ott, here tot Bronchorst ind to Borckell, is tho wetten, dat wij richter, schepenen ind raet ind gemeyne burger der vurg. stadt Gronll bekronen ende verklagen ons voir Gode den aversten Heren tho voren, vur onsen Gned. Heren Hertougen van Gelre ind voir gemeyne ridderschap ind steden 's lantz, ind vor allen ersamen goden mannenn, die deze schrift zien off horen lezen, der groter averlast ind ongelymps, die ons ind onsen voirvaederen dick- ind mennichwerff angelecht ind gedaen sijnn worden van den vurg. edelen jonckeren ind sijnen onderzaten, onverschult in enygen dyngen, als hirna beschreven staen:

In 't eerste, dat die edel joncker vurg. aver mennyge tijt heft doynn verbiedenn, dat nyemant uyth sinne herlicheit, noch onse cerspelslude daerinne wonende, tot onser moelen 1) en

1) Hier is spraak van de oude watermolen, die meer dan zes en een halve eeuw aan de stad haren dienst bood, nu een achtbare rust geniet, en in haar schilderachtigen bouwval het oog bekoort. Op 25 Mei 1236 bij den voorgemelden koop was zij de leenweer 'gebleven des heeren van Borkelo. Deze gaf ze later uit in erfpacht onder beding van jaarlijks te zullen erlangen „dertich molder roggen ende twee zwene". In 1404 was erfpachter Wessel van der Molen, en met zijne

moten vaeren, ind hebbenn dieghone, die dat deden, gepandt ind ore perden genomen mit gewalt bynnen (onss) off Ons Gned. Heren stadt-vrijheit ind wigbolde; wanttan dat hye doch uyth onser molen jaerlix grote pacht ind renthe heft, als dertich molder roggen ind eyn speckzwijn; ind en wetten niet, waeromme dan dat eyn itlick uyth sijnre herlichkeit niet moge komen ind vaeren, als sye voir sijnen tijden onbekroent van sijnen voirvaderen alle wege gedaen hebben.

Item dat die edell joncker vurg. aver mennige tijt heft doyn verbieden, dat nyemantz uyth sijnre heerlicheit ennigerley goit bynnen Groll tho marckte brengen moste kleyn off groet, dat oick van sijnen voirvaderen nye geysschet en is.

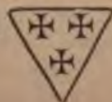
Item so hebben sijn onderzathen uyth Grollo geredden ind hebben onse burger geffangen onkundiger vyede off ere op om tho hebben, als Claes ter Smicken, Engelbert Smedes, den zye zijne perde nemen, ind Heyntken Wissinges, den sye slogen in onser molen.

Item dat sye onsen borger eyn runt gnamen hebben als Derick Lummen, des hye duck ind vaeke wederbegert heft ind jo nyet gescheen mochte.

Item dat die edell joncker vurg. bynnen Ons Gen. Heren ind stadt palen ind vrijheit onse gerichte twe galgen hevet doyn daele houwen myt gewalt, ind gekortet an vole stucken, we(l)cker gewaltz, averfals ind groit ongelimps wij ons noch onse vijanden tegen den edelen jonckeren noch sijne voirvaderen in ghienen puncten verschult en hebben, sunder myt goden willen alle wege tot em geneyget gewest, ore herlicheiden, lande, luyde ind goyt tho beschudden ind tho beschermen myt lijve ind gode, gelijck

---

vrouw Grete droeg hij op 30 November van dat jaar „de molen to Gronlo myt al oire tobehoer, myt have und myt huse .... und dat kempeken, also als dat ghelegen is an den Haghe", over aan „Steven van Borcloe anders geheten van Dodincwerder", behoudens den heere van Borkelo zijne bovengemelde erfpacht. Zeven jaren later droeg „Fye van Borcloe geheten van Dodinchwerden", de weduwe van Steven voornoemd, aan de stad Groenlo in bruikweer over „de mole te Gronlo myt alle erre tobehoer, myt have, myt der husstede, myt water, myt weyde, myt alle erze slachter nut, zoe als ze op data desses breffs gelegen ys, und dat kempiken, zoo als dat gelegen is an den Hagen"; alweer behoudens dezelfde erfpacht. 30 Maart 1411. Zie Rijks-archief te Arnhem, afdeeling Groenlo, I no. 6a, b, c.

Aan deze laatstgemelde oorkonde hing onder anderen het zegel van Hendrik van de Bele met randschrift: Sigil. Henr. de Bele.

ons selffs borgeren, als 't wall behoirlick waere, ind wall geffuget na aller gelegentheit tusschen ons beyden.

Item van den bewijze ind kunde onser vrijheit ind wibboltz is tho wetten, dat Gronll eyn stadt gebouwet ind gemackt is gewest all aver vijff ind twe hondert jaren, als men manck anderen olden getuych- ind memoriaell- schriften vynden mach, daer aldus steit: Post [M, post duô C, tribus x junctis sibi quinque] 1) Gronlo construxit Otto; ende synt den tijden, so ver als ennige menschen dencken langen mach, der vrijheit, geheyten wygbolde, gebruyckt, rustelick ind vredelick besetten, onbespraken van jemande, ind oick alle der marcken uyth allen poerten tho heyden ind tho weyden, so veer als wij die afflangen mogen.

Item over vyer ende dartich jaren geschiede eyn getuych van onsen aldesten borgeren, als wes em van der vurg. onser stadt vrijheit kondich were, belevet ind gehoirt hedden; des doe eyne cedell gemaekt wort, van wort tot woerde en dus haldende:

In 't eirste heb ick Hermen Hamer gehoirt van Gesen Assing, 2), dat sye van oren vader gehoirt hedde, die tho Assing wonde, dat die Berynger qwam, die to der tijt bade was tho Borckulo, ind peynden eynen groten poth uyth den huyse tho Assing; ind die richter van Gronlo qwam und brachte den baden daertho myt recht, dat hye den poth most weder doyn, went hye eynen onrechten anffanck gedaen hedde in onser vrijheit; des mennich jaer geledden is.

Item ick Jngerman Schuering heb geseyn, dat Derick ten Bouwhuys quam vaeren myt eynen voder hoys opten Groller esche in den Gronen wege, daer die vrijheit van Gronlo ind die heerschap van Borckulo sich scheiden, ind daer die olde

---

1) De hier tusschen [ ] geplaatste woorden ontbraken in ons H.S. Doch op mijn vermoeden, dat deze kondschap andermaal had gediend bij het geding, in 1524 door Groenlo tegen den heer van Borkelo gevoerd, had de heer Dr. J. S. van Veen de heusche goedheid — hem zij innige dank daarvoor — dit na te slaan in Lib. X der Veertien Registers van Gelres Hof, en daar vond hij de merkwaardige woorden. Vermoedelijk stonden ze weleer gebeiteld op een der stadspoorten, zoodat Groenlo's klerk het niet noodig achtte ze af te schrijven in het ontwerp, dat hij van zijne kondschap had gemaakt en in het stadsarchief behield. — Hier zij nog bemerkt dat in de Veertien Registers geschreven stond: duo C. C.; maar de heer van Veen dacht, zooals het mij ook dunkt, dat die tweede C. door overijling aan de pen is ontglipt.

2) Gesen Assync vonden we reeds op 16 Augustus 1397. Zie Archief v. d. Gesch. van 't Aartsbisd. Utr., XXI bl. 441.

Genes quam rijden ind besath daer den waegen, dat die waegen daer vyerthen daege stondc, dattes die richter van Grollo, noch die richter van Borckulo nyet anvaen en wolden, naden dat hye tusschen em beyden stont.

Item so quamen Wilhelms knechten van Waelien ind nemen koën uyth den Onlanden; ind went dat in onser vrijheit was, so mosten sye dye koën wedder geven.

Item hebben dese hirna beschreven Wessell ther Moelen 1), Heyne Johenae, Lambert Cyzebouwe, Rijke Berndt, Gert Hessels, Egbert die Poertener ind die olde Zwarte Wolde, die aver XXXIIII jaren 2) onse olsten kondte waren in onser stadt, die olt waren eyn deels LX, eyns deels LXX, eyn dels LXXX, eyns dels XC jaren olt waren of om den trint, gesacht, dat em wittlick ind kundich were ind alle wege van alderen tot alderen gehoirt hebben, dat onse stadt vrij(heit) om Grollo gae, van den Noesberch bes an den Zeelhorst, van den Zelhorst bes an die Nepperstege, vandaer an den Kreiendijck, van den Kreiendijnck an die Kulmehorst, van daer wes an doer Ottinck om die galge weder an den Noesberch.

Item so heb ick Andryes Tender gehoirt van den olden Tenderschen, die aver vijfftich jaren was doet gewest, dat dese vrijheyt aldus uitgeredden ind gegaen were, om die konde daervan tho bliven.

Item so hebben onse voirvaderen van jaren tot jaren omtrent van hundert bys heertho alle wege onser borger goyt den eynen of den anderen tho ind wederomme gezegelt voir ons wigboltz goit, als men bewijsen mach mytten olden brieven, waer 's noit gebert, der genoich is.

Item so gedenckt onsen olden burgeren ind borgerschen, dat eyn kaerman quam vaerende mit vysschen bij der Hart-reysen; in(d) die caer vyele omme ind die manne blef daeronder doyt, ind die manne wort te Grollo ingebracht, ind die richter nam tot Ons Gen. Heren behoyff allent dat daer was, onbekroynt van jemande, des wall XC jaer is.

Item eijn voyrman quam vaeren opten Grolre esche myt eyne voder zades, ind die waegen vyele omme, ind die manne vyell doyt; ind went dat in den scheide der vrijheit der stadt van Gronll ind heerschap van Borckulo was, so nam die richter van Grollo, wat op die eyne zide was, ind die richter van

1) Zie noot op blz. 214. 2) Dus in 1406/7, naar ik meen.

Borckulo, wat op die ander zide was, des wal XL jaren geledden is.

Item so wort Bungenhoff doetgeslaegen bynnen onser stadt vrijheit, ind to Grollo innegebracht eyne kremer, dye in den molenkolck verdrancke, die Mueser des gelijcks eyne maeget, die verdranck in die becke, eyn man die sych doyt rande vor den wyndemolenheck, daer onse droste dat pert aff krech, item eyne vrouwe, die verdranck in den molenpande, Jaexken doit blef an der Hartreise, ind alle tho Grollo ingebracht, onbespraken. Item Johan Verwolt, daer wij onsen Drosten of die sijn beveell hadde dat pert af anverden, daer hye bynnen onser vrijheit op verdranck.

Item so gedenckt onsen olden burgeren, dat die hoichgebaren mechtige heer hertouch Edewart, den Godt gnade, levede ind synt den tijden onse gerychte van heren tho heren, van jonckeren tho jonckeren gestaen heft, daer 't noch steyt, sonder jemantz wederseggen, ind in allen tijden onser vrijheit tho halse ind to hoifde gericht zij, als die olde zwarte Wolde gehoirt heft van sijnen vader, dat die van Grollo XIIII of XV gefangen hadden ind worden alle onthoifdet opter Brandermaet, item sess of acht, die onthoefdet wurden bij den Olterstaepell, dye scheper, die daer buyten gebrant wort.

Item Rijntken Guytgast, die an onse gerychte gevangen wort, item Bubbe, die daer mytter galgen opgericht wart, des LXX jaer is enz.

Item so is in voertijden eyn dachffort geholden in den landtwer, daer die vermogende joncker Deryck van Wyssch etc. zel. ged. van Ons Gen. Heren wegen mede was, daer meer dan dusent man ondersaten 's lantz vergadert waren, daer Jacob van Hekeren, den Godt gnade, eyn uytsprake dede onder andere worden, dat die von Grollo solden gebruken ore vryheit, heyde ind weyde tot allen marcken, also vurg. is, als sye tho den daege tho gedaen hedden, daer vele onser borger mede weren, die noch leven, ind ander volle goder mannen genoich. So hebben onse voervaderen van older tot older ind wij nae van jaer toe jaer alle Satersdage vor Sent Martensdach in den wynter buyten Gronlo bynnen onser vrijheit, so vere als ons der daertho genoediget tho gebruyken, eynen vrien marckt geholden, dat onse Gen. Heer off Drosten tot allen jaren den toll heft genomen ind noch daer onbespraken van iemande.

Item so segede die olde Wegener, dat hye op eyn tijt was

tho wijn 1) gegaen mit zelige Schunden jegere, bij des olden jonckeren Gisberts tijden, ind die selve joncker seyde van den wybbolde ind vrijheit ind vragede, woe vere sijn heerlichheit langede, an die vrijheit der stadt Grollo; soe seyde die vurg. Wegener weder joncker: „dat will ick juw seggen", ind wijsde hem die vrijheit also uyt vurg. is, alsoe hye van sijnen olderen alle wege gehort hadde; ind des was hye wall tho freden.

Item so gedenckt eyns deell onsen burgeren, dat die olde joncker van Borckulo waegene wolde doyn besetten ind gynck voir die Nye poerte ind segede: „wannere die waegen kompt an ghen zide des berchs, so besetteten, ind eer nyet", want hye dan uyt den wibbolde was.

Hyromme wanttan onse voirvaderen van olderen to olderen ind wij na dese vrijheit, als vurg. is, tot Ons. Gen. Heren stadt Grollo gebruyckt ind besetten ind gehadt hebben onbecroent van jemande, beth tho des edelen jonckeren Otten vurg., kort vorgeledden eyns deels jaren tho, daer ons dese gewalt ind grote averlast van geschiet is, des wij ons selven nyet en vermogen tho wederstaen; soe roepen wij an ind vermaenen als ons klaerlick noit is, Onsen hoichgeb. Gen. Lantzheren, die gemeyne ritterschap ind steden 's landz van Gelre, ind alle die ghene, die sich des tho kroden hebben, begerende, als wij alre dyenstlixst mogen, ons hirinne getrouwe ind bijstendich tho wesen in onsen olden rechten ind gewonten tho blijven, ind daer so inne to bewisen, als sich dat gebort ind als wij gerne doyn wolden, offtet jemande anders also gelegen were.

[Het volgende, ofschoon met dezelfde hand geschreven, schijnt een later toevoegsel te zijn, uit den tijd des hertogen Karel van Gelre; misschien behoorde het met de voorgaande kondschap tot de rechtsbewijzen in het geding van 1524. — Zie Nijhoffs Gedenkwaardigheden, VI no. 1308.]

Item dit is die bepalinge der stadt van Gronlo hore vrijheit ind wygboldt tusschen der heerschap van Borckulo, als dat bij tijden hertouch Wilhems milder gedachten voir, ind nuw hern Kaerle, hertougen van Gelre ind van Guylich ind greve van Zutphen, onss Gen. Heren nae, soe dat op 't nije bij den olden

1) Wijn voor weyen d. i. jagen. Wey-luden zijn jagers. De weitasch is nog alom bekend (vgl. hd. Waidmann, Waidwerk).

konden der stadt Gronlo vurg. is uytge(d)aen op oren eyth ind op verdumenisse ore zyele dat hebben uitgestecken ind aldaer die palen gestalt als 't blickt.

Item den eirsten paell der vurg. vrijheit der stadt Grolle sall staen op ten Oestberch (b)uyten der stadt vurg. gericht, ind geet vort van daer duer den Marhulzer boym, daer men mijns Gen. Heren lanttoll gewontlicken is tho baren, ind van den bome vort omme vor Roloff Stevens vaelt, item van Roloff Stevens vaelt vort an den Hilgen boem, ind van den Hilgen boym duer den Elsshoff aver die vaelt, vuer (der) Vuerkule achter der landwer van der Brandermathen, ind dat vortaen van de Brandermathen duer den Walrebussche, dwers aver den Zommersessche, achter der landwer, van der Pypersteggen durch Kreiendicks landtwer. -- Item van Kreiendick(s) landtwer aver die olde huysstede t' Effsell ind van daer tendt achter Schurenmaet. Item van die Schurenmaet vort duer die becke ind duer Hemsynck, ind van Hemsynck vort omme den Everskamp den gemeynen wech mydden duer der stadt essche off eynck. Item van der stad essche opten Wesschen den wech langes achte(r) 't Laerberch, ind dat vort an den Oesberch tho, daer den yrsten paell b(uyten) 't gerycht steyt 1).

Hierna den lezer heil.

1) De galgenbulten aldaar, dicht bij den Breken is nog bekend, althans in mijne jeugd.

VRIJGELEIDE VOOR HEIDENS.

MEDEGEDEELD DOOR

H. D. J. VAN SCHEVICHAVEN.

G. van Hasselt geeft in zijn Stof voor eene Geldersche Histori der Heidenen, 1805, bl. 25, een vrijgeleide door Karel van Egmond in 1496 verleend aan „greve Martyn Gnougy, gebaren van Klijn Egypten." Een concept voor een dergelijk stuk, af te geven door den magistraat van Nijmegen, komt voor in het Formulierboek uit de 15e eeuw, aldaar op het archief aanwezig. Het staat op een der laatste bladzijden van dit boekje, die de titulatuur bevatten der voornaamste vorsten en heeren van dien tijd. Daar is het geplaatst tusschen „Heeren Frederick, Busschop 't Utrecht, gebooren marckgreve van Baden," en „Reinhart, van Gaidts genaden zu Jherusalem und Cicilien etc. Coninck, hertoch so Loteringen und zo Barre, margrave etc." Frederik IV van Baden werd verkoren tot bisschop van Utrecht in Mei 1496 en zat op dien zetel tot 1517. René II werd hertog van Lotharingen in 1473 en stierf in 1508. Uit recht zijner moeder noemde hij zich koning van Jerusalem. Het onderhavige vrijgeleide, dat ongedateerd is, moet dus gegeven zijn tusschen 1496 en 1508. Het stuk luidt als volgt:

„Allen fursten, hertoghen, greven, heeren, bannerheeren, ritteren ende knechten, steden, ende alle eerbaren ende eersamen vrouwen ende jonckfrouwen, geistlick ende weltlicke, die desen apenen brieff sullen syn off hoeren lesen, ontbieden wij burgermeisteren ende scepenen ende rait der stat van Nijmegen mit onser vrij grueten. To weten voer dat sich die edell greve, die sich noempt Anthon van Kleyn Egypten, mit sijner persoon

ende geselschappen ende ondergeven, sich halden als kyrste lude, ende oer elmyssen om Gaedes will bidden, ende in onse stat een tijtlanck gewest sijn, ende hebben na oerre gelegenheit sich geboerlicken gehalden, als wij anders nyet en weten. Begerende hieromme van allen erbaren ende eersamen luden, soe waer dese vurss. greve mit sijnre geselschappen kommen werden, dat sij die guetlick ontfangen willen, ende die wercken der barmherticheit om Gaedes will om sij te bewijsen, te willen herberghen ende oer almyssen geven ende hantreicken, ende sij doch tot oeren rechten redelick ende behulp doen willen, om tloin van Got. Gegeven onder onser stat secreet segell." (Ongedateerd).

De reden, waarom de magistraat van Nijmegen dezen zwervelingen zoo beschermend de hand boven het hoofd hield, was tweeërlei. Vooreerst geloofde men aan de weidsche titels die de Heidens zich bijlegden, en meende men dus met een werkelijken graaf te doen hebben. Maar ten anderen, en deze omstandigheid zal niet minder gewicht in de schaal gelegd hebben, de Heidens waren door den paus op een pelgrimstocht gezonden: „Woe hem" zegt het bovengemelde vrijgeleide van Karel van Egmond, „bij onsen alregnedichsten Vader den Pauws tot penitencie ind sijnen familien ind geselschap gesteldt is to doen zekere bedevarden ind pilgrimagien, also waell to Romen, sent Jacop van Galissien ind anders in heilge plaitsen, ons dairom oitmoidelick biddende hon passages te verleenen," enz.

Reeds in 1428 had een bende Heidens de stad Nijmegen bezocht. Zij werden toen op stadskosten gehuisvest en onthaald. Dienaangaande vermeldt het stedelijk rekenboek van dat jaar: „Den Hertoge van Egipten ende sinen jonckheren geschenct in Boerbons tot een gelach ij Arn. gl., ende der andere geselschap een vat guet biers ad liiij meeuwen, ij^c herinx, elc iij ad i meeuw, iij^c broets, ende an gelde x rhijnl. guld." De Bourbon in de Grootestraat was een der voornaamste logementen en taveernen in dien tijd. Maar het gros der bende werd in een schuur buiten de stad onder dak gebracht: „Deric Rait, den Heyden sijn schuer daer buten gedaen, dair hij schade bij lede, voir huer ende sijne schaide ij rh. gl." Die geledene schade zal wel daarin bestaan hebben, dat de eigenaar van de schuur bestolen werd. Langzamerhand leerde men de Heidens beter kennen. Reeds in 1536 waren de bordjes verhangen: „Item Bernt die clycksteen", zegt het rekenboek v. d. j. „op

ons Ganskermyss avònt, die Heidenen uuther onser stadt bestelt". 1543 „Item Herman van Lobbroick [rijdende bode] in den scependom, doe sich die Heyden daer gelegert hadden, denselven verbaetschapt, dat sij sich sonder vertoch opmaken solden". Zoo brak weldra dat tijdperk van vervolging aan, waarvan G. van Hasselt in het bovenaangehaalde werk zoo vele voorbeelden geeft.

STUKKEN BETREFFENDE PLANNEN TOT AANLEG EENER WATERLEIDING TE ARNHEM IN HET MIDDEN DER 16DE EEUW.

MEDEGEDEELD DOOR

Dr. J. S. VAN VEEN.

De behoefte aan zuiver drinkwater schijnt zich reeds in de 16de eeuw te hebben doen gevoelen, waarbij nog kwam, dat het destijds zooveel grootere brandgevaar het gewenscht deed zijn steeds een voldoenden voorraad water tot blusschen beschikbaar te hebben. Wij vinden, dat in 1545 zekere Johan Mueller uit Brussel naar Arnhem geroepen is om te onderzoeken, of men in die stad eenige fonteinen meer zou kunnen brengen. (Zie van Hasselt, Kron. van Arnhem, blz. 99.) Het is mij niet mogen gelukken te ontdekken, waar v. H. dit gevonden heeft. Vermoedelijk is het ontleend aan een van de vele bronnen, die hem nog ten dienste stonden, maar nu verdwenen zijn. Het schijnt, dat de onderhandelingen met Mueller afgesprongen zijn of dat hij de zaak heeft overgedaan aan Jacop Nagels; althans in 1548 is deze in zijn plaats getreden. Waarschijnlijk was N. ook een Brusselaar, hetgeen ik afleid uit wat hij zegt van het vervoer der buizen van Brussel naar Arnhem.

Het schijnt wel, dat de onderhandelingen van 1545 tot 1548 zijn voortgezet; ten minste de toezegging van 200 zonneschilden door den keizer had plaats in 1547, dus waarschijnlijk naar aanleiding van de plannen van Mueller.

Van de zaak is niets gekomen; vermoedelijk is zij afgestuit op bezwaren van geldelijken aard; misschien ook heeft de Arnhemsche magistraat te lang geaarzeld met in te gaan op de

plannen van Nagels (zie zijn brief aan burgemeester Hinckaert). In ieder geval van verdere onderhandelingen vernemen wij niets en de waterleiding is ook niet aangelegd.

I.

La royne-douaigière de Honguerie, Régente etc. Informée, que lon pourroit sans grans fraiz tyrer et faire conduire une fontaine de dehors ceste ville d'Arnhem dedens la court en icelle ville, Sa Majesté en avancement dudict euvre a consenty et accordé par cestes la somme de deux cens escuz d'or soleil pour une foiz pour icelle prendre par les mains de Gerard de Rennoy, commissaire et receveur général de Gheldres, sur les premiers deniers, venans de l'extraordinaire de Gheldres, auquel Sadicte Majesté ordonne ainsi le faire. Et par rapportant avec cestes enseignements du conte de Hoochstrate, gouverneur en Gheldres, ensemble quictance du maistre ouvrier dudict euvre, nous voulons icelle somme de deux cens escuz d'or soleil estre passée et allouée es comptes et rabatue de la recepte dudict de Rennoy là et ainsi qu'il appartiendra. Fait à Arnhem le XVIme de Septembre 1547.

MARIE.

II.

Memorie den heeren te kennen te geven om te leyden een fonteyne loepende binnen der stadt van Arnem.

1548. Ieerst sal ic Jacop Nagels, believet den heeren, aennemen te maken ende te leyden al met looten buysen een fonteyne binnen der stadt van Arnem, springende op de merct omtrent der stadt huys seven voeten hoghe, ende noch op vier ander plaetsen loepende, te weten op de nyen merct, ende bij het nyen wijnshuys ende binnen der poerten van den hoeve ende op het kleyn ort.

Item dese looten buysen soudic hier leveren op mijnen cost, behalven dat de heeren mij vrij hielen van eenigen tol oft stapelgelt te geven.

Item dese fonteyne soudic onderhouden mijnen leefdach lanck, ende alsoe verre als er eenich ghebreck aen quame bij

faulten van mijnen wercke, soudic beteren op mijnen cost, ende soude mij verbinden eens des jaers hier te comen oft te sinden om de fonteyne te visenteren ende die grontappen te trecken, gelijck dat behoert, behalven dat ic daervoer hadde dat relijck ware ende niet en quame tot mijnen coste.

Item dese voerss. looten buysen soudic soe groot maken, dat ic leveren soude in de stadt van Arnem twee hondert amen waters tusschen dach ende nacht, te weeten binnen vierentwintich uren.

Item waert, dat ic soe vele waters niet en leverde, dat men mij afcorten sal van elcker amen waters, die ic min levere, thien Philipsguldens, ende van elcker amen waters, die ic meer levere, dat men mij daervoer geven sal vijff Philipsguldens.

Item voert omdat nyemandt twijffelen en soude, dat ik dese voerss. buysen te licht oft niet sterk genoch maken en soude, soe sal ic toesegghen, dat dese buysen weeghen sullen meer dan vierendertich duysent ℔ swaer Cuels gewicht, ende indien dat men bevint, dat sij soe swaer niet en weghen, dat men mij afcorte voer elc hondert, dat sij min weghen, vijff Philipsguldens.

Item dese fonteyne soudic al maken op mijnen cost, gelijck voerscreven staet, sonder eenighe dachueren te rekenen oft sondersel, behalven dat ic niet ghehouden sijn en soude van te doen graven oft metsen, maer sal ghehouden sijn, als men die ontfengeren maken sal, daer bij te sijne om die ordinancie daer af te hulpen geven, ghelijck dat behoert.

Item om dese fonteyne aldus te maken in der manieren, ghelijck dat voerscreven staet, soudic begheren te hebben twee duysent Philipsguldens te vierentwintich stuyvers brabantsch.

Item indien dat de heeren beliefde de vracht te betalen van de voerss. buysen van Brussel tot in de stadt van Arnem, ic sal daervoer afcorten hondert Philipsguldens.

Item aengaende der betalinghen soe soudic begheren te hebben deen derdendeel van der gheheelder sommen ghereedt, als ic beghinnen soude, het tweede derdendeel, als de fonteynen hueren loep hadden, ghelijck dat voerscreven staet, ende het leste derdendeel binnen eenen jaer, nadat de fonteyne hueren loop hebben sal, oft rinte daervoer te besetten, beliefdet den heeren, dair waer ic me tevreden, als ic wel bewaert ware den penninck sestien.

Item indien den heeren beliefde meer waters te hebben dan

de voerss. tweehondert amen, ic ben tevreden toe te segghen de buysen soe groet ende swaer te maken, dat sij weghen sullen, in de plaetse van vierendertich duysent, veertich duysent op de condycie voerss.; ende indien dat ic meer waters levere dan hondert amen boven de eerste voerss. tweehondert amen, dat ic daeraf niet hebben en sal.

Item welcke leste derdendeel van den voerss. twee duysent Philipsguldens met oec het gene, dat mij comen soude moeghen van het water, dat ic meer leveren soude dan twee hondert amen, waer ic tevreden rinte te heffen den penninck sestien, maer soude wel begheren, dat men de helft van dier rinten binnen drye jaeren soude afleggen.

Item indien dat de molders oft die de moelens aengaen hun lieten duncken, dat sij duer het leyden van deser fonteynen vercort souden worden, ic wil hun toesegghen duysent amen meer te leveren binnen vierentwintich uren dan sij nu hebben om hondert Philipsguldens eens, behalven dat ic mach graven, daer dat behoeft, sonder ymandt te beschadighen, oft indien dat sijlieden den cost selve willen doen, ic sal hun de maniere wijsen om dat selve te doen om thien Philipsguldens eens.

III.

Vrindelijcke groete voerss. aan U, beminde heere. Heer Willem Hinckaert, weet, dat ic mij hertelijcken seere ghebiede tot U ende U gheselscap. Mijn heer, U sal believen te weeten, als dat ic verstaen hebbe uyt den brieve van U heeren der stadt van Aernhem, die ic ontfaen hebbe in den Mey lestleden, als dat ghij heeren midts anderen lasten, die der stadt aencomende was, de fonteyne uytghestelt hadt tot halfvasten naest(c)omende, ende dan in meynighe waert naerder met mij te spreken; aldus, mijn heere, hebbic ghesproken met mijn heere de canceler, meester Adriaen Nycolaye, die alsnu te Brussel was, ende hebbe hem gevraecht na de sake, maer hij en wyst mij niet vele beschets daer af te seggen, wanneer dat ghij heeren daer af spreken sout. Aldus scrive ic U over, indien dat de heeren in meyninghen sijn dese fonteyne te wercke te leggen, dat sij niet en verthoeven tot in de vasten met hier yet af te sluyten, want dan den tijt te cort vallen soude ende den somer meer dan de helft passeren, eer men de buysen soude

connen gereedt ghehebben. Want de buysen niet wel in den winter te legghen en sijn, maer hoe ict eer wist, hoe ic dat liever hadde om de buysen gereedt te maken om in de vastenen de ontfengeren te metsen ende de buysen beghinnen te leggen, want ic noch ander fonteynen ende groote wercken onderhanden hebbe; ende als ic wist, dat daer wat af comen soude, soe mocht ic mij daerna reguleren om elcken ghenoch te doen; ende aengaende den prijs, die ic u heeren gestelt hebbe, die es soe relijck, dat daer niet en behoert tegen geseyt te worden. Nochtans dien niet teghenstaende sprack ic mijn heer de Stadthouwer, daer hij te Brussel was, ende vraechde mij den naesten prijs, waerop dat ic mijnen heere antwoerde, dat ict niet naerder en soude connen gedoen midts den swaren gewichte ende grooten cost, die ic soude moeten daeromme doen, maer om te bewijsene, dat ic daer goet hert toe hadde, soe seydic mijnen heere, dat ic in de plaetse van den hondert Philipsguldens, die ic afcorten soude van de vracht van den looten buysen, afcorten soude tweehondert Philipsguldens; believet u, ghij moghet den heeren te kennen geven. Eest, dat ic de fonteyn make, ic hoepe bij der gracien Gods, dat ghij heeren ende degene, diet aengaet, hun daeraf beloven sullen. Mijn heer, ic bid u, alst te passe compt, mij daeraf antworde te scriven oft willet mijn heer den canceler segghen, dat hijt mij scrive, opdat ic ander dinghen daerom niet en late, die mij aencoemen mochten. Want ic desen somer seer belast geweest hebbe van wercken ende noch ben, danck heb God, die u ende ons allen wil gesparen tot eenen salighen ijnde. 14en Augusti a° 48.

bij mij JACOP NAGELS.
altijd tot uwen dienste bereidt.

Het opschrift luidt:

Aen den voersienighen heere Willem Hinckaert,
borchmeester der stadt van Aernhem
in Gelderlandt.

HISTORISCHE AANTEEKENINGEN

VAN

DIEDERIK VAN DER VOORDT.

MEDEGEDEELD DOOR

H. D. J. VAN SCHEVICHAVEN.

De bibliotheek van het Gemeente-Museum te Nijmegen bezit een HS. in folio van 35 bladzijden, bevattende historische aanteekeningen van Diederik van der Voordt, raadsheer dier stad van 1579—85. Omtrent de geschiedenis van dat HS. is mij alleen bekend, dat het in 1824 berustte in de boekerij van mijn vader (zie ten Hoet, Geldersch lustoord, 1825, bl. 147). Na het overlijden mijner moeder in 1869 werd het door de stad Nijmegen uit hare nalatenschap aangekocht. Het is waarschijnlijk, dat mijn vader dit geschrift had verworven uit den boedel van den oudheidkundige Johan in de Betouw, wiens boeken en verzamelingen te Amsterdam 30 Sept. 1822 onder den hamer kwamen en toen grootendeels overgingen in het bezit mijns vaders.

Het HS. bestaat uit losse historische aanteekeningen of memoranda van verschillenden aard. Beginnende met de geboorte, kroning en dood van Karel V en de kroning van koning Philips, volgt daarop een aanteekening, dat Alexander Magnus geboren werd op 6 Juni anno mundi 3628. Vervolgens worden aangeteekend de aanstelling van hertog Maurits van Saksen tot keurvorst in 1548, het beleg van Weenen door de Turken in 1529, de stichting van Constantinopel Ao. 330, de inname van Jerusalem Ao. 73, Darius, koning der Persen, verslagen Ao. mundi 3633. Op dat feit volgen het verbranden van Hieronymus van Praag, van Huss en de dood van Calvijn, Luthers strijd tegen

den aflaat en zijn huwelijk, de uitvinding van de drukkunst, de geboorte en kroning van koningin Elisabeth, „London getymmert 79 v. C.", een paar feiten uit het leven van Karel van Egmond, enz.

Belangrijker worden de aanteekeningen van af fol. 8. Van daar af bepaalt van der Voordt zich meer uitsluitend tot gebeurtenissen uit zijnen tijd, in zijn vaderland en vaderstad voorgevallen, dikwerf hem zelven betreffende. Daaruit zijn gelicht de volgende aanteekeningen, die hier in de oorspronkelijke spelling worden wedergegeven.

Van Nijmeghen, die keyserlijcke ende Hansse vrey stede.

Item in den jaere duysent vijff hondert seess ende tseestich opten . . . . 1) hebben die gereformirde burgheren van Nijmeghen, buyten die stat inden Jodenkeerckhoff, eerstverff dat warer heilligher Evangelium apentlick bestaen in te vueren ende te predicken. Ende . . . . . daghen van desen den predicant bynnen der stat van Nijmeghen vurss. gebracht.

Die revolte van Nijmeghen.

Item in den jaere duysent vijff hondert seess ende tseestich, op sunt Lucas dach volghende, hebben de Romsche catolicke burgheren van Nijmeghen hun tsemelicken vergadert ende in haeren wapenen gestelt; die predicenten ende voele frome gereformirde burgheren utter der vurss. stat gejaichdt; weelcke vurss. dach bij de papisten geholden werdt voir eenen festdaghe 2).

Den Grave van Meghen coempt toe Nijmeghen.

Item opten selvighen daghe hebben die vurss. borgheren seer tryonffelijck den grave van Meghen, Carel van Bremeu, in haeren wapenen sijnde, in der stat gehaldt, als stathelder dess furstendombs Geldre ende de graffschap Zutphen.

De volgende paragrafen verhalen het verbranden van Ds. Martinus Smetius te Mechelen 8 Febr. 1567, het uitwijken van prins Willem naar Duitschland, gevangenname en onthoofding der gebroeders van Batenburg, Alva's komst in Nederland, dood van Egmond en Hoorne, het oplichten van den graaf van Buren, de slag bij Heiligerlee, inname van den Briel,

1) Zie de aanteekeningen aan het eind van deze uittreksels.

overgang van Vlissingen, Bossu te Rotterdam, inname van Zutphen, van Naarden, van Sparendam. Dan volgt:

Duca de Alba kompt bynnen Nijmeghen.

Item in den jaere duysent vijff hondert twee ende tsoeventich, opten dach . . . . is den hartoich van Alba met anderen groten heeren bynnen der stat van Nijmeghen gecoemen, alwair den hartoich aver de thien manden crancke-lick geleghen hadde. Ende is . . . . . . anno . . . . . . nae Arnhem, Utrechdt ende Amstelredam (vertrokken) 3).

Item in den jaere duysent vijff hondert . . . . . . opten . . . . . . sijn duer die stat van Nijmegen gepasiert vijff ende twyntich vendle nieuwe Spanyarden, koemende ielenss ut Spanyen, ende sijn getrocken nae de stat van Harlem, alwair sij tmyst gebleven sijn 4).

Later bijgevoegd door dezelfde hand, doch zonder opschrift:

„Item in den jaere duysent vijff hondert tzoeventich, opten 29 dach Septembris, reisde de doorluchtighe pryncesse Anna van Oostenrijck naer Spaengien. Ende worde bynnen die stat van Nijmeghen duer den hartoighe van Alba etc. met meer grote heren gesanten, soe van steden deser Nederlanden ende anderen ingehalt ende ingefuerdtt, coemende den Rhijnstrom aff met den Duytschen meister, met grote heren ende edelluyden, die welcke Haire Maiesteit tot Nijmeghen in schoene schepen seer trieffelicke brachten, ende aen handen van duca de Alba overgelevert, die Hair Majesteit in Zeelant te schep bracht. 5)

De daarop volgende paragrafen behandelen het beleg en de overgave van Haarlem, het beleg van Alkmaar, de nederlaag van Bossu, den overgang van Delft, de inname van Roermond, Mechelen verloren en herwonnen, ontzet van Lochem, vrede tusschen Spanje en Frankrijk, eenige oorlogsfeiten uit dien tijd, vertrek van Alva. Dan nog zeven bladzijden van krijgsdaden, enz. uit die tijden, totdat de schrijver zich op bl. 23 uitsluitend een tijd lang aan Nijmegen en zijn eigen aandeel aan de krijgsverrichtingen wijdt.

Die gereformirde buergheren van de stat van Nijmeghen vuyren anderwerff dat warer heillighe Evangelium in.

Item in den jaere duysent vijffhondert acht ende tzoeventich, opten . . . . . . dach . . . . . . , hebben die gereformirde bur-

gheren van Nijmeghen anderwerff apentlick die predicatien des godtlijcke wordtz bynnen der vurss. stadt ingevuerdt. Ende durrich den predicanten Johannes Leo ende Johannes Tymmerman beghonnen hebben te predicken, irstwerff in sunt Anthonis keerken ende volghens in sunt Johans keerck, de Grote keercke ende vortz in de anderen in de stat sijnde. 6)

Den raedt van Nijmeghen weerdt van die gereformirde burgheren geseedt.

Item in den jaere duysent vijffhondert neghen ende tzoeventich, opten tweeden dach Januarij, die gereformirde burgheren van Nijmeghen hebben den Romschen catolicken raedt, regerende der selvigher stat (uytter den raedt ontseedt) *) ende then tselvighe daghen gereformirde burgheren, mytten kueer van de ganschen gemeynden, die vier ambachten, gilden ende de bruderschappen ingesteldt.

Dederick van der Voordt weerdt in den raedt gecoeren.

Item in den jaere duysent vijfhondert neghen ende tzoeventich, opten tweedach (sic) dach Januarij, hebben mij Dedrijck van der Voordt, die gemeyne burgerschappen vurss. (onwyess) mede alls een raedtzfrundt derselvigher stat van Nijmeghen beropen ende gecoeren.

Dederick van der Voordt weerdt ritmeister.

Item in den jaere duysent vijfhondert tachtentich, opten drie ende twyntichsten dach Septembris, byn ick Dederick van der Voordt bestaldt worden van mijn edele heeren, die Gedeputirde der naerder geunijrde provyncien, ouer eene vane lychte peerden offte carebijnss, alss Ridtmeister dairouer te commandiren, nae inhaldt der commission daer van sijnde.

Dederick van der Voordt weerdt gemonsteert.

Item in den jaere duysent vijffhondert ende tachtentich, opten tweeden dach van September volgenss, byn ick Dederick van der Voordt met mijn onderhebbende rutheren gemonsteert bynnen der stat van Nijmeghen opten Valckhooff durch Arndt van Boenenbeerch genampt Hoeynsteyn, heer tot Ebborghen (Ubbergen), Johan van Welderen, burghermeister der stad van

*) Aldus in parenthesi in het H.S.

Nijmeghen, Otto van Valckenborch, schepen ende raedtz der stadt van Nijmeghen, verordente commissarijs.

Dederick van der Voordt weerdt geslaghen ende gevanghen op Moeckerhey.

Item in den jaere duysent vijffhondert een ende tachtentich, opten zoeventhienden dach Aprilis, byn ick Dederick van der Voordt dess nachtz uytter der stadt van Nijmeghen getoeghen myt mijn onderhebbende rutheren ende hopman Renselaer myt omtrint hondert soldaeten. Ende tot Malden op Moeckerhey, smorghenss bij den daghe, is den oversten Marten Schenck van Nijdeken onss te gemoet coemende, daer ut geresen is een sware schermmudtselynghe, drei uren durende. Ende alzoe den oversten steercker van rutheren was, hebben die mijn bijgefuechde soldaeten vurss. gevloichdt genomen, daerover dat ick Dederick vurss. tsamen geslaghen ende thom lesten gevanghen ende seer gewondt byn geworden, op thuyss te Blijenbeeck gebrochdt byn, alwair dat ick een mandt gevanghen lach. Ende heer Peter Schenck, Martenss broder, teghenss mij geransoyndtt, diewelcke toe Nijmeghen gevanghen sadt ende teghens mij loess gecoemen is. Ende tot die stat van Gennep met convoy ter wederzijde gebrochdt volgens daccort. 7)

Dederick van der Voordt weerdt sijnen gedaenen eedt ontslaghen ende des dienst bedanckt.

Item in den jaere duysent vijffhondert twee ende tachtentich, opten tweelleffsten dach Aprilis, soe hebben mijn Edele heren, de overheit ende landtraeden bynnen der stat van Utrecht, mijn Dedryck van der Voordt met mijn onderhebbende rutheren affgedanck vanden eeden ontslaghen, ende mijnen gedaenen trouwen dyensten bij desen Nederlanden bewesen bedanckdtt.

Dederick van der Voordt anderden commissyon ouer ruther ende knechten.

Item in den jaere duysent vijffhondert drie ende tachtentich, opten drie ende twyntichsten dach Augustij, byn ick Dederick van der Voordtt wederom anderwerff bestalt alsz capiteyn, dairvan commission ontfangen van mijn Edele heren, heeren der overheit ende landtraeden aend Oestzijde der Mazen, over eenen vendle Nederduytzsche landtzknechten ende over viertich lichte peerden offte carbijns. Op weelcke dach vurss.

byn ick, van der Voordt, met den selvighen vurss. vendle chrissvolck in die bezatzonghe van den huysen tot Huemen getrocken. 8)

Ende volghens hebben mijn Edele heren, die heren Raeden van Staeten my, van der Voordt, met meerder commission versteerckt ende geaggreerdt als oversten over thuyss van Huemen te commandieren ende over allet chrijssvolck, tghene dair op leedt ende geleedt soude moeghen werden.

Den eersten aenslach van den vijandt gedaen opten huyssen van Huemen.

Item in den jaere duysent vijffhondert vier ende tachtentich, opten eelffsten dach Martij, nae den ouden stijll, heefft den vijandt thuyss van Huemen des smorghenss toe vier uren myt lederen beclommen, overvallen ende bestormet. Het bolweerck aen der Maze well een uyre inhebbende, heb ick Dedryk van der Voordt duer die crachtighe handt Godess met wenich hulpss vechtenderhandt den vijandt wederom affgeslaghen.

Den tweeden aenslach opten huysen van Huemen.

Item in den jaere duysent vijffhondert vier ende tachtentich, opten neghenthienden dach Junij, heefft sych den vijandt wederom voir thuyss te Huemen dess smorghenss vroech gepresentirt, seer steerck van ruther ende knechten sijnde. Ende voernhemenss zijnde gewest thuyss afftelopen, maer duer goide toeversicht ist hem gefaliert, ende dair van geslaeghen sijn worden.

Den anderden aenslach opten huysen van Huemen.

Item in den jaere duysent vijffhondert vier ende tachtentich volghende, opten soeventhienden dach Septembris, is den vijandt seer steerck voor den huysen van Huemen gecoemen met groter maechdt, ende wederom voirnhemenss is gewest thuyss van Huemen afftelopen, is hem gefalierdtt, maer den vijandt heefft alle mijn beesten ende de soldaeten beesten met grote gewaldt voir thuyss wech genomen.

Den vijandt heefft thuys tot Wynsen ingenomen.

Item in den jaere duysent vijffhondert vier ende tachtentich, opten thienden dach Junij, nae den ouden stijl, heefft den vijandt van Ghendtz huyss, tot Wynsen ligghende, ingenomen, dat terstondt van die heren van Nijmeghen beleghert wordt ende beschoeten, hebbent den vijandt strax overghegeven ende met hair zyedtgewheer affgetroecken syn. 9)

Die stat van Nijmeghen weerdt van den vijanden beclommen.

Item in den jaere duysent vijfhonderd vier ende tachtentich, opten seesden dach Novembris, heefft den vijandt die stat van Nijmeghen des smorghens toe seess uyren bestaen te beclymmen, ende gesyen die schiltwachte, tweelcke een oldt man wass, die hem ter weer stellende, is den vijandt durrich versaechdtheit sonder wenich wederstandtz affgeweckcn, weelcken aenslach duer den oversten Marten Schenck van Nijdecken begonnen ende int weerck gesteeldt wass. 10)

Dederick van der Voordt weerdt gemonsteert opten huysen van Huemen.

Item in den jaere duysent vijfihondert vier ende tachtentich, opten tweeden dach Decembris, is Herman Martensen, monstercommissariss van mijn E. heren vurss., opten huysen van Huemen gecoemen ende opten drieden dach Decembris tvendle myt den chrijssvolck ende dkaerobijnss gemonsteerdt, sterck bevondden 138 welgeruste soldaeten ende 36 carobijnss.

Den vierden aenslach opten huysen van Huemen.

Item in den jaere duysent vijff ende tachtentich, opten soeventhienden dach Januarij, nae den ouden stijll, is den vijandt dess smorghens van boven aff van den huysen te Middeleer gecoemen met eenen Hubert de Koick, van den Grave, ende sijn schip. Ende alss Hubert vurss. voir den huysen geleendt hadden, als een verrader, in platz van terruwe, soe hij te voerens geseedt ende aengebrachdt, hadde hij over die hondert ende vijfftich soldaten van den vijandt in sijn schip geladen. Ende alzoe den portier de porte geapendt, heefft sych den vijandt ontdeckdt, voerhebbens thuys te Huemen aff te lopen, gelick sij dat voergebrochdt byss op die brugghe toe voir der porten gedaen hadden, dairover den portier ende noch eenen soldaet doet gebleven sijn. Maer duer die verhenckenisse Godes ende de voirsychticheitz dess capiteinss ende dess chrijssvolcktz den vijandt affgeslagen is geworden, dair over seer veele van den vijanden gebleven sijn, en de schip vurss. verlaten mosten, tweelcke ick Dedrick van der Voordt terstondt deede vor den huysen van Huemen syncken.

Van die revolte van Nijmeghen.

Item in den jaere duysent vijffhondert vijff ende tachtentich, opten seesten dach Martij, nae den ouden stijll, doen hebben die Romsche catolicke burgheren van Nijmeghen, dess smorgens toe vier uyren beghinnende, sych inde wapenen begheven ende volghenss die gereformirde burgheren myt den raedt, dat meestendeell uytter der stat vechtenderhandt myt gewalt gejaechdtt, met oick alle die rutheren ende knechten, die daer in garnisoin laghen, gebruyckende die woordeken, VREDE, VREDE, VREDE WYLLEN WIJ HEBBEN.

Die Romsche catolicke burgheren seynden den trommelslegher voer thuys van Huemen.

Item insvolghende, opten achdtsten dach Martij, anno 1585 jaers, hebben die Romsche catolicke burgheren van Nijmeghen eenen trommelslegher voir den huysen van Huemen gesonden, dewelcke mij Dedryck van der Voordt te kennen gaff, dat ick mij bij haere catolicke vurss. halden soude, mytz voele schoene presentacien; dat weelcke ick hem affgeslaeghen ende den trommelslegher wech doin heiten gaen.

Die stat van Nijmeghen weerdt beleghert.

Item in den jaere duysent vijfhondert vijff ende tachtentich, in Octobris, heefft den wolghebornen heeren, heeren Adolff, grave van Nieuvenaer, Muerss ende Lymborch etc. stathelder dess furstendombs Geldern ende graffschap Zutphen ende des landts van Utrecht etc., Nijmeghen begonnen te belegheren met voele Nederlansche soldaeten ende Engelsche soldaeten. Ende aen de Lentze seyde 11) sijn twe schansen geleechdt worden, inssgelicken oick to Osterhoudt ende hebben de stat seer vresselick myt vuyrighe covelen beschoeten.

Den vijandt onseedt die stat van Nijmeghen.

Item in den jaere duysent vijffhondert vijff ende tachtentich, opten vijffsten dach Decembris, nae den ouden stijll, is den vijandtt met twee ende vijfftich vendle knechten ende tweelff cornetten peerdtvolck, soe Spanyarden, Italianen, Hoechduytzen, Hoechbourgongienss ende Walen, tot Nijmeghen van Antwerpen over de Maze tot Middelaer overgecoemen. Ende bynnen boven die stat vurss. aen Johan Hoymaeckers werden (weerden) overgevaeren ende dat gansze legher met alle de schanssen opge-

slaeghen ende op de loope gebracht. Alwaer den vijandtt becoemen heeft die selvighe vijff muerbrekers, dat men die stat mede beschooten hadde, myt voele covelen, dan wenich polverss. 12)

Den Dueckenborch weerdt opgeeyst ende strax opgegeven in handen van den vijandt.

Item den selvighen vurss. jaere, opten seesten dach Decembris, is den vijandt voir dat huysken ter Dueckenborch gecoemen ende hebben dat tselvighe huys opgeeisdt, ende den lutenampt van den here van Hemert, die thuys in hadde, heefftet terstondt denselvighen daghen in handen van den vijandt overgegeven. 13)

tHuys van Huemen weerdt van den vijanden beleghert.

Item in den jaere duysent vijffhondert vijff ende tachtentich, opten seesthienden dach Novembris, nae den ouden stijll, is graff Caerll van Mansvelt eerst voer den huyssen te Huemen gecoemen met acht ende twyntich vendle knechten ende vijff cornetten peerden, soe Hoechduytsen ende Walen, op beyde der zeyde van der Maesen beschanst ende beleghert, besonders dat huyss boven ende beneden.

Ende opten achsten dach Decembris, soe is den vijandt met noch twee ende vijfftich vendelen, soe Spaniaerden, Italianen ende Hoechbourgoiniers aengecoemen met tweelff cornetten peerden. Strax daerna, alst tlegher tot Lendt geslaghen ende die schanssen verlopen waeren in de Bettouwe, op beyde zeyden vander Maezen oick beleghert hebbende, daer mede voer gebrachdt die selvighe int getall van vijff groven stuycken, de den vyandt tot Lendt gehaldt hadden, met die ammonicie van scherp, mytz oick noch twe stuycken gestalt sijn worden aen daender zeyde van der Mazen, ende hebben vore den selvighen huyssen seer vresselijck geschooten, twee daghen, twe nachten tot dess dorden daegs middaeghs thoe. Den veltoverster was Houtepin, heere van Barlemonde, etc.

Item in den ieersten dach hebben den vijanden geschooten seess ende viertich schooten.

Item den anderden dach acht ende tzoeventich schooten.

Item den deerden dach hebben den vijanden voir thuyss geschooten seess ende viertich schooten.

Somma 290 schooten.

(Volgens de hier opgegevene getallen zou dit moeten zijn 170 schoten).

tHuys van Huemen weerdt met accort den vijanden overgegeven.

Ende alzoe thuys van Huemen, te seer beschooten ende hardt rondtz omme beschanst, nyet langher en wass teghen alsulcken vurss. conincks gewalt te houden, soe hebben mij mijn onderhebbende chrijssvolck tot den parlementieren met den vijandt te doen bedwonghen opten achthiensten dach Decembris, weelcke accort is gescheidt met den heere Houtephin, die veltoverst wass, ende met den neve van den prins van Parma, onder den blauwen hemell, voor thuyss van Huemen, alwaer dat gansse legher vergadert wass. Alwaer dat ick Dederick van der Voordtt ende mede voor den soldaeten geaccordirt byn met den vurss. vijanden, die onss niet meer wylde toelaeten noch accordieren, gelijck sij accordieren aff te trecken, mijn Dederick vurss. myt mijn zeydtgewheer ende twe van mijn beste peerden, bagaaie; inssgelicktz moeste die soldaeten oick doin, mytz convoyerende op die stat van den Grave, gelick gescheidt is opten negenthienden dach Decembris, Ao. etc. 85, ende thuyss alzoe heefft moeten verlaeten.

Die catolicke Romsche burgheren van Nijmegen coemende inden legher voer Huemen, doinde den heere Houtephin eene presentacie, volgens etc.

Item int voerschreven parlement ende accoort, sijn die Romschen catolicke burgheren van Nijmeghen in den legher voer den huyssen van Huemen gecoemen ende hebben den heere Houtephin, de veltoverste wass, gepresentirdt vijff duysent guldenss om den persoen van mij, Dederick van der Voordt, in haeren handen gelevert te werden; dat weelcke den heere vurss. haer luyden affgeslaghen heefft ende als een chrijssvorst gelove geholden. 14)

Durrich verschrijvinghe van mijn G. heren van die stat van den Grave vertrocken myt die soldaeten op Utrecht.

Item in den jaere duysent vijffhondert seess ende tachtentich, opten vijffthienden dach Januarij, nae den ouden stijll, byn ick Dederick van der Voordt met mijn companie utter die stat Grave dess nachtz getoeghen durrich den vijandt, alsoe die stat beleghert wass, op die stat van Utrechdt aengecoemen myt grote verliess van mijn volck; ende seess wecken nae datum van

desen hebben mij mijn Edele Heren die Raeden van Staten mijnen eedt ontslaeghen ende myt behoirlicke pasport affgedanckt.

Dueren tijt van coeren bynnen Nijmegen.

Item anno 1587, in Aprili, Mai totten nyeen [oogst] toe, was bynnen de stat van Nijmegen groote duerte in coren, soe dat daer en malder rogghen, Nijmegscher maten, 36 guldens ende meer gegolden heefft. Ende daer was oick groote sterffte onder den volckeren. 15)

In het overige gedeelte van het handschrift komt van der Voordt's naam niet meer voor. Daarin worden nog enkele krijgsbedrijven vermeld, o. a. de Onoverwinlijke Vloot, maar voornamelijk gebeurtenissen aangeteekend, die in Frankrijk voorvielen, eindigende met den dood van Hendrik III, in 1589, door den schrijver abusievelijk „Henricus den 4" genoemd. Van der Voordt had blijkbaar een slecht hoofd voor getallen, vandaar dat in het HS. de datum zoo dikwijls is opengelaten of verkeerd opgegeven, in enkele gevallen ook later ingevuld.

Van Diederik van der Voordt is weinig meer bekend, dan zijn eigene aanteekeningen mededeelen. In een aan den hertog van Anjou 10 Mei 1581 gezonden staat van troepen „pour faire teste à l'ennemy du costel de Frize se pourront promptement mectre en campaigne", vindt men onder de ruiterij capitaine Dirck Verfort met een compagnie. (Muller et Diegerick, Docum. concern. les relat. entre le D. d'Anjou et les Pays-Bas IV p. 41). Verder is er op het archief te Nijmegen nog aanwezig een eigenhandig schrijven van Van der Voordt, gezonden „Aen die gemeine nabueren van Heess ende Nederboyss, sampt ende bysonder", van dezen krassen inhoud:

„Weet, ghi nabueren van Heess ende Nederboys, dat ick alnu in gewisse ervaronghe gecoemen byn, dat ghiluyden u hebet onderstaen mijn vendle, dat mij mijn gnedighe heeren die hoghe overheit verleendt, ende tselvighe geschandeliert, mijnes heeren wapenen dairut gesneden; dairaen ghiluyden gedaen hebt alss verghetene schelmen. Unde doe uluyden weten, dat ghi mij dat selvighe vendle wederom op Heumen beschicke, ende dairtoe een alzoe nieuwe vendle doet maecken, als tselvighe in effect gewest is; mijn hier brenghende twe duisent daller bynnen den tijt van sess daghen. Ende soe ghiluyden u in desen weigherich maecket, sal ick alsulcke middel voornemen, dess ghiluyden u niet en suldt te bedancken hebben.

Blieft Godt bevolen. Datum Huemen, den 17 Junij Ao. 1585, stilo consueto.

U. E. goide frundt nae gelegenheit
Dedryck vander Voirdtt.

En onder de „Memorie an onsen genedigen heer statholder, ingestelt 3 Julij anno 85", staat aangeteekend: „Oick Zin Genade to vertoenen een schriven van Derick van de Voort, ende to resolveren, wat men best sal voernemen om denselven te bejegenen". Welke maatregelen genomen werden, blijkt niet.

Van der Voordt's naam komt ook een paar malen voor in raadsignaten betreffende zaken van weinig belang. Men ziet daaruit, dat hij in 1581 in een aan de stad toebehoorend huis woonde, op het St. Stevens kerkhof, dat hij moest ontruimen om plaats te maken voor den rector der Latijnsche school. Verder uit een besluit van hetzelfde jaar blijkt, dat zijn ruiters gestald waren in de stallen of schuren van het Praemonstreiter adellijke vrouwenklooster in de Nonnenstraat en dat zij daaruit verwijderd werden op verzoek der nonnen, die klaagden dat het paardengetrappel, de trompetsignalen en ander rumoer haar hinderlijk waren.

AANTEEKENINGEN.

1) blz. 230. De datum is opengelaten in het HS.; de kroniek van Smetius stelt dit voorval op 10 Augustus. De naam van den predikant was Ludovicus Ornaeus, een gewezen monnik.

2) blz. 230. Festdaghe. „Den 24 September", zegt de Chronijck van de oude stadt der Batavieren door Joh. Smetius gedrukt bij R. Smetius te Nijmegen z. j. (loopende tot 1591), blz. 143, „alsoo het doen jarigh wierdt, dat de Predikant Ludovicus Ornaeus met knodsen en ander geweer ter stadt was uitgedreven, soo is 't Sacrament omgedragen op den Gansheuvel en verschijde knodsen (besteecken met kranssen van rosmarijn, violetten en andere bloemen) zijn voor de deuren van eenige Burgers geset, en alsoo wierdt hiermede dese dagh ter gedachtenisse van de knodsendragers geviert". Knotsendragers was een bijnaam van de Nijmegenaars, omdat zij zich van dat wapen bij hun straatoproeren plachten te bedienen. (Smetius, Opp. Bat. p. 108.)

3) blz. 231. De datums zijn in blanco gelaten. Alva kwam te Nijmegen omstreeks 13 November: „Jan Peterss is gewest een dach nae Mouwick (Mook) om die tijdingh te brengen van

die aenkompste des hartouchs van Alva ende Derick van Wagheningh is gesandt mit brieven ain ons heer stadthelder, op Arnhem, aengaende die compst des hertouchs van Alva". (Rekenboek der stad Nijmegen, 1572.) Op 16 Juli 1573 vertrok hij van Nijmegen naar Amsterdam.

4) blz. 231. Ook deze datums zijn opengelaten; die troepen moeten doorgetrokken zijn in den zomer van 1572.

5) blz. 231. De datum is hier verkeerd opgegeven. Anna van Oostenrijk, op weg van Weenen naar Madrid als vierde vrouw van Philips II, kwam te Nijmegen aan 14 Aug. 1570, vierde daar het feest van Maria Hemelvaart (15 Augustus) en zette haar reis voort den 17en. Alle omstandigheden van dit bezoek zijn uitvoerig medegedeeld in mijn „Penschetsen uit Nijmegen's verleden", blz. 16 en volgg.

6) blz. 232. Aangaande den predikant Leo leest men in de Acta Synodalia T. I.: „Synodus nationalis habita Dordraci Ao. 1578, 3 Junij. Nomina.... ministrorum, qui huic synodo interfuerunt.... Joannes Leo, Bommeliensis M[inister]." In de Handelingen van Johan van Nassau III. blz. 219 v° komt een brief voor, gedagteekend 7 Juli 1579, van Johan Nieckin genaamd Zimmerman, predikant te Doesburg; dit moet de tweede predikant zijn opgegeven door van der Voordt. Eerst in October v. d. j. werden te Nijmegen twee vaste predikanten benoemd: Johannes Ceporinus en Petrus Gellius Faber de Bouma.

7) blz. 233. Peter Schenck van Nijdeggen was in April 1580, met acht zijner volgelingen, door de Nijmegenaars bij Stralen gevangen genomen, en op de Wiemelpoort te Nijmegen gezet. Maarten had te vergeefs 6000 gl. voor zijn rantsoen geboden. — Blijenbeek was een kasteel in Opper-Gelre, thans provincie Limburg, toen ter tijd in het bezit van Maarten Schenck.

8) blz. 234. Heumen, aan de Maas, op omtrent twee uren gaans van Nijmegen. In 1790 werd het oude kasteel nagenoeg geheel gesloopt en op dezelfde plaats een ander gebouwd, dat 1809 weder werd afgebroken.

9) blz. 234. Winsen, twee uren beneden Nijmegen aan den Waaldijk gelegen. Het slot bestond nog in 1740. (Tegenw. Staat van Gelderl. blz. 244), maar is sedert gesloopt. Langen tijd was dit een bezitting der heeren van Gendt. Aangaande de inname van dit huis geven de Nijmeegsche raadsignaten verder bescheid. Zoodra men daar ter stede vernam, dat de Spanjaarden het slot bemachtigd hadden, besloot men het te

herwinnen. „Op Guedesdach den 10 Junij", aldus het raadsbesluit, „also die thijdungh alhier angecommen, juncker Johan van Genten behuysingh tho Winsen bij den viandt occupiert tho sijnn, iss up resolutie eines erbaren rhats, der burgemeister Dylsen, sampt ein hundert burger unnd sekeren antaell van ruitter unnd knechten, alhier garnizoen haldende, mit twe halve cartouwen fur dat selve huyss geruckt unnd die darup liggende soldaten endtlick genoetdringtt, dat huiss tho verlaten unnd sich in unseren handen up genade tho ergeven. Unnd sijn also die soldaten in genaden up genommen, uutgescheiden schelmen unnd die sich mitt guiden redelicken schijnn und bescheidt niet verdedigen können. Folgendts tselve huyss des nachts geplundert sijnde, iss des morgens tijtlick in brandt gesteken."

Bij deze overmeestering van het slot viel Evert van den Have, landschrijver van Maas en Waal en zoon van den gewezen stadssecretaris Johan van den Have, in handen der belegeraars. Daar hij beschouwd werd als de persoon, die de overrompeling van het slot beraamd had, viel hij onder de bij de capitulatie uitgeslotenen en werd gevankelijk naar Nijmegen medegevoerd. Camillo Sacchini, bevelhebber der Spaansche troepen in deze streken, eischte zijn adelborst van den Have terug, doch dit werd hem geweigerd. Integendeel, op 15 Juli werd in den Raad besloten Evert van den Have „stillerweerde des morgens tijtlick mit den schwerde tho sullen doen executiren". Hiertegen opponeerden zich de meesteren van Sinter-Claasgilde, verklarende „oehr nyet tho competiren, over bloitt tho staen oder tho rechten, wesende tho fredenn, dat mijn heren willen doen alst sich gebuert, unnd dat een misdaet gestrafft unnd die gueden beschermt mogen wardenn". Op 29 Juli: „Mijn heeren burgermeisteren, verclarende volgende het camerrecht geholden op de persoon van Evert van den Haeff te willen procederen tot executie, off nae gedane executie ennich naeclappen of nadencken quam, off mijn heren van den rade oick gedacht sijn die handt te halden tot hetghene geschiet sal wesen; iss verclaert, diewiel die resolutie van de executie bij enige heren is genomen, dat tot volfuerungh van diesen mijn heren die hant halden sullen ende willen". Desgelijks werd 31 Juli besloten, en op 5 Augustus wordt, niettegenstaande tegenkanting van den richter Werner van Lennep, geresolveerd, dat van den Have vóór zijn executie nog eens gepijnigd en zijn bekentenis opgezonden zou worden aan het Hof van Gelderland.

Desgelijks op 9 September. Dit vonnis werd evenwel op begeerte van den toenmaligen stadhouder van Gelderland aan der Staten zijde, den graaf van Meurs en Neuenahr, niet voltrokken. Deze ontkende de competentie van den Nijmeegschen richter en wist omstreeks het midden van Februari 1585 te verkrijgen, dat de gevangene aan hem werd overgegeven met nog een ander gevangen Nijmegenaar van goeden huize, Arndt van Beynhom. Bij de omwenteling van 6 Maart 1585, waardoor de stad tot de Spaansche zijde wederkeerde, werden de twee te Nijmegen staande predikanten, Johannes Ceporinus en Jacobus Lomannus (sedert 1580 opvolger van Petrus Gellius) gevangen genomen. Na eenige onderhandelingen (raadsignaten 16 en 17 Maart) werd op 19 Maart besloten van den Have en Beynhom, die terwijl te Arnhem gevangen zaten, uit te wisselen tegen de beide predikanten en den Staatschen hopman van Gistel, eveneens op 6 Maart gevangen genomen. Daarmede nam die zaak een einde.

10) blz. 235. Zie In de Betouw's Bijvoegzel tot de Annales en Chronijk van Nijmegen, bl. 38.

11) blz. 236. Op 4 Nov. 1585 kwam de graaf van Meurs met eenige Engelsche en Duitsche soldaten in Lent en bouwde daar de bovengenoemde schansen. De voornaamste werd Knodsenburg genoemd in toespeling op de Nijmeegsche knotsen. Dit fort, dat tegenover den Waalwal lag en welks overblijfselen eerst in onzen tijd zijn verdwenen, speelde een belangrijke rol bij de belegeringen van Nijmegen in 1591 en 1672. De dijk liep destijds ten Z. van de schans; daardoor was zij beschut tegen het kanon van de vesting, die haar anders spoedig plat geschoten zou hebben. De tweede schans lag nagenoeg tegenover het oosteinde der stad.

12) blz. 237. Van uit deze beide schansen werd de stad beschoten, doch zonder veel schade aan te richten. Hautepenne viel daarop met 5 à 6000 man in de Betuwe, en deed de Staatschen „verstuyven" (Hooft fol. 1037.) De schansen vond hij verlaten, het geschut daarin achtergelaten. Knodsenburg werd daarop door Hautepenne met Nijmeegsche burgers bezet.

13) blz. 237. De Dukenburg, een landgoed op een uur gaans van Nijmegen onder Hatert gelegen. Dat dit slot een „huysken" genoemd wordt, moet geen te min denkbeeld van zijn grootte geven. Dit verkleiningswoord werd destijds meer gebruikt voor een kasteel. In het raadsbesluit van 10 Juni 1584, waarbij besloten werd het slot te Winsen te heroveren, leest men

eveneens, „in so verre Gott geluick gave het huysken te eroveren." Bor. (Nederl. oorl. II, 575) spreekt in 1591 van het huysken te Oosterhout, waarmede hij het heerenhuis aldaar bedoelde, een hecht en sterk gebouw, zwaar van muurwerk en rondom in grachten gelegen. Desgelijks noemt de stichtingsbrief van St. Maryenconvent te Amsterdam, 1431, den Amstel, die toen de geheele breedte van het Rokin besloeg, een sloetje.

De heer van Hemert, in deze aanteekening genoemd, is de in de geschiedenis van dien tijd bekende Lubbert Torck, heer tot Hemert. Bor noemt hem een der voornaamste edelen van Gelderland, Hooft „een hoofdtak van den Gelderschen adel," die „staatrijk vermaagschapt" was. Met dat al schijnt het hem aan moed ontbroken te hebben. Toen hij in 1586 zonder dringenden nood, „uit ontijdige verzaagdheid," Grave aan Parma had overgegeven, werd hij door een buitengewonen krijgsraad ter dood veroordeeld en onthoofd.

14) blz. 238. De reden, waarom de Nijmegenaars van der Voordt zoo gaarne in hun handen gekregen hadden, was, dat zij nog een rekening met hem te vereffenen hadden. Dit straalt door uit het raadsbesluit van 31 Oct. 1585: „Johan Haritz ende sin sohn Ruth van wegen oirer verrederrije, zie mit den capiteyn op Huemen, Derick Vervoert, op dese stat, inholt oirer confessiën gehat, op het schavoth voir der Borchpairten openbair geexecuteert ende gequartiert worden." Het verraad bestond daarin, dat Harith, die walmeester was en in een der waltorens woonde, met van der Voordt afgesproken had, dat hij een gat in den muur van zijn toren zou maken, waardoor soldaten, daartoe bereid gehouden, naar binnen konden sluipen, die dan de naburige Ziekerpoort zouden bemachtigen en de daarop wachtende Staatsche troepen naar binnen laten. In dronkenschap verklapte Haritz het plan, daags voor het ten uitvoer gebracht zou worden.

15) bl. 239. Het raadsignaat van het jaar 1587 ontbreekt, zoodat geene bijzonderheden omtrent dezen duren tijd zijn na te gaan. Elke week moesten twee raadsleden, in die qualiteit „policiemeisters" genoemd, zich op de korenmarkt vervoegen ten einde den prijs van het graan te vernemen, waarnaar dan de zetting van het brood geschiedde voor die week. Hun opgaven werden in het raadsignaat geboekt en daaruit blijkt, dat de prijs van het malder rogge destijds, in gewone jaren, dobberde tusschen zes en acht gulden.

BIJZONDERHEDEN UIT DE KERKERAADSACTA DER HERVORMDE GEMEENTE TE BORCULO,

VAN DE JAREN 1666—1721.

MEDEGEDEELD DOOR

H. DE JAGER.

[De heerlijkheid Borculo, reeds in de 12de eeuw genoemd, kwam in den loop der 14de eeuw in het bezit van het geslacht Van Bronkhorst, dat haar in 1406 van een allodiaal goed tot een Munstersch leen maakte. Toen in Oct. 1553 Joost van Bronkhorst kinderloos stierf, werd zijn nalatenschap en daaronder het bezit der leengoederen toegewezen aan zijn naaste bloedverwante, een dochter van de zuster zijner moeder, Ermgard, gravin van Limburg-Stirum, vrouw van Wisch, terwijl de weduwe van heer Joost, Maria, gravin van Hoya, het vruchtgebruik behield.

Deze toestand bleef voortduren tot 1579, toen laatstgenoemde stierf en de Munstersche regeering zonder de uitspraak van het rijkskamergericht af te wachten (zij beweerde, dat door het overlijden zonder mannelijke nakomelingen van Joost van Bronkhorst de heerlijkheid Borculo aan het sticht Munster vervallen was, hetgeen in strijd was met de natuur der Munstersche leenen, die èn mannelijke èn vrouwelijke opvolging toelaat) zich van de heerlijkheid en de stad meester maakte. Herhaalde protesten baatten niet en ten slotte bracht graaf Joost van Limburg-Stirum, kleinzoon van Ermgard, de zaak vóór het hof van Gelderland, dat na een zeer langdurig proces op 20 Dec. 1615 uitspraak deed, waarbij de bisschop veroordeeld werd den graaf

van Limburg-Stirum in het bezit van de heerlijkheid Borculo te stellen. De inbezitstelling geschiedde door Staatsche troepen, die de stad Borculo bezetten.

Bernard van Galen, bisschop van Munster, zich om deze uitspraak niet bekommerend, eischte in 1665 Borculo als een hem toekomend leen op, verklaarde, toen die eisch afgeslagen werd, den oorlog en maakte zich van Borculo meester, maar verliet het weder in 1666 om het in 1672 opnieuw te bezetten. In 1674 werd de heerlijkheid Borculo bij het graafschap Zutphen gevoegd en kwam nu voor goed in het bezit van de Stirums.

De volgende leden van dat geslacht zijn heeren van Borculo geweest:

Gravin Ermgard . . .	1553—1579.
Graaf Joost	1579—1621.
„ Herman Otto .	1621—1644.
„ Otto	1644—1679.
„ Frederik Willem	1679—1722.
„ Leopold . . .	1722—1726.

Deze laatste verkocht in 1726 de heerlijkheid aan den graaf van Flemming. RED.]

I. 1)

Na meer dan 50 jaren dienst te hebben gedaan in de gemeente te Borculo, verzocht en verkreeg de predikant Theodorus Havenbergius om „sijnen hogen ouderdom" van de Classe der Graafschap zijn emeritaat, en ter voorziening in de daardoor ontstane vacature werd „D. Magnus Umbgrovius, pastor te Nede, gerecommandeert van den kerkenraet aen sijn Hoog gr. Gn. van Styromb, als hebbende jus patronatus et praesentandi". Genoemde heer gaf aan den kerkeraad de keus tusschen W. Sluiterus, predikant te Eibergen, en Umbgrovius, waarop de kerkeraad „met overstaen van de heeren Inspectores met eenparige stemmen Magnus Umbgrovius tot haren ordinarischen predicant ende leeraer" beriep. Zijn Eerwaarde „is (na de bisschoplijke verwoestinge, begonnen ter oorsaek van onse sonden den 17 Septemb. 1665 ende door Godes onverdiende genade geëyndigt den 2 May 1666) na drie onwedergesprokene

1) De Acta, waaraan de hier volgende bijzonderheden ontleend zijn, werden mij door mijn vriend Ds. Moerkerk Boot, predikant te Borculo, ter inzage gegeven.

proclamatiën van D. W. Sluitero op d' ordre van de E. en W. heeren Inspectores in den dienst deser gemeente den 21 Octob. 1666 bevestigt."

In 1688 wenschte Ds. Umbgrove een „adjunct" te hebben „om sijn E. te ondersteunen in sijnen hogen ouderdom." De kerkeraad wendde zich daartoe tot de Classe en met gunstig gevolg. De scriba der Classe notuleerde het volgende: „Is ingekomen een request van den kerkenraet van Borculoo, inhoudende een seer loflijk getuigenis van de goede ende getrouwe dienst van haren predicant D. Magnus Umbgrove, daerbij sij versoeken om sijn eerw. swakheyt en hogen ouderdom van 74 jaren, dat van een adjunct mocht voorsien, ende om een bequaem tractement bij het Ed. Quartier deser Graefschap worden aengehouden. Ook hebben de HH. Inspectores bericht, dat reets hadden getenteert ende met verscheiden heeren dienaengaende gesproken, welke wel genegen vonden D. Umbgrove in sijn hoge jaren te soulageren. Waerom dan d' E. Classis dat versoek seer billijk heeft geoordeelt ende goedtgevonden, dat d' HH. Inspectores dese saek verder aen het Ed. Quartier ernstelik zullen representeren. En soo het tot geen adjunct konden brengen, immers mogen obtineren, dat D. Umbgrove worde emeritus gemaekt. Inmiddels presenteert D. Umbgrove noch vooreerst sijnen dienst als voren waer te nemen. En bij swakheyt of anders zullen d' HH. Inspectores sijnen dienst door proponenten versorgen" 1).

Den 17den Julij 1688, bij de gewone visitatie van de gemeente door de classicale Inspectors, droeg de kerkeraad weer de „nodigheyt" voor van „een assistent voor haren predicant", en de heeren namen aan „dese saek bij het Ed. Quartier deser Graefschap ernstelick te recommenderen". De recommandatie was niet vergeefsch. In de Kerkeraadsacta van 11 Junij 1689 staat: „De kerkeraet compleet vergadert zijnde, heeft de predicant Umbgrove aen dese E. vergaderinge bekent gemaekt ende vertoont het appoinctement van de Ed. Mog. Heeren des Quartiers deser Graefschap Zutphen, gegeven op sijn W. request, daerbij voegende d' acte van collatie, van sijn H. gr. Gn. van Stirum verleent aen den persoon van D. Matthias Schimmelpennink, tot assistent van den pred. Umbgrove, denwelken als

1) Deze aanteekening uit de Acta der Classe komt voor in de Kerkeraadsacta van 21 Mei 1688.

[illegible]

[illegible] gegrave

[illegible]

gebeel [illegible] alsdan

me[illegible] ofte

er [illegible] worden;

ende dienvolgens D. Schimmelpennink, als geen vaste plaets hebbende, ook niet en konde formelijk beroepen worden, te meer, alsoo de Inspectores ende kerkeraden juxta synodales classicalesque canones macht en recht hebben alleen op vaste plaetsen predikanten te beroepen, ende dat dienvolgens één van beiden moeste geschieden, ofte verandering in de collatie, ofte D. Schimmelpennink en konde nu niet hoger als proponent in dese sijne assistentie aen den pred. Umbgrove aengemerkt worden. Waerop D. Umbgrove geantwoord heeft, dat dit niettegenstaende evenwel sijne H. gr. Excell. een seer goed en stichtelijk oogmerk in sodanige stelling gehad heeft, 1°. omdat er verscheiden predikanten inkomende wel goedt en stichtelijk van leven tonen te zijn, maer daerna afvallende onstichtelijk en argerlijk van leven bevonden worden; 2°. om D. Schimmelpennink een afkeer te geven van sulken argerlijk leven ter eener en ter ander zijde, sijn Ed. aen te moedigen tot continuatie van sijn stichtelijk leven en voorsichtigen wandel. Waerop d' eerw. HH. Inspectores gerepliceert hebben, dat se sulx wel geloofden, maer dat evenwel de collatie sodanig sonder verandering blijvende, D. Schimmelpennink niet hoger als proponent-adsistent kan aengemerkt worden, in sulker voege dat sijn W. in desen staet de sacramenten niet mogende bedienen, de bediening derselver noch zal staen tot laste van den predicant Umbgrove. Zullende inmiddels evenwel het tractement van 250 guld. voor D. Schimmelpennink van desen dag af beginnen. Hetwelke bij den Ed. Mog. Heeren Gedeputeerden te zullen soeken bevorderen, d' HH. Inspectores aengenomen en belooft hebben. Het voorverhaelde heeft de pred. Umbgrove ende de presente vergaderinge aengenomen en sich soo verre wel gevallen laten. Waerop d' eerw. HH. Inspectores aen den predicant Umbgrove ende de gehele gemeente den rijken zegen des Heeren toegewenscht hebben.

Den 5 Julij heeft de predikant Umbgrove dese resolutie door sijn soon aen D. Schimmelpennink bekent gemaekt, met versoek dat sijn W. aenstaende rustdag gelieve hier te komen ende van sijnen dienst in dese gemeente eenen aenvang te maken.

De eerw. HH. Inspectores, scheidende, hebben bekent gemaekt, indien sijn H. gr. Exc. de gerequireerde veranderinge in de gegevene collatie mochte gelieven te doen, dat alsdan het formele kerkelijke beroep van den pred. Umbgrove en de E. kerkeraet sonder der heeren Inspectores presentie wel mochte geschieden."

In de Kerkeraadsacta, die volgen, leest men niet dat Schimmelpennink, maar dat H. Becking beroepen en bevestigd werd en wel als 2de predikant. De acta betreffende deze zaak luiden aldus: „De kerkeraet geconvoceert ende t' samen gekomen zijnde, heeft men na aenroeping van Godes H. naem bekent gemaekt ende voorgestelt het misnoegen, dat de predikant Umbgrove en d' E. kerkenraet genomen hebben ter oorsaek, omdat sijn Excell. d' heer grave van Stirum noch aen den voorseiden predikant noch aen den kerkeraet eenige kennis gelieft heeft te geven van de collatie, gegeven aen D. Henr. Becking tot adjunct-predikant van D. M. Umbgrove ..., daer doch sijn H. gemelte Excell. D. Becking met de collatie hadde behoren geaddresseert te hebben niet alleen aen de eerw. classis deser Graefschap, maer ook ende wel eerst aen den kerkenraet van de christelijke gemeente der stadt Borculoo. Dies heeft de kerkenraet D. Henr. Becking geordonneert sijne ontfangene collatie aen haer te vertonen; hetwelke D. Becking gedaen hebbende, soo heeft men in de gemelte collatie bevonden, dat sijne H. graefl. Exc. den kerkenraet in desen niet en heeft gekent, maer geheel voorbijgegaen; daerbij komende, dat sijne H. gr. Exc. in de gemelte collatie heeft laten invloeijen eenige onbetamelijke termen, met namen van aenstellen, hetwelke den kerkenraet van Borculoo ende d' eerw. classis deser Graefschap toekoomt in het exerceren van het kerkelijk beroep, in het examineren ende bevestigen, sijne Excell. toekomende het recht van voorstellen, conferendi et praesentandi. Daerom heeft d' E. kerkeraet gecommitteert D. M. Umbgrove, haren predikant, ende burgemeester Johan Haselbroek, als ouderling, om sijn H. gr. Excell., uit Vrieslandt zullende gereverteert zijn, met behoorlijk respect onderdaniglik te versoeken, ten minsten dit woordt in de gemelte collatie gelieve te veranderen.

Den 11 Febr. sijn H. gr. Exc. uit Vrieslandt wederom met goede gesontheyt op sijn Hof gekomen zijnde, soo zijn de predikant Umbgrove ende burgemeester Haselbroek gegaen op het Hoff, eerbiedelik voorstellende, dat sijn Excell. niet eens had gelieft te communiceren met den pred. Umbgrove, noch den kerkenraet in desen gekent, daer nochtans de collatie eerst had behoren gepresenteert te worden aen desen kerkenraet en daerna gekomen te zijn aen de eerw. heeren Inspectores des classis deser Graefschap, ende dat het aenstellen toekoomt den kerkenraet en den classi, sijn Excell. competerende de prae-

sentatie, ende dat is voorstellen. Waerop sijn H. gr. Excell. ons sodanigen christlicken en bescheidenen andwoord heeft gegeven, waermede dat wij ons ten hoogsten vergenoegt vonden, te weten, dat hij sulx niet en hadde geweten ende dat hij noch kerke noch classis van haer competente recht en socht te priveren, daerbij voegende, ordre te zullen geven aen den secretaris Sibille, om dese dingen te veranderen ende de collatie in behoorlijke forma te doen stellen.

Ondertusschen worden d'heeren Inspectores van den E. kerkenraet verschreven om den 13 Febr. het beroep van den E. kerkenraet te willen assisteren.

De heeren Inspectores dicto die tot ons gekomen zijnde ende de veranderde collatie gelesen hebbende, soo en hebben hare eerw. noch geen genoegen daerin genomen, seggende, dat door dese veranderinge de E. kerkenraet noch geen genoegen en was gegeven.

Inmiddels is evenwel de E. kerkenraet getreden tot 't beroep van D. Henr. Becking, met bijvoeginge, dat men ondertusschen zoude arbeiden ende aenhouden bij sijn H. gr. Exc., dat in de collatie van D. Becking dit voornamelik mocht ingevoegt worden, te addresseren aen den kerkeraet der stadt Borculoo ende aen de eerw. classis deser Graefschap. Reden: omdat in de collatie de kerkenraet niet eens gekent, maer t'eenemael voorbijgegaen word.

Weshalven d'HH. Inspectores seiden, dat D. Umbgrove van de heeren Gedeputeerden des synodi, over 't examen van D. Becking staende, mogelik wel mochte gecensureert worden, dat in desen het deugdelijk recht des E. kerkenraets niet na behoren en had gehandhaeft. Waerop D. Umbgrove geandwoord (heeft), dat desen aengaende geen censure en meriteerde, alsoo in dit stuk sijn debvoir en beste gedaen heeft, 'twelk daeruit genoegsaem blijkt, omdat de gecommitteerde van den E. kerkenraet bij sijn Excell. het versochte geobtineert hebbende, evenwel de beloofde veranderinge bij defecte van den secretaris noch niet en is ingevoegt.

Dit voor henen gegaen zijnde, heeft de pred. Umbgrove, als praeses van de vergaderinge, assistentibus DD. Inspectoribus, de praesente broeders van den nieuwen ende ouden kerkenraet gevraegt, ten 1e. off hare EE. niet en erkenden de collatie van sijn H. gr. Excellentie. En hebben geandwoord: ja wij, uitgenomen het defect, dat haer E. in de gemelte collatie zijn voorbij-

Sept. 1665 en 2 Mei 1666 geëindigd, in art. I vermeld, is ook sprake in de acta van 1667. Zij bevatten het volgende: „Is van den E. kerkenraet gecommitteert de E. heere Arnoldt van Dam, beider rechten doctor ende richter deser heerlikheit, ad synodum.... Ende is sijn E. van den voorseiden kerkenraet nevens den predicant Umbgrove mede commissie gegeven, om bij den voorn. christelijken synodum uyt te werken brieven van recommendatie aen allen kerken, onder den welgemelten synodo gehorende, voor de kerke van Borculoo, welkers opsienders, voor de bisschoplijke verwoestinge eenige middelen van reparatie bijeengebracht hebbende ende door de voorseide verwoestinge daervan ontbloot ende berooft zijnde, haer genootsaekt vinden elders te soeken middelen, nodig tot herstellinge ende opbouwinge van hare ruineuse kerke. Welke commissie doctor Dam voorseid ook in 't gemelte synodus uytgevoert heeft, dat sijn E. voornoemd uytgebracht heeft schriftelijke acte van recommendatie aen de kerken, onder desen synodo resorterende, voor de meer genoemde kerke van Borculoo".

In het kerkgebouw stond in dien tijd nog een altaar, dat men verwijderd wilde hebben en ook afgebroken werd. Men leest daarvan in de acta van 9 April 1667: „DD. Inspectores hebben belooft het hare te sullen contribuëren tot wechneminge van het altaer, noch staende in onse kerke, te meer alsoo 't gemelte altaer ons in de bedieninge des avontmaels ende particuliere catechisatie seer hinderpalig is" 1). En in de Acta van 8 Sept. 1667: „Den 8 Septemb. 1667 heeft mede de kerkenraet op 't voorstel van den predicant Umbgrove goetgevonden, dat de voorseide predicant bij sijn gr. Gn. onderdaniglik soude aenhouden om de wechneminge van het altaer, op 't choor van dese kerke staende, omdat het voorseide altaer niet alleen geen plaetse en behoorde te hebben in de christenkerken, maer ook omdat het geseide altaer ook is een groote hinderpael ende beënginge in de bedieninge van 't hoogwaerdig avontmael des Heeren, ende oock in de particuliere

1) Behalve dit woord „hinderpalig" ontmoette ik nog andere woorden in 't Notulenboek, die elders misschien niet of weinig voorkomen. In de Acta van 20 Junij 1675 leest men van eene dochter, die niet schroomde te zeggen: „indien haer moeder op haer siek- of sterfbedde laveloos quame te liggen, soo en wilde se haer geen laff geven noch handreiking doen". — In de Acta van 25 Sept. 1684 staat: „Sandbergen heeft daerna sijnen eygen voorslag en middel van accommodatie ingetogen". — In de Acta van 3 Dec. 1684 leest men van T. Hertelaer, wien „de kerkeraet heeft voorgehouden sijn misdaet gepleegt met het houwen van sprenkelen op het goet van den zaligen rentmeester Sels".

catechisatie, dewelke beide op 't choor gehouden worden. Welke commissie loci pastor wilveerdig aengenomen hebbende, bij sijn gr. Gn. om de remotie van 't voornoemde altaer 2 à 3 malen aengehouden ende eindelik vercregen heeft. Op welk consent de voorseide predicant met de tijtlike kerkmeesters den .... Novemb. met een metzelaer ende andere arbeiders in de kerke gegaen zijn, ende hebben het meer gemelte altaer sonder yemants contradictie ofte eenige volgende commotie afgebroken, floerende de sarksteen van 't altaer op de plaetse daer 'tselve gestaen hadde, ende voerende het peuin buiten de kerke." Nadat 't altaar afgebroken was, den 13den Dec. 1667, besloot de kerkeraad op 't koor te maken „bequame banken ende sitplaetsen tot gemak van de gemeente int communiceren ende catechiseren etc."

III.

In 1670 liepen er geruchten dat de heerlijkheid misschien zou overgaan aan den bisschop, en de kerkeraad, den 3den April van dat jaar vergaderd, nam dit besluit: „Is goetgevonden dat de gecommitteerde (ad classem ordinariam te Zutphen) den eerw. classi souden bekent maken de gemeene geruchten van dat dese heerlicheit misschijn soude overgaen aen den bisschop bij middel van accoort, met versoek dat d'eerw. classicale vergaderinge den predicanten van dese heerlikheit (dewelke alle eenparig sulx versocht hebben) gelieven te dienen met haren wijsen raet, wat haer W. in dit gevreesde onheil raetsaemst zij te doen. Ende is bij de eerw. classicale vergaderinge geantwoort, dat d' HH. Inspectoren, geconjungeert met de predicanten der voorscreven heerlicheit, een wakend oog sullen houden, opdat, indien men sulx mochte vernemen, haer W. alsdan sullen hebben te arbeiden om de gevreesde onheilen ter plaetse en op sulken wijse, als sij sullen te rade worden, soeken te remediëren."

In den aanvang van 1672 richtte de kerkeraad zich weer tot de Classe om dezelfde zaak. In de Acta leest men: „Anno 1672. De predikant Umbgrove met d' heer Johan ten Ham, richter deser heerlijkheit, als ouderling ad classem ordinariam gecommitteert zijnde, hebben door ordre van den E. kerkeraet dit navolgende versoek aen de classe gedaen, luidende als volgt:

Alsoo men vreest, dat d' heerlijkheit van Borculoo door 't een of 't ander middel mocht overgaen aen den bisschop

van Munster, waeruit dan geen kleine ontstigting, onlust ende onrust voor de gemeenten van de voorseide heerlijkheit zoude ontstaen, soo versoeken de predicanten der heerlijkheit respective, dat dese eerw. vergadering haer gelieve te dienen met haren wijsen raet, dat hun in desen best toesta te doen, om dit gevreesde onheil voor te comen, off niet nodig en nuttig ware, dat sich één of 2 predicanten der heerlijkheit, geassisteert met één der heeren Inspectoren, vervoegden bij d' Ed. Landschap, daer bekent maken den goeden staet van soo vele bloeijende gemeenten der voorseide heerlijkheit, haer Ed. Mog. misschijn onbekent, met onderdanig versoek, dat haer Ed. Mog., als rechte voetsterheeren van Gods kerke, doch willen waken voor 't erfdeel des Heeren, dat d' throon der heerlijkheit Gods niet nedergeworpen en worde. En bijaldien het accoort mocht voortgaen, dat haer Ed. Mog. dan gelieven te ordonneren, dat de voorseide heerlijkheit met gereformeerde officiers bekleedt, geen publijke oeffeninge van de paepsche religie aldaer toegelaten, maer geweert moge worden, in conformite van de graeffschap Berge.

Responsum est, dat de heeren Inspectores, gevoegt met de respective predicanten der voorseide heerlijkheit, een wakend oog zullen houden, opdat (soo men sulx mocht vernemen) haer W. alsdan hebben te arbeiden om de gevreesde onheilen ter plaetse ende op sulken wijse, als sij zullen te rade worden, te remediëren."

Wat gevreesd werd kwam reeds in Mei. In het Notulenboek volgt op de Acta van 12 April 1672 deze aanteekening: „Den 22 May stilo veteri 1672 zijn de bisschopse in Borculoo gekomen, nemende onse verwoesting ende verstroying een aenvang. Maer den Heere heeft na sijne groote goedertierentheit ons wederom uit soo grooten doodt verlost ende onse gevankenis gewendt. Den 17 May 1674, des sondaegs, zijn de bisschopse gesamentlijk wederom vertrocken uit Borculoo. Den 20 dito is de pred. Umbgrove met groote blijdschap ende gejuich van de gemeente weder binnen Borculoo gekomen, vindende noch paep noch soldaet, die hem eenichsins steuitede in sijnen dienst, denwelken sijn E. den 24 dito weder heeft begonnen, sijnen text nemende ex Jer. 50 : 33, 34."

Een bladzijde verder leest men nog: „De avondtpredicatiën hebben hier wederom (na de langduerige verwoestinge) onder de goedertierentheit Godts aenvang genomen op Martiny 1674."

IV.

Den 19den Maart 1672 vond de kerkeraad goed „bij de magistraet te versoeken renovatie van de publicatie tegen de Paeschvyeren, en met name tegen 't omvaren van de karren door de stadt op den Paeschdag om hout tot de voorseide vyeren op te gaderen".

In de Acta van 8 April 1686 staat: „Soo hebben eenige leden van den kerkeraet bekent gemaekt met misnoegen en droeffenis vernomen te hebben, dat eenige ledematen van onse gemeente de ongeregelde Paesvieren niet alleen bijwoonen, maer ook selve sodanige ongeschiktheden aldaer plegen, dewelke den ledematen van Christi gemeente gansch niet en betamen. Ende om sodanige ongeregeltheden te remediëren, soo heeft dese vergaderinge goedgevonden sich te verpligten, om haerselven en hare respective huisgenoten met alle vermogen van de ongeregelde Paeschvyeren af te houden; ook mede selve niet te geven noch toe te laten, dat van hare huisgenoten gegeven worde eenig hout oft andere materialen tot ontstekinge en voedinge van de gemelte vyeren."

In latere Acta wordt niet meer van „de Paeschvyeren" gesproken, maar van „de schuttebieren". In de Acta van 1 Mei 1686 leest men: „Alsoo dese kerkeraet is voorgekomen niet sonder haer groot misnoegen en droeffenis, dat door de groote insolentiën, bij de schuttebieren den gehelen somer door gepleegt, selve ook bij de ledematen deser gemeente, geen kleine argernis gegeven wordt, soo heeft de kerkeraet goetgevonden, dat d' heer predicant de diciplinaire acte van de eerw. classis gemaekt tegen de gemelte ongeregelde schuttebieren etc. van den predikstoel ontrent Pinxter zal publiceren".

Nadat de bedoelde acte gepubliceerd was, vernam de predikant, dat „d' huislieden in de buirschap Dijke" zich weêr veroorloofd hadden „op den H. rustdag ten huise van Teunis ten Velthuis, lidmaet van dese gemeente, de schuttebieren te houden en bij te woonen", en uit naam van den kerkeraad werd genoemden Teunis, alsmede zijn zoon en huisvrouw aangezegd, „dat se op Sondagen geen vergaderingen van de verbodene schuttebieren in haer huis" mochten „dulden, ofte dat(zij) andersins volgens de disciplinaire acte des Zutphenschen classis van de tafel des Heeren afgehouden" zouden worden (Acta

van 20 Junij 1688). Voorts besloot de kerkeraad bij de eerstvolgende visitatie „in de buirschap Dijke" bekend te maken aan de schuldigen, dat, indien zij leedwezen toonden over de „begane ongehoorsaemheit" en beloven wilden „sich na desen" te zullen „wachten van de schuttebieren weder in hare huisen te nemen" en „deselve op den rustdag bij te woonen", men dan „hare sonde over 't hooft" zoude „sien en haer aen de tafel des Heeren toelaten". Ten huize van Velthuis werd bij de visitatie „een ongemeene groote vergadering van ledematen" gevonden, maar de overtreders betuigden leedwezen en beloofden beterschap, waarop zij toegang kregen tot de „tafel des Heeren". „Van de Dijkse" presenteerden zich echter „weinige aen des Heeren tafel" (Acta van 1 en 16 Julij 1688). Den 17den Julij werden door den kerkeraad aan de classicale Inspectoren „voorgedragen d'insolentiën van de schuttebieren, door welke de gehele somer deur de rustdagen schandelijk geprofaneert" werden. De Inspectors zeiden, dat de broeders moesten „te werke gaen na den inhoud van de acte disciplinair" van de Classe (Acta van 17 Julij 1688) en weldra zond de kerkeraad den koster naar T. ten Veldhuis en G. ten Drietelaer met de aanzegging, dat zij zich hadden „te onthouden van de verbodene schuttebieren op den rustdag te houden en bij te woonen". Aan den laatste werd nog gezegd, dat hij zijn huis niet mocht „overgeven aen dat verboden geselschap". Ten Drietelaer antwoordde: „het huis en komt niet mij, maer mijn landheer toe; ook en durve ik dit mijn naburen niet weigeren". Het rapport van den koster gehoord hebbende, vond de kerkeraad goed „dese saek uit te stellen, totdat men wederom zou communiceren en avondmael houden". Van het uitstel schijnt afstel gekomen te zijn. Het Notulenboek vermeldt alleen nog, dat den 21sten Junij 1690 de kerkeraad besloot, dat „op aenstaende rustdag de disciplinaire acte tegen de schuttebieren ende andere annexe ongeregeltheden van den predikant afgelesen" zou worden.

V.

Volgens een oud gebruik mocht het „l ij k l a k e n", waarmede een doode in de kerk werd begraven, niet medegenomen worden, maar verviel dit aan de diaconie. In 1666 werd Kool-Jan in de kerk begraven en „de erfgenamen van gemelte afgestorvene poogden het lijklaken", dat bij de begrafenis op de kist gelegen

had, „wederom na sich te nemen en uyt de kerke na Cool-Jans weduwe te dragen". Maar de koster nam het „door last des kerkenraets tot sich." De zaak werd door den kerkeraad in zijn vergadering van 22 Oct. 1666 behandeld en in de acta leest men: „De schoonsoon van Cool-Jan, ... ingestaen zijnde, heeft het voorseide laken, lank ruym 9 ellen, wederom geëyst, presenterende in plaetse van dien een gemeyn burgerlijk laken, 4 à 5 ellen groot, ende voorwendende dat het gemelte laken het snijdersgilde alhier toequam ende door abuys in de kerke gekomen was, ende dat d'erfgenamen niet en hadden geweten dat het laken, in de kerk komende, aen de diaconie vervallen was. Waerop de kerkenraet Cool-Jans schoonsoon geantwoort heeft, dat hij in plaetse van 't voornoemde gildelaken een ander, soo groot ende goet, aen de diaconie soude bestellen, ende dan 't gildelaken na sich nemen: 't welke suppliant voorseit weigerende te doen, heeft de kerkeraet, groote discretie gebruikende, geëyst de somma van 25 g., dewelke ook de weduwe van Cool-Jan den 20 Novemb. 1666 aen dese diaconie betaelt heeft."

In de Acta van 4 Maart 1694 staat: „Den 4 Maart de kerkeraad vergadert zijnde, is voorgeslagen, of het niet dienstig soude sijn, dat men een bijsonder reglement behoorde te maken omtrent de begrafenissen, die in de kerke gescijden, waarvan volgens 't armenregt hijr tot Borkelo gebruikelijk is geweest van oude tijden herwarts, dat het dodenlaken, wanneer het met het lijk in de kerke word gebragt, geheel vervallen is ten profijte van de diakonie". De voorslag vond bij de vergadering bijval, en er werd bepaald dat het laken zou kunnen worden gelost voor f 12, indien de personen „over de vijftijn jaren oud" waren, anders voor f 6. Deze bepaling zou alleen gelden de „borgerie van dese stadt", en geenszins „adelijken" en personen, elders thuis hoorende en te Borculo overleden.

VI.

Uit enkele Acta blijkt, dat bij den doop hunner kinderen de ouders niet present plachten te zijn, en dat de kerkeraad zulks zocht tegen te gaan. In de Acta van 3 Nov. 1666 staat: „Alsoo de vaders haer niet en laten vinden bij den doop van haer eigen kinderen ('twelke sij nochtans na Godes H. woort en synodale ordonnantie gehouden zijn te doen), soo is bij dese vergaderinge geordineert, dat de leden des kerkenraets sich

sullen ende willen presenteren bij den doop van elk sijn eygen kinderen om anderen een goet exempel te geven en tot desen plicht gaende te maken". In de acta van 16 April 1669: „Is van den kerkeraet geresolveert, dat de ouders, ende voornamelijk die ledematen van de gemeente zijn, haer sullen hebben te presenteren bij den doop van hare eigene kinderen; sullen henluiden vrij staen getuigen bij den doop te nemen ofte niet". In 1676 droeg de kerkeraad den gedeputeerden ter classicale vergadering op „bij den classe aen te houden en te versoeken, „dat ordre gestelt" mocht worden „dat de gereformeerde ouders der gemeenten mogen gelast worden om hare eigene kinderen ten doop te presenteren, 't en ware dat se door noodsaek van absentie, siekte ofte andersins wierden belet" (Acta van 2 April 1676).

VII.

Den 3den Nov. 1666 bepaalde de kerkeraad ten aanzien van de schoolmeesters 't volgende: „dat haer EE. in de kerk voor den publijken godsdienst vóór den middag na het laetste luiden sullen voorlesen de 10 geboden, de 12 artikelen des geloofs ende 't gebedt des Heeren, met een capittel uyt d' H. Schriftuer ofte een half, indien 't gehele te lank mocht vallen, ende dat alleen de nieuwe oversettinge. Na den middag sal worden voorgelesen d' instelling van den H. doop en 't nachtmael des Heeren. Sullen mede de voorseide schoolmeesters hare schoolkinderen doen leeren ende in de kerke opseggen sodanige vragen uyt den catechismo, als de predicant den aenstaenden sondagh sal verklaren. Sullen ook met hare leerlingen des saterdaegs in de schole uyt de kleine vraegboexkens catechiseren, opdat se dies te bequamer mogen zijn, wanneer de predicant den volgenden sondag met haer catechiseren sal. Aengaende haren schooldienst int gemeyn ende het waernemen van de schooluyren, daerover is geordineert, dat de schoolmeesters sich sullen reguleeren (immers sooveel mogelijk) na 't reglement voor de schoolmeesters, beraemt bij desen classe ende geapprobeert bij de EE. heeren Gedeputeerden des Zutphenschen Quartiers in den jare 1631".

Er waren twee schoolmeesters, één voor de „Latijnsche" en één voor de „Duitsche" kinderen. Toen de meester der Duitsche school „D. Hermannus Bannink" den 11den Junij 1668 gestorven was, kwam in zijn plaats P. de Champs. De

acta bevatten over de voorziening in de vacature 't volgende: „De kerkeraet heeft nodig geacht weder uit te sien na een bequaem schoolmeester, in denwelken gevonden mochten worden dese navolgende qualiteiten: ten 1e bequaemheit om in de Latijnsche ende Duitsche tale de jonkheit te onderwijsen; ten 2e een goede handt om te schrijven; 3e ervarentheit in de rekenkonst; ten 4e sodanige kennis van de musijk, om in de gemeente Davids psalmen wel te kunnen voorsingen. — Tot welken einde de predicant Umbgrove sijn gr. Gn. heeft begroet, met versoek, dat indien eenige personen het gemelte schoolampt mochten comen versoeken, sijn hoochgemelte gr. Gn. doch niet en wilde precipiteren met de collatie tot nadeel van de gemeente. 't Welk sijn gr. Gn. volkomelijc heeft geavoyeert, daerbij voegende dat de predicant met alle mogelike neerstigheit ende redelijken yver na een bequaem schoolmeester soude omhooren ende aen hem presenteren.

Ende alhoewel sich verscheiden supplianten hebben vertoont, soo en heeft men nochtans geenen gevonden, in denwelken alle de boven gestelde qualiteiten gesamentlijk wierden gevonden. Eindelijk is ons van verscheidene predicanten en lofwaerdige mannen in de beste forme gerecommandeert de schoolmeester van Silvolden, met name Piere de Champs, niet alleen van wegen sijn stichtelik leven en bequaemheit om de kinderen te onderwijsen, maer ook voornamelijk van wegen sijn goede handt in 't schrijven: alleen hem ontbrekende de kennis van de Latijnsche tale.

Sijn gr. Gn., gesien hebbende des voorn. schoolmeesters seer goede handt in 't schrijven, ook mede gehoort hebbende dat hij bequaem was om de jonkheit in de Franse tale te onderwijsen, heeft sulken genoegen in hem genomen, dat sijn Gn. seide: dien persoon moeten wij hier promoveren.

P. de Schamps in qualiteit als suppliant tot ons gekomen zijnde, heeft men hem met voorlesen en voorsingen vóór ende na den middag in den publiken godsdienst een proeve laten doen, 'twelke met tamelijke vergenoeginge geschiet zijnde, soo heeft de kerkeraet na de namiddaegspredicatie den voorseiden meester op 't choor genomen en hem ter proeve aldaer ettelijke psalmen Davids doen singen, waerin de predicant ende kerkeraet sulken genoegen geschept hebben, dat se hem tot schoolmeester alhier beroepen hebben.

Dit gedaen zijnde, heeft de predicant Umbgrove met een

ouderlink ende burgemeester den voorseiden schoolmeester gepresenteert aen sijn gr. Gn., dewelke aen hem de collatie heeft gegeven, gelik ook bij 't beroep van de oude schoolmeesters voor desen geschiet [is].

Ende opdat na desen geen tweedracht ofte verschil tusschen desen nieus beroepen ende den ouden schoolmeester ten opsicht van hare diensten en schoolgelt mocht komen te ontstaen, soo zijn in den kerkeraet beraemt ende gearresteert dese navolgende conditiën, beide schoolmeesters, in den kerkeraet verschenen zijnde, voorgelesen: ten 1e soo sal meester Pieter de Schamps de Duitsche schole met alle neerstigheit ende getrouwigheit alleen waernemen; ten 2e soo sal hij voorlesen en voorsingen met meester Adriaen bij beurten, doch wanneer d'eene meester een capittel uit den bibel voorleest ... soo sal d' andere na de predicatie aflesen de briefkens, dewelke ter publicatie gebracht worden 1); ten 3e sal de Duitsche schoolmeester 's weex tweemael, namelik 's Woendaegs ende Saturdaegs, vóór den middag te elf ueren, gaen in de Latijnsche schole ende de discipelen aldaer hare schriften, die se dan sullen hebben geschreven, oversien ende verbeteren; ten 4e sal elk der schoolmeesters voorseit ontfangen niet alleen eenparig tractement van de heeren Gedep., maer ook het schoolgelt van de Latijnsche ende Duitsche schole onder haer beiden egalik deelen. De Duitsche schoolmeester sal trecken de helfte van de Latijnsche, en de Latijnsche de helfte van het schoolgelt komende van de Duitsche kinderen: niet alleen omdat dit in dese schole voor desen geweest is een out gebruik, maer ook omdat de Latijnsche schoolmeester bij voorvallende ongelegentheit wel kan secunderen den Duitschen meester, maer de Duitsche integendeel niet de Latijnsche; ten 5e soo sal de 50 guld., procederende van het voorsingen, ook onder beide schoolmeesters egalik gedeelt worden .... Actum den 16 Julij 1668".

De nieuwe schoolmeester werd in 1670 „van die van Gendrongen tot haren schoolmeester en koster beroepen" en hij vertrok derwaarts. „Derk van Sandtbergen, van verscheidene

---

1) Den 9den Dec. 1668 werd bepaald door den kerkeraad, dat de „publicatiën van burgerlijke ende wereltsche saken, totnochtoe in de kerke geschiet, buiten de kerke gedaen" zouden worden. Den 20sten Junij 1675 werd besloten, dat de schoolmeesters „het gelt, van de publicatiën komende, gelijkelik onder malcanderen deilen" zouden.

...phen in de beste forme gerecom-
... zich geadresseerd had aan den ker-
... ondersocht", en toen hij ook aan
... satisfactie gegeven" had, ging de
... Van Stirum, die „dese presentatie"
... met de collatie begenadiget heeft."
... meester der Latijnsche school, en men
...ger uit. daar „Sandbergen alleen den
... de Duitse en Latijnse kinderen te leeren
... De schoolmeester van Dinxperloo, Gerard
... absentie van den predikant tot „sijn
... deze nam den sollicitant terstond aan.
... gaf hij „geen groote satisfactie", maar hij
... collatie van sijn Excellentie geobtineert". De
... intusschen ook te „Groll" in zijns vaders
... beroep nam hij aan. De leden van den
... daarop aan Van Stirum de collatie niet
... geven". opdat zij „tijdt ende vrijheit mochten
... en te vernemen na een goet en bequaem
... Exc. verklaarde aan 't verzoek te zullen
... deed zich als sollicitant op Johannes
... Candidatus, met aanbeveling van H. à
... en Henr. ter Stall, predikant van Ze-
... ook Mollerus genoemd, werd met den
... van 1675 staat: „De predikant Umb-
... Mollerum ondersocht hebbende, heeft hem
... de Latijnse schole te bedienen. En met
... een publike proeve voor onse gemeente
... wat slap en bloode in het voorsingen
... kerkeraet, vertrouwende, dat dit gebrek
... met goede assourantie verwisselt zal
... voornoemt Mollerum gepresenteert
... dewelke hem ook aengenomen
... alhier begenadigt heeft. Daerop is
... en d' heer Dr. Trier als scholarch 1)
... ngevoert".

... de kerkeraad na de eerstvolgende verkiezing
... onse practijque ende oude costume, twee
... den 12den Dec. werden als zoodanig gekozen

Weldra werd het volgende besluit genomen: „Den 20 Junij (1675) de kerkeraet en magistraet bijeenvergadert zijnde, hebben na rijpe deliberatie besloten, dat D. Mullerus de Latijnse schole alleen zal waernemen, soo nochtans, dat hij 10 kinderen uit de Duitse schole van eenerlei kennisse zal overnemen. En alsdan zal het schoolgelt, komende van Latijnse ende Duitse scholen, onder Mullerus en Sandtbergen egalik gedeelt worden".

In 1676 werden de volgende bepalingen gearresteerd: „Den 31 Jan. is ten opsicht van de schoole besloten bij den kerkeraet:

1° dat de Latijnse meester D. P. Mullerus uit de Duitse schole zal overnemen 15 kinderen, hebbende niet meer dan 2 à 3 lessen, ende kunnende lesen in de catechismus oft evangeliën, psalmboek ende sendbrieven, ten einde dat de Latijnse meester meer moge vaceren in d'onderwijsing van de Latijnse kinderen. En dese voorseide Duitse kinderen zullen alle het schoolgelt betalen;

2° dat elk meester dan zal ontfangen en vernoegt zijn met het schoolgelt, dat hij bekoomt van zijn respective kinderen;

3° dat beide schoolmeesters, elk sijne kinderen, zullen vermanen ende houden tot neerstig kerkengaen, en in de scholen zal elk sijn kinderen catechiseren met vragen uit de kleine vraegboexkens, om deselve alsoo voorhenen te bereiden en bequaem te maken, dat soowel de jongens als de meiskens van den predicant in de kerke bequamelik en met stichtinge mogen gecatechiseert worden;

4° soo eenige schoolkinderen uit de schole tehuis blijven, dat sulx niet en geschiede dan met kennis van hare respective ouders;

5° dat de meesters een custos stellen, die de absenten, de klappers ende ongeregelde in de kerke aentekene, om daerover van den meester in de schole gedisciplineert en gestraft te worden;

6° dat de jongens van de Latijnse en Duitse schole des sondaegs vóór ende na den middag door den meester, die dan niet voorsingt, uit de schole in de kerke ende wederom uit de kerke in de schole ordentelik bij paren zullen geleit en dan aldaer afgevraegt zullen worden, wat se uit de predicatie onthouden hebben;

7° dat de meesters hare kinderen respectivelik in de kerke stille, zedig ende aendachtig houden, hen vermanende, dat se immers des sondaegs op den kerkhoff noch op den wall niet en zullen spelen".

Over beide schoolmeesters kwamen herhaaldelijk klachten

in met het gevolg, dat de kerkeraad hen moest vermanen 1) hunne verplichtingen beter na te komen 2). Den 17den Julij 1688 droeg de kerkeraad aan de classicale Inspectoren o. a. voor: „den slechten staet van onse scholen, voornamelijk de Latijnse van Mullerus, dewelke geen bequaemheit" had „om te onderwijsen de jonkheit, dewelke onder sijne institutie soo weinig" toenam, „dat vele burgers genoodzaekt geworden" waren „hare jonge kinderen na buiten te brengen onder d' informatie van andere preceptoren, en sulx niet dan met excessive kosten". Om die kosten te ontgaan, hadden de „goede burgers aengenomen dr. Arnold Sluisken, die met sijn institutie wel tamelijk genoegen" gaf, maar nooit hier kwam „tot het gehoor van Godts woordt, veel min aen de tafel des Heeren". Daar kwam nog bij, dat „gemelte Latijnse schoolmeester Sluisken niet en wilde admitteren den pred. Umbgrove, komende om de schole te viseren, om te vernemen of hij ook onbetamelijke boeken leerde ende hoedanigen methode [hij] in sijn institutie" gebruikte. De Inspectoren beloofden dat er een ernstige brief geschreven zou worden aan meester Arnold Sluisken, „om hem te vermanen tot sijnen schuldigen plicht".

In 1690 moest Mullerus weer voor den kerkeraad komen en werd hij door Umbgrove „bestraft, doordien hij geen genoegsame acht en gaf op de schoolkinderen in de kerke, dewelke onder de predicatie onder sijne oogen klappen en alle petulantie bedrijven". Met een „bers gelaet" antwoordde Mullerus, „dat men hem een stok zoude geven, dat hij sijn functie wel waernam ende niet gehouden was de kinderen van Sandbergen te straffen". Hij voegde hieraan nog toe, dat de predikant Umbgrove „de schoolwetten niet onderhield". Umbgrove voegde hem toe, dat hij zijn „functie nooit recht waergenomen" had, waarop de meester „met een quaet hooft sonder respect en sonder dimissie" de vergadering verliet. Men besloot hem „over sijn vilipendie van den kerkeraet" te corrigeeren en Mullerus betuigde leedwezen met belofte van beterschap, „sed admodum frigide" (Acta van 24 Dec. 1690 en 5 Maart 1691).

Dat de kerkeraad bereid was de schoolmeesters tegemoet te komen, ondervond Sandbergen tijdens zijne langdurige „swak-

1) Ook de scholarchen werden wel door den kerkeraad vermaand „om wat naukeuriger opsicht te houden over de schoolmeesters" (Acta van 23 Apr. 1693).

2) Acta van 5 Febr., 6 Junij, 15 Aug., 24 Nov. 1681, 17 Apr. 1685. 5 en 27 Maart 1691, 23 Sept. en 3 Dec. 1697, 23 Maart 1699.

heden" en impotentie. In 1686 werd hem vergund „in sijn huys schoole te houden" en in 1688 de publicaties, die buiten de kerk moesten geschieden, in de kerk te doen (Acta van 12 Nov. 1686, 21 Mei en 16 Junij 1688).

In 1708 moest er wegens het overlijden van Mullerus een andere meester worden benoemd, en den 3den Mei droeg de voorzitter des kerkeraads aan de broeders voor J. Elberus. Deze persoon gaf den kerkeraad „een proeve soo med voorsingen als lesen", en toen dat in den smaak was gevallen, werd de sollicitant „des anderen daags op het stadhuys in tegenwoordigheid van de heer drossaart neffens de magistraat geëxamineert soo in de Latijnse als de beginselen van de Grijkse taale". Hij gaf „sodanigen genoegen", dat men hem voordroeg aan Zijne Excellentie, met verzoek hem te „voorsien med behoorlijke acte. van collatie". Aan dat verzoek werd voldaan en Elberus werd door den predikant en een scholarch „geïntroduceert".

INHOUD.

BIJDRAGEN EN MEDEDEELINGEN.

DEEL II.

GELRE.

VEREENIGING TOT BEOEFENING VAN
GELDERSCHE GESCHIEDENIS, OUDHEIDKUNDE EN RECHT.

BIJDRAGEN
EN
MEDEDEELINGEN.

DEEL II.

ARNHEM,
P. GOUDA QUINT.
1899.

Ge t bij G. J. THIEME, te Arnhem.

NAAMLIJST DER LEDEN

VAN DE

VEREENIGING „GELRE".

Bestuur.

Mr. J. J. S. Baron Sloet, te Oosterbeek, *Eerste Voorzitter.*
F. A. Hoefer, te Hattem, *Tweede Voorzitter.*
Dr. J. S. van Veen, te Arnhem, *Secretaris.*
J. Gimberg, te Zutphen, *Penningmeester.*
H. D. J. van Schevichaven, te Nijmegen.
J. H. Hofman, te Schalkwijk.
J. A. Heuff Az., te Tiel.

Leden.

Mr. J. Acquoy, te Utrecht.
H. J. Allard, te Maastricht.
Jhr. Mr. D. W. van Andringa de Kempenaer, te Zutphen.
Jac. Anspach, te Ek-en Wiel.
W. M. J. Arendts, te Opheusden.
Mr. W. E. J. Baron van Balveren, te Arnhem.
Jhr. A. D. Bas Backer, te Apeldoorn.
Jhr. W. Bas Backer, te Zwolle.
Jhr. G. L. C. H. Baud, te Putten.
A. A. Beekman, te Schiedam.
H. J. Berends, te Arnhem.
Mr. J. L. Berns, te Leeuwarden.
L. H. C. Beijens, te Arnhem.
De Bibliotheek der gemeente Haarlem.
De Bibliotheek der onderwijzers in het arrondissement Wageningen.
De Universiteits-Bibliotheek te Leipzig.
W. A. J. Blaisse, te Etten (bij Terborg).
Dr. P. J. Blok, te Leiden.
W. J. S. J. Blom, te Arnhem.
P. A. M. Boele van Hensbroek, te 's Gravenhage.

A. van den Bogert, te Barneveld.
Mr. A. C. Bondam, te 's Hertogenbosch.
C. Bormeester, te Nijmegen.
V. G. A. Bosch, te Arnhem.
Mr. A. Brants, te Arnhem.
Mr. W. G. Baron Brantsen van de Zijp, te Arnhem.
G. J. Brenkman, te Lienden.
Mr. B. F. W. von Brucken Fock, te Middelburg.
Dr. D. Bruins, te Zutphen.
Mr. J. F. Bijleveld, te Arnhem.
F. C. Colenbrander Jr., te Brummen.
H. J. Cordes, te Arnhem.
Mr. A. H. Conringh Roessingh, te Doetinchem.
J. Craandijk, te Haarlem.
Mr. W. C. I. J. Cremers, te Arnhem.
S. J. L. Baron Creutz, te Arnhem.
B. Cuperus, te Zutphen.
A. C. A. Baron van Dedem, te Wageningen.
R. Dinger, te Lunteren.
J. L. H. Dobbelman, te Arnhem.
D. C. J. van Doorninck, te Leiden.
P. N. van Doorninck, te Bennebroek.
Mathias Duys, te Amsterdam.
C. J. van Eeghen, te Putten.
J. P. Elemans, te Zaltbommel.
Mr. J. W. A. van Embden, te Arnhem.
C. F. H. Engelen, te 's Gravenhage.
Dr. E. Epkema, te Zaltbommel.
H. H. Erdbrink, te Arnhem.
P. Evekink, te Arnhem.
T. J. W. van Everdingen, te Tiel.
Mr. H. H. Everts, te Twello.
L. C. Baron van der Feltz, te Arnhem.
J. Fillekes, te Enschede.
Mr. S. J. Fockema Andreae, te Leiden.
J. H. Frieswijk, te Doesburg.
J. W. Frowein, te Arnhem.
Mr. R. Fruin, te Middelburg.
Dr. J. H. Gallée, te Utrecht.
C. A. A. van de Garde, te Druten.
C. M. Gardenier, te Apeldoorn.
Mr. A. van der Goes, te Nijmegen.
Mr. W. Baron van Goltstein van Oldenaller, te
P. C. Görlitz, te Nijmegen.
P. Gouda Quint, te Arnhem.
J. H. Graadt van Roggen, te Nijmegen.
H. J. H. Groneman, te Velp.
Haas, te IJzendoorn.
Enschede

J. H. van Hardeveld, te Ochten.
Mr. L. van Hasselt, te Zwolle.
L. J. van Hasselt, te Zutphen.
Mr. R. E. Hattink, te Almelo.
W. C. M. R. Baron van Heeckeren van de Heest, te Zutphen.
Mr. W. Baron van Heeckeren van Kell, te Angerlo.
H. J. Hegeman, te Vollenhove.
D. J. C. Heldring, te Nijbroek.
G. L. van den Helm, te Tricht.
Chr. M. Henny, te Zutphen.
Leopold Henrichs, te Dornick (bij Emmerik).
A. Hesselink Dz., te Varsseveld.
W. F. Hesselink, te Arnhem.
Mr. H. F. Hesselink van Suchtelen, te Wageningen.
Dr. I. M. J. Hoog, te Terwolde.
J. S. F. van Hoogstraten, te Arnhem.
A. K. E. Horst, te Lochem.
R. J. J. ter Horst, te Mechelen (gem. Gendringen).
H. C. van der Houven van Oordt, te Arnhem.
C. A. L. Baron van Hugenpoth tot Aerdt, te 's Heerenberg.
J. N. Baron van Hugenpoth tot Aerdt, te 's Heerenberg.
A. R. Jolles, te Arnhem.
Mr. J. G. C. Joosting, te Assen.
Mr. E. H. Karsten, te Arnhem.
Mr. C. de Kempenaer, te Arnhem.
J. R. Baron van Keppel, te Breda.
Mr. H. E. C. van Kerckhoff, te Arnhem.
Mr. G. Kolff, te Zaltbommel.
J. de Koning, te Nijmegen.
W. M. M. Vermaten Koster, te Arnhem.
A. J. C. Kremer, te Arnhem.
Mr. A. J. Kronenberg, te Arnhem.
Mr. L. C. Kronenberg, te Haarlem.
Friedrich Lancelle, te Emmerik.
H. Lauer, te Arnhem.
Jhr. D. J. A. A. van Lawick van Pabst van Nyevelt, te Arnhem.
Dr. P. Leendertz Jr., te Amsterdam.
Willem van Leer, te Nijmegen.
Mr. D. B. R. Baron van Lynden, te Arnhem.
F. Baron van Lynden van Hemmen, te Hemmen.
Dr. K. Lijndrajer, te Assen.
Mr. N. S. T. A. van Meurs, te Arnhem.
Mr. P. A. N. S. van Meurs, te 's Gravenhage.
G. A. Meijer, te Nijmegen.
Mr. K. M. G. de Meijier, te Arnhem.
Jhr. A. H. P. J. Mollerus, te Arnhem.
Mr. D. J. Mom Visch, te Arnhem.
W. P. J. Mulder, te Arnhem.
Mr. S. Muller Fz., te Utrecht.

Mr. D. A. van Munster van Heuven, te Nijmegen.
Mr. G. Murman, te Tiel.
Jhr. Mr. G. A. Nahuys, te Arnhem.
C. A. W. Nairac, te Lochem.
H. S. Nederburgh, te Nijmegen.
Mr. J. F. Neeb, te Harderwijk.
Mr. J. P. R. M. de Nerée van Babberich, te 's Gravenhage.
W. C. A. H. Nieuwenhuizen, te Nijmegen.
Jhr. Mr. F. X. G. M. van Nispen, te Nijmegen.
Jhr. G. A. van Nispen, te Opheusden.
Jhr. L. W. van Nispen, te Arnhem.
Jhr. Mr. L. C. C. O. M. van Nispen tot Sevenaer, te Arnhem.
Wouter Nijhoff, te 's Gravenhage.
J. van Oordt tot Bunschoten, te Velp.
Mr. D. van Oosten Slingeland, te Arnhem.
J. M. van Oppenraay, te Velp.
P. H. den Ouden, te Waardenburg.
Jhr. C. C. G. de Pesters, te Nijmegen.
Dr. W. Pleyte, te Leiden.
Mr. W. van de Poll, te Nijmegen.
H. Portheine Jr., te Arnhem.
De Vereeniging «Prodesse Conamur», te Arnhem.
Mr. A. Pijnacker Hordijk, te Tiel.
M. L. Quack, te Elst (Betuwe).
C. L. Rambonnet, te Zutphen.
N. S. Rambonnet, te Doornspijk.
Mr. A. G. A. Ridder van Rappard, te Oosterbeek.
Mr. J. G. Ridder van Rappard, te Laren (Gelderland).
Jhr. Mr. Th. H. F. van Riemsdijk, te 's Gravenhage.
Mr. P. Rink, te Tiel.
J. B. Roelvink, te Winterswijk.
Ed. Rosenkrantz, te Wiesbaden.
A. A. J. van Rossum, te Benschop.
Mr. C. P. L. Rutgers, te Groningen.
J. H. Rutgers, te Dusseldorf.
P. G. Sager, te Beekbergen.
Jhr. Mr. A. F. O. van Sasse van Ysselt, te 's Hertogenbosch.
Aug. Sassen, te Helmond.
J. H. L. van der Schaaff, te 's Gravenhage.
Mr. E. G. C. Scheidius, te Arnhem.
C. Schillemans, te Zutphen.
Jhr. Mr. F. J. C. Schimmelpenninck, te Renkum.
H. F. Schoemaker, te Arnhem.
Dr. R. Scholten, te Kleef.
Jhr. A. L. van Schuylenburch, te Hoog Keppel.
A. H. Servatius, te Terwolde.
Mr. C. J. Sickesz, te Scheveningen.
M. A. Sipman, te Arnhem.
Jhr. J. W. Six, te Delft.

E. W. Baron Sloet, te Voorst.
L. H. C. van der Sluys Lehr, te Hees (bij Nijmegen).
B. L. Snelting, te Vaassen.
A. C. Baron Snouckaert van Schauburg, te 's Gravenhage.
Mr. C. J. A. Spiering, te Arnhem.
A. Staring, te Lochem.
G. Starink, te Arnhem.
D. J. A. D. van den Steen van Ommeren, te Nijmegen.
J. W. Steens Zijnen, te Nijmegen.
Mr. W. C. Thomas, te Arnhem.
Mr. J. B. D. Tulleken, te Nijmegen.
H. P. J. Tutein Nolthenius, te Apeldoorn.
R. P. J. Tutein Nolthenius, te Zutphen.
Mr. M. Tydeman Jr., te Breda.
Mr. P. H. A. Tydeman, te Tiel.
Mr. W. J. L. Umbgrove, te Zutphen.
J. P. D. van Veen, te Ede.
Mr. R. Veldwijk, te Arnhem.
B. P. Velthuysen, te Hertme (bij Borne).
J. P. Vemer, te Groenlo.
G. J. Verburgt, te Oosterbeek.
H. J. C. Vieweg, te Nijmegen.
Dr. G. J. de Vos, te 's Gravenhage.
Mr. A. N. Baron de Vos van Steenwijk, te Arnhem.
H. A. P. C. van der Waarden, te Arnhem.
J. D. Wagner, te Arnhem.
H. M. Werner, te Brummen.
Mr. A. van Wessem, te Tiel.
H. J. van Wessem, te Tiel.
B. F. W. Baron van Westerholt van Hackfort, te Vorden.
Mr. H. P. de Wilde, te Arnhem.
J. J. Wildschut, te Arnhem.
C. Willink Ketjen, te Doetinchem.
Mr. G. Wttewaal, te Arnhem.
J. H. Wijers, te Borculo.
F. M. A. J. Baron van Wijnbergen, te Loenen (Veluwe).

F. H. Ampt, te Zwolle.
Jhr. Mr. L. H. J. M. van Asch van Wijck, te Veenendaal.
Mr. W. C. Baert, te Wylre (Limburg).
C. L. van Balen, te Zutphen.
Th. van Benthem van den Bergh, te 's Gravenhage.
Jhr. Mr. L. van den Berch van Heemstede, te 's Gravenhage.
W. van den Berg, te Hattem.
J. F. X. van den Bergh, te 's Gravenhage.

Mr. W. J. J. Besier, te Tiel.
De Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage.
De Bibliotheek der gemeente Nijmegen.
J. W. Boerbooms, te Arnhem.
L. W. Baron van Boetzelaar, te Arnhem.
Bern. J. M. de Bont, te Amsterdam.
P. A. Baron van der Borch van Vorden, te Vorden.
J. Th. te Braake, te Arnhem.
Jhr. C. M. Brantsen van Wielbergen, te de Steeg.
Mr. C. G. J. Bijleveld, te Nijmegen.
Mr. J. C. Baron Creutz, te Geldermalsen.
Mr. H. Crommelin, te Twello.
T. Z. J. P. Baron van Dorth tot Medler, te Vorden.
Z. T. J. F. Baron van Dorth tot Medler, te Duiven.
Jhr. C. J. H. van der Dussen, te Drumpt.
J. van Egeren, te Gent (Belgie).
Mr. A. C. Baron van der Feltz, te Assen.
G. W. A. W. Baron van der Feltz, te Elst (Betuwe).
Mr. J. Baron van der Feltz, te Twello.
James de Fremery, te Oakland (Californie).
E. Gerretsen, te Nijmegen.
B. ter Haar Bz., te Nijmegen.
A. K. F. R. van Hasselt, te Amsterdam.
A. Hendriks, te Didam.
J. L. Keetelaar, te Amsterdam.
J. C. Knuttel, te Terborg.
De Goudsche Librye te Gouda.
G. S. van Lohuizen, te Epe.
J. C. F. van der Meer van Kuffeler, te Nijmegen.
Mr. J. van Meurs, te Rijssen.
M. A. Meijes, te Wijk bij Duurstede.
Mr. J. H. M. Baron Mollerus van Westkerke, te Arnhem.
D. G. Montenberg, te Groesbeek.
B. T. Nasz, te Maarssen.
W. G. van Oyen, te 's Gravenhage.
F. J. W. Baron van Pallandt, te Rozendaal.
Mr. J. Baron van Pallandt, te Waardenburg.
Mr. H. A. van de Poel, te Nijmegen.
Dr. J. Prinsen J. Lz., te Nijmegen.
J. C. W. Quack, te Ravenstein.
Jean Real, te Geldern.
T. S. Roes, te Utrecht.
Dr. IJ. H. Rogge, te Amsterdam.
Mr. A. Royaards, te Scherpenzeel.
Mr. J. S. Royaards van Scherpenzeel, te Arnhem.
Jhr. R. J. Rutgers van Rozenburg, te Arnhem.
Het Algemeene Rijksarchief te 's Gravenhage.
J. W. F. Scheffer, te Oosterbeek.
H. E. Scheidius, te Arnhem.

A. Baron Schimmelpenninck van der Oye van de Poll en Nijenbeek, te Utrecht.
H. J. Schouten, te Ommeren.
Mejonkvrouw H. Singendonck, te 's Gravenhage.
J. L. J. B. Baron Sweerts de Landas, te Epe.
Mr. J. J. Tavenraat, te Rotterdam.
H. W. J. Baron van Tuyll van Serooskerken, te Arnhem.
Historischer Verein für Geldern und Umgegend te Geldern.
Chr. A. Vieweg, te Nijmegen.
W. Baron van Voorst tot Voorst, te Elden.
Mr. A. F. Vos de Wael, te Zwolle.
Mr. J. A. G. Baron de Vos van Steenwijk, te Arnhem.
P. M. van Walchren, te Heelsum.
J. W. Walther, te Zutphen.
Mr. O. J. E. Baron van Wassenaer van Catwijck, te Hattem.
J. C. A. Weerts, te Santpoort.
P. H. J. R. Wellenberg, te Oosterbeek.
G. S. H. Wendelaar, te Berg-en-Dal.
A. C. de Wilde, te Arnhem.
M. G. Wildeman, te 's Gravenhage.
Edm. van Wintershoven, te Emael (Belgie).
H. M. van der Zandt, te Velp.
H. van Zuylen, te Hattem.

HANDELINGEN

DER

EERSTE ALGEMEENE VERGADERING

VAN DE

VEREENIGING „GELRE",

GEHOUDEN

OP 22 JUNI 1898 TE NIJMEGEN.

De vergadering werd volgens de presentielijst bijgewoond door de heeren Mr. J. J. S. bar. Sloet, H. A. P. C. van der Waarden, Willem van Leer, J. A. Heuff Azn., B. L. Snelting, L. H. C. van der Sluys Lehr, Mr. A. N. bar. de Vos van Steenwijk, Mr. W. J. L. Umbgrove, F. M. A. J. bar. van Wijnbergen, H. M. Werner, H. J. H. Groneman, Mr. P. A. N. S. van Meurs, P. Gouda Quint, H. Portheine Jr., D. J. A. D. van den Steen van Ommeren, A. J. C. Kremer, J. Gimberg, J. Prinsen J.Lzn., Jhr. Mr. F. X. G. M. van Nispen, Dr. J. S. van Veen, H. D. J. van Schevichaven, F. A. Hoefer, Mr. H. H. Everts, G. J. Brenkman, J. van Hardeveld, Jhr. Mr. A. F. O. van Sasse van Ysselt en P. N. van Doorninck, terwijl na het afhandelen der agenda de heer Chr. A. Vieweg nog ter vergadering kwam.

De voorzitter opende de vergadering en sprak vervolgens de leden als volgt toe:

„Door mijn medebestuursleden is mij de eervolle betrekking van voorzitter onzer vereeniging toevertrouwd en in mijne handen berust dus de leiding van deze onze eerste algemeene vergadering. Ik open ze en begin met u allen een hartelijk welkom toe te roepen. Toen het voorloopige comité verleden jaar aan de leden voorstelde Nijmegen als plaats dezer samenkomst aan te wijzen, was dat een uitvloeisel van de gedachte, bij dit comité opgekomen, dat het wenschelijk zou zijn die vergaderingen niet steeds in dezelfde plaats, maar in verschillende gemeenten onzer provincie te houden; en in de historische

lijn kwam dan het eerst in aanmerking de hoofdstad van het eerste der drie Quartieren; „welck" — zooals Smetius in zijn Kroniek van de oude stad der Bataven zegt — „voor het meeste deel wel laetst aen Gelderlandt is gekomen, maer in opmerckinge van de oudtheydt, macht ende aensien van de stadt Nijmegen de eerste plaets voor alle andere steden sonder tegenspreecken heeft behouden."

Welkom dan in deze oude stad, wier ouderdom blijkt uit de talrijke opgravingen van Romeinsche oudheden, die nu nog plaats vinden; de stad die reeds aan Karel den Groote tot residentie diende, even als later aan Frederik Barbarossa; die haar grijs verleden op zoo uitnemende wijze eert door de hoogst onbekrompen wijze, waarop zij met grooten smaak en zaakkennis haar oude gebouwen herstelt en voor ondergang behoedt; een stad, die zich verheugen mag in het bezit van een museum, dat in binnen- en buitenland bij alle ernstige beoefenaren der oudheid in zijn verschillende overblijfselen in hoog aanzien staat. En streeft het bestuur er naar het historische beeld der stad ongerept te bewaren, het heeft ook een open oog voor de eischen van ons modern leven, getuige de wonderschoone uitleg der stad, nadat zij opgehouden had een vesting te zijn, en de hooge vlucht die zij genomen heeft, nadat zij van dat zoo knellende keurslijf verlost was. Als gij, mijne heeren, na afloop dezer vergadering onder de leiding van ons medebestuurslid van Schevichaven een blik zult slaan in het oude en nieuwe Nijmegen, dan zult gij zeker met mij het verleden jaar genomen besluit toejuichen om deze onze eerste vergadering te houden in de oude Rijksstad.

Onze secretaris zal U zoo straks een verslag geven van het ontstaan onzer vereeniging; ik wil U nu slechts mededeelen dat de toetreding tot de vereeniging onze stoutste verwachtingen heeft overtroffen; wij tellen op het óogenblik reeds 235 leden. En daar wij ons alleen behoeven te bepalen tot het uitgeven van oorspronkelijke stukken en van verhandelingen op het gebied van Geldersche geschiedenis, oudheidkunde en recht, zoo kunnen wij, door een ruime kas daartoe in staat gesteld, een aantal bundels het licht doen zien. Reeds werd U toegezonden een eerste deel der Bijdragen en Mededeelingen, terwijl het eerste deel der uitgave van het Register op de Leenaktenboeken, door dr. van Veen en mij te bewerken, reeds ter perse is en U in het najaar zal toegezonden worden.

Er wordt wel eens gevraagd: welk nut heeft het, die oude stukken op te sporen en nu nog uit te geven? Ik kan daarop niet beter antwoorden, dan door aan te halen wat ons hooggeacht eerelid, prof. Fruin, uitsprak in zijn afscheidsrede, toen de onverbiddelijke wet hem, den krachtigen, werkzamen en nog zoo helderen man, dwong op 70-jarigen leeftijd zijn hoogleersambt neder te leggen.

«De Historie bepaalt zich tegenwoordig weer tot het navorschen, begrijpen en beschrijven van de toedracht der gebeurtenissen en van haar onderling verband, met andere woorden het worden der dingen, het overgaan van den eenen toestand in den anderen. Willen wij over haar vooruitgang oordeelen, dan moeten wij derhalve nagaan

wat er in die richting is gedaan en verbeterd. Doen wij het, dan hebben wij reden om ons te verheugen. De lust om van de toedracht alles te weten te komen wat nog te weten is, de weetgierigheid is nog steeds aan het toenemen en drijft onophoudelijk tot het opsporen en voor den dag halen van alle gedenkstukken, die een minder belangstellend voorgeslacht onder het stof der bibliotheken en vooral der archieven verholen had gelaten. Ontzaglijk is het wat over geheel Europa voor het bijeenbrengen, ordenen en beschrijven van archivaliën in onzen tijd wordt gedaan. De volken en hun regeeringen zien het nut van dien arbeid in en verstrekken er de middelen toe. Om in het bijzonder van ons vaderland te gewagen, wanneer wij den stand van het archiefwezen hier te lande omstreeks het jaar '60 vergelijken bij dien van heden ten dage, dan hebben wij ons over een in het oog vallende verbetering te verblijden. Wat Bakhuizen voor het archief des Rijks en van de provincie Zuid-Holland had aangevangen, is onder zijn opvolgers niet slechts voortgezet en een goed eind nader aan de voltooiing gebracht, maar ook in de overige provinciën nagevolgd en eveneens in goeden gang gezet. Geschikte gebouwen zijn in de meeste hoofdsteden verrezen of zullen eerlang verrijzen, waarin de voorhanden bescheiden veilig geborgen en gemakkelijk te raadplegen zijn, en ruimte wordt opengehouden voor nieuwe schatten, die men in hunne schuilhoeken opspoort en van overal verzamelt. Aan het schiften, schikken, inventariseeren, toegankelijk en bruikbaar maken wordt over het algemeen ijverig gearbeid door meestal jeugdige geleerden, die zeker niet door een hooge bezoldiging noch door schitterende vooruitzichten verlokt, maar door hun aandrift en hun lust in historische navorschingen gedreven, zich gaarne met die taak belasten. — Het goede voorgaan van Rijk en provinciën heeft reeds in enkele gemeenten navolging gevonden. Hetgeen in de dagen van koning Willem I en Willem II nog meermalen voorkwam, dat regenten de schriftelijke gedenkstukken van een roemrijk of ten minste belangrijk verleden verkochten voor scheurpapier, om met de enkele guldens, die zij er van maakten, zich een of ander meubelstuk voor hun vergaderzaal aan te schaffen, of zelfs maar om ruimte te bekomen op het raadhuis, — zoo iets zou tegenwoordig niet meer kunnen gebeuren. De publieke opinie zou er zich tegen verzetten, want ook in dit opzicht is in onze tijdgenooten een nieuwe geest gevaren, waaraan zich geen stadsbestuur kan onttrekken.

Aan de zorg voor de archieven en den ijver in het verzamelen paart zich de lust om de belangrijkste bescheiden in druk te geven, en aan de geschiedschrijvers zoodoende de moeite te besparen van ze in de verzamelingen te komen zoeken en in handschrift te bestudeeren. — Hoeveel licht is er sedert over de geschiedenis van ons volk niet opgegaan uit een onafzienbare reeks van bundels vol authentieke stukken, om strijd door Noord- en Zuid-Nederland ter perse gelegd. Maar, hoe verdienstelijk dat verzamelen van steeds nieuwe bouwstof en het uitgeven van het belangrijkste er van moge wezen, het is toch niet meer dan voorarbeid. De voorstelling die

de geschiedschrijvers zich van het verledene vormen en op hun wijze afbeelden, moet nauwkeuriger, dan het vroeger placht, en treffender op de werkelijkheid gelijken.

Om tot die gewenschte overeenkomst van denkbeeld en werkelijkheid te naderen, staan den geschiedkundige twee hulpmiddelen ten dienste: in de eerste plaats de kritiek, en in de tweede, het ineenvoegen dier op zichzelf staande feiten in hun natuurlijk verband, het reconstrueeren in de gedachte van het leven, dat eens het thans doode verleden bezielde, van de beweegkrachten, die van het eene feit tot het andere hebben gevoerd en de steeds veranderende toestanden veroorzaakt.»

Gij ziet hieruit, welke groote waarde de stichter van de historische kritiek in ons land aan de bronnenuitgaaf, door hem zoo eigenaardig voorarbeid voor den geschiedschrijver genoemd, hecht. En is die voorarbeid dan ook noodig voor ons gewest? Op die vraag wordt het antwoordt vanzelf gegeven. Hoe stiefmoederlijk wordt op de scholen bij het onderwijs in de vaderlandsche geschiedenis niet die van Gelderland behandeld. In het werkje: de Vaderlandsche geschiedenis voor de hoogste klasse der volksschool, door Nuivers en Reinders, dat op de openbare scholen in Arnhem gebruikt wordt, vindt men van Gelderland alleen vermeld, dat Nijmegen zijn oorsprong te danken had aan een Romeinsche legerplaats, dat de Saksische stammen zich ook in Gelderland vestigden, en dat Tiel en Nijmegen tot de voornaamste koopsteden behoorden. En verder, dat onder de regeering van Karel den Stoute Gelderland een tijdlang onder Bourgondische heerschappij kwam. Van den reuzenstrijd door onzen hertog Karel meer dan 40 jaren lang gevoerd tegen het machtige Bourgondië en Oostenrijk wordt zelfs niet gerept; niet eens het in mijn jeugd zoo geliefde verhaal van de plundering van den Haag door den verschrikkelijken Maarten van Rossem. En niet alleen wordt onze Geldersche geschiedenis verwaarloosd, maar bovendien ook dikwijls onjuist voorgesteld. Zoo wordt b. v. de strijd tusschen hertog Reinald en Eduard, of der Heeckerens en Bronchorsten steeds vergeleken met de Hoeksche en Kabeljauwsche twisten; dat was hoofdzakelijk een strijd tusschen den adel en de burgerij, waarvan hier geen sprake was, hier alleen naijver tusschen twee groepen van machtige edelen.

Dat alles noopte reeds P. Nijhoff tot het uitgeven van: Het voornaamste uit de geschiedenis van Gelderland aan jongelieden verhaald, een boek dat in 1869 een tweede uitgaaf beleefde, en dat jammer genoeg bijna geheel in vergetelheid is geraakt.

En dit is nu maar de histoire bataille. Maar over de zeden en gewoonten in dit gewest vindt men na de Batavieren, die aan spel en drank verslaafd waren en weinig gekleed rondliepen, niets meer in de geschiedboeken. In het zooeven genoemde schoolboekje wordt wel verhaald, dat de regeering van het Bourgondische huis de taal onzuiver maakte door een macht van vreemde woorden, doch men leze daarbij: in Holland; want Gelderland bleef veel meer vrij van

den Bourgondischen invloed, de taal veel langer zuiver dan in Holland.

Kan dus het uitgeven van Geldersche bescheiden van groot nut zijn voor de toekomstige geschiedschrijvers, ook de taalgeleerde kan er voor zijn studiën kennis uit putten. Reeds jaren geleden vroeg een hoogleeraar mij naar een stuk of oorkonde uit de Graafschap uit de 15e eeuw in de landtaal geschreven, en ik was toen zoo gelukkig een charter als door hem verlangd werd te vinden en hem in afschrift te kunnen mededeelen.

Uit hetgeen ik zeide blijkt dus voldoende, dat wij geen onnut werk doen met onze uitgaven. En daarom doe ik een beroep op alle leden, om het bestuur in het uitgeven der bundels te steunen door bijdragen. O, zeker, in de voor ons openstaande Rijks- en gemeentearchieven is reeds zeer veel te vinden, maar ook veel berust bij bijzondere vereenigingen, in kloosters en kerkarchieven, bij particulieren. Het belangrijke daaruit op te sporen en door den druk bekend te maken is de taak, die voor U, mijn medeleden, is weggelegd, ieder in zijn omgeving. Laten wij allen zooveel ijver aan den dag leggen, dat na jaren moge getuigd worden: Dat wij een juisten blik mogen slaan in de geschiedenis van het schoone Gelderland is het werk van de vereeniging Gelre."

Op voorstel van den heer Heuff werd bij acclamatie besloten, dat deze rede in haar geheel in de notulen zal worden opgenomen.

De voorzitter gaf daarop het woord aan den secretaris, die het volgende verslag uitbracht betreffende het ontstaan der vereeniging:

«Mijne heeren!

Wanneer men de eerste jaargangen der Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde opslaat, bespeurt men, dat daarin Gelderland zoowel met verhandelingen als met oorspronkelijke stukken een zeer belangrijke, zoo niet de voornaamste plaats inneemt. Met den dood van Mr. I. A. Nijhoff kwam hieraan een einde en in de laatste dertig jaren is op het gebied van Geldersche geschiedenis (ik vat hier het woord geschiedenis in den allerruimsten zin op) al zeer weinig gepubliceerd. Het ontbrak aan een orgaan voor hen, die zich daarmede bezig hielden of wilden houden. De Geldersche volksalmanak toch, die daarvoor alleen in aanmerking kon komen, was èn om zijn beperkten omvang èn om het min of meer populaire karakter, dat een volksalmanak, wil hij zijn naam niet logenstraffen, altijd moet dragen, daarvoor slechts ten deele geschikt. Wat op het gebied van Geldersche geschiedenis geleverd is in die jaren, moeten wij dus, om het zoo uit te drukken, overal zoeken. Dat deze omstandigheid ongunstig gewerkt heeft op de kennis van het verleden en de beoefening der geschiedenis van Gelderland, staat, dunkt mij, vast. En toch doet deze in rijkdom en belangrijkheid voor die der andere provinciën in geenen deele onder.

Geen wonder, dat bij dezen staat van zaken nu en dan stemmen opgingen, die om verbetering riepen. Ik wil hier slechts wijzen op die van den heer Gimberg, onzen penningmeester, die in den jaar-

gang 1892 van het Algemeen Nederlandsch Familieblad eene aansporing plaatste tot het oprichten eener vereeniging voor Geldersche geschiedenis. Maar ofschoon hij destijds tal van betuigingen van instemming met zijn denkbeeld mocht ontvangen, was de tijd voor de verwezenlijking nog niet aangebroken en hield de winterslaap aan, waarin de muze der Geldersche geschiedenis gedompeld lag, zeker tot groot leedwezen van hen, die hem zoo gaarne toen reeds voor een nieuw en krachtig leven hadden willen zien plaats maken.

Besprekingen van het bestuur der Arnhemsche vereeniging „Prodesse Conamur", omstreeks dien zelfden tijd met sommige belangstellenden gehouden, over een reconstructie van die 100jarige maatschappij in den hier bedoelden geest leidden evenmin tot een resultaat.

Wel werd in 1896 te Apeldoorn de vereeniging Felua gesticht, wier doel het is licht te verspreiden over de geschiedenis van dat doel onzer provincie, welks naam zij draagt, en die dat schoone doel in hoofdzaak tracht te bereiken door het vormen van een museum, maar een vereeniging, die de geheele provincie zou omvatten en allen, die iets wetenswaardigs over Gelderlands' verleden wilden verhalen of belangrijke oorspronkelijke stukken wilden uitgeven, daartoe in de gelegenheid zou stellen door hun een orgaan aan te bieden, bleef vooralsnog tot de vrome wenschen behooren.

Maar de tijd, waarop dit zou geschieden, was niet ver meer. De eer den eersten stoot daartoe gegeven te hebben komt toe aan den heer Hoefer, die in Juli 1897 met onzen voorzitter en mij de mogelijkheid besprak van de oprichting eener vereeniging in den geest van die, welke elders zich de beoefening van provinciale geschiedenis enz. ten doel stellen. Het uitvloeisel dezer bespreking was een bijeenkomst op 4 Sept. te Arnhem gehouden, waaraan deelgenomen werd door de heeren Bijleveld, rijksarchivaris in Gelderland, Sloet, Hoefer, van Schevichaven, Gimberg en mij, op welke bijeenkomst in beginsel besloten werd tot oprichting der vereeniging in questie, een circulaire werd ontworpen en tevens besloten werd den heer Hofman tot medeonderteekening daarvan uit te noodigen. De inhoud der circulaire is den meesten Uwer bekend; zij werd in ruim 900 exemplaren verspreid en met groote dankbaarheid mogen wij constateeren, dat het resultaat onze stoutste verwachtingen overtrof. Op 1 November hadden zich ruim 200 personen bereid verklaard als lid tot de op te richten vereeniging toe te treden en kon het voorloopige comité er toe overgaan hen tot eene vergadering op te roepen. Over deze, die op 26 Nov. plaats had, behoef ik hier niet uit te weiden: zij, die haar niet hebben bijgewoond, zullen haar verloop uit de straks voor te lezen notulen kunnen vernemen.

Zeker zult gij allen, M. H., het met ons betreuren, dat de heer Bijleveld, die met de grootste welwillendheid zich bereid verklaarde deel uit te maken van het voorloopige comité, zich door bezigheden verhinderd zag een plaats in ons bestuur in te nemen, en te meer moeten wij dit betreuren, wanneer wij ons zijne voortreffelijke leiding van de vergadering op 26 November herinneren. Een woord van hulde aan den heer Bijleveld voor hetgeen hij gedaan heeft om de

totstandkoming van Gelre te bevorderen is ook na de welsprekende wijze, waarop de heer Hattink zich toen tot tolk der vergadering maakte, op deze eerste algemeene vergadering, naar het ons voorkomt, niet misplaatst.

Moge het bij voortduring of liever bij toeneming blijken, dat Gelre in een lang en diep gevoelde behoefte voorziet en moge het Uwen secretaris gegeven zijn in 1899 bij het uitbrengen van het eerste eigenlijke jaarverslag te kunnen gewagen van grooten bloei onzer vereeniging, niet alleen wat betreft het groote getal leden, maar ook wat betreft aantal en gehalte der aan het bestuur ter uitgave aangeboden stukken.

Ten slotte een woord van oprechten dank aan hen, die door het afstaan van belangrijke bijdragen de uitgave van ons deel I reeds zoo kort na de stichting der vereeniging mogelijk hebben gemaakt."

De notulen der vergadering van 26 November 1897 werden vervolgens gelezen en onveranderd goedgekeurd.

Aan de orde was nu de ballotage van aspirant-leden. De voorzitter deelde mede, dat het bestuur besloten had de wijze van balloteeren te volgen, die bij de vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis in gebruik is.

De heer Umbgrove wenschte alvorens tot de stemming over te gaan de lijst der adspiranten in haar geheel te hooren, aan welk verzoek door den voorzitter werd voldaan.

De heer de Vos van Steenwijk gaf in overweging, of het niet wenschelijk zou zijn de geheele lijst en bloc bij acclamatie aan te nemen, waartegen de heer Werner opkwam, die als zijn meening te kennen gaf, dat zulk een wijze van handelen een bedenkelijke zijde zou hebben.

Op verzoek van den voorz. verklaarden de heeren Groneman en van Meurs zich bereid het stembureau te vormen.

De uitslag der daarop gehouden stemming was, dat met algemeene stemmen tot leden werden benoemd:

Mejonkvrouw H. Singendonck te 's Hage, voorgesteld door den heer Hoefer,

en de heeren:

J. C. Knuttel, emer. pred. te Terborg, voorgesteld door den heer A. Hesselink Dzn.

J. C. F. van der Meer van Kuffeler te Nijmegen, voorgesteld door het bestuur.

Th. van Benthem van den Berg te 's Hage, voorgesteld door den heer v. Schevichaven.

Mr. J. Baron van Pallandt, kantonrechter te Waardenburg, voorgesteld door het bestuur.

Mr. O. J. E. Baron van Wassenaer van Catwijck te Hattem, voorgesteld door den heer Hoefer.

J. Th. te Braake, pastoor te Arnhem, voorgesteld door den heer van der Waarden.

M. A. Meyes, burgemeester te Wijk bij Duurstede, voorgesteld door den heer Hofman.

W. Baron van Voorst tot Voorst te Elden.

Jhr. Mr. L. van den Berch van Heemstede te 's Hage, beiden voorgesteld door den heer van Schevichaven.

Mr. J. H. M. Baron Mollerus van Westkerke, Commissaris der Koningin, te Arnhem.

A. Baron Schimmelpenninck van der Oye van de Pol en Nijenbeek, Commissaris der Koningin te Utrecht.

Mr. A. P. R. C. Baron van der Borch van Verwolde, lid van gedep. Staten, te Arnhem.

P. A. Baron van der Borch van Vorden, lid der prov. Staten, te Vorden.

F. E. H. Baron van Hövell van Westerflier en Wegeveld, te Gorssel.

J. C. W. Quack, predikant te Ravestein.

M. G. Wildeman, adj. archivaris te Haarlem.

Gomarius J. F. Mes, gemeentearchivaris te Bergen op Zoom.

James de Fremery, te Oakland.

J. L. Keetelaar te Amsterdam, allen voorgesteld door den heer Werner.

De Koninklijke bibliotheek te 's Hage.

Mr. J. Baron van der Feltz, te Twello.

Mr. J. C. baron Creutz, griffier van het kantongerecht te Geldermalsen, voorgesteld door het bestuur.

Mr. H. A. van de Poel, oud-vice-president van het Hoog Gerechtshof in Ned.-Indië, te Nijmegen, voorgesteld door den heer van Schevichaven.

Hierop volgde een discussie naar aanleiding van eene opmerking van den heer Werner over de tweevoudige wijze, waarop men lid van Gelre kan worden. Aan deze discussie werd deelgenomen door de heeren Werner, de Vos van Steenwijk, Sloet en Hoefer. De heer Werner ging daarbij uit van de gedachte, dat bij de benoeming door de algemeene vergadering geen sprake moet zijn van eigen aangifte en dat die benoeming als een eer moet worden beschouwd, waarbij door hem gewezen werd op de Maatschappij van Letterkunde. Dit standpunt werd in het bijzonder bestreden door den heer Hoefer, die op het gevaar wees, dat een zeker gedeelte van de benoemden voor de eer bedankt, hetgeen hij een beleediging voor de vereeniging zou achten en dat derhalve, naar hij meende, zooveel doenlijk vermeden moest worden.

Voorts werd door hem uiteengezet, dat de Maatschappij van Letterkunde en Gelre niet op één lijn kunnen worden gesteld; daar is een lijst van personen, die gekozen kunnen worden en wordt jaarlijks een beperkt aantal gekozen, hier niet.

De heer de Vos van Steenwijk zeide niet te begrijpen, waarom er onderscheid is gemaakt tusschen hen, die zich vóór en na 1 Juni hebben aangegeven, en dat hem voorkwam, dat voortaan allen, die zich zelf opgeven, door het bestuur moeten worden aangenomen.

De voorzitter antwoordde hierop, dat het bestuur gemeend had,

dat het geen onderscheid maakte, of zij, die zich in den loop der maand Juni als lid opgegeven hadden, door het bestuur dan wel door de algemeene vergadering werden aangenomen en verklaarde, dat het, zoo de vergadering dit beter achtte, hen, die zich zelf opgeven, niet meer door de algemeene vergadering zou laten balloteeren.

Aan de orde was nu de verkiezing van 2 leden van het bestuur. De heer Hoefer, die periodiek moest aftreden, werd met algemeene stemmen op één na herkozen, terwijl ter vervulling van de zevende plaats in het bestuur, gekozen werd de heer J. A. Heuff Azn. met 23 stemmen; de heeren Werner, van Nispen, van Meurs en Snelting hadden ieder één stem.

De heer Heuff, ter vergadering aanwezig, verklaarde bereid te zijn de benoeming aan te nemen.

De voorzitter dankte het stembureau voor de genomen moeite en stelde daarna voor de algemeene vergadering in 1899 te Zutphen te houden, welk voorstel zonder hoofdelijke stemming werd aangenomen.

Ten slotte deelde de voorzitter mede, dat ook kleine bijdragen ten allen tijde aan het bestuur welkom zullen zijn, drong aan op duidelijk schrift der handschriften in het belang eener juiste beoordeeling en ter vermijding van extra correctie, en gaf te kennen, dat het bestuur besloten had ten aanzien van de spelling de regelen te volgen, die daarvoor door het Historisch Genootschap te Utrecht zijn vastgesteld, en bracht ten slotte een woord van dank aan het bestuur van de societeit Burgerlust, dat op geheel belangelooze wijze het vergaderlokaal had beschikbaar gesteld en aan het bestuur der gemeente Nijmegen, dat de leden had uitgenoodigd tot een bezoek aan het Museum en de kapel op het Valkhof.

Hierop werd de vergadering voor een half uur geschorst.

Nadat de vergadering heropend werd, gaf de voorzitter het woord aan den heer Hoefer.

Deze had in de zaal een groote en schoone verzameling afgietsels, teekeningen, prenten en photographiën uitgestald ter verduidelijking van zijne voordracht over de kerk te Hattem.

Spreker begon met er op te wijzen, dat men in historischen zin van twee kerken van Hattem moest spreken, namelijk van die van den Gaasberg en van de tegenwoordige kerk. Wat de eerste betreft verwees hij naar zijn boekje over den Gaasberg, terwijl hij over de tweede, die haar verving, thans het een en ander wenschte mede te deelen. Hare geschiedenis was na zes eeuwen zoo rijk, dat hij slechts hier en daar een greep zou doen.

De oorspronkelijke kerk is van eerbiedwaardigen ouderdom, getuige het Romaansche gedeelte van den toren, waartegenaan eens een Romaansch kerkje stond. De aansluiting van dit kerkje tegen den toren werd tijdens de restauratie der kerk ontdekt en blootgelegd.

In het begin der 14de eeuw bouwde men over dit Romaansche kerkje een grootere Gothische, waarvan het schip vóór den triomfboog, de beide zijbeuken en de noordelijke kapel nog bestaan. Het eertijds

lager gelegen hoofdchoor brandde in de eerste helft der 15de eeuw af, waarbij ook andere deelen aangetast worden, zoodat ten slotte het hoofdchoor en de zuidelijke kapel uit een latere Gothische periode dagteekenen. Bekend is, dat het choor in 1504 op nieuw gewijd werd.

De bouw der groote Gothische kerk maakte verhooging van den toren noodzakelijk en zoo ontstond het baksteenen bovenstuk, eerst gedekt met een hutvormig dak met pannen, dat in den aanvang der 17de eeuw vervangen werd door de tegenwoordige met leien gedekte spits.

Noch van den bouw der Romaansche, noch van dien der Gothische kerk zijn berichten tot ons gekomen, zoodat de tijden, waarop zij verrezen, uit de steenen moeten gelezen worden.

Spreker beschreef daarna den verwaarloosden toestand van het kerkgebouw in 1894 vóór de restauratie, die nog eenigszins aanschouwelijk wordt voorgesteld in den toren, die aan de burgerlijke gemeente toebehoort.

Onderhandelingen met het Rijk tot het verkrijgen van subsidie leidden er toe, dat den 4 Mei 1895 de aanbesteding der restauratie kon plaats hebben en het geheele werk in 1896 voltooid was.

Bij het thans gerestaureerde kerkgebouw trekt reeds van buiten de toren onze aandacht. Daar het onderste gedeelte uit tufsteen en het bovenstuk uit baksteen is opgetrokken, zijn de beide bouwtijdperken reeds met hunne karakteristieke versieringen onmiddellijk te herkennen. Helaas heeft men in 1735 een afschuwelijk portaal vóór den hoofdingang onder den toren door aangebracht en voorzien van het stadswapen, dat nog steeds zorgvuldig geverfd wordt. Zoo men ooit tot de restauratie van den toren overgaat, moet dit schendende portaal onmiddellijk verwijderd worden. Onder den toren bevindt zich een fraai tufsteenen gewelf, welks treurige en toch vermakelijke geschiedenis der laatste jaren spreker mededeelde. In de kerk zijnde ziet men tegen den toren aan de moet van het voormalig Romaansche kerkje, een paar karakteristieke opschriften en eindelijk de Tien Geboden, uit het begin der 17de eeuw, die later weder ondergewit waren. Vóór eenige jaren weer blootgelegd werden zij door een gewoon huisschilder onherstelbaar verknoeid. Tegen den toren aan stond vroeger het oude orgel, de toegang tot het zangkoor is boven het gewelf van den toren nog te herkennen. De verplaatsing van het orgel naar de noordzijde van het schip geschiedde in den aanvang der 17de eeuw.

Bij den toren staande, het gezicht gewend naar het hoofdchoor, komt men onder den indruk van de edele, ranke lijnen van het gebouw. In het vroeg-Gothische gedeelte treffen verder de stoute kruisgewelven, in het later-Gothisch gedeelte het kunstig netgewelf. Sierlijke kapiteelen met bladwerk en kraagsteenen met fratsen vol uitdrukking trekken bovendien in het oudste gedeelte de aandacht.

Bij de herstelling der graten in het hoofdchoor stuitte men voor het eerst onder de witlaag op fraaie fresco's. Bij voortgezet onderzoek bleek het gewelf van het choor geheel beschilderd te zijn met

losse, sierlijke mispelbloemen. Alleen een meesterhand was in staat die sierlijkheid, dien eenvoud en die verscheidenheid aldus uit te drukken. In dit borduurwerk als het ware hebben wij te doen met een stuk Geldersche en Hattemsche geschiedenis. Die mispelbloem verplaatst ons in den strijd tegen Bourgondië en geeft uitdrukking aan den wensch, dat men bij de oude heeren wil blijven 1).

De groote, volle wapens van Gelre, Oldeneel, Bentinck, Apeltoren enz., die hier gevonden worden, spreken van dankbaarheid tegenover de gevers van het choor en herdenken tevens de geslachten, die eens binnen Hattem huisden.

Gaan wij naar de noordelijke kapel, dan spreken die rosetten reeds dadelijk van zuivere Gothische vormen, die lelies, als bloemen der kuischheid, van de Maagd Maria en die kroon met den aardbol van den triumf van het Christendom over de aarde. De voorstellingen van de aankondiging en van de geboorte van Christus vertolken den eenvoud en de vroomheid van den schilder, die hier zijn ziel in schoone, edele vormen uitstortte. Hier was eertijds de Maria-kapel.

In de zuidelijke kapel zien wij geheel andere fresco's: zware bloemen en vruchten spreken van een voldragen en voldaan zijn, slaande op het lijden van Christus, dat hier wordt voorgesteld door het beeld van den lijdenden Heiland, omgeven door engelen met het kruis, den geesel en de roede. Hier vindt men ook de heiligen, aan wie de kerk eertijds gewijd was, namelijk de H. Catharina en den H. Andreas.

Uit deze korte opsomming zal reeds de waarde dezer fresco's blijken, die bovendien verhoogd wordt, wanneer men bedenkt, dat zij achtereenvolgens uit 14de, 15de en 16de eeuw dagteekenen.

Langs de wanden vond men eertijds ook muurschilderingen. Toen men hen vóór eenige jaren ontdekte, heeft onkunde gemeend hen te moeten vernielen, zoodat thans alleen aan de zuidzijde nog vier zwaar beschadigde tafereelen uit het leven van Job tot ons gekomen zijn en enkele wijdingskruisen.

Spreker gelooft niet, dat deze muurschilderingen onmiddellijk na de hervorming ondergewit zijn. Hij kan bewijzen, dat zij nog in 1678 althans ten deele gespaard waren.

Daarna deed hij enkele mededeelingen omtrent het ameublement. Hier en daar vertoont het voortreffelijke stukken uit de 16de en 17de eeuw, doch hiervan is ook veel met waar vandalisme geschonden. Dan herdenkt hij het orgel, dat zeer oud is, herhaaldelijk hersteld werd en helaas omstreeks 1875 onherkenbaar veranderd. Het schoone versje op de balustrade:

„Met mont-gebêen Noch sangh alleen Is Godt te vrêen:
't Geen 't herte singht Door d'wolken dringht."

mogen wij niet onvermeld laten.

Eens had de kerk schoone, oude ramen, geschenken van den

---

1) De graven van Gelre voerden oorspronkelijk als wapen een gouden mispelbloem op een blauw veld; Otto III nam het wapen van Nassau aan.

vorst, van het vorstendom, van de stad, van het kerspel en van vele particulieren. Omstreeks 1819 was men begonnen dien ouden rommel op te ruimen en te vervangen door ijzeren ramen met groote ruiten, stijlen en ernst ten spot. Thans heeft men weder steenen ramen met kleine ruitjes in lood gevat geplaatst. Bij de koppen der ramen is weder behoorlijk rekening gehouden met de eischen, die de vroegere en latere Gothiek stellen. Als glas heeft men cathedraalglas genomen, deels ter voorkoming, dat de kleine ruitjes als brandglazen zouden werken, anderdeels om wel het licht in de kerk te krijgen, maar de wereld buiten te sluiten.

De deuren, die vóór de restauratie toegang tot dit Godshuis gaven, bestonden uit enkel te zamen gespijkerde planken met een zeker rood kleurtje geverfd. Thans zijn er weder behoorlijke, eikenhouten deuren aangebracht, eenvoudig van buiten, maar hun solied Gothisch snijwerk naar binnen vertoonende en daardoor uitdrukking gevende aan de gedachte, dat zij niet tot streeling van den mensch, maar ter eere Gods dienen.

De vloer der kerk werd herhaaldelijk opgehoogd en de zerken verlegd, voeg hierbij, dat men reeds in de 16de eeuw begon met de zerken over te beitelen, dan kan men wel begrijpen, dat vele opschriften verloren gingen. Toch wijzen nog vele namen op personen in wijder en enger kring bekend. In bonte mengeling trekken aan ons voorbij een Renier van Aeswijn, Haersolte's, van Galen's, Daendelssen, van Lenneps's en Oldeneel's. Op de zerk van Bernardus de Haeze, door spreker in vele stukken onder het geheele choor verspreid teruggevonden, vestigde spreker vooral de aandacht, evenzoo op die van Bamberg en eindelijk op die van Dirk de Canter. Die van Bamberg werd in afgietsel een plaats in het Rijksmuseum waard gekeurd. Daarna stond spreker stil bij de klokken, die in den toren hingen. Fraaie afgietsels van de klok van 1455 en afwrijfsels van hare opschriften waren in de zaal aanwezig.

Overgaande tot de geschiedenis der kerk vestigde spreker de aandacht er op, hoe deze samengeweven is met die van de stad en van het volksleven. Volgens hem moet hare geschiedenis in drie tijdperken verdeeld worden, waarvan het tweede en scheidende tijdvak dat der hervorming is.

Uit het eerste tijdvak is spreker vele stukken machtig geworden, waardoor het hem mogelijk is veel op te bouwen met betrekking tot de geestelijke stichtingen en de personen, daaraan verbonden.

Over de hervorming te Hattem heeft hij veel gevonden, waardoor het hem gelukt is een volledig beeld van haar te ontwerpen. De officieele invoering der hervorming te Hattem verklaart veel uit de latere geschiedenis der stad.

Het laatste tijdvak is vooral in den aanvang merkwaardig en draait later bijna uitsluitend om de tractementen der predikanten. Hier tusschen in vindt men o. a. de vertooning in 1798, toen aan de Hervormde gemeente het kerkgebouw werd toegewezen en het verdwijnen der wapens uit de kerk.

Spoedig zullen de heeren in de gelegenheid zijn zelf te oordeelen,

aldus vervolgde spreker, of de geschiedenis der kerk van Hattem waard was beschreven te worden, aangezien zij door onze vereeniging zal uitgegeven worden.

Ten slotte zeide hij nooit over deze kerk te kunnen spreken zonder een gevoel van dankbaarheid jegens zijn vriend de Stuers, door wiens krachtige tusschenkomst dit monument voor Nederland behouden bleef, en van dankbare hulde aan Dr. P. J. H. Cuypers en diens zoon, onder wier leiding de restauratie plaats had.

De aangename samenwerking met den bekwamen bouwkundige W. te Riel Gz. uit Deventer zal spreker nooit vergeten, terwijl ook den aannemer A. Rouwenhorst te Hattem een woord van waardeering toekomt voor de wijze, waarop hij het werk uitvoerde.

Deze boeiende causerie werd door de aanwezigen met groote belangstelling aangehoord. De voorzitter, het woord nemende, dankte den heer Hoefer voor de zeer belangrijke mededeelingen aangaande de kerk, die hem zoo lief is en zoo onnoemelijk veel aan hem te danken heeft.

Vervolgens vestigde de heer Heuff de aandacht op een leemte in de statuten: hij wenscht, dat Gelre ook optrede, waar het geldt historische gebouwen voor den ondergang te behoeden, en zal in dien geest een voorstel doen.

Daar niemand meer het woord verlangde, werd de vergadering door den voorzitter gesloten.

Na afloop der vergadering werd door een aantal leden gebruik gemaakt van de gelegenheid om onder de leiding van den heer van Schevichaven een bezoek te brengen, eerst aan het rijke gemeentemuseum op het raadhuis en vervolgens aan de st. Stevenskerk.

ENTE.

INLEIDING TOT DE GESCHIEDENIS VAN DEN GELDERSCHEN ACHTERHOEK.

EERSTE GEDEELTE.

Van de vroegste tijden tot het jaar 1339.

DOOR

A. J. C. KREMER.

OUDE NAAM VAN DEN GELDERSCHEN ACHTERHOEK.

Dat thans onder „Geldersche Achterhoek" door velen verstaan wordt Gelderland beoosten den IJssel, valt niet te ontkennen. Zelfs auteurs, die zich meer bepaald op geschiedkundig terrein bewogen, noemden „Achterhoek" wat geen Achterhoek is. Doetinchem wordt door sommigen de hoofdstad van den Achterhoek genoemd, Terborg, Keppel, Hummelo en Steenderen, Vorden en Lochem er evenzeer toe gerekend als Dinxperlo, Winterswijk, Eibergen, Borkulo, Varseveld enz. Omgekeerd was het geen zeldzaamheid, iemand die te Aalten of Groenlo geboren was, te hooren zeggen, dat hij een graafschapper was, en toch is dat alles onjuist. Voor zoo lang de geschiedenis van ons land bekend is, is de IJsselgou, waarin Terborg, Keppel enz. lagen, altijd onderscheiden geweest van den Achterhoek, dien men tot nog toe onder geen anderen naam kende. 't Was een land zonder naam, een plebejer onder de andere gewesten des lands en werd door de geschiedschrijvers, die al hunne zorg aan beroemde namen en schitterende lotgevallen besteedden,

als ware de Achterhoek hunne aandacht onwaardig, met minachting verwaarloosd.

Als een knaap van tien of twaalf jaren, heb ik eenige weken in den Achterhoek doorgebracht bij een oom, die deze streek uitmuntend goed kende, ook wat de geschiedenis betrof; hij liet mij alle plaatsen en merkwaardigheden zien; met belangstelling luisterde ik naar zijne mededeelingen, die, vermoedelijk omdat zij zoo duidelijk en eenvoudig waren, thans nog niet geheel uit mijn geheugen verdwenen zijn, terwijl ik mij nog veel herinner van het landschap en de plaatsen, zooals ze toen waren — en het doet mijn hart goed te gedenken aan de oud-duitsche moed, trouw en rustige gemoedelijkheid der bevolking. Met groote ingenomenheid ondernam ik dan ook het werk der rehabilitatie. Ik zal den Achterhoek zijn naam terug kunnen geven en wijzen op eene afkomst der bevolking uit een stam, die niet behoeft onder te doen in oudheid van roem, voor welke ook in Duitschland.

Men stelle zich niet voor, dat het een gemakkelijk werk geweest is, te weten te komen, dat de Achterhoek, oorspronkelijk Ente zal geheeten hebben en dat Ente in het begin onzer jaartelling door het volk der Marsen bewoond werd. De moeilijkheid van het onderzoek zal, vrees ik, velen afschrikken de volgende bladzijden te lezen; want het kan niet anders, of 't zal moeielijk zijn om in aangenamen vorm te verhalen, hoe ik gezocht en wat ik gevonden heb. Dit deel ik echter met alle geschiedvorschers: zij brengen de steenen aan, met welke de geschiedschrijver zijne prachtige gebouwen optrekt.

Dat de Achterhoek oorspronkelijk Ente heette, vonden wij nergens vermeld: het is een onderstelling, eene conjectuur. Terstond zullen velen gereed zijn, als zij die bekentenis lezen, te zeggen: „dan is die bewering niets waard." Men veroorlove mij op te merken, dat die veroordeeling eerst kan worden uitgesproken, als de getuigen gehoord zijn.

Anti of Enti beteekende in de oud-dietsche taal frons, finis, ora, exitus, metus, meta, alzoo: voorhoofd, einde, kust, uiteinde, grenspaal of uiteinde van een dam of muur. Men kan dat in Graff's Althochdeutscher Sprachschatz (Berlin 1840) naslaan.

Dat woord wordt als uitgang terug gevonden in de samengestelde landsnamen Twente en Drente. De oudst bekende vorm van Twente is Tuehanti of Tuvanti, die van Drente Thriente (944 n. Ch.) Er is niemand, die er aan twijfelt, of men

heeft in het eerste lid dier woorden de telwoorden twee en drie. Mr. E. Pelinck (Bijdragen voor Vad. Gesch. derde reeks, deel 8, bladz. 171 en volg.) ziet in het tweede lid den uitgang b a n t, maar nooit vindt men Twiebant of Thriebant; hadden deze landen ooit zoo geheeten, dan zoude men ze thans zoo noemen, maar in geen van beide woorden heeft men eenig taalkundig recht eene b te onderstellen.

Het is aan geen twijfel onderhevig, het staat vast, dat het volk, dat door Romeinsche schrijvers Tubantes genoemd werd, 'tzelfde is als de stam, dien wij thans nog Twenten of Twenters noemen. De in het Romeinsche leger dienende Tubantes noemden zich zelven Tuihanti of Tvianti (Pleyte in Versl. en Mededeel. K. A. v. W. Afd. Letterkunde 3e reeks, 2e deel, 1e stuk). De Romeinen, die de beteekenis van dien naam niet verstonden, hebben van de h een b gemaakt. Trouwens zij vervormden de barbaarsche namen, zooals zij goedvonden; gelijk de Franschen nog met Duitsche namen doen.

Overigens is het zeer verleidelijk met Mr. Pelinck aan te nemen, dat Twente en Drente hunne namen ontleenden aan de omstandigheid, dat het ééne staatje uit twee, het andere uit drie landen bestond. Men zou verder kunnen gaan en stellen, dat Bentheim was een klein staatje bestaande uit slechts één land.

Anderen — de meesten van hen, die zich met naamafleiding van Twente en Drente hebben bezig gehouden — dachten ook aan den uitgang e n t e als grensland, maar verschilden in de opgaaf van het eerste grensland. Eenigen meenden het terug te vinden in Friesland, anderen in Salland, maar alle gouen van Friesland hadden bijzondere namen, evenals Salland een eigen naam heeft; ook moest uit deze conjectuur volgen, dat Twente en Drente, toen zij hunne namen ontvingen, gedeelten of althans wingewesten van Friesland waren, waartegen de geschiedenis zich verzet.

In de eerste historische tijden woonden in ons land Kimri, nl. Friezen en Chauken; mogelijk behoorden de Menapiërs ook tot dat onderras der Ariërs. Deze stammen waren leden van een ander onderras dan de overige in Noordduitschland wonende volken en verkeerden met deze zeer zeker niet altijd op vriendschappelijken voet. Eerst later hebben Duitsche volken zich in ons land gevestigd, Batouwers, Caninefaten enz. en in den Romeinschen tijd is de vereeniging tot ééne natie voorbereid.

Wij weten door Tacitus, dat de Sueven tot meerdere vei-

ligheid, om hunne woonplaatsen woestenijen lieten liggen, iets wat wij in het klein bij de mark-inrichting zien nagevolgd, en wij stellen ons daarom voor, dat tusschen de Kimri en hunne oostelijke buren uitgestrekte heiden en wouden lagen, die aanvankelijk geen vaste bevolking hadden. Van den IJssel, noordwaarts tot aan de kustlanden der Noordzee, strekte zich die overgroote woestijn uit en viel door natuurlijke grenzen: de Berkel of Hunnepe (Schipbeek) en de Overijsselsche Vecht, in drie deelen; van den Gelderschen of Ouden-IJssel gerekend, een eerste, een tweede en een derde grensland, een Ente, Twente en Drente. De naam Enschede schijnt, met nog een paar plaatsnamen, aan de oude beteekenis van ente te herinneren.

Tegen onze conjectuur, dat deze drie gewesten tot niet lang vóór het begin onzer jaartelling woest lagen, zijn twee bedenkingen aan te voeren:

1°. Het is wel zeker, dat de hooge zandige gronden vroeger bewoond zijn dan de lage, meer vruchtbare, en 2°. de hunnebedden in Drente wijzen op eene vóórhistorische bevolking. Hierop antwoorden wij, dat wat in vóórhistorischen tijd hier te lande gebeurde, ons volkomen onbekend is, en de aanwezigheid van eene vóórhistorische bevolking, van ander ras en andere zeden dan de Kimri en Germanen, door ons volstrekt niet onmogelijk geacht wordt; maar zij hebben òf vrijwillig deze streken verlaten òf zijn door de genoemde rassen uitgeroeid of verdreven. Het is mogelijk, dat die vroegere bevolking nog sporen van haar aanwezen heeft nagelaten in de hunnebedden, maar daaruit volgt niet, dat na hunne verdwijning de drie landen terstond door hunne opvolgers van eene gezeten bevolking voorzien zijn. Deze gebruikten ongetwijfeld de onbeheerd liggende gronden als jachtveld.

Wij willen tot bevestiging onzer stelling niet wijzen op de omstandigheid, dat vele geschiedkundigen van meening zijn, dat Drente alleen des winters en bij watervloeden zou bewoond zijn door Friezen, omdat wij deze niet deelen. Chamaven hebben al zeer vroeg zich in Salland en de Veluwe gevestigd. Door Drente bestond verband tusschen de Chauken bewesten en beoosten de Ems. Door Drente moeten zij in de beide genoemde zuidwestelijk gelegen landen getrokken zijn.

Twente werd door Germanen bezet; van waar zij kwamen blijft onbeslist. Ten oosten grenst Twente nu aan Bentheim, maar het noordelijk gedeelte van dat graafschap, het Neder-

graafschap, behoorde vroeger tot Twente en grensde ten oosten, even als het Bovengraafschap van Bentheim, aan de gou Bursibant, welke mogelijk door Marsen, maar meer waarschijnlijk door Bructeren bewoond werd. In den Achterhoek, in Ente, woonden in den Romeinschen tijd Marsen. Ook van hen is de afkomst onbekend: het is moeilijk te gelooven, dat hun naam te verklaren is uit het woord m a r s c h d. i. laag, drassig oeverland, want de Achterhoek is hoog en tamelijk droog. Het is echter niet onmogelijk, dat de Marsen vroeger gewoond hebben aan den mond der Ems en van daar de rivier opwaarts getrokken zijn naar Ente. De Marsen waren geen Chauken of een tak van dien stam, veeleer van de Bructeren. Men staat hier vóór honderden raadselen. Zoo b. v. vóór de vraag: Zijn de Chauken niet ontstaan door vermenging van Kimri (Friezen) en Germanen? Dat de Friezen een bijzonder ras uitmaken is zeker. Men kan een Fries op het eerste gezicht kennen, zoowel als een Semiet. Ook de echte Germaan was herkenbaar; — thans zijn de meeste Nederlanders van gemengd ras: Frieso-Franken, Frieso-Saksen en Frieso-Gallen, en zeer velen bezitten bovendien nog wie weet hoeveel bloed uit andere rassen. Liever zouden wij onze toevlucht nemen tot het woord Marsse, dat volgens Kiliaan hetzelfde beteekent als Ente, n. l. een grens of grensland. Men kan ook denken aan mar, nog bewaard in verschillende oud-germaansche persoonsnamen. Taalgeleerden mogen dat uitmaken. Wij vermoeden, dat de naam Ente nog in de twaalfde eeuw bekend was, toen door adellijken wapenfiguren werden aangenomen. Merkwaardig is het zeker, dat in verschillende landstreken door aldaar van ouds inheemsche geslachten wapens worden gevoerd, waarin hetzelfde hoofdfiguur, ofschoon zij niet van dezelfde afstamming zijn. Zoo vindt men bij de oudste geslachten van Peelland het muuranker, bij Sittardsche het slangenkruis, bij die in de Geldersche Kempen de speerpunt, bij de Teisterbantsche koppen van honden of leeuwen; de Amersfoortsche wapens vertoonen een veld bezaaid met lelies.

Vermoedelijk zijn deze wapens ontstaan ten gevolge van eene „Eeninge", waarbij de edelen van een land zich verbonden tot onderlinge handhaving hunner rechten (men sla daarover Van Spaen's Inleiding op), en schijnen eene zinspeling te bevatten op den naam van het gewest, waarin zij gevestigd waren. Eene zinspeling waarbij de klank alles, de woordafleiding niets was.

Een molenijzer heet in het fransch poilier, uitgesproken als pèlier of pelier, en toegepast op den naam Peelland. Het slangenkruis bevat eene toespeling op het woord zitter, dat is adder of slang. De speerpunt (gleve) duidt op strijden of kampen; de koppen (fr. teste) zijn zeker in verband gebracht met den naam Teisterband, hetwelk de wapenheraut verklaarde door Testerband. De lelies in de Amersfoortsche wapens zullen immen (bijen) of ameisen (mieren) geweest zijn; zeker waren het kleine figuren, want het veld der schilden is er mede „bezaaid". In het graf van Koning Childerik, in 1653 te Doornik ontdekt, vond men een aantal gouden bijen; mogelijk werden de bijen door de Capettingers door eene lelie vervangen, maar zeker is het, dat Keizer Napoleon I voor de lelie der Fransche koningen bijen in de plaats trachtte te stellen.

Nu is het opmerkelijk, dat in dezen hoek van Westfalen vele oude geslachten vogels in hunne wapens voerden. De heeren van Loon, volgens Van Spaen, drie balken met drie vogeltjes, de kleuren waren hem onbekend en doen hier ook niets ter zake. Fahne zegt: in zilver een dwarsbalk met drie zwarte raven. Steinfort heeft op goud een roode zwaan met zwarte pooten en bek; Rhemen voert van goud gedeeld door zeven baren, vier van zilver en drie van groen met drie gouden vogels op eene rij in goud boven den dwarsbalk. Van Spaen geeft het oudste wapen der heeren Van Wisch (Silvolde?), waarin acht vogeltjes. De heerlijkheid Lichtenberg (Silvolde) en dus ook wel het oude geslacht van dien naam heeft in het wapen een vogel op een terras. Lintelo drie vogeltjes, Beckfeld drie raven, Gysenberg in goud drie zwarte eenden of lijsters. Mogelijk zijn er nog meer te vinden. Dat in de wapens van Twentsche en Drentsche geslachten dit verschijnsel niet wordt waargenomen, is natuurlijk: die gewesten vormden zelfstandige staatjes en hadden niets met Ente te maken.

De verschillende vogels der wapens zullen voor de opgenoemde geslachten alle oorspronkelijk wel zwanen, ganzen, eenden of talingen geweest zijn. De woorden olor, anser en anas, zijn blijkbaar zeer verwant, zoo niet van denzelfden wortel afkomstig en de vraag ligt voor de hand, of niet alle zwemvogels (natatores) in der tijd begrepen werden onder het collectivum Ante, Ente of Eend, zooals nog de geheele vierde familie der zwemvogels (Lamellirostra), waaronder begrepen

zijn Cygnus, Anser, Anas, Somateria en Mergus, die der Eenden genoemd wordt.

Wij nemen alzoo aan, dat alle vogels, voorkomende in wapens van oude Achterhoeksche edelen, geweest zijn zwanen, ganzen, eenden of talingen, en eene toespeling waren op den bij het ontstaan dier wapens nog niet vergeten ouden naam van het landschap, die Ante of Ente geweest is.

HET LAND DER MARSEN.

Omvang, kerkelijke en wereldlijke indeeling.

Nadat wij gelooven terug gevonden te hebben, welke de oude naam is van den Achterhoek, en daarom voortaan in dit geschrift voor dat land den naam van Ente zullen gebruiken, zou het aangenaam zijn te kunnen overgaan tot het bewijs, dat dit land, in den Romeinschen tijd, bewoond werd door een volk, dat bij de Romeinsche schrijvers onder den naam van Marsen bekend was. Wij zullen dat echter niet kunnen dan door het geven van een overzicht der gebeurtenissen waarin zij betrokken waren, en dit is op zijne beurt niet te leveren, voordat wij met de aardrijkskundige indeeling van dat gedeelte van het bisdom van Munster, waartoe het behoorde, bekend zijn.

De oudste geographen Strabo, Pomponius Mela en Plinius Secundus wisten niets van het Germaansche binnenland. Plinius bekent het nadrukkelijk in zijn vierde boek. Tacitus, die zelf in Germanië geweest was, schreef in de eerste maanden van het jaar 80 onzer tijdrekening een boekje, waarin hij mededeelde, wat hem voornamelijk wetenswaardig voorkwam voor een Romeinsch veldheer, die in dat land oorlog zou voeren.

Hij zegt (Germania 32), dat de Chauken wonen van den Rijn tot de Friezen, Usipeten en Tencteren van de verdeeling van den Rijn tot de Chatten. Naast de Tencteren woonden vroeger de Bructeren, maar hij had hooren zeggen, dat deze door de Chamaven en Angrivariers waren verdreven. De Angrivariers en Chamaven grensden van voren aan de Friezen, van achter aan de Dulgebinen, Chasuaren en andere nog niet vermelde volken. De Friezen woonden aan de Noordzee en, oostelijk van deze, ten deele ook aan het strand, Chauken. Zij w[illegible] door

hem genoemde volken omringende, tot aan de Chatten en naast de Chauken en Chatten woonden de Cherusken.

Deze beschrijving laat aan duidelijkheid, naar wij meenen, weinig te wenschen over. Tacitus begint van den Rijn even beoosten den Elterberg; hij noemt de zuidelijkst wonenden op van eene groote afdeeling der Germanen: Usipeten, Tencteren en Chatten; maar de Tencteren grensden ook aan de Bructeren. Zij zaten tusschen de Chatten ten zuiden en de Bructeren ten noorden. Tencteren en Bructeren moeten derhalve geheel of gedeeltelijk ten zuiden der Lippe gewoond hebben — of de Lippe was grensrivier tusschen beide volken. Oostelijk van Bructeren woonden Angrivariërs en Chamaven; de Angrivariërs het noordelijkst. Zij grensden aan de Friezen; de Chamaven aan Dulgebinen, Chasuaren en nog andere stammen, en al die volken werden omringd door de Chauken. Deze woonden alzoo van den Rijn, vandaar toch ging hij uit, noordwaarts op tot de Friezen: dat waren de westelijke of Nederlandsche Chauken; dan langs de zee en vervolgens weer landwaarts in tot de Chatten.

Eene zaak is hier duister: Tacitus zegt namelijk, dat de Chauken om de door hem opgenoemde volken woonden: zij sloten alzoo deze af van de Friezen, maar hoe kon hij dan als in éénen adem zeggen, dat de Angrivariërs aan de Friezen grensden? Er is slechts één middel om dat te verklaren, namelijk, dat de Angrivariërs tot den stam der Chauken behoorden.

Ptolomaeus, die veel later leefde, geeft op, dat Chamaven woonden in de Harz (von Ledebur bepaalt dat nader in Ammergou), maar het is ontwijfelbaar zeker, dat van den Elterberg naar beneden en verder noordwaards op den linker IJsseloever ook Chamaven woonden, en deze Chamaven, dat is even zoo zeker, worden door de oudste Romeinsche schrijvers Chauken genoemd. Nu ligt het voor de hand, dat ook de oostelijk wonende Chamaven Chauken waren, en met hen de Angrivariërs. Tacitus had beiden onder den naam Chauken begrepen, omdat zij deel uitmaakten van die natie, maar noemt ze nu met de namen, bij welke zij als onderdeelen der Chauken bekend waren.

Even als Tacitus den naam Chauken beschouwde als den algemeenen naam eener in volken of staten verdeelde natie, begreep hij in zijne Germania onder den naam Bructeren verschillende stammen, die tot een van de Chauken verschillend

onderras behoorden, maar die hij niet noodig achtte ieder in het bijzonder te vermelden, en wij zullen dan ook later zien, dat dezelfde Tacitus onder den naam Bructeren ook moet begrepen hebben de Marsen en Tubanten, ook Tencteren en Usipeten, die nabij laatstgenoemden woonplaatsen hadden verkregen, nadat zij lang hadden rondgezworven, vermoedelijk op voorwaarde van aansluiting bij de drie leden van den Bructerbond; de Bructeren, Marsen en Tubanten.

Ter zijde, alzoo oostelijk van Chauken en Chatten woonden de Cherusken.

En zoo heeft ons de nooit overtroffen geschiedschrijver in weinige trekken, met meesterhand een volledige schets gegeven van de woonplaatsen der germanische volken in zijn tijd, tusschen IJssel en Zuiderzee—Noordzee—Weser, de Harz en de Roer. De latere Westfalen heeten bij hem en Plinius Istaevonen.

Na Tacitus, omstreeks 150 jaren na Christus, schreef Claudius Ptolomaeus zijne Geographia. Hij zegt (Lib. II. cap. 9): „De Germanen wonen van den Rijn beginnende, van het noorden de kleine Bousakteren (Bructeren) en de Sugambren (Sicambren). Aan de zee wonen boven de Bructeren de Friezen tot aan de rivier de Ems, na deze de kleine Kauchen (Chauken) tot aan de rivier de Ouisourgos (Weser), vervolgens de groote Chauken tot aan de rivier de Elbe. Kleinere volken liggen tusschen deze. De Angrivariërs tusschen de groote Chauken en Swaben".

Daar Ptolomaeus de woonplaatsen der bij hem opgenoemde volken aanwijst door de monden der rivieren Ems, Weser en Elbe, vult hij de mededeeling van Tacitus aan. Ook hij laat eenige volken ongenoemd, n. l. al dadelijk ontbreken tusschen de Kleine Bructeren en Sicambren de Usipeten en Tencteren. Hij laat de Kleine Bructeren in het noorden grenzen aan de Friezen, tusschen beiden woonde een, laat het zijn weinig beteekenende, stam der Chauken, ook woonden geen Bructeren op den linker oever der Ems, tenzij men Bentheim en Bursibant, 't welk zich ook nog iets op den linker oever uitstrekte, tot het land der Bructeren rekent. De Angrivariërs, die hij tusschen groote Chauken en Swaben (Chatten) plaats geeft, zijn ongetwijfeld die van Tacitus, maar volgens dezen moeten zij gewoond hebben op den linkerkant der Weser en niet op den rechterkant. De Chamaven, zuidelijk van de Angrivariërs, moeten het naast aan de Swaben gewoond hebben.

Het is alleszins waarschijnlijk, dat Ptolomaeus het boekje van Tacitus heeft gevolgd, met aanwending van latere bronnen. Zijne afwijkingen zijn echter niet van dien aard, dat er redenen bestaan om iets aan de schets van Tacitus te veranderen.

Er zijn, ik weet niet hoeveel, boeken geschreven, die ten doel hadden de woonplaatsen der oude Germaansche volken aan te wijzen. Ik zal mijne belezenheid niet trachten te bewijzen door van deze een aantal aan te halen. Ze zijn grootendeels aanwezig in de Gemeente-Bibliotheek te Arnhem en zijn te zamen meer geschikt om op een dwaalspoor te brengen, dan om de waarheid te doen vinden. „Das land der Bructrier" van L. von Ledebur is daar niet en ik heb vergeefs getracht dat boek machtig te worden, 't geen mij leed doet, omdat het algemeen als het beste en grondigste onderzoek naar de gouen in Westfalen bekend staat. Eenigermate echter, en ik hoop voldoende, werd in dat gemis voorzien door zijne „Blicke auf die Literatur des letzten Jahrzehentes zur Kenntniss Germaniens zwischen Rhein und Weser mit besonderer Rücksicht auf das Land und Volk der Bructerer" (Berlin 1837).

Als de lezer ziet, dat ik verschil van al mijne voorgangers, dan hoop ik, dat hij dit niet zal toeschrijven aan eigenwaan, maar aan mijn streven naar waarheid. Het heeft mij waarlijk tot nu toe meer last en leed veroorzaakt mijn eigen weg te gaan, dan het zweren bij de woorden des meesters ooit zoude veroorzaakt hebben.

Von Ledebur geeft op, dat de Bructriërs woonden in het bisdom van Munster, ten zuiden grenzende aan de Usipeten op den rechter Rijnoever in Kleefland; de Chamaven in Hameland, volgens hem en ik geloof volgens alle anderen, in den Gelderschen Achterhoek, de Saliërs in Salland, hoewel ten tijde van Tacitus geen Saliërs bekend waren en nooit of nergens bewijs wordt gevonden, dat zij daar woonden; de Tubanten in Twente, waarover allen het eens zijn; Amsivariërs in Emsland; Chasuariërs in Hasegou; Cherusken in het bisdom Paderborn; Sicambren in westfaalsch Suderland, zij zouden daar later als Suduosi voorkomen: Chattuariërs aan de Roer in Hatterun, Marsen in het bisdom Osnabrück (L. v. L. Blicke S, 2). Den Angrivariërs geeft hij plaats in Osnabrück (S. 20), Usippi aan de Visper (S. 17), in Rheingou (S. 50), Tencteren in Engergou en Ubiers in Bergsland (aldaar).

Möser, zeker een der schranderste en belezenste geschiedschrij-

vers, geeft op (Osnabr. Gesch, Th. III, 10), dat in het bisdom van Osnabrück Bructeren woonden in de ambten Fürstenau en Vörden, in Iburg, Groenberg en Reckenberg Engeren, en Cherusken in Witlage en Hunteburg.

Von Ledebur plaatste Marsen in Osnabrück, „omdat hij elders geen plaats voor hen wist." Geheel Westfalen was reeds door hem voor andere volken in beslag genomen. Toch had hij wel plaats voor de Chamaven buiten Osnabrück gevonden, als hij er aan gedacht had de waarheid der stelling te onderzoeken, dat Bructeren, die in Ente woonden, vandaar door Chamaven verdreven zijn.

Möser nam aan, dat Marsen in een gedeelte van Osnabrück woonden, omdat, naar zijne meening, in dat land Varus door Cherusken, Bructeren en Marsen verslagen zoude zijn; hij meende, dat dit moest geschied zijn, waar al die volken zich gemakkelijk konden vereenigen. Hij schijnt niet gedacht te hebben aan de mogelijkheid, dat de aanslag reeds eenigen tijd te voren in het geheim en met groot talent overlegd was, en de verbondenen, terstond toen zij bericht ontvingen van den opmarsch van Varus, uit alle landen van Westfalen zich vereenigden, dáár waar Arminius besloten had hem te overvallen. Drie Romeinsche legioenen met eenige alae ruiterij en zes cohorten, niet alleen aan te vallen, maar te vernietigen vereischte eene groote overmacht van Germanen. Aan den Varusslag namen mogelijk wel honderd duizend, of meer nog, hunner krijgers deel.

Voor ons doel komt het er niet op aan te onderzoeken, waar Varus verslagen werd. Wij zullen daarover later iets in het midden brengen. Wij wilden slechts betoogen, dat het slagveld niet bepaaldelijk in het land der Marsen behoeft gelegen te hebben, of in de onmiddellijke nabijheid er van gezocht te worden. Zelfs bij de zekerste aanwijzing der plaats kan men daaruit niets besluiten betreffende de woonplaatsen der Germaansche volken, die er aan deelnamen.

Wij hebben gesteld, dat de Marsen woonden in het westelijk gedeelte van het Münstersche Bovenstift. In het oostelijke hebben Bructeren gewoond. Maar waar grensden beide volken, ten minste ongeveer, aan elkander?

I. R. Hontheim en C. J. Kremer hebben het eerst voor Duitschland het beginsel in toepassing gebracht, dat de oude kerkelijke indeeling van bisdommen en dekenaten overeenkwam

met de wereldlijke verdeeling in staten en gouwen. Ook Von Ledebur volgde hetzelfde beginsel, en 't gemis van zijn werk over het land en volk der Bructeren heeft ons genoodzaakt op nieuw een onderzoek in te stellen.

Ook hij klaagde over het ontbreken van eene oorkonde of eenig ander stuk, waaruit de oudste verdeeling van het bisdom Münster in dekenaten bleek. De oudste indeeling, die hij kende, is eene lijst van het jaar 1313, te vinden in de Münstersche Urkundensammlung van Joseph Niesert (Coesfeld, 1837), Bd. VII. S. 142.

Wij zullen trachten die lijst ook te gebruiken. Vooraf geven wij echter de wereldlijke indeeling van het zuidelijk gedeelte van het bisdom van Münster (Bovenstift), omdat bekendheid daarmede ons gedurig zal helpen, bij de aanwijzing der op te noemen plaatsen der lijst. Het Nederstift valt buiten het bestek van ons onderzoek.

Het Bovenstift grensde noordelijk aan Twente, het bovengraafschap van Bentheim, dat wel kerkelijk maar niet wereldlijk tot het bisdom behoorde, het Nederstift, Lingen en het stift Osnabrück; oostelijk aan Tecklenburg, Ravensberg, en Rietberg; zuidelijk aan de Lippe en Kleefsland; westelijk aan het geldersche kwartier van Zutphen; maar kerkelijk stond de daarin gelegen Achterhoek onder den bisschop van Münster.

Het Bovenstift was verdeeld in ambten. In het noorden lag, ter wederzijde van de Ems, het ambt Reine-Bevergern, tusschen de graafschappen Bentheim en Tecklenburg; eene smalle streep grond verbond daar Boven- en Nederstift. In het oosten van het Bovenstift lagen de ambten Sassenburg en Stromberg, westelijk daarvan het ambt Walbeck aan de Lippe tot Tecklenburg en Bevergern (Bructerland). Zuid-westelijk van Walbeck langs de Lippe de ambten Weinen en Lüdingshausen en daarnaast aan de Lippe het ambt Dulmen, 't welk noordelijk paalde aan het ambt Horstmar. Dit lag westelijk van Wolbeck en Bevergern en zuidelijk van het graafschap Bentheim. Ten westen van Dulmen en Horstmar vond men het ambt Ahaus, zuidelijk werd dit begrensd door de Lippe, noordelijk en westelijk door het kwartier van Zutphen, terwijl zuidwestelijk het ambt Bocholt eene inbuiging maakte tusschen Ente en het hertogdom Cleve (het land der Marsen).

Bij de oprichting der bisdommen verkreeg geen bisschop eenig wereldlijk gebied. Ook de bisschoppen van Münster

hebben slechts met der tijd en bij gedeelten het hunne verworven. Karel de Groote stelde na de verovering van Westfalen daarin graven aan tot handhaving van het koninklijk gezag. In 968 (Niesert. Urk. II, 14) wordt genoemd een Bernard heer in Borchorst. Borchorst ligt, volgens de kaart van Blaeu, in het ambt Horstmar, in den noordoostelijken hoek tusschen Bevergern en Wolbeck. In een handschrift uit de veertiende eeuw vindt men in het jaar 935 den dood vermeld van een Bernardus comes de Borchorst (S. 20). Over het klooster aldaar vindt men als voogden opgegeven, de heeren van Steinfort (S. 27). V. Ledebur (Blicke S. 85) vermeldt eene oorkonde van 11 Oct. 937, waarin genoemd wordt de pagus Unimoti in comitatu Wigmari (Wigmanni), waarin de plaatsen Urlaba en Ostinga; hij verklaart den pagus Unimoti voor de streek auf den Braem, Urlaba voor Erle en Ottinghe voor Oeding, het ééne twee mijlen zuidelijk, het andere twee mijlen noordelijk van Borken (ambt Ahaus), en geeft eene andere oorkonde op van 10 Juni 1017, waarin keizer Hendrik aan bisschop Meinwerk (van Paderborn) eenige mannen schenkt in Comitatu Herimanni in Dulmine, Nienhem, Serimne, Halostron, Berghalostron, Lembeke en Horlon. Hij verklaart die plaatsen door Dulmen, Nienhem door de scholtenhof Nienhof, Halostron door Halteren en Berghalteren, Serimne door Sythen, alle in het ambt Dulmen. Lembeck en Erla liggen bezuiden de Lippe in Recklinghausen buiten het bisdom van Münster. Is v. Ledebur's plaatsaanduiding juist, dan moet het graafschap van Heriman zich ook nog over eene streek in het bisdom van Keulen hebben uitgestrekt. Verder worden nog vermeld graven in Vreden en Loon, beiden in het ambt Horstmar. Het gezag der graven van Loon schijnt zich te hebben uitgestrekt over Ente bewesten de Slink of Berkel, dat van de graven van Vreden, voor zoover het ons land betreft, over de rest van Ente tot de Schipbeek, vermoedelijk heetten die twee ondergouen Westfrica en Oostfrica.

Wij zullen derhalve voor het westelijk deel van het Bovenstift kunnen aannemen een in, den eersten tijd der kerstening, bestaan van vier graafschappen.

Wat nu de kerkelijke verdeeling betreft, valt op te merken, dat sedert de negende eeuw verscheidene parochiën vereenigd waren onder een archipresbiter tot een zoogenaand lan[illegible]. Gewoonlijk vormden de parochiën van eer[illegible]at.

Vroeger had ieder bisschop slechts één co-episcopus of chori-episcopus, die als suffragaan fungeerde en slechts één archidiaconus, die de mindere bisschoppelijke functies, voornamelijk de geestelijke jurisdictie, als plaatsvervanger van den bisschop uitoefende. Later werden de diocesen verdeeld in verschillende archidiaconaten, ieder onder een archidiaconus.

Op de oudste lijst vindt men het eerst vermeld den archidiaconatus decani Monasterii en daarin Bocholt en Bredenasle, — ongetwijfeld Bredevoort.

Met voorbijgang van de prepositura Sti Martini, van welk archidiaconaat de parochiën in het oostelijk gedeelte lagen, vinden wij in de prepositura Sti Ludgeri de namen van 38 parochiën.

Nova ecclesia prope Benthem, Nordhorne, Brantelget, Major plebanus in Schuttorp, Minor plebanus in Schuttorp, Oon, Rene, Saltesberghe, Sorbeke, Greven, Detten super Ensam, Borchorst, Nortwolde, Oldenberghe, Sendenhorst, Herborne, Rijnkenrode, Rede, Alten, Dynxperlo, Vernevelde, Selfwolde, Hengele, Selehem, Grolle, Reede, Vreedene, qua habet 1 ecclesia, Wollen, Wessem, Alstede, Heek, Eepe, Leere, Horstmere, Rokeshere, Alveskerke, Nova ecclesia apud Rene, Decanus in Nyenborg.

De eerste zes der genoemde parochiekerken stonden in het Bentheimsche Bovengraafschap; het Nedergraafschap stond onder den bisschop van Utrecht. 1)

De kerk van Bentheim wordt op deze lijst niet genoemd. Er bestond dus toen nog geen parochiekerk. Het slot te Bentheim is hoogst waarschijnlijk niet gesticht vóór de 12e eeuw. Het stadje is ontstaan ten gevolge van het bouwen van het slot. Eerst na den Saksischen oorlog (1070—1125) werden in Saksen burgen gebouwd, en terwijl vroeger de grond van de grafelijke macht lag in de gerichtsplaats, is deze overgebracht op den burg. In dien tijd begonnen de graven zich te noemen naar hunne zetels. (Dr. Strüve, Bemerkungen über den Sächsischen Krieg und seine Folgen für Westphalen, in Wiegands Archiv III.)

---

1) In 797 (Sloet no. 17), worden vermeld als gelegen in North Tuianti: Huleri, Manderi, Hrenheri, d. i. Ulsen, Mander onder Tubbergen, en Ringen bij Emmelenkamp. In 799 (no. 18), Manheri en Hasingen, d. i. Mander en Helsingen, ook onder Tubbergen. In de Translatio Sti Alexandri (Pertz. II), Wilsheim in Thuenti, d. i. Wilsum in het Nedergraafschap. North Thuanti is derhalve het Nedergraafschap van Bentheim.

Wat men vertelt van de hooge oudheid van het slot Bentheim zijn fabels. De op de lijst vermelde Nova ecclesia prope Benthem is die van Gildenhuis. Men begon de beroemde steengroeven aldaar in de 13e eeuw, ten tijde van graaf Egbert, geregeld te bewerken, zegt Dr. Visch (Gesch. v. h. Gr. Bentheim) en voegt er bij, dat Gildenhuis, wegens de door graaf Simon daar in het midden der 14de eeuw gestichte kerk, ook wel Nijekerk werd genoemd. Uit de lijst blijkt, dat die kerk al in 1313 bestond.

Vóór de hervorming was de pastoor van Schutterop aartspriester en vicaris van den bisschop in het Bovengraafschap. De parochiën aldaar gelegen zijn Gildehuis, Nordhorn, Brandlicht, Schuttorp en Oen.

In Bevergern lagen de parochiekerken van Rene, Salsbergen, Sorbeke, Greven en Detten a/d Ems.

Geen plaats in de graafschappen Lingen of Tecklenburg wordt op de lijst genoemd, zoodat het Bovengraafschap van Bentheim en het ambt Bevergern de noordelijkste punt vormen van deze eprepossituur.

Zuidelijk van Bevergern en Bentheim lag het graafschap Steinfort in het ambt Horstmar. Daarin worden opgenoemd Borchorst en Leere; Steinfort zelf (Steinfort Castrum, wel te onderscheiden van Dren Steinfort) behoorde tot het archidiaconaat van Winterswijk. In het ambt Horstmar worden verder opgenoemd: Wüllen, Epe, Herbern, Horstmar, Holterwijk, Rokeshere (Roxel) Nijenburg en Oosterwijk, volgens de kaart van Blaeu. Op het kaartje van Dr. Tucking achter zijne Geschichte des Stifts Münster u. s. w. liggen Altenberg en Nijenbergen in het ambt Wolbeck. In Wolbeck worden verder vermeld Alveskerken, Oldenburgen, Rinkesrode en Senderhorst.

In het ambt Ahuis behoorden tot de praepositura Sti Ludgeri Albachten, Alstede, Gescher, Ramsdorp, Rede bij Bocholt, Vreden en Wessens.

In het kwartier van Zutphen Rede, Aalten, Dinksperlo, Hengelo, Groenlo, Varseveld, Sellem en Silvolde.

Dan volgt de archidiaconatus cantoris Monasterii met drie kerken: Nortloon en Sutlon in het ambt Ahaus en Alberteslo in Wolbeck.

Van de 13 kerken van het archidiaconaat Sti Mauritii worden 7 in Werne gevonden, 4 in Wolbeck, van welke Dren-Steinfort en Wolstede bezuiden de Werse en 3 in Stromberg,

Onder de 22 kerken van het archidiaconatus vicedomini vond

men Halteren en Telget in Dulmen, Lembeke en Wolfhem in Ahaus, Gheesteren en Elberghe (Eibergen) in 't kwartier van Zutphen.

Eindelijk heeft men het archidiaconatus in Wynterswik, en daarin de kerken Wynterswik, Ghesghere, Osterwik, Hooltwik, Stenvorde castrum, Buren, Scepesdorpe, Ramsdorpe prope Borken, Veelen, Borken, Rekene, Schyrenbeke, Dynghede, Brunen, Heydene, Herlere en Raesfelde.

Wij hebben deze vervelende lijst overgeschreven en bestudeerd, helaas met luttel voordeel: anderen mogen er gelukkiger mede zijn. Dit blijkt, dat bij de indeeling bijna uitsluitend is te rade gegaan met het belang der archidiaconi en zoo zijn dan ook ongetwijfeld Geesteren en Eibergen geplaatst onder het archidiaconatus vicedomini, waarvan Stromberg, in het oostelijkst ambt van 't Bovenstift, de hoofdplaats was.

Niesert geeft in 't zelfde werk nog twee latere lijsten, één van 1559 en één vermoedelijk nog latere met aanteekeningen gemaakt na 1641. Daarin worden Vrageren en Lichtenvoorde genoemd filiaalkerken van Grolle, Silvolde van Varseveld en de zonderlinge aanduiding: Hengell in des Herenbergland 1) in der Herschaft Borkelohe.

Op de oudste lijst vindt in de praepositura Sti Ludgeri vermeld een Rede en een Reede; in de lijst van 1559 volgen zij op elkander als Rhede, maar het tweede met de bijvoeging prope Bocholt, waar het ook op de kaart van Blaeu, met een huis van dien naam er bij, te vinden is. Het andere schijnt bedoeld in de lijst der parochiën van het aartsdekenaat Lichtenvoorde, als wordt aangeteekend: in de heerlijkheid Borkulo, Hulrod en Rheden.

Borkulo wordt op geen der lijsten gevonden, en toch behoorde het kerkelijk onder den bisschop van Münster. Het eerst komt de naam Borkulo voor in 1170. 2) Het slot kan niet

1) Ais Heerenbergland is bekend de heuvelkling van Silvolde tot Enghuizen. Deze behoorde niet tot de heerlijkheid Borculo, en nooit is een graaf van den Berg heer van Borculo geweest. Mogelijk zal men moeten lezen: Verseveld in des Heerenbergland. In der Herschaft Borkelohe: Hulrod, Rhede.

2) In Sloet's Oorkondenboek vindt men no. 95 bis, vermeld eene villa Borglo, maar dat Borglo was gelegen in Hameland, in het graafschap van Wichman anno 957, even als Burgila, Ruocnon en Sidram. Deze plaatsen zijn terug te vinden, in Borkel, (gem. Holten), Borgel bij Diepenveen, Rijssen en Beuseberg bij Holten en Suidloo onder Bathmen, alle plaatsen in het tegenwoordige Overijssel in het oude land van Deventer. In dezelfde oorkonde vindt men Grunlon opgegeven in de Veluwe, — zeer zeker was dat niet het thans bekende Groenlo of Grolle. Elders hebben wi[illegible] gezegd. Gorsel kan bedoeld zijn.

veel ouder geweest zijn, en het stadje is zeker jonger dan het slot. Het slot zal, denken wij, gebouwd zijn nabij een dorpje, waar reeds eene kerk bestond.

In 1059 (Sloet no. 173) worden vermeld een Rothe Reinzonis en een Rheten, onmiddellijk na elkander en in de buurt van Zutphen.

Ruurlo wordt niet gevonden vóór het begin der 14e eeuw. De kerk te Ruurlo stond onder den bisschop van Utrecht, misschien vroeger onder dien van Münster, en kan dan het Rothe Reinzonis zijn der oorkonde van 1059, het Hulrod der lijst.

Verder dan tot de Stever en de Vecht of uiterlijk de in deze uitstroomende Aa zal men de oostelijke grenzen van het land der Marsen wel niet mogen uitstrekken.

Tot mijn leedwezen schiet mij op dit oogenblik niets over dan te vermelden, wat anderen betreffende de gouen in dit gedeelte van Münster mededeelen.

Von Ledebur (Blicke S. 83) zegt, dat Boructra, Wironi, Tochingen, Syndision en Bentheim ten onrechte Münstersche gouen geacht zijn, en dat voor Münsterland nog overblijven Dreini, Bursibant, Scopingen en Hamaland Saxonicus.

Niesert zocht in het ambt Dulmen en het dekenaat Uppenbrame de gou Boructra, die echter bezuiden de Lippe lag, zooals Siebert aantoonde. Braem, de gou, grensde zuidelijk aan de Lippe, oostelijk aan Drini, noordelijk aan Scopingo, westelijk naar zijne opgaaf aan het door Von Ledebur geschrapte Tochingen; wij onderstellen ten onrechte, want meenen, dat Scopingo ongeveer beantwoordt aan het ambt Horstmar, waardoor tusschen dat ambt en het zoogenaamde Saksische Hameland van von Ledebur nog ruimte genoeg overblijft voor de gou Tochingen n. l. het geheele ambt Ahuis, onverminderd de mogelijkheid, dat een deel van dat ambt in het zuiden behoorde tot Braem, hetgeen de lijsten der dekenaten wel doen vermoeden. Von Ledebur verkeerde, met allen vóór en na hem, in eene dwaling betreffende het westelijkste gedeelte van het bisdom van Münster: niet Saksisch Hameland maar de Marsergou Ente. Het oppergraafschap van Bentheim heeft een deel uitgemaakt van de door von Ledebur erkende gou Bursibant. De naam Bentheim staat in verband met den naam dier gou en heeft niets te maken met Twente.

Münster (Menigerneford) en Ulna worden in het leven van den H. Ludgerus gezegd gelegen te zijn in de gou Sudergo.

Ente schijnt, wij merkten het reeds op, verdeeld te zijn geweest in twee ondergouen. In het Geographisch woordenboek van van der Aa, van 't welk de meeste artikels met groote nauwkeurigheid bewerkt zijn, vindt men dat Zelhem in 1085 vermeld wordt als gelegen in den pagus Westfrica. Het is te betreuren, dat de schrijvers dier artikelen nooit hunne bronnen opgaven; evenwel durven wij gerust aannemen, dat deze opgaaf juist is. Al hebben wij ons veel moeite getroost en veel tijd opgeofferd om de oorkonde te vinden, toch is ons dat niet mogen gelukken. Het ligt vóór de hand om naast een Westfrica een Oostfrica aan te nemen.

Eene verschrijving voor Westfala kan het moeilijk zijn en aan Westfrisia is niet te denken. Het woord frica of frisca duidt op pas ontgonnen, pas in cultuur gebracht land, welke naam voor eene ondergou van het vroeger woest liggende Ente zeker eens zeer gepast was. Wij meenen, dat de Slink de grens was tusschen beide fricas. In historischen tijd behoorde het grootste gedeelte tot het graafschap Loon, de rest tot het territorium van Borculo.

In den heidensch-Germaanschen tijd kende men in Westfalen geen gougraven. Daar heerschte marke- en hofrecht. De markerechter werd gekozen; hofrechter was de eigenaar van een hof, de grondheer. Hij sprak recht naar uitwijzing der oordeelvinders, niet willekeurig besliste hij over zijne onderhoorigen.

Men heeft wel eens betwijfeld, of in Westfalen, vóór de vereeniging met het H. R. rijk, wel gouverdeeling bestaan heeft. Later heeft men echter als zeker aangenomen, dat er vroeger wel degelijk gouen bestonden, maar dat ze door de Westfalen landen of dingspillen werden genoemd. Von Ledebur was dat gevoelen toegedaan en zegt, dat Karel de Groote aan de bestaande verdeeling een Frankisch kleed gaf. Bestonden reeds vóór de invoering van het christendom in Westfalen gouen of dingspillen, dan rijst de vraag, welke beteekenis zij hadden.

Tacitus maakt in zijn Germania geen gewag van graven, comites; ook de werkzaamheden der gograven waren van dien aard, dat men mag twijfelen, of ze vóór den tijd van Karel den Groote wel bestonden. De gograaf vertegenwoordigde het koninklijk gezag in rechtspleging en heerban. De Westfalen kenden geen appèl en hadden hunne eigene gezworene of erfelijke rechters, terwijl zij, even als alle Duitsche volken, hunne aanvoerders in den oorlog zelf kozen. De koning riep wel den

heerban op, maar hij vertegenwoordigde daarbij het volk, welks vrijheid hij handhaafde tegenover de edelen. Hij stond aan het hoofd der vrijen, de edelen aan dat hunner onderhoorigen. Eene gou was een landschap, een district. De betrekking van gou- of gograaf kwam tamelijk wel overeen met die van de latere vrederechters. In het Archiv für Geschichte und Alterthumskunde van Dr. Paul Wigand (Th. IV. S. 358) vindt men de rechten en de plichten van den gograaf naar een oud handschrift zoo duidelijk voorgesteld, dat verder alle twijfel omtrent een en ander onmogelijk is.

Het gericht werd bezet met boerrechters of markerechters en dingplichtigen, die het oordeel vonden. De gograaf werd door den koning, later door den landheer, aangesteld geheel in afwijking van het oude Saksische recht. Alle gezeten huislieden van een gogericht moesten vóór dat gericht verschijnen. Van het gogericht kon men appèlleeren op den palsgraaf. Het bestond, waar geen heerlijkheid was, want daar heerschte hofrecht, en ook niet in de vrije steden, die eigen recht bezaten; in de andere steden benoemde de landheer den judex.

Vóór de invoering van het christendom bestond echter in Westfalen het vrijgericht, waarover later, daar het eigenaardig Westfaalsch is, zal gesproken worden. De verhouding van den gograaf tot den vrijgraaf blijkt uit art. 23 van het door ons aangehaalde stuk in Wigand's Archiv. Wanneer iemand vóór den vrijstoel gedaagd was, moest hij die indaging bij den gograaf aangeven, opdat deze hem zou kunnen verhooren. Bij gebreke van dien zou de gedaagde 10 goudguldens boete betalen. De gograaf was bij dergelijke indaging waarschijnlijk niet op zijn gemak, want het vrije of veemgericht bemoeide zich voornamelijk met rechtsweigering en onrechtvaardige vonnissen van gograven, markerichters en hofheeren; in den vóórchristelijken tijd natuurlijk slechts met de rechtspleging van beide laatsgenoemden.

Vrijgraven bestonden nog in betrekkelijk laten tijd te Grickinglo (Vreden), Hombern (Op den Braem) in het ambt Horstmar en in de gerichten Ottenstein Ahaus, en van het Steenen Kruis in het ambt Ahaus. In het ambt Horstmar bestond een vrijstoel te Laar; in het kwartier van Zutphen een te Winterswijk. De vrijgraven schijnen zich niet aan een bepaald rechtsgebied gehouden te hebben, ten minste was dat het geval niet in latere tijden.

Nog een ander soort van graven bestonden in Westfalen, n. l. hansegraven. Sloet gaf in de Bijdragen voor Vad. Gesch. (IIIe reeks, 2de deel, bladz. 296) eene oorkonde van omstreeks het jaar 1200, waarbij de stad Dortmund verklaart, dat Borken een hansegraafschap in leen had van Dortmund. Onder dat graafschap behoorden de parochiën Alethen, Gronlo, Niethe, Ahcbergen, Winterswik, Vrethenen, Lon, Ramsdorpe, Vielen, Reenen, Huleteren, Lipperamesdorpe, Withem, Lembeke, Schrenbecke, Erbere, Rasvelde en Hervort.

Schottelius (De singularibus... juribus) geeft de volgende verklaring van een hansegraafschap: Aangezien op missen en jaarmarkten dikwijls twisten tusschen koopers en verkoopers ontstaan, werd op koninklijk gezag een gericht ingesteld, aan welks hoofd een graaf stond, die onder 's koningsbanrecht sprak en misdaden en overtredingen strafte, zorgde voor 't veilig komen en gaan der kooplieden, munt, disschen en kramen bepaalde en de tollen en andere belastingen op den handel inde en aan den fiscus verantwoordde.

Keizer Frederik II gaf aan Regensburg het privilegie, dat de burgers zelf een hansegraaf mochten kiezen.

De hansegraaf was derhalve een marktmeester en ontvanger met rechtsmacht. De oordeelvinders werden door de kooplieden benoemd, zoolang de hansegraaf een koninklijk ambtenaar was. Nadat steden gelijk Dortmund en Regensburg het recht verkregen hadden een hansegraaf te benoemen en zelfs andere steden met hansegraafschappen te beleenen, verviel de instelling. Het gezag ontbrak, dat een zelfstandig bestaan verzekerde. De gewone erfelijke graven zijn met der tijd uit de grondheeren (dynasten) ontsproten.

De landen of gouen waren onderverdeeld in marken (gronden in gemeenschappelijk bezit van gewaarden, d. i. in de marken gezeten personen) en hoven. -Later kwamen dorpen en heerlijkheden. Na de inlijving van Ente bij Gelderland was het verdeeld in het drostambt van Zutphen, waarover de graaf, later hertog, alle rechtgebied bezat, en de heerlijkheden Borculo, Lichtenvoorde en Wisch. Anholt onttrok zich aan de suzereiniteit van Gelre. Behalve in de steden Borculo, Groenlo, Lichtenvoorde en Bredevoort bestond in geen der andere parochiën eenig zelfstandig bestuur.

ROMEINEN EN ISTAEVONES.

(Westfalen.)

Terwijl Caesar in Gallië bezig was te vuur en te zwaard, met geweld en list, het gezag der Romeinen uit te breiden en te bevestigen, werden in Midden-Duitschland twee volkstammen, de Tencteren en Usipeten, door Sueven uit hunne landen verdreven. Von Ledebur meent, dat de Tencteren oorspronkelijk gewoond hebben in Engergou en de Usipeten aan de Visper in Rheingou. Beide volken waren ongetwijfeld van ouds naburen, want zij deelden dezelfde lotgevallen, en als men op den klank der woorden mocht afgaan, zoude men kunnen aannemen, dat de Usipeten woonden in de aan de Vispergou grenzende Westergou. Dit is zeker, dat hunne vroegere woonplaatsen voor een groot gedeelte in een vlak en niet in een bergachtig land gelegen waren, want Caesar vermeldt, dat hunne troepen voor een aanzienlijk gedeelte bestonden uit voortreffelijke ruiters.

Na gedurende drie jaren door Germanië te hebben rondgezocht naar nieuwe woonplaatsen kwamen zij aan den Rijn, waar de Menapiërs nog land bezaten op den rechter oever. Zij verdreven deze van daar, uit het land tusschen de splitsing van den Rijn en de Roer. Caesar, die zelf met de uiterste strengheid de Menapiërs beoorloogde, bemoeide zich niet met het verlies, dat deze op den rechter Rijnoever leden, maar toen Tencteren en Usipeten over den Rijn trokken en voortdrongen tot aan, ja zelfs over de Maas, trok hij tegen hen op. Het kwam in het jaar 55 v. Chr. tot een gevecht, waarin de beide verbonden volken eene vreeselijke nederlaag leden. Er is ons op dit oogenblik weinig aan gelegen, waar de slag plaats had. Napoleon III wees de Gocherheide aan. Caesar zegt, dat zijne ruiterij de vluchtelingen vervolgde tot de samenvloeiing van Rijn en Maas. Misschien zal men daaruit moeten verstaan tot daar, waar de Rijn een tak afgeeft, die met de Maas samenvloeit.

Een gedeelte der ruiterij van Usipeten en Tencteren was niet in dezen slag tegenwoordig, maar over de Maas bij de Ambivariten gaan fourageeren. Zij vonden gelegenheid om, zonder dat zij met Caesar in aanraking kwamen, over den Rijn terug te trekken en bescherming te vinden bij de Sicambren. Zij gingen derhalve hooger op over de rivier, dan de aan Caesar's slachting ontkomenen. Caesar had eenigen, die

hij tamelijk verraderlijk vóór den slag in handen had gekregen, onder zijne soldaten opgenomen en eischte nu van de Sicambren de ontkomen ruiters op, want hij kon zulke onversaagde krijgers best gebruiken; maar de Sicambren weigerden de uitlevering.

Van de Overrijnsche volken hadden alleen de Ubiërs de vriendschap der Romeinen gezocht, omdat ook zij veel last hadden van de Sueven. Om hun te hulp te komen en de Sicambren te tuchtigen, besloot Caesar over den Rijn een veldtocht te ondernemen. Hij sloeg een brug over die rivier in het land der Ubiërs (bij Bonn) en trok van daar eerst linksaf in het land der Sicambren, dat hij verwoestte, daar zij hem geen slag durfden leveren; daarop trok hij terug naar de Ubiërs en wendde zich vervolgens zuidwaarts tegen de Sueven, die ook in bosschen en bergen de wijk namen. Na tien dagen keerde hij terug op den linker oever. Later toog hij nog eens over den Rijn (bij Neuwied), maar had ook nu geene overwinningen te melden, doch wij vernemen, dat de Sueven grensden aan de Cherusken, gescheiden door de Silva Bacenis (de Harz? Thuringerwald? Spessart?).

Voor ons zijn deze gebeurtenissen schijnbaar van niet meer belang, dan dat wij er door in kennis worden gesteld met de woonplaatsen van een paar Overrijnsche volken in Caesar's tijd. Het terugdrijven der Tencteren en Usipeten heeft echter gevolgen gehad, die ook van invloed waren op ons land.

Wij hebben gezien, dat Tencteren en Usipeten de landen der Menapiërs op den rechter Rijnoever veroverden. Zij hebben zich daar gevestigd, maar daar het land, dat door de Usipeten verkregen was tusschen Rijn en Lippe, zeer beperkt zijnde hun althans na eenigen tijd geen voldoend onderhoud kon verschaffen, moet een gedeelte genoodzaakt zijn geweest elders naar eene woonplaats om te zien. Splitsingen van stammen waren niet zeldzaam: wij zullen daarvan in het vervolg talrijke voorbeelden kunnen aanwijzen. Trouwens verdeeling van stammen is eene even natuurlijke zaak als scheiding van families.

Caesar verliet in het begin van het jaar 49 v. Chr. Gallie. Hij heeft zijne oorlogen aldaar zelf beschreven tot aan het einde van het jaar 52. Hirtius Pansa gaf in het achtste boek der Commentariën een overzicht van wat onder Caesar's hoofdleiding gedurende de laatste drie jaren is verricht. De gebeurtenissen van het jaar 51 beschrijft hij nog al uitvoerig, over die van 50

zegt hij, dat ze niet veel te beteekenen hadden. Voor den Romein zeker niet, want deze werd hoofdzakelijk aangetrokken door de groote gebeurtenissen in zijn eigen vaderland.

Caesar maakt nergens gewag van de Batavieren; toch waren Batavieren in den slag van Pharsalus (49 v. Chr.) in zijn leger, ja zelfs Chauken, die door Lucanus Cayci genoemd worden, daar hij ter wille van de versmaat dien vorm beter kon gebruiken dan de gewone Chauci, die — en dat verdient hier bijzondere vermelding — van den oever van den Rijn afkomstig waren. Alzoo waren deze Cayci lieden uit de Veluwe. (Lucan. Pharsaliae Lib. I. 453—460.)

Wij zouden genegen zijn de vermelding dezer hulptroepen eene dichterlijke vrijheid te achten, werd zij niet nog al krachtig bevestigd door Dio Cassius (lib. LV. c. 24), die zegt, dat te Rome aanwezig waren tien duizend lijfwachten, „verdeeld in tien afdeelingen en zes duizend stadsbewakers in vier benden verdeeld en ook vreemde, uitgelezen ruiters, die Batavi genoemd werden naar de Batauwe, 't welk een eiland is in den Rijn, omdat zij de beste ruiters zijn, maar ik ken hun aantal niet, noch dat der oude getrouwen. Hij (Octavianus) begon hen te gebruiken en behield ze, toen zij de veteranen des vaders (Caesar) ten tweeden male tegen Antonius opriepen." Dat was in het jaar 30 n. Chr. De Batauwers in Romeinschen dienst schijnen derhalve toen te of bij Rome in garnizoen gelegen te hebben.

De Batavieren waren alzoo ten tijde van Caesar, vóór den den slag bij Pharsalus, bondgenooten en vrienden der Romeinen geworden en met hen de Veluwsche Chauken. Wij hebben elders als onze meening geuit, dat de Batavieren door het sluiten van vriendschap met de Romeinen vergunning verwierven zich in het land tusschen Maas, Rijn en Waal, waaruit Menapiërs verdreven werden, te vestigen. Dat kan al heel spoedig na de nederlaag van Tencteren en Usipeten geschied zijn. Tubanten hebben zich meester gemaakt van Salland, dat door Chamaven bewoond werd, van de Hunnepe tot de zee, en mogelijk zelfs van het noordelijk gedeelte der Veluwe, nadat de Chamaven bij Wapenvelde door hen geslagen waren. Door het aannemen van deze conjectuur wordt het verklaarbaar, dat in oostelijk Salland en een noordelijk deel der Veluwe, een, zooals taalgeleerden zeggen, saksisch dialect gesproken wordt en in de rest der Veluwe een frankisch.

De verdreven Chamaven moesten een heenkomen zoeken. Zij waren toen zeker machtiger dan de Batavieren en drongen deze uit de Veluwe. Onder deze omstandigheden namen de Batavieren hunne toevlucht tot de Romeinen, die hun het bezetten van nieuwe landen toestonden en tevens de Chauken in de Veluwe tot vrienden wisten te maken.

De Usipeten hadden zich moeten vergenoegen met eenig aan de Menapiërs ontnomen land. Van dezelfde duitsche afkomst als de Marsen, hadden zij veeleer hulp van deze te verwachten dan vijandige gezindheid. De wederzijdsche verstandhouding tusschen de beide buren zal derhalve vrij vredelievend geweest zijn. Beide volken zullen tot grens gehad hebben den IJssel van even beneden Anholt tot Ringelberg en van daar door het bosch 1) naar Drevenack of een ander punt aan de Lippe. De Tubanten waren stamverwant aan beide volken. Zij komen dan ook later samen verbonden voor als vijanden der Romeinen.

Nadat Caesar zijn best gedaan had om door eene verzoenende politiek zijne vroegere strengheid in Gallië te doen vergeten, vertrok hij voor goed naar Rome, terwijl hij C. Trebonius in België en C. Fabius in het land der Aeduërs, ieder aan het hoofd van vier legioenen, achterliet. Tot aan zijn dood (44 v. Chr.) bleven de Gallen rustig en braken de Germanen den vrede niet.

In het jaar 39 of 37 vóór onze jaartelling trok Agrippa, de veldheer van Octavianus, nadat hij opstanden in het Keltische en Belgische Gallië bedwongen had, weer eens over den Rijn tegen de Sueven, die een inval in Gallië gedaan hadden en gaf den Ubiërs, die zich tegen dat volk niet konden handhaven, een woonplaats op den linker oever. Zoo ontstond de Colonia Agrippina, thans Keulen. Verder weten wij niets van zijne verrichtingen in of tegen Germanië. De overgang had vermoedelijk bij Neuwied plaats, waar Caesar zijn tweede brug zal geslagen hebben. Suetonius (D. Oct. Augustus c. 21) zegt, dat hij de Germanen tot over de Elbe terugdreef en dat hij Sueven en Sicambren, — namelijk de betrekkelijk weinigen, die zich aan hem hadden overgegeven, — in Gallië opnam; van overplaatsing der Ubiërs spreekt Suetonius niet, en toch had die plaats, daar heeft nog niemand aan getwijfeld. Omstreeks het jaar 34 v. Chr. dreef Agrippa de in Gallië gevallen Sueven over den Rijn terug.

1) Op de kaart van den Rijnloop in Blaeu's atlas der Nederlanden is een zwaar bosch aldaar afgeteekend.

Den 17 Januari 27 v. Ch. nam Octavianius den naam aan van Augustus, en begaf zich naar Gallië en bleef daar geruimen tijd (Dio lib. LIII c. 22), waar hij het inwendig bestuur regelde. In het volgende jaar noodzaakte hem echter een opstand in Spanje daarheen te gaan. In dien tijd trok de door hem achtergelaten veldheer Marcus Vicinius over den Rijn om eenige Germaansche stammen te tuchtigen, die ettelijke Romeinsche handelaren in hun land vermoord hadden. Dio (c. 26) noemt die Germanen niet. Daarna geraakte Gallië weer in opschudding en deden Germanen invallen. In het jaar 19 werd Agrippa weder naar Gallië gezonden, die op een en ander orde stelde.

Drie jaren later, alzoo in 17, drongen de Sicambren, Usipeten en Tencteren, in wier landen de Romeinsche kooplieden (zoo even vermeld) vroeger vermoord waren (Dio LIV c. 10) weder eens over den Rijn. De legaat Lollius, die over niet veel troepen te beschikken had, zond het vijfde legioen tegen hen, doch dit werd geslagen en verloor zelfs den adelaar. In het volgende jaar trok Augustus zelf naar den Rijn (Dio LIV c. 19). Hij zou de Sicambren genoodzaakt hebben gijzelaars te geven; dat gebeurde wel niet zonder slag of stoot. Het voornaamste, dat wij van zijn daden in de buurt van ons land weten, is, dat hij tegenover de Lippe eene legerplaats voor twee legioenen bouwde om de Germanen (hier: Sicambren, Usipeten en Tencteren) in toom te houden (Tacit. Hist. IV c. 23). Deze legerplaats is later bekend als Castra vetera, welken naam zij niet kan gedragen hebben, toen zij nog nieuw was, maar dien zij later heeft ontvangen, nadat in het jaar 4 na Christus eene nieuwe legerplaats aan de Lippe gebouwd was. Wij vermoeden, dat de oude legerplaats Gessoria of Gaesoria was, 'twelk wij later zullen vermeld vinden.

Augustus hield zich verder in Gallië bezig met versterking van het Romeinsche gezag, verbetering van wegen en verdere voorbereidselen tot verovering van Duitschland. In het jaar 13 keerde hij naar Rome terug.

Eenigen zijn van meening, dat gedurende zijn verblijf in Gallië een aanvang werd gemaakt met de afdamming van de Waal en de noordelijke Rijntak (IJssel) bevaarbaar werd gemaakt, aangezien Drusus dit laatstgenoemde werk niet in den tijd van één of anderhalf jaar heeft kunnen tot stand brengen.

Augustus toch had de uitvoering der ontworpen ondernemingen tegen de Germanen opgedragen aan zijn schoonzoon

Claudius Drusus, den broeder van Tiberius Nero (Vell. Paterc. II c. 97). Nauwelijks was Augustus vertrokken, of de Sicambren en hunne bondgenoten, de Usipeten en Tencteren, trokken weder over den Rijn. Drusus was echter in staat dien inval af te slaan en hen in hun eigen land op te zoeken. Hij viel in het land der Usipeten (Dio Cassius LIV c. 32) en vervolgens over de Lippe 1) in dat der Sicambren. Daarna voer hij door den nieuwen waterweg naar de Noordzee, sloot een verbond met de Friezen en voer verder naar het land der Chauken. Daar strandde zijn vloot, hij geraakte in groot gevaar, maar werd door de Friezen geholpen om de schepen vlot te maken.

Men leest in het Supplement op Livius 2), dat onbekendheid met de open zee hem terughield verder te varen, maar dat hij op de rivier de Ems de Bructeren sloeg, die alzoo toen een bevaarbaar benedengedeelte der Ems bezaten, dat Drusus daarna door ontzaglijk groote meeren naar het land der Chauken trok en daar zijne vloot in gevaar kwam, waaruit hij door de Friezen gered werd, die, hoewel pas bondgenooten geworden, als voetvolk bij deze expeditie tegenwoordig waren.

Livius zegt vervolgens, dat in het jaar 11 v. Chr. Drusus weder over den Rijn trok en in het land der Usipeten en Tencteren viel en het niet verliet, voordat zij hunne woestheid afgelegd hebbende zijne vredesvoorwaarden hadden aangenomen. Daarna is hij, nadat hij een brug over de Lippe geslagen had, door het land der Sicambren tot aan de grenzen der Cherusken en de Weser doorgedrongen. De Sicambren hadden op dat oogenblik hunne troepen tegen de Catten gezonden. Dat begunstigde zijn tocht en hij zou over de Weser getrokken zijn, als de naderende winter het niet belet had. De terugtocht was niet zoo gemakkelijk, want de Germanen hadden op daartoe

---

1) Opmerkelijk is het, dat de Roer nergens door een Romeinschen schrijver vermeld wordt. Verwarden zij misschien beide rivieren? Ik zou genegen zijn aan te nemen, dat de Usipeten en Tencteren woonden beneden de Roer en de Sicambren dan die rivier hooger op; de Usipeten in het latere Kleefschland (rechter Rijnoever), de Tencteren hooger en tusschen Lippe en Roer tot het latere hertogdom Westfalen.

2) Het Supplementum is geschreven door J. Freinsheim (geb. 16 Nov. 1608 te Ulm, overl. 30 Oct. 1660 te Heidelberg). Het is opgenomen achter Livius werken in de editio in usum Delphini, en is een uitstekende compilatie uit schrijvers, die òf ten tijde òf zoo kort mogelijk na de gebeurtenissen geleefd hebben. Freinsheim heeft geredigeerd wat hij vond en geeft niet eigen inzichten of denkbeelden.

geschikte plaatsen hinderlagen gelegd. Bij Arbalo verkeerde zijn leger, dat zich in engten en bosschen bevond, in groot gevaar vernield te worden. Maar de vijanden waren overmoedig: zij waanden zich zoo zeker van de overwinning, dat ze zonder orde of tucht toeliepen om te plunderen, en werden daardoor met groot verlies afgeslagen. Op zijne beurt hen minachtende, bouwde Drusus twee kasteelen, één, waar de Lippe en Alisa samenvloeien en één ander in het land der Catten aan den oever van den Rijn of op denzelfden kant van den Rijn.

In laten herfst keerde Drusus naar Rome terug, waar hij de eer van een triumph genoot. Daarna kwam hij weder naar den Rijn, want de Catten hadden zich niet alleen met de Sicambren verzoend, maar zelfs verbonden. Drusus kon hen bedwingen.

Het laatste jaar van Drusus' leven was wel het roemrijkste, wat eerbewijzingen en krijgsbedrijven betreft. Ten aanzien van laatstgenoemde zijn de berichten niet heel duidelijk. Hij overwon de verbonden Cherusken, Sueven en Sicambren en verwoestte het land tusschen Weser en Elbe. Strabo zegt (VII c. 71), dat hij de Chauken overwonnen hebbende, toen hij naar den Rijn wilde terugkeeren, in hun land stierf in een castra aestiva (kamp), daarna Scelerata geheeten.

Eenigen, o. a de groote Mommsen 1) meenen, dat Drusus op zijn terugweg van de Elbe naar de Saale, en vandaar naar de Weser, in de nabijheid dier rivier met zijn paard stortte, en tengevolge van dien val stierf (14 Sept. 8 v. Chr.) na een lijden van dertig dagen.

De door Mommsen bedoelde Saale is de Saksische of Thuringsche, maar het is niet aan te nemen, dat Drusus zoover in Duitschland is doorgedrongen, tot op meer dan honderd uren van den Rijn in vijandelijk land. De Frankische Saale kan door Strabo niet bedoeld zijn: deze liep uit in de Main, en Drusus voerde niet daar, maar in Noord-Duitschland oorlog.

Von Veith (Das Römische Köln. S. 22) neemt aan, dat Drusus in het jaar 9 v. Chr. twee tochten ondernomen heeft, één in de streek der Kinzig, den anderen van Vetera uit naar de Elbe en dat de noodlottige val bij den Elterberg zou hebben plaats gehad.

---

1) Aangehaald door J. Asbach, Jahrbücher des Ver. v. Alterthumfr. im Rheinlande, Heft LXXXV. (1888.)

De veldtocht van Drusus in dat jaar is, zal men de verschillende berichten vereenigen, uitgegaan van Castra Vetera; van daar trok hij naar Aliso. Waar hij Cherusken, Sueven en Sicambren sloeg is onbekend, maar als hij daarna zijn veldtocht niet eindigde, is hij noordwaarts getrokken naar het land der Chauken en is van daar, van den oever der Weser, door bevriend land, door de Nederlanden, naar den Rijn terug willen trekken, want het blijkt, dat hij zwaarmoedig gestemd was en derhalve hoe eer hoe liever eenigen tijd rust wilde nemen. Het ongeluk is hem zeker niet bij Elten overkomen: hij stierf niet in een castellum, maar in eene castra aestiva, een kamp, dat tamelijk groot moet geweest zijn, als hij namelijk alle troepen der expeditie tot zoo ver bijeen gehouden had, maar dat zeker geen zware verdedigingswerken bezat, die eeuwen konden verduren.

Drusus had in Germanië groote dingen gedaan. Hij had zegevierend oorlogen gevoerd tegen Usipeten, Tencteren, Sicambren, Catten, Marcomannen, Sueven en Chauken, maar, zoover wij weten, niet tegen Bructeren, Marsen en Tubanten. Aan de Lippe heeft hij Aliso gesticht.

De geleerden zijn het oneens, waar Aliso moet gezocht worden. Wij zullen die verschillende meeningen niet wedergeven of bespreken. Aannemelijk schijnt de stelling van M. F. Esselen (Das Römische Kastell Aliso, Hannover 1875), die zich voor Hamm aan Lippe en Ahse verklaart. Van Hamm bestonden landweeren op beide oevers der Lippe, die zich niet verder oostwaarts uitstrekten en tot daar was de Lippe naar beneden bevaarbaar, thans tot Lippstadt, maar door kunstwerken. 1)

Hij begon met den aanleg van een afdamming der Waal, die het water van den Rijn uit de Waal moest keeren, opdat het in den midden- en noorder Rijntak zou afvloeien; zijn werk zal bestaan hebben in eene normaliseering der rivier.

Het openstellen eener vaart uit den Rijn naar den kant der tegenwoordige Zuiderzee was voor de Romeinen nutteloos, als het verkeer daarop niet veilig was; het vereischte alzoo verzekering van het Romeinsche gezag op beide oevers. Van de eerste splitsing af tot den nieuwen IJssel woonden op den linker oever Batavieren, op den rechter Chauken, reeds sedert Caesar's

---

1) Carl Christ betoogt, meest op taalkundige gronden, dat Aliso lag bij Bocke (Ringboke) in Paderborn, waar volgens hem de Lippe bevaarbaar werd. Voor ons doel is de juiste ligging dier vesting te weten van geringe beteekenis.

tijd bevriende volken. Op de oevers van den IJssel tot aan de zee heeten die Chauken Chamaven. Dat is wel zeker. Wij onderstelden, dat de Veluwsche Noordgou en Salland eens door Tubanten bezet waren, maar ongetwijfeld waren bij de verovering vele Chamaven in het land gebleven, die in ondergeschikten toestand verkeerden. De voorbeelden bestaan, dat het overwonnen volk in opstand kwam en de rollen omkeerde. De overwinningen van Drusus en zijne verschijning aan den IJssel moeten den Chamaven moed gegeven hebben, zoodat zij met of zonder hulp der Romeinen het juk afschudden en weder meesters in hun oud vaderland werden. Daar de veroveraars van Salland afgescheiden waren van hunne stamverwanten, de in Twente achtergebleven Tubanten, kan dit alles geschied zijn zonder inmenging van deze, die het overigens raadzaam achtten, al was het met leede oogen, deze revolutie lijdzaam aan te zien.

Drusus bouwde tot beveiliging van den Rijn meer dan vijftig kasteelen en sloeg bij Bonn en Gessoriacum of Caesoriacum bruggen over die rivier. In de editie ad usum Delphini vinden wij verscheidene lezingen betreffende laatstgenoemde plaats; Asbach (Jahrbücher LXXXV. 28), geeft in eene noot, waarin hij Florus IV c. 12130 aanhaalt, Caesoriacum, welke mogelijk de juiste is, en waaruit dan zou blijken, dat in Drusus' tijd dit nog de naam was van het later beroemde Castra Vetera.

Aan den IJssel zijn van Romeinsche stichting zeker Anholt en Doesburg — mogelijk waren Borg (Wisch) en Doetinchem mindere posten. Verderop komen in aanmerking Zutphen en Deventer. Lager valt slechts te gissen. Doesburg komt bij Ptolomaeus voor als Asciburgum; te Drempt bij Doesburg zijn Romeinsche oudheden gevonden, die het vroeger verblijf van Romeinen bevestigen. Door denzelfden geograaf vindt men ter plaatse, waar thans Deventer ligt, aangegeven Nabalia en van daar liep een weg naar het noorden door Drente naar Groningerland.

Flevum heette bij de Romeinen de mond van den noorder Rijntak. Pomponius Mela vermeldt slechts twee takken van den Rijn, dien, welke zijn naam behóudt, en den noordelijken tak, onzen IJssel. Deze heeft nooit Flevum geheeten, maar vermoedelijk al zeer lang Sale of Isale. Sommigen meenen, dat dit beteekent Wilgenrivier. 't Kan ook zijn: Ee-syl = waterloop, vliet.

Door het bouwen eener IJssellinie werd werkelijk West-

Nederland afgesloten van het oostelijk gedeelte. Het schijnt, dat Drusus door verdragen de bewesten den IJssel en Flevo wonende volken genoopt heeft zich, op het voorbeeld der Batavieren, aan te sluiten. Uitgebreide streken waren daar toen nog onbewoond.

Drusus is (9 v. Chr.) gestorven in de armen van zijn broeder Tiberius, die op het vernemen van zijn ongeluk tot hem gekomen was en na hem het opperbevel hier te lande aanvaardde.

Tiberius zette volgens Vellerius Paterculus (II, 91) de onderwerping van Germanië voort, maar op vredelievende wijze. Hij zou bijna geheel Germanië zonder het verlies van één enkel man schatplichtig gemaakt hebben, maar de knevelarijen en slechte zeden der Romeinen bedierven alles.

Volgde Tiberius een andere politiek dan zijn broeder Drusus, als ingenieur zette hij diens werkzaamheden voort. Vermoedelijk heeft Drusus reeds een aan weerszijden door landweeren beschutten weg van de Lippe bij Gahlen op den linkeroever tot Hamm aangelegd. Van Gahlen, waar alzoo een brug zal gelegd zijn, liep de landweer van Tiberius op den rechter Rijnoever naar Holten en verder.

Deze landweeren waren voortzettingen van die, welke zuidelijk van de stad Emmerik begon, in een halven boog de Hetter tot aan het Motmeer omgaf en door een tweeden boog het Millinger broek. Deze landweer vormt nog een gedeelte der Nederlandsch-Pruisische grenzen. Verder bereikt zij den IJssel en vergezelt dien op den linkeroever tot ten oosten van Haminkeln en Schermbeek, waar zij zich splitst in de reeds vermelde landweer bezuiden de Lippe en eene op den rechter oever over Schermbeek en Halteren naar Aliso en, volgens Fahne, verder tot Lippstadt.

Von Veith gaf (Jahrb. Ver. Alt. im Rheinland LXXXIV) eene nauwkeurige beschrijving met kaart van den Romeinschen grenswal op den rechter Lippeoever. Volgens hem, die alles zelf ter plaatse onderzocht, verliet de wal bewesten Schermbeek de Lippe en liep in noordelijke richting naar Borken, vandaar oostelijk naar Dulmen en verder over Sythen en Halteren weder naar de Lippe, waardoor eene oppervlakte van negen Duitsche mijlen wordt afgesloten, welke hij voor eene versterkte legerplaats houdt, die door Tiberius gebouwd is.

Boven is gezegd, dat de limes (landweer) liep van Emmerik naar den IJssel. Zij naderde die rivier bij IJsselburg en werd

dan in zuidoostelijke richting voortgezet. Volgens von Veith bestond van IJsselburg een westelijke tak naar Anholt; wij vinden nergens, dat eenig onderzoek is gedaan, of nog eene voortzetting van die lijn bestaat.

Van Aalten over Halle naar Hengelo loopt echter een oude, bijna lijnrechte weg, waarvan een gedeelte tusschen Aalten en Halle de oude landweer heet. Daar in Hengelo een hoekpunt lag der IJsselgou, vermoed ik, dat de landweer hier ongeveer op de grenzen dier gou geloopen heeft; van Hengelo verder naar Westervlier. Van IJsselburg naar Aalten teekende von Veith een ouden landweg, die daar eenen anderen ontving van Doetinchem over Varseveld en verder voortliep over Winterswijk, Vreden en Ahaus naar Rheine. Van Elten teekende hij een weg over 's Heerenberg, Terborg en Varseveld naar Groenlo en verder noordwaarts. Een Romeinsche heerbaan liep volgens hem van Capellen, in bijna rechte lijn, naar Borken en vandaar over Coesfeld naar Münster en een andere door de door hem onderstelde legerplaats van Tiberius naar Dulmen; van Borken een in dadelijk oostelijke richting naar Senden. In dien weg tusschen Hellerman en Meifeld teekende hij aan Pontes longi (houten brugwegen) door den moerasgrond.

De op Duitschen bodem gevondene grenswallen waren ten deele wezenlijke verdedigingswerken, die op Nederlandsch grondgebied bewesten Anholt zeer zeker niet, en het is derhalve niet te verwonderen, dat zij in den loop van een paar duizend jaren geheel verdwenen zijn of, waar er nog overblijfselen van mogen bestaan, de aandacht er niet door getrokken wordt. Zij behoefden ook niet zoo sterk te zijn, want hier waren voorwerken of enkel afscheidingswallen noodig. Achter deze lagen de vestingen der IJssellinie en van deze tot den Rijn woonden bevriende volken, op wier trouw de Romeinen zich verlaten konden. Daarbij stonden de Veluwe en Betuwe aan dien kant zeer weinig bloot aan invallen. Voor een vijand was er niet veel te halen dan bebloede koppen. Door de Lijmers heeft nooit het krijgspad geloopen en uit Duitschland naar de Veluwe bestond er alleen gevaar voor het vak tusschen Doesburg en Zutphen. Altijd zijn invallen in dat vak geschied, nergens anders, en vermoedelijk bestond er een Romeinsch kamp (castra aestiva) b.v. bij Soeren (castra sceterata?). Voor Salland waren Regge en Vecht voldoende grensafscheidingen en geene andere noodig.

Velleius Paterculus zegt (II. 105), dat Tiberius de Canine-

faten, Attuariërs en Bructeren onderwierp, de Cherusken aannam, deze alzoo zonder oorlog, en over de Weser in verder gelegen streken doordrong. Ten deele liet bij deze daden verrichten door Sextus Saturnius; tegen den winter reisde hij zelf naar Rome (5 v. Chr.) en keerde in de lente van het volgende jaar naar Germanië terug, waar hij de troepen midden in het land aan het hoofd der rivier de Lippe 1) het winterleger had laten betrekken, naar von Veith meent, in het door hem onderstelde kamp bezuiden Coesfeld, en hoewel daarop wel kan toegepast worden „in het midden van het land", past daarop niet de uitdrukking „ad caput fluminis Lupiae", want dat kamp lag noch aan den oorsprong, noch aan den mond der Lippe (caput kan in beide beteekenissen verklaard worden), maar ongeveer aan het midden van de lengte dier rivier. Deze winterlegerplaats van Tiberius zal derhalve moeten gezocht worden òf in het Paderbornsche òf bij Wesel òf bij Xanten.

De door von Veith met zooveel zorg en nauwgezetheid nagespoorde omwalling bij Coesfeld is, naar wij meenen, later gemaakt en wel door Germanicus. Wij zullen te zijner plaatse daarvoor onze gronden blootleggen.

Den volgenden zomer trok, volgens Vell. Paterculus, die zelf de veldtochten bijwoonde, Tiberius geheel Germanië door, volken, die nog nauwelijks bij naam bekend waren, onderwerpende. Aan hem onderwierpen zich ook Chaukische stammen; Longobarden, Semnonen en Hermunduren op beide oevers der Elbe, maakten met de macht der Romeinen kennis en de Marcomannen werden binnen de spheer van den Romeinschen invloed gebracht. Zijne overige oorlogen werden ver van onze grenzen gevoerd. In de pontes longi, die aan Tiberius worden toegeschreven, vindt men mogelijk eene aanwijzing van de wegen, die hij een paar malen gevolgd heeft. Over die veenbruggen later.

Tacitus (Ann. XII. 39) vermeldt, dat het bijna vernielde volk der Sicambren naar den linker Rijnoever werd overgebracht, Suetonius (Aug. c. 21), dat Sueven en Sicambren, die zich

---

1) Velleius zou geschreven hebben, „ad caput Juliae fluminis", en daar geen rivier van dien naam in Duitschland beter bekend is, is door Lipsius dit Juliae in Lippiae veranderd, welke lezing in alle uitgaven is gevolgd. Esselen (Gesch. der Sigambren, S. 123) beweert, dat het Fuldae moet zijn; v. Ledebur noemt de Glenne, Heeremann van Zuydwyck dacht de legerplaats terug te vinden in Marsburg a/d Diemel.

overgegeven hadden, naar Gallië werden verplaatst en (Tiberius 9), dat Tiberius 40.000 Germanen plaatste in landen nabij den Rijn op den linker oever; Eutropius (VII, 9), dat hij 40.000 krijgsgevangen Germanen daarheen overbracht; Strabo zegt (VII, I): „Van de daar (op den rechter Rijnoever) wonende stammen hebben de Romeinen eenige naar Gallië verplaatst, andere, zooals de Marsen, togen verder het land in, eenige weinige bleven, onder deze een gedeelte der Sicambren".

Dit alles zal hebben plaats gehad in het jaar 7 of 6 v. Chr.

De reden dezer overplaatsing zal moeten gezocht worden in den aanleg der limites en de daarmede gepaard gaande ontvolking van het terrein tusschen den grenswal en de daarachter liggende rivier, met bestemming tot agri decumates, tiend- of rijksgronden.

De Sicambren werden geplaatst in landen vroeger door Menapiërs bewoond, bezuiden de Niers en Sonsbeek tusschen de Batavieren en Ubiërs. Eenigen hebben Sueven veranderd in Ubiërs, maar daar het grootst gedeelte der agri-decumates in het land der Sueven lag, is ongetwijfeld de lezing Sueven goed.

Uit het bericht van Strabo volgt niet, dat de Marsen een nieuw vaderland opzochten. Er is geen reden om te onderstellen, dat zij vóór Tiberius' maatregel zuidelijker of in een ander land, nader bij den Rijn, woonden. Tiberius duldde niet, dat die Marsen, die tusschen den limes en IJssel en Lippe woonden, daar bleven. Hun zal de keus gelaten zijn Germanië te verlaten of elders in hun eigen land zich te vestigen. Daar waren toen nog bosschen en vlakten genoeg om hen te bergen, als hunne stamgenooten hun gedeelten van hunne markegronden wilden afstaan en daardoor gelegenheid geven weder eigen marken en hoven te stichten. Maar zij vergaten daar niet den last en het nadeel, die de Romeinen hun hadden veroorzaakt en toonden dat welhaast. 1)

Toen Tiberius Germanië verliet, was dat uitgebreide land schijnbaar rustig en aan de Romeinen voor goed onderworpen. De listige staatkunde van Tiberius bevorderde de reeds bestaande oneenigheid tusschen edelen en vrijen, dat is de aanzienlijken, die bijzonder grondeigendom bezaten, en hen, die eigenaren waren

1) Het is mogelijk, dat de bij Plinius tusschen Helium en Flevum vermelde Marsen en Toscen van door de Romeinen uit het land der Istaevonen verplaatste grensbewoners afkomstig waren. Zij kunnen echter reeds vroeger, onder Agrippa of Drusus, daarheen verhuisd zijn.

van het onverdeelde land in de marken. Deze vormden het volk en hoewel de markeinrichting geheel democratisch was, erkenden zij het gezag des konings. Deze was hun beschermer en stond met hen tegenover den adel, die er op uit was de markegronden aan zich te trekken en daardoor de vrijen tot hoorigen te maken.

Karel de Groote trachtte door het invoeren van het leenstelsel den adel afhankelijk te maken van de kroon. Er ontstond na hem, naast enkele edellieden in het bezit van allodiale goederen, een leen- en ambtsadel, die op den duur even gevaarlijk werd voor de algemeene vrijheid als de vroegere Germaansche adel en dit nog meer werd toen koningen, hunne roeping en reden van bestaan vergetende, zich van het volk afkeerden en hun steun zochten bij den nieuwen adel.

De Romeinen zagen met genoegen de worsteling tusschen adel en gemeente, want met de eendracht verviel de kracht. Zij begunstigden den adel, die van zijn kant tegenover koning en volk steun zocht bij de Romeinen. Quintilius Varus was na Tiberius en Sextius Saturninus opperbevelhebber geworden in Germanië, waar schijnbaar de grootste rust heerschte. Zijn wreed en hebzuchtig bestuur werd den Germanen ondragelijk. In stilte werd de afschudding van het Romeinsche juk voorbereid. Een jong Cherusk, edelman, dapper en vlug van verstand, was, nadat in het jaar 4 de Cherusken met de Romeinen een verbond hadden gesloten, met zijn oom Inguiomer en zijn broeder Flavus in Romeinschen dienst getreden en had, als aanvoerder der Cheruskische hulptroepen, de veldtochten in Duitschland onder Tiberius medegemaakt en de ridderlijke waardigheid verkregen. Hij schijnt tegen het jaar 9 den Romeinschen krijgsdienst verlaten en zich in zijn vaderland gevestigd te hebben. Deze, die zich voor die taak uitmuntend bekwaam betoonde, stelde zich aan het hoofd van eene onderneming, welke in het geheim werd voorbereid en waaraan alle volken van IJssel en Ems tot de Weser en van de Noordzee tot de Lippe deelnamen. De Romeinsche veldheer werd van den voorgenomen aanslag onderricht en Arminius als de aanlegger er van aangewezen, maar Varus sloeg geen geloof aan de mededeelingen van Segestes, die Arminius gevangen wilde nemen.

Toen alles tot de uitvoering van den aanslag gereed en de plaats, waar men de Romeinen met overmacht van volk en op voor hen zeer nadeelig terrein wilde overvallen, bepaald was,

werd aan Varus het bericht gezonden, dat een ver van zijne legerplaats wonend volk in opstand gekomen was. Geen der oude schrijvers heeft opgeteekend, waar de legerplaats was of hoe het volk heette, waarheen Varus met zijne legermacht van ongeveer 17.000 man, tot bedwinging van den onderstelden opstand trok. Waren die twee gegevens bekend, dan zou men ook wel eenige zekerheid hebben omtrent de plaats, waar hij in de hem voor Arminius gelegde hinderlaag viel en met zijne drie legioenen, drie alae ruiterij en zes cohorten omkwam. Tacitus (Ann. I. 60), geeft op, dat de slag niet ver van het Tentoburgerwald geleverd werd. Doch deze opgaaf is zeer vaag.

Meer dan een paar dozijn geleerden hebben getracht het slagveld aan te wijzen. De meesten nemen aan, dat Varus zijne expeditie ondernam van uit het land der Cherusken en zijn kamp had op den linker oever der Weser. (Dio LVI. 18.)

De opstandelingen, tegen welke Varus optrok, woonden verder af, nog verder van Rijn en Lippe, alzoo daar waar de Romeinen verstoken zouden zijn van gelegenheid om bij eene nederlaag zich te bergen of versterkingen te ontvangen. (Dio LVI. 19.)

De Sicambren (Segimir en zijn zoon Arminius voerden deze aan) vergezelden Varus een eind ver, bleven toen achter, ontvingen versterkingen, rukten hem achterna en vielen hem aan, toen hij reeds op ongebaande wegen geraakt was. Drie dagen lang verdedigden zich de Romeinen tegen de steeds van alle kanten toestroomende vijanden, die hen met groote overmacht omsingelden.

Vermoedelijk heeft alzoo de slag plaats gehad tusschen Weser en Ems. Esselen meent (Gesch. d. Sigambren 149), dat de Marsen het volk waren, welks opstand Varus naar het Teutoburger woud liet marcheeren en hij zegt, dat de Marsen woonden in het oostelijk gedeelte van het land tusschen Lippe en Ruhr, terwijl von Ledebur hen in het Osnabrucksche plaatst. Wij nemen met Möser aan, dat zij in het westelijk gedeelte van het voormalig bisdom Münster woonden, waar zeer zeker het Teutoburger woud niet kan gevonden worden. Dat Germanicus hen later in het bezit vond van een der drie op de Romeinen buitgemaakte adelaars, bewijst volstrekt niet, dat in hun land gevochten is, wel dat zij aan den strijd deelgenomen hebben. De Bructeren, hunne oostelijke buren, hadden ook een standaard in hun bezit gekregen, en de derde werd volgens Dio Cassius (LX. 8), door Paulus Gabinius na zijne overwinning

op de Maurousiërs teruggekregen. Nu is geen volk van Maurousiërs in Duitschland bekend en die naam vermoedelijk bij vergissing geschreven, omdat de afschrijver een paar regels te voren gewag gemaakt had van de overwinning door Sulpicius Galba in Mauritanië behaald en wat later bij Dio weder van Mauritanië sprake is. Het woord Maurousiërs is ongetwijfeld een fout en niets geeft ons het recht daarvoor Marsen in de plaats te stellen, vooral niet daar Suetonius (Lib. V. 24) vermeldt, dat keizer Claudius aan Gabinius, nadat deze de Chauken had overwonnen, toestond den bijnaam van Chaucicus aan te nemen. Het terugvinden van dien derden adelaar werd door de Romeinen een zeer belangrijke gebeurtenis geacht. Vermoedelijk is de door Gabinius aan Claudius teruggebrachte adelaar dezelfde, welke door den vaandrager van den stok was gerukt, waarna hij zich zelven in een moeras stortte. Is dat zoo, dan heeft de Varusslag in het Osnabrücksche plaats gehad en woonden in dien tijd Chauken in het noorden van die streek bij Vörde. De adelaar is dan door Chauken uit het moeras opgehaald, om het even, of zij al of niet deelgenomen hadden aan den slag, 't geen echter zeer waarschijnlijk is.

Hoewel voor ons doel de geschiedenis der nederlaag van Varus en de plaats, waar die werd toegebracht, van minder aanbelang is, is er toch een enkel woord over gezegd moeten worden, omdat zelfs in den uitmuntenden atlas van Droysen de woonplaats der Marsen opgegeven wordt tusschen Lippe en Roer en omdat, gelijk wij zien zullen, het deelnemen aan den slag later voor de Marsen treurige gevolgen had.

Te Aliso waren eenige soldaten met burgerlijke personen, vrouwen en kinderen achtergebleven, toen Varus met zijne hoofdmacht, welke ook vergezeld was door weerloozen, zijn kamp aan de Wezer betrok. De Germanen trachtten te vergeefs die sterkte te nemen; daarna wilden zij de bezetting door uithongering tot overgaaf dwingen. De belegerden trachtten zich door den vijand heen te slaan om den Rijn te bereiken, doch werden met groot verlies teruggeworpen.

Op den linker Rijnoever was Asprenas, neef van Varus en diens onderbevelhebber, op het vernemen van de nederlaag van zijn oom met de twee onder zijne bevelen staande legioenen naar den Benedenrijn gesneld, weerhield daardoor de naburige volken ook in opstand te komen en schrikte de Germanen af een inval in Gallië te doen. Hij zelf waagde het niet een

veldtocht in Germanië te ondernemen, maar ontzette Aliso, dat zal zijn, hij ging de aldaar nog aanwezige Romeinen opzoeken en voerde hen over den Rijn terug, alzoo werd toen Aliso en de geheele rechter Rijnoever tot den IJssel door de Romeinen verlaten. Florus (IV. 12) toch zegt: „Door die nederlaag is het gebeurd, dat het rijk, dat niet begrensd werd door het strand der zee, begrensd werd door den oever van den Rijn."

Tiberius kwam in het begin van het volgende jaar (10 n. Chr.) met drie legioenen naar den Rijn, maar bleef hoofdzakelijk op den linkeroever of binnen den grenswal en deed nu en dan eens een uitstapje daarbuiten, maar verder liet hij de Germanen met rust. Augustus overleed in 14 en na zijn dood heerschte de grootste verwarring in het Romeinsche rijk. De legioenen aan den Rijn, voor een groot gedeelte geworven uit het geringste volk van Rome, geraakten in opstand. Mennius, die in het land der Chauken bevelhebber was over een legerplaats, had ook moeite het gezag in zooverre te handhaven, dat hij zijne troepen over den Rijn naar de winterkwartieren terug kon brengen. Door deze laatste bijvoeging van Tacitus (Ann. I. 39) moet men tot het besluit komen, dat de Chauken der Veluwe bedoeld werden. Na Varus' nederlaag hadden de Romeinen hun gezag op den linkeroever van den noordelijken Rijntak nog gehandhaafd. Het is toch niet aan te nemen, dat de legerplaats gelegen heeft tusschen Ems en Weser in het land van die Chauken, die zelf tot de nederlaag van Varus het hunne hadden toegebracht. Toen of iets later zullen in Overijssel en Drente wonende Usipeten zich gevestigd hebben in de agri decumates aan den IJssel, zegge Salland.

Germanicus werd daarop belast met het bevel in deze streken. Toen hij aan den Rijn kwam, bestond daar de gevaarlijkste toestand. De Romeinen hadden twee legers aan den Rijn. Aan den Bovenrijn voerde de legaat C. Silius, aan den Benedenrijn A. Caecina het bevel. De bevelhebbers waren goed, maar de legioensoldaten oproerig. Met moeite en groot gevaar bedwong Germanicus het oproer. De soldaten verlangden nu tegen den vijand gevoerd te worden.

In het jaar 14 ging Germanicus over den Rijn van uit de ...aats: n.l. die aan den Nederrijn, dat is Castra Vetera. Hij ... brug over de rivier en trok met 12000 man legioen- ...ten bondgenooten en 8 alae ruiters over de

„Niet ver van deze leefden Germanen vergenoegd, terwijl de Romeinen bedrukt waren over den dood van Augustus en de tweedracht in het rijk. Maar de Romein brak in snellen marsch door het bosch Caesia en den door Tiberius begonnen limes en sloeg zijne legerplaats op den limes op. Van voren en achteren dekte hij, Germanicus, dien door een wal en op de zijden door verhakkingen. Vandaar deed hij verkenningen door duistere wouden en overlegde, of hij van de twee wegen den korteren en gewonen zou volgen of den langeren en ongewonen en waarop de vijand niet verdacht zou zijn. De langere weg werd gekozen en voor de rest spoed gemaakt, want verspieders hadden bericht, dat in dien nacht een feest bij de Germanen zou plaats hebben, opgevroolijkt door de gewone gastmalen. Caecina kreeg bevel met lichtgewapende cohorten vooruit te trekken en de hinderlijke boomen te vellen. De cohorten volgden met kleine tusschenruimte. Men had het voordeel van een helderen sterrennacht en, gekomen aan de wijken der Marsen, die met wachtposten omringd. Deze lagen nog gerust op hun leger en bij de tafels, zonder dat zij wachten hadden uitgezet. Zoo waren zij allen aan zorgeloosheid overgegeven en bestond bij hen geen vrees voor oorlog." Zoo verhaalt Tacitus (Ann. I. 40). Al dadelijk valt het in het oog, dat de overweging, of men den langeren of korteren weg zou nemen, niet kan hebben plaats gehad, voordat het doel van den tocht was vastgesteld, alzoo, nadat Germanicus tijding had gekregen van het feest der Marsen.

Germanicus over den Rijn gekomen zijnde, trok door het bosch Caesia tot aan de landweer, die door Tiberius begonnen was. Het bosch stond dus tusschen den Rijn en de landweer. De afstand van den Rijn bij Vetera tot de landweer tusschen Haminkeln en Fundert bedraagt slechts een paar uren, en de streek was vroeger wel geheel en al boschgrond. Over den naam Caesia is niets met volkomene zekerheid te zeggen, maar geeft des te grooter gelegenheid tot gissen. Er zijn er, die het terug willen vinden in Sythen tusschen Halteren en Dulmen, anderen in Coesfeld. Grimm meent, dat dit woord thans Hese of Heise luidt, en zegt, dat een dorp tusschen Essen en Werden Heisingen heet. Tot aan Caesia reikte het Romeinsche gebied. Niemand kan meer eerbied hebben voor de groote geleerdheid van de gebroeders Grimm, maar de ondervinding heeft mij geleerd, dat naamsafleiding en schijnbare overeenkomst van namen meer

nadeel aan historische waarheid hebben gedaan dan voordeel, en dat men in geen geval een van beiden als uitgangspunt voor verder onderzoek mag aannemen.

Hees of Heeze, Heise of Heize is een plaatsnaam, maar kan ook zijn hoedanigheidsnaam eener streek, want het woord beteekent land bedekt met heide en dwergboomen. Ik heb Caesia ook vertaald gevonden door h o u b e r g, 'twelk in beteekenis niet heel veel van h e i s e verschilt, namelijk: kreupelhout. Nu is het mogelijk, dat het bosch tusschen den Rijn en de landweer door de inwoners d e h e i s e geheeten werd, waaruit niet volgt, dat een hof, gehucht of dorp aldaar thans dien naam zou moeten dragen,

De tijd aan den marsch tusschen Rijn en landweer besteed wordt niet opgegeven en de m o g e l ij k h e i d b e s t a a t, dat Germanicus op den rechter Lippeoever voorttrok naar Haltern en op den rechter oever der Stever zijn legerplaats op den limes opsloeg tusschen Haltern en Sythen. Von Veith meent, dat hij in zijn geforceerden marsch trok tot Borken, want hij neemt aan, dat Tiberius van Schermbeek tot daar eene landweer in noordelijke richting bouwde; hij zoude $4\frac{3}{4}$ D. mijlen of 34 kilometer, d. i. ongeveer 7 uur gaans, hebben afgelegd. Dat kan in één dag geschied zijn. Von Veith vermeldt den Duvelsteen binnen zijn ondersteld kamp van Tiberius, ongeveer 10 kilometers ten oosten van Borken, welke plaats wij eer voor die, waar het feest plaats had, zouden houden dan Coesfeld, en van het kiezen van een langeren of korteren weg van Borken naar een van beide plaatsen kan geen sprake zijn, maar als Germanicus zijn kamp heeft opgeslagen op den limes tusschen Haminkeln en Fundert wel degelijk, dan kon hij, den kortsten weg inslaande, dadelijk op Borken trekken over Brunen en Vennebouer of den langeren weg nemen, — dien wij reeds hebben aangegeven, in de onderstelling, dat von Veith's kamp in het jaar 14 nog niet bestond — en van Holsterhausen over Wulfen en Deken naar den Duvelsteen marcheeren, een afstand van 50 kilometer, alzoo ongeveer 10 uren gaans. Hij kwam daardoor uit ten oosten van den Duvelsteen op een punt, waar de Marsen hem in geen geval konden verwachten en van waar hij, terwijl zijne troepen achter elkander aankwamen, gemakkelijk door zijne lichtgewapende voorhoede posten rondom de feestvierenden kon doen opstellen. Tegen den middag oprukke[illegible] 'ij 16 uren tijd om ten 4 ure des anderen da[illegible]

Tacitus vermeldt den daarop gevolgden moord der feestvierende Marsen; hij zegt, dat Germanicus daarna eene oppervlakte van 50.000 passen te vuur en te zwaard verwoestte en den beroemden tempel van Tamfana met den grond gelijk maakte. Von Veith geeft als oppervlakte van zijn kamp op 9 Duitsche vierkante mijlen, 't welk tamelijk wel overeenkomt met de 50.000 passen van Tacitus, want 50.000 mijlen zijn kortaf onmogelijk.

De overeenkomst der grootte van het terrein, waarop de bevolking werd uitgeroeid, met die van het kamp verklaart, waarom de schrikkelijke slachting geschiedde. Germanicus wilde eene aanzienlijke vrije ruimte beschikbaar hebben om een zeer talrijk leger te kunnen bergen en het noodige terrein voor oefeningen en het weiden van paarden. Wij meenen daarom, het een en ander in verband brengende, dat de tempel van Tamfana moet gezocht worden bij den Duvelsteen en dat niet Tiberius maar Germanicus de stichter geweest is van het door von Veith beschreven kamp, terwijl de limes van Tiberius op den rechter Lippeoever zich niet verder oostwaarts uitstrekte dan tot de Steger Burg, waar hij overging op den linker oever en bij Hiesfeld zich aansloot aan de van Bochold komende landweer.

Dat de tempel van Tamfana niet kan gestaan hebben tusschen Lippe en Ruhr en bijgevolg daar de Marsen niet woonden, blijkt uit het verdere verhaal van dezen veldtocht.

De slachting der Marsen (zoo zegt Tacitus) wekte de Bructeren, Tubanten en Usipeten tot wraak. Deze grensden aan de Marsen. De Tubanten, daarover is men het eens, woonden in Twente en dat Usipeten in Overijssel en Drenthe woonden, blijkt uit latere gebeurtenissen. De Bructeren woonden zuidelijk van de Friezen of Chauken tot de Lippe als oostelijke buren der Marsen. Op het bericht van het gebeurde snelden zij te wapen om hunne stamverwanten en medestrijders in den slag tegen Varus, nu zij hen niet meer redden konden, te wreken, mogelijk ook wel om te verhinderen, dat Germanicus verder doordrong. De westelijk in Ente wonende Marsen bleven ook niet te huis, maar rukten zoo spoedig mogelijk voort om Germanicus den terugtocht naar Castra Vetera af te snijden. De weg, dien Tubanten en Usipeten namen, lag door Ente; de Bructeren, die tusschen Bochold en Schermbeek zich bij de anderen voegden, kwamen door de streek tusschen Bentheim en Borken, terwijl de in het oosten wonende Bructeren hem

den pas naar Aliso afsneden, als dat toen in het bezit der Romeinen was, 't geen wij niet gelooven; zij bedreigden hem in den rug en drongen door tusschen de rivier en landweer en de hoofdmacht der Romeinen. Germanicus was nu geheel door vijanden ingesloten en moest zich met het zwaard een weg banen door de Germanen, die hem in het door hem te doortrekken woud aanvielen. Hij sloeg hen af en geraakte op de vlakte, waar hij zijn troepen vereenigde door in der haast een versterkt kamp te bouwen. Van daaruit trok hij vervolgens rustig terug op Castra Vetera.

In 15, het jaar na de verwoesting van Tamfana, vielen de Romeinen van Mainz uit in het land der Katten en later gold het weder Westfalen (Tac. Ann. I. 56). Germanicus stelde vier legioenen, vijfduizend man bondstroepen en een groote bende ongeregelde Germanen van den linker Rijnoever onder bevel van Caecina en zich zelf aan het hoofd van even vele legioenen en een dubbel aantal bondgenooten en viel in het land der Katten. De Cherusken hadden plan de Katten te helpen, maar Caecina hield er den schrik in en heen en weder trekkende weerhield hij de Marsen, die het gewaagd hadden zich te verzamelen, door een gelukkig gevecht. Door de bijvoeging, dat Caecina met zijne troepen naar rechts en links trok, vervalt de bewering, dat de Marsen aan de Katten grensden, tenminste als bewijs voor die stelling kan deze plaats geen dienst doen.

In hetzelfde jaar 15 werd een tocht naar het land der Cherusken ondernomen (Ann. I. 60). Caecina, die aan den Benedenrijn het bevel voerde, werd met 40 Romeinsche cohorten (alzoo legioensoldaten) om eene afleiding te maken door het land der Bructeren naar de Ems gezonden. Pedo voerde ruiterij naar het land der Friezen, Germanicus zelf, voer met vier legioenen op schepen door den IJssel en het meer (Flevo). Al die troepen moesten zich aan de Ems vereenigen. De Chauken gaven hulptroepen.

En nu leest men in hetzelfde hoofdstuk, dat Stertinius de Bructeren met een vliegend legertje sloeg en, tusschen lijken en buit, den adelaar terug vond van het twintigste legioen van Varus, toen hij voortgerukt was tot de uiterste grenzen der Bructeren niet ver van het Tentoburger woud, waar de lijken der Variaansche legioensoldaten nog onbegraven lagen. Sterti-
[illegible] den Bovenrijn, door het land der Katten,
[illegible] in ieder geval viel hij in het land der

Bructeren, hetzij dan in het oostelijk gedeelte van Münster of in Paderborn. Hij had zijn bestemming naar de Ems en verwoestte het land tusschen die rivier en de Lippe. Uit die opgaaf heeft men het besluit getrokken, dat Varus geslagen moet zijn in de streek bezuiden de Ems tusschen Bevergern en Rietberg en benoorden de Lippe tusschen Lippstadt en Haltern, en omdat gewag gemaakt wordt van de uiterste grenzen der Bructeren, plaatste men het slagveld tusschen Stromberg en Liesborn.

Bij aandachtige lezing van Tacitus blijkt, dat hij gewoon was datgene, wat hem het meeste trof, het eerst neder te schrijven en dan nadere bijzonderheden te laten volgen, maar toch zegt hij zeer duidelijk, wat hij zeggen wil. Stertinius vond den adelaar, toen hij de Bructeren sloeg. Nadat hij de Bructeren geslagen had, trok hij naar de uiterste grenzen van hun land en daar vond hij de overblijfselen van de legioenen van Varus — alzoo niet op het slagveld, waar deze gevallen was, maar reeds vroeger, vóórdat hij daar kwam, kreeg hij den adelaar in handen.

Caecina was van Castra Vetera over Haltern en Münster of over Borken en Coesfeld naar Rheine en Meppen getrokken, in het laatste geval ook door het land der Marsen, die dan door Tacitus Bructeren genoemd worden, zooals hij in zijn Germania, de Marsen niet noemende, hen ook (Germania geschreven in 81) onder Bructeren begreep. Caecina trok alzoo op den westkant, Stertinius in het oosten door het land der Bructeren. Toen hij zich bij Germanicus voegde, ontving deze bericht van hetgeen Stertinius ervaren had. Germanicus zond Caecina vooruit naar het slagveld; daarna kwam Germanicus zelf en nadat hij den gesneuvelden de verschuldigde eer bewezen had, trok hij op tegen Arminius, tegen wien hij het kwaad genoeg had. Maar toch behield hij het veld. Nadat hij aan de Ems teruggekomen was, scheepte hij zich weder in en zond een deel der ruiterij langs den zeekant naar den Rijn terug. Hij beval Caecina langs bekende wegen terug te keeren en zoo snel mogelijk over de veenbruggen te trekken, die vroeger over uitgestrekte moerassen door Augustus en L. Domitius gelegd waren. Het is moeilijk te begrijpen, dat Caecina, als hij naar den Rijn wilde trekken, van de pontes longi tusschen Borken en Merfeld gebruik moest maken. Daar Caecina in de moerassen door Arminius werd aangevallen, kunnen de vermelden pontes longi echter onmogelijk door het Bourtanger moeras gelegen hebben.

Hoe toch was het voor Arminius en zijne Cherusken mogelijk zoover door te dringen tot over de Ems, op niet heel verren afstand van het leger van Germanicus en in een hem vreemd land? Weinig minder bezwaarlijk is het aan te nemen, dat Caecina over de pontes longi bij Borken trok, tenzij hij niet aan de Ems, maar reeds aan de Weser bevel had gekregen den terugtocht aan te nemen. Tacitus' mededeeling van het aan Caecina gegeven bevel is niet in dadelijke tegenspraak met deze opvatting, in tegendeel, want de bruggen, die hij moest overtrekken, waren gebouwd door Augustus en L. Domitius. Wij weten niets bijzonders van veldtochten door Augustus benoorden de Lippe ondernomen. Slechts hebben wij de reeds vroeger vermelde aanteekening van Suetonius, dat hij tot aan de Elbe doordrong, en hoewel Möser (3 § 14) niet kon aannemen, dat Germanicus Caecina en zijn leger zou gewaagd hebben aan zulk een gevaarlijken tocht, is toch de vermelding der door Augustus en L. Domitius gebouwde veenbruggen, die Caecina moest overtrekken, een sterke drangreden om aan te nemen, dat deze uit Lippe den terugtocht aannam. In dat geval liep zijn weg over Borken, zal hij op den voet gevolgd zijn door Arminius en zijne Cherusken, en is dan ongetwijfeld ook met Marsen slaags geweest.

Germanicus deed geen zegerijken terugtocht. Arminius was hem te machtig geweest. Hij moest om zijn leger te redden desnoods eene brigade opofferen. Zeker werd de terugtocht van te voren met Caecina en de andere bevelhebbers beraamd. Caecina was een veldheer, bekwaam om zulk een gevaarlijke onderneming, als het maken van eene afleiding door den vijand met zich ver van Germanicus' leger te lokken, met moed en beleid uit te voeren: de uitkomst bewees, dat hij schitterend aan de opdracht kon voldoen. Hij genoot dan ook met Apronius en Silius nog in dat jaar de eer der triumph.

Men leest van den afloop van den gevaarlijken tocht van Caecina verder niets, dan dat hij zich door den vijand heen sloeg, niet hoe hij vervolgens den Rijn bereikte.

Germanicus zelf had een zeer ongelukkigen terugtocht. Zijne vloot verging en een goed deel van zijn leger vond den dood; ontzettend was het verlies van paarden en oorlogstuig. De maar van deze nederlagen, want veel beter was het niet, had de grootste verslagenheid bij de Romeinen veroorzaakt en, dat de verliezen groot moeten geweest zijn, blijkt uit de mededeeling

van Tacitus (Ann. I. 71), dat Gallië, Spanje en Italië wedijverden om die te herstellen en Germanicus zijn best deed om den terneergeslagen soldaten weder zelfvertrouwen en moed in te boezemen.

Na den slag van Varus zijn, even als de Batavieren, de Veluwsche Chauken (Chamaven) den Romein getrouw gebleven: zij behoorden dan ook niet tot de volken, die den moord der Marsen wilden wreken, en daar Germanicus op zijn heen- en terugreis gebruik maakte van den IJssel, waren vóór het jaar 15 de Usipeten, die zich in 9 of 10 in Salland gevestigd hadden, er reeds weder uitgejaagd.

In het volgende jaar ondernam Germanicus andermaal een tocht naar Ems en Weser. Ditmaal werden alle expeditionnaire troepen met schepen naar de Ems gebracht. Terwijl deze reis werd voorbereid, deed Silius een tocht tegen de Katten en trok Germanicus naar Aliso, dat door de Germanen belegerd werd, ontzette met zijne zes legioenen die vesting en verbond deze door nieuwe grenswallen met den Rijn. Het kan zijn, dat hij bij die gelegenheid het groote kamp op den rechter oever der Lippe bouwde.

De geschiedenis van Germanicus' expeditie tegen de Cherusken, behoort niet tot ons bestek. Na zijne terugkomst zond hij Silius tegen de Katten en greep zelf met een sterke macht de Marsen aan. (16 n. Chr.)

De Romeinen hadden ook bij dit volk de gewone staatkunde gevolgd en zich gemengd in binnenlandsche twisten. Even als bij de Cherusken hadden zij zich vrienden gemaakt bij den adel. Een hunner vorsten, Tacitus (Ann. II. 25) noemt hem hun hertog Malovendus, had zich aan Germanicus onderworpen en dezen medegedeeld, dat in een nabijgelegen heilig bosch een in den grond b e g r a v e n adelaar (defossam aquilam) van een der legioenen van Varus door een geringe wacht bewaakt werd. De uitdrukking „defossam aquilam" heeft uitleggers doen meenen, dat dit de adelaar was, waarmede de standaarddrager zich in een moeras geworpen had, maar uit hetgeen volgt blijkt, dat men die uitdrukking moet vertalen, zooals Hooft het deed: „begraven" en niet: „opgegraven." Boven hebben wij onze meening geuit, dat de adelaar uit het moeras door Chauken werd te voorschijn gehaald en dat de slag, althans ten deele, in het land van deze geleverd is. Wij weiden over het verkeerd verstaan dezer plaats van Tacitus uit, omdat men daardoor

kwam tot de onjuiste opvatting, dat die in het land der Marsen zou hebben plaats gehad.

Terstond zond Germanicus een troep af, die den vijand van voren zoude weglokken, en anderen, die, hem van achter omtrekkende, den grond moesten opgraven. (recluderent humum.) Beiden hadden geluk. Des te gemakkelijker drong Germanicus in het binnenland, verwoestte het land en vernietigde den vijand, die hem geen tegenstand durfde bieden. Nooit hadden de Germanen hem zoozeer gevreesd, want zij verklaarden, dat de Romeinen onverwinnelijk en door geen tegenspoed ten onder te brengen waren; na het verliezen der vloot, het verlies der wapenen en nadat de stranden bedekt waren met de lijken van paarden en menschen, hadden zij met dezelfde dapperheid, gelijke onstuimigheid (als vroeger) en alsof zij in aantal waren toegenomen, den inval gedaan.

De Marsen hebben een aanzienlijk deel genomen aan den slag tegen Varus, anders zouden zij niet in het bezit van een adelaar geraakt zijn — maar die had hun ongetwijfeld een groot aantal dappere strijders gekost. De inval van Germanicus, bij welke gelegenheid hun heiligdom verwoest werd, ging gepaard met een verschrikkelijk bloedbad, waarbij zelfs grijsaards, vrouwen en kinderen niet gespaard werden. Daarna volgden schermutselingen tegen het vliegend leger van Stertinius en de laatstvermelde inval van Germanicus maakte hen vooreerst geheel weerloos. Na dien inval wordt hun naam niet meer door een Romeinsch schrijver vermeld. Het verhaal van Dio Cassius, dat bij hen een tweede adelaar zou gevonden zijn door Gavisius Paulus, is niet op de Marsen toepasselijk maar op de Chauken, gelijk boven is aangetoond. Zij verdwijnen in het jaar 16 uit de geschiedenis.

De vermelding der onderwerping van hun hertog Malovendus geeft echter recht om aan te nemen, dat zij niet werden uitgeroeid noch hun volksbestaan geheel verloren, maar dat zij, te zwak geworden om zich als geheel zelfstandig volk te handhaven, zich aansloten bij de Bructeren, waartoe al dadelijk gelegenheid bestond.

Na de laatst vermelde gebeurtenissen beval keizer Tiberius Germanicus de tochten in Westfalen te staken (Tac. Ann. II. 26) en de Germanen aan hunnne onderlinge twisten over te laten. De IJssel-, Ems- en Lippeliniën zouden voortaan de uiterste grenzen van het Romeinsche gebied zijn.

Nauwelijks was Germanicus vertrokken, of er ontbrandde een oorlog tusschen Sueven en Cherusken. De koning der Sueven Marobod (Ann. II. 44) was bij zijn volk gehaat, Arminius, de Cherusker, geacht. Inguiomer, oom van Arminius, vluchtte met zijne volgelingen naar Marobod, terwijl de stammen der Semnonen en Longobarden, die tot de Sueven behoorden, de zijde van Arminius hielden. Marobod zocht bij de Romeinen hulp, die zich echter zijne zaak niet wilden aantrekken. Marobod werd geslagen. Drusus, zoon van Tiberius, herstelde daarna den vrede en Arminius werd kort daarna (19 n. Chr.) vermoord.

Tiberius bekommerde zich zelfs niet om de strooptochten, die de Germanen in Gallië deden, en de nederlaag van L. Apronius in Friesland bleef ongewroken (Suet. Tib. 41). Zijn opvolger Caligula vergenoegde zich met een belachelijken schijnveldtocht op dat deel der kust van de Noordzee, waar geen vijand te duchten was. Claudius volgde in den beginne eene andere staatkunde. Galba viel in het land der Katten en trok tot over de Weser. Gabinius sloeg de Chauken. Daar hij den laatsten der verloren adelaars bij hen bemachtigde, is hij òf door Münsterland noordwaarts getrokken en zal daar geen noemenswaardigen tegenstand gevonden hebben, òf van de Veluwe uit door Drente, en in dat geval wel over de pontes longi van Valthe naar ter Apel, die vermoedelijk ook door Germanicus voor zijne ruiterij gebruikt werden.

De boeken VIII, IX en X van Tacitus' Annalen ontbreken. Van 37 tot 47 vinden wij derhalve bij hem geene berichten; ook door andere schrijvers uit zijn tijd worden deze gewesten onbesproken gelaten, maar het blijkt, dat in het begin van laatstgenoemd jaar Germanië rustig was en zelfs de Cherusken het Romeinsche gezag erkenden (Ann. XI. 16 en 17).

Nauwelijks was echter Sanguineus, de Romeinsche bevelhebber in Neder-Germanië, aan wiens beleid ongetwijfeld die rust te danken was, overleden, of Chauken plunderden onder den Caninefaat Ganascus op de kusten van Gallië. De krijgstucht was bij de Romeinsche legioenen verslapt. Corbulo herstelde deze en maakte een einde aan de strooptochten. De Friezen, die na de nederlaag van L. Apronius in 28 door de Romeinen ongemoeid gelaten waren, onderwierpen zich aan hem in het jaar 47 en namen genoegen met de grenzen, binnen welke hij hun gebied beperkte. Hij gaf hun eene regeering, overheden

en wetten, en opdat zij zich daaraan zouden houden, legde hij eene bezetting in hun land.

Als Tacitus zegt, dat Corbulo wetten gaf, zal men daaronder wel te verstaan hebben, dat hij een soort van codificatie van de onder hen bestaande rechterlijke gewoonten en gebruiken tot stand bracht. De vermelding van deze wetgeving geeft alleszins grond om aan te nemen, dat hij, behalve dat hij eenheid bracht in de wetgeving enz. der Friezen, dit ook deed voor de aan de Romeinen onderworpen en het gezag van deze erkennende Germaansche stammen in Gallië en op den rechter Rijnoever, en dat die wetgevingen de beginselen zijn geweest van de Salisch- en Ripuarisch-Frankische wetten, maar dan ook het begin van later gevolgde volksvereenigingen. Toen Corbulo zich gereed maakte om Chauken tusschen Ems en Weser te beoorlogen, kreeg hij van keizer Claudius bevel zijne troepen over den Rijn terug te trekken (Ann. XI. 19).

Het is te begrijpen, dat Corbulo met weerzin dit bevel gehoorzaamde, 't welk hij ontving, toen hij zich reeds op vijandelijken bodem bevond. Hij onderwierp zich aan het schrijven des keizers, maar vatte diens bevelen natuurlijk op in den ruimst mogelijken zin, zoodat hij de IJssellinie behield, vermoedelijk zelfs de Emslinie, want anders zouden zijne bemoeiingen in Friesland te loor zijn gegaan. Hij zag echter af van verdere veroveringen.

De legaten aan den Nederrijn hielden sedert hunne troepen bezig met werken des vredes. Corbulo volgde het voorbeeld van Drusus, door een kanaal te graven tusschen Maas en Rijn van drie en twintig Romeinsche mijlen lengte, om binnendoor van de ééne rivier in de andere te kunnen komen en alzoo niet langer gedwongen te zijn buiten om te varen.

Lucius Avitus voltooide in het jaar 59 den dam, dien Drusus vóór 63 jaren begonnen was tot bedwinging van den Rijn (Ann. XIII. 33), hetgeen door den anderen legaat, Aelius Gracilis, werd afgekeurd, daar deze beweerde, dat hij alle aandacht te wijden had aan de belangen van Gallië. Geen wonder, dat het gerucht verbreid werd, dat aan de legaten het recht was ontnomen oorlog te voeren.

Door dat gerucht uitgelokt, bezetten Friezen in Salland landerijen, die onbewoond waren en afgezonderd ten dienste der Romeinsche soldaten. Dat zij Salland in bezit namen, valt terstond in het oog, daar zij uit hun land er heen kwamen

ten deele over het meer (Flevo), ten deele door moerassen en bosschen (het land van Vollenhove). De Friezen wendden zich te vergeefs tot den keizer om het te mogen behouden: zij werden door ruiterij der hulptroepen verjaagd. Daarna — in het volgende jaar — werd hetzelfde land bezet door Amsibariërs, die door de Chauken verdreven waren, alzoo uit landen aan de Ems. Algemeen neemt men aan, dat zij uit de Emsgou kwamen. Deze waren in Salland gekomen door de landen van Tubanten en Usipeten, die alzoo toen woonden tusschen de Ems en Salland. De Tubanten woonden in Twente en 't nedergraafschap van Bentheim, mogelijk ook nog bij Koevorden. De Usipeten kunnen niet zuidelijk van de Tubanten gewoond hebben, want zij hadden vroeger ook datzelfde Salland eenigen tijd bezet gehad en waren insgelijks door de Romeinen verdreven. In die tijden worden beide volken steeds te zamen genoemd en bestond er tusschen beiden eene nauwe vereeniging. Tusschen de Tubanten en de bewoners van den Gelderschen Achterhoek heeft deze, voor zoover blijkt, nooit zoo sterk bestaan.

Nadat de Amsibariërs uit Salland verdreven waren, riepen zij de Bructeren en Tencteren te hulp. De Romeinen liepen nu gevaar met geheel Westfalen te doen te krijgen. Avitus schreef daarom aan Curtilius Mancia, den legaat in Boven-Germanië, dat hij over den Rijn zou trekken om den vijand van achteren aan te tasten. Hij zelf voerde de legioenen in het land der Tencteren, die hij dreigde te vernielen, indien zij de zaak der Amsibariërs niet verlieten; daardoor werden ook de Bructeren afgeschrikt en de Amsibariërs, aan hun lot overgelaten, trokken terug naar de Usipeten en Tubanten.

De Amsibariërs bevonden zich derhalve, toen de Romeinen in het land der Tencteren rukten, in dat der Bructeren, en daar de naam Marsen in deze geschiedenis niet meer genoemd wordt, moeten deze toen door de Romeinen tot de Bructeren gerekend zijn. Dit sluit volkomen met de opgaaf van Ptolomaeus, die een honderd jaar later leefde en op den linkeroever der Ems kleine, op den rechteroever groote Bructeren plaatst. De kleine Bructeren waren de vroegere Marsen.

Door Usipeten en Tubanten werden de Amsibariërs nu ook afgewezen, waarna zij eerst naar de Katten en vervolgens naar de Cherusken trokken, op welke tochten zij vernield werden, gelijk Tacitus zegt. (Ann. XIII. 56).

Het is niet duidelijk, hoe de Amsibariërs uit de landen der

Usipeten en Tencteren in die der Katten gekomen zijn, van waar zij naar de Cherusken trokken. Het omgekeerde ware beter te begrijpen, nl. dat de Bructeren hun, nadat zij door Usipeten en Tencteren afgewezen waren, doortocht verleenden, althans geen grooten tegenstand tegen hunnen doortocht naar de Cherusken betoonden en dat zij, door deze verdreven, zuidwaarts naar de Katten trokken. Later zullen wij hen bij de Katten terugvinden, zoodat zij op het einde hunner omzwervingen niet vernield werden, maar woonplaatsen verkregen. Doch wij wagen het niet iets in de bronnen onzer kennis te veranderen. Men moet nemen, wat zij geven, anders loopt men gevaar door allerlei gissingen hoe langer hoe meer van de waarheid af te dwalen.

Uit het verhaal dezer gebeurtenissen kan men, al is het mogelijk niet volledig genoeg, leeren, dat de Romeinen destijds een grooten invloed uitoefenden op Tencteren, Bructeren, Usipeten en Tubanten en dat zij nog volkomen meester waren van de Veluwe en de IJsselmonden, terwijl even te voren gebleken is, dat Friesland, hoewel het niet direct onder hun bestuur stond, toch niet aan hun invloed onttrokken was.

Gedurende den Bataafsch-Romeinschen oorlog (69 en 70) trokken Tencteren en Bructeren onder Classicus tegen de Romeinen te velde. Zij voegden zich bij het leger van Civilis, terwijl Usipeten met Katten Mainz belegerden. In zijne Germania (c. 52) zegt Tacitus, dat het naast aan den Rijn Usipii en Tencteri woonden. De Tencteren grensde aan de Bructeren en uit zijne Annalen blijkt, dat in Germanicus' tijd de Usipeten lager woonden dan de Tencteren, bewesten de Lippe. Volgens zijne Germania moeten zij hoogerop gewoond hebben, en deze tegenstrijdigheid is, meen ik, slechts verklaarbaar, als men aanneemt, dat zij onder Germanicus verplaatst werden of dat de in het jaar 70 vermelde Usipeten in hunne oude woonplaats hoogerop achtergebleven waren, daar waar Ptolomaeus de Vispi plaatst. De Usipeten, die onder Agricola in Brittannië moesten dienen en vandaar over zee ontvluchtten, zijn Nederlandsche geweest.

Tijdens den oorlog oefende eene Bructersche maagd, Veleda, een grooten invloed uit bij de Germanen. Na het nemen en verwoesten van Castra Vetera, werd haar met andere geschenken ook Mummius Lupercus, legaat van een legioen, gezonden (Tacit. Hist. IX. 61), die evenwel onder weg vermoord werd. Later (V. 23) zond men haar een drieriems praetoriaansche galei, die de Lippe werd opgesleept. Veleda moet dus aan die

rivier gewoond hebben en dat wel binnen de grenzen van het latere bisdom van Münster, men meent op de hoogte van het latere klooster Kappenberg, ook Sionsberg en Spiegelberg geheeten. Gelijk men weet, sloot Civilis een eervollen vrede met Cerealis en daarin waren zeker de Nederlandsche bondgenooten der Batavieren begrepen. Dat de Romeinen wraak namen op de Bructeren, vernemen wij uit de Germania (c. 8), waar men leest: „Wij hebben onder den verheerlijkten Vespasianus Veleda gezien," en Statius († 100 n. Chr.) betuigt hare aanwezigheid als gevangene in den triomftocht (Statius Sylvarum I, IV, 90). Zij zal toen het lot van bij dergelijke gelegenheden rondgevoerde aanzienlijke gevangenen gedeeld hebben en, van het forum naar den kerker gebracht, gedood zijn.

Door de jongste nederlaag was de macht der Bructeren schijnbaar gebroken, want Tacitus vermeldt met groot genoegen (Germ. 33), dat zij ten tijde van Domitianus door Chamaven en Angrivariërs werden aangevallen en verdreven, ja nagenoeg vernield, „met toestemming hunner naburen, hetzij omdat zij wegens hunne trotschheid gehaat waren, hetzij uit zucht naar buit, of door de gunstige gezindheid der goden jegens de Romeinen, want zij hebben ons zelfs het toezien bij den slag niet misgund. Meer dan 60.000 zijn niet door de wapenen der Romeinen gevallen, maar, wat prachtiger is, tot ons genoegen en onder onze oogen." De slag zal dus in de buurt van Aliso zijn voorgevallen, mogelijk ten zuiden van Stromberg, waar op de kaart van Blaeu de vermoedelijke plaats van Varus' nederlaag wordt opgegeven en ook Esselen (Gesch. d. Sicambren) meent, dat Varus geslagen is.

Tacitus schreef zijne Germania in de eerste maanden van 81 en zegt zelf, dat hij deze nederlaag bij gerucht vernomen had, mogelijk uit een regeeringsbericht: zij had in ieder geval nog niet lang geleden plaats gehad en wat hij vernam, blijkt zeer overdreven geweest te zijn. De Annalen en Historiën zijn vroeger geschreven dan de Germania — daarop dient men te letten.

Dat de Bructeren volstrekt niet uit al hunne landen verdreven waren, is zeker, daar Ptolomaeus eene halve eeuw later hunne woonplaatsen opgeeft: de kleine Bructeren bewesten de Ems, tusschen Friesen in 't noorden en Sicambren (Tencteren?) in 't zuiden, en de groote Bructeren tusschen Ems en Weser met Chauken in het noorden en Chaimai (daarmede zullen Chamaven bedoeld zijn) in het zuiden. Zuidelijk van deze plaatst hij de

Angeli tot aan den Mons Melibocus, alzoo tot de Katten. Past men nu zijne opgaven toe op hetgeen Tacitus vermeldt van het verlies door de Bructeren geleden, dan kan het niet anders, of de Chamaven bezetten het land van het latere bisdom Paderborn, terwijl de Angelen van Ptolomaeus zuidelijk woonden in Waldeck. Mogelijk waren zij eene afsplitsing der Angrivarii. Deze woonden, volgens zijn opgaaf, tusschen Weser en Elbe, zuidelijk van de Chauken, noordelijk van de Lakkobarden.

Dit kan vergeleken worden met hetgeen Gregorius van Tours overschreef uit Sulpicius Alexander betreffende den veldtocht van den Saliër Arbogastes tegen de koningen der Ripuarische Franken Sunno en Marcomer in 392. „Nadat hij zijne troepen verzameld had, trok hij over den Rijn en verwoestte het land der naast aan de rivier wonende Bructeren en ook de streek, welke de Chamaven bewoonden, waarbij niemand hem ontmoette, behalve dat weinigen uit de Ampsivarische Katten onder aanvoering van Marcomer op de verste toppen der heuvelen verschenen". Hierbij is niet te denken aan de Chamaven, die in de Veluwe of de Lijmers woonden, want de oorlog werd gevoerd in een geheel andere streek.

De Bructeren vormden de kern der Ripuarische Franken. Claudianus (Paneg. in Cons. IV Honorii, 450) noemt hen bij het Hercynische woud, Sidonius Apollinaris (Carm. VII, v. 324) († 482) aan den Neckar. In het leven van S. Suibertus (Sermo s. Radbodi ep. Acta sanct. 1 Martii, pag. 86) leest men, dat Suibertus het christendom verkondigde in het land der Bructeren, dat hij daarna naar Engeland vertrok, eenigen tijd later terug keerde en dat intusschen de Bructeren door het oude volk der Saksen uit hun land verdreven waren — dat land was Bergsland — (693—705 n. Chr.). Aan de Bructeren werd derhalve van de vierde tot de achtste eeuw geheel de linker Rijnoever van de Neckar tot de Lippe toegewezen, als hoofdvolk van de Ripuarische Franken, hoewel tot deze ook behoorden Hattuariërs, Ampsivariërs — zuidelijke Usipeten en Tencteren — in Duitschland en in Nederland: Chamaven, Tencteren en noordelijke Usipeten, die evenwel eene afzonderlijke groep vormden. Bij een later optredende groep, die der Opper- of Boven-Franken, stonden de Katten vooraan. 1)

---

1) Men is gewoon, als gewag wordt gemaakt van [illegible] uarische Franken, zich deze voor te stellen als reeds van [illegible]

Eutropius (VII. 23) vermeldt, dat onder Domitianus een veldtocht ondernomen werd tegen de Katten. Ulpius Crinitus Trajanus breidde volgens hem (VIII. 2) in Germanië de grenzen lang en breed uit en vergrootte het Romeinsche rijk, dat na Augustus slecht verdedigd was. Hij herstelde de steden over den Rijn. Nabij het door Civilis verwoeste Castra Vetera zal hij eene kolonie van veteranen gesticht hebben, die na hem Colonia Trajana genoemd werd. Marcus Antonius bestreed o. a. de Sueven, Commodus bevocht in eigen persoon de Germanen (VIII. 15) (Marcomannen en Quaden) evenals Maximinus (IX. 1).

Bijzonderheden, die ons land raken, vindt men niet vermeld gedurende de regeeringen van Gallienus en Valerianus. Deze deed al het mogelijke om de Duitschers voor zich in te nemen. Hij trouwde met eene Germaansche koningsdochter, nam Germaansche zeden aan en kocht verder de genegenheid der Germanen met geld. In Gallië en over de Overrijnsche bezittingen stelde hij Postumius of Postumus, een Galliër van afkomst, tot bevelhebber. Deze liet zich tot imperator uitroepen en regeerde daar 7 of 9 jaar als onafhankelijk vorst († 267). Gallienus deed eene poging om hem ten onder te brengen, maar werd geslagen door Postumus, die krachtig werd ondersteund door Gallen en Franken (Treb. Pollio, Gall. c. 7), waarmede Overrijnsche Franken moeten bedoeld zijn, daar van ontzettend vele Germaansche hulptroepen gesproken wordt (Treb. Pollio, Tyr. Trig. c. 6). Hier, omstreeks het jaar 260, vindt men het eerst den naam Franken vermeld.

Te Arnhem, even buiten de vroegere Rijnpoort, werd in het begin van 1898 een meer dan levensgroote kop, gehouwen uit Drachenfelssteen, opgegraven, die thans in het gemeentelijk museum bewaard wordt. Na de opgraving werd hij eerst naar de bibliotheek gebracht en ik meende te mogen aannemen, dat de fraai gehouwen en goed bewaarde kop het hoofd moet voorstellen van Postumus, daar hij zeer veel overeenkomst vertoont

---

natiën. Toch waren zij dat niet, maar groepen van volken, die, allen van elkander onafhankelijk, slechts gemeen hadden, dat zij vroeger onderworpen waren geweest aan de Romeinen, en hierin verschilden, dat de Saliërs op den linker, de Ripuariërs op den rechter Rijnoever woonden. Allengs hebben zich de volken, die tot dezelfde groep behoorden, vereenigd en later werden de Franken van alle groepen onder de regeering van één koning gebracht, zoodat ook toen vooreerst nog slechts eene persoonlijke unie bestond.

met de afbeelding van dien tiran op munten, welke in tamelijk groote hoeveelheid hier te lande gevonden zijn. 1)

Postumus had zeer zeker de gewichtige wijk (reduit) der Nederlanden niet opgegeven en, werd hij door de aldaar wonende Franken met hulptroepen versterkt, omgekeerd verleende hij hun zijne bescherming.

In den Overijss. Almanak voor 1844 leverde P. C. Molhuysen een artikel getiteld: „Eene Romeinsche legerplaats bij Ootmarsum". De plaatsbeschrijving in dat opstel munt door duidelijkheid uit en merkwaardig zijn de woorden: „de dooden, die daar op het Jaagop-veld liggen, zijn Romeinen: de overige heuvels, welke in den omtrek (tot diep in het graafschap Bentheim) verstrooid liggen, zijn heuvels van Germanen."

Met de verklaring der omstandigheden, onder welke daar een veldslag geleverd is, verschillen wij van den heer Molhuysen en meenen niet, dat Postumus met zijne bondgenooten daar tegen de Franken streed, maar omgekeerd, dat Postumus met de door hem bijgestane Franken (Tubanten, Usipeten, Chamaven en mogelijk Friezen) een inval van Saksen uit het oosten heeft afgeslagen, want dat de aanvallers geslagen zijn, blijkt hieruit, dat de gevallen Romeinen bij elkander in urnen begraven zijn en de gevallen Germanen (Saksen) tot ver in Bentheim: zij zijn alzoo gevlucht en door Romeinen vervolgd.

Voor zoover mij bekend, is dit het eenige wat wij weten van een inval van Saksen in den Romeinschen tijd in Noord-Nederland, dat tegen het oosten toen nog zeer beveiligd werd door de moerassen van den Dollart tot in Twente. Het binnendringen aan die zijde van het land was toen, en nog veel later, voor een vijand onmogelijk, als eenige wederstand geboden werd.

Ptolomaeus had reeds de Saksen vermeld als een volk, zeker van weinig beteekenis nog, dat beoosten de Elbe woonde. Uit de voorgaande uittreksels heeft men gezien, dat Romeinsche schrijvers al sedert lang niets vermelden van hetgeen beoosten de Ems geschiedde. Het is dan ook geheel en al onbekend,

---

1) Postumus droeg den bijnaam van Macusanus. Te Malburgen bij Arnhem is vroeger een geloftesteen gevonden gewijd aan Hercules Macusanus, 'twelk mogelijk in verband staat met de aanwezigheid van Postumus hier te lande. De Castra Herculis op de kaart van Peutiger (Gessorius) stond in of nabij het tegenwoordige Huissen, waar in de groote heerbaan van Nijmegen naar den rechtsrijnschen grooten weg een veer over den Rijn was.

hoe dat uitgestrekte land aan den naam van Saksen gekomen is. Möser meende, dat Saxen de oude naam was van de dietsche volken benoorden de Lippe. Dit is niet juist: zij worden nooit zoo genoemd, wel Istaevones. Sidonius (Epist. VIII. 6 en 9) zegt, dat de Saksen meer te water leefden dan te land. Zij hadden kaal geschoren hoofden, waardoor hunne gezichten zeer groot en hunne schedels zeer klein schenen. Zij offerden den tienden man hunner krijgsgevangenen. De Saksen, die ten tijde van Constantius vermeld worden, waren ongetwijfeld kapers, die aan of nabij de Noordzee woonden.

Constantius stierf te York in Brittannië (305); zijn bastaardzoon Constantinus, later de Groote genoemd, werd in Gallië tot imperator uitgeroepen. Deze had Gallië tegen de Franken te verdedigen. Hij liet de door hem gevangen edele Franken te Trier vóór de wilde dieren werpen. Onder hem werd het christendom staatsgodsdienst in het Romeinsche rijk. Constantinus liet drie zoons na. Onder een dezer, Constans, ontstond een opstand in Gallië, welke na dertig dagen gedempt werd. Hij verdedigde Gallië tegen de Franken. Uit Gallië vluchtend is hij aan den voet der Pyreneën vermoord (Januari 390). Zijn broeder en opvolger Constantius zond zijn neef Julianus naar Gallië. Eutropius zegt (X. 14) van zijne daden aldaar niet meer, dan dat hij de Germanen over den Rijn terugjoeg en het Romeinsche rijk binnen zijne grenzen hersteld werd.

Behalve eenige kleine stukken van hem zelven bezitten wij in Ammianus Marcellinus een uitstekend beschrijver van het leven van Julianus, bijgenaamd den Afvallige, omdat hij tot het geloof aan de goden van den Olympus terugkeerde. Latere geschriften van Zosimus en Eunapius geven toevoegsels en bijzonderheden.

Dr. W. Koch heeft (in Fruins Bijdragen 3e reeks, 10e deel, bl. 1 en volg.) eene uitstekende studie geleverd over „de oorlogen door keizer Julianus den Afvallige in de Nederlanden gevoerd." Zeker zullen onze lezers, voor zoover zij met dat keurig opstel bekend zijn, het met groote belangstelling gelezen hebben. Niet gewoon latere schrijvers te vermelden, maken wij dan ook voor dat geschriftje eene uitzondering.

De Franken, die ten tijde van Julianus over den Rijn tot de Maas waren doorgedrongen, waren Ripuarische. Zij behoorden toch op den rechteroever te huis en, voor zoover hij hen in zijn dienst nam en zij woonplaatsen in Gallië verkregen, werden

zij door dat feit bij de Salische ingelijfd. Men heeft het grootst vertrouwen te schenken aan de mededeelingen van Ammianus Marcellinus en mag, wat Zosimus en Eunapius vermelden slechts dan als juist aannemen, als hunne verhalen niet strijden met wat Ammianus geeft en met de topographie, voor zoover die ons uit andere bronnen bekend is. Zosimus droomde van de Saksen. Volgens hem (III. 62) zouden de Saliërs door de Saksen opgedrongen in Batavia gevallen zijn. Waar hadden de Saliërs dan gewoond? Zeker niet aan de Saale in Unterfranken, want die liep toen in het land der Ripuarische Franken, ver van het land der Saksen, ook niet aan de Thuringsche Saale, noch aan de Salzburgsche Saale, want deze rivieren lagen te ver van den Rijn en van streken, die door Saksen in bezit konden genomen worden. Nu schieten nog over 1° de Geldersche IJssel met het aan die rivier gelegen Salland, maar vandaar konden zij niet in Batavia komen, dan door het land der Chamaven en het is — wij willen in dit geval niet zeggen onmogelijk — maar zeker niet aannemelijk, dat de Saksen ooit dat Salland veroverd hebben en 2° de Hollandsche IJssel, die ongetwijfeld de voorkeur zou verdienen, als men den naam Saliër afleiden wil van den naam eener rivier. Liever denken wij aan het woord zaal, vertrek, huis, woning en verstaan dan onder Salische Franken de binnen de grenzen van het rijk wonende in tegenstelling van Ripuarische Franken; Franken „ex ripa", van den overkant der rivier nl. den Rijn.

De Sicambren zijn het hoofdvolk der Salische Franken; zij waren, gelijk wij gezien hebben, overgeplaatst naar den linkeroever en hadden daar woonplaatsen verkregen bezuiden de riviertjes de Niers en Zonsbeek, waarvan het ééne in de Maas, het andere in den Rijn uitloopt. Ten tijde van Civilis droegen zij den naam van Gugernen. Vermoedelijk zijn zij met andere stammen tusschen Maas en Rijn de eersten geweest, die zich aan de dadelijke regeering der Romeinen ontrokken en hebben zich westwaarts uitgebreid over het eiland der Bataven, die als volk, toen Julianus in het land kwam, reeds uit de rei verdwenen waren. Men kan zich voorstellen, dat zij zich bij de Sicambren vrijwillig hadden aangesloten of door deze gedwongen waren. Dit doet hier niets ter zake. De vraag is: zijn de Saliërs als volk van elders, van over den Rijn, zich in de Betuwe, waar wij hen het eerst vermeld vinden, komen vestigen, of is de naam Saliër ontstaan binnen het Romeinsche rijk, aangenomen

door of gegeven aan een of meer volken, die daar reeds gevestigd waren ten tijde van het hoogste toppunt van macht der Romeinen? Ik meen het laatste te moeten aannemen.

Hetzelfde is eenigermate toepasselijk op hetgeen Zosimus verhaalt van de Chamaven: deze zouden Saksen zijn, die ook al door hunne stamverwanten, de Saksen, uit hun land waren verdrongen. Maar de Chamaven woonden reeds als Chauken vóór Caesar's tijd in de Veluwe; zij waren tot den tijd van Postumus en nog later bondgenooten der Romeinen; zij waren geen Saksen en zijn ook nooit door de Saksen uit de Veluwe of Lijmers verjaagd, waarbij nog komt, dat zij, nadat zij, die de Betuwe bezet hadden, daaruit verdreven waren, naar hun eigen land weken. Maar hoe kon dat, als zij dat land verloren hadden? Zij waren landverhuizers, de stam bleef.

Het verhaal van den tocht der Quaden (zooals hij de Chamaven noemt, die ook als Chauken, Kaïken en Kwekken voorkomen), dat Zosimus doet, is merkwaardig. Saksen zonden hen, een deel hunner, vooruit naar het door de Romeinen beheerschte gebied, maar die Quaden werden door de Franken, die vreesden aan Julianus een reden te geven om wederom tegen hen op te rukken, verhinderd over te trekken nl. over eene rivier: den Rijn. Volgens het voorgaande moesten de Quaden (Chauken) door Frankisch gebied trekken, voordat zij in de Betuwe konden komen. Hier worden duidelijk onder Franken Ripuarische verstaan. Nu bouwden de Quaden (Chauken) schepen en voeren door den Rijn naar de Betuwe. Maar van waar kwamen ze dan? Er is niet aan te denken, dat zij getracht hadden langs den linkeroever naar de Betuwe te trekken, want op dien oever woonden nergens of nooit Saksen. Op den rechteroever woonden in de Veluwe en de Lijmers Quaden (Chauken) en hooger op op Franken en Alemannen, nergens woonden Saksen aan den Rijn. Er schiet dus niets over dan aan te nemen, dat de Quaden van Zosimus aan Lippe of Roer schepen bouwden, daarmede den Rijn afvoeren en zoo in de Betuwe kwamen, en in dat geval kunnen die Quaden Saksen geweest zijn, maar dan hebben we hier het verhaal van eene gebeurtenis, waarvan Ammianus niets vermeldt en die niet aannemelijk is, omdat hij de herovering van de Betuwe door de Romeinen en de onderwerping der Chamaven aan het oppergezag van deze wel zeer beknopt verhaalt, maar met zulk een zekerheid, dat aan den riviertocht van Zosimus niet het minste geloof kan geschonken worden.

Zosimus schreef in het begin der vijfde eeuw en vermoedelijk onder den indruk, dien de overal aan de kusten zich vertoonende Saksische zeeroovers en de verovering van Britannië in de voorgaande eeuw door de geheele Romeinsche wereld gemaakt had. De vereeniging van Chauken, Marsen, Cherusken, Angrivariërs enz., althans wat naam betreft, en het tegen anderen gemeenschappelijk optreden dier volken was een feit geworden, maar ten tijde van Julianus was hunne macht tegenover Franken en Romeinen te land nog van weinig beteekenis. Julianus schrijft zelf, dat hij streed tegen Sueven, Franken en Chamaven, maar Saksen komen in zijn tijd nog niet ter sprake dan als zeeroovers. Toen hij de Nederlanden verliet, behoorden zeer zeker de Veluwe en Salland nog tot de Romeinschen sfeer van invloed, want anders kon hij niet verzekerd zijn geweest van de vaart op den geheelen Rijn. Al wat westelijk lag van IJssel en Vlie erkende zeer zeker toen nog de suzereiniteit der Romeinen.

Ten tijde van Jovianus (363—369), opvolger van Julianus, geraakten de zaken der Romeinen zeer in verval, echter handhaafden zij zich nog bewesten den Rijn. Eerst onder Valentinianus (364—376) verschijnen de Saksen in het Romeinsche gebied. Zij versloegen den graaf Nannenus, waarop Severus tegen hen gezonden werd, met wien de Saksen een verdrag sloten en bedongen, dat zij in vrede naar hun land zouden terugkeeren. Zij begaven zich dan ook op weg, maar Severus zond langs een omweg troepen te voet en te paard, die hen in een dal, waardoor zij moesten trekken, opwachtten, hen verraderlijk op het lijf vielen en allen vermoordden. Deze gebeurtenis, door Ammianus (XXVIII 5) verhaald, moet eene andere geweest zijn dan die, waarvan Orosius gewag maakt, of Orosius geeft eene minder juiste voorstelling der zaak. Volgens hem waren de Saksen over land gekomen, vertrokken zij ook weder over land en waren zij bijna weder te huis gekomen, toen zij, alzoo op de grenzen der Saksen, overvallen werden. De plaats, waar die slachting plaats had, wordt door eenigen genoemd ad Usonem, door anderen Deuso; ook zijn er, die meenen, dat men lezen moet Alisonem.

In het jaar 370 had Valentinianus de vestingen aan den Rijn tot aan den Oceaan hersteld en versterkt, een landweer gebouwd en zelfs vestingen gesticht over den Rijn, die zeer dicht bij de grenzen der vijandig gezinde volken lagen. (Amm. XXVIII 2.)

Huydecoper op Melis Stoke (I—68) meent, dat deze moord geschied is bij de Else.

Symmachus deelt mede, dat Valentinianus steeds tegen Saxones en Burgutiones, die meer dan 80.000 gewapende mannen sterk bij den Rijn (in lumbo) een legerplaats hadden betrokken, streed en hen uit de provincie verdreef. Dit schijnt het verhaal van Orosius te bevestigen. Het woord „lumbus" beteekent mogelijk eene plaats, waar de Rijn zich splitste of een andere rivier opnam en zou dan, in verband met het ad Deusonem, kunnen wijzen op Doesburg. Hoe de Saksen echter daar gemeenschappelijk konden optreden met Burgutiones, schijnt onverklaarbaar.

Gratianus (374—395) bleef nog in Gallië met behulp der Salische Franken zich handhaven.

Maximius had Franken in soldij, Salische Franken; andere, Ripuarische, vielen onder Genoboud, Marcomer en Sunno moordend en brandend in Germania Secunda, dat is Noord-Brabant, België, en de Rijnprovincie. Nannenus en Quintinius, twee Romeinsche veldheeren, verjoegen hen, maar durfden hen in hun eigen land niet aantasten. Maximius werd in 388 gedood en Valentinianus keizer over het geheele rijk. Hij kwam naar Trier. Charietto, een Saliër in Romeinschen dienst, en Syrus volgden Nannenius en Quintinus op als bevelhebbers van het Romeinsche leger in Germania Secunda, terwijl de Saliër Arbogastes wezenlijk en Valentinianus slechts in naam over Gallië regeerde.

Arbogastes, zegt Gregorius van Tours, haatte de Ripuarische koningen Sunno en Marcomer met stamhaat. Hij verwoestte het land der Bructeren en dat der Chamaven. Zij leverden hem geen slag; eenige Ampsivariër Katten onder Markomer vertoonden zich op de hoogten. Acker Stratingh dacht, dat die veldtocht in ons land heeft plaats gehad. De bijeenvoeging van Bructeren en Chamaven geeft daartoe aanleiding, maar de vermelding Ampsivariër Katten wijst duidelijk naar Hessen.

Valentinianus werd te Vienne vermoord en Eugenius tot imperator uitgeroepen. Deze trok in 392 of 393 over den Rijn en streed tegen de Saksen, want Symmachus deelt mede, dat op den eersten dag der gladiatorenspelen in het jaar 393 negenentwintig Saksen zonder strop de hals gebroken werd. In dat of het volgende jaar vertrok hij naar Rome, waar hij gedood werd. Arbogastes bragt daarop zich zelven (394) te Trier om het leven.

Nu regeerde Theodosius over het geheele Romeinsche rijk, dat hij bij zijn sterven naliet aan zijne zoons Honorius en Arcadius. Honorius (395—434) regeerde over het westelijk gedeelte. Penningen van Honorius zijn op onderscheidene plaatsen van ons land gevonden. In het jaar 395 sloot zijn veldheer Stilico vrede met de Sicambren en andere Franken, zoodat een gedeelte der Saliërs den vrede met de Romeinen gebroken had. Eenige Ripuariërs werden door hem omgekocht, die hem Marcomer uitleverden. Marcomer werd naar Etrurië verbannen. Zijn broeder Sunno wilde hem wreken, maar werd door bewerking van Stilico vermoord, zoodat hij door verraad onder de Franken het rijk van een paar geduchte tegenstanders verloste. Stilico, die van afkomst een Vandaal was, werd in 408 te Ravenna onthoofd; met hem viel de laatste handhaver van het oppergezag der Romeinen in Gallië.

Rome werd ten tijde van Honorius tweemaal door de West-Gothen ingenomen en de Romeinen konden zich niet langer in Noord Gallië handhaven. Onder Honorius' opvolger Valentinianus III overstroomden barbaren het westelijk Romeinsche keizerrijk en verdween de laatste schijn van macht, die het hier te lande nog bezat.

Zoolang nog de Rijnlinie door de Romeinen bezet was en de Nederlanders (Chamaven en Friezen) er hun voordeel en zelfbehoud in zagen met de Romeinen bevriend te blijven, hadden de Saksen zeer zeker hier te lande geen veroveringen gemaakt. Zij behielden echter, wat zij bezaten. De wederzijdsche verstandhouding schijnt zelfs tamelijk goed geweest te zijn. Friesen en Chamaven hadden gelegenheid zich uit te breiden in veel vruchtbaarder en rijker streken dan Westfalen en lieten daarom de Achterhoekers met rust, die zeker niets vuriger verlangden, terwijl hunne kleine industrie, het weven van linnen en wollen stoffen, bij de handeldrijvende Friesen willige koopers vond.

Ook de zuidelijk van de Saksen wonende Franken kunnen weinig lust gehad hebben in Saksen veroveringen te maken, zoolang nog grond in Gallië te winnen was. De Saksen hielpen hen integendeel door het leveren van vrijwilligers en ook voor hen was Gallië het voorwerp van begeerte. Meestal deden zij daar hunne invallen van den zeekant, omdat Franken hen van den Rijn scheidden en over den Rijn al weder Franken hun het voortdringen beletten. Toen ten tijde van Aëtius de Hunnen

westelijk Europa dreigden te overstroomen, vereenigden zich daar alle volken om den algemeenen vijand te weerstaan. Franken 1), Sarmaten, Armoricanen, Liticianen, Burgundiërs, Saksen 2), Ripuariërs, Olibrionen, die vroeger onder de Romeinen gediend hadden, leverden hulptroepen en nog andere Keltische en Germaansche naties, met wier hulp Aëtius Attila in de Catalaunische velden sloeg, zegt Symmachus in zijne Getica, 452 n. Chr.

In 464 veroverde de Ripuarische koning Sigebert Keulen en Trier en vestigde in eerstgenoemde stad zijn zetel. Toen had dus voorgoed de annexatie door Ripuariërs plaats van vroeger door Salische Franken bezet land tusschen Rijn en Maas. Wij hebben gezien, dat in 395 Stilico vrede sloot met de Sicambren en andere Franken. Het kan zijn, dat de Sicambren in of kort vóór dat jaar uit hun land tusschen Rijn en Maas door de Hattuariërs waren verdrongen en andere streken hadden bezet, en dat Stilico die beweging tot stilstand heeft gebracht, mogelijk echter kwamen Hattuariërs eerst omstreeks het midden der vijfde eeuw zich over den Rijn vestigen.

IN DUISTERE TIJDEN.

Gelijk wij gezien hebben, is niet veel bekend van de geschiedenis van het land tusschen Lippe en Noordzee en van de Ems tot de Elbe ten tijde der Romeinen. Wat wij van dat land en zijne bewoners vinden opgeteekend van de vijfde eeuw tot den tijd van Karel den Groote is, kan het zijn, nog van minder beteekenis.

Wij zouden dat geheele tijdvak onbesproken kunnen laten, ware het niet, dat ons na een nauwkeurig onderzoek gebleken is, dat nog veel moet worden geschrapt van hetgeen door geschiedschrijvers van vroeger en later tijd op Saksen wordt toegepast. Het zooeven omschreven land, werd na den ondergang van het Romeinsche rijk aldus genoemd, en verdeeld in Oostfalen, Angeren, Westfalen en Nedersaksen.

1) Uit wat volgt: Salische Franken.

2) Vermoedelijk heeft men onder die Saksen te verstaan Nedersaksen, d. i. Friesen en Chamaven, Tubanten enz., allen binnen de grenzen van ons land wonende stammen, die toen door de Romeinsche schrijvers Saksen genoemd werden naar den naam, waaronder Noord-Nederland bij hen bekend was, nl. Nedersaksen.

Nedersaksen is het tegenwoordige koninkrijk der Nederlanden benoorden den Rijn behalve den zoogenaamden Gelderschen Achterhoek: deze behoorde tot Westfalen.

De stammen, die Westfalen in den Romeinschen tijd bewoonden, zijn nooit aan de Romeinen onderworpen geweest en konden, toen zij zich tot één volk vereenigden, derhalve geen Franken genoemd worden, want zij hadden nooit het juk der dienstbaarheid afgeworpen.

Ptolomaeus vermeldt Saxones, die aan de Noordzee beoosten de Elbe woonden in het latere Holstein. Het is niet aannemelijk, dat dit zeer zeker weinig beteekende volkje al het land aan zich zou onderworpen hebben, dat later Saksen genoemd werd. Het kan zijn, dat zij zich als zeeschuimers boven alle andere bewoners van het noordelijk zeestrand berucht maakten en, tot meerdere krachtsontwikkeling, in vereeniging met Anglen, Chauken en Friesen stoute tochten ondernamen. Daar men wist, dat de zeeschuimende Saksen de hoofdrol speelden, gaven Romeinen en Franken aan al die stammen den naam van Saksen, alsof zij één volk uitmaakten. Zoo noemt men thans nog de inwoners der kantons van de Helvetische republiek Zwitsers, hoewel Schwyz niet eens aan het hoofd der kantons staat of ooit gestaan heeft, en spreekt men, wat ons al zeer na aangaat, van Hollanders in plaats van Nederlanders en van Holland in plaats van Nederland.

De Saksen, die de kuststreken bewoonden, *kregen* vrijwilligers voor hunne ondernemingen van de landwaarts in tot aan de grenzen der Franken wonenden, ook van Friesen en andere Nederlandsche stammen, voor zoover die niet op eigen gelegenheid uitgingen; in ieder geval is een tijd lang de naam van Saks van gelijke beteekenis geweest als zeeroover, even als dat later het geval was met Deen en Noorman.

Men heeft recht Duitschland de wieg der volken te noemen en zou Frankrijk in tegenstelling het graf der geslachten kunnen heeten. Altijd zijn van Germanië en later van Duitschland uit verhuizingen naar andere deelen der aarde uitgegaan. Franken, Allemannen, Bourgondiërs, Gothen, Longobarden, Wandalen, enz. enz. trokken over land naar andere soms zeer ver afgelegen streken. Saksen noemde men hen, die hun weg over zee namen (Saksen, Anglen, Herulen, Friesen, Turingers (?), Deenen). Het ligt buiten ons bestek de landen op te geven, waar zij nieuwe woonplaatsen zochten en veroverden. Men denkt allicht

aan Brittannië en wat dat eiland sedert als Engeland geworden is, maar is de geschiedenis der Angelsaksen eene zelfstandige, even zoo is het met de geschiedenis der Saksen, die zich ongeveer in den zelfden tijd op de Noordzeekust van het Kanaal woonplaatsen hadden veroverd, en die de Anglen zijn, die met de Varinen en Turingen (Tongren?) onder dezelfde wet leefden.

Daar nu Theodoricus de Groote, koning der Oost-Gothen, in 507 gelijkluidende brieven schreef aan de koningen der Erulen, Guarnen en Thoringen (Cassiodori Var. III. 3) bestaat de mogelijkheid, dat Herulen, Warnen en Tongren namen zijn van volken, die bij elkander woonden. Saksen met Anglen in het latere Normandië, aan het Britsche Kanaal langs de zee. Een andere brief van dien koning, geschreven tusschen 507 en 511, schijnt te bewijzen, dat de Herulen, van welke daarin sprake is, in Illyrië gevestigd waren (Cass. Var. IV. 45).

Noordelijk van deze Gallische Saksen woonden langs de zee in Vlaanderen, en Zeeland en op de Zuid-Hollandsche eilanden Warnen, en landwaarts in Oostvlaanderen en Brabant Tongren 1). Gregorius van Tours (II. 9) zegt, dat Chlogio, koning der (Salische) Franken, zijn zetel vestigde te Dispargum in het gebied der Tongren. Onder Dispargum verstaat men gewoonlijk Duisburg in het oude Brabantsche kwartier van Brussel.

Wij zouden te ver uit den koers geraken, als wij hier dit onderwerp nader behandelden. Evenwel meenen wij te mogen aanstippen, dat de Warnen in Westvlaanderen woonden en in Oostvlaanderen een andere stam; het verschil, dat thans nog tusschen de bewoners van het vroegere vierde en vijfde district bestaat, wijst op twee verschillende stammen. Dat de Saksen, van welke Gregorius van Tours melding maakt, aan het kanaal woonden, blijkt uit dien schrijver zoo duidelijk, dat wij ons meer dan eens verwonderden, hoe het mogelijk is, dat wat hij van hen mededeelt, ooit is toegepast kunnen worden op Saksen in het land benoorden de Lippe.

Hij zegt toch (II. 18), dat, toen de Frankische koning Childerik oorlog voerde tegen de Aurelianen (in Orleanais), Audovacrius met de Saksen naar Andecavum (Angers in Anjou)

---

1) Anglen, Warnen en Tongren, hadden dezelfde wet. Zie Lex Angliorum. Werinorum, hoc est Thuringorum, ed. Fr. de Richthofen. Perz. Legum V. pag. 103—104. De Richthofen vergiste zich echter in de woonplaatsen dier volken. De Elbe was te ver af dan dat de koning der Oost-Gothen van daar hulp kon verwachten.

kwam. Dit geschiedde in 463. Aegidius, bevelhebber der Romeinen in die streek, gestorven zijnde werd opgevolgd door zijn zoon Syagrius (464). Audovacrius kreeg toen gijzelaars uit Angers en andere plaatsen. De Brittaniërs werden door de Gothen uit Biturica (Bourges, dep. Cher) verdreven en velen bij Dolensis vicus (Dol, dep. Ille et Vilaine) gedood. In 468 kwam Audovacrius weder naar Angers; Chilperik kwam er den volgenden dag en sloeg de verbonden Romeinen en Gothen.

Daarna streden de Saksen en Romeinen; de Saksen werden geslagen. Audovacrius sloot een verbond met Childerik en beiden onderwierpen de Alemannen, die een gedeelte van Italië geplunderd hadden. (II. 19.)

De Saksen hadden zich tegen het oppergezag der Franken verzet — of zij verzetten zich tegen de overheersching van deze; de tekst laat beide vertalingen toe. Koning Chlotharius heeft in 555 velen hunner verslagen en geheel Thoringia afstroopend verwoest, omdat zij de Saksen geholpen hadden. (Greg. IV. 10.)

Na den dood van Theodobald (Greg. IV. 14) in 556 weigerden de Saksen de jaarlijksche schatting, die hun was opgelegd, te betalen. Chlotharius trok tegen hen op. Zij boden alles aan, wat zij hadden, tot vrouwen en kinderen toe, om den vrede te verwerven. Chlotharius wilde hun dien toestaan, maar werd door zijn leger gedwongen slag te leveren. De Franken werden geslagen. De rollen waren nu omgekeerd: Chlotharius smeekte om vrede en verkreeg dien.

In het voorgaande is de geschiedenis der schatting raadselachtig. Men vindt niet, dat de Saksen vroeger door de Franken schatplichtig waren gemaakt.

In hoofdstuk 16 zegt Gregorius, dat Chramnus (neef van Chlotharius) naar Dijon kwam, maar hij werd niet binnen de muren toegelaten. Te dien tijde streed Chlotharius dapper tegen de Saksen, want, naar men zeide, waren zij door Childebert opgehitst en vijandig tegen de Franken wegens het in het vorige jaar gebeurde. Zij verlieten hun gebied en kwamen in het land der Franken tot Divitia (Dijon), behaalden veel buit en bedreven maar al te veel wandaden.

Toen (IV. 17) trok Chramnus naar Parijs en verbond zich met koning Childebert. Terwijl Chlotharus tegen de Saksen vocht, was Childebert plunderend en brandend na[illegible] in Champagne getrokken, want hij had gehoo[illegible]

tegen de Saksers gesneuveld was en dacht zich in het bezit van diens rijk te stellen.

Meer is er bij Gregorius van Tours niet van de Saksen te vinden. Men ziet, dat alle gebeurtenissen, die hij vermeldt, waarin Saksen betrokken waren, plaats hadden in Frankrijk, in het westen, ver van den Rijn en nabij het Kanaal.

Fredegarius gebruikte in zijn Chronicon hoofdzakelijk het werk van Gregorius van Tours. Hij zegt (III. 12): „Childerik kwam na Odovacrus, koning der Saksen, geslagen te hebben als overwinnaar te Andegabum (Angers), daarna beoorloogde hij Saksen en Romeinen. De Saksen sloegen op de vlucht en hunne eilanden zijn, nadat door de Franken veel volk gedood was, genomen en verwoest. Die eilanden kunnen geene andere geweest zijn dan de Kanaaleilanden. (Jersey, Guernesey, Alderney enz.)

Voor het eerst vermeldt hij (IV. 38) Saksen, die uit Duitschland over den Rijn gekomen zijn, toen Theuderik tegen Theudebert optrok. Hij had Saksen, Turingers en andere volken, die van over den Rijn hem toegestroomd waren, als hulptroepen in zijn leger, toen hij bij Tolbiacum (Zülpich) geslagen werd. De vluchtelingen werden tot in Keulen vervolgd. Theudebert werd gevangen genomen en naar Cabylon (Châlons) gevoerd.

Tot nog toe was door geen der schrijvers eenig gewag gemaakt van oorlog tusschen Saksen en Franken in Duitschland gevoerd. Ieder dezer volken bleef binnen zijne eigene grenzen, behoudens natuurlijk vechtpartijen tusschen bijzondere personen, kloppartijen tusschen markebewoners op de grenzen en zelfs mogelijke veeten tusschen gouen, die tot de verschillende naties behoorden, maar dergelijke dingen hadden ook plaats in het land der Franken en dat der Saksen onder Franken of Saksen onderling. Beide naties trokken over deze zaken het zwaard niet tegen elkander. Ook stelle men zich niet voor, dat vóór het begin der achtste eeuw een bepaald bondgenootschap, eenige solidariteit tusschen alle Saksen in Duitschland bestond. Zoo iets bestond zelfs nog niet onder de Franken, die zeer zeker meer ontwikkeld waren en wier koningen, erfelijk geworden, meestal er naar streefden om de Frankische gewesten te vereenigen en onder hunne heerschappij te brengen, iets wat in Saksen niet gevonden wordt.

De latere verdeeling van Saksen in Oostfalen, Angeren en

Westfalen schijnt vooraf te zijn gegaan door eene in negen landschappen, vermoedelijk naar het aantal verschillende stammen, die het oude Saksen bewoonden. Daarin werden negen bisdommen ingesteld: Maagdenburg, Halberstad, Hildesheim, Lubeck, Hamburg, Bremen, Osnabrück, Münster en Paderborn. Wij zullen weldra zien, dat de Saksen in 539 onder negen hertogen te velde trokken.

De oudste geschiedschrijver der Saksen, wiens werk tot ons gekomen is, is Widukind. Nadat deze eenige legenden betreffende de herkomst der Saksen heeft medegedeeld, zegt hij (I. 3): „Zeker weten wij, dat de Saksen met schepen in deze streken zijn aangevoerd en het eerst zich gevestigd hebben in de plaats, die tot heden Hadaloun (Hadeln) genoemd wordt."

(I. 4.) „De inwoners, die gezegd worden Turingers geweest te zijn, verdroegen hunne aankomst met weerzin en namen de wapenen tegen hen op. De Saksen, die hun vinnig weerstand boden, verkregen eene haven. Nadat zij langen tijd met elkander gestreden hadden en velen van weerskanten gevallen waren, verlangden beide partijen naar vredesonderhandelingen en zoo is de vrede gesloten onder voorwaarde, dat de Saksen vrijheid zouden genieten om te verkoopen en te koopen, maar verder zich zouden onthouden van het in bezit nemen van land, doodslaan van menschen en roof. Dit verbond bestond gedurende langen tijd, maar daar de Saksen geen geld hadden om te verkoopen of te koopen, begrepen zij, dat de vrede voor hen niets waard was."

Daarna volgt het verhaal, dat een jongeling met vele gouden kleinoodiën versierd aan wal gaande eenige Turingers ontmoette en zijn goud overgaf voor eene hoeveelheid aarde, die hij in het pand van zijn kleed wegdroeg. De Turingers meenden een goeden koop gedaan te hebben en de landgenooten van den jongeling, dat deze gehandeld had als een dwaas, maar hij zeide: „Volgt mij maar, brave Saksen, dan zult gij zien, hoe voordeelig die dwaasheid voor u is." Hij ging nu met zijne landgenooten aan land en zaaide, zoo dun mogelijk, de gekochte aarde over een plek gronds, waar de Saksen een kasteel bouwden. Hierop ontstond oorlog. De Saksen behielden de overhand en namen meer land in bezit. Daarna werd nog dikwijls en langen tijd gestreden, totdat de Turingers vrede wilden sluiten. Men had eene samenkomst. De Saksen hadden hunne messen onder hunne kle[illegible]de Turingers

waren ongewapend. De Saksen vermoordden onverhoeds de aanzienlijkste Turingers en bleven meesters van het land.

Widukind, een Saks en monnik in het klooster te Corvei, leefde in de tiende eeuw. Het is duidelijk, dat hij het voorgaande verhaal aan eene oude legende of gedicht ontleende, waarin van verschillende historische feiten gebruik was gemaakt. In de buurt van het tegenwoordige Hadeln hebben nooit Turingers gewoond en het vermelden van dezen doet denken aan de vestiging van Saksen op de kust van Gallië, terwijl de geschiedenis van de gekochte aarde eene passende omwerking schijnt van de geschiedenis der stichting van Carthago. Ook is er tegenspraak bij Widukind zelf, die na reeds de te Hadeln zich gevestigd hebbende Saksen genoemd te hebben daarvan (I. 7) zegt: „Er zijn echter, die uit deze daad (den moord der Turingers) hunnen naam afleiden. Messen toch worden in onze taal sahs (zeis) genoemd, en zij worden derhalve Saksen genoemd, omdat zij met hunne messen zulk eene menigte afgemaakt hadden."

Ten hoogste onwaarschijnlijk schijnt het ons, dat de naam Saks in verband zou staan met het woord sahs of zeis, waarin de ch of k gemist wordt.

Widukind schijnt van meening te zijn geweest, dat deze gebeurtenis heeft plaats gehad ten tijde der verovering van Brittannië door de Saksen, hetgeen ons vermoeden versterkt, dat hij de vestiging van Saksen in Gallië verwarde met den oorsprong der Saksen.

In het volgende hoofdstuk 9 wijkt Widukind geheel af van hetgeen Gregorius van Tours (III) schrijft over den oorlog der Franken onder Koning Theuderich tegen de Turingers.

Widukind zegt: „Na den dood van Huga, Koning der Franken, bleef van dezen slechts eene dochter over, Amelberga, die gehuwd was met Irinfried, koning der Turingers. De Franken riepen Thiadricus, een bastaardzoon van Huga, tot koning uit. Hij zond gezanten naar Irinfried, maar Amelberga beweerde, dat zij als dochter van een koning en van eene koningin gerechtigd was tot de Frankische kroon en Thiadricus volgens recht haar slaaf. Zij stookte den raadsman en veldheer van haar gemaal op om dezen den oorlog aan Thiadricus te doen verklaren. Irinfried antwoordde dan ook den gezanten, dat hij de vriendschap en bloedverwantschap van Thiadricus niet weigerde, maar zich verwonderde, dat deze,

een geboren slaaf, naar het koninklijk gezag stond. Hij kon toch zijn eigen slaaf de hand niet geven. Dit had natuurlijk een oorlog ten gevolge. Thiadricus rukte met een groot leger tegen zijn zwager op en sloeg Irinfried bij Runiberg (?). Irinfried vluchtte naar de stad Sciting (Burg-Scheidungen) aan de Unstrode (Unstrut).

Thiadricus wilde daarna naar zijn land terug trekken, maar kreeg den raad dit niet te doen; hij bleef dus en zond gezanten om hulp naar de erfvijanden der Turingers, de Saksen, hun belovende, dat zij het op de Turingers veroverde land erfelijk zouden bezitten. De Saksen zonden daarop negen hertogen (zie boven) met meer dan 100.000 man. Deze groote en krachtige mannen, die de Franken door hunne gestalte verbaasden, gewapend met een piek en de vervaarlijke zeis op zijde, vielen de Turingers aan. Deze werden geslagen, maar 600 Saksen sneuvelden.

Iring werd daarop door Irinfried naar Thiadricus gezonden om vrede van dezen af te smeeken. Hij verzocht, dat Thiadricus de Saksen zou wegzenden, daar zij liever in handen der Franken wilden vallen dan van die barbaren, en stelde voor de Saksen in verbond met de Franken uit het land te jagen. Thiadricus werd door hem bewogen te verklaren, dat hij zich den volgenden dag van de Saksen zoude ontslaan. De Turingers waren daarop gerust, maar de afspraak werd aan de Saksen door een toeval bekend en onder Hathagast overvielen zij des nachts de stad (Sciting), namen die stormenderhand in, sloegen de volwassen personen dood en maakten de jeugd gevangen. Irinfried en zijne vrouw ontkwamen.

De Saksen vierden gedurende drie dagen een overwinningsfeest — op 1 October. — Daarop gingen zij naar de legerplaats van Thiadricus en deze gaf hun ten eeuwigen dage het door hem beloofde land; zij vestigden zich terstond in de stad. Iring werd in de legerplaats van Thiadricus opgenomen. Irinfried werd daar geroepen, hij knielde om genade smeekend voor Thiadricus, doch Iring, verbolgen over deze vernedering van zijn koning, hieuw hem het hoofd af en stak Thiadricus overhoop, zoodat deze nederviel op het lijk van zijn zwager.

Volgens Gregorius van Tours (III. 1) is Theuderich een zoon van koning Chlodovech en Hermenefried, koning van de Thoringers, gehuwd met eene booze en wreede v[illegible] Amalberga genaamd. Op aanstichting van deze w[illegible] n wien slechts

een gedeelte van Thoringen was toegevallen, zich van het geheele rijk meester maken. Hij noodigde Theuderich uit hem daarin behulpzaam te zijn, terwijl hij hem de helft van het veroverde land aanbood. Deze kwam met zijn leger naar Thoringen. Balderich, de andere koning van dat land, werd geslagen en gedood. Theuderich keerde naar zijn land terug, maar Hermenefried hield zijn woord niet. Dat was de aanleiding tot beider groote vijandschap (III. 4).

Theuderich, die den meineed van Hermenefried niet vergeten had, riep tegen dezen de hulp in van zijn broeder Chlothachar, wien hij een deel van den te behalen buit beloofde. Omstandig beschrijft Gregorius, hoe Theuderich de Franken tegen de Thoringers aanspoorde door te herinneren aan de gruwelen door deze aan de Franken bedreven en de wisselende kansen van den daarop volgenden oorlog. Het eind was, dat de Thoringers aan de Onestrud geslagen werden. Na deze overwinning namen beide broeders het land in bezit. Theuderich ontbood Hermenefried, wien hij veiligheid beloofde, maar deze werd, terwijl hij met Theuderich op de muren van Tolbiac (Zülpich) wandelde, naar beneden gestooten en brak den hals. (III. 8.)

Terwijl Theuderich nog in Thoringen was, verspreidde zich te Arvernum (Clermont-Ferrand) het gerucht, dat hij in Thoringen gesneuveld was. Zoo begint Gregorius zijn volgend hoofdstuk. Theuderich is echter, nadat hij nog vele gruweldaden bedreven had, niet gestorven vóór het jaar 534.

Het komt ons voor, dat Widukind al weder een legende heeft gevolgd, die tot fabel kan dienen van een Shakespeariaansch treurspel. Gregorius rept met geen woord van de Saksen. Het is niet duidelijk, wie hij bedoelt: Turingen of Tongren.

Dat de Saksen Thuringen veroverd hebben, staat vast, en al mogen de bijzonderheden onjuist zijn, in hoofdzaak schijnt het waar te zijn, dat de Saksen in verbond met de Franken zich van Thuringen hebben meester gemaakt. Zij hadden toen ieder een deel van dat land bekomen, maar de Franken ongetwijfeld slechts een klein deel, want zij waren toen niet in staat groote veroveringen te maken, die noodzakelijk colonisatie vereischten. Widukind zegt „De Saksen hebben alzoo het in bezit genomen land rustig bewoond, in gemeenschap en vriendschap met de Franken levende. Een deel der akkers werd gedeeld met de bevriende helpers en onder vrijgelatenen; het overschot van het verdreven volk hebben zij schatplichtig gemaakt."

Daarop treedt hij in bijzonderheden betreffende de standen en staatkundige indeeling van Saksen. Het Frankische aandeel in de verovering werd mogelijk ook aan Saksen afgestaan tegen betaling van een jaarlijkschen tijns, die door de Franken als een blijvende oorlogsschatting (cijns) beschouwd werd, welke zij later, door toepassing van wat men bij Gregorius van Tours vindt, beweerden, dat op de geheele natie der Saksen drukte.

In het jaar 568 had de trek van Longobarden naar Italië plaats. De Longobarden waren buren der Saksen of behoorden tot deze, want Ptolomaeus plaatst hen tusschen Weser en Elbe zuidelijk van de Angrivariërs en noordelijk van de Dalgumnen. Hun aanvoerder Alboin noodigde Saksen, die in Thuringen gevestigd waren, uit met hem den tocht te ondernemen. Meer dan 20.000 mannen met vrouwen en kinderen braken met hem op naar Italië. Toen dit Chlotarius (?) en Sigisbertus (?), koningen der Franken, ter oore kwam, plaatsten zij Sueven en andere volken in de door de Saksen ontruimde plaatsen (Pauli Hist. Langobard. II. 6).

De Saksen kregen in Italië twist met de Longobarden, omdat deze hen dwingen wilden hunne wetten aan te nemen. Zij beproefden naar hun land terug te keeren.

Fredegarius vermeldt (III. 68) dat, maar met de minder juiste aanduiding, dat Theudebert (gest. 547) Saksen naar Italië gezonden had die, vandaar in Gallië vallende, zich nedersloegen bij Stuplone, eene plaats beoosten de Rhône in Bourgondië en in die buurt veel opschudding maakten. Mummulus joeg hen terug naar Italië, maar zij kwamen met vrouwen en kinderen terug en kochten van Mummulus den doortocht; zoo kwamen zij (hier vermelden Paulus en Fredegarius hetzelfde) in het land van Sigebert en daarna in hun vroeger vaderland terug. Paulus voegt er echter bij, dat zij, toen zij van de Sueven eischten, dat deze de door hen bezette gronden, die vroeger aan de Saksen behoord hadden, verlaten zouden, met hen in gevecht geraakten en allen sneuvelden. Sigebert heeft hun welwillend doortocht verleend, maar hen niet tegen de Sueven bijgestaan.

Widukind zegt (14), dat de over de Bode (Transbodani) wonende Sueven, die zich daar gevestigd hadden, toen de Saksen met de Longobarden naar Italië trokken, nog in zijn tijd andere wetten hadden dan de Saksen. „Alzoo", besluit hij, „hebben de Saksen kennis gemaakt met de veranderlijke trouw der

Franken, waarover wij niet spreken zullen, aangezien wij van hunne daden niets beschreven vinden, die, door vaderlijke dwaling vergeten, tot aan den tijd van Karel den Groote hebben voortgeduurd."

In het tiende jaar der regeering van Dagobert (632), zoo leest men in het Chronicon van Fredegarius, werd dien koning geboodschapt, dat het leger der Winiten (Wenden) in Toringia gerukt was; hij maakte zich gereed om met zijn leger over den Rijn te trekken, toen de Saksen gezanten aan Dagobert zonden verzoekende, dat hij hen ontslaan zoude van de schatting, welke zij aan de schatkist betaalden, terwijl zij beloofden met al hun macht den Winiten te zullen weerstaan en de grenzen der Franken in dat gedeelte van het rijk te bewaken. Dagobert ging op aandringen der westelijke Franken daartoe over; de gezanten bezwoeren plechtig uit naam van het geheele volk der Saksen zich aan deze overeenkomst te zullen houden. Maar hunne beloften zijn slecht nagekomen. Evenwel bleef hun de schatting, die zij gewoon waren te geven, geschonken. Zij gaven ieder jaar vijftig koeien als schatting, die hun door Chlotarius den oudere was opgelegd, hetgeen door Dagobert is afgeschaft.

Blijkbaar verwarde Fredegarius de Saksen in Gallië met die in Germanië, want men leest in de Gesta Dagoberti c. 37, dat uit het hertogdom Cinomane (Le Mans) hem jaarlijks honderd koeien schatting gegeven werden. De Saksen in Germanië hebben nooit eenige schatting betaald noch aan Chlotarius, noch aan Dagobert, noch aan eenigen anderen Frankischen koning. Er was geen oorlog tusschen die Franken en de Saksen geweest, welke aanleiding had kunnen geven tot het opleggen van schatting. Dit echter is mogelijk, dat de Saksen, die Turingen als belooning voor de door hen aan de Franken bewezen hulp van koning Theuderich ontvangen hadden, tot dergelijke schatting — cijns of juister gezegd tijns — verplicht waren, maar dan gold dat enkel en alleen de Turingsche Saksen, niet het geheele volk der Saksen in zijne oude woonplaatsen.

In het Liber historiae Francorum, dat in of omstreeks 727 geschreven werd, is alles wat van de Saksen, hunne opstanden en hunne onderwerping aan de Frankische koningen vermeld wordt, niets anders dan toepassing van hetgeen de schrijver met betrekking tot de Saksen in Gallië bij Gregorius van Tours vond op de Saksen in Germanië. Het is niet onwaarschijnlijk, dat dit knoeien in de geschiedenis ten doel had de meening

ingang te doen vinden, dat de Saksen in het geheel, ook de Westfalen en onze achterhoekers, van ouds aan de Franken onderworpen waren geweest. Al lag de waarheid door toedoen van dergelijke moordenaars in het graf zoo zelfs, dat Duitsche schrijvers mede haar lijkfeest vierden, zij is eindelijk weder opgestaan.

Chlotarius, vader van Dagobert, regeerde sedert 613 over alle Frankische landen; toen hij in 628 stierf, strekte zich zijn rijk volgens Gregorius van Tours in het noorden uit van de Weser tot de Lippe en langs die rivier tot den Rijn en verder van den mond der Lippe op den linkeroever van den Rijn tot aan de zee. Duurstede en Utrecht waren derhalve toen Frankisch. Nergens vindt men, dat vóór dien tijd de Franken die grens overschreden hebben, behalve bij weinig geloofwaardige latere schrijvers.

De eerste aanleiding tot oorlog tusschen Franken van den éénen en Friezen en Saksen van den anderen kant schijnt in onmiddellijk verband te staan met de invoering van het christendom.

Wilfried, bisschop van York, die van zijn zetel verdreven was, wilde bij den paus te Rome recht zoeken. Hij ging scheep, maar geraakte door veranderden wind naar Friesland verzeild, waar hij door de barbaren en hun koning Aldgisel met eer ontvangen werd; hij werd daar met zeer veel achting behandeld, hoewel de afgoderij daar in het geheele land nog in bloei was; hij predikte er het woord Gods en bekeerde velen. Maar zijne vijanden rustten niet en bewerkten, dat de Frankische hofmeester Ebroïn aan Aldgisel schreef met het verzoek Wilfried te berooven en wreedaardig ter dood te brengen. De koning liet zich echter door bidden noch dreigen tot zulk een euveldaad bewegen, maar wierp den brief in het vuur en zond de gezanten van Ebroïn met schande uit zijn land. Wilfried bleef gedurende den winter bij Aldgisel en vertrok, nadat hij vrijgeleide van koning Dagobert II gekregen had, naar Rome. Ziedaar wat in het leven S. Wilfridi in de Acta Sanctorum op 4 April verhaald wordt.

Aldgisel (Adgil) woonde zeer waarschijnlijk niet te Utrecht, daar deze stad toen Frankisch was; de Frankische koning Dagobert behoefde derhalve ook geen vergunning om er een kerkje te bouwen op de grens van Friesland, wel om van uit zijn gebied in dat van koning Adgil het christendom te doen veld winnen.

Adgil had de missie in zijn gebied toegelaten, maar toen hij stierf was zijn zoon en opvolger Radboud van een geheel andere zienswijze. Hij verjoeg de christenpriesters, vernielde het kerkje van St. Thomas te Utrecht en breidde mogelijk zijn gezag uit tot Waal en Sinkfal (Zwin op de grens van Vlaanderen). De annexatie van Frankische streken moet toch hebben plaats gehad na 638.

Na een vruchtelooze poging van den Ierschen monnik Egbert om het begonnen werk te hervatten, werd dat met gelukkiger gevolg voortgezet door St. Willebrord, die met elf gezellen in 690 uit Engeland op onze kust landde en voorzien van eene volmacht van paus Sergius I, en door dezen met de de noodige reliquieen beschonken en, wat zeker niet minder krachtig was, verzekerd van den steun van den hofmeier Pepijn, zijn bekeeringswerk begon.

Hij vond het kerkje te Utrecht verwoest, en niet veel sporen van christendom overgebleven bij eene onwillige bevolking en een vijandigen koning, maar Pepijn, die onder koning Diederik in het land der Franken alvermogend geworden was, liet het Willebrord niet aan krachtigen bijstand ontbreken. De bevolking der door Radboud overheerde gewesten bezuiden den Rijn was vermoedelijk reeds geheel of grootendeels tot het christendom bekeerd; bij deze, die nog slechts korten tijd onder Friesch gezag gebracht was, vond hij natuurlijk een voordeeligen steun. Pepijn rukte in het land van koning Radboud; bij Duurstede kwam het tot een treffen. Radboud werd daar geslagen (693). Pepijn heroverde de landen bezuiden den Rijn. Ongetwijfeld was een der vredesvoorwaarden, dat Radboud der missie in zijn land vrijheid der evangelieverkondiging toestond.

De medgezellen van Willebrord bleven echter niet alle in Friesland werkzaam: de beide Ewalden trokken oostwaarts, maar werden al spoedig aan de Emscher 1) vermoord en hunne lijken dreven tot in den Rijn. Zij zijn alzoo niet in het oude Westfalen gemartiriseerd, want de Emscher is eene rivier tusschen Lippe en Roer.

Suibertus was verder in die streek doorgedrongen. Met goed gevolg werkte hij in het land der Bructeren, dat zal zijn Boructra, het latere hertogdom Westfalen en Mark, welke landen

1) Bij Aplerbeck, Kr. Dortmund, op het goed Lare, dat in 1229 (Niesert II S. 381) Lore heette. De oorkonde bij Niesert n°. C neemt allen twijfel daarover weg.

toen nog tot het Frankische rijk gerekend werden, en de bevolking, hoewel van Istaevistische afkomst, tot de Franken. Korten tijd na het begin zijner prediking, terwijl hij eene reis naar Engeland ondernomen had, maakte het aloude volk der Saksen zich meester van dat land. Suibertus wendde zich tot Pepijn, die voorshands, naar het schijnt, niet veel meer doen kon, dan hem de gelegenheid geven op een eiland in den Rijn (Keizersweerd) een klooster te stichten. In S. Marcellini vita S. Suiberti (Acta Sanctorum 1 Martii) wordt Ratingen vermeld als gelegen in het land der Bructeren, maar Ratingen ligt in het hertogdom Berg, dat altijd Frankisch is geweest. De Deelbeek (Deilbach of Theilbach), de grensscheiding tusschen Berg en Mark, is nog de grens van een Frankisch en Saksisch dialect.

Terwijl in de westelijk en zuidelijk aangrenzende landen groote gebeurtenissen plaats hadden, bleven in de Saksische gewesten de oude toestanden voortduren, althans men weet niets van wat daar omging dan de zoo even vermelde verovering van land bezuiden de Lippe door de Saksen op het einde der zevende eeuw.

Deze verovering schijnt geen oorlog met de Franken ten gevolge gehad te hebben, hetgeen mogelijk bij de Saksen den lust opwekte, om meer land op de Franken te veroveren. Volgens eenige annalisten vielen zij in het jaar 715 in het land der Hattuariërs, die in het latere hertogdom Kleef woonden. Zij schijnen dat gedaan te hebben in verstandhouding of verbond met den Frieschen koning Radboud. Deze had na 693 niet alleen in vrede met Pepyn geleefd, maar zelfs eene dochter aan diens zoon Grimoald ten huwelijk gegeven. Na den dood van Pepijn verbond hij zich echter met de Neustriërs tegen diens zoon Karel Martel, veroverde het land tot de Waal (716), nam Keulen in en drong zegevierend verder door. Tegen den winter keerde hij naar zijn land terug. Blijkbaar handelde hij in bondgenootschap met de Saksen (Westfalen) en mogelijk maakten toen Friesen en Saksen zich meester van Hameland, doch slechts voor korten tijd.

Met groote geestkracht wist Karel zijne verliezen te herstellen. Eerst sloeg hij de Neustriërs (Westfranken); daarop trok hij naar Keulen en viel, na die stad veroverd te hebben, onverhoeds Radboud aan. Deze, door hem overwonnen, moest de hem gestelde voorwaarden aannemen en stierf kort daarna in het jaar 719.

Na deze overwinning keerde Karel zich tegen de Saksen; eenige annalisten vermelden, dat hij in 720 de Saksen beoorloogde; reeds in 718 zou hij met hen gestreden hebben, maar dit zal wel niet veel meer beteekenen dan dat hij hen uit het door hen bezette deel van Hattuarië (benoorden den Rijn) en uit Hameland (Lijmers en IJsselgou) verdreef. De korte vermeldingen geven zelfs niet de geringste bijzonderheden en andere bronnen ontbreken.

In de Annales Fuldenses van Einhard is bij het jaar 737 aangeteekend: „Karolus Saxones tributarios fecit," terwijl de Ann. Mettenses op het volgende jaar vermelden: „Karolus princeps Renum transiens Saxoniam hostiliter invadens Saxones obsidibus acceptis propriae ditioni restituit, ipsosque iterum sibi tributarios tum fecit." Deze annalist en ook andere hielden het er alzoo blijkbaar voor, dat de Saksen al vroeger aan de Franken cijnsplichtig geweest waren. Wij hebben den oorsprong van die dwaling reeds herhaaldelijk aangewezen, althans wat betreft de Westfalen.

Het schijnt, dat in dien tijd de Saksen aan het Kanaal nog eenige zelfstandigheid bezaten. In de Continuationes der kroniek van Fredegarius toch vindt men, dat in 714 de Saksen opstonden en dat zij door Karel bestreden en overwonnen werden. Daarop volgt, dat hij in het volgende jaar over den Rijn trok om Allemannen en Sueven te bestrijden en ook op 738 wordt aangeteekend, dat, toen de allerheidenste Saksen, die over den Rijn wonen, zich roerden, de dappere vorst Karel na het verzamelen van een leger op de plaats, waar de rivier de Lippe in den Rijnstroom valt, dezen overstak. Hij heeft een groot gedeelte van die streek met wreede slachting verwoest, bepaald, dat dit zoo woeste volk ten deele cijnsbaar zou zijn, en vele gijzelaars van hen ontvangen, zoodat hij onder 's Heeren zegen, als overwinnaar naar zijn eigen land terugkeerde.

Maar na drie jaren (zoo vervolgt de Continuator van Fredegarius), in 744, viel Carloman wederom met zijn leger in het land der rebellige Saksen en na de inwoners, die op de grenzen van zijn rijk woonden, gevangen genomen te hebben heeft hij, zonder dat hij slag behoefde te leveren, zijn veldtocht gelukkig volbracht en velen hunner, die door Christus' leiding gedoopt werden, hebben den eed van trouw afgelegd.

Uit deze plaatsen blijkt, dat van verschillende Saksen sprake

is, nl. van zulke, die over den Rijn (in Germanië) en andere, die niet over den Rijn (in Gallië) woonden.

De inval van 738 had ongetwijfeld plaats in het latere bisdom van Münster en onze Achterhoek is dus daarin en de gevolgen daarvan betrokken geweest.

Karel Martel is in 741 gestorven. Zijn zoon Karloman werd in 747 monnik; in dat jaar ondernam zijn broeder Pepijn (de jongste) weder een veldtocht in het land der Saksen. Het verhaal daarvan in de Continuatio is in meer dan één opzicht belangrijk.

„In dat jaar hebben de Saksen op de gewone wijze getracht, wat zij aan zijn broeder beloofd hadden, tot leugen te maken. Pepijn besloot hen te voorkomen, ook de koningen der Winiden of Frigiën waren eenparig gekomen om hem te helpen. De Saksen, dit ziende, hebben door de gewone vrees gedreven zich, nadat velen hunner nedergehouwen, in gevangenschap gezonden en hunne streken met vuur verbrand waren, vrede smeekende, zich aan het recht der Franken, zooals zij van ouds gewoon waren, onderworpen en die cijns betaald, welke zij vroeger aan Lotharius betaald hadden, en met stellige verzekering beloofd van dien tijd af op nieuw te zullen geven. Een groote menigte hunner ziende, dat zij tegen de macht der Franken niet konden opstaan, verstoken van eigen krachten, verzochten hun de christelijke sacramenten toe te dienen."

De Annales Tilianorum hebben in dat jaar „Grifo vlucht naar Saksen en Pepijn valt door Toringen in hun land." Dit is de sleutel. De zoo even omstandig vermelde feiten hadden plaats aan de Elbe. Dat aan den mond of langs die rivier toen Friesen woonden, blijkt ook later uit de oorlogen van Karel den Groote, en ook daar ter plaatse is er sprake van Wenden, die van hem vroeger de landen beoosten die rivier, toen door Saksen bezeten, ter bewoning ontvingen.

De cijns, die ook hier weder te voorschijn komt, is ongetwijfeld die, welke door de Saksen in Turingen betaald werd. Wij verwijzen naar de onderstelde verovering van Turingen door Franken en Saksen.

Möser zegt in zijne Osnabrückische Geschichte — een uitstekend goed werk —, dat de meeste invallen der Franken in Oostfalen en Engeren plaats hadden. Evenwel ontbrak het niet aan andere in het westelijk gedeelte; mogelijk waren de invallen, die van den mond der Lippe uitgingen, — gelijk wij zagen,

het gewone punt van uitgang der Romeinen — even talrijk.

Wij hebben gezien, dat de inval van Pepijn in 738 van den mond der Lippe uitging. In Ann. Einhardi leest men op 758, dat Pepijn de Saksen aanvallende hen uit hunne versterkingen, waarin zij hun vaderland wilden verdedigen, verjoeg en „vallum intravit," de bewalling introk. De Ann. Lauriss. maj. hebben op dat jaar, dat koning Pepijn Saksen binnentrok en de versterkingen der Saksen moedig binnenrukte in de plaats, die Sitnia heet, ook de Ann. Mettenses noemen de veroverde versterking te of bij Sitnia. Sitnia wordt door velen gehouden van hetzelfde als het Caesia Silva van Tacitus, het tegenwoordige Sithen. Majoor von Veith is, gelijk wij zagen, van een andere meening en plaatst Caesia Silva tusschen Borken, Stadtlohn en Coesfeld. In 758 drong Pepijn, die sedert 752 koning der Franken was, door tot Rheme (bij Minden); gedurende dien veldtocht werd de hem vergezellende bisschop van Keulen Hildegarius op den berg Iburg in Osnabrück gedood.

Wij zullen niet alle veldtochten der Franken in Saksen vermelden. Helaas vinden wij van die gebeurtenissen weinig meer bericht, dan dat ze plaats hadden: bijzonderheden ontbreken.

In het jaar 765 had het christendom nog zeer weinig ingang in Westfalen gevonden. In dat jaar bouwde Lebuinus eene kerk te Deventer, wel in Frankisch gebied, maar op de grenzen van Saksen (Sloet n°. 8), ongetwijfeld om evenals vroeger Utrecht en Keizersweerd, nadat de missie aan de Lippe mislukt was, tot uitgangspunt van bekeeringen in het naburige heidensche land te dienen. De Veluwe was toen al grootendeels bekeerd. Men vindt een zekeren Wilhelmus Simonis vermeld als „totius Velaviae apostolus;" hij was een kweekeling der Keulsche kerk (Batavia Sacra: Het dekenschap der Veluwe) en alzoo niet uit Engeland gekomen, maar vermoedelijk reeds lang vóór Willebrord werkzaam. Nergens hebben wij bijzonderheden omtrent dien apostel der Veluwe kunnen vinden; dit echter blijkt, dat Lebuinus te Wilp zijn intrek nam bij eene Christin, aldaar een oratorium stichtte en, nadat hij over den IJssel bekeerlingen had gemaakt, ook op den anderen oever, te Deventer. In de onder Frankisch gezag staande gewesten, die vroeger Romeinsch waren, vond de invoering van het christendom geen zeer sterken tegenstand. Anders was het in de onafhankelijk gebleven streken, want de bevolking van deze zag in de verandering van godsdienst niet alleen verandering van zeden en gewoonten,

maar tevens verlies van politieke vrijheden en invoering van tot nog toe bij hen onbekende belastingen. Het oratorium te Deventer moest alzoo door de naburige Saksen beschouwd worden als een gevaar voor hunne oude vrijheid.

Korten tijd na de stichting werden kerk en pastorie te Deventer door Saksen verwoest en de christenen verdreven. Dit geschiedde door een inval in Hameland, ongetwijfeld van uit den lateren Achterhoek.

Lebuinus, die de vijanden ontvluchtte, keerde later terug en herbouwde de kerk. Hij stierf te Deventer 12 November 777.

Niet lang na zijn dood zouden de Saksen op nieuw de stichting te Deventer verstoord hebben. Ludgerus werd er heen gezonden om de zaken te herstellen. Nadat hij eene nieuwe kerk gebouwd had, verkondigde hij het christendom in Friesland en elders (Vita Ludgeri, 1 Juni) en werd ten slotte aangesteld tot pastoor van het westelijk gedeelte van Westfalen.

Nadat Karel de Groote meester geworden was van alle Frankische landen, besloot hij zijn rijk uit te breiden tot de Elbe. Zijn eersten inval in Saksen deed hij in 772 aan den kant der Weser. De Saksen, verdeeld in Oostfalen, Engeren en Westfalen, traden onder hunne hertogen Brano, Hessi en Wedekind, tot het jaar 775 vermoedelijk ieder afzonderlijk op. Oostfalen en Engeren werden reeds bij zijn eersten veldtocht gedwongen gijzelaars te leveren en na eenige invallen zijn oppergezag te erkennen, daarna de Westfalen. In 777 hield Karel een rijksdag te Paderborn, waar de Saksen hem huldigden behalve Wedekind, die naar Denemarken week. Toen de door Karel in Spanje geleden verliezen in Saksen bekend werden, stelde Wedekind zich aan het hoofd van den opstand; in 778 bevrijdde hij zijn vaderland en viel in het land der Franken. Bij die gelegenheid zal de kerk te Deventer voor de tweede — en voor de laatste maal — door de Saksen verwoest zijn.

Karel verzamelde in den volgenden winter te Herstal een aanzienlijk leger, waarmede hij in het volgende jaar (779) bij Lippeham (Lipmanshof?) over den Rijn trok. De Ann. Lauris. vermelden, dat hij de Saksen bij Bocholt sloeg, dat zij uit hunne versterkingen vluchtten, dat toen de weg voor de Franken open lag en zij, in Westfalen voortrukkende, dat geheel veroverden en de Poeta Saxo, dat Karel voorttrok tot de Weser, eenigen tijd aan die rivier vertoefde en dat Engren en Oostfalen hem daar op nieuw huldigden. In de

vita S. Liudgeri (Perz. Mon. II. 410) vindt men, dat in 782 Wedekind een inval in Friesland deed en de Friezen afvallig maakte. De Nederlandsche Friezen bewesten de Lauwers zijn alzoo geene bondgenooten van de Saksen geweest; mogelijk ziet deze plaats op de Friezen beoosten de Lauwers, die in 785 door Karel onder het kerkelijk gezag van Liudger gesteld werden. Hierdoor wordt de splitsing van Friesland, wat kerkelijke indeeling betreft, verklaard.

Het volgende jaar was Karel aan de bronnen der Lippe en trok over de Weser. In 782 kwamen de Saksen aldaar, waar zij hem huldigden behalve Wedekind, die naar Denemarken uitgeweken, later terugkwam en zijne landgenooten weder in beweging bracht. Terwijl Franken en oostelijke Saksen Oostfalen tegen de ingevallen Sclaven verdedigden, wilden de Westfalen zich bij de Sclaven voegen tegen de Franken. Deze waren weldra gedwongen tegen Wedekind en zijne aanhangers te strijden. Tusschen Süntel en Weser kwam het tot een treffen. De Saksen, die met de Franken waren opgetrokken, liepen over naar Wedekind en de Franken leden een belangrijke nederlaag, maar Karel kwam weldra met een aanzienlijk leger; hij dwong de Saksen zich te onderwerpen en hen, die zoo trouweloos hem verlaten hadden, uit te leveren, Deze, 4500 in getal, liet hij op één dag bij Verden aan de Aller dooden. Wedekind was weder naar Denemarken gevlucht.

De Saksen waren woedend wegens die wreede rechtspleging; zij kwamen weder in het veld, maar werden bij Detmold en de Westfalen daarna aan de Hase (in Osnarbrück) geslagen. Toen trok Karel verwoestend naar Weser en Elbe.

Het volgende jaar zond Karel zijn zoon Karloman bij Lippeham over den Rijn in Westfalen. Hij zelf trok bij de Elbe in Saksen, zijn zoon leverde in Dreingou (pagus Dreni) een ruitergevecht aan de Westfalen. Beiden keerden na die heldendaden uit Saksen terug. Om het volgende jaar weer in Saksen te vallen, verbleef hij gedurende den winter te Eresburg (Stadtberge), hield in 785 een vergadering te Paderborn en trok daarop weder naar huis.

De gedurige invallen der Franken, de door hen aangerichte verwoestingen, het groot aantal gesneuvelde en gedoode Saksen, de honderden gezinnen, die door Karel naar elders waren overgeplaatst, hadden elken wederstand bij het fiere en dappere volk onmogelijk gemaakt. Ook Wedekind zag in, dat langer

geen weerstand te bieden was. In het jaar 785 was hij genoodzaakt zijne onderwerping aan te bieden. In het koninklijk kasteel te Attigny (bij Rheims) deed hij den huldigingseed en liet zich met zijn wapenbroeder Abbio doopen. Door Karel op eervolle wijze bejegend en met rijke geschenken vereerd, keerde hij naar zijn vaderland terug. Van zijne verdere lotgevallen is niets met zekerheid bekend. Men gist naar de plaats, waar hij woonde. Sommigen meenen, dat Wildeshausen zijne bezitting of een zijner bezittingen was. Een oude sage geeft hem eenige goederen in de buurt van Rulle en Wallenhorst. Zeker hoorde hij niet in Engeren te huis. Daar Wedekind een der eerste aanzienlijke Westfalen is geweest, die het christendom aannamen en daarna trouw bleven, is het misschien niet ongerijmd te vermoeden, dat hij een heer geweest is, wiens voornaamste bezitting lag in Tecklenburg en hij zelf daar door Karel als graaf werd aangesteld, daar de graven van Tecklenburg in de vroegste Westfaalsch-christelijke tijden voogden geweest zijn van Osnabrück en Münster. Zeer zeker had hij niets in de Nederlanden. De oorkonde bij Sloet no. 30 is meer dan verdacht. Het optreden van Saksen in de Betuwe in 834 als getuigen is onaannemelijk.

Reeds in 779 heeft Karel Saksen, zoo leest men, in gouen (graafschappen) verdeeld, Frankische beambten en priesters aangesteld en de Frankische rechtspleging en militie ingevoerd. Na 785 maakte het christendom in Saksen groote vorderingen; talrijk waren de kerken, bisschopszetels en kloosters, die in het land verrezen.

Nog hadden wel eenige opstanden in Saksen plaats, maar in 804 was Saksen geheel tot rust gekomen. Karel was Kerstmis 800 te Rome als Roomsch koning gekroond. Saksen maakte sedert een deel uit van het Heilige Roomsche Rijk.

DE BISSCHOPPEN VAN MÜNSTER IN HUNNE STAATKUNDIGE BETREKKING TOT DEN ACHTERHOEK.

Wij zullen aan de geschiedenis van het bisdom van Münster slechts hoofdzakelijk die feiten ontleenen, welke in verband staan met de lotgevallen van het thans Nederlandsch gedeelte. Hoofdzakelijk hebben wij gevolgd de Kroniek van Arnold van Be-

vergern. Ludgerus stierf in 809 en werd opgevolgd door zijn neef Gerfridus. Van dezen en zijn opvolger Alfridus schijnt niet veel meer bekend te zijn dan dat ze wonderen deden en de kerk verrijkten. De vierde bisschop Lubbertus was ook vroom en ootmoedig, maar hij vervreemdde Werden van het stift Minnegardevorden en bracht zijn zetel over naar Münster. Berthold genas menschen en beesten van de tongblaar door vasten en bidden. De zesde bisschop Wilhelmus deed eene reis naar Rome, zijn ezel bleef op de terugreis ongedeerd, toen hij op de Alpen in de diepte stortte. Wilhelmus stichtte de kapel van St. Clemens aan de kerk te Münster, waarin hij begraven werd.

Met dergelijke voor de geschiedenis van Münsterland onbelangrijke berichten gaat van Bevergern voort tot den zevenden bisschop Richardus, die eene veete had met de heeren van Meynhovell. Deze namen Münster in en plunderden de kerk. De oorzaak van dit gewelddadig optreden wordt niet vermeld.

Diederik I, twaalfde bisschop, was een zoon van de moederszuster van bisschop Thietmar van Merseburg, zoodat zijne moeder was uit het geslacht van Stade. Dietmar zegt van hem, dat hij, nadat Wigman van Vreden door toedoen van Balderik en Adela was vermoord, diens lijk naar Vreden voerde (Pertz. Sc. III. p. 851). In 1011, was hij bisschop geworden (Ann. Quedlinb. Pertz. III. p. 80), nadat zijn voorganger Sueder te Münster in zijn hof vermoord was. Thietmar spreekt dikwijls van hem; hij stierf in 1022.

Frederik I, zestiende bisschop, bracht zijn erfgoed, de heerlijkheid Gemen, en door koop het slot te Hare en zes hoven aan het bisdom.

Van meer belang is voor ons Diederik II, de achttiende bisschop. Van Bevergern noemt hem Diederik van Wintzenborch. Van Spaen (Inl. I. 234) heeft uitvoerig over hem gehandeld. Zeer zeker was hij een zoon van Otto graaf van Zutphen en zekere Judith. Hij noemde zich zelf erfheer der stad Zutphen (Sloet n°. 129) in een oorkonde gegeven in een onbekend jaar, maar ongetwijfeld na den dood van zijn broeder, graaf Hendrik, en zeer zeker, nadat hij reeds den bisschopstaf verkregen had.

In 1118 is Diederik bisschop geworden. Niesert, Mün. Urk. IV. n°. XVI bevat een transsumt van een brief van bisschop Diederik, daar gedagteekend met het jaar 1118. Wanneer zijn broeder Hendrik overleden is, is niet met zekerheid te bepalen,

mogelijk in 1120. Het Chron. Osnabrugense heeft ad ann. 1021 1): Destijds, namelijk in het jaar 1121, stond aan het hoofd der Münstersche kerk zekere Theodoricus de Winsenborg, neef van de hertog van Saksen. Nadat hij door de kapittelheeren en burgers te Münster verdreven was, werd hij daags vóór St. Jan ante portam Latinam (24 Juni) door Lotharius, hertog van Saksen, en den van graaf Winsenborg met een sterk leger teruggebracht. Zijne verheffing tot bisschop schijnt alzoo korten tijd vóór de verdrijving geschied te zijn. Van Bevergern noemde ongetwijfeld ten onrechte 1090. Wenk (in Hess. Landesgesch. II. 704) toonde aan, dat hij nooit graaf van Winsenborg geweest is. Met welk recht hem de naam van Winsenborg is toegekend, is tot nog toe onbekend. Van Spaen vermeldt, dat hij genoemd wordt neef (nepos) van keizer Lotharius (Inl. I. 229 en 236), maar wij hebben dat ook bij geen ander auteur gevonden dan bij den aangehaalden kroniekschrijver en denken, dat van Spaen en anderen zich vergist en toegepast hebben op bisschop Diederik II, wat zeker waar was van bisschop Diederik I.

Voor zoover wij hebben kunnen nagaan, zijn de eenige schrijvers, op wie de meening berust, dat Diederik II uit het geslacht van of heer van Winsenborg en een neef van hertog Lotharius van Saksen is geweest, de gemelde kroniekschrijver van Osnabrück en van Bevergern, die dezen vermoedelijk naschreef. Wij hebben de kroniek niet kunnen naslaan, maar daar wij zekerheid hebben, dat bisschop Diederik II een zoon was van graaf Otto van Zutphen en zelf heer der stad Zutphen geweest is, en uit geen enkele oorkonde zijne verwantschap met hertog Lotharius en betrekking tot Winsenborg blijkt, kunnen wij geen van beiden op zulke losse gronden aannemen en wachten totdat beter bewijs zal geleverd zijn, waarop men wel eeuwig zal kunnen wachten.

Onze meening betreffende zijne werkelijke afkomst hebben wij medegedeeld in den Geld. Volks-Almanak van 1887.

Van Spaen noemt zijn voorzaat op den bisschopsstoel Burchard. Werkelijk noemt de Saksische annalist den Münsterschen bisschop in 1115 met dien naam en zegt, dat hij te Constantinopel als kerkelijk gezant gestorven zijnde door

1) Aangehaald in Matthaeus. Analecta V. 19. Ook de Ann. Hild. (Pertz V. 114) vermelden dat jaar.

Diederik is opgevolgd, maar van Bevergern geeft niet Burchardus Rufus maar Eppo op als voorzaat van Diederik en vermeldt, dat deze, met den hertog van Bouillon naar het Heilige land vertrokken zijnde, aldaar op de terugreis gestorven is. Van Bevergern blijkt ook hier weer niet geheel vertrouwbaar.

Diederiks opvolger heet bij van Bevergern Burchard. Joffé (Gesch. d. D. Reichs. 264) noemt dien Egbert. Mogelijk moet Burchard vóór Diederik op de lijst geplaatst worden. De Ann. Sax. vermelden als opvolger van Diederik in 1027 ten onrechte Wernher. Egbert of Ekbert was van dat jaar bisschop tot 1132, toen hij werd opgevolgd door Wernher (1132—1152); na dezen volgde Frederik II. Hij stierf 1 Dec. 1151. (Niesert. Urk. 3. 177.)

Reeds vroeger waren de bisschoppen van Münster gedurig in veeten met de graven van Tecklenburg en Arnsberg en de edelen van Meynhoevell.

De graven van Tecklenburg waren voogden van de bisdommen van Osnabrück en Münster en gedroegen zich, volgens de kerkelijke geschiedschrijvers, als tyrannen. Otto graaf van Tecklenburg wist te bewerken, dat na den dood van Frederik I zijn neef Lodewijk tot bisschop van Münster gekozen werd, terwijl zijn broeder Engelbert bisschop van Osnabrück was. De graaf trachtte hiervan gebruik te maken om zijn gezag uit te breiden. In stede echter van hun bloedverwant het gezag in handen te spelen, verzetten zich beiden tegen hem, hetwelk een oorlog ten gevolge had, waarin de graaf het onderspit dolf.

Deze oorlog (in het midden der 12e eeuw) duurde 26 jaren. Vele edelen en burchtmannen, die medestanders waren van graaf Otto, werden gedood of gevangen genomen; dit laatste overkwam ten slotte graaf Otto zelven, die zich loskocht door een deel van zijn graafschap aan zijn broeder en de voogdij over Münster aan zijn neef af te staan.

In het Oorkondenboek van Sloet vindt men (nº. 300) een verdrag tusschen Frederik II bisschop van Münster en Godescalk van Loon in het jaar 1152, alzoo het eerste bisschopsjaar van Frederik, gesloten. Uit dat verdrag blijkt, dat Godescalk het regimen populare bezat over de parochiën Loon, Winterswijk, Aalten, Varsseveld, Selhem en Hengelo; hij beweerde dat dit tot zijn grafelijk ambt behoorde. Bij het verdrag erkende hij dat regimen te ontvangen van den bisschop even als andere vulgares comites. Uit die oorkonde schijnt te mogen worden afgeleid, dat Godescalk zich zelf beschouwde als keizerlijk of

rijksgraaf en nu zich als leenman des bisschops erkende, even als de overige graven in het stift reeds gedaan hadden.

Na Frederiks dood had zijn opvolger Godescalk (de 24ste bisschop) een gevaarlijken oorlog te voeren met de graven van Tecklenburg en Arnsberg en de edelen van Meynhoevell. Hij verzocht de burgmannen om hulp tegen zijne vijanden en toen zij die weigerden en hem aanraadden den graaf van Tecklenburg weder als voogd te erkennen, nam hij zijn toevlucht tot den ban. Ook hierom bekommerden zij zich niet, waarop de bisschop zich tot den keizer wendde, die de weerspannige burgmannen uit hunne leengoederen en hunnen stand ontzette. De bisschop herstelde hen niet, maar beleende zijne helpers en medestanders in hunne plaats. Hieruit blijkt, dat de burgmannen toen reeds verplicht waren den bisschop in den oorlog bij te staan en dat de bisschoppen van Münster toen reeds het leenheerschap over hen bezaten, of het toen verkregen en sedert bezeten hebben.

Zeer zeker is Varseveld een wigbold geweest. De bewijzen van de vroegere versterkingen zijn nog in den bodem aanwezig, al is historisch niets van dat wigbold bewaard gebleven; niet onmogelijk is het, dat het wigbold aldaar in dien tijd vernield en niet weder hersteld is.

Tot nu toe heeft men geene, of althans zeer weinige oorkonden, die bruikbaar zijn voor de geschiedenis van de Münstersche bisschoppen. Dikwijls zeer weinig vertrouwbare aanteekeningen brengen den navorscher gedurig in verlegenheid. Dit wordt beter met Herman II van Catzenelnbogen, den 25sten bisschop.

Bij Niesert (Urk. II. 23, Sloet 338) vindt men eene eerste oorkonde van bisschop Herman van 't jaar 1175, zijne laatste is bij dien verzamelaar (II. 313) van 1203. Hij noemt zich reeds in die van 1175: Dei gracia Monasteriensis episcopus.

In 1160 was hij met keizer Frederik naar Milaan getrokken en had die vesting helpen winnen. Vermoedelijk werd hij eerst omstreeks 1173 bisschop; van Bevergern zegt, dat hij dat omstreeks dertig jaren geweest is. Hij verkreeg voor zich en zijne nazaten de vorstelijke waardigheid. Wij zagen, dat hij daarvan blijk gaf in zijn brief van 1175: hij is dus als de eerste vorstbisschop van Münster te beschouwen.

In 1176 gaf hij elf molder uit zijne tiend te Winterswijk aan het Magdalenen hospitaal te Munster (Niesert, II, 2

Vrijgevig en vredelievend zijnde ontving hij den bijnaam „de milde." Hij herstelde muren, huizen en kerken van Münster en vestingen voor de burgmannen en gaf aan de heeren van Tecklenburg, die zich wegens de hun ontnomen voogdij beklaagden, het slot te Hair, maar daar hij later daarover berouw had, bouwde hij een ander te Lanttegge. In den oorlog tusschen den bisschop van Utrecht en den graaf van Gelre koos hij de partij van den Gelderschen graaf. (Sloet 351.) Hij nam het slot te Loon in en verwoestte het.

Otto was de 21ste bisschop van Münster. Bijna alle geschiedschrijvers en ook Jung (Hist. Benth. p. 35) zeggen, dat hij uit het grafelijk huis van Bentheim stamde; dit is onjuist. Hij was een zoon van Elimar graaf van Oldenburg en Elike, dochter van graaf Hendrik van Arnsberg en Beatrix, vroeger weduwe van graaf Godfried van Kappenberg. (Zie Algem. Ned. Familieblad IX bl. 90 en 130.) Zijne moeder was half-zuster van de stichters van het klooster van Kappenberg, Godfried en Otto; zijn broeder Gerhard was bisschop van Osnabrück. Niesert geeft eene eerste oorkonde van hem als bisschop uit het jaar 1209 (II S. 315) en eene laatste van 1217 (II S. 342). In eerstvermelde bekrachtigde hij den verkoop van tienden te Neede en Geesteren door Arnoldus de Thielen aan de kerk van St. Egidius te Münster. (Sloet n°. 424.) Hij was volgens van Bevergern de eerste bisschop van Münster, die door het kapittel gekozen werd; de vroegere bisschoppen waren door den keizer benoemd.

Op Otto van Oldenburg volgde in 1219 Diederik III van Isenburg als 27ste bisschop; hij was een broeder van Bruno bisschop van Osnabrück. In 1223 hielpen de bisschoppen van Münster en Bremen den bisschop van Utrecht in zijn oorlog over Salland tegen graaf Gerhard III van Gelre (van Spaen Hist. I. 123); Diederik's broeder, Frederik graaf van Isenburg, liet 7 Nov. 1225 Engelbert van Berg, aartsbisschop van Keulen vermoorden. Zijne beide bisschoppelijke broeders werden daarop aangeklaagd met de graven van Tecklenburg en Zwanenburg hem tot deze euveldaad te hebben aangezet. Zij werden uit hunne bisdommen verdreven en stierven in ballingschap. Gerhard III graaf van Gelre, werd toen gemachtigd het wereldlijk rechtsgebied over Münster te voeren (1226).

Onder Diederiks opvolger, Ludolf van Holte, werd een kruistocht gepreekt tegen de graven van Tecklenburg en Zwa-

nenburg. Hunne landen werden geheel verwoest, zoodat daarin niets bleef staan dan de beide hoofdplaatsen. Daar werden de beide graven belegerd. Zij moesten zich op genade overgeven en vergiffenis smeeken wegens den op den aartsbisschop gepleegden moord. Ten zoen bouwden zij twee kloosters, maar kwamen nooit weder tot hun vroegere grootheid. Ludolfus bouwde het slot en het wigbold te Wolbeck.

Van Bevergern vertelt, dat onder zijne regeering eene koe van de edele vrouw van Meynhoevell door een der ambtlieden van den bisschop geroofd en geslacht werd. Zij wilde van geen vergoeding weten, maar dorstte naar het bloed van den ambtman. Hare zonen plunderden en verwoestten, toen zij hierin haar zin niet kreeg, het stift. Zij werden bijgestaan door de graven van Gelre en van Vlaanderen en andere edele heeren. De bisschop trok tegen hen te velde en sloeg zijne vijanden, De graaf van Gelre en de heeren van Meynhoevell werden door hem gevangen genomen en moesten een zwaar losgeld betalen. De vrouw van Meynhoevell werd toen gedwongen het kerkegoed, dat die van Meynhoevell vroeger geroofd hadden, terug te geven. De graaf van Gelre werd verplicht zijne goederen te Goy en Nesse aan bisschop Ludolf op te dragen en ontving ze van dezen als leengoed terug.

Van Spaen (Hist. I, bl. 202) twijfelde aan de waarheid van dit verhaal op door hem bijgebrachte gronden. De geschiedenis van den oorlog om eene koe is op zich zelf reeds verdacht, daar die legende, met andere tijden en plaatsen, nog ettelijke malen voorkomt. De jurisdictie over het Gooi bij Zelhem en Hengelo behoorde toen niet aan den graaf van Gelre, maar werd in 1255 aan dezen verkocht door Herman van Loon (Sloet nº. 775). In dat Gooi bezat, voor zoover bekend is, de graaf tusschen 1226 en 1255 geene eigendommen, zoodat hij daar ook niets kon afstaan. Nesse moet nog ontdekt worden.

Dat de graaf van Vlaanderen zich de zaak der vrouwe van Meynhoevell zou hebben aangetrokken en mede in Münsterland oorlog gevoerd hebben, klinkt als een wonder.

Van Bevergern maakt geen melding van de hulp, die door bisschop Ludolf met den bisschop van Keulen en de graven van Holland, Gelre, Cleve en Bentheim aan den bisschop van Utrecht in 1227 is verleend tegen de Groningers en Drenters. Toen werd graaf Gerard van Gelre op den eersten Augustus door Roelof, kastelein van Koevorden, gevangen genomen (van

Spaen, H. II. 127) en later onder borgtocht ontslagen (bl. 128). Van Bevergern verkeerde blijkbaar in eene dwaling. De graaf van Gelre en de bisschop leefden hoogstwaarschijnlijk steeds in goede verstandhouding. De bisschop stierf volgens van Bevergern 9 Juni 1240. Niesert (Urk. II. 415) geeft als laatsten brief van hem een van 15 Maart 1240.

Van Willem van Holte, 30sten bisschop van Münster, vindt men een brief (Sloet n°. 827) van het jaar 1260, waarin hij aan het klooster Uberwasser geeft de tienden van Wippenbeek in het kerspel Winterswijk en van Kuniggink en Gebbink in de parochie Bocholt nabij Dinksperlo. Vermoedelijk in zijn tijd, 2 Augustus 1246? (Sloet n°. 665) droeg Herman graaf van Loon op aan Otto graaf van Gelre zijn huis Bredevoort, dat hij weder van hem in leen ontving en de parochiën Eibergen, Neede, Groenlo en Geesteren.

De 31ste bisschop, Gerardus van der Mark, mengde zichin het geschil tusschen den aartsbisschop Engelbert van Keulen en de stad Keulen, welke den graaf van Gulik tot beschermheer gekozen had. Beide partijen leverden 18 October 1267 slag. De aartsbisschop en zijn broeder, de heer van Valkenburg, werden door de verbonden graven van Gulik en Gelre gevangen genomen. Op de zijde van dezen stonden de bisschoppen van Luik, Münster en Utrecht. Simon bisschop van Paderborn, die de zijde van den aartsbisschop gekozen had, viel in handen van Gerard van Münster.

De gevangenneming van den aartsbisschop en den bisschop had ten gevolge, dat 2 Augustus 1268 de kerkelijke ban werd uitgesproken over de burgers van Keulen en hunne bondgenooten, ook alzoo over den bisschop van Münster. Van Spaen (bl. 244) zegt, dat het ontslag van den aartsbisschop uit zijn kerker in het slot Nydeck heeft plaats gehad in het begin van 1271, maar reeds vroeger (18 Januari 1269) werd een verdrag gesloten tusschen Simon bisschop van Paderborn en den graaf van Rietberg ter eene en Gerard bisschop van Münster ter andere zijde, waarin ook Johan bisschop van Utrecht en de graven van Gelre en Zutphen en alle geestelijken en leeken, die aan den slag bij Zülpich hadden deelgenomen, begrepen waren (Sloet n°. 913). Van Bevergern gaat deze gebeurtenissen stilzwijgend voorbij. De Friesche abt Menco vermeldt ze in zijne kroniek. (Matth. Anal. II.) Volgens van Bevergern stierf bisschop Gerard in 1277.

Kort vóór zijn dood of ten tijde van zijn opvolger Everhard van Diest, in 1277, overviel Herman van Loon Engelbert graaf van der Mark op eene reis naar Tecklenburg. Hij voerde den graaf naar den burg Bredevoort, alwaar deze overleed.

Engelberts zoon Everhard belegerde daarop Bredevoort, nam het, daar het heimelijk door de belegerden verlaten werd, in en verwoestte het slot.

De Münstersche bisschop Everhard bewerkte een verzoening tusschen Everhard van der Mark en Herman van Loon (Sloet in Bijdr. voor Vad. Gesch. Nieuwe reeks V, bl. 171). Van Loon werd zwaar gestraft. Hij moest o. a. al zijne eigen goederen aan den graaf afstaan en ontving die van dezen als leengoederen. Alle leenen van den bisschop van Münster en den aartsbisschop van Keulen zouden ter wederbeleening worden opgedragen met uitzondering van die, welke Herman van wege zijn maarschalksambt van de Münstersche kerk had. Herman mocht den burg te Bredevoort niet weder opbouwen, voordat hij teruggekeerd was van een pelgrimstocht van twee jaren. Hij moest den graaf van der Mark als ledigman 1) dienen tegen al zijne vijanden behalve tegen den bisschop van Münster en den graaf van Gelre.

Op 9 Maart 1284 verbond bisschop Everhard zijne curtis te Zelhem aan Johan van Ludinghuisen voor eene jaarlijksche rente aan het klooster van Werden en 1 April van dat jaar kocht hij van Baldewijn van Steinford c. s. de noorderhelft van den burg Bredevoort met het advokaat- en schoutambt der curtis aldaar en eenige goederen in Aalten, Varsseveld en Winterswijk (Sloet n°. 1073).

Bisschop Everhard stierf in 1301 en werd nog in dat jaar opgevolgd door Otto van Rietberg als 33sten bisschop.

In 1246 had Herman van Loon zijn slot Bredevoort in eigendom overgedragen aan graaf Otto van Gelre en het weder van dezen in leen ontvangen en zijn zoon Herman, die Bredevoort na zijns vaders dood als leen ontving, beloofde in 1255 deswege ledigman van den graaf van Gelre te zullen zijn. Wij zagen zoo even de laatste lotgevallen van dat huis. Herman, die het onderspit tegen den graaf van der Mark gedolven had, stierf kinderloos korten tijd na 1312 en na zijn dood maakten zijne erfgenamen aanspraak op Bredevoort, maar ook de graaf

1) Ledigman was een leenman die slechts één leenheer had. (Zie F. Sande, Opera. fol. 168. § 7.)

van Gelre gaf zijne rechten niet op. Reinald II had reeds in 1305 Everhard van der Mark aangesteld tot stadhouder en hem de bewaking van het slot Bredevoort toevertrouwd. Hieruit ontstond een oorlog tusschen Reinald van Gelre en Otto van Münster. De bisschop nam Bredevoort, maar gaf het bij verdrag aan Reinald terug.

Koenraad van den Berg is slechts korten tijd bisschop van Münster geweest; zijn opvolger was als 35ste bisschop Lodewijk van Hessen, die ook zijne verwikkelingen met Gelre had. Lodewijk was de eerste dezer bisschoppen, die door den paus geconfirmeerd werd. Toen paus Clemens V hem het stift verleende, veroordeelde Z. H. zijn voorganger Koenraad en verklaarde alles, wat deze had gegeven en bezegeld, voor nul en van geener waarde. Otto graaf van Kleef voerde Lodewijk te Münster in, maar vond geen tegenstand. De Münsterschen ontvingen gaarne den door den paus aangestelden prelaat, die zich weldra zeer bemind maakte.

Met Willem heer van Bronkhorst kreeg hij verschil over den burg Lichtenvoorde. De door den graaf van Gelre benoemde scheidslieden beslisten, 5 Mei 1312, ten voordeele van den heer van Bronkhorst (Nijhoff, Oork. nº. 130).

Van Bevergern teekende aan, dat hij de heerschappij van Loon en Bredevoort kocht en oorlog voerde tegen den graaf van Gelre, den koning van Frankrijk, den koning van Bohemen, de bisschoppen van Luik en Utrecht en de graven van der Mark, van den Berg, van Vlaanderen en van Holland, die met nog veel meer anderen in Münsterland vielen, maar hij trok hun met zijne vrienden te gemoet en joeg hen het land uit. Hij won in dien oorlog Bredevoort en verwoestte het slot Bernevelde. Men kan dat alles veel juister en uitvoeriger lezen bij van Spaen. (Historie, bl. 396 en vgg.)

Bij den vrede van 28 Juni 1326 stond graaf Reinald aan het stift af het huis, gericht en heerschap van Bermentvelde (vermoedelijk Oldenbarneveld in Bredevoort) en het recht van losse der gerichten Winterswijk, Aalten en Dinxperlo met het vrijgraafschap. De graaf beloofde alle Münsterschen, in die gerichten gegoed, in hunne rechten te laten en te beschermen. Reinald behield zijn eigendom, het slot Bredevoort met graven en wegen en de vermelde gerichten van Münster in pandschap.

Lodewijk van Hessen is overleden 18 Augustus 1362. Gedurende zijn episcopaat, den 19 Maart 1339, was te Frank-

fort met de grootste plechtigheid graaf Reinald van Gelre tot hertog van Gelre verheven.

Tot dien dag waren de hertogen opperhoofden van bij het H. R. Rijk ingelijfde volken. Zoo waren er hertogen van Saksen, Franken, Swaben, Beyeren en Lotharingen, welke landen slechts zeer laat door het rijk aan elkander verbonden waren en waarvan de hertogen zich meer als bondgenooten dan als onderdanen des keizers beschouwden.

Graaf Reinald was de eerste graaf, wiens graafschap tot een hertogdom verheven werd. In rang stond hij daardoor gelijk met de machtigste vorsten in het rijk en het lag voor de hand, dat hij zich al de rechten trachtte aan te matigen, welke deze beweerden te bezitten, bv. souvereiniteit.

De hertogen bezaten van ouds het recht van opontbod der weere in hun gebied. Zij brachten hunne benden onder eigene banieren in afzonderlijke legers in het veld; zij matigden zich de geheele rechtspleging aan en bleven zij aan het keizerlijke hof verbonden door aanzienlijke hofbedieningen — ook Reinald verkreeg die — dan lieten zij zich aan dezen band al even weinig gelegen liggen, als de hertogen van Gelre dat gedaan hebben.

Merkwaardig noemt het van Spaen, dat Reinald na zijne verheffing, en zijne nazaten na hem, bij den titel van hertog van Gelre dien bleven voeren van graaf van Zutphen. Wij meenen, dat de reden hiervan te vinden is in de omstandigheid, dat hij met het hertogdom beleend was, terwijl het graafschap Zutphen door Reinald bezeten werd als eene allodiaal eigendom, over hetwelk hij naar willekeur kon beschikken.

De verheffing tot hertog had tengevolge, dat hij zich als souverein beschouwde over alle in zijn gebied geënclaveerde kleine souvereiniteiten, zooals Borculo en Baer. Al waren dergelijke landjes niet aan hem leenplichtig, zij waren toch aan het rijk verbonden door den weerplicht tegen 's rijks vijanden. Dien weerplicht, beweerde de hertog, waren zij nu verschuldigd aan het hertogdom. Tevens trachtten de hertogen over aangrenzende kleine staatjes hun gezag uit te breiden, zooals over Anholt en Batenburg.

Wij hebben onze uittreksels gestaakt met de verheffing van Gelre tot een hertogdom; gebrek aan bronnen heeft ons belet een aanéénhangend en uitvoerig overzicht te geven van de geschiedenis van het bisdom van Münster tot dezen tijd. Ons doel meenen wij echter bereikt te hebben, nl, op te sporen,

hoe althans het grootste gedeelte van den Achterhoek onder het wereldlijk gezag der Geldersche vorsten gekomen is, terwijl overigens het gezag der Münstersche bisschoppen zich uitbreidde.

Daarbij hebben wij tevens gelegenheid gehad eenige dwalingen betreffende de geschiedenis van het stift Münster aan te wijzen en, naar wij hopen, op te ruimen.

MÜNSTERLAND ONDER DE BISSCHOPPEN.

Door Karel den Groote was zekere Bernard, een der priesters, die hij in zijne Saksische oorlogen met zich voerde, over de zich in Saksen bevindende christenen aangesteld. Nadat deze gestorven was, had niemand lust hem in zijn gevaarlijk ambt op te volgen. Ludgerus bood zich aan en begon terstond na de aanvaarding zijner bediening kerken te bouwen. Zoo ontstonden die van Minigardevord, Billerbeke, Koesfeld en Werden aan de Roer. Nadat hij elders naar een plaats gezocht had om een klooster te stichten en hier en daar ook buiten Westfalen kerken had gebouwd, koos hij Werden voor zijn klooster, dat omstreeks het jaar 796 tot stand kwam en welks geestelijken leefden volgens de orde van den H. Benedictus.

Karel de Groote verklaarde zich tot bijzonderen beschermheer van het klooster — tot abdij verheven — en schonk het een tweede klooster, Lothusa, (nu Leure tusschen Ath en Doornik), met al zijne opbrengsten van kerken en hofsteden; zoo verbond hij Ludgers coenobium bijzonder aan zijne belangen.

In 799 werd Ludger süffragaan-bisschop van Hildebold, den eerste aartsbisschop van Keulen en aartskapelaan van keizer Karel. In 802 werd Ludger aangesteld tot bisschop van Münster; behalve het westelijke deel van Westfalen verkreeg hij onder zijn geestelijk bestuur nog vijf gouen van Friesland: Hugmerchi, Hunisga, Fivelga, Emmisga, Frederisga en het eiland Band.

Behalve de kerk te Minigardeford stichtte hij aldaar een monasterium, een munster, naar hetwelk weldra de plaats zelve Münster geheeten werd. Aanvankelijk bezat hij geen verder wereldlijk gebied, maar hij breidde het wereldlijk gezag uit door aankoop en vele schenkingen.

Het jaar, waarin de bisschop van Münster zijne woonplaats van Werden naar Minigardeford overbracht, is niet bekend, wel de oorsprong van het wereldlijk gezag. Ongetwijfeld strekte dat zich in den beginne slechts uit over de goederen, die het bisdom door schenking verkregen had en waarover voogden werden aangesteld. Oppervoogd was de graaf van Tecklenburg in de 12e eeuw, vroeger mogelijk graven uit andere geslachten. De bisschoppelijke leen- en dienstmannen echter stonden onmiddellijk onder den bisschop. De voogdij betrof geestelijke gestichten en kerken; ook onderhield de bisschop zijne bijzondere dienstmannen uit eigene of ambtsinkomsten, zonder dat deze aan een ambt onderworpen waren. Niet als landsheeren bezaten de eerste bisschoppen van Münster regeeringsrechten, maar als grondheeren of als leenheeren over goederen, die zij eerst door schenking, al spoedig door koop en eindelijk door geweld verkregen.

Na langdurige twisten was de beschikking over de tienden, met name over de novalia, aan de bisschoppen toegewezen. Een gedeelte der tienden was door abten en bisschoppen aan leen- en dienstmannen overgedragen en kon dezen niet onttrokken worden; daardoor hadden zij zich krijgshulp gekocht en de bezitters waren veel meer gezind het bezit te verdedigen dan het af te staan. De bisschoppen hadden aanvankelijk geene andere inkomsten dan de tiendgelden en gaven ook geene andere belooningen. De aldus door hen tiendvrij gemaakte landen heetten Zendlosen of Tentlosen; bij zulke werd de opbrengst in natura veranderd in eene betaling in geld en dat wel onmiddellijk door de tiendplichtingen. Deze onmiddellijke inning der tiendgelden veroorzaakte later veel moeilijkheden, daar het den bisschoppen bijna nooit gelukte die weder terug te bekomen. Möser rekent, dat het gewone tiendgeld was drie schillingen op een vol erf, en vroeger slechts één schilling van iedere katerstede en één of twee penningen krijtende of bloedtiend. Eigenlijk was het verboden tienden aan leeken te vervreemden, doch het was den bisschoppen onmogelijk zich aan dat verbod te houden, daar zij, gelijk gezegd is, geen ander middel bezaten om hunne leen- en dienstmannen te betalen.

De betaling van tiend in geld in plaats van in natura was ook al ontstaan uit geldnood, want het tiendgraan mocht niet verkocht, maar moest, voor zoover het niet tot gebruik van de geestelijkheid zelve noodig was, aan de armen gegeven

worden. De uitgestrektheid van het land maakte daarbij de inning en bewaring der naturalia moeilijk. Pogingen om het tiendgeld weder in werkelijken tiend te veranderen mislukten.

De heerban stond niet ter beschikking der bisschoppen en deze waren daardoor bij hunne talrijke veeten wel genoodzaakt de krijgshulp van leen- en dienstmannen te betalen. Bij het rijk konden zij geen voldoende bescherming vinden. Vooral de leenmannen, dat zijn zulke, die den eed van trouw of den man-eed met voorbehoud van hunne persoonlijke vrijheid hadden afgelegd, kostten den bisschoppen veel en ook de bisschop van Münster had vele leenmannen, die als viri nobiles in oorkonden voorkomen, behalve een nog veel grooter aantal vrijen, die geen edelen waren.

De dienstmannen waren in den beginne niet zeer talrijk en weinigen wilden op die wijze persoonlijk hoorig zijn, want de ministeriales stonden onder hofrecht. Later werden ook edelen en vrijen om het voordeel dienstmannen en deze onderscheidden zich door zich den titel te geven van edel en vrij. Deze titels zijn echter, even als die van vrijheer, in betrekkelijk lateren tijd ontstaan. Het onderscheid tusschen leenmannen en dienstmannen ging allengs verloren bij het opkomen der ridderschap, toen een dienstman, die ridder was, boven den edelman stond, al was deze van nog zulk een afzienlijke afkomst, ook omdat zich een dienstman Hoog-, Wel- en Edelgeboren schreef met betrekking tot zijne afkomst en het meest won de dienstmanschap in aanzien, toen de ééne edelman en vrije voor, de andere na, dienstmannen werden om dienstgoederen te verwerven, zoodat men die ten slotte aan vrijen weigerde. Men kreeg toen riddermatige geslachten; er werden eerst vier, later acht, ja zestien kwartieren gevorderd om recht te hebben op zekere voordeelige betrekkingen. Thans hebben in Westfalen allen het recht zich vrijheer te noemen, die hunne adellijke afkomst kunnen opvoeren tot de vijftiende of zestiende eeuw.

Leen- en dienstmannen stonden onder een leenhof, maar met verschillend recht. De leenmannen bezaten geen erfrecht op het leen, terwijl de leenheer den zoon van een dienstman in het vaderlijke leen moest laten opvolgen, of, als er geen was, in zijn onderhoud voorzien. De leenmannen trachtten later erfopvolging voor hunne kinderen te verkrijgen, doch bij deze konden ook kinderen opvolgen, die in den geestelijken stand getreden waren. Ook bij de rijksleenen waren de geestelijken

niet uitgesloten, wel bij de lagere leenheeren, waar de hoorigheid langer werd gehandhaafd. Leenmannen (fideles) en dienstmannen (familiares, de keizer noemde hen neven, „vetter") gaven hun raad en toestemming in alle belangrijke handelingen des bisschops; zij heetten als raadgevers, getrouwen, lieve getrouwen, en in zijne veeten moesten zij hem, zoowel als hij hen, in eer en rechten handhaven. In de bijzondere veeten der leenmannen mengde zich de bisschop niet, tenzij dit was overeengekomen. In zulke veeten won of verloor de leenman even als in een ander spel. Niemand stoorde een eerlijke, opene veete en de dappere krijgsman vond veel meer hulp en ondersteuning, dan de man, die vreedzaam door het land trok.

Toch werd het veeterecht beperkt door het bepalen van een besloten tijd, zooals thans voor jacht en visscherij geschiedt. Op straffe van excommunicatie was het verboden, behalve bij rijks opontbod, de wapenen te voeren van den eersten Zondag in den adventstijd tot het feest der Verschijning en van Zondag Septuagesima tot Zondag na Pinksteren, verder op alle Zondagen, Vrijdagen en Zaterdagen, de Aposteldagen en hunne vigiliën, quatertempers en geboden vastendagen, en dat zelfs in belegeringen, als de belegerden zich ten minste rustig hielden. Alle kerken en kerkhoven waren vrijplaatsen (Godsvrede van aartsbisschop Severin van Keulen in 1083). Deze bepalingen beperkten de veeten, die overigens in Westfalen door eene rijkswet erkend waren, maar eene veete moest zes weken, voordat de vijandelijkheden mochten beginnen, worden aangezegd (Chron. Saxo ad annum 1085).

Nadat de ridderlijke waardigheid het onderscheid tusschen leen- en dienstman zoo tamelijk had doen vervallen en titels edelen en vrijen met het dienstmanschap verzoend hadden, waarbij eer en voordeel te behalen was, trachtten zelfs de aanzienlijkste vorsten naar bisschoppelijke en adellijke dienstmansleenen. Het dienstmanschap won daardoor zeer in macht. Het sloot allen, die niet daartoe behoorden, uit van hof en raad; alle bedieningen werden door dienstmannen bezet, alle burgen en kasteelen aan dienstmannen toevertrouwd (de dienstmannen, die slechts tot bezetting der vestingen en niet tot den velddienst verplicht waren, heetten burchtmannen). Het beheerschte de bisschopskeus en schreef den bisschoppen de wet voor, zóó zelfs, dat de Münstersche dienstmannen hunnen bisschop Bernhard van Holte gevangen namen.

Zij speelden een rol gelijk elders de Staten. De dorpen (open plaatsen) en wigbolden (wicbilette, weichbild, Niesert M. Urk. S. 11. 408, id. Ueber Städte-Gründung und Städte-Verfassung des Münsterlandes) stonden, zoover het schependom zich uitstrekte, onder de opperste kerkvoogden en in zekere mate ook onder de gograven. Zij behoorden onder de ambten, waaronder zij lagen. De steden onder een ambtenaar en door den landsheer gekozen schepenen. Vrije steden bezaten eigen gemeente- en politiebestuur en autonomie.

Zoodra eene plaats tot een oppidum (stad of vesting) gemaakt werd, werden de ingezeten in rotten verdeeld en onder aanvoerders geplaatst, teneinde de vesting te kunnen verdedigen. Dat is de oorsprong der stedelijke schutterij. De keizers verleenden aan de ingezetenen der steden voorrechten, omdat op hen de zware last drukte van belegeringen te moeten doorstaan en hinderpalen te zijn tegen het voortrukken van elken vijand. De steden waren hunne wapenplaatsen en reduiten. Op het einde der 11de eeuw bestond de bevolking der steden nog uit vrijen, vrijgelatenen en onvrije lieden. Weldra ontstond onderscheid tusschen steden en steden: men had vrije en onvrije naar den toestand der burgers.

In de versterkte plaatsen werden handel en nijverheid begunstigd en hierdoor verkregen de kooplieden, die zich in navolging der Romeinsche politieverordeningen in genootschappen (kremergilden) vereenigden, welk voorbeeld weldra door handwerkslieden gevolgd werd, een eigen rechtspleging betreffende zaken van hun bedrijf. Hierdoor ontstond een eigen overheid. De door den keizer aangestelde graaf en de bisschoppelijke voogd trachtten beiden voor zich hunne macht over de stad uit te breiden. In krijgszaken stonden de steden onder een graaf, in zaken het bisdom betreffende onder den voogd, in kerkelijke onder de geestelijkheid, wat stedelijke politie en inwendig bestuur betrof, onder eigen overheid.

Keizer Hendrik IV (1056—1106) gaf, om steun te vinden tegen oproerige vorsten, den burgers het wapenrecht. Vroeger reeds hadden burgers van verschillend bedrijf, maar voornamelijk de kooplieden, op reizen de wapenen gevoerd. Hendrik IV belastte hen met den heerbansplicht. Zij waren echter niet verplicht den keizer in zijne veeten te dienen, wel tegen rijksvijanden. De burgers waren dan ook aanvankelijk geen lieden van den bisschop, die met leen- of dienstmannen gelijk stonden,

hoewel zij niet zelden in veeten werden medegesleept, daar men den bisschop als geestelijk hoofd geen toegang tot de stad kon weigeren; evenwel deden zij dat toch, tenzij de bisschop hen vóór het begin der veete geraadpleegd en zich verbonden had hen voor de te lijden schade te vrijwaren of schadeloos te stellen.

Toen de steden het wapenrecht verkregen, verkregen zij ook het recht van veete en waarborgde men elkander niet zelden bijstand. De bisschop liet vervolgens tot meerdere zekerheid der stad, maar ook van zijne macht, een tien- of twaalftal burchtmannen in zulk eene stad wonen (zie Niesert M. Urk. Samml. V. 5. 489. Te Horstmar hadden zij het stadsbestuur in handen).

Möser meent, dat de stedelijke patriciërs uit de burchtmannen zijn ontstaan, die zich mettertijd met de aanzienlijkste burgers vermaagschapten. Vele edelen en vrijen zetten zich in de steden neder, terwijl zij een meier op hunne goederen plaatsten. In de steden woonden zij veiliger dan op hunne hoven en zoolang de weinig geachte handwerkslieden nog niet tot de gemeente behoorden en derhalve niemand de vrije afkomst der burgers ontkende, waren zij als burgers van eene eervolle plaats in de maatschappij verzekerd (v. Stran. D. Adel. I. 3. 213).

De eigenlijke burgerij was verdeeld in weeren en gilden. Möser zegt, dat de gilden in de steden den rang behouden hebben boven de weeren en dat deze haar oorsprong zouden genomen hebben uit de banslieden (in den stadsban gezeten vrijen), de milites agrarii, die tot verdediging der veste verplicht waren. Wij betwijfelen de juistheid daarvan. Gilde heette iedere vereeniging of maatschappij. De oude schutten waren in de steden meer in aanzien dan de schutterijen der handwerkslieden, want zij bestonden uit de aanzienlijkste personen, die in gesloten huizen woonden (geen winkel hielden of ambacht oefenden), eigengeërfden, die geen lid waren van eenige gilde: uit de aristocratie, hetgeen met de gildeschutters niet het geval was.

De steden ontworstelden zich aan de bescherming der voogden, waardoor zij als rechtspersonen konden optreden en zelfstandig handelen; dit maakte een persoon noodig, die voor de burgers optrad, een rector civitatis, bij wien een vreemdeling zijn recht tegen een burger kon zoeken, die voor geen anderen rechter kon geroepen worden, tenzij zijne zaak door zijne eigene rechters was onderzocht (jus de non evocando).

Hoeveel macht de steden ook bezaten, toch bestonden vóór het begin der 13de eeuw geene landsstenden (staten). Het ge-

heele volk van de diocese was aan den bisschop als geestelijk hoofd onderworpen, maar hij bezat de landshoogheid niet. De vrije leenman erkende den bisschop als zijn rechter wegens leen- en leensplicht, niet wegens zijn persoon en overige bezittingen. De dienstman huldigde hem wegens beide en de mindere man was hem onderdanig wegens schutshoorigheid. Nergens is hij landsheer behalve op zijne bijzondere bezittingen, waarop de maalsman of mondman woonde en over de marke, waarover hij den forstban verkregen had, die hem tot schutsheer maakte van alle zich in de marke vestigende ontginners. De bisschoppen trachtten daarom het echte eigendom (Advocatia. De advokaat was districtsvoogd. Hij was over groote domeingoederen gesteld tot bewaring en berekening der opbrengsten) van alle in het bisdom verspreide goederen aan zich te brengen om daardoor meer schutshoorigen te verwerven. De H. Ludger had altijd reliquieën bij zich om overal traditiones (overgaven, geschenken) te kunnen aannemen. Om het echte eigendom over een woud te verkrijgen kocht hij eens 500 zwijnsdriften van de verschillende eigenaars, die hij natuurlijk weder jure precarie (bedeleen) teruggaf. Ook kocht hij hoven, die hij weder verruilde, terwijl hij zich de heerlijke rechten voorbehield. Het gebrek aan middelen om lieden, die in het bisdom woonden en niemand behoorden, te belasten leidde tot dergelijke practijken.

Om macht over adellijken en vrijen te verkrijgen werden vooral de precarien en prestarien gebruikt; hierdoor droeg iemand zijn goed op aan den stiftspatroon of schutsheilige en ontving die daarop benevens eene aanzienlijke toelage terug, zonder daarvan jaarlijks iets meer te betalen dan eene geringe recognitie. Vermoedelijk zijn als geschenken of toelagen vele tienden gekomen in handen van vroegere heeren of leenmannen. De eigenaar werd echter langzamerhand een gewoon leenman. De eigenaars van zulke precarien stonden natuurlijk in groot aanzien aan het bisschoppelijke hof en daar de bisschop hun verzekerde, dat men wegens zulke goederen niet verplicht zou zou zijn hem te volgen op zijne reizen naar het keizerlijke hof en vrij zou zijn van alle lasten en dienstplichten en de bisschop met der tijd de vrijheid verwierf al zijne edelen, waaronder ook de bezitters van precaria gerekend werden, van den heerban te bevrijden, waren de voordeelen aan zulk eene onderwerping verbonden zeer aanlokkend.

Den keizer waren deze veranderingen niet ongevallig, om-

dat de bisschop hem een contingent moest leveren, maar de edelen en weeren niet anders kon oproepen dan tot rijksdienst.

Aan alle als precaria overgegevene goederen was verbonden zitting in den landdag en het recht van jacht en visscherij. De H. Ludger had deze rechten bij het verwerven van goederen voor zich behouden. De precaria werden na opdracht met alle rechten teruggegeven. De precarie eischte slechts den plicht van landsverdediging. Deze rustte natuurlijk van zelf reeds op den eigenaar, maar onmiddellijk ten behoeve van het rijk; nu werd ze middellijk door den leenheer. Niet alle precaria echter waren zoo vrij. Soms was de eigenaar ook verplicht den bis schop in veeten te dienen en op den duur werd die verplichting algemeen, niet door recht, maar door inkruipsel.

Behalve op de voormelde wijze breidde zich de macht der bisschoppen ook uit door de mildheid der keizers, die hun eene menigte rijkshoven schonken en regalia afstonden, zooals de forstban, het markt- en het muntrecht, tol en het hooge gerecht over hunne lieden o. a. over de joden. De bisschoppen verwierven steden, kasteelen, sloten en edelvoogdijen (advocatiae), leen- en dienstmanschap, enz. enz. en eindelijk waren de graafschappen aan de beurt, die nog hier en daar bestonden, nadat de edele eigenaren zich aan den bisschop of abten of wereldlijke heeren hadden onderworpen.

De gougraafschap was oorspronkelijk door de hertogen veranderd in een erfelijk leen; daardoor trachtten die hertogen hunne macht tegenover den bisschop te versterken. Na den val van Hendrik den Leeuw, hertog van Saksen, in 1180, hebben de bisschoppen van Münster het hertogdom over hun stift verkregen, zijn zij dus wereldlijke vorsten geworden.

Feitelijk reeds vroeger, want in een oorkonde van 1175 noemt bisschop Herman II zich Dei gracia Monasteriensis episcopus. Hij hield de partij van keizer Frederik en kreeg die machtsverheffing ten koste van diens tegenstander, den hertog van Saksen.

De bisschop werd nu opperrechter en het hoofd van een bisschoppelijk gerechtshof, dat door edelen en vrijen bezet werd, die echter niet als ambtenaren deelnamen aan de rechtspleging, maar als een jury. Van de uitspraak viel geen appel. Het vroegere Germaansche recht maakte plaats voor het hofrecht en gelijk men in de hoven in Westfalen tegeders, dat is tienmannen, vindt, stelden de bisschoppen tevegraven aan, die hunnen naam ontleenden aan de verzamelplaats in eene boerschap,

die Thy heette. Volgens Möser werd de tevegraaf slechts voor een geding op de plek benoemd als voorzitter om het rechtsonderzoek en de rechtspraak van eenige schepenen en een froner te leiden.

Gedurende den Saksischen opstand in de twaalfde eeuw verdween het meeste nog overige eigendom. De edele heeren van Holte waren onder de laatsten, die bezweken.

Ook op de marken hadden deze veranderingen invloed. De bisschop werd opperheer der meeste marken.

Het groote onderscheid, dat in de sociale toestanden van Münsterland onder de bisschoppen ontstond met vroeger, bestond daarin, dat met der tijd het gezag der kroon veranderd was van dadelijke souvereiniteit in een opperleenheerschap en ieder heerbansambt een leen geworden was. Daardoor waren de hoofden der natie, zoowel geestelijke als wereldlijke, die vroeger door den keizer benoemd of vrij gekozen werden, een levenslange bediening hadden en op wie slechts plichten rustten jegens rijk en kerk, in hofbeambten veranderd. De geestelijken hadden het weder gebracht tot vrije keus en de wereldlijken door erfrecht zich minder afhankelijk gemaakt; toch bleef de dienstmansplicht op het ambt rusten. Zoowel leenheeren als vasallen hadden een en hetzelfde belang tegen het algemeen eigendom en streefden naar bijzonder. Dienstbaarheid was algemeen geworden, de edele heeren hadden voor en na hunne onafhankelijkheid verloren De heer van Loon droeg zijne rechten zooveel mogelijk over aan den graaf van Gelre en Zutphen. Een paar zonderden zich af, zooals Horstmar en Bentheim, maar werden door bisschop Bernhard Christoph van Galen met geweld en list onderworpen. Anholt slechts hield zich staande.

In het Nederlandsch gedeelte, dat in 1559 ook aan het geestelijk gezag van den bisschop van Münster onttrokken werd, maakte de territoriale hoogheid den band der hoorigheid overbodig en zoo werden onder de Geldersche vorsten toestanden voorbereid, die na de politieke en godsdienstige reformatie in de 16de eeuw de algemeene vrijheid ten gevolge hadden, welke volkomen werd op het einde der vorige eeuw.

Het kaartje van Ente is bijgevoegd tot verduidelijking van het medegedeelde betreffende landweer en wegen.

DE ST. MARIA-, O. L. VROUWE- OF GROOTE KERK TE HARDERWIJK.

DOOR

H. PORTHEINE Jr.

I.

DE STAD, HARE STICHTING EN BELANGRIJKHEID IN DE 13DE EEUW.

Harderwijk is een zeer oude stad. Men neemt aan, dat zij in het jaar 1229 van Otto II, den zevenden graaf van Gelre en Zutphen, stedelijke rechten en privilegiën ontving, die haar ook heeft laten bemuren, nadat graaf Gerhard III in 1227 aan alle mannen van de Veluwe reeds het privilegie had geschonken, dat de kinderen van hunne ouders konden erven 1). De stichtingsbrief schijnt bij den geweldigen brand van 1503 verloren te zijn gegaan, althans in 1593 werd door den magistraat aan Arnhem bericht gezonden, dat deze brief niet meer te vinden was. Den 11en Juni 1231 ontving Harderwijk van genoemden graaf reeds jaar- en weekmarkten en die vrijheid, welke Zutphen genoot, onder voorwaarde, dat geen zijner hoorigen of die zijner edelen en ministerialen zonder zijne toestemming als burgers aangenomen zoude worden; dat de watertol *als van ouds* 2) zoude worden betaald en dat, wanneer hij twee of drie dagen te Harderwijk vertoefde, hooi en stroo voor zijne paarden en die van zijn gevolg kosteloos geleverd zouden worden 3).

---

1) Inl. tot de Hist. v. Gelderland door W. A. v. Spaen D. II, pag. 194.

2) De cursiveering is van mij.

3) Sloet, Oorkondenboek no. 546.

De stad blijkt toen reeds van eenige beteekenis te zijn geweest, hetgeen voorzeker niet in zoo'n korten tijd had kunnen geschieden, wanneer te voren Harderwijk niet reeds een zeer belangrijke open plaats was geweest.

Vereerde toch de graaf der stad zijn eigen Nassausch wapen — zijnde een gouden leeuw in een veld van blauw bezaaid met gouden blokjes — en mag hieruit eveneens de belangrijkheid van de stad in dien tijd worden afgeleid, reeds voordat zij werd bemuurd, privilegiën enz. ontving, had deze open plaats reeds een wapen of zegel voorstellende een kogschip, met het randschrift: Sigillum Burgensium de Herderuwich. Aan den top van den mast is een vijfblad, terwijl boven den voorsteven van het schip, in het verschiet, een ster voorkomt. Dit zegel, ter grootte van 8,5 cM., dat tevens als draagpenning kan dienen, bevindt zich nog in het archief der gemeente Harderwijk.

Sedert wanneer men begonnen is gebruik te maken van dit zegel, waaruit de belangrijke scheepvaart en handel valt op te maken, is niet bekend, wel, dat dit zegel te gelijk met het nieuwe nog werd gebruikt in de 14de eeuw, zooals nog blijkt uit een charter van 1 December 1343, dat in het rijksarchief te Arnhem aanwezig is en uit een besluit van den magistraat van 1386, dat later hier zal worden medegedeeld. Eerst in 1400 is men het nieuwe zegel alleen beginnen te gebruiken 1).

Zeker is het evenwel, dat de scheepvaart van Harderwijk, voordat het tot stad werd verheven, reeds zeer belangrijk was en waarschijnlijk duidt de ster boven den voorsteven hierop, dat zij zich tot het Oosten uitstrekte.

Immers, waar vermeld wordt, dat Harderwijk in 1280 in staat was een oorlog te voeren tengevolge van een geschil, dat ontstaan was over het opkoopen van granen met de kooplieden van Hamburg, Stendal en andere steden aan de Elbe 2), waar het reeds in dat jaar van Gerard graaf van Holstein en Stormar alsmede van de stad Hamburg privilegiën ontving, mogen wij hiertoe wel besluiten, wijl het niet wel mogelijk is, dat een stad zich in een vijftigtal jaren tot zulk een sterkte kan uitbreiden. Bovendien behoorde zij reeds in 1285 tot het in 1284 te Lübeck opgerichte Hanseverbond en kwam zij onder n°. 43, in de ranglijst der 72 — later 90 — verbonden ste-

---

1) Schrassert, Hard. Ant. 2e dr. D. I, pag. 5.

2) Sloet, Oorkondenboek no. 1013, 1014, 1015, 1016, 1020 en 1023.

den voor, aan welk verbond zij toen jaarlijks 30 rijksdaalders betaalde. Als een bewijs van hare belangrijkheid in die tijden moge tevens strekken, dat, nadat graaf Reinald I in 1282 van keizer Rudolf I van Habsburg voor Arnhem het privilegie eener munt in goud en zilver had verkregen, Willem van Gulik in 1379 de stad Harderwijk hiermede begiftigde, terwijl deze in 1584 door de Staten van Gelderland tot provinciale munt werd uitgebreid.

Dat de ster, in het verschiet of aan den horizon boven den voorsteven van het kogschip aangebracht, kan duiden op de scheepvaart naar het Oosten, is daarom wel aan te nemen, wijl zich in de nabijheid van Harderwijk een klooster der orde van st. Jan bevond, waarvan de broeders zich Malthezer ridders noemden. De stichting van dit klooster is wel is waar niet met nauwkeurigheid te bepalen, doch 's Heerenloo, onder welken naam het bekend was, behoorde reeds in 1307 tot de bezittingen dier orde. Aan de kruistochten werd ook door de Gelderschen deelgenomen, getuige, dat Otto I graaf van Gelre, in de jaren 1188 en 1189 hieraan deelnam.

Hoe het ook zij, een stad met zulk een scheepvaart in 1280 en privilegiën in 1231 en 1288 moet reeds lang vóór dien tijd in het bezit geweest zijn van een kerk.

In de 15de eeuw waren er nog twee, die belangrijk mochten heeten; de ééne de st. Nicolaaskerk, die buiten de veste stond, en de st. Maria- of O. L. Vrouwekerk in de stad, waarop zij zich thans nog mag beroemen.

Alvorens over te gaan tot het geven van eene beschrijving van laatstgenoemde, zal ik van eerstgenoemde een en ander mededeelen en eenige bijzonderheden laten voorafgaan, wijl men steeds in de meening heeft verkeerd, dat de st. Nicolaaskerk de oudste kerk der stad was.

II.

DE VOORMALIGE ST. NICOLAASKERK.

Buiten de stad, „onder de Stadsban, dicht bij de Vesten" en ongeveer een steenworp lengte buiten de st. Nicolaaspoort, later de Lutticke- of Luttekepoort genaamd, stond weleer een

parochiekerk, welke de st. Nicolaaskerk genoemd werd, wijl zij aan den H. Nicolaas, den schutspatroon der zeevarenden en der handeldrijvende kustbewoners, was gewijd 1).

Zij was, naar men wil, de eerste kerk van Harderwijk en werd gesticht door het kapittel van het st. Maria Godshuis te Utrecht 2), dat omstreeks het jaar 1081 door bisschop Koenraad was opgericht.

Ten onrechte beweert Slichtenhorst in zijn Geld. Gesch. (1654), dat de st. Nicolaaskerk door Reinald, eersten hertog van Gelder werd gesticht, want deze was van 1326—1339 graaf en van 1339—1343 hertog van Gelder en wij zullen straks zien, dat in veel ouderen tijd reeds van deze kerk werd gesproken. Ook is de mededeeling in de kerkhistorie van H. van H. en H. v. R. (1725), dat deze kerk een „kapel" was, die door graaf Reinald I (1271—1319) werd gebouwd, niet juist.

Het kapittel van het st. Maria Godshuis te Utrecht had te Harderwijk en elders in de Veluwe reeds vroegtijdig vele landerijen, tinsen en stedigheden, waarbij een schrijver en schout aangesteld was; het beweerde in „de vrijheid" reeds vele goederen bezeten te hebben, voordat Harderwijk eene stad was, hetgeen uit eene acte d.d. in de week van Paschen anno 1280 moet blijken.

Van bisschop Bernulphus, die van 1027—1056 leefde, wordt — zooals F. N. M. Eyck van Zuylichem in Les églises Romanes du royaume des Pays-Bas (1858) mededeelt — verhaald, dat hij in zijn bisdom een groot aantal kerken in steen heeft doen oprichten of herbouwen. Dewijl nu in het begin van de 11de eeuw de kerken te Putten, Ermelo — van deze twee dorpen wordt reeds in 855 gesproken — 3) Nunspeet, Garderen en Kootwijk zijn gesticht, is het zeer waarschijnlijk, dat toen ook de

1) Aan dezen heilige waren ook de kerken te Ermelo (1006), Doornspijk (9de eeuw), Oosterwolde, Kamperveen en Kampen (14de eeuw) gewijd.

2) De st. Mariakerk was de vijfde in rang der collegiale en een der beroemdste kerken van Utrecht. Zij werd in 1082 onder bisschop Koenraad gebouwd op bevel en zeer waarschijnlijk op kosten van keizer Hendrik IV, wiens soldaten bij het beleg van Milaan een kerk hadden verwoest en die nu de gelofte had afgelegd een dergelijke kerk te zullen laten bouwen. In het begin der 18de eeuw had zij nog twee torens van tufsteen, maar omdat zij bouwvallig werden, zijn zij destijds afgebroken en is de kerk kleiner gemaakt. Zij werd in 1813 gesloopt en stond aan de Mariaplaats, ter plaatse, waar in 1847 het gebouw voor kunsten en wetenschappen werd gebouwd. De beroemde schilder van kerken en gebouwen Pieter van Saenredam (1597—1666) beeldde haar op een schilderij af.

3) Sloet, Oorkondenboek no. 45.

st. Nicolaaskerk te Harderwijk is gebouwd. Deze plaatsen toch zijn gelegen aan handelswegen, langs welke in oude tijden het vervoer van goederen van den Rijn, Westfalen enz. naar Harderwijk geschiedde om verder per schip naar andere landen te worden vervoerd.

Sedert dit tijdstip schijnt de kerkarchitectuur hier te lande een bepaald karakter te hebben aangenomen en schijnt men een groot gebruik te hebben gemaakt van den tufsteen van den Rijn, welken steen men terugvindt in het meerendeel van de kerken van die eeuw, al is het gebruik van metselsteen in het noorden des lands en op de Veluwe aan te wijzen. Dit laatste bouwmateriaal, waarvan de vervaardiging in Egypte en Italië reeds dagteekent van vóór Christus geboorte, werd gebruikt, waar het aanvoeren van tufsteen te kostbaar en in de omgeving daartoe geschikte klei voorhanden was. De Romeinen hadden de wetenschap nagelaten hiervan steenen te bakken, van schelpen door branding kalk te maken en deze, door vermenging met zand, tot metselspecie te bewerken en muren te metselen. Dat die wetenschap op de Veluwe ook zeer vroeg bekend moet zijn geweest bewijst wel de mededeeling, die men vindt, dat toen graaf Reinald I in 1291 het voornemen had te Staverden op de Veluwe een stad te stichten, hij een jachtslot begon te bouwen — het kasteel Staverden — en de steenen in de nabijheid op „de Steenvoorde" liet bakken.

Behoudens enkele uitzonderingen werd de rondboogstijl de heerschende en voornamelijk bij bogen, deuren, vensters, enz. toegepast. Het dak zelfs was een in een halven cirkel beschreven rechthoekige driehoek. Ook de gewelven, nog gering in aantal, werden uit de halfcirkelboog geconstrueerd. Vele kerken waren evenwel niet sterk genoeg om steenen gewelven te dragen en bleven open tot het dak of hadden een houten zoldering of plafond. De torens, met hunne verschillende verdiepingen door een rondboogversiering of fries afgescheiden en in wier muren men kleine gekoppelde rondboogvensters of nissen aantreft, waren van topgevels of steenen spitsen voorzien; de laatste om ze tegen de uitwerking van het hemelvuur te beveiligen. In een dier muren, welke trouwens zeer dik waren, was de torentrap uitgespaard, zooals men b.v. nog in het zoo merkwaardige en schoone Romaansche tufsteenkerkje te Hoog-Elten aantreft, terwijl mede de kerken te Rheden, Groessen en Voorst voorbeelden zijn van Romaanschen tufsteen- en de toren te Garderen

en het koor der kerk te Kootwijk van Romaanschen baksteenbouw.

Over het algemeen waren de kerken in dit tijdvak weinig versierd; alleen het tympanon van enkele was versierd met basreliefs, die van weinig kunstzin getuigen. Eerst later werden deze rijker en wel in het bijzonder de hoofdtoegangen met hunne colonetten in de trapsgewijs terugspringende hoeken, waarvan men te Hoog-Elten nog een merkwaardig voorbeeld vindt.

De breedte der zijbeuken was ongeveer gelijk aan de helft van die van het schip, terwijl dit van de zijbeuken gescheiden wordt door rondbogen, rustende op ronde of vierkante pijlers. De kapiteelen der pijlers zijn, zoo ze aanwezig zijn en niet uit enkele lagen vooruitspringend metselwerk zijn gevormd, zwaar en vierkant met aan den onderkant afgeronde hoeken, waardoor zij veel gelijken op een met het platte vlak naar boven gekeerden halven bol, gesneden door vier rechthoekig op elkander staande vertikale vlakken, waardoor in doorsnede weder halve cirkels ontstaan. Deze kapiteelen worden gedekt door een zwaren abacus, terwijl het basement ons aan het Attische herinnert, evenwel met een vierkant plint, op welks hoeken voetloven — bladeren of dierlijke figuren — den overgang tot den torus vormen. Vindt men dit basement in latere tijden steeds terug, het kapiteel wordt sierlijker, aanvankelijk door een streng gestyleerd vertikaal blad op een der cirkelvormige velden, later door het aanbrengen van zwaar bladornament of van zigzagvormige versieringen en voorstellingen uit het dierenrijk, waarvan men o. m. in het meergenoemd kerkje te Hoog-Elten, in de st. Servatiuskerk en op het zeer fraaie koor der O. L. Vrouwekerk te Maastricht, zeer schoone voorbeelden vindt 1).

Het ornament in den aanvang meermalen uit plat gedrukte geribde of met diamantkoppen voorziene bladstengels samengesteld, aan de uiteinden in een lomp, onafgewerkt blad uitkomende, wordt in de laatste periode van den Romaanschen stijl fijner, edeler en beschaafder in zijn vormen. Het kapiteel neemt den kelk- of korfvorm aan, waarop bolvormige knoppen, als de uitbotting der aangebrachte bladvormige stelen, veel voorkomen, terwijl de uitvoering hoe langer hoe meer van hooger kunstzin

1) Zie A. Schaepkens, „Vues de Maestricht" en Cuypers, Stolzenberg en Ed. Colinet, „Album d'ornaments et autres détails des diverses époques de l'architecture."

en vaardiger techniek getuigt, die in de daarop volgende periode hun hoogsten glans bereikten.

In het Oorkondenboek van Sloet komt onder n°. 721 een charter voor, waarbij Walter, proost van het kapittel van st. Marie te Utrecht, aan dat kapittel het recht van presentatie en collatie der kerken te Selhorst, Heessel en Varik afstaat.

Voorts leest men aldaar in oork. n°. 893, zijnde de bijlegging van een geschil tusschen gen. kapittel en de burgers van Harderwijk, dat deze bij een eventueel nieuw geschil moeten komen „in curiam, que dicitur Selhorst." Ik meen te mogen aannemen, gelijk ook Sloet doet, blijkens het register op het Oorkondenboek, dat Selhorst in de onmiddellijke nabijheid van Harderwijk lag. Zie ook Hard. Ant. 2e dr. D. II pag. 62.

Waar nu Schrassert zegt, dat de eerste kerspelkerk van Harderwijk, gewijd aan st. Nicolaas, „omtrent een slinger-werp buyten de Lutticke poort" lag, voorts uit drie charters (van 1316, 1336 en 1370) aantoont, dat de st. Nicolaaskerk door het kapittel van st. Marie te Utrecht gesticht is, daar meen ik de beide bovengenoemde oorkonden n°. 721 en 893 met elkander in verband brengende, met eenige vrijmoedigheid het vermoeden te mogen uitspreken, dat de kerk van Selhorst en de oudste parochiekerk van Harderwijk identiek zijn, gelijk ook v. d. Aa in zijn Aardrijkskundig woordenboek i. v. Selhorst aanneemt.

De bouwhof „Selhorst" bestond nog in 1527, terwijl in genoemd Oorkondenboek onder n°s. 778, 854 en 1008 afschriften van charters, die op dezen hof of curtis betrekking hebben, voorkomen.

Uit een verzoek van den deken en het kapittel van het st. Maria Godshuis te Utrecht aan den bisschop aldaar, dagteekenend van den 3en Mei 1316, blijkt, dat in dat jaar vier parochiale priesters in de st. Nicolaaskerk dienst deden, het collatierecht aan eerstgenoemd Godshuis behoorde, dat dit die vier kerkheeren of rectors tot kanoniken gemaakt had, aan den deken en het kapittel onderworpen, en als zoodanig de privilegiën genietende, onder voorwaarde evenwel, wanneer het hiertoe de macht verkreeg, dat die kanoniken, behalve aan den bisschop en archidiaken der plaats, aan voornoemd godshuis den eed van trouw zouden doen. Een afschrift van dit verzoek, welk charter op de Kelnerij van Putten berustte, deelt Schrassert in zijn Hard. Ant. 2e dr. D. I pag. 33 mede, terwijl in de Historie v. h. Bisdom v. Utrecht D. I pag. 221 wordt ver-

meld, dat destijds Henricus van Tegelen (1312—1321) deken van de st. Mariakerk te Utrecht was. In deel I, pag. 217 van dat standaardwerk en deel II pag. 362 van het Bisdom van Deventer (1725) wordt onder het jaar 1312 vermeld, dat Gerhardus Wit, anders genaamd Zoudenbalch, de begeving van de kerk te Harderwijk zich zocht aan te matigen en hieruit een proces is ontstaan met den uitslag, dat bisschop Guido, die in 1317 overleed, ten voordeele van het kapittel hiervoren genoemd besliste.

Het bovengenoemd verzoek, dat indertijd zeer waarschijnlijk als een gevolg van het gevoerd proces werd ingediend, is wel geruimen tijd onderzocht en overwogen, want eerst bij besluit van Johan van Werneborch (of Virnenburg) (1363—1371) van den 16 Augustus 1370 werd toegestaan, dat voortaan de vier rectors der st. Nicolaaskerk te Harderwijk kanoniken zouden zijn en alle privilegiën, rechten en vrijheden van de st. Mariakerk te Utrecht zouden genietenen mitsdien die st. Nicolaaskerk tot een collegiale- of moederkerk werd verheven 1).

De st. Nicolaaskerk was een groot en ruim gebouw. Aan de westzijde werd zij versierd met een toren. De bouwmeesters zijn niet bekend als een gevolg van de wijze, waarop men toen vele kerken heeft gebouwd. Wanneer toch in een bisdom bekend was gemaakt, dat een parochiekerk gesticht zou worden, dan trokken de parochianen, onder geleide hunner priesters en voorafgegaan door kruizen en banieren, naar de plaats der stichting om eenigen tijd aan het opbouwen mede te werken zonder bedinging van werkloon. Dit geschiedde zoowel door rijken als minder met aardsche goederen bedeelden en armen, terwijl een priester, die tevens een bouwkundige was met de leiding werd belast.

De bouwmeester van den toren, die zeer waarschijnlijk later is gebouwd dan de kerk, wat zeer wel mogelijk is daar in de 14de eeuw vele der in de 11de eeuw gebouwde kerken werden vergroot, kan Dirck Torenmaker zijn geweest aan wien hertog Eduard in 1368 de Leuvenumsche beek in erfpacht gaf „om die te graven en te gebruycken" 2). Even als ik nu in de naamlijst der gildebroeders van het st. Jorisgilde medegedeeld zie, dat „Gerrit de messelaer" is aangenomen, in de rekening der

1) Schrassert, Hard. Ant. 2e dr. D. I pag. 34.

2) Schrassert, Hard. Ant. 2e dr. D. I p. 11 en Chr. opgaaf v. Mr. G. A. de Meester, 4 April 1368.

kerk van „Harmen dye leyendekker", enz. wordt gesproken en in een oud begrafenisboek der st. Maria- of O. L. Vrouwekerk te Harderwijk melding gemaakt vind van „Jacob de orgelist", „Matthijs de messenmaker" en anderen, waar bij den voornaam niet de naam maar het beroep wordt genoemd, is het zeer waarschijnlijk, dat Dirk van zijn beroep torenmaker was en eenige torens op de Veluwe heeft gebouwd, waartoe hij in de Leuvenumsche velden de klei vond, die hij tot het maken van steenen noodig had.

In het jaar 1415 werd de toren van dit kerkgebouw door den bliksem getroffen en geraakte in brand. Deze brand nam zoodanig toe, dat de toren eindelijk instortte.

Hertog Reinald IV zond des Vrijdags na Hemelvaartsdag aan de stad een besluit, waarin hij beveelt, dat zij den toren van de kerk, „die groote schade gehadt solde hebben", moest afbreken en een anderen toren timmeren binnen de stad en anders niet 1).

Door bisschop Frederik III (1393—1423) werd over deze aangelegenheid aan de magisters en provisors der fabriek van de parochiekerk, gelegen buiten de stad Harderwijk, den 15 Mei 1415 uit zijn kasteel ter Horst 2) een brief gezonden, waarbij werd vergund den toren met gebouwen af te breken, weg te ruimen en den toren in de stad te herbouwen op de plaats, waar toen de parochiekerk gebouwd werd en, op eene wijze, zooals zij dat nuttig en het best oordeelden 3).

Aan de lastgeving van den hertog is toen gevolg gegeven en van de vergunning des bisschops gebruik gemaakt door den toren verder af te breken en, zooals ik straks zal mededeelen, de in de stad reeds aanwezige st. Maria- of O. L. Vrouwekerk te vergrooten en den hierbij reeds staanden toren te verhoogen.

De st. Nicolaaskerk zelve bleef nog ruim een eeuw staan. Zij geraakte langzamerhand in verval en werd in 1524 afgebroken, daar de magistraat in dat jaar, op maandag post Alexii, besloot, „dat men die eene misse ter weeke, die men sunter Claes placht te doen, nu voirtan die kercke afgebroicken is, in dat gasthuys sal doen tot wedersegginge der schepenen".

1) Gem. arch. Het stuk is zonder jaartal.

2) Dit werd in 1158 door Gothofredus van Rheenen, bisschop van Utrecht, (1156—1178), gesticht in de nabijheid van de Grebbe, aan den voet van den steilen Heimenberg. Hertog Karel veroverde het in 1527 en liet het slechten. Het was van tufsteen gebouwd; het puin, dat in 1700 ongeveer werd verkocht, bracht toen nog 10000 gulden op.

3) Schrassert, Hard. Ant. 2e dr. D. I. p. 35.

Volgens de rekening van den rentmeester Broeckhuysen bedroeg de ontvangst der goederen, zoowel binnen als buiten de stad, in het jaar 1685 nog f 709 — 5 — 3.

Geen spoor is van deze kerk meer te ontdekken. Niets doet meer denken aan dat bouwwerk uit het Romaansche tijdvak.

De geleerde en oudheidkundige burgemeester van Harderwijk Mr. Ernest Brinck zeide hiervan in 1648, dat de ruïnen destijds hebben bewezen, dat het een groote ruime kerk en het daarbij behoorende kerkhof groot is geweest.

In een overeenkomst tusschen den deken en het kapittel van het st. Maria Godshuis te Utrecht en „borgemeysteren scepen ende raet der stat van Herderwijc" van 1433, wordt gesproken „van enen groten campe lants, gelegen aen onss stat grave tusschen die grote poerte en die Luttike poerte, strekkende aen Ballinger kerkhoff" 1).

---

1) Mr. G. A. de Meester, Chr. opgaaf v. 1854.

Het oefeningsterrein van het Koloniaal Werfdepot en van de dienstdoende schutterij, thans meer algemeen bekend onder den naam van „de Bleek", is dat stuk grond geweest en moet dus een gedeelte van dit kerkhof hebben uitgemaakt, wanneer men de hierbijgevoegde situatieteekening van Harderwijk in 1880 nader beschouwt.

DE ST. MARIA-, O. L. VROUWE- OF GROOTE KERK.

III.

HET OUDE GEDEELTE OF DE VOORMALIGE KAPEL.

Dit kerkgebouw thans in gebruik bij en toebehoorende aan de Ned. Herv. gemeente van Harderwijk mag zeer merkwaardig worden genoemd.

Bij het bezoeken daarvan laten de architecten gaarne het oog gaan langs de rijk behandelde gewelven om zich òf te verlustigen in het sierlijke samenstel der gewelfribben en vlakken, òf zich te verdiepen in de uitgevoerde constructiën; navorschers trachten de grafschriften te ontcijferen en opheldering te bekomen op het gebied der heraldiek en geschiedenis, terwijl weer anderen zich tot dit gebouw voelen aangetrokken, omdat zoovelen van hun voorgeslacht hunne schreden derwaarts hebben gericht.

Het gebouw heeft bovendien eene bijzondere waarde, omdat daarin zoovele geleerde mannen begraven liggen, o. m. het gebeente van den bekenden geschiedschrijver van Denemarken en Gelderland, van den man, die als hoogleeraar in verschilende faculteiten zooveel heeft bijgedragen tot den roem der voormalige Veluwsche hoogeschool, van den geleerde, van wien men in een oud handschrift leest, wat heden, eeuwen na zijn dood, kan worden herhaald: „dat hij het grootste licht was, dat ooit in Harderwijk geschenen heeft"; namelijk van doctor Johannes Isacius Pontanus. Ook de geleerde en oudheidkundige burgemeester van Harderwijk Mr. Ernest Brinck, die in 1581 hier geboren werd, en zijn vader werden in deze kerk begraven. Ernest was de zoon van den burgemeester Alphert Brinck, wiens goederen den 23 Nov. 1568 werden opgeschreven, die den 7 Oct. 1572 door de Spanjaarden gevangen werd genomen en op het Oosterblokhuis gebracht,

waaruit hij evenwel den 23 Dec. d. a. v., toen in dit blokhuis een zware brand ontstond, vluchtte en die op den 2 Nov. 1617 in hoogen ouderdom overleed. Ernest Brinck was van 1612 tot 1615 secretaris van het Nederlandsch gezantschap te Constantinopel en van 1618—1648 bibliothecaris der Veluwsche hoogeschool, welk ambt daarna aan een hoogleeraar werd toevertrouwd. Door hem werd de atlas van Mercator het eerst in het Nederlandsch vertaald en in 1630 bij Joannes Janssen te Amsterdam uitgegeven. Bij het samenstellen der geschiedenis van Gelderland verleende hij aan den geschiedschrijver Pontanus zulke belangrijke diensten, dat de staten van dit gewest, bij besluit van 4 Dec. 1638, hem 600 gulden tot een geschenk aanboden. Op den keurdag Pauli 1620 tot schepen van Harderwijk in zijns vaders plaats gekozen, was hij later burgemeester, totdat hij den 4 Dec. 1649 overleed 1).

Geen wonder, dat hij gerekend wordt te behooren tot de geleerdste en uitstekendste mannen van zijn tijd! De Harderwijker geleerde Johannes Witten vervaardigde den 12 Sept. 1642 op dezen oudheidkundigen en geleerden burgemeester een Latijnsch epigram, waarvan een vertaling luidt:

„Wat aarde, zee en lucht van zeldzaamheên bevatten,
  Kan burgemeester Brinck u t'huis te aanschouwen biên;
Natuur verbaast zich haar alom verstrooide schatten
  In dat bestek zoo klein bijeen vergaârd te zien.
Zij staat verrukt, en spreekt: 'k Wil hem met eere kroonen;

---

1) Van dit oude en aanzienlijke Geldersche geslacht, dat zijn naam aan een hofstede nabij Keppel ontleende en tot wapen voerde „d'argent au boeuf de gueules, corné d'or, marchant sur une terrasse de sinople. Bourlet et lambrequins d'argent et de gueules. Cimier: Une corbeille d'or d'où sortent des flammes de feu," wordt op de Veluwe reeds in een handvest van hertog Arnold v. 1437 gesproken, met name van Lambert Brinck. Deze werd in 1439 tot broeder van het st. Jorisgilde aangenomen. Onder „de Gemeensluiden" in 1440, treft men in het kerkenboek Ricolt en Aelt Brink aan. In 1503 was Lambert Brinck gildemeester v. h. H. Crucis gilde. Burgemeesters uit deze familie waren: 1515 Barthold; 1526 Alphert; 1529 Alphert Jansz; 1552 Lambert; 1597 Mr. Alphert, sterft 1617; 1620 Dr. Ernst, sterft 1649; 1650 Mr. Johan Alphert, sterft 1653; 1683 Engelbert, sterft 1696.

Dr. Ernst Brinck huwde 21 Oct. 1623 met Gellia v. Keppel, uit welk huwelijk Lodewijk werd geboren, die 7 Nov. 1624 te Harderwijk werd gedoopt. Deze trouwde te Nunspeet, na den 21 Sept. 1651 te Harderwijk te zijn ingeschreven, den 31en Augustus 1652 met Gerhardina van Echten tot den Brielar. Zij hertrouwde in 1654 te Garderen met Herman van Speulde, majoor van Harderwijk.

Want huis en Heer zijn elk een wereld in het klein:
Ja, al de wondren, die het groot Heelal kan toonen,
Omvat dit zeldzaam huis, omvat dit zeldzaam brein!" 1)

De graven van Pontanus en Brinck, die zich op het koor bevinden, zijn even als die van zoovele andere geleerden onder de banken verscholen. Niets is er, noch in deze kerk noch op het gemeentehuis, dat deze geleerde mannen aan de vergetelheid ontrukt, ware het niet, dat zij door hunne werken dit zelven hebben gedaan.

Over den naam van deze kerk schijnt verschil te bestaan. Volgens J. Blaeu (1614) was de kerk aan „de H. Maget" toegewijd. H. Ewichus, pastor eccles. Vesaliae (1653), noemt haar in zijne Beschrijving van Harderwijk, te Arnhem bij Jacob van Biesen uitgegeven, „de Mariën Moederkerk ofte Vrouwenkerk." Dit doet ook Schrassert in zijn Hard. Ant. In de kerkelijke Historie der zeven vereenigde provinciën door H. v. H(eussen) en H. v. R(ijn), zesde deel, wordt medegedeeld, dat de parochiekerk „op den naam van den H. Martinus ingewijd is." De schrijvers dezer historie, die aan Slichtenhorst er een verwijt van maken, dat hij haar „de Marien, Moederkerk of Vrouwenkerk" noemt en er geen woord van meldt, dat zij aan den H. Martinus gewijd was, erkennen echter ook, dat de aartsbisschop de la Torre verzekert, dat de Allerheiligste Maagd Maria eveneens voor de patronesse van deze kerk gehouden werd.

In de Geogr. beschr. v. Gelderland (1772) wordt zij genoemd: „de groote Mariën-, Moeder- of Vrouwenkerk aan st. Marten toegewijd", terwijl A. W. Weissman (1889) haar, in zijn „Geschiedenis der Beeldende Kunst," de st. Maartenskerk noemt.

Voor zoover ik het gemeente- en kerkarchief en overigens andere vertrouwde bronnen heb kunnen onderzoeken en raadplegen, vond ik, dat steeds gesproken werd van de st. Maria- of O. L. Vrouwekerk. Niet eenmaal kwam ik daarbij den naam van St. Maartenskerk tegen; ook heeft in Harderwijk geen kerk bestaan, welke aan dezen heilige was gewijd. De tegenwoordige R. C. kerk, is aan st. Marten gewijd.

Naar den brief van bisschop Frederik III, dagteekenende van 15 Mei 1415, waarbij vergund wordt den ingestorten toren

1) Ernst Brinck door Jhr. F. A. Ridder van Rappard. (Niet in den handel.)

der voormalige st. Nicolaaskerk te herbouwen in de stad, ter plaatse, waar destijds de nieuwe parochiekerk gebouwd werd, neemt men als stichtingsjaar der st. Maria- of O. L. Vrouwekerk 1415 aan.

Dit stichtingsjaar is evenwel niet juist, want in 1352 wordt reeds van deze kerk gesproken bij een verschil, dat tusschen de priesters van de moederkerk en de Minderbroeders was ontstaan. Eerstgenoemden beklaagden zich toen, dat de broeders de Mariakerk benadeelden door te bewerken, dat binnen het klooster werd begraven 1), dat de gemeenteleden bij hen kwamen biechten en op velerlei wijzen „den Priesteren 't gras voor de voeten weg maeyden. „De Moniken namen haere toevlugt tot de overheit, deeden wijdloopig berigt en versogten bij haere voorrechten en insonderheit onder de beschutting van de kerck van Utrecht gelaten te werden" 2).

De st. Mariakerk was dus reeds in 1352 een moederkerk, welk voorrecht, zooals wij boven zagen, aan de voormalige st. Nicolaaskerk eerst in 1370 is te beurt gevallen.

Uit het formulier van den eed, welken de priesters der st. Mariakerk bij de aanvaarding hunner bediening moesten afleggen, blijkt, dat deze kerk te voren „een kapel" was, eveneens aan st. Maria gewijd.

Dit formulier, dat Schrassert mededeelt 3), luidt:

„Juramentum deservientium cappellae beatae Mariae Virginis infra muros Hardervicenses, ac vicariorum ibidem seu altaristarum, jam ecclesiae parochialis:

In primis ponet manus ad pectus, jurabit eanonicis curatis dictae ecclesiae fidelitatem, et in licitis et honestis, ad ecclesiam et vicarias pertinentibus, obedientiam. Ego N. juro et promitto vobis dominis canonicis curatis collegiatae ecclesiae Hardervicensis, quod ero vobis fidelis in vestris fama et rebus et non ero contra vos, neque jus ecclesiae vestrae praedictae, sed fideliter serviam vobis in cappella vestra praedicta beatae Mariae infra muros Hardervicenses.

---

1) In 1399 was Alart Leggevelt gardiaan van dit klooster, die toen aan de stad vergunning gaf om den muur om het kerkhof — de tegenwoordige markt vóór het gemeentehuis — binnenwaarts te verplaatsen. Er was nog een tweede kerkhof bij dit klooster, vermoedelijk grenzende aan de Donkerstraat, waar langs in 1422 een muur werd geplaatst.

2) Hard. Ant. D. II 2e dr. p. 19.

3) Hard. Ant. D. I 2e dr. p. 36.

Ac protestor praedictae deservire nomine vestrorum ac nullorum aliorum, secundum vestrum beneplacitum, in missis, vesperis ac matutinis cantandis seu legendis horis, diebus, temporibus debitis dummodo numerus missarum non extendatur ultra has, quas promisi. Et omnes oblationes ac emolumenta, quae eveniunt ad vestros usus, in capsam, quam mihi dederitis, vestris clausuris clausam, mittam; et illam ita clausam, si mihi commiseritis, in meam custodiam reponam, et ad vestram requisitionem vobis, quando volueritis et repetieritis, eam repraesentabo.

Et iterum ut prius mihi si reddideritis, totiens quotiens vobis placuerit reaccipiam et priori custodiae tradam. Diebus festivis ac Dominicis chorum cum religione intrabo ac me offeram, dum opus est, evangelium epistolam vel similem legendam ac alia, quae pro utilitate ecclesiae praedictae potuero perpetrare, non tardabo. Circuibo ecclesiam sive civitatem cum processione, quum tempus postulat, dummedo non impediar legitimis ac rationabilibus impedimentis. Et dolo ac fraude in omnibus praedictis penitus exclusis. Sic me Deus adjuvet et sancta Dei evangelia".

In een desbetreffend besluit van den pauselijken nuntius staat, dat de bedienden in het toekomende de diensten tot de kerk behoorende getrouwelijk en vlijtig zullen waarnemen, maar niet „uyt een ander convent overgebragt" zullen worden.

Schrassert is van meening, dat deze kapel is afgebroken. Uit een door mij ingesteld onderzoek en daarbij verrichte opmeting van het kerkgebouw in 1893 — zie plattegrond van de kerk pl. II — is mij evenwel overtuigend gebleken, dat dit niet het geval is geweest, maar dat men integendeel in 1415 dit kerkje heeft vergroot door aanbouwing van een dwarsschip, koor met omgang, kapellen enz., en dat zeer waarschijnlijk het einde van het koor in het middentransept der tegenwoordige kerk was gelegen.

Te betreuren is het voorzeker, dat tengevolge van den torenval op 28 Januari 1797, waarover ik straks ook een en ander zal mededeelen, een gedeelte van deze kapel of van dit oude kerkje is verwoest. Het bestond te voren, zooals oude, in het archief aanwezige schetsteekeningen aangeven, uit een middenschip met zijbeuken en een dwarsschip, had bij eene breedte van 21.40 M. eene lengte van 30 M. tusschen het dwarsschip der tegenwoordige kerk en den toren en bevatte vijf traveeën, waarvan nog twee aanwezig zijn. Op den plattegrond van de

kerk, zooals zij vóór 1797 was — zie pl. II — is deze kapel in zwart aangeduid.

Op eene zeer oude schilderij in het bezit van den heer W. Zegers Kzn. te Harderwijk, ten wiens huize men eene belangrijke verzameling van oude voorwerpen aantreft, komt het oude kerkje naast een zwaren, doch niet hoogen toren met topgevels voor, waarvan één waarschijnlijk de noordelijke transeptgevel was. Ik mag hiertoe besluiten, omdat op eene oude plattegrond-teekening aan de zuidzijde van dit kerkje tegen de middenste travée een portaal of transept is geteekend op dezelfde wijze als de nog aanwezige „garfkamer"; op eene andere teekening van de kerk, aan de zuidzijde gezien, zulk een gevel is geteekend; de uiterste contraforten nog duidelijk aantoonen, dat hiertegen eenmaal muren hebben gestaan en gewelven hebben gerust, en op verschillende gravures van de stad, o. a. bij Pontanus, Slichtenhorst en F. de Wit, aan de noordzijde van dit kerkje het noordelijk transept met een topgevel versierd voorkomt. Waar het noordelijk transept niet duidelijk is aangegeven, vindt men boven de middenste der vijf traveeën toch nog een topgevel, ter plaatse, waar dit transept tegen het dak der kerk aansloot. Het gemeentearchief vermeldt, dat 11 Aug. 1668 o. m. voor f 265 werd aanbesteed het oude portaal af te breken, wat het noordelijk transept kan zijn geweest, dat niet meer op de hiervoren genoemde oude plattegrond-teekening voorkomt.

Op al de voornoemde gravures komen eveneens èn dit kerkje èn de in 1415 aangebrachte aanbouwing, nabij de aaneensluiting van deze, elk nog afzonderlijk en met een brand- of eindgevel voor. Het dak van het oude kerkje was niet zoo hoog als dat van het aangebouwde dwarsschip en koor, hetgeen thans nog, nadat beide tusschen de jaren 1654 en 1797 vereenigd zijn, duidelijk is waar te nemen. Daar enkele schrijvers van oordeel zijn, dat in de 11e en 12e eeuw de groote kerken in stede van met leien met metaal zijn bedekt geweest, is het opmerkenswaardig aangeteekend te vinden, dat dit kerkgedeelte met koper is bedekt geweest.

Het thans nog bestaande tweevijfde gedeelte van het oude kerkje, dat nu tot bergplaats dient en achter het orgel verscholen is, moet dus van hoogen ouderdom zijn (Zie pl. III). Dit mag men verder uit het volgende afleiden.

De breedte der zijbeuken bedraagt de helft van die van het

middenschip; de hoogte van dit laatste is gelijk aan tweemaal de breedte. De zware achtkantige pijlers hebben geen bekroning en zijn van zeer eenvoudige basementen voorzien. In de vlakke hoofdmuren, waarin een gedeelte dier pijlers als pilasters of lisenen doorgaan, zijn kleine raamopeningen, welke in de dagzijden zonder profileering zijn afgeschuind en hoewel niet door den rondboog, toch door een zeer gedrukten puntboog zijn gesloten, wat het vermoeden wekt, dat de eenmaal ronde bogen, die men op gravures der kerk ontwaart, door zulke puntbogen vervangen zijn om meer licht in het middenschip te brengen. Langs de gootlijst aan de buitenzijde ontwaart men nu nog de gemetselde tandlijst. De vierkante toren met zijn zeer dikke muren had in den noordelijken muur een spiltrap tot bereiking der torenverdiepingen, hetgeen alleen bij Romaansche kerken wordt aangetroffen.

In de zijbeuken treft men evenwel gewelven aan. Ook waren er in het middenschip, voordat de torenval plaats had, aanwezig, maar deze gewelven werden sedert dat tijdstip vervangen door een gewelfd plafond, dat uit hout en pleisterwerk is samengesteld. Deze gewelven zouden op zich zelf dus niet op zulk een hoogen ouderdom wijzen, omdat deze bouworde eerst in de 12e eeuw bij kerken werd toegepast, maar blijkbaar zijn ze eerst later aangebracht, hetgeen bevestigd wordt door een in het gemeentearchief aanwezig document, waaruit blijkt, dat Hendrik Peters in het jaar 1562 aan de kerkmeesters te Harderwijk geld heeft geleend, „om de Mariakerk te verwulven" 1).

Voor het geval dat men mocht meenen, dat dit tot herstel van de in 1503 veroorzaakte brandschade zal zijn geweest, mag ik opmerken, dat het moeilijk is aan te nemen, dat men hiertoe eerst na verloop van meer dan eene halve eeuw zou zijn overgegaan. Dergelijke herstellingen dienen voornamelijk om het gebouw zoo spoedig mogelijk aan zijne bestemming te doen beantwoorden en om dit doel te bereiken brengt men toch wel met het dak de gewelven het eerst in orde.

Niet zonder grond mag men dus veronderstellen, dat in

1) Met goedvinden van de schepenen der gemeente hadden zij dit geld opgenomen, maar de kerk was in 1574 te arm om de rente te betalen en de man leed toen gebrek. De regeering heeft hem toen een st. Nicolaasproeve willen schenken, maar de gildemeesters wilden dat niet. Vruchteloos werd de tusschenkomst van het Hof en den Stadhouder ingeroepen, waarop de magistraat hem toch in het genot dier proeve stelde. Door het Hof werd toen gelast op dat besluit terug te komen.

dit kerkje eenmaal een houten zoldering is geweest, een bewijs, dat het uit de 10e of 11e eeuw dagteekent.

Meer grond verkreeg ik tot deze onderstelling, omdat in den toren een narthex is geweest, de plaats van voorbereiding eer men de kerk betrad en waar zich in de eerste kerkeeuwen de boetelingen of boetvaardigen moesten ophouden. Dit mag worden afgeleid uit een in het gemeentearchief aanwezig stuk, dateerende uit 1492 in profesto st. Pontiani, waarbij Enne Doop aan de vicarie en het altaar in den toren van Onze Lieve Vrouwekerk, „die vier Gecroonde en st. Toenis altaar geheten" in eene eeuwige memorie zeer belangrijke giften tot de missen enz. geeft. Ook vind ik nog van het jaar 1438 de opdracht van een hof buiten de Luttekepoort in die „Dunkerstege" ten behoeve van de vicarie in O. L. Vrouwekerk „in den Torn" door Heyn Houderts en zijne vrouw „op een pond jaarlijksche tinse".

Nu is ook wel dit oude kerkgedeelte van de tegenwoordige kerk, evenals het in 1415 aangebouwde dwarsschip en koor, van baksteen gebouwd en heeft Nederland, volgens Dr. Hase, vóór de elfde eeuw geen baksteenarchitectuur bezeten, doch dit gevoelen is door den Heer C. H. Peters, rijksbouwmeester te 's Hage, voor zooveel Groningen 1) betreft, reeds voldoende weerlegd.

Nabij Harderwijk waren in oude tijden reeds steenbakkerijen en kalkovens, van welke eerste in 1291 wordt melding gemaakt. Eerstgenoemde lagen in de Leuvenumsche velden der Leuvenummerbeek bij Staveren, „de Steenvoorde" genaamd. De zee gaf overvloedig schelpen tot het branden van kalk. Bij beiden gebruikte men als brandstof turf uit de veenderijen, die aan het Uddelermeer grenzen, afkomstig. Schrassert zegt ook in zijn Hard. Ant.: „Gelijck mede buijten de Stad bij de Zyp een Water-Mole en elders een Steenbackery en Kalck-Ovens hebben gestaan".

Kootwijk bezat in 1010 en Garderen in 1050 een kerk, die in baksteen gebouwd zijn en waarvan het koor van eerstgenoemde en de toren van laatstgenoemde — die waardig is een restauratie te ondergaan en hieraan groote behoefte heeft — nog oorspronkelijk zijn.

Volgens de geschiedschrijvers ging het bouwen van kerken aan het stichten van steden vooraf en wanneer ik nu herinner,

1) Groningsche volksalmanak van 1894 pag. 195—245.

dat men als stichtingsjaar van Harderwijk het jaar 1229 aanneemt, het vlek vóór dien tijd een zegel of wapen had, dat betrekking had op de toen reeds ontwikkelde scheepvaart en handel, dan meen ik niet te overijld te zijn geweest door aan te nemen, dat het oude gedeelte der st. Maria- of O. L. Vrouwekerk van Harderwijk nog een overblijfsel van eene oudchristelijke kerk kan zijn.

IV.

HET NIEUWE GEDEELTE OF DE AANBOUW VAN 1415.

Deze kapel of dit kerkje werd in 1415 vergroot door een dwarsschip ter lengte van 50 M. bij eene breedte van 9.50 M., een koor ter lengte van 23 M. en eene breedte van 15.50 M. en een kooromgang breed 5 M. Langs dezen omgang bevinden zich aan weerszijden van het koor drie kapellen van 3 M. en achter het koor zeven straalkapellen — eene symbolische voorstelling van de doornenkroon — van 1.50 M. diepte. Naast den kooromgang vindt men traptorentjes, een aan elk einde der kapellen. Ook vindt men die aan de westzijde van het dwarsschip, één aan het noorder- en één aan het zuidertransept. Volgens eene symbolische opvatting van Wilhelmus Durantis — een schrijver uit de 13e eeuw — stellen deze torentjes de hooge kerkprelaten voor en zouden hier dus wijzen op de vier kerkheeren, door wie de kerk steeds werd bediend, daar tot het jaar 1503 de kerk van st. Maria te Utrecht vier kerkheeren had te presenteeren, of, wat ik gereeder wil aannemen, op de vier evangelisten.

De geheele lengte van het kerkgebouw werd door dezen aanbouw, binnen de kerk gemeten, 70 M. bij eene breedte van 31.50 M. ter plaatse van het koor. Hierdoor ontving het kerkgebouw in den plattegrond afmetingen, welke die der st. Eusebius- of Groote kerk te Arnhem overtroffen 1).

Door voornoemden aanbouw verkreeg de kerk den vorm van een Latijnsch kruis, waarvan het in 1415 aangebouwde en

1) De Groote kerk te Arnhem, die in 1452 werd gebouwd, is lang 66 M. bij een breedte van 29 M., terwijl het dwarsschip eene lengte van 46.75 M. en eene breedte van 11.5 M. heeft.

het hiervoren omschreven tweevijfde gedeelte van het oude kerkje thans nog in zulk een goeden toestand verkeeren, dat eene restauratie in den staat zooals het eenmaal was, nog gemakkelijk en met weinig kosten zou kunnen geschieden 1).

De voltooiing van het in 1415 reeds in aanbouw zijnde gedeelte heeft vóór 1451 plaats gehad. Dit leidt Schrassert af uit een brief van den pauselijken gezant, welken hij, ter bevestiging van dit gevoelen, mededeelt 2). Deze luidt als volgt:

„Nicolaus, miseratione divina, titulo sti Petri ad vincula, sacro-sanctae Romanae ecclesiae presbyter cardinalis, apostolicae sedis per Alemanniam legatus, dilectae nobis in Christo ecclesiae sanctae Mariae Virginis Trajecti, salutem in Domino. Pro parte rectorum sive pastorum ecclesiae parochialis oppidi Harderwick Trajectensis dioecaesis, nobis nuper oblata petitio continebat, quod vicarii et officiantes in eorum parochiali ecclesia praedicta propriis pastoribus minus obedientes sint in his, quae ad divinum, et eorum vicariorum et officiantium, spectant officium. Quare pro parte dictorum rectorum sive pastorum nobis fuit humiliter supplicatum eis super hoc de opportuno remedio provideri. Nos igitur, supplicationibus hujusmodi inclinati, discretioni tuae, auctoritate legationis nostrae qua fungimur, per haec scripta committimus et mandamus, quatenus (si et postquam tibi de praemissis constiterit) rectoribus sive pastoribus, ut neminem deinceps in dicta sua parochiali ecclesia in vicarium vel etiam officiantem admittere sive etiam recipere obligentur, qui non prius ipsis rectoribus sive pastoribus de obedientia sive reverentia atque fidelitate juxta juris dispositionem et consuetudinem etiam diutius observatam, eisdem servandis et exhibendis praestiterit juramentum, dicta auctoritate concedas facultatem; consuetudine gratiosa ad tempus observata forsan, aliisque in contrarium facientibus, non obstantibus quibuscunque.

Datum in oppido Harderwik Traj. Dioeces. sub nostro sigillo, die Veneris, vicesima septima mensis Augusti, anno. millesimo quadring entesimo quinquagesimo primo".

Tegen het oude gedeelte van de kerk en aansluitende aan

1) Eene restauratie van de st. Walburgskerk te Zutphen werd in 1890 aangevangen. In 1894 is men met de st. Eusebiuskerk te Arnhem begonnen. Wanneer zal Harderwijk, „de eerste en grootste onder de vier kleyne steden van de Velouw en onder de twee Geldersche zee-steden de voornaamste," volgen?

2) Hard. Ant. D. I 2e dr. p. 35.

het tegenwoordige dwarsschip hebben portalen gestaan, die aan de noord- en zuidzijde de toegangen tot de nieuwe kerk vormden en vóór 1566 wellicht de doopkapellen waren. Behalve dat eene beschadigde teekening van 1797, door J. P. V. Sauter naar de natuur vervaardigd, duidelijk het zuidelijk portaal aantoont, vindt men aan de traptorentjes, die tegen het dwarsschip rusten, nog een gedeelte der vroegere muren en sporen van glasramen. Deze laatste hadden eene geprofileerde omlijsting in baksteen, gelijk aan die om het koor. Een halve zuil, versierd met een gebeeldhouwd kapiteel en voorzien van een basement, is in elk der westelijke muren van het dwarsschip zoodanig ingemetseld, dat zij gedeeltelijk buiten deze muren staat. Voorheen vond men deze halve zuilen in die portalen of kapellen.

Hoewel het zuidelijk portaal door den torenval niet beschadigd werd, schijnt het toch spoedig daarna te zijn afgebroken, wijl men het niet meer aantreft op teekeningen van 1797, die op de kerkvoogdenkamer aanwezig zijn en blijkbaar copieën zijn van de door Sauter vervaardigde.

Het noordelijk portaal, dat, blijkens de sporen, die men tegen de traptorentjes vindt, aan het hiervoren genoemde gelijk moet zijn geweest, schijnt reeds vroeger te zijn vervangen, vermoedelijk wel na den brand van 1503, tenzij dit eveneens in 1668 is geschied met het bovengenoemde oude portaal. Aanleiding tot dit vermoeden geven mij gravures van de stad, o. a. die in het Tooneel der steden van J. Blaeu (1648), eene teekening van F. de Wit, alsmede de teekeningen bij Pontanus en Slichtenhorst, welke laatste door den landmeter van het vorstendom Gelder, Nicolaas van Geelkerken, omstreeks 1654 vervaardigd werd. Op al deze gravures komt in de benedenste teekening een veel kleiner slechts halverwege het traptorentje reikend portaal voor. Dit kleine portaal is waarschijnlijk na den torenval eveneens afgebroken, toen de toegangen aan de noord- en zuidzijde van het oude gedeelte te veel ruimte wegnamen van de door dien val inmiddels kleiner geworden kerk.

Op in het gemeentearchief zich bevindende meermalen genoemde oude teekeningen komen deze portalen evenwel niet voor.

Aan de zuidzijde der kerk, aan den oostkant van het koorgedeelte, is tegen het kerkgebouw ter breedte van 5.20 M. (de afstand van twee contraforten), bij eene lengte van 5.50 M. de garfkamer gebouwd. De bovenverdieping was „de sacristie"

het vertrek, waar gewijde boeken, vaatwerk, gewaden enz. bewaard werden. De toegang daarvan was voorheen in het traptorentje en is nu nog aan te wijzen.

Door verbouwing, welke in 1837 werd uitgevoerd, is de oorspronkelijke bouworde verloren gegaan, werden de toegangen tot de voormalige garfkamer en sacristie gewijzigd en de kruisgewelven alsmede de schoorsteenen uitgebroken. Uit dien tijd dagteekenen de andere vertrekken, die hieraan grenzen.

Ook het nieuwe kerkgedeelte was eertijds waarschijnlijk bedekt met koper, want den 7 Juli 1611 heeft de magistraat goedgevonden, „dat men het koper op de kerk voor sooveel versleten en gatig was sal sien te verbuyten en het plankendoek vernieuwen en vervolgens met leijen zal dekken."

Wandelen wij, voordat ik u binnen het in 1415 gebouwde kerkgedeelte leid, om daar op het een en ander de aandacht te vestigen, de kerk verder om, dan vinden wij tegen den zuidelijken muur van het dwarsschip aan den westelijken hoek een contrafort, dat veel te denken geeft. Terwijl al deze bouwkundige onderdeelen, met eene dikte van 1 M. bij eene breedte van 1.50 M., tegen het kerkgebouw steunen, heeft dit contrafort wel gelijke dikte, maar springt slechts 1 M. vóór den hoofdmuur.

Oppervlakkig zou men zeggen, dat een deel van het contrafort is afgehakt om aan het straatje — in „Het Boek der Opschriften" door Mr. J. v. Lennep en J. ter Gouw „het Klokkenstraatje" genoemd — dat tusschen de kerk en het voormalige weeshuis is gelegen, meerdere breedte te geven, maar aan den voet van dit bouwkundig détail is ter hoogte van de bevloering der straat een gedenksteen ingemetseld, waarop heden nog duidelijk te lezen staat:

„Anno 1647 spygelt u hieran vrouw ende man."

Wat dit opschrift beteekent of waar dit betrekking op kan hebben, heb ik tot heden niet kunnen uitvorschen. In het genoemde „Boek der Opschriften", blz. 124, onderstellen genoemde schrijvers, dat het een „memento mori" is, van een weggebroken knekelhuis afkomstig 1).

Naar mijne meening duidde deze steen op het in later tijd aan de Roomsch-Katholieken afgestaan gedeelte van het kerk-

1) Zie gedicht get. „Hoop verloren; trouw bewaard", voork. in 1e deel van de gedichten van A. W. C. Staring in 1836 bij Is. An. Nijhoff te Arnhem uitgegeven.

hof de plaats aan, waar misdadigers, zelfmoordenaars en anderen, die niet in gewijden grond mogen rusten, werden begraven.

Treden wij thans de kerk binnen na nog even opgemerkt te hebben, dat ook dit gedeelte der kerk eveneens van baksteen, maar bovendien met eene zeer spaarzame toevoeging van Bentheimer, is gebouwd. Terstond wordt ons oog naar het koor getrokken. Dit is door twaalf zuilen als eene symbolische voorstelling der twaalf apostelen omgeven, tusschen welke zuilen een steenen traceerwerk in gothischen bouwstijl en van aangename teekening is aangebracht. Toen men indertijd meende door eene dichtmetseling der hierin aanwezige openingen een hinderlijken tocht te kunnen weren, werd dit gedaan, waardoor tevens een hierin bestaand ijzeren hekwerk, waarin nabij het einde van het koor aan elke zijde eene deur was, onzichtbaar gemaakt werd. De zuilen, die vermoedelijk uit afwisselende lagen van Bentheimersteen en metselwerk samengesteld zijn, rusten op geometrisch geconstrueerde voetstukken en zijn met gebeeldhouwde keelbanden, die alle van verschillende teekening zijn, als kapiteelen gekroond. Op de naar de binnenzijde gekeerde deelen van deze zuilen zijn de twaalf artikelen des geloofs in zwarte verf geschilderd en wel in zoodanige volgorde, dat op elke zuil een artikel voorkomt. Deze zijn in 1854 weder te voorschijn gekomen, doch terstond aan het oog onttrokken, nadat de toenmalige heeren kerkvoogden deze hunne bevinding in de notulen der vergadering van 14 Maart 1854 hadden opgenomen.

Het blijkt verder, dat het koor en de omgang hier breeder zijn dan het middenschip en de zijbeuken van het oude gedeelte der kerk en dat, terwijl in het laatstgenoemde de hoofdmuren vlak zijn, hier, op het koor, langs de hoofdmuren eene galerij van 0.75 M. breedte wordt aangetroffen, die bij het dwarsschip eindigt. Deze galerij heeft geen balustrade, doch het rijke aanzien, welke deze geeft, heeft men hier op den hoofdmuur door traceering in denzelfden vorm aangenaam vergoed. (Zie pl. IV).

Het sierlijk samenstel der gewelfribben en vlakken van het kunstig ontworpen en uitgevoerd stergewelf, maakt bovendien dit koor tot een der schoonste en belangrijkste onderdeelen dezer kerk, terwijl het niet aanwezig zijn van schraagbogen tegen de buitenmuren de uitgevoerde constructie hoogst belangrijk maakt.

In het dwarsschip zijn zoowel in het middentransept als in de zijtransepten netgewelven, terwijl in de kapellen langs den

kooromgang ster-, net- en kruisgewelven worden gevonden. Behoudens twee eenvoudige stergewelven, uit drie gewelfvlakken samengesteld, treft men in den kooromgang kruisgewelven aan.

Die gewelfribben der kapellen, welke tegen den buitenmuur aansluiten, worden gedragen door een cul de lampe of door een console, in den vorm van een menschenhoofd, zooals nog kan opgemerkt worden. Ook zijn nog in eenige gewelven dier kapellen, alsmede in de zijbeuken van het oude gedeelte der kerk, de sluitsteenen met rosetten of wapens versierd.

Ofschoon alles met een laag witkalk is bedekt, kan men zich verzekerd houden, dat de rijk behandelde gewelven beschilderd zijn met de voorstellingen uit het Oude en Nieuwe Testament, daar ik in het gemeentearchief vond vermeld, dat in de jaren 1560 en 1561 „dese kerck van onderen tegen het gewelf met vielerhande Bijbelsche historiën en andere pauselijcke heiligen is beschildert.” Ook moeten vele jaren geleden muurschilderingen vóór den dag zijn gekomen, maar deze zijn door een witlaag terstond weer aan het oog onttrokken. Door H. G. Haasloop Werner wordt in zijn „Wandelingen door de kerken der Veluwe” verhaald, dat zich in de nissen onder de ramen, langs den bovenkooromgang, welke door den laag gedrukten boog zijn overspannen, — zie pl. IV — frescoschilderingen bevinden, welke de vijf kerkelijke geboden voorstellen 1).

De ramen zijn versierd geweest met zoogenaamde gebrande glazen, waarop historische feiten alsmede voorstellingen naar het leven geschilderd en ingebrand waren. In het jaar 1527, Woensdag post Lucie, beloofde „'t snijdersgilde om, so ras het nieuwe werck van onser L. Vr. Kercke nae der schoelen toe reede is, alsdan een glas te sullen laten maken in dat nye werk boven dat snijdersaltaar” 2). Dit was het kleermakersgild opgedragen, waarvan het kerkenboek zegt, „dat in het jaar 1527 het kleermakersgilde sig tegen de Magistraat vergist hebbende, aen deselve was opgeleyt een glas, waerin de submissie zou staen, te bekostigen aen de noordzijde van de kerk”. Hieruit blijkt, dat de in 1503 veroorzaakte brandschade toen reeds zoover hersteld was, dat men er aan dacht de glasramen door met gebrand glas versierde te vervangen.

---

1) Nieuw arch. v. Kerk. Gesch. v. N. C. Kist en H. J. Royaards, D. I p. 96.
2) Gem. arch.

Dat men alles aanwendde om der kerk de hierdoor te bekomen pracht te geven, blijkt hieruit, dat den 20 Dec. 1620 Gedeputeerden van het kwartier aan de stad schreven, „dat zij uyt der stad schrijven hadden vernomen, hoe dat seekere Particuliere Personen uyt liefde presenteerden de kerk te Harderwijk te vercieren met eenige stichtelijke tafereelen verciert met sententien en spreuken uyt de heilige schrifture en dat de Magistraat mede genegen was haar liberalitijt aan de kerk te betoonen, verzoekende dat wegens 't Quartier die kerk met gelijke cieraad van een tafereel vereert mogt worden, dat zij verzoeken daarvan te excuseeren om de gevolgen bij andere steden, die hieruit zullen spruiten".

Aan de noordzijde vond men nog in 1730 een in 1454 vervaardigd glasraam, waarop eene voorstelling van Arnold van Gelder in zijne wapenrusting, geknield tegenover zijne gemalin Catharina van Cleef, voorkwam.

Er moeten ongeveer twintig zeer fraaie altaren in de kerk hebben gestaan, waaraan rijke inkomsten verbonden waren 1).

In het jaar 1386 werd door de schepenen en den raad, zooals in die eeuw gebruikelijk was, een prachtig altaar gesticht. Het betrekkelijk besluit van den magistraat luidt: „Des Maandags naast den Zondag Letare 1386, In Gotes namen amen. Wij scepenen ende raet der stadt van Herderwijc doen kunt ende kenlic allen goiden kerstenluden ende bekennen voer uns ende onse nacomelinghe, di namaels scepen ofte raet wesen zoelen, dat wij ghesticht ende fundert hebben binnen onser kerspel kerke van Herderwijc een nije altaer purlike om Godes wille in Godes ere sente Marie, sente Johannes Baptiste, sente Marien Magdalene, sente Katharine voor uns en onser alder ziele, ende hebben dartoe gemaect rente, als dat vierde deel van der Karle gheeft des jaers, drie outs scild, twe stucke saet lants van soes scepelen, (hierna volgen vele goederen) en willen dat d' ghifte ende pytacien van denzelven altaer ons ende onsen nacomelinge, die namaels scepen of raet solen wesen, behoeven ende bliven sal altoes. En bidden daromme oetmodeliken om Godes wille enen eersamen vader in Gode ende here her Florens biscop tot Utrecht, dat hee dat vors. altaer confirmeren willen myt den renten vors. en andere rente, die wi en onse nacomelinghe, of Got wil, noch daerto gheven, coepen ende werven zoelen. In oerkunde ons

1) Te Arnhem in de Groote- of St. Eusebiuskerk waren achttien altaren.

stad meyste seghel an desen brief gehanghen. Ghegheven in jaer ons Heeren dusent drie hondert soesse ende tachtentich, des mandaghes naest den Soendagh Letare."

Het stuk is bezegeld met het dubbele zegel der stad, aan de ééne zijde het koggeschip en als tegenzegel het tegenwoordig wapen. Aan den brief is de confirmatie des Utrechtschen bisschop Florentius bevestigd met het bisschoppelijk wapen in rood was.

Dit altaar werd door het gilde van de ter zee varende kooplieden begiftigd „met tien olde scilden uit saailand, gelegen bij Sinte Georgius, door het Gilde gekocht" 1).

Blijkens een vidimusbrief werden deze schenkingen door bisschop Floris goedgekeurd en de gegeven goederen aan de wereldlijke hand onttrokken 2).

Het altaar, dat in het jaar 1564 door de schepenen der stad werd gesticht, moet door zijne kostbare versieringen boven alle andere hebben uitgeblonken. Het bestek daarvan komt in het kerkenboek voor.

De verschillende gilden hadden in de kerk hunne altaren. Van eenige vinden wij melding gemaakt. Onder anderen werd in 1524 door heer Marys Lubberts en officium op het schoenmakersaltaar binnen de O. L. Vrouwekerk aan Willem Dageraat 3) en zijne erven opgedragen ten bedrage van 15 gulden 's jaars, namelijk: 10 gulden uit Pelgrum van Hierden's huis 4) en 5 gulden uit wijlen Amelrink Brinks huis, om dit offitium als collatoren te mogen vergeven, gelijk heer Marys en zijne voorvaderen dat plachten te doen. Op deze, in het gemeente-archief berustende, acte komen tevens copieën voor, volgens welke Pelgrum van Hierden en Swane zijn echte vrouw 1527; Willem van . . . . (Hoeclum?) en diens vrouw Juffrouw Geertruid van Wijnbergen, 13 April 1565; Goert Hermsz. 1516; en Gerrit Goosense 1519 aan het altaar giften schonken. De gildemeesters van het metselaars- en timmerluidengilde besloten in 1525, die nativitatis sancti Joannis Baptiste, aan de broeders van het Eusebiusgilde toe te staan op hun altaar dienst te verrichten.

1) Gem. arch. zie ook Hard. Ant. D. II 2e dr. p. 24.

2) Hard. Ant. D. II 2e dr. p. 24.

3) In 1479 broeder en in 1517 Gildemeester v. h. st. Joris Gilde. Dit geslacht behoorde hiertoe reeds in 1423.

4) Onder „de Gemeensluiden" van 1440 wordt reeds een Pelgrum van Hierden genoemd. Een ander was in 1518 Gildemeester van het st. Joris Gilde.

Door heer Jan die Lewe of Johan Leuwe, vierden kerkheer, werden na zijn dood in 1437 tot het stichten eener vicarie in de O. L. Vrouwekerk al zijne goederen geschonken. Deze moest tot patronen hebben st. Jan, st. Steven en st. Christoffel, terwijl de collatie aan de stad van Harderwijk zou staan.

Volgens Schrassert 1) hebben in 1527 „de Magtige Heeren Deken en die van 't Marien Gods-huys t'Utrecht ter eeren van God, sijne Moeder en alle Heiligen, ende tot saligheid hunner sielen in de Kerspel-kerck van Harderwijck, staende tot haar begevinge, gestigt een Eeuwigen Dienst; daar toe schenkende agt jaarlickse Rhijnsgl. van gewigt uyt haar Bouwhof Selhorst by de stadt gelegen, om op behoorlijcke stonden daarvoor gedaan te werden twee Mis-diensten. Dog wilden niemand daarmede begiftigt hebben, dan een burgers soon van Harderwijck, die of dadelik Priester was, of bekwaem om binnen's jaars te worden. Welcke gifte met het Segul van bisschop Henrick van Beyeren is bevestigt."

In de kerkelijke historie door H. v. H. en H. v. R. worden de navolgende vicariën genoemd:

1°. Van O. L. Vrouw. De bedienaar was tot het lezen van drie missen gehouden, waartoe de vicaris in 1572 door Johan en Geerlof Voet aangesteld werd;

2°. Van de H. H. apostelen Petrus en Paulus, welke den bedienaar tot een gelijk getal missen verplichtte en in 1572 ter begeving stond van Herm. Voorenberg;

3°. Van de H. Catharina. De hoofdluiden van st. Catharina's Broederschap kozen hiervan den bedienaar, die des Vrijdags zijn priesterambt moest verrichten;

4°. Van den H. apostel Bartholomeus. De bedienaar hiervan moest tweemaal in de week den dienst aan het altaar verrichten;

5°. Van de H. Margaretha;

6°. Van den H. Laurentius. De bedienaar moest viermaal per week de onbloedige offerande opdragen;

7°. De vicarie van Ageraath (vermoedelijk Dageraeth). Hier behoorde tot de verplichting van den bedienaar drie missen per week te lezen.

Bovendien waren er nog drie kerkdiensten of beneficiën nl.: van st. Judocus, waarvan de bedienaar tweemaal per week den heiligen dienst verrichtte;

1) Hard. Ant. D. II 2e dr. p. 62.

van de Bilers, die aan het st. Georgius altaar was gesticht en waar drie missen moesten worden gelezen;

van de Voeths aan het O. L. Vrouwe altaar;

en eindelijk, nog een van de Verlaars.

De drie laatste zijn naar hnnne stichters genoemd.

Volgens het gemeentearchief waren de vicariën, welke in deze kerk waren gesticht of uit de St. Nicolaaskerk daarheen overgebracht, de navolgende:

De Pastorie in O. L. Vrouwekerk te Harderwijk;

St. Georgius;

St. Antonius, waarvan de magistraat collator was. De collator Goltsmits heeft deze verkocht.

St. Joosten of St. Peters Herbertsdienst 1). Collator: de stad.

Sanctae Crucis, zijnde leenroerig aan den Hof van Putten.

Onze Lieve Vrouw. Collator modo de erfgenamen van Rhemen en Gerarda van Twiller, quondam de Voeten.

St. Bartholomeus of Trinitatis. Collatoren: de erfgenamen van Henrick van Brienen tot Byssel.

St. Laurentius. Collator quondam de rentmeester Johan van Golstein.

St. Apostolorum. Collator modo de rekenmeester Golstein en de heer van de Glinthorst.

St. Anthonius en St. Catharina. Collator: de stad 2).

St. Margerith. Collator quondam de Wolffs.

St. Andreas. Collator quondam de commandeurs van 's Heeren Loo.

St. Agatha. Collatoren quondam de erfgenamen van Hendrik van Laar 3).

---

1) Peter Herbertse behoorde in 1519 tot het st. Jorisgilde en was in 1526 en 1535 hiervan gildemeester.

2) In het kerkenboek wordt onder de gemeensluiden van 1440 Fick van Wijnbergen en in 1520 Joffer Griete v. Wijnbergen en haar dochter Engelle „als gifsters en collatoersters van de vicarie op het st. Anthoni en Catharine altaar en der 12 apostelen" genoemd. In 1547 werd de vicarie van Gerhardus v. Wijnbergen gegeven aan Weem v. Oldenbarnevelt. 22 April 1566 cedeert Juffer Claesgen v. Wijnbergen, als eenig erfgenaam van de gifte van een vicarie, haar recht „aan de Burgems., dewijl de goederen tot andere oogmerken gebruikt worden door anderen".

3) Deze behoorde in 1558 tot het st. Jorisgilde. In 1530 Laetare werd het officie, door Mr. Arent Verlaar — dezen vind ik in 1501 onder het st. Jorisgilde — bediend, door de stad op voorschrijven des hertogs geconfireerd aan Abraham Brinck mits in persoon den dienst waarnemende en bij zijn absentie op Gerrit Brinck.

Het Papen convivium. Collator modo de erfgenamen van Collator te Nijkerk, modo dese stad in het geheel.

Verder het officium van de Bylers 1). Collatoren quondam derzelver erfgenamen.

Ook waren er nog kerkendiensten der thinsen, renten en landgoeven (?), welke niet worden vermeld „alsoo deselve te veel plaats souden beslaen", behalve nog verscheidene „andere liberaliteiten aen autaren en derselver vercieringen soo door particuliere personen als gilden gefundeert."

Zoo vind ik in de aanteekeningen op het Hard. Ant. o. a. vermeld, dat de opbrengst van „German Woltersgifte" — genoemd naar den priester en burger van Harderwijk German Wouterssen — door de diaconie werd geadministreerd onder den naam van arme klerken geld of vicarie, en waaruit drie burgerszoons tot support van hunne studiën begiftigd werden, waartoe het erve Beekhuysen in 16... werd verkocht en het kapitaal op het Veluwsch comptoir werd gezet met nog andere emolumenten 2).

Nog heden wordt door den kerkeraad aan jongelieden, die tot predikant worden opgeleid, een prebende verleend.

In de kerk werd alle dagen, op een gesteld uur, ten minste één mis gezongen, in den zomer des morgens ten zes en des winters ten zeven ure. Des Maandags geschiedde de mis aan het st. Barbara's altaar; des Dinsdags aan het altaar der H.H. Anna en Antonius; des Woensdags aan dat van st. Laurentius; des Donderdags aan het altaar van het Allerh. Sacrament; des Vrijdags aan dat van het H. Kruis en st. Catharina en des Zaterdags aan het altaar van O. L. Vrouw 3).

Onder al deze altaren treedt, zoowel in beteekenis als in grootte, het hoogaltaar op den voorgrond.

In den oud-christelijken tijd werd dit vóór de apsis 4) opgericht, daar tegen de wanden der nis de zetels van den bisschop en der priesters geplaatst waren. Ook moest het hoogaltaar vrij gesteld zijn, daar in de eerste eeuwen de bedienende priester achter de altaartafel, het gelaat naar de ge-

---

1) Henrick van Byler was in 1522 gildemeester en in 1497 broeder van het st. Jorisgilde. In 1495 was dit Arnt v. Byler.

2) Zie ook Schrassert, Hard. Ant. 2e dr. D. I. p. 56 en D. II. p. 135.

3) Kerk. Hist. door H. v. H. en H. v. R.

4) De half cirkelvormige nis, die in de oud-christelijke kerken als plaats voor het altaar was bestemd.

meente gericht, zijne plaats had. Eerst toen in lateren tijd de verandering kwam, dat de priester de nog heden in de katholieke kerk algemeen erkende plaats vóór het altaar, met den rug naar de gemeente, bekwam, kon het altaar dieper in de apsis geplaatst worden, te meer, daar ook de zitplaatsen der geestelijken thans naar de beide zijwanden van de verlengde koorruimte werden verplaatst 1).

Evenals elders is zulks ook in de st. Maria- of O. L. Vrouwekerk het geval geweest: het hoogaltaar was drie treden boven den vloer van het koor verheven, opdat de priester met den rechter voet de eerste en de laatste kon bestijgen.

Dit hoogaltaar moet in deze kerk buitengewoon kostbaar zijn geweest. Schrassert maakt hiervan onder de kerkelijke sieraden melding, in een eenigszins krenkenden vorm, dien men evenwel aan de geschiedschrijvers van dien tijd eenigszins vergeven kan.

Hij noemt het „een silvere Britse (soo se het noemden) met gesteenten verciert." Hoewel hij er weinig van zegt, ligt in deze weinige woorden voor den schrijver voldoende aanwijzing dat het Hoogaltaar van zilver of met zilver en edele gesteenten versierd is geweest.

Een brits, dit weten wij, is een vaste bank of tafel. Op de Veluwe wordt de aanrechttafel ook wel brits genoemd. Behalve dat hierdoor eene aanwijzing is verkregen, dat hier een tafel wordt bedoeld, zien wij hieruit tevens, dat het een vaststaande — in tegenstelling van een draagbare — altaartafel moet zijn geweest.

Waar nu zou dit zilveren en met edelgesteenten versierde hoogaltaar van de st. Maria- of O. L. Vrouwekerk te Harderwijk zijn gebleven? Laten wij maar aannemen dat hier, even als dit met de meeste dezer het geval was, de groote kostbaarheid van de bouwstoffen het tot den ondergang heeft gebracht, want het werd in 1566 verwoest.

In de kerk bevonden zich bovendien vele geschreven boeken, alsmede beelden, versieringen, zilveren kroezen, kannen, peesen (?), wierookvaten en zijden kasuifels, o. a. dienstrokken, bestikte gouden kappen met zilveren appelen en vele andere kostbaarheden 2).

Volgens eene schetsteekening was eene koorafsluiting aanwezig, maar hiervan vind ik, even als van een doopvont, niets vermeld.

1) Vorschule z. st. d. kirchl. Kunst v. Dr. W. Lübke p. 98. 99.
2) Hard. Ant. D. I. 2e dr. p. 37.

Ook bezat de kerk een prachtig orgel, dateerende uit het begin der 16e eeuw of vroeger, want in 1508 is „dye blaser gegeven twalyff st., dat hij myt sijn jongen geblasen had dardenhalven dach als dye orgelversteller hier was van den Bos", en is „die fraters gegeven vijf st. dat sij een breeff gegeven hebt, dye men op het orgel besicht." Van Frans Orghanist wordt in 1536 en van Jan Marisse den organist in 1540 reeds gesproken 1). Het oude orgel werd in 1531 aan de Minderbroeders in de stad geschonken, mits daarvoor zes jaren lang drie missen in de O. L. Vrouwekerk gehouden werden 2). Vroeger stond dit tusschen twee pijlers boven de deur „die na het oudemannenhuys uytgaat" 3), waar het in 1632 hersteld en met verscheidene registers vermeerderd werd. Dit werk werd door Galtus Garmersen en Garmer Galtusen uitgevoerd, waarvan de kosten f 300 beliepen.

Door genoemde orgelmakers, die te Nijkerk woonden, werd den 9 Mei 1633 aangenomen het orgel jaarlijks te repareeren en gaande te houden gedurende 4 jaren ad f 20 's jaars en tevens eene reparatie uitgevoerd, die wederom f 300 kostte.

Dit orgel werd door meester Galtus in 1645 nogmaals met onderscheidene registers vermeerderd. Hij presenteerde daarbij de vox humana en die sex qum alter voor 175 gulden te maken.

In 1723 heeft de magistraat dit orgel laten verplaatsen naar de zijde van den toren tegenover het koor, bij welke gelegenheid zij het toen nogmaals met onderscheidene registers verrijkten. Dit werk werd verricht door den zoon van den beroemden A. Schnitger 4), Frans Caspar Schnitger 5) — zoo teekende hij zich — orgelbouwer te Groningen. Hij genoot hiervoor „1900 car. gulden en een anker wijn, als het orgel waardig opgenomen en geapprobeerd zal zijn," benevens 940 gulden voor de verplaatsing tegen den torenmuur en daarenboven „tot een douceur f 30 voor de extra ordinaire fraaiheyt van de lijst." Door de heeren Huybert Ramp en Louis des Millevilles, respectie-

1) Zie verder mijne mededeeling over „de Organisten te Harderwijk" in „de Navorscher" 1897, pag. 339.

2) Gem. arch.

3) Dit stond ter plaatse, waar voorheen het logement „Het wapen van Zutphen" was en nu het „Hotel Ducroix" van den Heer P. G. Baars is.

4) Kerk. arch. Arp Snitger was een beroemd orgelmaker te Hamburg aan wien in 1719 het maken van een nieuw orgel in de St. Michielskerk te Zwolle werd opgedragen, welk werk, wegens zijn overlijden, door zijn beide zonen Frans Caspar en Johan George werd uitgevoerd en in 1721 voltooid.

5) Gem. arch.

velijk organisten te Zutphen en Arnhem, werd het orgel na de voltooiing onderzocht en goedgekeurd. De heeren Dr. Wilhelm van Holthe en Wolterus Elspeet waren destijds over-kerkmeesters.

In het jaar 1727 werden door denzelfden orgelmaker nogmaals vele nieuwe fraaie registers, waaronder de vox humana bijgevoegd, terwijl men het met velerlei schilder- en snijwerk versierde. Dat deze laatste verbetering nog al van belang was, moge blijken uit het feit, dat ze de voor dien tijd zeer belangrijke som van ongeveer 7000 gulden heeft gekost. Deze som was, even als de vorige, bijeengebracht door het houden van eene loterij.

Dit orgel werd gedragen door vier zuilen van wit marmer. De pijpenkast werd geschraagd door reuzenfiguren in torsende houding en was met albasten beelden, de zang- en toonkunst voorstellende, versierd.

Het had twee handklavieren, een vrij pedaal, 26 stemmen, 6 blaasbalgen, 3 afsluitingen en een tremulant en werd na de voltooiing onderzocht door Louis des Millevilles, organist te 's Bosch 1) en Huybert Ramp, organist te Zutphen 1).

Het orgel was nu als volgt samengesteld:

Onder manuaal 6 stemmen.			Boven manuaal 10 stemmen.			Pedaal 10 stemmen.		
Prestant	16	voet	Fluitoos	8	voet	Tubbas	16	voet
Octaav	8	„	Prestant	4	„	Principaal	8	„
Octaav	4	„	Principaal	2	„	Prestant	4	„
Super Octaav	2	„	Quint	3	„	Nagthoorn	2	„
Grote Scharp	4	stk.	Spits Fluit	3	„	Gr. Ruyschpijp	2	stk.
Basson	16	voet	Quint	1½	„	Rhoerquint	6	voet
			Ruyschpijp	2	stk.	Mixtuur	6	stk.
			Mixtuur	4.6	„	Bazuin	16	voet
			Trompet	8	voet	Trompet	8	„
			Vox humana	8	„	Cornet	2	„

Ter herinnering aan deze laatste verbetering en verfraaiing was door Mr. Johan Schrassert, raad en secretaris der stad,

1) Kerk. arch. De Millevilles schijnt sedert 1723 van Arnhem naar 's Hertogenbosch vertrokken te zijn. Ramp werd 1 Dec. 1714 door de stad Zutphen tot organist en klokkenist benoemd en nam deze betrekking waar tot zijn dood op 16 Nov. 1756.

een opschrift vervaardigd, dat tusschen de wapens van de gecommitteerden, die met de zorg hiervoor waren belast geweest, vóór het orgel was geplaatst 1) en luidde:

„Turri ecclesiae suburbanae sti. Nicolai anno MCDXV. igne quassa coelesti jussuque Reinaldi ducis funditus dejecta, templum hoc B. Mariae dicatum cum turri aedificatum est. Juxta viginti oltaria aliaque multa ornamenta ecclesiastica, ad finem decurrente seculo quinto decimo, me posuit superstitiosa manus. Ex proximis a dextra, quae me tenebant, columnis anno MDCCXXIII. refectum, adauctum et huc translatum, anno dein MDCCXXVII in eam, qua nunc splendere vides, formam redactum, psallentis verae DEI ecclesiae cantus dulci voce modulor. Cura et Auspiciis DD. Dris. Wilhelmi van Holthe, Antonii van Westervelt, Wolteri Elspeet, Dris. Arnoldi Pronck."

Den 7 Januari 1771 werd het orgel door den orgelmaker Anthoni Hinsz. uit Groningen, gehuwd met de weduwe van Frans Caspar Schnitger, in bijzijn van den organist Coldewij, onderzocht en bevonden, dat door stof en andere oorzaken onderscheidene pijpen in 't geheel geen of slechts ten halve toon gaven, waardoor het orgel slecht klonk en veel van zijn kracht had verloren. Eene herstelling hiervan werd noodig bevonden. Bovendien werd wenschelijk geacht, dat de pijpen werden uitgenomen, schoongemaakt en hersteld en eindelijk, dat de toonpijpen op nieuw met zoogenaamd plaatzilver belegd werden en het goud van het snijwerk met spons en spaansch zeepwater werd schoongemaakt.

Deze herstellingen, door hem geraamd op 875 gulden, zouden aan het orgel een geheel nieuw voorkomen geven en hieraan haar vroeger schoon geluid terug schenken.

Dit werk werd dien orgelmaker opgedragen onder voorwaarde, dat de herstelllng 12 Juni 1771 moest verricht zijn, waarop hij, die destijds een geheel nieuw orgel onder handen had, beloofde spoedig naar Harderwijk te zullen komen om aan de opdracht te voldoen 2).

Voorts hingen in de kerk koperen lichtkronen. De tegenwoordige voorzitter-kerkvoogd, die zich dit nog herinnert, verzekert, dat in het dwarsschip twee groote kronen met drie

1) Hard. Ant. D. I. 2e dr. p. 38.
2) Gem. arch.

rijen candelabers, op het koor twee met twee rijen en in den koorómgang eenige kleinere met één rij candelabers hingen.

Een dezer, dateerende uit 1723, was een geschenk van Anna Nück, weduwe van Sib. Brantsen, in leven burgemeester van Harderwijk, en prijkte met het familiewapen. Dit wapen benevens de twee massieve koperen schilden, vermeldende den naam der schenkster en het jaartal van schenking, zijn nog op de kerkvoogdenkamer aanwezig. Zij getuigen van de hooge waarde dezer lichtkroon. De vervaardiger hiervan was Hendrik Kemper, die hiervoor 864 gulden 15 stuivers ontving.

Aanleiding tot deze laatste onderstelling geeft mij de volgende op een los briefje gevonden rekening, die in het archief der kerk aanwezig is.

1723. 3 Decemb.		Aan Hendrik Kemper betaalt voor moey Bransen voor een geelkopere kerkkroon wegende 1116 pond ad 16 st.	f 892 : 16
	af	17 : 17	
	½ waeggeld	3 : 2	
			„ 20 : 19
			f 871 : 17

en moet aan de wedens werden betaalt

over waeggeld	f 6 : 4	
arbijtsloon en slepen. . . .	„ 18	
		„ 7 : 2

Van een andere kerkkroon, dateerende uit het jaar 1660, vindt men op de kerkvoogdenkamer eveneens drie massieve metalen schilden. Deze zijn gebronsd en daarop is geschilderd met zwart op witten grond, op het eerste: Margaretha Schrasserts obiit XII Martii A° MDCLX; op het tweede het familiewapen; op het derde: Vincenti Corona Datur.

Toen men in 1860 de kerk door gas ging verlichten, werden deze sierlijke kronen verkocht en vervangen door gaskronen, waarin het nageslacht te vergeefs bewijzen van vooruitgang op het gebied van kunstnijverheid en kunstzin zal zoeken.

In een inventaris der kerkmeubelen worden behalve twee groote, twee middelsoort en vijf kleine koperen kronen nog genoemd: twee lampen boven den predikstoel, twee koperen hangborden aan het klankbord, twee koperen lessenaars, een koperen doopbekken, vier hanglantaarns in de kerk, een idem

in de vestibule, zes koperen armblakers, twee koperen standaards enz., allen zeer waarschijnlijk van kunstwaarde, waarvan alleen de lessenaars — een op den predikstoel en een in de voorlezersbank, welke laatste in 1723 eveneens door Mevr. de Wed. Brantsen geb. Nuck aan de kerk werd geschonken — zijn overgebleven.

De predikstoel met zijne schoone renaissancevormen, zuiltjes, consoles en ornament, is ontegenzeggelijk een kunstsieraad der kerk. Dit geldt echter alleen nog van den bak en het klankbord, wijl de vormen en profileering van het onderstel en de trap, die in 1870 ongeveer zijn aangebracht, smakeloos zijn en treurig afsteken bij het bovendeel. De predikstoel stond voorheen tegen den middensten van de drie nog aanwezige noordelijke pijlers in het oude gedeelte der kerk, gelijk mij de sporen op dien pijler doen vermoeden. Vervolgens stond hij tegen de eerste zuil aan de zuidzijde van het koor. Thans staat hij tegenover het koor in het midden van het schip van het oude kerkje op de grens van het dwarsschip. De makers van het gestoelte waren Jan de Wael en zijn zoon, die dit in 1614 vervaardigden. Het hout werd te Amsterdam gekocht en zij genoten, volgens gespecificeerde rekening, f 231—15 voor hun arbeid.

In het fries van het klankbord zijn de volgende woorden aangebracht: „Jac. I. vs. 24. Ontvangt met sagtmoedigheit 't woort dat in u geplant wort, 't welk uwe ziele can saligh maken. Anno 1620."

Dit opschrift, dat een tijdlang aan het oog onttrokken was, werd door de zorg van den toenmaligen kerkvoogd, wijlen den heer H. F. van Meurs, oud-burgemeester van Harderwijk, nog zoo vele jaren niet geleden, weder te voorschijn gebracht.

Dat er geen wapens van edelen of krijgslieden in de kerk aanwezig zijn, is volgens het handschrift van Slichtenhorst „uit loflijke bestellinge van de voorige dienaers van Gods woord, die dese ghewoonte hielden voor een schouw-spel van ijdelheyd, en meer voor eene onteeringe dan stichtinge van heylige plaetzen; nademaal onder dat dexel somtijds luyden van een argelijk oft ten minste onprijselijk leeven, en ook andere van zeer riddermatigen stam, sich aldaer na de dood te pronk stelden."

Eenmaal vond men in de kerk ook een vorstelijk gestoelte, „kanunnikkenbanken" op het koor, alsmede banken voor den magistraat, de kerkmeesteren, professoren der hooge school

en de officieren van het garnizoen — in 1753 werd nog een nieuw gestoelte voor de doctoren en officieren gemaakt — en anderen, die, overeenkomstig het gebruik van die tijden, architektonisch zoodanig geconstrueerd en met ornamenten versierd zullen zijn geweest als die kunstwerken, welke men thans nog in eenige kerken van ons land aantreft.

„Geen Kerk kon op dien tijd
Aan wien ook toegewijd,
Door welk een hand gesticht, op bergen noch in dalen,
Door 't volkrijk Nederland,
Met zulk een' luister pralen,
Zoo schoon van allen kant;
Geen Tempel elders zag,
Hoe rijk ook, dag aan dag,
Zoo veele zilveren platen
Zich storten in den schoot,
Uit zijne havezaaten,
Hoe vruchtbaar, en hoe groot" 1).

V.

DE TOREN, HET UURWERK, KLOKKEN EN KLOK-OPSCHRIFTEN.

Op het kruispunt der daken van het nieuwe kerkgedeelte stond een sierlijk angelustorentje.

Aan de westzijde werd dit majestueuse gebouw versierd door een toren ter hoogte van 243 Amsterdamsche voet 2), die van een uurwerk was voorzien. De toren bestond uit verschillende door stevige gewelven afgescheiden verdiepingen, was onder en boven even dik en had eene zoodanige oppervlakte, dat zich op zijn top gemakkelijk een wagen met paarden zou hebben kunnen wenden 3).

In de Beschrijvinghe der stadt Harderwijk door H. Ewichus

1) Gerh. Knoop. „De val van den toren."

2) Gem. arch. Van den toren te Arnhem, in 1650 31 voet en 1651 nog meer verhoogd, is thans de weerhaan op het spits toeloopend dak 293 Amst. voet boven den beganen grond.

3) Hard. Ant. D. I. 2e dr. p. 39.

(1653) leest men: „de Mariën moederkerk ofte Vrouwenkerk pronkt met een hoogh-verheeven en wijd af-steekenden Tooren van steen, die aan het zeevarend volk als voor een baeken dient, ende van zulke dickte en breyte is, dat men op syn kruyn, die vlack en effen is, een waghen zoude konnen omwenden." Schrassert heeft dus zeker later de paarden voor den wagen gespannen. Uit eene vergelijking van een in het gemeentearchief berustenden op schaal geschetsten plattegrond met de door mij verrichte opmetingen mag ik evenwel afleiden, dat de lengte en breedte van den toren 12 meter bedroeg.

De geleerde en oudheidkundige burgemeester Mr. Ernest Brinck schreef in 1648: „alhier is te sien een seer treffelijcken hoogen toorn van fraye structuire, dienende den zeevarenden tot een Pharos ofte Baeck, soodanigh dan in geheel Gelderlandt niet te vinden is."

Uit een en ander blijkt, dat de toren zeer breed was en de schoonste in Gelderland, waarbij ik nog mag voegen, dat hij eens de hoogste van de torens op de Veluwe was, wijl de toren te Arnhem na 1650 successievelijk meer dan 50 voeten is verhoogd. Een trap van 330 treden leidde naar den top 1).

Reeds merkte ik op, dat volgens eene zeer oude schilderij, in het bezit van den Heer W. Zegers Kzn. te Harderwijk, de st. Mariakapel of het oude kerkje van een zwaren, doch niet hoogen toren was voorzien. Wanneer men deze afbeelding vergelijkt met die van lateren tijd waarop de voltooide toren voorkomt, dan vindt men in het benedengedeelte tot den eersten omgang zoo veel overeenkomst, dat ik de onderstelling durf uitspreken, dat na het vergrooten der kerk een aanvang is gemaakt met het verhoogen van den bestaanden toren. Dit vermoeden wordt bevestigd door de spiltrap, welke zich in den torenmuur bevond, terwijl, van af de derde verdieping, de wenteltrap aan de buitenzijde van dit bouwdeel werd aangetroffen en omhoog gaat, hetgeen van eene hoogere technische kennis getuigt.

In elk geval was de toren in 1440 reeds van een uurwerk voorzien, want in dat jaar werd aan Mathijs de Messenmaker voor 6 jaar het stellen en repareeren van het uurwerk aanbesteed 2), terwijl het rekeningboek van 1508 vermeldt: „Meister Gerlich

---

1) Mr. J. W. Staats Evers, Gelderland's voormalige steden, pag. 173.
2) Gem. arch.

gegeven acht st. dat hij opsicht op dye clocken en clepels verdient had".

Omtrent het uurwerk zij nog medegedeeld, dat den 10 April 1596 Abraham Smit voor tien jaren werd aangenomen tot opziener van de uurwerken der stadhuis- en O. L. Vrouwetorens tegen eene belooning van 20 dalers, een vrij huis en hof alsmede burgerschap.

Den 8 October 1627 gingen de kerkmeesters met Jan Karlier een accoord aan om het uurwerk te vermaken en te repareeren, „soo dat hetselve altijd ganghaftig en duuragtig sal sijn". Dit kostte toen f 250. Door Juriaan Spraeckell te Zutphen 1) werd in Sept. 1663 aangenomen het wijzerwerk in den toren te maken, volgens eene nog in het gemeentearchief berustende teekening. Hij genoot hiervoor f 685-8. Het uurwerk zou een gewicht verkrijgen van 600 pond eñ werd aangenomen ad 10 stuiver het pond, behalve de raderen en de rondsels, die 15 stuivers het pond zouden kosten en „vrije herberge voor sijn persoon alleene bij het opstellen". De vier koperen wijzers wogen 46⅛ pond en werden tegen 16 stuivers het pond geleverd door Willem Joris van Ramhorst.

Den 6 December 1759 werd door Gerrit Knippenberg uit Elburg aangenomen, voor de som van f 240 aan het uurwerk der kerk eene herstelling te verrichten 2).

In dien tusschentijd werden de herstellingen waarschijnlijk verricht door een werktuigkundige van de provinciale munt, want toen in 1706 aan het uurwerk in den toren van Barneveld eene reparatie moest worden verricht, werd deze door den smid van de provinciale munt te Harderwijk voor f 150 uitgevoerd 3). Eene in 1760 verrichte reparatie door G. Knippenberg kon de kerk niet betalen en verzocht daarom de stad hiertoe het geld te willen leenen. In 1770 werd door Knippenberg weder eenige reparatie verricht.

De klokken, waarmede werd geluid, zijn hergoten uit de stukken van die klokken, welke te voren in den reeds besproken en ingestorten st. Nicolaastoren hadden gehangen.

Aan het kerkenboek en andere in het gemeentearchief be-

---

1) Zie over de uurwerkmakers van Spraeckell de in Gelre's „Bijdragen en Mededeelingen" Deel I. pag. 207 door J. Gimberg gedane mededeelingen over den uurwerkmaker Juriaan Sprakel.

2) Gem. arch.

3) Mr. C. A. Nairac. Gesch. v. d. kerk te Barneveld.

rustende handschriften ontleende ik de volgende aanteekeningen en opschriften:

„1520 op Maandag Bonifacius heeft Mr. Gerrit van Wouw van Campen de grootste klock des morgens omtrent 7 uur gegoten met sijn cameraet Johannes Schonenburg en weegt 7216 ℔ en geheten Salvator. Op hetzelfde jaar Sacramentsdag-avond, des Dinghsdags nae ste Bonifacius, des morgens over ses uyr heeft Mr. Gerrit de andere klock gegoten en weeght 5300 ℔ en geheten Maria, dese 2 clocken heeft Mr. Gerrit aengenomen, dat de grootste soude resoneren op Ut en de andere op Re. Dese clocken sijn op Odolphi desselven jaers gekerstent en de kerck kreegt toe pilligift 80 gl."

Op de groote of middenste klok kwam als afbeelding voor: „Een Lieve Vrouw met de werelt in de hand en een bisschoppelycke muts op" en het opschrift:

„Fusa ego sub veri titulo cunctis benedicti.
Claro, municipes, nostro resonante boatu,
Tela Panomphei subigam trepidare tonantis;
Insuper voce mea cunctos plorabo fideles
Ignotosque locis nautas ducam in stationem.
Fudit me Gerhardus Woucum collega suo
Johanne Schonenburgh anno ab orbe redempto MV^c^XX p.p."

Een andere klok was versierd met „een vrouwen Beelt met een kroon en een kindje op den arm" en had tot opschrift:

„Heus ego, que nomen refero genetricis Iesu,
Ipsa veternosos pulsata ciebo clientis
Somnis, ut Christi subeant delubra potentis;
Sancti praeterea cum sim dulcissima templi
Patrona, aerios propellam demonas inde.
Fudit me Gerhardus Woucum collega suo
Johanne Schonenburgh anno ab orbe redempto MCCCCCXX p. p. k. in laudem Deo."

„De twaeleff uerens klock" had tot opschrift:

„Jesus Maria. Johannes Wouw me fecit anno domini MCCCCC."

Een vierde klok had tot inscriptie:

„Jesus Maria. Johannes Gerhardus Wouw me fecit anno domini MCCCCCIII."

In een nota wordt bij deze aanteekeningen vermeld: „dat die klock, die alhier de laeste genoemt wert, gegoten te sijn in den jaere 1503 en de brantas gelaeft heeft, is nae alle ogenschijn de reden, dat deselve nog elders op de gront is blijven

staan en nog niet opgehangen, 't geen mede vermoedelyck is van de derde, die in den jaere 1500 gegoten is." Het klokkenstraatje nabij de kerk, door J. v. Lennep en J. ter Gouw in „Het Boek der Opschriften" genoemd, heeft zeer waarschijnlijk hieraan zijn naam te danken.

De familie van Wouw was te Harderwijk geen onbekende, want den 4 Juli 1480 vergunden schepenen en raad van Harderwijk op verzoek van de stad Kampen, Geert van Wou, klokgieter van 's Hertogenbosch, met vijf zijner knechten en dienaars in de stad te komen en naar Amsterdam te reizen, om er te koopen, wat hij tot het gieten der klokken te Campen noodig had en van daar naar Campen terug te keeren 1).

In het gemeentearchief vindt men een uittreksel van eene verklaring van Mr. Willem Tael van 's Hertogenbosch — het stuk is zonder jaartal en was in 1838 reeds verdwenen — waarin hij aanneemt „de drie klokken te doen luyden in plaats van met 14 mannen, soo als men gewoon is, maar met 4 mannen en sulks door konst van treden met de voeten uytgenomen de twaalf uuren of klijnste klok van 3, sal een man of jonge kunnen luyden in den toren onder met een touw in plaats van 2 mannen en sulks voor f 125 of soo men de klokken op de oude manier wilde laten luyden beneden in den toren, om het klimmen in den toren voor te komen, soo sal hij de klokken doen luyden in plaats van 14 met 7 mannen, 4 aan de groote, 2 aan de middenste en 1 aan de twaalf uuren klok, en sulks voor f 100."

Het vermoeden, dat er vijf klokken in den toren hebben gehangen 2), dat zijn oorsprong vindt in den naam „Beatrix," welken de conrector G. Knoop in zijn „De Val van den Toren te Harderwijk," in 1797 te Harderwijk bij Ev. Tijhoff uitgegeven, aan een dezer gaf, wordt ook door deze laatste mededeeling niet bevestigd. Mijns erachtens moet hier aan eene dichterlijke vrijheid worden gedacht, te meer, daar het gewicht, dat deze klok zou hebben gehad, — 5250 pond — ongeveer gelijk is aan dat van de tweede der bovengenoemde klokken „Maria," dat 5300 pond bedroeg. Ook is het mogelijk, dat aan den dichter die naam „Maria" niet bekend was of andere redenen hem tot eene herdooping leidden, even als aan

1) Reg. v. charters in het oud-archief te Kampen.

2) Zie ook Navorscher 1896, pag. 109.

mr. Johan Schrassert, in zijn Hardervicum Antiquum, slechts de naam van één dezer — Salvator — bekend was. Beide schrijvers maken slechts melding van twee klokken, zoodat Knoop waarschijnlijk Schrassert heeft gevolgd, aan de onbekende klok een naam gaf en van hem het gewicht van deze overnam.

Uit teekeningen van 1797, waarop de val des torens door J. P. V. Sauter werd afgebeeld en waarnaar de schrijver copieën geschikt ter reproductie vervaardigde — zie pl. V — is nog zeer goed te ontwaren, dat het bovengedeelte des torens in zeer rijken gothischen stijl der laatste periode is gebouwd. De twee benedenste verdiepingen zijn eenvoudig behandeld; drie lange raamnissen versieren de wandvlakken; op de benedenste verdieping is, even als op de scheiding van deze beide, een waterslag aangebracht. Van de tweede verdieping gaan aan de hoeken contraforten omhoog en door het terugspringen der torenvlakken wordt hier een omgang gevormd, die door deze contraforten heen gaat en van een steenen balustrade is voorzien. Deze contraforten, welke boven dien omgang minder zwaar worden, zijn aan de voorzijden met lichtere contraforten en in de zijvlakken met raamnissen versierd. Op de derde verdieping springen de contraforten nogmaals terug en treft men weder een steenen balustrade aan. De contraforten, waartegen deze balustrade aansluit, verkrijgen hier door terugsprongen, lijstwerken, enz., successievelijk een lichter voorkomen totdat de top des torens is bereikt. Van uit de derde verdieping stijgt aan de buitenzijde van den toren en langs het midden van den zuidelijken gevel hiervan, tusschen de twee raamopeningen door, waarin de klankborden zijn, het reeds genoemde sierlijke ronde traptorentje omhoog, dat naar den top voert.

Deze toren moet ontegenzeggelijk een zeer belangrijk bouwwerk van middeneeuwsche bouwkunst zijn geweest.

„Met recht ging dan de Stad
Op haaren Tempel prat,
Die trots en fier verrees, en schier tot aan de wolken
Met zijnen Toren kwam,
Van waar men volk bij volken
In 't ver verschiet vernam.
Hij stond aan 't Hoofd der Kerk,
En schouwde, als van het zwerk,

In 't ruim verschiet der baaren,
Zag scheepen op en neêr
Het schuimend zout bevaren,
Naar steden heinde en veer" 1).

VI.

GEVOLGEN VAN DEN BRAND VAN 1503, BELEGERINGEN, BEELDENSTORM EN DE BATAAFSCHE REPUBLIEK.

Over dit monumentaal gebouw zijn wat stormen heen gegaan! Dat hierdoor meermalen belangrijke schade werd toegebracht, bewijzen ons de rekenboeken. Talrijk zijn de posten, die in een voor mij liggend boek van 1508, dat jammer genoeg door vocht zeer veel heeft geleden, voorkomen. „Meister Lambert dye metseler en Harmen deye leyendekker" hadden steeds veel werk. Ook de glazenmaker had toen veel te doen, maar dit ambacht schijnt toen niet voornaam genoeg te zijn geacht om den naam van den meester aan de vergetelheid te ontrukken.

Volgens Georgius Braun en Franciscus Hogenbergius in hun „Civitates orbis terrarum", Ve deel, tusschen de jaren 1572—1618 uitgegeven, werd de kerk in den Spaanschen tijd driemaal gedeeltelijk verwoest.

Groot was de schade aan het kerkgebouw en den toren, toen Harderwijk in 1503 bijna geheel door brand werd verwoest, waarvan men in de kroniek van het klooster van St. Agatha te Amersfoort leest: „dat al de Godshuizen verbrandden". Schrassert zegt, dat de „Kercken en Cloosteren lagen in koolen; de klocken vielen uyt den Tooren ter aerden". Franc Halma (1725) vermeldt „die in de kerk waren verbrandden met het gebouw". In de kroniek van Amersfoort leest men: „In het jaar 1503 des daags voor st. Petrus in bandendag (1 Aug.) is de stad Harderwijk afgebrand met alle kerken, kapellen en kloosters door hemels en derhalve onbluschbaar vuur". Mr. Ernest Brinck verhaalt ook dezen brand en zegt „veel menschen liepen met haere kinderen in de Prochie-kercke om haer daer te bergen, die doch meest alle verbranden, de klocken in den toorn versmolten, doch den toren bleef staen."

1) Gerh. Knoop. „De Val van den toren." 1797.

Wel werd na deze treurige gebeurtenis zeer spoedig met het herstellen van de kerk aangevangen, maar dit kon wegens gebrek aan middelen en ondersteuning slechts langzaam geschieden. De stad zelve, voorheen eene handeldrijvende, schatrijke stad en een der meest bloeiende koopsteden van Gelderland, waar zoo dikwijls door de vorsten met goed gevolg was aangeklopt tot het bekomen van middelen om oorlog te voeren of voort te zetten, kon hiertoe slechts weinig bijdragen, daar zij door dezen brand bijna al hare rijkdommen verloren had.

Daarom werd in 1505 de opziener van het Broederhuis naar Keulen gezonden om den daar zetelenden pauselijken nuntius in Hoog- en Nederduitschland, kardinaal Raymundus, te verzoeken onderstand uit de aflaten te verleenen. De uitslag dezer zending was, dat voor de parochiekerk een derde deel der penningen van het jubeljaar en van de biechten werd toegestaan, waaraan de nuntius nog de belofte toevoegde niet alleen zijn best te zullen doen om het rijk te bewegen de overige twee derden aan de kerk te geven, maar ook verder bij den paus stappen te zullen doen om éénmaal in het jaar het volle bedrag der aflaten voor den wederopbouw te verkrijgen 1). Ook had de nuntius het inzamelen van geld toegestaan. Iemand, die zich voor kamerheer van den paus uitgaf, deed echter zijn best om die gelden in handen te krijgen met het doel er mede van door te gaan. Dit geschiedde zelfs zoo stoutmoedig, dat hertog Karel in 1511, des Zaterdags na st. Mattheusdag, aan den deken van het st. Maria's kapittel te Utrecht een brief schreef, waarin Z. H. verzocht „het geld, dat de ingezetenen uit eene rustige meedoogendheit tot het weder opbouwen van de kerk gegeeven hebben, voor den regent der kerke en het blok te bewaaren 2)."

Na den brand waren de kapelanen vertrokken. Hierover schreef de stedelijke regeering aan den deken en aan het kapittel van de st. Mariakerk te Utrecht. Deze stelden het stuk in handen van de pastoors der kerk te Harderwijk, destijds de heeren Claas Matthijss, Roetaert Gael, Simon Gerytss en Jacob van Weick, die, bij schrijven van 21 Oct. 1503, „aan den eersamen, wijsen en voirsichtigen burghemeesteren, scepenen en raed der stadt

---

1) Hard. Ant. D. II. 2e dr. p. 57. Mr. G. A. de Meester, Reg. v. charters v. 1861.

2) Het Bisdom v. Deventer. D. II p. 361.

Harderwijck, onse lieve heren," schreven, dat zij genegen waren alles te doen wat in hun vermogen was, indien de stad de kapelanen wilde onderhouden op dezelfde wijze als voor den brand was geschied 1).

Of dit voorstel door de stad werd aangenomen, is niet zeker, maar wel, dat in 1520 door Philippus van Bourgondië, bisschop van Utrecht, bij den pastoor Reynier Wolters, kapelanen werden aangesteld.

Waarschijnlijk om geld te bekomen tot herstel der kerk werden op st. Jacobsavond van 1513 door heer Andreas Hendriksen van Zutphen en heer Gerrit Ariaansen, pastoors dezer kerk, 2) bij rade en consent van schepenen en raad der stad, aan Gerrit Wolfsen overgedragen twee dagmaten hooiland op de Oostermehen, tusschen de landen van Zweer van Wijnbergen Zweerszoon en Egbert van Koetwijk gelegen.

Niettegenstaande nog al geld tot herstel der kerk was ingekomen en reeds weder „tot behoeff der kuren ind papelicke proven" giften werden gegeven — o. a. door Gerritge Daegeraets, op st. Valentinusdag van 1522, acht rijnsche gulden 's jaars uit de stadskist, mits te lossen met 20 penningen een, — was in het jaar 1523 de kerk nog niet geheel hersteld. De kerkmeesters namelijk zonden in dat jaar aan den magistraat een adres, waarin zij dit niet alleen mededeelden, maar waarbij zij ook te kennen gaven, dat het herstellen wel was begonnen, maar dat er geld te kort was. Wel had de gemeente veel gedaan, maar daarmede kon, na den brand, niet alles gedaan worden. Hulp van buiten moest op nieuw worden ingeroepen o. a. „van prelaten en andere goede luyden, liefhebbers van God en godsdienst." Zij deelden verder mede, dat de waardige heer Wolter van Byler, balye te Utrecht, 100 Philipsgulden had gegeven en verzochten aanbeveling in het bijzonder bij den deken en het kapittel van st. Marie te Utrecht, als zijnde patronen en verzorgers der kerk, verder bij den eerwaarden abt te Marienweerd, „die voormaals hier ter schoole ging" en ook bij den abt van st. Paul te Utrecht, „die een Veluwman is" 3).

Reeds vroeger werd opgemerkt, dat de herstellingen eerst

1) Gem. arch. Reg. v. chart. v. Mr. G. A. de Meester v. 1861.

2) „Mr. Andries oncent pastoor" werd in 1510 en „Heer Gerrit de pastoor" in 1511 in het st. Jorisgilde opgenomen.

3) Gem. arch. Reg. v. chart. v. Mr. G. A. de Meester v. 1861.

in 1527 zoover gevorderd waren, dat aan het snijdersgilde werd opgedragen boven het snijdersaltaar een zoogenaamd gebrand glas te laten maken en dit slechts wachtte, totdat het nieuwe werk nabij de school gereed was.

De oorzaak dezer langzame herstelling van de in 1503 veroorzaakte brandschade was voorzeker niet alleen, dat er groote geldsommen noodig waren, maar ook een gevolg van de inname van de stad in 1505 door Philips I, koning van Spanje, die overal bolwerken deed opwerpen en in de stad zulk eene talrijke bezetting hield, dat Karel hertog van Gelre niet vóór 1511 weder meester van Harderwijk kon worden. Behalve dat in het jaar 1506 binnen Harderwijk zulk een groote sterfte heerschte, „dat de Burgers yder om 't seerste uyt de stadt weecken ende maar weinige daar in bleven," welke sterfte storend op de aangevangen herstelling werkte, werd zij nog meer vertraagd door de belegering van de stad door hertog Karel in 1507, de twist tusschen de Gelderschen en die van 't Sticht, waarbij in 1509 vele goederen van Harderwijkers, zoowel binnen als buiten de vrijheid, werden geroofd en verbrand en de ernstige oneenigheden in 1518 tusschen de regeering en de gemeente, die van zoodanigen aard waren, dat hertog Karel met gevolg zich met zoodanigen spoed naar Harderwijk begaf, „datter vijf à ses menschen en paarden op den weg dood bleven." Tengevolge van deze oproerige gezindheid liet hij aan „het Westen," een groot blokhuis bouwen om de bevolking beter in toom te kunnen houden; hij beroofde de stad van hare voorrechten en hield uit de naar Arnhem medegenomen brieven eene schuldbekentenis van duizend rijnsche goudguldens achter, welke som Z. H. in het jaar 1495 tijdens het beleg van Nijkerk 1) van de stad had geleend. Die schuldbekentenis van 1495, na den Sondag Reminiscere, is nog in het gemeentearchief aanwezig, waarin hertog Karel van Gelder bekent „van de stad Harderwijk ontvangen te hebben duizend enkele golde overlendsche rijnsche guldens", waarvoor hij verpandt 50 gulden jaarlijks uit zijne goederen te Ermelo, terwijl de stad de f 75, die zijn vader Adolf verzet heeft, uit de smalle tienden en accijnsen te Ermelo kan beuren, en zoo de gemeente te eeniger tijd daarmede niet tevreden is, dan stemt hij toe, dat zij die uit de accijnsen der stad kan genieten, voorbehou-

---

1) ... dr. p. 61.

den het recht van lossen 1) Behoudens vele andere voorvallen uit dezen tijd stip ik nog even aan, dat Schrassert van het jaar 1511 meldt, „dat dese stadt een geruymen tyd was als eene gemeyne saamelplaats der krygsvolkeren," en dat in 1515 „Claas van Gottingen met syn en ander krygs-volck alhier in besettinge was, die door grote wellust en gulsigheit de Stadt en Gemeente hebben opgegeten en aan de wand geschreven."

Waarlijk, bij dezen stand van zaken is het best te begrijpen, dat voor de werken des vredes geen geld beschikbaar was en de burgerij bijna geen steen tot herstel van dit gebouw kon aanbrengen.

Al geschiedde het langzaam, achtereenvolgens zullen de benoodigde gelden tot den geheelen herbouw wel zijn ingekomen. Daar bovendien nergens de vorsten, edelen en magistraatspersonen ijveriger in het stichten van kerken, godshuizen en kloosters waren dan in Gelderland, zal de kerk wel weder tot haar vorigen luister zijn teruggebracht.

Het is aan de raadsleden Gerrit van Cranenborch en Willem van Broeckhuysen te danken, dat na afloop van een predikatie van Jan Arendsz. v. Amsterdam in het Minderbroederklooster, op 22 Sept. 1566, toen in deze kerk een beeldenstorm plaats had, waartoe deze prediker had aangespoord — ondanks het protest van den gardiaan en van den secretaris der stad Daniel Rensen, die dit trachtte te verhinderen, door te roepen: „holt, holt, burgers, men salt ordentlick doen afnemen" — aan de st. Maria-, of O. L. Vrouwekerk niet een gelijk lot te beurt viel. Op het kerkhof alleen werd door de bende een kruis- en een Mariabeeld omvergehaald.

Inmiddels hadden de gilden hun kostbaarheden uit deze kerk verwijderd, waarna de magistraat den 25 Sept. d. a. v. gelastte, dat vóór des avonds negen uur ook de beelden en altaren verwijderd moesten zijn. Toen dit tijdstip verstreken was, stormde een woeste bende naar binnen, vernielde al de kostbaarheden en sieraden, die waren achtergelaten, en vond er vermaak in een groot Mariabeeld te verbrijzelen en het hoogaltaar aan stukken te slaan. Het hoofd van dit beeld werd later bewaard door joffer van Heuckelum, waarschijnlijk de vrouw van het raadslid Sweer van Heuckelum 2).

---

1) Reg. v. chart. v. Mr. G. A. de Meester v. 1859.

2) Dr. C. H. Hille Ris Lambers, „De kerkhervorming op de Veluwe", pag. 158.

Tengevolge van deze voorvallen verschenen wel is waar Willem van Scherpenzeel, drost op de Veluwe, en Jacob Botter, landschrijver, den 24 Nov. 1566 met eene memorie en instructie om die den burgemeesters, raad en gemeente namens den koning mede te deelen, maar op deze werd evenals op vorige weinig acht geslagen. Eene poging tot overrompeling bij nacht door den graaf van Megen, stadhouder van Gelderland, op 18 Dec. 1566, waarbij de geboren Harderwijker Andries Roest hulp verleende, waarvoor hij later met eene benoeming tot schout der stad werd beloond, was hiervan het gevolg. Deze werd verijdeld door de waakzaamheid en dapperheid der Harderwijkers. Onder het vuur des vijands, waardoor een burger werd gedood, acht gewonden vielen en den vaandrig Gerrit van Cranenborgh, hierboven genoemd, het geweer uit de handen werd geschoten, waardoor hij twee vingers verloor, werd een aanval van de burgers voorbereid. Voorafgegaan door den vaandeldrager Wolf Klomp namen zij het blokhuis, nadat het eenige uren was beschoten, stormenderhand in, waarbij vele soldaten werden doodgeslagen en de overige, waaronder de drost Otto van de Sande, die met den graaf van Megen heulde, werden gevangen genomen.

Volgens Ernest Brinck is Harderwijk de eerste stad in Gelderland geweest, die zich door deze daden openlijk tegen den stadhouder des konings verzette.

Door den raad werd dientengevolge den 24 Dec. 1566 besloten en van de puie van het raadhuis afgekondigd, dat voortaan de Minderbroederkerk aan de Roomsch Katholieken en de st. Maria- of O. L. Vrouwekerk aan de Gereformeerden zou worden afgestaan, totdat de koning nadere bepalingen zou hebben gemaakt. Al was het dan ook niet de koning, die hier werd bedoeld, maar koning Lodewijk Napoleon, die 2 Augustus 1808 bepalingen maakte, deze hadden tot gevolg, dat de st. Maria- of O. L. Vrouwekerk den Ned. Hervormden bleef toebehooren, nadat volgens besluit van den magistraat d.d. 22 Oct. 1798 was gesanctionneerd de afstand en overdracht door de vorige gezindheden aan de Hervormden, tengevolge waarvan het kerkgebouw, onder den naam van O. L. Vrouwekerk bekend, met alle deszelfs lasten en lusten ten eeuwigen dage zou zijn en blijven het wettig en onwedersprekelijk eigendom van de hervormde gemeente van Harderwijk. De omwenteling van 1795 had namelijk een besluit van 18 Aug 1796 tot gevolg, „dat niet alleen geen bevoorregte of h-

kerk kan of zal geduld worden, maar dat ook alle plakkaten en resolutiën der gewezen Staten-Generaal, uit het oude stelsel der vereeniging van kerk en staat geboren, zullen worden gehouden voor vernietigd," welk beginsel in de staatsregelingen van 1797 en 1798 werd gevolgd, waarbij alle geestelijke goederen werden nationaal verklaard, terwijl bij de staatsregeling van 22 Januari 1798 de staatskerk kwam te vervallen en de scheiding van kerk en staat volledig werd vastgesteld, waarbij aan de plaatselijke regeering werd overgelaten binnen zes maanden een vergelijk te treffen met de verschillende godsdienstige genootschappen omtrent de kerkgebouwen.

Zagen wij hierboven, dat de prediker Jan Arendsz. in 1566 tot den beeldenstorm in de Minderbroederkerk aanspoorde, Harderwijks eerste vaste predikant Otto van Heteren heeft de treurige herinnering nagelaten aanleiding te hebben gegeven, dat vele der kerkglazen in deze kerk, waarop Christus of voorstellingen uit de H. Schrift afgebeeld waren, den 4 Dec. 1566 werden vernietigd. Hiertoe spoorde hij het volk in eene predikatie aan, terwijl men van deze onzinnige daad later een waanzinnige, Folker Fot, de schuld trachtte te geven 1).

Het plakkaat van 31 Januari 1596, waarbij werd bevolen alle altaren, wijwatervaten, beelden enz., die nog in de kerken aanwezig mochten zijn, af te breken en in de plaats daarvan „nootdruftige predickstoelen, bancken ende tafelen te procurieren tot die meeste bequaemheyt des predickampts, administratie der heyliger sacramenten, ende der aenhoorderen dienende," deed nog velen dezer kunstvoorwerpen verdwijnen.

Wat na deze gebeurtenissen nog van de kerkbeelden, altaren, enz. was overgebleven, werd vernietigd, toen van 22—25 Mei 1599 de keurmeester Gijsbert van Leesten door het Hof werd afgezonden om, ondersteund door scholten en keurmeesters op de Veluwe en Veluwezoom, met twee metselaars „die gemaelde en gemaeckte beelden, pauselijke reliquiën und altaren te demolieren."

Volgens aanteekeningen van W. van Spuelde, die in het gemeentearchief berusten, is een gedeelte hiervan met die, welke van het 's Heerenloo zijn gehaald, bij het optrekken van den zeemuur aan het westeinde der stad in het begin der 17e eeuw onder de grondslagen gelegd. Werkelijk zijn dan ook in

1) Dr. C. H. Ris Lambers, „De kerkhervorming op de Veluwe," pag. 164.

1894 bij het doorbreken van dezen muur ten behoeve van een riool, onderscheidene bouwkundige onderdeelen voor den dag gekomen, waarvan de meeste reeds waren weggeruimd, toen de schrijver hiervan toevallig kennis kreeg en een onderzoek instelde.

Waren het de beelden en altaren, die het in de 16e eeuw moesten ontgelden, de gebeurtenissen van 1795 oefenden op de nog overgebleven kunstvoorwerpen en op de administratie der kerk een nadeeligen invloed uit.

Thans, onder de leuze „Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap", moesten de wapenborden van adellijke en vermogende personen, die volgens de gewoonte dier tijden in de kerken waren opgehangen, waarvoor evenwel eene aanzienlijke retributie moest worden betaald, uit de kerk worden verwijderd, daar bij plakkaat van 11 Febr. 1795 door de Provisioneele Representanten van het volk van Gelderland was gelast alle wapenborden of schilden in de publieke kerken of nationale gebouwen in die provincie binnen den tijd van zes weken door de eigenaars te doen wegnemen.

De wapenborden, behoorende aan geslachten, die vermoedelijk uitgestorven waren, werden op stadskosten afgenomen en gedurende zes weken bewaard om tegen betaling der kosten aan de eigenaars terug gegeven te worden. Die, welke niet binnen den voorgeschreven termijn waren teruggehaald, werden ten vure gedoemd, zoodat men niet behoeft te vragen, welk een schat van kunstwaarde ook door dezen maatregel kan zijn vernietigd.

Een gelijk lot ondergingen ook de als onderscheiding dienende banken en gestoelten, die hierboven zijn beschreven, want alle moesten gelijk in aanzien worden gemaakt.

Dit was nog niet genoeg: ook de op de grafsteenen aanwezige wapens moesten worden verwijderd en personen werden aangewezen om dit werk te verrichten. Dat dit werk met nauwgezetheid is uitgevoerd, blijkt uit het resultaat, dat het in deze kerk heeft opgeleverd. Gelukkig zijn nog eenige zerken die toevallig onder vaste banken waren verscholen, aan dezen broederlijken arbeid ontkomen. Hoe zou men ook aan de nauwgezetheid van deze plichtsvervulling durven twijfelen, waar 30 Januari 1795 in deze kerk eene vergadering werd gehouden om over de magistraatsverandering te spreken en hiertoe eene commissie werd benoemd, waarvan onze bovenge-

noemde, meermalen aangehaalde dichter, de conrector Gerh. Knoop, voorzitter was. Den 2en febr. 1795, ten 10 uur, had over dit plan nogmaals eene vergadering plaats, waarin de burger B. Nieuhof, hoogleeraar aan de academie, namens den voorzitter, het woord voerde en welke vergadering zoo druk bezocht was, dat men mocht aannemen, dat de geheele burgerij was opgekomen en waarin de vertegenwoordigers eener vrije burgerij werden gekozen, voor wie de raad met burgemeesters, die ook zeer toevallig vergaderd was, één uur later hoffelijk plaats maakten, toen hun het besluit dier vergadering was medegedeeld.

VII.

HET VERVAL VAN HET KERKGEBOUW EN HET INSTORTEN VAN DEN TOREN.

Het kerkgebouw schijnt langzamerhand in verval te zijn gekomen, want in 1763 werd de architect Ravenschot uit Zutphen ontboden tot het onderzoeken van de gewelven, die „na examinatie van het verwulf der kerk rapporteert, dat sig boven het choor een sinking openbaarde, dat door een uitwijking geoccasioneert wierd; dat er ook ongemak aan de kap was, omdat de gebinten van buyten afgerot waaren" enz., waarna hem verzocht werd een plan voor de noodige reparatie der kerk en eene specificatie der kosten te formeeren 1).

In 1767 werd door den magistraat aan Anthony Viervant uit Arnhem een onderzoek opgedragen naar de gebreken van de kerk en het dak. Door dezen bouwmeester werd toen gerapporteerd, dat de noorder- en zuidermuren door de drukking der gewelven zooveel naar buiten waren afgeweken, dat zulks duidelijk kon worden gezien. Ook verklaarde hij, dat de pijlers van het westerpand niet meer loodrecht stonden; dat de muren boven het koor aan hetzelfde gebrek leden; dat de balken, waarop de kapgebinten stonden, aan de einden door lekkage waren verrot en de hieraan verbonden ankers geen dienst meer deden; dat het muurwerk van boven inwaterde en verteerde en eindelijk, dat het kleine torentje, staande op het kruispunt der daken,

1) Gem. archief.

zeer vervallen en de dakstoel niet sterk genoeg was om het dak bij zware stormen te dragen 1).

Aan de door hem voorgestelde verbeteringen is toen gevolg gegeven door het torentje — het Angelustorentje genaamd — af te breken, rondom het gebouw den grond te slechten en tegen het gebouw een talud van metselwerk aan te brengen om het hemelwater naar buiten af te leiden en te voorkomen, dat het naar de fundamenten vloeide. Voorts liet men het dak door aanlassching der balken en aanbrenging van nieuwe ankers herstellen.

Dat er toen belangrijke herstellingen zijn verricht, blijkt uit het rapport eener commissie uit den raad, de H.H. v. Westervelt en de Wolff en de overkerkmeesters, de H.H. Apeldoorn en v. d. Graaf, den 5 Febr. 1768 uitgebracht, waarin zij tevens wijzen op den slechten staat, waarin zich de kerk bevindt. Den 8 Juli 1771 werden de overkerkmeesters door den magistraat verzocht en geautoriseerd „om de fundamenten van de kerk op het suffisanste en menagieuste te laten voorsien".

Ook de toren geraakte in verval. De magistraat besloot 26 Juni 1772 den toren door den architect Viervant te laten examineeren, „daar dese aan gevaarlijke defecten laboreerde", waarna genoemde architect „een ampel bestek" inzond, waarvoor aan hem 30 ducaten werden betaald. Door denzelfden bouwmeester werd den 31 Maart 1774 een rapport over den toestand van dit zoo belangrijke bouwdeel van de kerk uitgebracht. Hij stelde daarbij eenige herstellingen voor, die „ter securering van den bouwvalligen toren vereyst worden". In de oostelijke en westelijke muren van den toren bevonden zich toen reeds groote scheuren, die, naar deze bouwmeester onderstelde, kort na het bouwen reeds waren ontstaan. De muren waterden in, rapporteerde hij, en waren met gras begroeid. Hij was daarbij van meening, dat de drukking van het gewelf in den toren op de muren een nadeeligen invloed uitoefende. Naar aanleiding van dit onderzoek stelde hij voor het gewelf weg te nemen, dit te vervangen door balklagen en verder den geheelen toren te herstellen.

Alvorens hiertoe over te gaan, werden nog de adviezen ingewonnen van de ingezetenen Tijmen Hooiberg, Lauw Janssen, J. H. v. Galen, Gerrit Coopsen en Cornelis Verhoef, die allen

1) Kerkarchief.

— eerst- en laatstgenoemde waren architecten — een schriftelijk rapport uitbrachten. Laatstgenoemde, de stadsbouwmeester, schatte daarbij de door Viervant aangegeven herstellingen op f 9500.—.

Naar aanleiding van deze adviezen, waarin men ook opmerkte, dat men de oorzaak van de gebreken niet moest zoeken in de gewelven, welke in den toren aanwezig waren, zoodat zij mitsdien geen heil zagen in eene vervanging hiervan door balklagen, werden den 11 Mei d. a. v. de timmerman Roest en de metselaar Wouter Janssen aangesteld „als baasen om de tooren te repareeren sullende het plan van Roest gevolgd worden." Den 3 Juni werden eenige materialen publiek aanbesteed en werd de levering van het houtwerk voor f 1295 opgedragen aan Cornelis Pull, zaagmolenaar te Amersfoort; het ijzerwerk aan drie smeden; de hoed steenkalk ad f 11— en de ton cement ad f 4—10 Dortsche maat vrij op het werk aan de weduwe van burgemeester Apeldoorn.

Men schijnt tegen het verder scheuren van de muren niets te hebben kunnen doen. Dit nam zelfs zoozeer toe, dat in het laatst van de maand Januari 1797 de toren gevaarlijk begon te werken. De armenschool, die er dicht bij stond, werd daarom gesloten, terwijl de bewoners van de huizen, welke in den omtrek stonden, deze verlieten. Spoedig bleek, dat men zich niet ten onrechte bevreesd had gemaakt, want op den 28 Januari, des morgens tien uur, stortte de toren aan de oostzijde in. (Zie pl. V).

Deze val moet mijlen in den omtrek zijn gehoord en velen aan eene aardbeving hebben doen denken. In de stad deed hij een paniek ontstaan, omdat de bevolking door het stof, waarin de stad was gehuld, in de meening verkeerde, dat de kerk en andere gebouwen in brand stonden.

Kort daarop volgde een tweede schok, waarbij een groot stuk van den noordergevel nederviel, terwijl op hetzelfde uur (het moet toen twaalf uur zijn geweest) de geheele zuidelijke gevel met de klokken naar omlaag kwam.

Ontzettend moet de hierdoor aangerichte verwoesting zijn geweest. Het was, alsof de grond vanéén scheurde. De graven spleten open; zelfs zag men op het kerkhof lijken opgehoopt, die door den terugschok uit hunne rustplaats waren gelicht.

Begrijpelijkerwijze bezweken ook de gewelven aan het einde der kerk, zoomede het prachtige orgel, waarvan hierboven eene

beschrijving werd gegeven, en werden vele historische en voor de wetenschap belangrijke grafsteden verwoest. Alleen de westergevel was blijven staan.

„De muur, die zijn gezicht
Naar 't Westen houd gericht,
Rampzalig overschot! bleef van 't gevaarte in wezen
En toonde een' brok omhoog,
Die staäg zijn' val deed vreezen,
Afgrijslijk voor het oog.
Van ondren was 't gesteent'
Nog met den top veréénd,
Die tot den omgang leide.
Dit gaf een vreemd gezicht,
Maar droeg, en schraagde beide,
In 't stevigst evenwigt.
De brok stond als een Rots,
En scheen de vinger Gods,
Die tot boetvaardigheid, en reiner wandel noopte,
Daar ze op de Stad verrees,
En elk, die redding hoopte,
Op Jezus wetten wees" 1).

Nog denzelfden dag van deze ramp vroeg het gemeentebestuur aan het Provinciaal College van Politie, Financiën en Algemeen Welzijn in Gelderland om een kundig architect of ingenieur te zenden, ten einde met hem middelen te beramen, welke tot opruiming der ruïne en het voorkomen van verdere schade zouden kunnen strekken. Den volgenden morgen zond dit college bericht, dat den ordinaris landmeter Walraven van Ommeren, van „wiens kunde in de architectuur zij overtuigd zijn," was opgedragen ten spoedigste naar Harderwijk te vertrekken om met den raad de noodige maatregelen daartoe te nemen.

Die westergevel was natuurlijk zeer gevaarlijk voor de bewoners der omliggende gebouwen, zoodat na beraadslaging en rijpe overweging besloten werd dezen te sloopen.

Aanvankelijk werd beproefd dit te doen door middel van het veldgeschut, dat daartoe naar het Wester- of [illegible] huis werd vervoerd, doch dit mislukte: de kracht van den kogel bleek daartoe onvoldoende, hoewel men de proef [illegible] maal herhaalde.

1) G. Knoop, „De Val van den Toren."

Twee dagen later beproefde men den steenklomp van een anderen kant te beschieten met de twee veldstukken, zoogenaamde drieponders, die Harderwijk bezat. Na veertienmaal vruchteloos te hebben gevuurd, werd een bode naar Amersfoort gezonden om kartouwen, die grootere kogels, projectielen van minstens 12 pond, uitwierpen. Deze werden toegezegd, indien men daartoe van hoogerhand verlof bekwam, waarop de raad terstond een bode over de Zuiderzee zond om het bondgenootschap te verzoeken dit verlof te verleenen. Deze zending werd met gunstigen uitslag bekroond, die onmiddellijk aan den Amersfoortschen raad werd medegedeeld.

Evert Verhoef wendde zich intusschen tot den raad met de verzekering, dat hij een veel eenvoudiger middel kende om den muur te doen vallen. Hij werd daarop in den raad ontboden om zijn plan nader te ontvouwen. Waarin dit bestaan heeft, is een geheim gebleven, maar de vroede mannen hebben het niet durven toepassen.

Spoedig daarop — 5 Februari — trok een aantal krijgslieden met een der beste stukken en voorzien van den benoodigden voorraad kogels en kruit naar Harderwijk onder bevel van den luitenant-kolonel Martuchewitz en den kapitein der artillerie ten Cate. Het was reeds Zondagavond geworden, toen zij daar aankwamen; het vuren werd daarom tot den volgenden morgen uitgesteld.

Men riep alsnu de burgerij bij klokgelui te zamen en ried haar zich in veiligheid te begeven, na eerst de deuren en ramen te hebben geopend, om het schudden der gebouwen te voorkomen als het kanon werd afgeschoten. Daarop werd het geschut dicht bij de st. Nicolaaspoort, later Luttikkepoort genoemd, opgesteld en spoedig aangevangen met vuren. De torengevel bleef evenwel nog steeds staan.

Bij het onderzoek naar de oorzaak daarvan bleek nu, dat het oude kanon van binnen eene oneffenheid had, groot genoeg om de kracht van den kogel te breken, voordat hij het luchtruim doorkliefde. Een der scherven, door die oneffenheid van den kogel afgesneden, was bij die gelegenheid in het ontledingskabinet van professor Forsten 1), die in de Donkerstraat het huis be-

1) Rudolph Forsten, geboren te Wildervank den 26 Juli 1751, promoveerde met de kap in 1775 aan de hoogeschool te Leiden tot Dr. in de genees-, natuur- en scheikunde. Reeds datzelfde jaar werd hij hoogleeraar te Harderwijk. In 1791 was hij professor primarius der geneeskunde en archiater van Gelderland. Hij overleed den 17 April 1807.

woonde, waar nu de heer Vitringa woont, te recht gekomen. Men moest dus alweer het schieten staken, waarop de artilleristen den volgenden morgen met het stuk geschut naar Amersfoort terugkeerden. Alleen de kapitein ten Cate bleef in Harderwijk, daar de directies van alle 5 landsmagazijnen gemachtigd waren hem het verlangde geschut te leveren met het benoodigde kruit, kogels en manschappen.

Inmiddels had men zich ook tot Kampen gewend om een daar aanwezig zwaar kanon. Wegens het natte jaargetijde kon het logge, zware gevaarte echter niet over de lage wegen worden vervoerd.

Eindelijk arriveerde den 23 Februari een troep manschappen uit Zutphen met een kanon, waarmede kogels van 24 pond werden geworpen, waarbij 60 kogels en 100 kardoezen waren gevoegd.

Des anderen daags liep de geheele stad vroegtijdig uit om dit gevaarte te zien, dat op den hoogen weg, den grindweg buiten de Smeepoort, op een vloer van denneboomen en planken werd opgesteld, terwijl men het terrein behoorlijk afzette.

Nadat de bevolking nogmaals gewaarschuwd en den schippers aangezegd was om met hunne schepen niet nabij den zeeoever te vertoeven, begon het schieten des middags ten 12 uur opnieuw. Nog bleef de steenklomp staan, zoodat men, toen de avond aanbrak en een dichte nevel opkwam, gedrongen werd het werk te staken. Den volgenden dag, Zaterdag, was de nevel nog zoo dik, dat men zelfs den toren niet kon zien en dus nogmaals geduld moest oefenen, al werd het gevaar steeds grooter. Gelukkig was des Maandags de nevel opgetrokken, zoodat men des morgens te negen uur weer met schieten kon aanvangen. Hierbij misten natuurlijk enkele kogels hun doel, zoodat ze òf in zee terecht kwamen òf hier en daar in de stad schade aanrichtten. Zoo b. v. smoorde er een in een schuur, met hooi gevuld; een andere verbrijzelde het dak van het oude pesthuis; weer een andere viel op de straat en boorde een gat van drie voet diep in den grond. Een kogel, die later gevonden werd in den tuin van het huis in de Donkerstraat, dat thans bewoond wordt door den apotheker Anderson, behoort nu tot de reeds genoemde verzameling van oudheden van den heer W. Zegers Kzn.

Inmiddels werd het schieten ijverig voortgezet, waarbij men gedurig stukken van den muur schoot, die als het ware een regen van puin en stof in de straten deden nederdalen.

Niet minder dan 28 schoten waren dien morgen op den steenklomp gelost, toen men eenige rust nam, om dit werk des namiddags weder voort te zetten.

Langzamerhand verloor de rest van den torenmuur zijn onwrikbaren stand, totdat na een 20 tal schoten de trotsche bouwval met zulk een zwaren slag instortte, dat het was, alsof de jongste dag den laatsten donder riep om de aarde te doen ontwaken.

„De Zee zag 't treurspel aan,
En op haar Waterbaan
Verheft zich 't bangst geween, en rolt met haare golven.
Ach, roept ze aan strand en duin,
Mijne eerzuil ligt bedolven,
Mijn Toren ligt in puin!
Gij waart, o trotsch Gesticht!
Een Baak in 't vergezicht,
En heerschte op mijn baaren.
Wat gruwzaam wangeluk
Doet me op uw' bouwval staaren,
Brak mijne kroon aan stuk!
Gij reest met uwe Kerk,
Vol Majesteit, naar 't Zwerk,
Nu staat zij eenzaam daar, gestort in diepen rouwe,
En mist haar zegepraal,
Een droeve Weduwvrouwe,
Bij 't lijk van haar gemaal;
O Nimfen van mijn' throon!
Verheft een' jammertoon,
Beweent met mij uw' Toren,
Die twee paar Eeuwen lang,
Voor uwe Waterchooren,
De stof was van hunn' zang." 1)

Door de oorlogen uitgeput en in geldverlegenheid gebracht, kon de gemeente er niet aan denken den toren en het beschadigde deel der kerk weder op te bouwen. Zelfs de onkostenrekening van het vervoer van geschut en troepen, hunne inkwartiering, de schadeloosstelling der Hierder boeren voor het beschikbaar stellen van paarden voor het transport van het geschut en van enkele burgers tot een gezamenlijk bedrag van f 436—7 kon de gemeente na de omverwerping van den wes-

1) G. Knoop, „De val van den toren."

tergevel des torens niet betalen; deze som werd door den secretaris uit eigen middelen voorgeschoten in afwachting, dat de aan de Burgers Representanten van 't Kwartier der Veluwe aangevraagde 17000 gulden beschikbaar zouden zijn. Daarom was het eene uitkomst, toen de twee burgeressen Mechteld en Frederica Henriette van Westervelt tot Essenburg, wier voorgeslacht ook tot den bouw der kerk zoo krachtig had medegewerkt, der stad aanboden om de kerk voor hare rekening te herstellen.

Met groote vreugde werd dit aanbod door de burgerij vernomen, die uit dankbaarheid voor deze daad een herinneringssteen aan de kerk wilde zien aangebracht.

Die edele zusters, schoon gevoelig voor de goede bedoeling, wezen het aanbod onvoorwaardelijk van de hand. Zij bedongen, dat, als bepaald was, waar de banken der regeering en academie geplaatst zouden worden, het hun vrij zou staan plaatsen te kiezen voor twee banken en zooveel stoelen als noodig mocht blijken. Later hebben zij daartoe voor zich en hunne erven in eigendom gereserveerd de eerste middelbank op het koor onder den middelboog, welke haar bij het besluit van het gemeentebestnur van 18 April 1798 is overgegeven.

Toen evenwel in 1804 de academische senaat een ander gestoelte in de kerk verkreeg en de voorste zijbank aan de noordzijde van het koor hierdoor was opengekomen, heeft de magistraat bij besluit van 16 November 1804 die bank gecedeerd en overgegeven aan den heer Heribert van Westervelt in plaats van de derde bank, welke hij ingevolge acte van den 18 April 1798 in eigendom had. Deze verviel nu weder aan de kerk. De nieuwe door hem verkregen bank behoort thans in eigendom aan de familie Sandberg van den Essenburg.

Behalve uit de genoemde toezegging tot herstel van het kerkgebouw vond de gemeente eene flinke bijdrage uit de opbrengst van de verschillende stukken der klokken, die na de opruiming van het puin voor den dag waren gekomen. Deze brokstukken bleken nog een bruto gewicht te hebben van 12200 pond en werden vervolgens na aftrek van 100 pond voor ijzeren oogijzers enz. den 16 September 1797 aan Ch. Seest te Amsterdam verkocht voor 30 gulden de 100 pond, makende alzoo een bedrag uit van f 3630 1).

1) Gemeentearchief. Te Amsterdam woonde in 1757 een klokgieter Pieter Seest die, onder meer, in dat jaar een kerkklok goot te Skjorping in Denemarken.

Het is voorzeker zeer te betreuren, dat die herstelling zich slechts heeft bepaald tot het met een gevelmuur afsluiten van het gespaard gebleven stuk van het oudste gedeelte der kerk, die wegens de gevolgde bouworde ver van fraai is te noemen en bovendien geheel in strijd is met den bouwstijl van het overige. Het gewelf van het middenschip van dit oud-christelijke kerkje werd toen weggenomen en door het tegenwoordige, dat uit lat- en stukadoorwerk is samengesteld, vervangen. Ook is bij die gelegenheid het zuidelijk portaal, waarvan ik te voren reeds sprak, afgebroken en de ingang dichtgemetseld. (Zie pl. II.)

Deze herstellingswerken, die alleen beoogden om het gebouw weder aan zijne bestemming te kunnen laten beantwoorden en waarbij schromelijk de vormen van de middeneeuwsche kunst werden vernietigd en uit het oog verloren, zijn waarschijnlijk uitgevoerd volgens het ontwerp van den bouwkundige T. Wittenberg uit Zutphen. Deze werd in 1811 door de kerkmeesters uitgenoodigd om een onderzoek in te stellen naar den evengemelden, in 1798 gebouwden, westelijken gevelmuur, welke, naar men vermoedde, afweek en tengevolge waarvan zich in de aansluitende zijmuren scheuren vertoonden 1).

In het daarop uitgebrachte rapport zegt hij, dat hem na eene nauwkeurige inspectie is gebleken, dat deze muur sedert zijn opbouw van boven niet de minste afwijking naar het westen heeft ondergaan, waardoor die scheuren veroorzaakt zouden zijn, maar dat „bij herinnering" hem niet onbekend was, dat die zich „bij den bouw in de beide zijmuren bevonden."

Wel was waar, dat zich langs den ouden muurboog, waartegen het nieuwe gewelf met een halfsteensmuur is dichtgemetseld, een naad vertoonde en zich als het ware het nieuwe van het oude werk afscheidde even als bij de aansluiting aan den voorgevel, maar dit werd toegeschreven aan de ongelijke zetting van oud en nieuw metselwerk. Bovendien zouden, wanneer de muur werkelijk was afgeweken, de scheuren in de zijmuren boven wijder hebben moeten zijn dan beneden en dit was niet het geval. Eindelijk was door hem in tegenwoordigheid der kerkmeesters op twee verschillende plaatsen een proef genomen, door uit het ronde lichtraam langs den gevelmuur een schietlood te laten vallen. Hierdoor was aangetoond, dat deze muur niet overhelde.

1) Kerkarchief.

Tevens had hij het overige van de kerk onderzocht en daarover gerapporteerd. Daarbij mag de mededeeling, „dat het gewelf boven het achtergedeelte van het koor met eenige houten schinkels van boven en ijzeren beugels van onderen behoorlijk versterkt en hier niet het minste gevaar te duchten is," de belangrijkste worden geacht, omdat men hierdoor zekerheid bekomt aangaande het tijdstip, waarop dit werk werd verricht.

De portalen, die uitgang verleenen naar de Kerk- of O. L. Vrouwestraat en de Korte Kerkstraat, werden in 1869 gebouwd. Hiertoe was door de heeren H. J. en J. Gelderman een som gelds aan de kerk geschonken. Bij den aanleg dier portalen werd de bouworde, volgens welke de kerk is gebouwd, niet in acht genomen. Hierdoor ging nogmaals de gelegenheid verloren om dit gedeelte der kerk, dat uit de 15e eeuw dagteekent, tevens te verfraaien. Integendeel, de kerk werd er door ontsierd.

Op dezen bouw heeft betrekking de witmarmeren steen, die in den kooromgang nabij het einde van het koor tegen den buitenmuur is geplaatst en waarop gulden letters verkondigen: „De heeren H. J. en J. Gelderman hebben de twee hoofdingangen voor hunne rekening doen bouwen in het jaar 1869."

Moge de tijd niet verre meer zijn, dat dit eenige in Harderwijk overgebleven, monumentale gebouw van oud-christelijke en middeneeuwsche bouwkunst worde gerestaureerd en daardoor een sieraad worde van de eenmaal om haar handel, nijverheid en onderwijs zoo beroemde stad.

VIII.

HET NIEUWE ORGEL, HET AVONDMAALZILVER EN DE ZEGELS DER KERK.

Het thans bestaande orgel, geplaatst in het westerpand met het front onder den muurboog, werd in 1826 vervaardigd door gebroeders Bätz te Utrecht, die hiervoor f 9882.89½ ontvingen. Met de overige werkzaamheden, versiering, enz. beliepen de kosten f 10679.91. Dit orgel werd den 27 Januari 1827 onderzocht en goedgekeurd door D. Brachthuizer, organist der Nieuwe, en W. H. Brachthuizer, organist der Engelsche kerk te Amsterdam.

In 1891 onderging dit orgel eene belangijke herstelling en

gedeeltelijke vernieuwing, waarvoor de orgelfabrikant Jacques Johannes van den Bijllaardt te Breda f 1030 genoot 1).

De dispositie van het orgel is thans:

Hoofdmanuaal.			Bovenmanuaal of Postief.		
Prestant	8	voet	Prestant (Discant).	8	voet
Bourdon	16	„	Holpijp	8	„
Roerfluit	8	„	Viola di Gamba .	8	„
Violoncel	8	„	Quintadeen . . .	8	„
Baarpijp	8	„	Gemshoorn . . .	4	„
Octaaf	4	„	Prestant	4	„
Fluit	4	„	Woudfluit . . .	2	„
Octaaf	2	„	Holquint. . . .	$1\frac{1}{2}$	„
Mixtuur (Disc. en bas)			Flageolet . . .	1	„
Cornet (Discant)			Dulciaan. . . .	8	„
Sexquialter					
Fagot (Disc. en bas)	16	„			
Trompet (Disc. en bas)	8	„			

Verder aangehangen pedaal en de stomme registers: Klavierkoppeling (Discant), Idem (Bas), Afsluitingmanuaal, Idem positief, Tremulant positief en Ventiel alzoo te zamen 23 sprekende stemmen en 32 registerknoppen.

„De sylvere bekers dienende tot het nagtmaal in de Nederduitsche kerk in een slegten staat sijnde, hebben Haar WelEd. en Agtb. den Heer Burgemeester van de Graaff, overkerkmeester, versogt en geautoriseert om vier sylvere bekers voor het Nagtmaal te laten maken." Dit geschiedde den 18 Dec. 1775. Deze bekers, die thans nog aanwezig zijn, hebben gekost:

volgens rekening aan silver	f 223—16
voor 't pollijsten	„ 88— 0
	„ 311—16
af wegens oud sylver der vorige bekers	„ 88— 7
Blijft . .	f 223— 9

Nog behooren tot het Avondmaalzilver twee bekers, waarop een tempel, staande op een in een onstuimige zee gelegen rots,

1) De orgelfabrikant J. J. v. d. Bijllaardt woont thans te Dordrecht.

waarboven onweerswolken dreigen, benevens een bijschrift: „Semper Immota Resistit. S. Eccl. Gal. Belg." fraai is gegraveerd. Deze zijn nog eene herinnering aan de Fransche kerk te Harderwijk, welke bij kon. besluit v. 15 Nov. 1816, No. 3419/1561 werd opgeheven.

Het overige avondmaalzilver, bestaande uit een schenkblad, twee ronde en twee ovale schotels en een schenkkan werd in 1794 door de Jonkvr. M. en F. H. Westervelt, hierboven reeds genoemd, aan de kerk geschonken. Deze voorwerpen zijn met het familiewapen versierd en dragen het opschrift: „1794. Aan: de: kerk: gegeven: tot: Gods: eer: door: M: en: F: H: van: Westervelt: tot: Essenburg."

De zilveren doopschotel, welks rand in den stijl van Louis XIV keurig net is uitgevoerd, prijkt eveneens met eene voorstelling en onderschrift als op de bekers der voormalige Fransche kerk voorkomen.

Geheel in strijd met dit artistieke metaalwerk is de losse voet, waarop deze schotel wordt geplaatst, die in 1868 tegelijk met een voor de armenbus, door den toenmaligen predikant J. B. (eman) B. (rouwer), natuurlijk met de beste bedoeling, werden geschonken. Deze voeten of standaards, van ijzer geconstrueerd, zijn zonder vorm, zin of smaak.

Handschriften, van een afhangend zegel in lood voorzien, vindt men nog in het gemeentearchief, terwijl in het kerkarchief nog vele perkamenten voorkomen, waaraan het zegel in groen was bevestigd is. Dit laatste vertoont een driehoekig wapenschild van Nassau met het randschrift: „Secretum + civitatis + de + Herderwiic." Na het stichten der hervormde gemeenten in de 16e eeuw werd ook het gebruiken van eigen kerkzegels nuttig geacht. Deze waren in tegenstelling met die uit de middeneeuwen, waarin men zelfs een groote pracht en weelde ten toon spreidde, zeer eenvoudig.

Hoewel niet met juistheid kan worden medegedeeld, wanneer dit kerkzegel bij de Ned. Herv. Kerk werd ingevoerd, neemt men aan, dat dit tusschen de jaren 1563—1574 is geschied.

Het zegel der Ned. Herv. Gemeente van Harderwijk werd een vierkant wapenschild waarop een lam is afgebeeld met het omschrift: „Sig: Eccl: Hard: Ecclesia: Sequitur: Agnum." Dit zegel, in hout gesneden, is nog in het kerkarchief aanwezig, doch wordt niet meer gebruikt. Ook vindt men in dit archief nog het zegel in metaal van de voormalige Fransche kerk,

waarop een teekening en onderschrift van denzelfden inhoud voorkomen, als bij de avondmaalbekers en doopschotel reeds werden vermeld.

IX.

DE GRAFZERKEN.

Begeven wij ons thans nog eens in de kerk tot onderzoek der grafsteenen met hunne wapens, monogrammen en hieroglyphen, dat kostbaar steenen archief, waaruit geschied- en geslachtvorschers zooveel kunnen putten voor hunne onderzoekingen.

Na den torenval in 1797 werd een gedeelte van het westerpand niet herbouwd, waardoor 200 daarin aanwezige graven buiten de kerk geraakten, volgens het begrafenisboek No. 1 tot en met No. 171 en No. 182 tot en met No. 195.

De laatste begrafenis, die in de kerk plaats had, den 13 Dec. 1828, was die van een kind van den Heer H. Hoetink. Namen van kinderen en meermalen van echtgenooten worden in de boeken der kerkelijke ontvangsten niet vermeld. Het is mij evenwel gebleken, dat dit was Richard Teunis Willem, broeder van den tegenwoordigen hoogbejaarden voorzitter-kerkvoogd, Bernard Richard, die zich nog zeer goed herinnert dezen droeven tocht aan de hand zijns vaders te hebben volbracht.

De grafsteden op het koor dateeren van 1600, hetgeen blijkt uit eene aanteekening, luidende: „in den jare 1600 de floer der kerk alsmede het choor verandert, soodat alsdan daer in gestelt sijn grafsteden.” In 1737 werd besloten nieuwe zerken aan te koopen en die in de plaats van de gebrokene te leggen, waartoe de stad f 500 voorschoot.

Uit een geschiedkundig oogpunt beschouwd, is het te betreuren, dat men in 1869 de grafsteenen om den preekstoel en in 1873 die in den kooromgang door een vloer van tegels heeft vervangen en dat men toen niet getracht heeft de grafzerken te lichten en te ondervullen en door tusschenvoeging van nieuwe tegels den vloer te herstellen. Zoo dit tengevolge van langdurig verzuim al niet meer doenlijk was, dan had men

toch de voor de kunst, wetenschap of geschiedenis belangrijke zerken of gedeelten daarvan tegen de zijwanden van de kapellen langs den kooromgang regelmatig kunnen rangschikken. Men vergete niet, dat de geschiedenis van Harderwijk een belangrijk deel uitmaakt van de Geldersche geschiedenis, dat het reeds in de 13e eeuw een zeer belangrijke koopstad was en dat het door zijne Latijnsche school, later de Veluwsche en Geldersche academie de beroemdste wetenschappelijke mannen in zijn midden heeft gehad. Velen van deze liggen in de kerk begraven.

Wanneer ik thans overga tot het mededeelen der grafschriften, dan noem ik zoowel die, welke slechts met een grafnommer of met een naam worden aangewezen, als die, waarop het prachtigste familiewapen voorkomt. In de 17e eeuw toch werd het gebruikelijk om in tegenstelling met de groote pracht, die de 15e en 16e eeuw kenmerkte en die ook in de grafzerken en grafmonumenten werd teruggevonden, op het grafgesteente alleen den naam of de namen of slechts de voorletters daarvan te vermelden. Zoo vindt men in de st. Eusebius- of Groote kerk te Arnhem het graf van Arnhems eersten predikant, den beroemden Johannes Fontanus — den reformator der Veluwe, die aldaar den 22 Nov. 1615 op 71 jarigen leeftijd overleed — slechts aangeduid door enkele tegels, in een waarvan de initialen I. F. en het grafnommer 80 voorkomen 1).

Dat te Harderwijk in dit opzicht eveneens groote eenvoud heerschte, blijkt uit eenige zerken, waarop slechts de naam, de namen of de voorletters van bekende wetenschappelijke mannen worden aangetroffen.

Kan Arnhem de rustplaats van zijn eersten predikant aanwijzen, dit is zeer waarschijnlijk ook met Harderwijk het geval. Toen namelijk in 1873 bij de vernieuwing van den vloer in den kooromgang, tengevolge van de bemoeiingen van den toenmaligen predikant L. Schouten Hz., de grafzerk van den voormaligen hoogleeraar B. S. Cremer naar het koor werd overgebracht, werd op een nieuwen tegel in dien omgang, ten zuiden van het koor, in een ellips de naam van dien hoogleeraar vermeld. Nu komt op de op het koor overgebrachte zerk tevens het grafnommer 596 voor en wijst een oud grafregister aan, dat de Nos. $596^1/596^2$ ten name stonden van Otto van Heteren, predikant. Het is dus zeer waarschijnlijk,

1) W. Baudartius. Mem. kerk- en wereldl. Gesch.

dat met dien graftegel in den kooromgang tevens het graf van Harderwijks eersten predikant wordt aangewezen. De vorm en de letters van het op het koor voorkomend opschrift, dat aan B. S. Cremer is toegewijd, doen bovendien het vermoeden rijzen, dat dit in 1873 op die zerk is aangebracht.

Den meest belangrijken grafsteen deelt ons H. G. Haasloop Werner, in zijn „Wandelingen door de kerken der Veluwe," opgenomen in Deel I van het Nieuw archief van kerkel. gesch. v. N. C. Kist en H. J. Royaards, mede. Hij zegt daarvan: „als merkwaardig in deze kerk is ook tevens een grafsteen, zijnde een roode zandsteen, op welks midden een schildje staat, boven hetwelk een kruis is, met eene zon gekroond, dat aan de regter- en linkerzijde door eenen kromstaf (pedum, baculus pastoralis) is ingesloten. Deze steen, waarvan de figuren zoowel als de oud-Romeinsche letters H V E L verheven gebeiteld zijn, verraadt eene hoogere oudheid dan die der kerk en zoude mogelijk uit de vroeger bestaan hebbende kleine kerk kunnen herkomstig zijn. Ook bevat die een steenhouwersmerk." Van eene gelijksoortige zerk in de kerk van Oosterwolde maakt de schrijver melding en geeft daarbij van beide voornoemde grafzerken eene teekening.

Eerstgenoemde ligt in het zuidelijk transept der kerk tegen den zuidelijken muur hiervan. Hoewel de voorstellingen op dezen steen nog niet veel hebben geleden — alleen is de zon niet zeer duidelijk meer waar te nemen — schijnt toch deze steen bij het verleggen van den vloer in zijne breedte te zijn ingekort, waardoor de genoemde voorstellingen in schuine richting op de zerk voorkomen.

De oudste grafsteen op het koor ligt in het midden en heeft behalve het wapen der Wijnbergens het No. 484 of 483. Met eenig geduld is het ingegroefde, in kleine gothische letters gestelde grafschrift nog zeer goed te lezen. Het luidt: „Anno 1531 sterf Jan van Vijberghē dē 6 dach in Augustò en Joff.... iet Mūme sij huisfrau Anno 1500". Op de hoeken van de zerk staan vier kleine schilden, als: Wijnbergen, Mom, een leeuw en drie kepers. Het Begrafenisboek vermeldt, dat deze graven stonden ten name van „Joffer Gerharda van Wijnbergen, huisfrouw van de richter Voeth" enz., dat niet meer leesbaar is.

Johan v. W., zoon van Johan en Arnolda Mom was van 1543—1552 burgemeester van Elburg. Dit geslacht woonde eeuwen te Harderwijk. Reeds in 1423 vinden wij Sweder van

Wijnbergen als gildebroeder van het st. Joris gilde genoemd en was Lutgarda, die uit het in 1380 gesloten huwelijk van Sweder met Elisabeth van Dorth werd geboren, de fundatrice van het st. Catharinaklooster 1).

Mede midden op het koor, een weinig meer verwijderd naar het dwarsschip, treft men een prachtigen steen aan, lang 3.50 en breed 1.70 M. met het no. 819, waarop een wapen, voorstellende twee uitgerukte boomen. Half-aanziende helm links gewend. Helmteeken: een boom. De wapenschilden op de hoeken zijn onduidelijk. Met eenige inspanning is het verheven gothisch randschrift nog zeer goed te lezen. Er staat: ,,Hier licht. begraven. Meister. Jan. Huybertssoen. Schout. van. Amstelredam. lycencyaet. in. beyde. rechten. sterf. Anno. 1540. den. 6. Decembris". Volgens het Begrafenisboek stond deze „dubbelde groevinge" ten name van „Thimay, Jansts, Gaeff tot Amsterdam wonende" en werd dit graf bij acte van .... May 1638 door Timotheus Gaeff overgedragen aan jkr. Henrick van Essen, burgemeester. Later stond het graf ten name van jkr. Lucas van Essen.

In de Navorscher van 1897, afl. 7, p. 430 lezen wij, dat Huybertsz van 1518—1534 schout was te Amsterdam, in laatstgenoemd jaar werd afgezet beschuldigd een Lutheriaan te zijn en den 19 Maart 1539 ten eeuwigen dage gebannen werd uit Holland, Zeeland, Friesland en Utrecht. H. Aelt Koert Huberse was in 1523 broeder v. h. st. Joris-gilde; Wolter Huibertsz komt voor op de lijsten van den schout Roest van 1567 en 1568 van hen, die Brederode gediend hadden of gevlucht waren. In 1607 treffen wij Derck Volkerse Hubers als gildemeester aan.

Aan het einde van het koor, bij den tegenwoordigen toegang, ligt een fraaie zerk met het no. 648. Twee schilden versieren het hoofd van dezen steen. Rechts is het wapen der van Holthes, de gekroonde helm aanziend. Helmteeken: de leeuw uitkomend en rechts gewend. Links bevindt zich dat der familie van den Clouster. Aanz. helm. Helmt.: een beker met zeven pluimen. Het ingegrift grafschrift luidt: „P. M. Praenobilis ac Generosae Matronae Magdalenae Egabeae van den Clouster Quinque filiarum impuberum Denatarum Matris Conjugis Dilectissimae Quae Post Viginti Quinque Annorum coniugium et extabescentem Duodecim Annorum morbum Idibus Aprilis

1) D. C. J. v. Doorninck, Het st. Joris Gilde te Harderwijk. Hierin worden vele der hierna te noemen geslachten vermeld.

J. B. Rietstap, Wapenboek van den Nederlandschen adel.

Anno salutis MDCCLXIII aetatis LV felicem expectans Resurrectionem in Domino occubuit H P M conjux superstes Gerh. Nic. van Holthe".

Gerrit Nicolaas van Holthe ondertrouwde 8 Sept. 1737, toen hij cornet te Nijmegen was, met Magdalena Elsabé van den Clooster, uit welk huwelijk de volgende kinderen te Harderwijk werden gedoopt: Alida Magdalena 3 Sept. 1738; Helena Gerarda 13 Nov. 1739; Willemijna Henriette 8 Maart 1741; Seina Roelandina Dithmaris 7 Maart 1742 en Willemina Johanna Catharina 23 Juni 1745.

Langs de noordzijde van het koor ligt eene eenvoudige, doch zeer belangrijke zerk met het grafnommer 821 en de opschriften:

„Anno 1597 den 15 Februarij sterf Joffer Gerrit van Twickeloe.
Anno 1613 den 26 Julij sterf Joffer Cornelia de Ridder van Gruenesteijn.
Anno 1615 den 17 Novembris sterf Joffer Nenne van Hel.
Anno 1596 den 16 Augusti sterf Joffer Aelbarta van Deelen."

Numa van der Hell, eene geestelijke zuster, die in 1615 te Harderwijk overleed, was de dochter van Johan van der Hell tot Hogenboerel en Swedera van Wencum. De grootvader van Numa, Herman van der Hell, was in 1517 „gerigtsman" van de Veluwe, in 1522 hopman van hertog Karel in Friesland en in 1524 bevelhebber van Harderwijk. Reindert van der Hell behoorde in 1440 tot de gemeensluiden.

Albarta van Delen, eveneens eene geestelijke zuster te Harderwijk, was geboren uit het huwelijk van Wijnant van Delen, heer van Laer, (overleden 1573) en Anna van Cattenborch. Onder laatstgenoemde zerk zijn dus zeker twee geestelijke zusters begraven, waaruit mag worden afgeleid, dat hier de rustplaats is van vier nonnen van aanzienlijke geboorte 1).

1) Van de vier vrouwenkloosters was het voornaamste het nonnenklooster der Regularissen van st. Augustinus en st. Agneta-in-Galilea, gelegen in de Oosterwijk ter plaatse, waar nu ongeveer het Militair Hospitaal wordt aangetroffen. Het was volgens Mr. Ernest Brinck een rijk klooster, wijl „het meest de Edelen en de oude geslachten hunne dochters alhier toevertrouwden, wanneer zij met haar verlegen waren," en waarvan men reeds vóór 1380 en niet, zooals Schrassert zegt, vóór 1438 leest (Zie Bisdom van Deventer D. II p. 372). Op een lijst der geestelijke zusters van 1582 vindt men: Margaretha Ulgers, materesse, obiit 1583, Gerarda van Twickel, priorinne; Aeltjen van Delen; Ida Kocken procuratesse obiit 1583; Weina Berents; Anna van Oldenbarnevelt obiit 1584; Geertruyd van Wallen; Cornelia Ridders; Albertha van Delen; Nenne van Hell.

In 1458 werd door Johannes van Naeltwijk, prior van het klooster in Wyndesem (Windesheim) ten behoeve der prioresse en chanoinesse van het st. Agneta kloos-

Het graf stond aanvankelijk op naam van jkr. Johan van der Hell, maar ging later over aan jkr. Peter van Delen. In 1825 was deze eigenaar niet voor het hooggeld op te sporen.

Aan de zuidzijde van het koor ligt eene fraaie zerk. Daarop vindt men twee schilden, waarvan de wapenen zijn weggehakt en waarboven drie vierde aanz. gevleugelde helmen voorkomen te midden van ornament. Beneden de schilden ziet men eene renaissance cartouche, waaruit de namen zijn verdwenen of waaruit een koperen plaat, het grafschrift vermeldende, is geroofd. De hoeken van den met ornament bewerkten breeden rand zijn versierd met onkenbaar gemaakte schilden. Volgens het grafregister behoorde dit graf, no. 411, aan kolonel Brienen.

Ongeveer midden op het koor treft men eene fraaie zerk aan met het no. 641 en de verbonden wapens Erkelens-Schrassert. Op de hoeken zijn de wapens aangebracht van Erkelens, Schrassert, Hoeclum en Loben van Spaensweert. Het grafschrift luidt: „Hier rust de Welgeboren Heer Herman Jacob van Erkelens, oud-Burgemeester van Elburg en Overpander van Veluwen. In den Heere ontslapen den 26 Januarij 1771 in den ouderdom van 86 jaren. Ende rust ook alhier desselfs Ehevrouwe, de WelGeborene Vrouwe Elisabet Agnis Schrassert, in den Heere ontslapen den 24 October 1760. Verwachtende beyde alhier eene zalige opstandinge." Laatstelijk stond dit graf op naam van „de Broeders Erkelens J. H. Zoons."

Elisabet Agnis was eene dochter van Johan Schrassert en van Helena Catharina van Loben en werd den 1 Oct. 1704 gedoopt. Hare ouders werden hier aangeteekend den 25 Oct. 1696.

Verder volgt:

Eene zerk met een wapen, dat is gedeeld: 1. een zeepaard;

---

ter te Harderwijk uitvoering gegeven aan de bul van paus Calixtus III, waarbij de oprichting der st. Agneta kloosters te Utrecht, Amersfoort en Harderwijk wordt goedgekeurd. Vader Jacob Wolf uit het klooster van Hulsbergen heeft dit klooster 43 jaren loffelijk bestuurd. Hij overleed 1477 op st. Bonifaciusdag en werd in de kapel, die hij zelf gebouwd had, begraven. Door Herman van der Meer of Moor, ook uit het klooster van Hulsbergen afkomstig, werd een koor aan de genoemde kapel gebouwd. Deze overleed in 1490. De stichting er van dateert uit de 14e eeuw. Het werd in 1572 opgeheven, maar 1577 door Adriaan Vos en Margriet Ulgers weder hersteld, zooals door Schrassert kon worden afgeleid uit een opschrift in een steen boven den ingang, luidende:

„Est Hadriano Vos, Margaretha quoque ab Ulgers
Diruta Praesidibus sic reparata Domus."

Het klooster is in het midden der 17e eeuw verdwenen en werd gedeeltelijk tot een kruidtuin der academie ingericht.

2. gedeeld: a. een ankerkruis; b. een schuinbalk, vergezeld in de richting van den balk door vijf leliën, boven den balk twee, onder den balk drie leliën. Op de hoeken zijn onkenbare schilden. Het randschrift luidt: „Hyer liggen begraven Aert Tymensen en Geertien Lamberts, gestorven 1603 den 15 Septemb. en den 10 Oct." Een middenschrift vermeldt: „Hier leit begraven Brant Gosensen in den Heere ontslapen zijnde 16 May 1621." Brant Goossens werd den 7 Febr. 1595 te Harderwijk met Reintgen Arnts in ondertrouw opgenomen. Het graf ging later over aan Philippus Wentholt.

Eene zerk, no. 632, met een ged. schild, 1. gevierendeeld; de velden effen; 2. een leeuw. Half aanz. helm. Helmt.: een toegewende vlucht. Het opschrift luidt: „Anno 1582 den 21 May starf Henrick Janse v. de Wal. Anno 1598 starf Belleken Henrix van Zevenner. Mit. Got. Moet. De. Siele. rus."

Een Henrick van Zevener was hier schepen; een Petrus van Zevener, rector der Latijnsche school.

Eene zerk, no. 175, zonder opschrift, maar met een soortgelijk wapen als hierboven omschreven; de leeuw is hier vervangen door 3 blatende schaapskoppen (?) Volgens het grafregister was Coenraedt van de Wal eigenaar van dit graf, dat vervolgens overging op Henrick Jacobss. Visscher, Antonis van Westervelt en eindelijk op Jan Gelderman.

Eene zerk, no. 653, met wapen als bovenstaand; de linkerhelft van het schild is hier een schuinbalk in de richting vergezeld van vijf leliën, drie boven, twee beneden den balk. Op de zerk leest men: „Anno 1600 den 17 Martij sterf Mechtelt Elberse, huisvrouw Jan Willemsen van de Wal. Anno 1602 den 4 Maart sterf Jan Willemsen van de Wal." Het graf stond aanvankelijk op naam van Peter v. d. Wal.

Jan Willemsz. van de Wal legde den 2 Mei 1594 vóór de burgemeesters Gerrit en Dirck Voeth een eed af betrekkelijk de vrije vaart der Harderwijkers door de Sont naar de Oostzee. Hij was toen 67 jaar en verklaarde daarbij 35 of 36 jaren te voren, gedurende vijf jaren „als diender" 1) gewoond te hebben aan de Sont „bij den tollener des conincks van Denemarcken." (Hard. Ant. D I. p. 159.)

---

1) In 1326 heeft Waldemar koning v. Denemarken de reeds in 1280 door Gerard, graaf v. Holstein en Stormarn en in 1316 door Erick koning v. Denemarken aan de Harderwijkers verleende vrijheden in hun land vermeerderd, o. a. dat zij op Scanor „een schout mochten aanstellen om hunne rechten voor te staan."

Eene zerk, no. 413, met het wapen der familie Alewijn. De hierop voorkomende meermin is links gewend en houdt den spiegel in de linker-, den kam in de rechterhand. De helm is aanz. Het grafschrift luidt: „Hier is toe ruste geleit het lichaem van den Ed. Johan van Halewijn, ghestorven den 26 Septembris 1644." — Johan Halewijn komt met Diderick voor op de lijst der schepenen van Harderwijk. Hij volgde zijn vader Jacob als muntmeester van Gelre en Zutphen op, trad den 24en Januari 1621 te Harderwijk in het huwelijk met Aleida van Wijnbergen en overleed 26 September 1644. Zijn vader is dit ook in de kerk begraven. Oorspronkelijk stond dit graf op naam van Johan van Halewijn, muntmeester.

Eene zerk, no. 433, met wapen, zijnde gedeeld: 1. twee naar elkander overhellende visschen, de koppen omhoog en van boven vergezeld door een lelie; 2. een omziend hert, klimmende tegen de deellijn. Half aanz. helm. Helmteeken: de visschen, juist omgekeerd geplaatst. Verder het grafschrift: „Hier is toe ruste geleyt het lichaem van Aelt Jansen gestorve Anno 1634 den 18 December." Het grafregister vermeldt Aelt Jansz. als eerste eigenaar, daarna ging het over aan de kerk en later aan burgemeester Johan Apeldoorn.

Eene groote zerk, no. 741, waarop slechts aan een der bovenhoeken in duidelijke, doch kleine letters de naam BRONC voorkomt.

Van het geslacht van Bronckhorst waren grootvader, vader en zoon hoogleeraren. De grootvader Johannes van Bronckhorst, eerst rector te Deventer, later hoogleeraar in de wiskunde te Rostock, overleed in 1570 te Keulen en was meer bekend onder den naam Johannes Noviomagus. De vader, Everhard, in 1554 te Deventer geboren en in 1584 hoogleeraar te Leiden, waar hij in 1627 overleed, werd alleen Bronckhorst genoemd. De zoon, Gerhard van Bronkhorst, die den 30 Mei 1628 te Harderwijk tot hoogleeraar in de rechten werd aangesteld en wiens overlijden niet wordt vermeld, werd vermoedelijk, nog korter, BRONC genoemd.

Het begrafenisboek gaf dan ook, na onderzoek, als eigenaar van dit graf aan: Bronckhorst. Later ging het in eigendom over aan jkr. Johan van de Hell en vervolgens aan jkr. Peter van Delen. In 1797 was eigenaresse Mevr. de wed. Pagenstecher, 1)

1) Johannes Fredericus Wilhelmus Pagenstecher werd den 11 Juli 1720 tot hoogleeraar in de rechten te Harderwijk benoemd en vervulde deze betrekking gedurende 26 jaren. Hij overleed te Harderwijk 2 Nov. 1746.

die in 1825 voor het hooggeld van dit graf niet te vinden was.

Met eenige zekerheid mogen wij dit graf beschouwen als de rustplaats van minstens twee Harderwijker hoogleeraren.

Verder de grafzerken volgende, treffen wij aan:

Eene zerk, no. 555, slechts met den naam I. Steenwinkel. Jan Steenwinkel, letterkundige en doctor in de rechten, werd den 3 Juni 1754 te Rotterdam geboren. Hij kwam in 1795 te Harderwijk, werd lid van het stedelijk bestuur en was in 1811 vrederechter. Hij overleed den 29 Mei 1812.

Eene zerk, no. 666, waarop alleen den naam T. Hooiberg voorkomt. Deze was in 1797 architekt te Harderwijk.

Eene zerk, no. 361, op het midden waarvan een ged. schild: rechts een steigerend omgewend paard, links drie rozen. Helmteeken: het paard en het opschrift, voor zoover leesbaar, .. en den 30 Januari Anno 1647 Mariken Keisers, desselfs huisvrouw.

Marike Keyzers huwde in 1582 met Peter Feith 1). Het graf stond eerst ten name van Peter Feyten weduwe, in 1776 op naam van den predikant Walraven en in 1809 op dien van Jacobus Walrave te Amsterdam.

Eene zerk, no. 332, met de letters D. A. D. In het register staat dit graf op naam van burgemeester Albert Voeth.

Eene zerk, no. 605, met het wapen der familie Sluysken. Eertijds was Paul Sluysken's weduwe eigenares van dit graf. Op de zerk staat ook de naam E. R. Engelenburg. In 1801 werd Albertus Huysman eigenaar.

Eene zerk, no. 831, met klein schildje, linksgeschuind van vier stukken. Hierop staat de naam Gerhard Heyderijck en het jaartal 1690. Vroeger stond het graf ten name van burgemeester Tengnagel; van 1776 tot 1825 van Dirk Wiggers of Wicherts.

Eene zerk, no. 574, met een klein gedeeld schild: rechts

Johannes Alexander Wijnandus Pagenstecher, neef van den voorgaanden, was van 28 Oct. 1757—11 Juni 1794 hoogleeraar in de rechten en overleed 26 Aug. 1796. Zijn zoon, Theodorus Joannes Alexander, studeerde 1768 te Harderwijk en promoveerde met de kap tot Juris Dr. den 17 Mei 1776. In 1783 was hij advocaat voor den Hove van Holland. Een jongere zoon, Joa. Abr. Wilhelm, die den 17 Juli 1778 tot Dr. in de rechten promoveerde, bekleedde een rechterlijk ambt.

1) Het Feithenhof te Harderwijk is eene stichting van vrouwe Maria Catharina Feith, douairière van Gerrit Witten, den 5 Sept. 1740 te Elburg overleden. Het bestaat uit zes woningen voor weduwen, die tevens een kar turf ontvangen. (Mr. Staats Evers, Gelderland's voorm. steden.)

een aanz. ossenkop, links een T vormige figuur. Verder de letters P. V. R. en de naam J. W. V. O. Fisscher.

Jan Weyer van Overmeer Fischer was burgemeester van Harderwijk en overleed 28 Febr. 1814 in den ouderdom van 48 jaar. Een zijner zonen, Louis Charles, was van 1827—1838 en in 1842 organist der Groote Kerk te Harderwijk en een andere zoon, Johan Frederik, vervulde omstreeks laatstgenoemden tijd te Amsterdam eene zeer aanzienlijke betrekking.

Oorspronkelijk stond dit graf op naam v. Reyer Gerritss. en vervolgens op dien van Jan v. Rosendael en de wed. Michiel Lonquepijn. In 1784 en 1787 werden hier ingezet een kind v. Costerus en het lijk v. d. officier Wesseling. De burgemeester Fischer werd 24 Febr. 1807 eigenaar.

Eene zerk, no. 843, met den naam van J. Lavinius in kleine letters op de wijze als de hiervoor beschreven naam van Bronc, in welks nabijheid zij ligt.

Johannes Lavinius was eerst conrector. Hij volgde in 1627 Jodocus Hoëingius 1) als rector van het gymnasium op en overleed in November 1640.

Eene zerk met het grafschrift: „August Adr. von Hoff, geb. Tubingen 26 Oct. 1814 gest. 9 Maart 1815. Henriette I. L. F. von Hoff, geb. Stieler geb. Gotha 22 Mai 1782 gestorben 11 April 1824."

In de naamlijst van inteekenaren op het werk „Gedenkwaardigheden enz.," wordt von Hoff genoemd als kapitein in algemeen depôt te Harderwijk.

Twee zerken alleen genommerd 228 en 829[1]. Deze graven, die volgens het grafregister beide op naam stonden van Gerrit Meynten Holewerf, behoorden later aan de burgemeesters Willem en Aalt van Holten en de kinderen van I. B. Feyth.

Eene zerk, alleen met het no. 817[1]. Dit graf behoorde eerst aan burgem. Coenraedt van Dedem, in 1780 aan O. D. Wakker en in 1828 aan Cornelia Antonia Wakker, weduwe de Rooy.

Eene zerk, waarop niets anders dan het no. 853[1]. Deze dekt een graf van Pauwels Sluysken Scholtus weduwe, en stond in 1825 op naam van Simon Ravensbergen's erfgenamen.

---

1) Na de hervorming der Latijnsche school tot Gymnasium Nassovicum in 1603 was Jodocus Hoëingius, geboren te Unna in „den Lande van der Mark," de eerste rector dezer school, welk ambt hij van 1603—1637 vervulde. Zijn graf, no. 798, 799[1] of 799[2], is waarschijnlijk onder de vaste banken op het koor.

Eene zerk, no. 830, waaronder een graf, dat in het register op naam staat van juffer Mulardts.

Clara van Kuylenburgh gaf ten behoeve der armen een erf en goed gelegen in Hulshorst, waarover de magistraat twee provisoren aanstelde. Deze instelling werd Joffer Mulartsdeylinge genoemd, waaruit in den winter gedurende achttien weken eenige armen brood en boter ontvangen.

Den 4 Februari 1757 werd de administratie aan het Weeshuis overgedragen, welke evenwel afzonderlijk wordt gehouden tot voorschreven doel. In 1560 treffen wij Gerrit Mulert onder de gildebroeders van het st. Jorisgilde aan.

Eene zerk, no. 472, met gedeeld schild : rechts een schuinslinks liggende visch, in den rechterbovenhoek vergezeld van een ster; links drie rozen. Helmt. : de visch rechtop staande tusschen een toegewende vlucht. Het randschrift, voor zoover leesbaar, luidt: . . . . Anno sterf Gerrit Toeniszen." Laatstelijk was F. H. v. Meurs eigenaar van het graf.

Eene zerk, no. 364, waaronder een graf van Catharina van Arler. 1) Later ging het over aan burgem. Nicolaas Willem de Meester en in Dec. 1823 of 1828 aan mevr. A. D. van Daverveldt, weduwe van Willem de Meester.

Eene zerk, no. 619, op het graf van Dirck Willemsz. Schoenmaker.

Eene zerk, no. 673. Deze wijst volgens het register het graf aan van Gerrit Aerdtsz Jochemsz.

Eene zerk, no. 512, met wapen? op een graf, dat 16 Januari 1645 voor Jan Albert Holl van Jacob Dirricksz Cuyper werd aangekocht. Het ging later over aan Jan Henricksen van Heerde.

Verder vinden wij een zerk, no. 845, met onleesbaar opschrift, op een graf, dat eens ten naam stond van Otto Schrassert Otss, later op dien van burgemeester R. v. d. Clooster en H. Schrassert. Het ging 30 Dec. 1811 over op naam van Mevr. de wed. Forsten geb. Nijhoff.

Eene zerk, no. 626, behoorende tot een graf van Reyer Aerdtsz, dat later aan den predikant Johannes van Bommel behoorde en 20 Sept. 1803 door L. G. v. Bommel werd overgedragen aan Maria Oderkerk.

---

1) Zie over dit geslacht Nav. XXIX pag. 41. Men vindt aldaar vermeld, dat Catharina v. A. 25 Juni 1637 aanteekende met jonker Georgius v. Middachten uit welk huwelijk 8 kinderen te Harderwijk werden geboren.

Eene zerk, no. 816², waarop de letters D. H. S. en daaronder P. E. B. Dit graf stond ten name van de erfgenamen van professor Meyer, vervolgens op naam van juffer Helena Meyer, toen op dien van professor Struchtmeyer en eindelijk op dien van professor Schacht. No. 816¹ stond ten name van jonkvrouwe Bartha van Middachten, later op dien van Judith v. Middachten.

Eene groote zerk, no. 15, zonder opschrift.

Een steen, no. 560, vermeldende den naam Annen Klaes. Volgens het register behoorde dit graf aan Claas Timansz weduwe. Te voren stond het op naam van Dirrick Andriessz Vriese. In 1809 was Evert van Uchgelen eigenaar.

Een steen met den naam Evert Kreenen.

Eene zerk, no. 740, in de bovenhoeken de letters O. V. en in de benedenhoeken . . . . H., welk graf behoorde aan burgemeester Jan van der Hell. Het ging later over op jkr. Peter van Delens erfgenamen en in 1797 op die van Dom^s. Tilanus.

Eene zerk, no. 331 en een merk, het graf aanwijzende van Albert Voet, later van den raadsheer Henrick van Essen en diens huisvrouw, verviel aan de kerk, later aan Swaantje Hermsen, toen nogmaals aan de kerk en eindelijk aan Coopman Dirk Pennink.

Eene zerk, genommerd 337, met wapen, gedeeld, rechts: boomstam; links: onkenbaar. Het randschrift is niet te ontcijferen. Op de zerk bevindt zich een merk, waarvan ter weerszijden de letters G. K. Volgens het register was van dit graf eigenaar Gerrit Henricksz Keyser. Het ging later over op Steventjen van Manen, weduwe, daarna op den secretaris van Holthe en vervolgens op den burgemeester N. van Holthe. In 1825 was N. v. Holten eigenaar.

Ten slotte eene zerk, waarop, in haut relief, een wapen, namelijk in groen drie zilveren leliën. Half aanz. gekr. helm. Helmteeken: een paar geharnaste armen, eene lelie opheffende. Schildhouders: 2 omziende leeuwen. Dit is het graf der familie Van Westervelt.

Wijlen de heer Backer Leuven, destijds eerste luitenant bij het koloniaal werfdepôt schreef in 1876 in de Navorscher XXVI een zeer belangrijk artikel over de grafzerken te Harderwijk. De lezingen, hier medegedeeld, wijken hier en daar nog al belangrijk af van die, welke door ZEd.Gestr. zijn genomen en die mij toen nog onbekend waren.

In mijne lezing heb ik evenwel, na herlezing de[illegible]n,

geen verandering mogen brengen. Blijkbaar wijdde de heer Backer Leuven de meeste zorg aan de wapens der hier rustende geslachten. Zeer belangrijk zijn de door hem medegedeelde aanteekeningen enkele der hierboven genoemde.

Die over het geslacht van Westervelt mogen hier volgen, al mag ik den schrijver niet toegeven, dat dit geslacht is uitgestorven. Een nakomeling daarvan, in Amerika woonachtig, die in 1888 een reis door Europa deed en toen ook Harderwijk bezocht, ontmoette ik toevallig in de kerk. Het viel mij niet moeielijk hem, na het toonen van zijn zegelring, het graf zijner voorouders, waarop hetzelfde wapen staat, aan te wijzen.

Genoemde schrijver dan zegt: „Willem Jan van Westervelt, alhier begraven 7 Oct. 1776, was burgemeester van Harderwijk. Hij trouwde te Hierden 10 Aug. 1744 Aleyda Johanna van Westervelt, gedoopt te Harderwijk 4 Oct. 1713, begraven aldaar 2 Febr. 1802 en dochter van Anthony, te Nunspeet gehuwd Nov. 1706 met Mechteld Nuck. Zij wonnen negen kinderen, waarvan zes ongehuwd stierven. Het 4e kind Mechtelt, gedoopt te Harderwijk 11 Mei 1749, stierf aldaar 18 Oct. 1813, trouwde 1770 Johan Cornelis François de Vries, maire van Harderwijk, waaruit kinderen.

Het 5e Antoni Peter v. W. tot Leuvenum, gedoopt te Harderwijk 16 Aug. 1750 huwt te Deventer 1783 Anna Megtelt Jordens. Hunne drie kinderen sterven jong, zij, even als hunne ouders, zijn alhier begraven.

Het 9e Heribert, gedoopt te Harderwijk, 27 Febr. 1756, huwt te Zutphen 1781 Nalida Geertruid Margareta Op ten Noort.

Ook werd alhier begraven burgemeester Heribert van Westervelt den 25 Oct. 1792, welke den 1 Aug. 1733 met Aleyda Schortes te Hierden gehuwd was, waaruit zeven kinderen bekend zijn, die allen ongehuwd overleden.

Omtrent dezen Heribert kan worden bijgevoegd, dat hij een zoon was van Anthony en in 1732 op eene eervolle wijze te Harderwijk tot doctor in de rechten promoveerde. Hij was letterkundige en van 1747 tot aan zijn dood curator der Akademie. Vele jaren was hij burgemeester; hij werd als zoodanig „een ware burgervader" genoemd, was tijdens zijn leven algemeen geacht en werd na zijn dood steeds met eerbied genoemd."

Eindelijk komen wij bij de zerk, waarvan de oorspronkelijke plaats in den kooromgang door een steen met den naam B. S. Cremer is aangegeven en die bij de vernieuwing van

daar naar het koor is verhuisd. Het opschrift luidt: B. S. Cremer S. Theol. Prof. obiit D 14 Sept. 1750. Revelavit Christum ex Tabernaculi mysteriis en is bij die verhuizing daarop waarschijnlijk aangebracht.

Bernard Sebastiaan Cremer, een zoon van Mr. Bernardus Cremer, geheimschrijver van Zutphen, werd 23 April 1683 aldaar geboren. Na te Franeker, Utrecht en Dordrecht gestudeerd te hebben was hij later predikant te Stavenisse en te Asperen. Den 11 Oct. 1717 werd hij tot hoogleeraar in de godgeleerdheid te Harderwijk benoemd. Op zeer verdienstelijke wijze was hij gedurende 32 jaren werkzaam; hij ontving in dien tijd den titel van hoogleeraar der profetische godgeleerdheid en later dien van professor der gewijde oudheden. Hij was beroemd door zijn grondige kennis der Joodsche en Oostersche oudheidkunde. Om het vreemde zijner theologische gevoelens werd hij zeer verschillend beoordeeld. Hij bereikte den leeftijd van 67 jaren, was gehuwd met Helena Cools en had kinderen o. a. Maria Lucretia, ged. 21 Aug. 1718; Gerharda Catharina ged. 12 Jan. 1720; Maria Aleyda ged. 28 Maart 1721; Joost Bernard ged. 9 Jan. 1724 en Petronella Lucretia ged. 25 Aug. 1726.

Begeven wij ons thans naar het oude kerkgedeelte, dat vóór 1415 reeds bestond en volgen wij daartoe den weg, waarlangs de predikant zich naar den kansel begeeft.

Aanstonds wordt onze aandacht getrokken door de schoonste grafzerk, die in de kerk te vinden is. Deze genummerd, 316, bevat de nog in zeer goeden staat zijnde wapens der hier rustende geslachten. Op eene in renaissance stijlgebeeldhouwde cartouche leest men nog met eenige inspanning de volgende opschriften. Op de linkerhelft: „Anno 1583 den 12 Martij stilo veteri stierf die edele erentricke Joffer Anne van Brienen, weduwe van . . . . . Steinhaus . . . . . . hier begraven." Op de rechterhelft: „Anno 1556 den 16 Novembris stilo veteri sterf die edele erentricke Joffer Wendhe van Brienen . . . . .

Op de boven deze grafschriften aanwezige ruitvormige schilden, die beide gedeeld zijn, is in de linkerhelft het wapen der van Brienens. Het eerste schild heeft in de rechterhelft een keper vergezeld van een ring. Het helmteeken is een drakenkop. In de rechterhelft van het tweede schild is een ossekop. Het helmteeken een ossekop. De helmen zijn aanziende.

Het begrafenisboek alsmede het register vermelden als eige-

naren van dit graf de erfgenamen van Jacob van Brienen van de Latmer. Den 17 Januari 1735 werd door de erfgenamen van jkr. Frans Lanscroon dit graf met no. 315 overgedragen aan den secretaris Johan Schrassert.

Met wie deze joffers gehuwd zijn geweest, mocht ik niet geheel uitvorschen. Wel vond ik, dat Jacob van Brienen, de zoon van Hendrik en Andrea van Harderwijck en de kleinzoon van Hendrik en Margriet Wolfs, in 1571 huwde met Elisabeth van der Capellen en van 1606 tot 1619 burgemeester van Harderwijk was.

Van zijne dochters huwde Wendelina met Adriaan van Landscroon en Johanna in 1613 met Joost van Stepraed tot Doddendael, terwijl Anna ongehuwd stierf. Zijn zoon Hendrik van Brienen tot Lathmer, kapitein ter zee, overleed in 1625.

Van het geslacht van Brienen vervulden vele leden in Harderwijk aanzienlijke betrekkingen.

Henrick van Brienen was in 1441 burgemeester.

Henrick van Brienen was in 1453 gildebroeder van het st. Jorisgilde.

Johan van Brienen tot Biesel was in 1480 burgemeester.

Johan van Brienen tot de Biesel, kleinzoon van den voorgaanden, werd in 1557 te Harderwijk begraven.

Hendrik van Brienen was in 1563 burgemeester.

Jacob werdt reeds hierboven genoemd.

Henrick van Brienen was een der hoofdlieden, die Harderwijk tot het beleg van Ostende uitzond.

Arent van Brienen van Hell was ook een dezer hoofdlieden en sneuvelde bij dat beleg, terwijl Johan van Brienen muntmeester was van het vorstendom.

Wij vinden verder in den zuidelijken beuk van dit kerkgedeelte:

Eene zerk met het opschrift: „Hier leit in den Heere ontslapenen ligchaem . . . . . de Ed. Antonis van Wenckum met die Ed. Joffrou Geertruydt van Spuelde zijn Edl. huysvrouw" (Zie over dit geslacht Navorscher XXIX p. 213 en Schrassert Hard. Ant. D. I, 2e dr. p. 57, 88 en 89).

Eene zerk met den naam F. G. Wijnstok.

Eene zerk waarop de naam Peter Henpk... en het jaartal 1587.

Eene zerk met schild, waarop een vogel en de letters L. H. S.

Eene zerk met de letters G. V. D. en het grafnummer 214, dat voorheen op naam stond van Steven Henricksz., later

op dien van Steventje van Manen, wed. Keyser en nog later op dien der erfgenamen van Roelof van Maenen.

Eindelijk eene zerk met de letters A. L. W.

In het middenschip van dit kerkgedeelte zijn gelegen:

Eene eenvoudige zerk, no. 247, met kleine schilden in de hoeken en met het opschrift: „Hier is te ruste geleit 't lichaem van Jacob Rolofsen 1) ghestorven den 19 Mey 1603". Op deze zerk staat ook de naam J. Moyen.

Het graf stond, volgens het Begrafenisboek, eerst ten name van „Seger Wolffs dochter gehouwelickt ad Joachim Blanche, richter, nu Gissela Altius, wed. wijlen Jan Bleecker," later, sedert 21 Juni 1803, op naam van de erfgenamen van Jan Moyen.

Eene zerk met wapen, gedeeld, links drie zwijnskoppen en het opschrift: „Anno 1601 den 22 April starf Hendrickien Nibbers, huisvrouw van Arent van de Wal. Mit Got moet de siele rusten". Den 11 Dec. 1598 ondertrouwden Aerdt Hendricksz van de Walle en Henderickgen Nieberts uit Nijmegen.

Eene zerk, no. 246², met den naam J. Poelman. Dit graf stond voorheen op naam van Henrick Aeltsz, vervolgens op dien van Steventje van Manen, wed. Keysers, even als No. 246¹, terwijl het in 1825 aan de erfgenamen van Roelof van Manen behoorde 2).

Eene zerk, no. 249, met den naam J. Moyen. Dit graf stond volgens het register, te voren ten name van Jan Harbertss Grol, Arndt Pilgrums en Willem Verbruggen; no. 249² op naam van Anna Vegnerius, wed. J. Lindeman, die hiervan den 19 Maart 1802 eigenaresse werd. Den 9 Maart 1737 trouwde te Putten Jan Moyen met Maria van Geyn. Johan Moyen was in 1789 overkerkmeester en komt ook op de lijst der magistraatspersonen voor. In de laatste helft der 18de eeuw woonde alhier een uitgever van belangrijke geschriften, die dezen naam voerde.

Eene zerk, ongenummerd, met het opschrift: „Anno 1600 den 23 May is gestorven Gerrygen, wedu van saelege Gerrit Broenesz."

Eene zerk, no. 271, met den naam R. van Werven. Dit graf stond eerst op naam van Geurdt Boll, vervolgens op dien van Jacobus van Westevelt, den roeijdr. Rudger van Werven en Theodorus Barents, blijkens bewijs van afstand van Jacobus Polman en E. van Werven afgegeven in 1820 en 1824. Door

---

1) Zie over dit geslacht Nav. XXVI pag. 506.

2) Henrick Aeltsen behoorde in 1440 tot de gemeensluiden.

ruiling met Jan Vermeer verkeeg Barents in 1824 het graf No. 246 in de plaats.

Eene zerk, no. 284, met den naam Hs. Verhoeff. Deze was in 1797 gemeentebouwmeester. Het grafnommer wijst aan, dat van dit graf achtereenvolgens eigenaren waren: Harbert Jansz. Grol, de kinderen van Adriaan van Holthe en in 1799 Harmanus Verhoeff.

Eene zerk, no. 490, met den naam Westendorp. Volgens het register was hiervan oorspronkelijk eigenaar burgemeester. Henrick van Meurs. Later ging het over op Marten Vermeer en in 1818 op Westendorp. Hendrik van Meurs was in 1605 burgemeester 1). In 1603 was deze gildemeester van het st. Jorisgilde.

Eene zerk, no. 416^2, met den naam Smit, waaronder H. L.

Het Begrafenisboek noemt als eersten eigenaar van Oldenbarnevelt op Olden Aller, vervolgens Cornelis Nuck, Henrick Lubbessen Smit, en Reyner Spijck als eigenaren.

Eene kleine, goed bewaarde, grijsgele zerk. Aan het hoofd daarvan staat in rechte lijn de naam Otto Schrassert en daaronder het geslachtswapen 2).

Eene zerk met den naam: Asselt.

Eene vierkante zerk met wapen, gedeeld: a. twee of drie palen, b. drie? turksche sabels, de punten naar beneden boven elkaar en schuinsrechts geplaatst. In een kwartierhoek, gevierendeeld: Holland en Henegouwen. Helmteeken: waarschijnlijk twee flambouwen. Aan de eene zijde van het wapen staat nog: H. V. D. H. en aan de andere zijde M. D. R.

Eene zerk met de letters S. S. B. H., waaronder M. G.

Eene met de initialen I. G.

Eene zerk met wapen (?) en het opschrift: „Hier is begraven Jenneke . . . . Boldewij . . . ." (Bij herstellingen schijnt men hier op de zerken een kalkbaan te hebben aangelegd, waardoor het wapen en gedeeltelijk ook het opschrift niet te ontcijferen zijn.)

Eene zerk no. 254, waarop het opschrift: . . . . „in den Heer gerus" en . . . . . „24 December An. 1613." Hierop staan ook de letters P. G. L. Volgens het register be-

1) Zie Navorscher XXIX pag. 42.

2) Op verzoek van den schrijver zal deze zerk een waardiger plaats bekomen, waardoor zij minder aan beschadiging is blootgesteld, waartoe zij tijdelijk onder het orgel is opgeborgen.

hoorde dit graf aan Dirrick Everdtsz. Boldewijns, tot 1776 aan Philippus Rouw en later aan Peter Geertsen.

Eene zerk met het opschrift: „Anno 1615 sterf Aert Reyersen."

Eene met het no. 256 en den naam V. Veluwen. Voorheen behoorde dit graf aan Dirrick Harbertsz. Willemsz 1).

In den noordelijken beuk van dit oude kerkgedeelte treffen wij aan:

Eene zerk met den naam A. Cnelensen.

Eene zerk, no. 397, met den naam L. Stael. Volgens het register behoorde dit graf eenmaal aan Jan Henricksz. van Apeldorens soon. In 1796 was eigenaar Mr. Andreae Stolte.

Eene zerk, waarop een wapen met gequartilleerd veld, *a*. een boomtak met takje en bladeren, *b*. twee gekruiste gaffels of vorken, *c*. een roos of ster van acht bladeren, *d*. een merkteeken. Het randschrift, voor zoover leesbaar, luidt: „Margerita Torck. Arent. Noyen Sijn huisfrou gestorven op Sint . . . ."

Lubbert Torck, die in 1516 met 1500 man Dokkum voor keizer Karel V veroverde, was in 1528 keizerlijk bevelhebber van Harderwijk. Hij was gehuwd met Heilwig van Hemert en overleed in 1548. Het begrafenisboek noemt achtereenvolgens als eigenaren van dit graf, dat het no. 111 draagt, Henrick Noyen Ardesch, Jan Noyen Ardesch, Gerrit Noyen — welke beide laatsten hiervan 16 Januari 1640 eigenaren werden — Pieter Gerner en Jan Moyen, boekdrukker.

Onzen tocht achterom het orgel hebben wij volbracht. Wij zijn thans gekomen in het noorderpand van het dwarsschip. Achter de tegenwoordige bank van H.H. kerkvoogden vinden wij hier:

Eene zerk, no. 832, met den naam Hendrik Boonen. Te voren stond dit graf op naam van Dirkien Jans Bonen, later ten name van burgemeester Henr. Boonen en sedert 1 Febr. 1826, op verzoek van A. van Oordt, op dien der erven Boonen. In 1732 was Hendrik Boonen burgemeester. Zijn geslachtswapen treft men aan op het gemeentehuis boven den schoorsteenmantel der raadzaal. Mr. Dirk Boonen was in 1793 curator der hoogeschool, in 1795 magistraatspersoon en overleed 5 Maart 1802.

---

1) Onder de gemeensluiden in 1440 trof ik aan schip. Roelof Willemsen en Hendrik Willemsen.

Eene zerk met gequartilleerd schild, 1 en 4 drie zwemmende visschen boven elkander; 2 en 3 klokken. Het grafschrift luidt: „De E. Anna Sweers huysvrouw van Philips van den Hede is gerust den 28 Augustus out 73 jaer Anno 1626." Op deze zerk komen ook voor de letters D. C. en S. S. alsmede de nos. 158 en 187. Het laatste no. stond in het begrafenisboek ten name van Dr. Johannes Isacius Pontanus, ging vervolgens over op Dirk Cornelissen Dwars, Simon Jansen Schipper en eindelijk op Dirck Besten. Dr. J. I. Pontanus den 21 Januari 1571 op een reis van zijne ouders naar Denemarken in de Deensche wateren nabij Elseneur geboren — waardoor hij den toenaam Pontanus ontving — was van 1604—1639 hoogleeraar in onderscheidene faculteiten aan de hoogeschool te Harderwijk. Hij huwde den 19 Mei 1606 met Anneken van den Heden en werd 5 Oct. 1639 in de kerk begraven. Waarschijnlijk is dus bovengenoemde Philips van den Hede zijn zwager of schoonvader.

Eene zerk, no. 824, met den naam Suyck, van welk graf vroeger Willem van Vorstenburgs erfgenamen als eigenaren stonden aangeschreven. Het ging later over op Henrick Suyck.

Verder treffen wij nog aan:

Een steen met den naam O. van Huysen; een met de letters L. O. L.; een met de letters H. G. I. D.; een met de letters C. L. en het nummer 719 — welk graf laatstelijk aan professor 's Graeuwen toebehoorde — en een met de letters W. H.

Zetten wij de bezichtiging der graftegels in de kapellen van den noordelijken kooromgang voort, dan vinden wij achtereenvolgens:

Een met den naam Z. Zegers.

Een met den naam B. Smink Bzn. en het grafnommer 701.

Een met den naam Gerrit Feith en het no. 680. Het register vermeldt dezen als eigenaar. Het begrafenisboek noemt als latere eigenaren Arent Hendrik Feyt en Haremtje Feyt. Zie over dit geslacht Navorscher XXIX p. 112. Gerrit was een zoon van Egbert Feith en Annetje Keisers. Hij huwde Arentje Wolffs, dochter van Aerts Wolffs, uit welk huwelijk vier zonen sproten.

Een met den naam A. H. Drost en het no. 682. Eertijds, in 1643, stond dit graf ten name van Abraham Noyen.

Een met den naam R. Miggelsen, het jaartal 1746 en de letters E. S.

Een met den naam I. Ossenberg, het no. 669 en de letters D. I. K. Het nommer wijst aan, dat dit graf behoorde aan

Brandt Gosensz. weduwe, vervolgens aan Isac Ossenberg en in 1826 aan Anna, Grada en Elisabeth Ossenberg.

Een met den naam Jan Nuck.

Een met den naam G. Timmer, het jaartal 1762 en het no. 713. Voorheen was dit graf het eigendom van Roelof Dirricksz. en Jannetjen Henricksz. van Apeldoorn, die het in 1643 aan . . . . . Dircksz overgaven. Later behoorde het aan schipper Gerrit Timmer en laatstelijk aan Jan Louw volgens handschrift van D. J. Karssens dd. 19 Sept. 1816.

Een met den naam H. van Weenum en het no. 730^2. Deze steen dekt een graf eerst op naam van burgemeester van der Hell, vervolgens op dien van jkr. Peter van Delen's erfgenamen en sedert 1793 op dien van Hendrik van Weenum.

Een met den naam Jan Wouterse.

Verder ontmoeten wij onderscheidene graftegels zonder namen.

Een met een merk, de letters S. W. en het no. 696, dat het graf aanwijst van Aart Wijnberg.

Een met een merk, de letters A. P. en het no. 747. Den 13 Nov. 1780 werd in dit graf een kind van professor Nieuhoff begraven en den 10 Februari 1801 de vrouw van Johannes Huygens. Laatstgenoemde was sedert dit tijdstip eigenares van dit graf. Oorspronkelijk stond het graf op naam van Willem Teunissz. Velick en daarna op dien van Aert Petersen snijder.

Een met een merk, de letters C. C. en het no. 689. Van dit graf werd in 1643 Glaes Casijnss. eigenaar.

Een met de letters H. K.

Een met de letters W. G.

Een met een merk, de letters C. I. B. en het no. 744^1. Jacob Dump was van dit graf in 1781 eigenaar. Aaltje en Geertje Dump verkochten dit 1 Oct. 1821 aan Anthonij Mondt, eerste luitenant bij het depot „Compagnie Artillery van het Bataillon voor de Colonien No. 33".

Een met het nommer 722, die een graf dekt, dat oorspronkelijk op naam van Willem Adriaenss. stond en later overging op Cornelis van Veen.

Een met het no. 712 en de letters G. H. In 1643 was Gerritjen Ruytenbeecks eigenares van dit graf, vervolgens Roeloff . . . . . ssen van Bijssel en eindelijk Claes Janssen schipper.

Een met het no. 729^1. Van dit graf was Jan Bosch v

oorspronkelijk eigenares en later de erfgenamen van Cornelis Nuck.

Een met het no. 729[2]. Van dit graf waren de hiervoor genoemden eveneens eigenaren.

Een met de letters H. E. S.

Een met een merk en de letters B. B.

In de kapellen van het oostelijk gedeelte van den koorgang liggen:

Een graftegel met den naam H. R. V. V. Hoven.

Een graftegel met den naam I. S. D. Meester en het no. 677[2], welk graf eertijds stond op naam van de wed. Jacob Stevesen de Meester en den 20 Maart 1826 overging op Willem van der Velde.

Vervolgens treft men aan:

Een graftegel met den naam Poelman.

Een graftegel met den naam A. N. Simonsen en het no. 64.

Een graftegel met het nommer 667. Aan Joannes Kirchardt behoorde het graf 667[1], dat later overging aan Grietien Stevens, weduwe Duyven en eindelijk aan D. A. Engelen. No. 667[2] behoorde oorspronkelijk Brandt Gosenss. weduwe en verviel later weder aan de kerk, omdat de eigenares niet voor het hooggeld te vinden was.

Een graftegel met de letters M. E.

Een graftegel met den naam Jan Nuck en het no. 139[2]. Dit graf behoorde oorspronkelijk aan Cornelis Albertss. Eepen, vervolgens aan Magdalena van Houten, later aan Gerrit Schuurman en in 1794 aan Dirk Knaap.

Een graftegel met de letters A. H. N.

Een graftegel met het nommer 608. Aanvankelijk stond dit graf op naam van Jacobjen Gerritss., weduwe van zal. Jan Kuster, in 1776 op dien van Willem Jager en in 1828 op dien van Johannes Jakobus van Loenen.

Een graftegel met het nummer 604. Den 13 Sept 1800 werd van dit graf eigenares Mevr. de wed. wijlen burgmr. J. Serdt.

Een graftegel met de letters K. I. P. en I. S.

Een graftegel met den naam Otto Jochgems.

Een graftegel met het no. 582, welk graf laatstelijk behoorde aan professor R. Forsten. Te voren behoorde het aan burgemeester Henr. Boonen, nog vroeger aan Aeltjen Gerritss. van Coot.

Een graftegel met het nommer 583, die een graf dekte, dat oorspronkelijk op naam stond van Jan Wolfs weduwe en later op dien van Jan Brouwer 1).

In de kapellen van het zuidelijk gedeelte van den koorom-gang vinden wij:

Een tegel met den naam M. Oderkerk.

Een tegel met den naam Evert Krenen.

Een tegel met den naam H. W. Bade en het no. 270.

Aan Mr. Thonis Hend . . . . behoorde oorspronkelijk dit graf. Het ging later van Herman Pouwelss. over op Herman ten Holthe, later op odonis van Houten, Magdalena van Houthen en Gerret Schuurman.

Een tegel met den naam D. Karsen.

Een graftegel met het no. 440 en in het midden een ovaal schild: 1. doorsneden: *a.* ? *b.* twee raderen naast elkander; 2. ? Hierboven staat: J. B. v. Aken en onder het schild F. van Amstel. Slaan wij het begrafenisboek op, dan vinden wij als eerste eigenaar Ubavius Gossens, vervolgens Willem Greve en eindelijk Andries Snell. Nos 441 en 442 stonden ten name van Gerrit v. Amstels erfgenamen.

Een graftegel met den naam Willem Zegers, het jaartal 1807 en het grafnommer 590. Achtereenvolgens waren van dit graf eigenaren: Henrick Jacobss. Cuyper, Willem Geel, commissaris, Herman Das weduwe, de kinderen van Gerret van Ermel, Eybert Gerretsen, Jan Troost en de weduwe Willem Zegers.

Een graftegel met den naam Jan Miggelsen en het jaartal 1754.

Een graftegel met den naam Jan Gerritsen, schipper en het jaartal 1659.

Een graftegel met den naam G. J. Bruyn en het no. 646. Van dit graf waren achtereenvolgens eigenaren: Peter Reyerss., Henrick Wiilemss., Arent Penninck en in 1800, de predikant Gerhard Johan Bruyn.

Een graftegel met den naam As. van Nijendaal en het no. 637. Oorspronkelijk stond dit graf op naam van Jan Everdtss, vervolgens ten name van Cornelis Gossenss, later op dien van

---

1) Volgens geschreven aanteekeningen bij Schrassert, — waarschijnlijk door Mr. G. A. de Meester bijgevoegd — is te Harderwijk „het zouten en inleggen van „hottebekken", een soort van visch, die niet lang boven water blijft en in Mei gevangen wordt, waarmede een redelijke negotie werd gedaan onder den naam van „ansjovis", in 1690 of 1691 uitgevonden door Jan [illegible]r.

Gesen Harmsen Visscher en eindelijk op dien van Albertus van Nijendaal.

Een graftegel met den naam D. Giestdorp.

Een graftegel met den naam Looge Stevens en het no. 123. Dit graf behoorde eerst aan Eybertjen Theuws. en vervolgens aan Logen Stevens.

Een graftegel met den naam Jan Aertsen Moordebier en het grafnommer 64. Aan Jannetjen Maes behoorde dit graf oorspronkelijk toe, die dit in 1636 overdroeg aan . . . .?; vervolgens werd Wilhelm Daemen eigenaar.

Een graftegel met den naam Jacop van Duyven.

Een graftegel met den naam Derk Schut, het jaartal 1686 en het no. 593, waarvan vroeger Coot Cassijnss. en in 1819 Ds. W. Scholten eigenaar was.

Dan volgt een graftegel waarop een schild, beladen met een roos, van onder vergezeld door een liggenden zandlooper. Boven dit schild staat: Aerent Roelefsen Forstelman. De tegel heeft het no. 571 en dekt een graf, dat oudtijds ten name stond van Aerdt Roelofs, en later van Reyer Lubbertsen. In 1817 waren de eigenaren niet te vinden.

Vervolgens treffen wij hier aan een graftegel met de letters E. E. S., het jaartal 1664 en daar beneden de letters F. S.

Een graftegel met de letters R. A. en het no. 620. Van dit graf was Dries Vriess. van Nunspeet de oorspronkelijke eigenaar, vervolgens Jan Rijcksen Kerreman en in 1788 Gerritjen en Geertruy Cirkel.

Een graftegel met de letters M. P. en het no. 337. Dit graf eerst op naam staande van Gerrit Henrickss. Keyser ging later over aan Steventjen van Manen weduwe, vervolgens aan den secretaris van Holte en eindelijk aan burgem. N. v. Holthe.

Een graftegel met de letters M. I. K. en daar beneden A. I. W.

Een graftegel met de letters I. K. en het no. 643, die oorspronkelijk het graf dekte, dat aan Immitjen Wilmers toebehoorde en later overging aan Gerrit Ittersum, Hendrik Verhaagen en in 1777 aan Jan Karssen.

Een graftegel met het no. 626. Oorspronkelijk was Jan Dirrickss. eigenaar van dit graf. Vervolgens stond het op naam van Reijer Aerdtss., den predikant Johannes van Bommel en eindelijk, volgens handschrift van verkoop van L. G. v. Bommel dd. 20 Sept. 1803, op dien van Maria Oderkerk.

Een graftegel met no. 300. Het register zegt, dat van dit

graf Jacob den orgelist eigenaar was. In het begrafenisboek vinden wij als zoodanig Jacob Lenninck, organist. In 1776 stond het ten name van Jan Hendrik van Gaalen, in 1781 op dien van Berend Hendrik van Gaalen en in 1829 op naam van Beerent Goosen.

Een graftegel met den naam Willem Jaspersen en het no. 565. Eerst stond het ten name van Claes Thimanss weduwe,

Een graftegel met de letters E. P.

Een graftegel met den naam Jan Janzen? en het no. 632. Berendt Henrickss., Jacob Gerritss., Jan Janssen Alffen, Aert Rikersen Rampen en Jan van Beekhuisen, als erfgenaam van den voorgaande, waren van dit graf achtereenvolgens de eigenaren.

Een graftegel met een merk, waarboven de letters P. R. en onder het merk de letters P. S.

Een graftegel met de letters F. S. W.

Een graftegel met het nommer 340. Dit graf stond oorspronkelijk — en bleef dit ook in later tijd — op den naam van jkr. Lucas van Essen.

Een graftegel met het nommer 360. Achtereenvolgens waren van dit graf de eigenaren : Reyner van Coot, scholtus, Peter Proper, Jan Dircksen Wijtap, Hendrik Rijcsen en Jacob Rijcsen.

Een graftegel met de nos. 411[1] en 412[2], No. 411 behoorde aan colonel van Brienen, ging later over aan burgemr. Willem v. Westervelt en in 1797 aan J. Gelderman.

Een graftegel met de letters H. O. S. en het nommer 842. Dit grafnommer staat achtereenvolgens geboekt ten name van Johannes Lavinius Conrector, ... Schilts, den munter Holtzei en in 1777 van Jan George Holtzei.

Een graftegel met het no. 851. Dit graf bleef alleen op naam van Jacob Janss. van Warendorp staan.

Bezichtigen wij de grafzerken in het zuidelijk pand van het dwarsschip, dan vinden wij achter de banken de navolgende:

Eene zerk, no. 442, met den naam A. Bade. Oorspronkelijk waren Gerrit en Arndt van Amstel eigenaren en vervolgens hunne erfgenamen. Later ging het graf over aan Gerritje ter Beeck, vervolgens aan burgemeester Oosterbaan, in 1791 aan burgemeester Fr. Martinius en 10 Dec. 1803 aan Albert Bade.

Eene zerk, waarop een schildje zonder helm, vertoonende een zandlooper; het schild gedekt door een aanzienden uitkomenden engel. Hierboven de naam Gerrit Pietersen Koeck.

Eene zerk met den naam A. C. Tapper en het jaartal 1825.

Eene zerk met den naam G. Haxter en het no. 837. Oorspronkelijk was Geurt Haxter eigenaar van dit graf. Vervolgens ging dit over aan Peter van Westervelt en in 1828 aan Heribert van Westervelt.

Eene zerk, no. 717, met den naam Jan Petersen de Vries, welk graf eerst stond op den naam van Adrian Janss., in 1798 op dien van Jan IJsebrandtsen de Vries en in 1826 op dien van Jan de Vries.

Eene zerk met de namen Otto Jochgems en J. Hendriks.

Eene zerk met den naam Ploos en het no. 190. Dit graf stond ten name van Dirrick Harbertss. Willemss.

Eene zerk met den naam Jan Joosten en het no. 347, welk graf stond op den naam van Jan Joosten.

Eene zerk met schild, zijnde gedeeld: 1. een omgew. dubbele weerhaak; 2. doorsneden: a. drie? omgekeerde pitoorsklauwen; b. een ankerkruis. Half aanziende helm. Helmteeken: een toegewende vlucht. Onder het schild staat: Bette Jans, weduwe van Janaecht Peters, sterf 1602.

Eene zerk met het grafnommer 349 en de letters G. V. M. Het register wijst als eigenaar aan Gerrit Jochems van Mehns weduwe. De beroemde Harderwijker predikant Dr. Ellardus van Mehen, die aldaar van 1598—1639 werkzaam was, werd te Harderwijk geboren in 1570, trad 1 Maart 1601 aldaar in het huwelijk met Sara Fontana uit Dordrecht, dochter van Arnhem's eersten predikant en overleed Nov. 1639. Zijn ouders worden niet genoemd. (Zie over dit geslacht Navorscher XXIX pag. 116.) Ten name van Ellardus stonden de graven 485 en 812.

Vervolgens treffen we aan:

Eene zerk met de letters W. B. K.

Eene zerk met de letters D. A. D. en het no. 445, dat ten name heeft gestaan van Dirrick Harbertsz. Willemss., Decemor Apeldoorn en Johannes Jakobus van Loenen.

Eene zerk met de letters J. E. V. B. en het nommer 533, waarvan het register als eigenaren aangeeft hopman Henrick van Brienen's erfgenamen. Het boek vermeldt achtereenvolgens Joffer . . . . . , Rycket Apeldoorn, Aeltje Ryckerssen Apeldoorn, Andries Rykessen Apeldoorn en in 1790 Rikert Jan Apeldoorn.

Eene zerk met de letters J. W. en het nommer 448 voor-

heen ten name staande van Simon Luijten weduwe en later van Jan Woltersen.

Eene zerk met de letters G. I. en het nommer 532[2], vroeger op naam van Elbert Willemss., in 1825 op dien van Klaas Gosens Visser.

Eindelijk twee groote zeer oude zerken: de eene van rooden — in den aanhef van dit hoofdstuk reeds genoemd — de andere van blauwen steen. Op beide komen voor de letters H. V., vervolgens een merk (een barensteel?) op een schildje en eindelijk de naam E. L. De roode steen heeft het no. 449 en stond in het register op naam van Henrick van Nessen (Essen?) Lambertss, erfgenamen. Het blijkt verder, dat Johan Aelsen eigenaar werd. Vervolgens is het schrift onleesbaar. In 1792 waren de erfgenamen van Philip Ede eigenaren van dit graf. De blauwe zerk is genummerd 432 en behoorde, volgens het register, aan Aelt Janss., op wiens naam het bleef om eindelijk aan de kerk te vervallen.

Hier dient te worden opgemerkt, dat het merk, de barensteel?, op den rooden steen verheven en op een schild en op den blauwen steen ingegrift en zonder schild voorkomt.

Verder vinden wij nog een steen waarop ... nd Ham ... 02, en een steen met den naam Hoevelaak.

De overige zerken in het dwarsschip zijn onder de vaste banken en de stoelen gelegen.

Door verplaatsing van de stoelen nam ik binnen het afgeschoten kerkgedeelte de navolgende zerken op. De opening geschiedde van zuid naar noord met het aangezicht naar het oosten, telkens van rechts beginnende.

In de eerste twee rijen, aansluitende aan het koor, vinden wij:

Eene zerk met het no. 155 en het opschrift: „Anno 1604 den 23 May sterf Wilhem Huigen." Op deze zerk bevindt zich een cartouche. Het register vermeldt als oorspronkelijken eigenaar Willem Huygen.

Een kleine grijze tegel zonder nommer met het opschrift: „Willem van Broeckhuesen."

Een kleine grijze tegel, no. 160, met de letters S. S. I. Van dit graf was eerst eigenaar Gerrit Janss. Maech, later Zeger Janssen en nog later Jacob Stevensen de Meester.

Een kleine grijze tegel ongenummerd, met het opschrift: „Geert Jans 1615."

Eene zerk, no. 513, met gedeeld schild, re[illegible] fazen

links: drie kronen. Helmteeken: een arend. Helm: aanziend. Het opschrift luidt: Anno 1585 (3) Januar starf Juffer ... riss ... necoecks. Anno 1605 September starf Jo .... truda Marissen Pannecoec. Het begrafenisboek vermeldt als de eigenaren van dit graf de erfgenamen van jkr. Bijtgen Marissen Pannecoec en burgemeester Herman van Spuelde.

In de derde rij treffen wij aan:

Eene kleine grijze zerk met het no. 520, welk graf eertijds stond op naam van burgemeester van Broeckhuysen en in 1828 op dien van R. W. H. Baron van Broekhuisen.

Eene kleine grijze zerk met wapen. Het schild is doorsneden: a. hermelijnvlokjes: b. ledig.

Een blauwe tegel met het no. 519. Ook dit graf behoorde aan de familie Broekhuysen hierboven genoemd.

Een blauwe tegel, no. 518. Deze steen dekt een graf, waarvan de oorspronkelijke eigenaren, volgens het begrafenisboek, de erfgenamen van de wed. van Vanevelt waren. Het behoorde later aan Barmtjen Feith, die het overdroeg aan Arndt van Sevener.

Een blauwe tegel met het no. 517 en den naam Jan Feith. Ook dit graf behoorde te voren aan de erfgenamen van de wed. van Vanevelt.

De blauwe tegels met de Nos. 516^3, 516^2, 516^1 en 514, dekten graven welke aan de kerk behoorden, en de grijze tegel no. 512 dekt een graf, dat oorspronkelijk aan de erfgenamen van Jacob Dirrickss. Cuyper behoorde, die het in 1645 verkochten aan Jan Willem Holl. Later ging het over aan Jan Henricksen van Heerde.

In de vierde rij komen voor:

Een groote blauwe tegel of kleine zerk met het no. 201 en den naam J. Coopsen. Oorspronkelijk was Wolf Aeltss. eigenaar van dit graf. Het ging vervolgens over aan Jan Coopsen en eindelijk aan Elbert Henriksen.

Jan Coopse behoorde in 1667 tot het st. Jorisgilde en overleed Maart 1707. Peter Coopse werd in 1638 daarin opgenomen.

Een blauwe tegel met het no. 246_1. Het graf stond eerst op naam van Hendrick Aeltss. en vervolgens op dien der erfgenamen van Roelof van Maenen.

Onder de gemeensluiden van 1440 komt reeds voor Hendrik Aeltzen. In 1438 zien wij hem in het st. Jorisgilde opgenomen.

Een blauwe tegel met het opschrift: „Otto van Spuelde".

In de vijfde rij ontdekken wij:

Eene grijze zerk met wapens welke, wijl zij onder de banken zijn, niet op te nemen waren.

Eene kleine grijze zerk met het opschrift: „Anno 1616 den . . . Juni is in den here gerust Gosen Aeltsen ende leit hier begraven."

Een middelmatige blauwe tegel, no. 461, met den naam G. van Hoeclum.

Een gelijksoortige tegel, no. 462, eveneens met den naam G. v. Hoeclum. Deze beide laatste graven stonden oorspronkelijk ten name van burgemeester Gerhardt van Hoeclum, later op dien van Burgemeester Wolter van Spuelde, vervolgens op die der erfgenamen Barthelt Havercamp. Het eerste graf ging eindelijk over aan de erfgenamen van Reniera van Ballen; het laatstgenoemde aan Geertruydt Jaquelina van Cooth.

Een tegel met de letters G. v. H.

Een blauwe tegel met het no. 465. Volgens het begrafenisboek heeft dit graf steeds op naam gestaan van de erfgenamen van Berendt van Harderwijk. In 1776 verviel het aan de kerk, doch werd later aan geen andere personen overgedaan.

Een tegel met het no. 473. Dit graf heeft altijd op naam gestaan van Otto van Spuelde en op dien der kerk.

Een tegel met het no. 474. Ook dit graf stond ten allen tijde ten name van Otto van Spuelde of van de kerk.

Een tegel met het wapen van het geslacht Wijnbergen.

Een tegel met schild beladen met vier fazen.

Een tegel met een gedeeld schild: links een barensteel?, rechts twee bokkekoppen en het opschrift: „Heer Gerrit van Dr . . . (twee of drie letters kunnen hierop nog volgen, doch zijn niet te ontcijferen) sterf anno 1556 den 23 Julius." Dit zal Heer Gerrit van Drij zijn, die in 1548 tot gildebroeder van het st. Jorisgilde werd aangenomen.

Een blauwe tegel, no. 833, die een graf dekt dat tot 1782 op naam stond van Hendrik Woutersen van Elspeet.

Wouterus Elspeet behoorde in 1703 tot het st. Jorisgilde en overleed in 1715. Het graf ging in 1782 weder aan de kerk over, maar werd sedert niet meer aan anderen afgestaan.

Eene groote grijze zerk met de nos. 475 en 476 en in groote letters den naam vermeldende van: B. Nieuhoff. Het eerste grafnommer stond eertijds ten name van Wolff Casijnss., later

op naam van Luyer Hanneken van Lee en in 1821 op dien van professor B. Nieuhoff. Het laatste no. stond achtereenvolgens ten name van Hendrick Bongert; Ernest Willem Westenbergh med. professor en, sedert 20 Maart 1821, van professor B. Nieuhoff.

Een blauwe tegel met het no. 477 en den naam J. W. Top. Ook van dit graf was oorspronkelijk de eigenaar Hendrick Bongert.

Eene blauwe zerk met het no. 479, een dito met het no. 480 en een met het no. 481. Deze graven behoorden eertijds aan Otto van Spuelde, gingen later over aan burgemeester Johan van der Hell, vervolgens aan de erfgenamen van Peter van Delen en in 1797 aan mevrouw A. J. v. Westervelt, wier erfgenamen, deze graven den 7 Mei 1825 aan de kerk teruggaven.

Een blauwe zerk met het no. 482. Dit graf stond aanvankelijk ten name van de drie eersten der hierboven genoemde eigenaren, doch ging in 1797 over aan de jonkvrouwen M. en F. H. v. Westervelt tot Essenburg. De erfgenamen van dit zusterpaar gaven het den 7 Mei 1825 aan de kerk terug.

In de zesde rij vinden wij:

Eene groote grijze zerk met het nr. 431 en het merk der familie Voeth. Het graf stond oorspronkelijk op naam van burgemeester Albert Voeth, ging daarna over aan juffer Gerharda Twillen genpt. Haak en in 1826, op verzoek, aan de familie Wolff van Westerrode.

Eene groote blauwe zerk, no. 430, met een zeer groot wapenschild, waarop een opspringende stier. Helmteeken: de stier. Helm; half aanziend. In de hoeken der zerk het wapen van het geslacht Wijnbergen; een schild, waarop twee paardepooten of geharnaste armen; een schild met den springenden stier, terwijl het vierde onkenbaar is geworden. Het randschrift, dat in gothische letters [gebeiteld] is, luidt: „Int jaer ons heeren 1536 den 6 dach in October starf de eerber Willem van Hoeckelom, die godt genadich wil sijn." Op deze zerk komen de volgende opschriften nog voor: Anno 1550 den 5 November sterf de E. Sweer van Hoeclum" en hieronder: „Anno 1595 den 29 September sterf de E. Willem van Hoeclum". Het begrafenisboek vermeldt als eigenaren van dit graf burgemeester Gerhardt van Hoeclum, burgemeester Wolter van Spuelde, de kinderen van Bartholt Haverkamp, den kapitein van Holthe en eindelijk in 1776 Johanna Palmboom, wed. J. H. Wijnstok.

Een blauwe tegel, no. 429, dekkende een graf, dat aanvankelijk stond ten name van Dirrick Leydecker, vervolgens op naam van burgemeester van Spuelde en laatstelijk, sedert 1814, van Hendrik Frieseman, rector der latijnsche school.

Eene grijze zerk, no. 428, waarop een wapen. Het schild is gedeeld: a. twee rijen van 3 aaneengesloten spitsruiten, b. een knots. Helmteeken: twee naar bovengewende beenen. Helm: half aanziend. Van het randschrift is nog slechts te lezen: „sterf Johan Voeth." Het graf behoorde aanvankelijk aan Jan Voeth. Later werd het overgeschreven ten name van juffer Gerharda van Twillen genpt. Haak en in 1826, op verzoek van A. R. W. de Wolff van Westerrode, ten name van deze familie.

Een blauwe tegel met het merk der familie Voeth.

Een blauwe tegel met een gelijk merk en het no. 467. Oorspronkelijk was burgemeester Albert Voeth eigenaar van dit graf, dat later overging aan juffer Gerharda van Twillen gnpt. Haak en in 1826 aan de familie de Wolff van Westerrode.

Een tegel met een merk — een door drie pijlen doorboord hart — en de letters K. B.

Een blauwe tegel, no. 444, dekkende een graf, dat oorspronkelijk stond ten name van burgemeester Hendrik van Meurs. Later ging dit over aan joffer Ag... van... wed. Ploos van Amstel 1), vervolgens aan vrouw ... en eindelijk aan den muntmeester Johan Hengsbergen.

Een kleine grijze tegel met doorsneden schild: a. drie kronen, b. twee korenaren. Het onderschrift luidt: „1578 Jutte Dircks sterf 1 Desemb."

Eene kleine gele zerk met de nos. 749 en 156 op het graf van Willem Greve, dat later overging aan Andries Snel en in 1782 aan de wed. Gerrit Hesselsen.

Een tegel met den naam Jochim van Mehen.

Een groote steen, no. 441, met een groot wapen van het geslacht van Arnhem en een weggehakt opschrift. In groote letters staat op deze zerk P. G. Wijnstok. Dit graf stond oorspronkelijk ten name van de erfgenamen van Gerrit en Arndt van Amstel. Het ging later over aan Gerritje ter Beeck en eindelijk aan Evertje Menno of Mennes. In 1817 verviel het weder aan de kerk, omdat geen hooggeld te bekomen was.

1) Zie „De Navorscher" 1896, pag. 106 en 244.

Een tegel, genummerd 306, met den naam Harmen Ricksen. Het graf behoorde eerst aan Emondt Nacken, later aan Herman Henneksen Grolleman, vervolgens aan IJsbrand ... Hoefhamer en in 1785 aan Dr. Petrus Gijsbert Wijnstok en juffrouw Sara Bultine Wijnstok. In 1807 was Pieternella Bakelaar eigenares.

Eene zerk, die grootendeels onder de banken gelegen is en waarop een wapen voorkomt, dat dientengevolge niet waar te nemen is. Het opschrift luidt: „Hier is tot ruste geleit het lichaem van de Ed. Juffrou Alithea van Wijnbergen in haer leven huisvrou van ... Johan van Hal(ewijn) gestorven ... September 1627."

Een tegel, no. 40, met een merk en de letters H. G. Dit graf behoorde eerst aan Harbert Janss. Grol en later aan Geurt Hendricksen Visser.

In de laatste rij, langs de banken der ouderlingen en diakenen, merken wij op:

Een blauwe tegel met een merk en de letters A. K.

Een blauwe tegel met een merk en de letters H. P.

Een grijze tegel met een schild, waarop een lelie voorkomt. Op deze zerk staat de naam Jan Voeth.

Een blauwe tegel met het nommer 566. Dit graf stond achtereenvolgens te boek ten name van Claes Thimanss, weduwe, Jan Stevensen, Arent Wakker en van de Gronden en, in 1802, van Hk. Verbeek, die het had aangekocht van I. F. de Rooy.

Een blauwe tegel met het merk der familie Voeth.

Eene grijze zerk met een merk, den naam G. van Hoeclum en de letters Z. V. H.

Een tegel met het merk der familie Voeth.

Een blauwe tegel met een merk en het opschrift: Andries Reins Ricx, munter.

Een blauwe tegel, no. 378, die een graf dekt, dat oorspronkelijk ten name stond van Albert Corneless. Epen, weduwe, en later aan Matthaus Edinck.

Een grijze tegel, no. 840, welk graf eerst behoorde aan Berend Henricksen, later aan Peter en Heribert van Westervelt en in 1828 aan Heribert van Westervelt.

Een blauwe tegel met het nommer 419. Het graf behoorde oorspronkelijk aan Oldenbarnevelt van Ouwen Aller en later aan Cornelis Nuck.

Een grijze tegel met het no. 334. Oorspronkelijk waren de kinderen van burgemeester Willem van Wijnbergen hiervan

eigenaren, later burgemeester Albert Voeth, Olof Tack, Peter Teunissen en ten slotte de kinderen van Willem van Zuuk, die in 1796 „het verscooten hooggeld in de jaren 1751, 1776, 1787 en 1791 gerestitueert hebben."

Ten slotte zullen wij de grafsteenen, die zich onder het orgel en om den preekstoel binnen het afgezete gedeelte bevinden, nog even nagaan en dan vinden wij:

Onder het orgel:

Een blauwe tegel, no. 370^2, met den naam Swaene Pieters. Dit grafnommer stond aanvankelijk ten name van Gerhardt van Arler.

Een tegel met het no. 532^1, waarvan het graf laatstelijk toebehoorde aan de wed. Lambert Sas.

Een tegel met een merk en de letters J. R.

Een tegel, no. 303^1, met de letters K. T. Oorspronkelijk stond dit — sedert 29 Sept. 1638 — in het begrafenisboek op naam van Jervon Peterss weduwe. Later behoorde het aan Jacob Roeloffsen Backer, Jacob van Cleeff en burgemeester A. Appeldoorn. In 1817 verviel het weder aan de kerk, omdat niemand voor het hooggeld te vinden was.

Een tegel met het nommer 186^3. Van dit graf was Gerrit Aelsen Visscher het laatst eigenaar.

Vóór het orgel:

Een tegel met de letters S. A. R.

Een tegel met het nommer 90 en den naam Westendorp. Van dit graf was Rappel Hubertss. het eerst eigenaar, die het den 8 Aug. 1635 verkocht aan Isack Bevelott.

Een tegel, no. 299. Oorspronkelijk was burgemeester Brinck van Vanevelts weduwe eigenares. Den 28 Sept. 1805 werd in dit graf de wed. Salomon Visser, geb. Huygen bijgezet en den 16 Febr. 1807 de wed. Olij.

Een tegel met het no. 268, welk graf eertijds toebehoorde aan Wouter Woltinge en in 1818 aan Jacob Koopsen. Peter Coopsen had het graf in December 1643 van eerstgenoemde aangekocht.

Een tegel met de letters D. V. L.

Een tegel, no. 265, dekkende het graf van den predikant Dr. Jacobus Medenbachius. In 1825 betaalde de erfgename van dezen, Susanna Benjamina Wakker, het door de kerk voorgeschoten hooggeld.

Een tegel, no. 487 en de letters J. V. D. Eigenaar van

dit graf was Jan van Diermen. Aan Gerrit van Coot Janss. had dit oorspronkelijk toebehoord.

Een tegel met het nummer 417, een merk en de letters R. H. Robert Hesselinck kocht dit graf den 25 Juni 1637. Later waren hiervan eigenaren Arent ... Gerhart van Houten, burgemeester Willem van Holthe, in 1799 Arien Bastert en in 1819 Jacobus Pieter Texier en Anna Wijngaardt.

Een tegel, no. 754[2], dekkende een graf, dat aan de kerk behoorde.

Een tegel, no. 558, waarop de naam Dooren Priester. De weduwe Anthonius Bouwaerts verkocht dit graf in 1644 aan Otto Jochemss. Later werd Gerrit Otten eigenaar en vervolgens Aaltje Geurts en Magdalena van Killen, burgemeester A. Appeldoorn en eindelijk, in 1788, Jan Hendrickze Priester.

Een tegel met een merk en de letters D. F. A.

Een tegel met het nommer 720. Oorspronkelijk stond dit graf ten name van Rudolph Cornelis Doue, vervolgens van Dirrick Janss. ter Beeck, Henrick Elspeet, Jan Petersen, Reyer Willemsen den Grooten en in 1827 van Reyer den Grooten. Nog in dit jaar ging het over aan P. de Vroom.

Een tegel, no. 722, met den naam Hendrickse Veen. Van dit graf was eerst eigenaar Willem Adriaenss. en laatstelijk Cornelis van Veen.

Eene groote zerk met het no. 425, waarnaast een van denzelfden vorm en op gelijke wijze met een rand bewerkt en het no. 423. Beide graven behoorden oorspronkelijk aan Berendt van Harderwijk, vervolgens aan Ds. Kalckenstein en laatstelijk aan Tileman Bon. In 1807 vervielen deze graven weder aan de kerk, omdat de eigenaren voor het verschuldigde hooggeld niet te vinden waren.

Een tegel met het nommer 243[1]. Het graf behoorde eerst aan Otto van Spuelde, vervolgens aan Mechtelt van Apeldorn en laatstelijk aan Jan Bavius de Vries.

Een tegel met de letter H.

Een tegel, no. 341, met den naam H. Priester. Dit graf behoorde aan jkr. Lucas van Essen en verviel later aan de kerk.

Een tegel met den naam Sas.

Een tegel met de namen H. I. K.

Een tegel met de nummers 322 en 236[1], een merk en den naam A. H. Drost. A. Hend. Drost verkreeg in 1797, als

erfgenaam van P. Eggen, wiens graf no. 2361 buiten de kerk was geraakt, een nieuw graf, no. 322.

Een gebroken tegel met een merk en het opschrift: Willem Ke. :.... an.. 3... MC... heel hier:... 1605.

Een tegel, no. 415, met den naam P. G. Wijnstok Esser en het jaartal 1697. „Den 27 May 1697 heeft de Hoogh Edel Geboren Heere Sywart van Wijnbergen van den Olden Aller bovenstaande grafplaatse uyt een liberaliteit vercert aan Dom. Gerhard Esser en sijnen erven." In 1797 was..... Balthina Wijnstok eigenares.

Een tegel met een merk en den naam A. Cnelesen.

Een tegel no. 742 met den naam Bronckhorst. Oorspronkelijk stond dit graf ten name van Bronckhorst, vervolgens op naam van jkr. Johan van de Hell, jkr. Peter van Delen, in 1797 op die der jonkvrouwen M. en F. H. Westervelt en in 1828 op dien van Heribert van Westervelt.

Het begrafenisboek, dat vermoedelijk in het begin der 17e eeuw werd aangelegd, heeft door waterschade zeer veel geleden, waardoor veel van het hierin aangeteekende is uitgewischt. Het verkeert bovendien in een vervallen toestand. Dit leidde mij er toe bij de behandeling der grafzerken zooveel mogelijk uit mijne vroegere aanteekeningen over te nemen.

Het register, mede uit het begin dier eeuw dagteekenende, heeft aanvankelijk als zoodanig gediend. Hierin werden later niet die wijzigingen aangebracht, welke tengevolge van het overgaan der graven aan andere eigenaren noodzakelijk waren. Dit register, dat ik in het kerkarchief op enkele saamgevoegde velletjes papier geschreven vond, verkeert, niettegenstaande het door vocht veel heeft geleden en de worm al de bladzijden heeft doorboord, nog in betrekkelijk goeden toestand. Het is niet van zoo hoogen ouderdom als het begrafenisboek, doch blijkt spoedig daarna te zijn aangelegd 1).

Behalve dat de navorscher van geslachten hierin 't een of ander voor zijne studie zal kunnen vinden, zal het van waarde kunnen zijn, wanneer de thans onoogelijke vaste banken moeten worden vernieuwd of door banken van betere en fraaiere vormen worden vervangen en de hieronder gelegen zerken weder in het daglicht komen.

1) Dit register wordt waarschijnlijk in „de Navorscher" van 1899 geplaatst, waartoe de schrijver eene copie inzond.

Tot voorlichting moge dan tevens dienen, dat Georgius Braun (1572—1618) als tot de aanzienlijkste geslachten, te Harderwijk wonende, in zijne „Civitates orbis terrarum" noemt: Bronchorstii, Brenii, Spuldii, Wijnbergii, Wolffii, Edanii, Homii, Bocopi, Craneburgii, Mauricianii, Brenromii, Brinckii, Broeckhusii, Arnemii en Vaneveldii.

Mr. Ernest Brinck noemde in 1648 de volgende aanzienlijke geslachten:

Arnhems, Amstels, Broeckhuysens, Boekoppen, Brienens, Bronckhorsten, Bloets, Brincken, Bollen, Coolwagens, (deze was in 1440 burgemeester), Cranenburghs, Delens, Dageraets, Diedems, Dompselaers, Essens, Essvelden, Golsteyns, Grollen, Hoecklums, Hellen, Hoemens, Hierdens, Haersoltens, Harderwijcken, Keppels, Landtskroons, Middaghtens, Maurissens, Nijevelden, Oldenbarnevelts, Ommerens, Pannekoecken, Ripperbants, Speulden, Schrasserts, Tellichten, Tengnagels, Voeten, Vanevelts, Witten, (in 1440 behoorde Dirk Witten tot de gemeensluiden), Wijnbergens, Wolffens en Wencoms, terwijl het bij zulk een onderzoek niet onopgemerkt mag blijven, dat in Maart 1625 te Harderwijk aan de pest overleed Louisa Amoena prinses van Anhalt, dochter van Lodewijk vorst van Anhalt-Cöthen en Amoena Amelia gravin van Bentheim 1).

Ook is dan het raadplegen aan te bevelen — wat trouwens bij het onderzoek naar geslachten mede aan te raden is — van de naamlijst der leden van het St. Jorisgilde gedurende de jaren 1423—1703, welke door Wolter van Spuelde werd bijeenverzameld en door D. C. J. van Doorninck in zijn „Het St. Joris Gilde te Harderwijk" wordt medegedeeld 2).

X.

SLOT.

Alvorens dit geschrift te eindigen zij het mij vergund er even op te wijzen, dat het tengevolge der troonsbestijging van H. M. koningin Wilhelmina voor land en volk zoo gewich-

1) Jhr. F. A. Ridder v. Rappard, „Ernst Brinck" (niet in den handel). Jhr. Alexander v. d. Capellen, Gedenkschriften. Uitgeg. te Utrecht bij J. v. Schoonhoven 1777. D I p. 344. Luïscius. Alg. Woord. D. VI p. 217.

2) Heraldisch-Gen.-Archief. Dir. D. G. v. Epen. Brussel 1897.

tige jaar 1898 voor den hoogbejaarden voorzitter-kerkvoogd der Ned. Herv. gemeente van Harderwijk — den heer Bernard Richard Hoetink — een hoogst belangrijk jaar was. Het werd wel niet op eenige wijze herdacht, maar den schrijver komt het toch belangrijk genoeg voor dit aan de vergetelheid te ontrukken.

In 1898 was het namelijk zestig jaren geleden, sedert de eerste kerkelijke waardigheid dier gemeente door hem werd aanvaard.

Op 21jarigen leeftijd in 1838 tot diaken gekozen, werd hij achtereenvolgens den 1en Januari 1843 tot notabel en den 1en Januari 1885 tot kerkvoogd benoemd.

Sedert 1887 wordt de voorzitterszetel in dit collegie door hem op eene even waardige wijze bekleed.

Moge het dezen eerbiedwaardigen, algemeen geachten kerkvoogd nog eenigen tijd gegeven worden als zoodanig werkzaam te zijn ten nutte der Nederduitsch Hervormde gemeente van Harderwijk.

SPEK VOOR DE PIJNBANK.

„Item die scherprichter heeft gehaelt tot Herman, achter dat Vleisshuiss, een half pont specx." Nijm. sted. Rekenb. 1572. „Item die scherprichter hefft gehaelt tot Herman Janss aen speck, swevell unnd kerschken, daer hij Willem Heckingss mede gepienigt, vur 4 st. und 1 ort". Wat daarmede gedaan werd, weet Robbeknol in Bredero's Spaanschen Brabander te vertellen. Deze deelt daarin mede, dat zijn vader, die palfrenier bij Alva was, „al wat los was" stal, ten gevolge waarvan hij eindelijk met het gerecht in aanraking kwam:

„Doen vatten sij de Moor (mijn stief-vaar) bij de neck,
En s'ontklieden hem moeder naackt; doe namen sij brandent speck
En lieten 't op sen rugh al barnende druypen.
Hij wrong hem als een aal, maar hij kon 't niet ontkruypen".

Bredero ontleent dit verhaal aan Lazarillo de Tormes, maar uit bovenstaande posten ziet men, dat die manier van pijnigen ook hier bekend was; in Frankrijk eveneens: daar heette het flamber.

H. D. J. v. S.

DE GALG OP HET ADRES.

Bekend is het vroegere gebruik in den tijd, toen brieven door boden van de eene stad naar de andere gebracht werden, om de woorden cito, cito op het adres te schrijven. Op sommige brieven van Karel van Brimeu aan den magistraat van Nijmegen wordt dit woord soms wel zes maal aangetroffen. Een minder gewoon symbool om aan te duiden, dat er haast bij het bezorgen was, wordt genoemd in een brief van Jacob van Borsselen, „postbewaerder tot Arnhem," gedateerd 28 September 1569. Deze beklaagt zich daarin bij het Hof van Gelderland, dat het verzenden van brieven en pakketten te Nijmegen voortdurend vertraging ondervindt: „Hoe dat hij suppliant ontfangen heeft den 22 September dess avons ten acht uren een packet, comende van Groningen, mitter galge daerup gestelt," dat hij terstond verder gezonden had, doch dat te Nijmegen was blijven liggen.

H. D. J. v. S.

HET HUIS TE VORDEN EN ZIJNE BEWONERS.

DOOR

J. H. HOFMAN.

Wie in den aanvang der Zomermaand het dorp Vorden naar de oostzijde uitwandelt en na eenige minuten gaans den blik naar het zuiden wendt, staat alsdan voor een verrukkend tooneel.

Op den voorgrond ligt een uitgestrekt veld, vol van wisselende strooken, waarop hier de ranke, reeds bleekende rogge zich verheft, daar de lagere boekweit staat in haar lichtgroen kleed en ginds de bescheiden aardappel neerhurkt, nederig ja, maar niet de minste in de rij. In den vroegen ochtend, op den frisschen adem der wind, stoeit daar alles in dartele beweging; bij hooggerezen zon gaat het oog er te gast aan eene schakeering van kleur, die het machtig boeit. De geest zou bijna droomen van een dier bekoorlijke Zwitsersche meren, in 't rond door steile bergen omsloten. Hier is het een dichte krans van rijzige boomen, die zwierig om het bevallig veld is getogen.

Op den achtergrond tegen dat dichte geboomte verheft zich het fiere riddergoed, welks naam hier in 't hoofd werd genoemd. 't Is een eerbiedwaardige havezate, die meer dan zes eeuwen telt, groote mannen heeft geherbergd, kloeke daden aanschouwd en geweldige stormen doorgestaan. Zelden gewis zal u, gelijk hier naar allen schijn het geval is, eenig vast goed tevoren komen, dat in een half dozijn eeuwen nimmer werd vervreemd, maar steeds in den bloede vererfde.

Meermalen hebben stift en veder, bestuurd door vaardige hand, ons bekoorlijke schetsen gegeven van het aloude huis te

Vorden. Als ik den naam van J. Craandijk 1) noem en dien van H. M. Werner 2), dan behoef ik er niet bij te voegen, dat hunne pen ons iets deugdelijks over dat huis en zijne geschiedenis heeft geleverd. Toch meen ik — nu de open archieven telken dag nieuwe bescheiden leveren, ook over Vordens achtbaar kasteel — wel te doen, als ik den leden van „Gelre's" vereeniging hier meedeel, wat nieuws ik mocht vinden over het verre verleden van dit belangrijke goed.

De heer H. J. Krebbers, dichterlijk van aanleg, stelt zich voor 3), dat de kloeke Romeinen „uit den IJssel beneden 4) „Zutphen in kleine vaartuigen de Hackfortsche en vervolgens „de Vordensche beek zijn opgestevend en op den rechteroever „van dit laatste riviertje de grondslagen hebben gelegd van het „Huis te Vorden." Bewezen wordt dit niet; maar die het aanneemt, pleegt geen misdaad. Ik voor mij stem liever in met voornoemden heer Craandijk, die in oude bescheiden blijk vond, „dat het huis te Vorden reeds in 1208 bestond en in „'t bezit was van het geslacht van Voerden." Heb ik nog Vurden hier naast geschreven, dan zijn de drie naams-wijzigingen van het slot en zijne bewoners nevens elkander vermeld. 'k Voeg er aanstonds bij, dat het kasteel met den molen enz. in leen ging van den burg te Keppel, 't welk eenig vermoeden wekt voor afstamming van daar.

I. In 1225 ontmoeten we Herman van Vorden.

II. In 1248 gemoet ons Willem van Vorden, ridder, 's graven dienstman en vervolgens zijn schout of richter; in Juli 1266 blijkt hij de heer van Vorden te zijn 5): hij leeft nog op 29 Augustus 1270, wanneer hij het goed „ten Sonderen" onder Vorchten, zijner ziele ten heil, overdraagt aan het klooster ter Hunnepe bij Deventer. Omstreeks den aanvang des jaars 1277 schijnt hij te zijn ge-

1) Wandelingen door Nederland, II bl. 139.

2) Geldersche Volks-almanak, 1892, bl. 15 vv.

3) Geldersche Volks-almanak, 1887 bl. 149.

4) Uit zijn aard — ieder weet dit — loopt het water van boven naar beneden; nu leert de ervaring, dat het water uit de Vordensche en Hackfortsche beken, in den IJssel gevallen, mede voortloopt naar Zutphen heen; dus ligt de monding dier beken beneden Zutphen.

Och, zeg me of die „dus"
Niet sluit als een bus.

5) Miles de Vorden. Zie Sloet, Oorkondenboek van Gelre en Zutphen, no. 894, 899, 910, 923.

storven, nalatende vier zonen, Steven zijn opvolger, Barthold kanunnik te Zutphen, Gijsbert en Willem, die op 8 Maart van laatstgemeld jaar met elkander voor de banke der stad Zutphen verschijnen en goedkeuren de overdracht van het goed „ten Sonderen", voor zeven jaren door hun vader gedaan.

III. Steven van Vorden, reeds ridder op 25 Maart 1265, blijkt in lentemaand van het jaar 1277 heer van Vorden te zijn. Hij had o.a. een zoon,

IV. Diderik van Vorden, die in 1295 voorkomt als getuige van Willem van Heeckeren, en in October 1326, toen Reinoud II van Gelder den gravenhoed had opgezet, of kort daarna door dezen werd beleend met de nevengoederen van het huis te Vorden. Want in Gelre's oudste leenboekje, dat toen werd aangelegd, vinden we ter voorzijde van blad XVI 't geen volgt:

Item Diderick van Vorden helt van den Greve den hoff te Belteren mit sinre tobehoringe, item 't hus te Geldesler, 't hus te Brandinckhorst, te hus te Westelinc, 't guet tot Abbu(n)c, 't guet te Lebbunc, 't guet te Meyerinc, 't guet tot Overwech, den hoff te Wengele, 't goet te Heyinc, eene maet bij Anede te Rysle, 't hus te Lochusen, te Zutphanschen rechte; ende Willem sin alste soene hevet dit guet al mit sijnen vader ontfangen.

De „hoff te Belteren", hiervoren genoemd, is blijkbaar de hoofdhof te Beltrum 1), die in het vervolg van tijd door het huis te Vorden van de Geldersche leenkamer gevrijd en in eigen leen werd uitgegeven, vermoedelijk aan een der afgaande kinderen, misschien aan Sweder van Vorden, zoo aanstonds te vermelden: tot aan het eind der 18e eeuw moest die hof bij elk versterf op het huis te Vorden ten Zutphenschen rechte in leen worden ontvangen.

Behalve den zoon Willem en eene dochter, die was uitgehuwd aan Evert van Hackfort, schijnt heer Diederick nog een anderen zoon te hebben gehad, Sweder genaamd, uit wien vermoedelijk de zijtak sproot, die eeuwen later nog onder Borkelo was gevestigd.

1) Vraagt men bewijs hiervoor, dan geven we het volgende: In 1379 heeft bisschop Floris van Wevelinchove Herman van Marhulsen beleend met „die Luttike-Horstwijc ... to Beltrum in den kerspel van Gronlo"; en op 22 Juli 1460 werd door bisschop David van Bourgondie een andere Herman van Marhulsen beleend met Luttike-Horstwijk in de buurschap Belteren. (Zie Muller's Registers en Rekeningen, II bl. 709—10. en Register op 't Oud-Archief van Overijssel, IV bl. 125. Vergel. v. Doorninck, Geslachtk. Aanteeken. bl. 59.)

V. Willem van Vorden, zoon en leenvolger van den voorgaande, in 1326 reeds met zijn vader vermeld, had in 1353 moeilijkheden met de stad Deventer welke, naar het schijnt, liepen over goederen, ontnomen aan burgers dier stad. Misschien hebben de droeve veeten der Heeckerens en Bronkhorsten ook invloed er op gehad; want in 1357 en daarna lagen zijne kinderen weer met genoemde stad overhoop. Zoo hij zelf nog leefde tot den aanvang van 1359, schijnt hij in zijn laatste levensjaren zich te hebben onttrokken aan het gewoel der wereld. Bij zijne vrouw Lysbeth had hij onder anderen twee zonen, Jan en Berend, die met hunne moeder in 1367 goederen overdragen aan Geert van Hackfort.

VI. *a*. Jan van Vorden, mede genaamd van Modenberch 1), komt reeds voor in lentemaand des jaars 1357, zijnde toen in veede met de stad Deventer wegens goederen haren burgers ontnomen in Weteringen. Op het einde dier maand en in den aanvang van April werd een en andermaal daarover een dagvaart gehouden op het huis te Dorth, doch de dingen niet tot een goed einde gebracht: 't werd Onzes Heeren Hemelvaartsdag, eer alles was vereffend. Kort na dien feestdag werden een paar Deventer burgers ontslagen uit de hechtenis bij Jan van Vorden en Modenberch 2). Deze trad toen wel op aan het hoofd van zijn geslacht, doch het huis te Vorden schijnt op 23 Maart 1359 nog in gebruik te zijn geweest bij zijne ouders of moeder Elisabeth en hare kinderen; evenwel wordt hij later in datzelfde jaar als eigenaar van Vorden vermeld 3). Hoewel hij in 1367 nog onder de levenden verkeert, moet hij vóór het einde van dat jaar zonder kinderen zijn gestorven, wijl in datzelfde jaar zijn broeder

b. Berend met Vorden werd beleend. Van dezen staat het vast, dat hij, gelijk ook van zijne voorzaten te vermoeden is, in de droeve geschillen dier dagen de zijde hield der Bronkhorsten, zoodat in den verdragsbrief van Donderdag na st. Brixius-dag (18 Novemb.) 1372 ook „Berent van Vorden met sijnen hues ende goeden te Vorden" als hun partijganger wordt

1) Dit goed was misschien den oudsten zoon bij zijn huwelijk voorloopig ingeruimd; het komt eeuwen later nog voor onder de nevengoederen van het huis Vorden.

2) De Cameraars-rekeningen van Deventer, II bl. 454, 461, 492 493, 500, 620.

3) Geldersche Volks-almanak, 1868 bl. 111.

vermeld 1). Hij was gehuwd met Bertha van Dorth, dochter van Hendrik bij Anna van Reppel. In 1373, lag hij, naar het schijnt, weer over hoop met de stad Deventer, die der partij der Heeckerens was toegedaan; vrouwe Bertha, zijne gadè, moet toen getracht hebben een zoen te bewerken door eene overeenkomst met genoemde stad te treffen; maar het pogen mislukte of de toorn brak later weer los; want op st. Laurens-dag van het jaar 1374 toog de stad Deventer met al hare macht in der ijl naar Vorden, beukte het kasteel met hare donderbussen, nam het in en haalde het geheel omver 2). Een zware slag voorzeker; doch gansch verslagen bleek de eigenaar niet. Straks repte hij zich weder ten herbouw zijner vaderlijke woonstede en kweet zich voortreflijk van die taak. Zijn bouw mag hoogerop gewijzigd zijn, in de uit een bouwkunstig oogpunt vooral merkwaardige kelderverdieping met haar zware steenen pijlers, die door stevige kruiswelven verbonden zijn met buitenmuren van een vadem dikte bijna, moet wel een eerbiedwaardige rest worden gevonden van heer Berends kloek ondernomen werk. Toen de man daarna zich moest overtuigen, dat zijn echt hem geen nakroost zou schenken, beschikte hij naar vrije keus over zijne goederen en wist van zijn leenheer toezegging te verkrijgen, dat het „hues tho Voerden, de molen, dat molenblick" enz. „nae dode Berndes van Voerdenn" zouden komen op „Jacob van Hacvoerde offte sinen ervenden ende anders nymande 3). In 1402 komt Berend van Vorden nog onder de levenden voor, doch moet in hetzelfde jaar zonder nakroost gestorven zijn en opgevolgd door even gemelden Jacob van Hackfort. Deze kan niet, zooals beweerd is, heer Berends kleinzoon zijn, dan was hij immers van zelf gerechtigd tot de leenvolging; want een leen „ten Zutphenschen rechte" gelijk het huis te Vorden is, „vererft op het naaste bloed, de oudste op strate, man voor vrouwe 4). Wat blijkbaar mijn recht is, vraag ik aan niemand als gunst, en de fiere mannen van dien tijd deden het gewis nog minder. Maar uit een H. S. op 't huis Hackfort blijkt, dat heer Berends vader eene zuster

1) Slichtenhorst, Geldersse Geschiedenissen, I bl. 93.

2) Dumbar, Kerkel. en Wereldl. Deventer, I bl. 548.

3) De oorkonde, welke dit betuigt en in 1387 daags na Nieuwjaar werd uitgegeven, berust nog op het huis te Vorden en staat mede gedrukt in 't Maandblad van 't genootschap „De Nederl. Leeuw", 1883 bl. 77.

4) Schrassert, Codex Gelro-Zutphanicus, I bl. 316.

had, in 1359 de gade van Evert van Hackfort; deze echter kon met hare kinderen niet de naaste erve zijn, ingeval zij een nog levenden broeder had of wettig oor uit hem gesproten. Nu mocht ik op het jaar 1362 in het archief van het huis Middachten een Sweder van Vorden ontmoeten, die vermoedelijk haar broeder is en de loef haar afwon, wijl „de man gaat voor de vrouw". Maar een andere bepaling der wet kon nu in werking treden: den erflater namelijk stond het vrij in de zij-lijnen der maagschap naar keus te beschikken tusschen de naasten in den bloede 1). Dit nu moet heer Berend hebben gedaan, ten nadeele van zijn oom en diens afstammelingen, die — 't laat zich denken — zouden trachten, de beschikking huns neven te verijdelen. In dit geval kwam de toezegging, door den leenheer op 2 Januari 1387 gegeven, zeer te stade en voegt zich als van zelf in den samenhang.

VII. Jacob van Hackfort, vermoedelijk een zoon of jongere broeder van Eerijck in 1372 heer van Hackfort 2), was reeds in 1392 met laatstgemeld huis beleend en erlangde vervolgens ook dat van Vorden. Hij was gehuwd eerst met eene van Beinheim (bij Angerlo), en hertrouwde in 1405 met Joanna Cloeck. In 1424 was hij ter zielen, behalve eene dochter Aleid en Joffer Berend van Hackfort, abdisse van der Hunnepe, vermoedelijk ook zijne dochter, nalatende twee zonen, die in laatstgemeld jaar bij magescheid de vaderlijke goederen verdeelden.

VIII. *a.* Jacob van Hackfort, ridder, erlangde het oude stamhuis zijns vaders. Hij was getrouwd eerst met Stouwe (Gustava) van Keppel Dirks dochter, daarna met Ludgard van Raesfeldt Bitters dochter; doch geen der twee liet hem een wettigen erfgenaam na, toen hij omstreeks 1489 overleed.

b. Gerrit van Hackfort erfde Vorden en sloot den echt eerst met Geertruid van Middachten, vervolgens met Machteld Tengnagel. In 1482 overleden, liet hij o.a. twee zonen na:

IX. *a.* Dirk van Hackfort, die op 25 Mei 1484 door den hertog van Gelre beleend werd met Abbinc en verdere nevengoederen van het huis Vorden en door den heer van Keppel gewis ook met dit huis zelf. Zonder kinderen na te laten overleed hij in 1502.

b. Jacob van Hackfort, in 1471 getrouwd met Margriet van

1) a. w., bl. 319.
2) Slichtenhorst, Geld. Geschied. I bl. 93.

Essen Hendriks dochter, was van 28 Novemb. 1477 tot Maart 1483 ambtman van Zalland. In 1489 erfde hij 't kasteel Hackfort van zijn bovengemelden oom en erlangde Vorden na doode zijns broeders in 1502. In den aanvang des jaars 1504 was hij in het rijk der dooden, hier nalatende, behalve eene dochter Joanna, gehuwd met Alof van Rhemen, twee zonen, Hendrik en Berend, die onder leiding hunner moeder Margriet op 18 Januari 1504 eene boedelscheiding maakten, belangrijk genoeg, naar we meenen, om met eenige verkorting hier te worden meêgedeeld:

Wij Henrick ind Berndt van Hacffordt doen semenlijken kunde . . ., dat wij enen vruntliken scheyt ind deylynge | geholden hebben, bij wille . . . onser leven moder, van al sodane versterff . . . ind guet, als ons is . . . angestorven van onssen leven vader Jacop | van Hacff(ordt), . . . in maneren ; . . hierna bescreven:

Item in 't erste sal hebben Henrick van Hacfordt voeruut die vijffmarckleene myt naemen dat erve | ind gued to Yoynck, de Grote-Horst, ind Wolderinck, ind daertoe dat verstal to Dieren (: ind Yoyinck is eyn tynsguet der heren to t'sunte Peter t'Utrecht ind ervet op den oldesten :); item vort sal hebben Henrick van Hacffordt dat huys te Vorden myt sijnen toebehoeren ind dat erve daer bynnen der porten to Vorden . . .; item . . . de molen toe Vorden, water-mole ind wynde-mole myt der aly-mole . . . ind dat molenblick; item . . . dat erve ind guet to Avest, dat Norde te Gruwelsguet ind die Cleine-Horst, daer Bertelt nu op woent. . .; item . . . dat erve ind guet Tegerdinck, 't Bruggerberch ind Abbinck, ind drie molder roggen des jaers van Henrick Scroer van enen stucke landes gelegen bij dat dorp to Vorden in eyn kempken myt eyn weyde gelegen bij de Quekenborch, dat ock Henrick Scroer in pacht hefft, ind eyn kleyne maetken, dat Abbinck vollick nu in pacht hefft, ind dat ganse ind alinge dorp to Vorden . . . ; item ock sal hebben Henrick vors. dat lant, (dat) Bernt Kette nu in pacht hefft, ind dat lant op der Woert achter Bernt Kettels hoff myt den gasthuse, ind dat to besorgen nae older gewoente; item noch sal hebben Henrick vors. dat erve ind goet te Modenberch ind dat Hammynck-slach ind die Vordensche Schoelt, die Werner ter Avest plach in pacht to hebben; item noch sal hebben Henrick vors. de verbeteringe van Voscamp nd van den Kubbe, dattet beter ys dan die viccarius daeruut

hefft 1); item noch sal hebben Henrick vors. dat erve ind guet 2) ..ekynck, Leverinck, Meyerinck ind dat Nye-erve..; item Henrick vors. sal hebben den roggen halff, die em beyden gevestet is uut den hof te Hengello ..; item den Tegerdinck teenden sal hebben Henrick vors. nae dode sijner moeder; item Henrick vors. sal hebben Levenstroet, Jodenhove halff, beheltlike sijner moder oer tucht daeran, soe lange alse die levet; item noch sal hebben Henrick vors. dat Meddeler halff, item .. twe deel van der Wyersche, ind Bernt sijn broder eyn deell; item den Labben-teenden sall staen halff ind halff tusschen beyden; item dat gelt van Gerryt van Arnhem ind van Johan van Zallant sal ock staen halff ind halff tusschen beyden; item Henrick vors. sal hebben dat erve ind guet Wycherdinck, item .. den Baekerwert, die Welle bynnen den vrede.. ind daertoe de seesendetnegentich golden Rijnsche gulden van Willem van Aeswijn, den wert mede te vrijen, beholtlijken sijner moder joffer Margreten van Hacffordt den wert ind gelt-rente vors. to gebrueken, to weinden ind to keren toe oren vrijen wyllen.. oer leven lanck..; item die Hegge 3) sal staen tusschen beyden broederen halff ind halff. —

Item Berndt van Hacffordt sal hebben dat huyss to Hacffordt myt sijnen toebehoeren myt dat erve daer bynnen ind myt der molen, ind dat erve ind guet Hoekamp.., ind dat erve ten Ve....., ten Kerckhove, die Schothorst ind die Weyenberch .., item den Wierschen teenden ind den teenden aver Hacffordt groff ind small.., beholtlijken sijner moder joffer Margreten van Hacffort oer tucht daeran...; item .. die erven ind goederen Heynck,....., ind Wunnynck,.. item .. dat erve ind guet Weverinck, ind Tegerdynck-teende sal oock Bernt vors. hebben, soe lange als sijn moder levet, ind nae dode sijner moder sal dat voert erven op Henrick sijnen broder..; item noch sal hebben Bernt vors. die viertich golden Rijns gulden, de oen gevestet synt uut den tynss to Hengello..., item .... eyn slach, dat Willem Gotynck nu in pacht hefft, ind eyn slach, dat Herman ten Herler nu in pacht hefft, item .. den roggen halff, de oen beyden is gevestet uut den hoff to Hengello, item dat Meddeler...

1) Uit Voskamp en den Kubbe had de kapelaan van het huis Vorden jaarlijks 32 molder rogge; dus zegt een magescheid van 't jaar 1562, bewaard op het huis te Vorden in het paket no. 4.

2) Niet leesbaar, voor mij althans; zoo ook op een paar plaatsen hierachter.

3) Gelegen onder Doetinchem.

half, ind eyn deel van Wyersche, ind sijn broder twe deel; item noch sal hebben Bernt vors. Jodenhove ind Levenstroet halff, ind sijn broder half....; item den Labben-teenden sal staen half ind halff, item dat gelt van Geryt van Arnhem ind van Johan van Zallant...; item noch sal hebben Bernt vors. dat guet toe Baeck, al dat buten den wert gelegen is..., ind dat g(uet..,....; die Schoeltwijck ind Wanninck-horst sal Henrick van Hacffordt vors. ontfangen to leene ind belenen sijnen broder vort, bij also Bernt vors. dae(rvan hulde sal) doen, als sich des behoert... Wer't saeke dat... ienich gebreck quam of schelinge in dat gelt ind jaer-rente van Willem van Aeswijn ind van den tijns to Hengello, solen Henrick ind Bernt gebroder vors. malkanderen helpen uutdr(agen). Item... Henrick ind Bernt vors. solen holden oer rechtiche(i)t in der kercke nae older gewonten, als dat Gert ind here Jacop van Hacffordt, ritter, voer geholden hebt oer twijer vader ind Derck van Hacffordt gehoelden hebbt; item... Henrick ind Bernt vors. solen holden oer eygen ind horygen ind tynsber lude nae older gewonten desser twyer huse Vorden ind Hacffordt, — die in den kerspel wonen, de to den huyss to Vorden plegen to horen, de solen daerbij blijven, — ind die to den huse to Hacffordt plegen to horen, de solen daerbij bliven, — ind vort al die buten den kerspel wonen, de solen halff horen to Vorden ind halff to Hacffordt....

Alle desse punten vors., nyet daervan uutgescheiden,... stede ind vast onverbroklijken to holden, hebben wij gebeden den erbaren Matheus van Schonevelt genaempt van Graesdorp, ind Adolf van Remen — onse lieve swager is — Henrick van Keppel, Evert van Hekeren ind Gert van Vorden 1) dessen

1) Dezes voorvader zal zijn Sweder van Vorden, hiervoren reeds vermeld; misschien was hij ook de leenhouder van den hof te Beltrum. Sweders zoon blijkt te zijn Dirk van Vorden, dien we op 13 December 1371 ontmoeten. Ons wil dunken, dat Willem van Vorden, die op 23 November 1402 voorkomt, Dirks zoon is en dat hij straks de vader werd van Berend van Vorden, die op 28 Juli 1457 met „Jorden" zijne gade eene verklaring gaf over een uitgang van 9 molder rogge 's jaars, door hen verkocht uit de Wiersch (Wedersche). Wij ontmoetten dezen nog in 1474, toen hij, zegelend met het kruis van Vorden, een hoorige vrij liet. Zonen van hem schijnen te zijn Gerrit van Vorden, richter der heerlijkheid Borkelo, en Johan van Vorden, schepen der stad van dien naam, beide voorkomend op 24 Januari 1502. Van een dezer zal afstammen Berend van Vorden, op 18 Juli 1529 leenman van den huize Borkelo. Alle deze vonden we vermeld in het prachtige register op het archief van den huize Middachten. Zie ook Fahne, Westph. Geschlechter, bl. 499.

breff vor onss (te) willen besegelen. Dat wij vors. gerne gedaen hebben ...; ind om der mere vestenisse wyllen aller punten vors. hebben wij Henrick ind Bernt vors. onse segelle mede voer an desen breff gehangen. Gegeven in den jaere onses Heren dusent vijffhundert ind vier op den Donredach post Antonii confessoris.

Naar het oorspr. perkament, bewaard op het huis te Vorden, met zeven zegels in groen was nog steeds voorzien. De beide eerste echter van de gebroeders Hackfort, hebben veel geleden; de vijf laatste zijn zoo goed als geheel gaaf; op het vierde, van Alof van Rhemen, komt de dwarsbalk met zijne drie merels goed uit, evenzoo de schelpen van Keppel op het vijfde: op het zevende is het staande kruis van Vorden nog te onderscheiden.

X. *a.* Over Berend van Hackfort tot Hackfort, den jongeren der broeders, die als staats- en krijgsman vermaard werd, gewaagt de Geldersche geschiedenis bijna een halve eeuw lang. Op 22 Maart 1557 overleden werd hij in Vordens oude kerk begraven onder een schoonen zerksteen, die, nu tegen den muur opgericht, zijn aandenken naar verdiensten in leven houdt.

b. Zijn broeder Hendrik, die Vorden met vele nevengoederen erlangde, sloot den echt met Maria van Munster Sondagsdochter. Reeds gestorven op Paasch-avond des jaars 1526 en in de kerk te Vorden begraven, liet hij twee dochters na. Zijne weduwe trof met hare dochters eene overeenkomst over hare tucht en bruidschat 1), verliet het huis Vorden en sloot weldra een nieuwen echt met Michiel van Eck, die van moederszijde stamde uit de heeren van Bergen op Zoom en in het vaderlijk schild op het blauwe veld vijf gouden lelies voerde. Dezen schonk zij o. a. een zoon Hendrik van Eck, straks ritmeester, heer van Medler, lid van Gelre's ridderschap, die op 30 Septemb. 1581 aan de staatsche zijde streed in het bloedige gevecht bij Noordhorn en met vele anderen er het leven liet. Uit zijn echt met Christine van Broeckhuysen had hij meerdere zonen, waaronder Hendrik en Vrijdag. Laatstgenoemde liet op 2 Mei 1620 zich beleenen met de nevengoederen van het huis te Vorden, blijkbaar met het doel om voor den leenhove zijne rechten daarop te doen gelden 2). Deze

1) Haar zal toen o. a. de havezathe Medler met toebehooren zijn afgestaan, wijl we haar nageslacht uit den tweeden echt reeds in de 16e eeuw daar gevestigd vinden.

2) Pleitende brachten de broeders het zoo ver, dat de heer van Vorden met hen eene overeenkomst sloot, waarbij de van Ecken afstand deden van hunne aanspraken op Vorden tegen eene uitkeering van 20,000 daalders; 'tgeen door het Hof van Gelre op 19 Sept. 1620 werd bevestigd. (P. Nijhoff, Register op des Hoves archief, bl. 59.)

vloeiden voort uit de aanspraken, welke zijne grootmoeder van vaderszijde kon doen gelden op een deel der nalatenschap van:

XI *a.* Catharine van Hackfort, Hendriks oudste dochter, omstreeks Juni 1533 zonder kinderen overleden. Zij was gehuwd met Coen van Selbach, een der veldoversten van hertog Karel reeds in het jaar 1521 1). Op 21 Januari 1533 tucht zij haren gemaal aan heel haar bezit en den volgenden dag maakt zij met hare zuster

b. Henrica 2), de gade van Haye Ripperda van Farmsum, een onderlinge beschikking, waarbij werd bepaald, dat de langst levende van haar, bij ontstentenis van kinderen, algemeen erfgename der andere zou zijn, behoudens de lijftucht voor hare mannen. Na doode harer zuster werd zij op 2 Juni 1533 met Vorden enz. beleend.

Hare afstammelingen, met het gouden rijpaard op het zwarte schild, mochten zich in het bezit van Vorden handhaven door zes geslachten heen. Toen verviel het op Sophia Amalia Maria van Gent, Otto Frederik's dochter bij Maria Agnes Ripperda, en van deze kwam het in 1764 op Maria Margareta Torck, Assueer's dochter bij Anna Maria Ripperda, en gade van Rudolph Bernard Volkier graaf van Rechteren. Dezer dochter Sophia Juliana, in 1765 getrouwd met Frederik Willem van der Borch, heer van Verwolde, bracht de Vordensche goederen in dit aanzienlijk geslacht, dat op zilver drie zwarte raven voert. Op Vordens havezate is het thans in vierde geslacht vertegenwoordigd door Paul Antony Baron van der Borch tot Vorden, aan wien ik bijzonderen dank schuldig ben en bij deze openlijk betuig, niet alleen voor den gunstigen toegang mij verleend tot dat eerbiedwaardig kasteel, waar mijne voorouders weleer hun leengoed verhieven, maar ook voor de heusche welwillendheid, waarmede mij tal van gewichtige bescheiden over de geschiedenis van dat riddergoed ter inzage werden verstrekt.

1) I. A. Nijhoff, Gedenkwaardigheden, VI no. 1085.

2) Zij wordt „postuma" genoemd, voorzeker om aan te duiden, dat zij geboren werd na haars vaders dood, dus na 31 Maart des jaars 1526. Dit plaatst ons dan voor het wonderbaar geval, dat een meisje van hoogstens zeven jaren reeds iemands wettige gade is. Want in het archief van het huis te Vorden berust onder no. 7, eene oorkonde, die het bewijs levert, dat deze Henrica van Hackfort in 1533 de echte vrouwe was van Haye Ripperda.

ZESTIENDEËEUWSCHE KLACHTEN OVER DEN GEEST DES TIJDS.

Nota.

Itzsundes 1) werdt geachtet voer groote eere,
Wen die dochters waell dantzen leren,
Myt sunderlicken trede, krum ende recht,
Vann dessen Esaias, die prophete ... secht:
Waer ontuchtich danzent ende hoegen 2) is,
Dair is des duwels processie gewysch.

Aliud.

Justicia is geslagen doet;
Veritas licht in groiter noet;
Fallatia is gebaeren
Fides hefft den strijdt verloeren;
Daromme sich vor dych, 3)
Want treuwe iss mysslich.

Bovenstaande versjes vond ik geschreven op het schutblad van het weekgedingsignaat van Tiel over de jaren 1543—1548.

J. S. v. V.

EEN OUD VERSJE.

Als men screeff na der geburte ons Heeren
Duysent twehondert drie ende tsestich jaren,
Op den anderden Idus oder twellefsten dach
Des maents Junij myt ganscher macht,
Heefft Otto, die welgeboren grave ende heeren,
Die stadt Nijwagheningh begonst te funderen.
Otto van Gelre, die darde van den name,
Een grave van Zutphen van edler fame,
Welck als twee ende veertich jaren lanck
Regeert gehad heefft in Gelrelandt,
Is verscheiden uut deser tijt. 4)
Toe Grevendaell begraven leyt
Zijn licham myt groter eeren,
Averst die zyell leefft ewich bij Godt den Heren.

Afgeschreven uit een oud handschrift, bevattende rechten en privilegiën der stad Wageningen. J. S. v. V.

---

1) = tegenwoordig. 2) = Vreugde. 3) = neem u in acht.

4) Otto III, die behalve aan Wageningen aan verschillende andere steden, o. a. Arnhem, stedelijke rechten heeft gegeven, stierf 10 Jan. 1271.

HET HEILIGE-KRUISGILD TE LIENDEN.

DOOR

G. J. BRENKMAN.

In navolging van het voorbeeld door de geestelijken gegeven begonnen in den loop der 14de eeuw ook leeken zich in broederschappen of gilden (niet te verwarren met de ambachtsgilden) te vereenigen. „Deze broederschappen hadden in de eerste plaats ten doel de verzekering van het toekomstige zieleheil der leden, die op vaste tijden penningen stortten voor de „eerlijke begrafenis" en de zielmissen hunner afgestorven broeders en zusters en daarenboven zelve ten behoeve van die broeders en zusters gebeden deden, begangenis hielden, in één woord met en voor elkander alles volbrachten, wat geloovige leeken voor elkanders eeuwige belangen vermochten." Aldus Moll (Kerkgesch. van Nederland, II. 4, blz. 69). Bij denzelfden schrijver lezen wij, dat tot in de 16de eeuw die vereenigingen, door de geestelijkheid begunstigd, voortdurend in aantal toenamen, zoo zelfs, dat zij in geen gemeente van eenigen omvang ontbraken, en voorts, dat tot de gebruiken dier gilden ook behoorde het houden van gemeenschappelijke maaltijden der leden, doorgaans mannen en vrouwen. In een noot op blz. 70 zegt hij, dat een geschiedenis dezer leekencorporatieën in Nederland nog ontbreekt. Ik geloof daarom geen nutteloos werk te verrichten, wanneer ik hier eene aan authentieke bronnen ontleende beschrijving geef van een broederschap van [illegible] in Gelderland ten platten lande en daarmede een [illegible] geschiedenis dier vereenigingen. Te be[illegible] door mij geraadpleegde bronnen

voor verreweg het grootste gedeelte eerst zoo laat aanvangen, maar daar staat tegenover, dat het niet van belang ontbloot is met juistheid te kunnen nagaan, welk karakter de broederschap gedragen heeft na de hervorming, dus toen het eigenlijke doel, bij de stichting beoogd, vervallen was en het gild zijn geestelijk karakter verloren had.

Vraagt men te Lienden naar iets betreffende Lienden uit vroegere tijden, licht dat men u vertelt, dat er vroeger een gild was, dat op vaste tijdstippen teerde (maaltijden hield) en dat er bij die gelegenheid heel wat drukte heerschte. Vraagt men verder naar den oorsprong van dat gild, dan zal men u vertellen, dat in vroegere tijden eene zekere juffrouw het heeft ingesteld en tevens verordend jaarlijks een maaltijd te houden, waartoe zij zou hebben gegeven het tegenwoordig nog bekende Gildeland.

Thans behoort dat gild tot het verleden: in 1858 heeft de laatste tering plaats gehad en hebben de weinige nog overgebleven gildebroeders onder elkander het bovengenoemde land verdeeld.

Meermalen had ik gehoord van oude ingezetenen van Lienden, dat er een gildekist met papieren bestond. Na vele vergeefsche pogingen om hiervan iets te weten te komen is mij dit ten laatste gelukt, zelfs boven verwachting, doordat de laatste secretaris van bedoeld gild, die in het bezit was gebleven van kistje en inhoud, mij dit alles te koop aanbood. Behalve het kistje bestond het geheel uit ± 33 stuks, waaronder de oorspronkelijke stichtingsoorkonde en nog eenige oorspronkelijke op perkament geschreven stukken, benevens conditiën van verhuring, rekeningen enz. en drie notulenboekjes.

Door dezen aankoop in staat zijnde een vrij nauwkeurig overzicht te geven van het voornoemde gild, benevens de oorspronkelijke stukken, welke zeer zeker niet van belang ontbloot zijn voor Geldersche geschiedenis, zal ik trachten dit zoo getrouw en kort mogelijk te doen.

Eer ik echter hiertoe overga, dien ik nog te zeggen, dat de nog aanwezige in mijn bezit gekomen archiefstukken het gild betreffende genummerd zijn en dat hierin gapingen voorkomen, waarschijnlijk ontstaan door afkoop van tijns, waarvan de tijnsbrief zal teruggenomen zijn 1); mogelijk zijn ook wel stukken op andere wijze verloren gegaan.

1) Zoo vind ik b. v. een aanteekening van 1748, waaruit blijkt, dat in dat jaar het kapitaal met interest van Johan Harmse van Kesteren ter somma van 46 gulden afgelost en de obligatie „gedooseert" is.

Ofschoon de stichtingsoorkonde reeds de verplichting oplegt om aanteekening te houden, is van die eerste aanteekeningen niets in mijn bezit gekomen; het oudste aanteekenboekje begint met 1642 en eindigt met 1679, het 2de boekje begint met 1683 en eindigt met 1784, het 3de boekje begint met 1785 en eindigt met 1858.

Uit de aanteekenboekjes blijkt tevens, dat men zich niet aan de oorspronkelijke instelling heeft gehouden, wat hoofdzakelijk een gevolg is van de invoering van den hervormden eeredienst en voorts van veranderde gebruiken. Zoo vindt men b.v. in de aanteekeningen, dat geteerd is om de twee en soms om de drie of vier jaren; meermalen ook werd de som voor inkoop in 't gild verhoogd of verlaagd enz.

Meermalen komt voor het woord „Gildrenteniers"; ik meen niet te veel te zeggen, wanneer ik beweer, dat men dit woord in anderen zin zal moeten opvatten als nu daaraan gehecht wordt en dat degenen, die daarmede worden aangeduid, aan het gild schuldig waren òf tijnsen òf pachten, gelijk, dunkt mij, uit de rekeningen genoegzaam blijkt. Ik meen een en ander door de oorspronkelijke stukken of uittreksels uit de aanteekenboekjes te kunnen aantoonen, hoewel de rekeningen meestal niet zeer duidelijk zijn, waarom het noodig zal zijn er ééne of meer af te schrijven.

I.

OORSPRONG EN BEZITTINGEN VAN HET GILD.

1518—September 14.

In dem naem der Heyligher Drievoldicheit etc. Wij Cornelys van Brakell, rychter van wegen dess hoechgeboren, doerluchtigen, vermogenden fforst ende heren Karolus hartoge van Gelre, van Gulich ind greve van Zutphen etc. Wij Bernier van Groetfelt, richter van wegen der edelre, wailgeboren joffraw Anna van Culenborch, vrou tho Lynden, ter Lede etc.. Wij Johan van Groetfelt, Hillebrant Wonck, kerckmeysteren in der tijt, wij Hubert van Triest, prister, Adam van Lochorst, Henrick Bor van Amerongen, Goert van Brenck, Herberen van Ewick, Dirck die Kemp, Sander van Groetfelt, Thoniss Gelys-

soen, Dirck van Groetfelt, mannen und ondersaten met eeyn deel goede treffelike naburen ende ingeseten der herlicheit ind onder dat kerspel van Lynden geseten, doen gesementlike kondt unde bekennen met desen apenen brieven voir onss ind onsen nacomelinghe, dat bij rade und goetduncken Melchior van Culenborch bastert, drost ter Lede van wegen der edelre joffrow Anna van Culenborch voergeruert ende van wegen onss pastoers in der tijt eendragtelick overcomen, geordeniert ende gemackt hebben ind met desen maken een goede, devoete, godtlike, eerlike ind mynlike bruderscap ind susterscap ind dat in die eer Godts ind dat eerwerdighe heylige Cruys, dat nuu voirtaen ther ewighe daghen tot loff ind zelicheit der zielen in den kerken tot Lynden gehalden, nagegaen ind onderstaen sall warden in alre manieren ind vorwarden alss hiernae bescreven volget: dat iss the weten, dat die pastoer offte sijne vicecureyt in der tijt myt den coster ind anderen, die devocy daartoe hebben, alle frijdaghe op alsulken altaer, daerthoe geordeniert off gefundiert mach worden, brenghen sullen eene misse van den erwerdigen heyligen Cruys, beheltelick off daer hoechtijden opten ssundach geboden ind die pastoer op dat hoichweerdig cruys behoirden te singen, soe sall die pastoer nae dat offertorium van den altaerchoer gaen end doen spreken een Pater noster ind Ave Maria woer alle gestorven broderen ende susteren, wess zielen Godt genedich sij, soe dat van als dat sych toebehoert; ind altijt nae die misse voerss. sal die pastoer in den alve 1) voir den altaer gaen staen ind lesen mitten coster voir alle bruderen unde susteren, levendigen und doden, Miserere ind De profundis mitten collecten dusverre (?) ind sedelien daertoe behorende. Noch sall die coster myt den anderen alss vuerscr. staet singen alle Ffrijdach na der missen dat loff van den eerwerdighen heilighe Cruys mitter versikel ind die pastoer die collect als dat behoirt. Soe sall die pastoer offte vicecureyt dess jaers onfangen unde boeren van die procuratores woir sijnen dijnst vier golde cuerforste gulde offte die rechte werdt daerwoir unnd die coster twee als vuerscr. staet. Woert watt mannen offte vrowenpersonen nuu off hiernaemaels in deser godtliker, eerliker bruderer ind susterscap gelijffden ind begerden te wesen, sullen tot harer incoempst den procuratores in der tijt yerst hantreyken off voldoen die werde

1) Het witte linnen kleed, dat de dienstdoende priester aanheeft (Verdam).

van een oert golts van gewichte, die men alsdan derstondt sal onfangen ind in dat boick daertoe geordeniert hoeren naem ind toenaem inscriven ind setten. Woirt sullen allen bruderen ind susteren op dess heylige Cruys dach Exaltationis een eerlike ind myndelike maeltijt mitten anderen eeten, die welke die procuratores in der tijt in een eerlike, gode herberghe then mynsten een ygelick voir sijn hoefft bestaden sullen, daer men die pastoer, vicarien ind coster vrij in bededinge sall; ende soe wat broderen offt susteren hier niet en quemen, sullen nochtans haer maeltijt gelijck die anderen aen handen die procuratores in der tijt betalen; ende dess soe sullen alle bruderen ind susteren op desen vuerscr. dach om desen godtliken und eerliken dijnst te doen ind te onderhalden aen handen die procuratores in der tijt hantreyken off voldoen die werdt van enen Hollantsche stuver offt enen alden vlems ter tijt toe ind soe lange dese bruderen und susteren in testamenten offte anders wye dat comen mach soe begyftich wirt, daer men allen desen dijnst vuerscr. mede doen ind wolstaen mach ind nyet langher. Woirt soe wat broderen offte susteren doir wylle Gades afflijvich wordt, soe sullen alle bruderen ind susteren, die in den leven alsdaen sijn, dat dode lichaem eerlike ther eerden helpen brengen ind op die uutwaert the kerken comen ende den helpen begaen mit offerhandt over die ziele als gewontelick iss, soe sij begheren hem nae geschien. Woirt soe sullen alle bruderen und susteren verbonden ind gehalden wesen te lesen voir dese ziele eens XV Pater noster ende Ave Maria, dat staen sall eenen ygelick tot sijnre consciencien, soe sij begheren hem nae geschien. Ende wat bruderen ind susteren aldus doir die wille Godts afflijvich werde, moegen bij verstande voir hoir dootschult offte haer eerffgenamen dese bruder- ind susterscap in testament besetten offte doen hebben soe groet ind cleyn goet hem ter harten gefft. Woirt soe sal men alle jaer, the weten dess anderen dachs nae den heylige Cruysdach vuerscr. over alle bruderen ind susteren ter Gods genaden deser werlt gestorven sijn, een devote begencmysse halden met vigilien van negen lessen met Venite etc. ind met een singende zyelmisse met waslicht, als dat behoirt, dat die pastoer des Sonnendachs te vorens verkundighen sall; soe sullen alsdan allen bruderen ende alle susteren te kerken comen ende die eerlike met offerhande helpen begaen, als dat behoert, op een peen van een virdelpont wass, then sijn kentliken noitzayken, dat men alssdan eynich van die procuratores te kenne

geven sall, die sullick bekennen moegen. Dess soe sall die pastoer op den preckstoel dat zyelboick lesen van alle gestorven bruderen ind susteren bij namen und toenamen und voir die zylen doen bidden als behorlick is; dess soe sullen die procuratores in der tijt dese memorien aen den pastoer, vicarij und coster bysonder voldoen ende betalen als gewontlick iss; dess soe sullen dese vuerscr. b uderen und susterscap wesen drie procuratores, daer men alle jaer op dese vuerscr. heylige Cruysdach twe vernuwen sullen bij rade die gemeyn bruderen als dan twe nijen weder kysen, die dat nyet weygeren en sullen; woert soe sullen die procuratores dess anderen dages nae desen heylige Cruysdachs vuerscr. bij den pastoer, richteren, kerckmeysteren, die nijen procuratores ende een deell van den treffelike van desen bruderscap van allet gheen sij onfangen unde weder uutgeven mogen hebben, bewisselick rekenscap doen, alst behoert, ende wat resten sij oversetten, dat sullen die nije procuratores voert uutmanen; ende off sich tot enigher tijt enich van desen bruderen int gheen aldus geordenyert of tot verbeternisse bij den gemeyn bruderen geordeniert mach warden daer wedersporich, ongehorich off schallicheyt daerin gebruckten ende men sulks ther waerheit bevonde, die sal men bij rade de gemeyn broderen derstondt uuyt deser bruderscap setten ende sijnen naem uut den boyck doen ende tot genen tijden die weder ontfangen, then weer bij kentliken leetwesen ind beterscap, dat alsdan bij den gemeynen bruderen und susteren geschien mach ind anders nijt. Opdat dese godtlike dijnst then ewighen daghen der eer Gadtz ind tot zellicheit der zielen bij den pastoer ende coster in der tijt gedaen unde onderhalden mach warden als vuerscr. staet, soe sullen die procuratores in der tyt den pastoer und coster daervan loven, vernuegen und voldoen, alst voerscr. steet.

Oerkondt der waerheit soe hebben wij Melchior van Culenborch bastart van wegen dess pastoers, richteren, kerckmeysteren und andere goede mannen voergenant elck onse zegell aen desen apenen breff gehangen.

Gegeven in den jaer ons Heeren dusent wijfhondert und achtyen op dess heylige Cruysdach voerscr.

(Aan dezen op perkament geschreven brief bevinden zich 14 strooken, aan twee waarvan nog de zegels.)

BRIEF TOT BEHOEF VAN EEN ZINGENDE MIS.

1532—November 14.

In den naem des Heren amen. Wij Gerfaes van Grotfelt ende Catherina, echte huysvrau Gerfaes vurscr. doen kond ende bekennen mit desen apenen bryeff voir ons ende onsen erven, dat wij mit onsen vrijen moetwil ghegheven hebben ende mit desen selven bryeff gheven in die eer Goedes ende tot salicheit onser zyelen het heilighe Cruysgilt to Lyenden vijffentwyntich hartoch philippis gulden tot een ewighe singende mis des Vrijdachs in die kerck tot Lyenden, welcke voirghenoemde som ghelts wij wael betaelt hebben den lesten penninck mitten yersten aen handen der ghildmeysters, die doe der tijt waren, mit sulcker vorwaerden, dat die ghildmeysters in der tijt altijt ghehalden sullen wesen ten ewighen daghen toe, dat sij alle jair op sinte Lebuijns dach in den wynter sullen laten singhen een vigilij van neghen lessen ende een miss van Requiem voor Gerfaes van Groetfelt ende Catherina, sijn huysvrau. Item wert saeck, dat die ghildmeysters in der tijt dit alle jaer niet en lieten doen, alst vurscr. steet, so moeghen ons erfghenamen altijt die vurscr. som ghelts wederom nemen ende manen uuyt alle goet ende reynten, dat het voirghenoemde ghild dan in elcker tijt heefft, sonder yemans wedersegghen ende laeten dan den voirghenoemden dyenst doen, waer dat het hoir belyefft.

Ende so ick Jan van Grotfelt een recht erfghenaem ben nu ter tijt van Gerfaes van Grotfelt, mijnen zelighen brueder, so heft het mij belyefft, dat dit aldus gemaect ende ghegheven is tot zalicheit der zielen van mijnen brueder ende allet sonder arghelist. In oirkond der waerheit so heb ik Jan van Grotfelt vurscr. voir mijnen zelighen brueder Gerfaes van Grotfelt ende ick Catherina voirghenoempt hebben elx onsen zeghell voir ons ende onsen erven aen desen apenen bryeff ghehanghen. Ghegheuen in den jaer ons Heren duysent vijfhondert ende twe en dartich des Donredaechs na sunt Lebuijns dach in den wynter.

(Het eerste zegel nog bijna gaaf aanwezig.)

PANDBRIEF VAN HET LAND IN DEN WINCKEL.

1553—Februari 21.

Ick Alit van Grotffelt, wedue zelighe Gherrits van Grotffelt mit Steven van Grotffelt, mijnen altsten zoen ende ghekoren momber doen kond ende bekennen mits desen apenen bryeff voir mij ende mijnen erven, dat ick van ghoeder, wittachtiger, bekander scult sculdich bin het heylich Cruysghild tot Lyenden in den yersten twe hartoch philippis ghulden des jairs, dye welcke ghegheven hebben Ghoessen van Grotffelt Claessen ende Stijn, echteluyden, in dat vurscr. ghildt tot een ewich ende ghotlick testament; noch beken ick Alit van Grotfelt vurscr. sculdich to zijn het vurscr. heylich Cruysghild vurss. twe philippis ghulden des jairs off vijffentwyntich ghoeder stuver brabans voir elcke der voirghenoemder philippis ghulden, dye zelighe Hillitgen van Grotvelt, Jan van Grotfelt Stevenssoens huysvrau ghegheven heefft in het vurscr. ghild tot een ewich testament van hoir ende hoir alders, van welcke twe philippis ghulden jairlicke reynten ons heylich kerck to Lyenden den eenen philippis ghulden des jairs aff boren sall, welcke vyer philippis ghulden jaerlicke reynten ghaen sullen uuyt omtrent vyer merghen lants off luttel min off meer ther ghoeder maten, ghelegen in dye heerlickheyt van Lyenden, dair oestwert naest ghelant is d' Agraeff, zuytwert die pastoirscap van Lynden, westwert d' abt van sunte Pauwels to Utrecht, noirdwert dye pastoirscap vurscr., so dat in den Winckel ghelegen is om een ghoet onderpant to wesen van dye vyer philippis ghulden ewighe jairreynten, dair dye yerste reynt aff ingheghaen is op sunte Peters dach ad cathedram anno vijftyenhondert ende dryeenvijfftich ende verscenen sall sijn op dach vurscr. anno vyerenvijfftich ende so voirt jairlix to betalen op dach vurscr. off binnen veertyen dach dairna onbegrepen. Indyen ick Alit van Grotfelt vurscr. off mijn erven deze voirghenoemde reynt jairlix niet en betailden, alst vurscr. staet, so mogen dye ghildmeysters des heyligh Cruysghild in der tijt dye vurscr. reynt jairlix ende alle jair uuytpeynden off doen peynden mit eenen ghezworen scolt off peynder in der tijt uuijt den vurscr. onderpant, als men heeren tynsbroecken off binnenjaersse pacht uuyt to peynden placht zonder enich eede off pandwering dairvoir to doen in gheenre wijs ende allet zonder arghelist. In oirkond

der wairheyt so heb ick Alit van Grotfelt vurscr. mit Steven van Grotfelt, mijnen zoen ende ghekoren momber, hebben elx onsen zeghell aen desen apenen bryeff ghehangen. Ghegheven in den jair ons Heeren duysent vijffhondert ende dryeenvijfffich op sunte Peters avont ad cathedram.

(De zegels ontbreken.)

PLECHT GAANDE UIT DE SEVENGARDEN ONDER AALST.

1566—Februari 22.

Wij Dyrck van Brenck Jansz. ende Elysabet Geritsdochter, echteluyden, Dyrck voirscr. mijnen echten man gekoren tot mijnen momber, doen semptlick kondt ende bekennen voir ons ende voir onsen erven overmyts desen apenen brieff, dat wij van goeider bekender peinber scult sculdich zijn het heilich Cruisgyldt binnen Lienden die somma gelts, tweetten vijffentwyntich Phls. gulden ofte vijffentwyntich goeider geffaluwierde stuver brabans voir ideren enen Phls. gulden tbetalen off ander goedt goudt off zylvere paement daervoir inne gelijcker weerde in tijt der betalinghe, welcke vijffendetwyntich Phls. gulden voirscr. wij voirscr. echteluyden onder ons behalden moghen om rent jaerlix daeraff tho geven anderhalven der selver Phls. gulden voirscr., daer die ierste jaerrent aff ingegaen is op sinte Peiters dach ad cadedram, toe men screeff dusent vijffhondert sesendetsestich ende versceinen ende omgecomen zal zijn Petry ad catedram anno etc. sevenendetsestich ende dan soe voirts jaerlix ende alle jaer tbetalen op dach voirscr. ter tijt toe ende zoelang wij echteluyden voirscr. ende die gyltmeysters in der tijt een halff jaer dat den enen den anderen tvorens opgeseit sullen hebben, hetwelk Dirck van Brenck ende Elysabet, echteluyden, off haeiren erve dan altijt weiderom uuytlegghen ende afflossen moghen mytter hoeftsom voirscr. ende versceinen ende onbetaelde rentten, welcke som gelts voirscr. wij echteluyden voirscr. veronderpaenden uuytter onse gerechte helf van een stuck lants ende erff omtryndt groot weysende tsamen seven merghen, geheitten die seve garden, geleighen in den kerspel van Lienden bynnen die buerscap van Aelst onder den ampthen van Neyderbeytuwe, dair oestwardt naest gelandt is die

vycarij van onser liever Frouwen autaer in der kercken tot Lienden, zuydwardt Peyter Ffoeyert ofte zijn susteren, westwardt die heiren van Merryendael, noirdtwardt oeck die heiren ende Peyter Ffoeyert off zijn susteren voirscr., myt eggen, myt einden, myt allen sijnen rechten ende toebehueren, soe groot ende zoe clein dat voirscr. erff inde goedt aldaer van outs ende myt recht geleighen leyt om der voirscr. vijffendetwyntich Phls. gulden een recht oinderpandt tzijn ende een ewighe wair tweysen. Item off het saeck waer ende gevielt, dat wij echteluyden voirscr. off onsen erven jaerlix ende alle jaer die voirscr. rent oeck niet en betaelden opthen betaelsdach, als dat voirscr. staet, ende nae der opsegginge die hoeftsom oeck niet uuyt en leiden, off en losten ende betaelden, als voirscr. staet, zoe zullen ende moghen die gyldtmeisters in der tijt van weyghen des heilighen Cruisgyldt voirscr. die jaerlixe rentte alle jaer ende nae der opsegginghe die hoeftsom mit alle verscheynen ende onbetaelde binnenjaersche ende aftersteidighe rentten tho samen op elcker tijt uuyt moghen doen manen ende peinden, als men des sheiren thins ende bynnen jaers verscheine pachten uuyt tho peinden placht nae den landtrecht van Neyderbeituwe ende tallen rechten myt enen gesvoren scolt off peinder in der tijt aen ende uuyt dat voirscr. onderpandt ende voirts uuyt alle onse erff ende goedt, reet ende onreet, soe waer men ons Dyrck van Brenck ende Elysabet, echteluyden voirscr., off onse erven die gueideren alsdan mytten aldercorsten ende scerpthen recht beveinden off becomen can, gheine plaetsen nergens uuytgesceiden, sonder enich ede ofte pandtkeringhe, dode handt, voirganck off voirvanck hiervoir off theighens tdoen off moghen genietten voor gheinen rechte, gestlick noch weerlick, tot geenre tijt, allet voirscr. sonder arch ofte lyst. In kennis der gerechter waerheit zoe hebben wij Dyrck van Brenck ende Elysabet, echteluyden, dyt elckx voir ons ende voir onsen erven onse seygel beneiden aen desen apenen brieff doen hanghen ende gegeven in den jaer ons (Heren) dusent vijffhondert sesendetsestich op sinte Peyters dach ad catedram.

(De twee aangehechte zegels gedeeltelijk aanwezig.)

Bij het doen der rekening den 15 Sept. 1687 komt onder de verschillende posten van uitgaaf voor „En voort registreren van een brief sprekende op de Seven gaerden bet. 0-12."

COPIE VAN DEN PANDTBRIEFF VAN DEN ANDERHALVE PHILIPS-GULDEN TEN BEHOEVE VAN HET GILT VAN LIENDEN.

Wij Johan Dircksen van Brenck ende Teunisken Gerrits, echte huysvrouwe van Jan Dircksen voorss., den selven Jan Dircksen, mijnen echten man, gecoren tot mijnen momber, wij Cornelis van Brenck Dirckss ende Aeltgen de With, echte huysvrouwe van Cornelis Dirckss voorss., den selven Cornelis Dirckss, mijnen echte man gecoren tot mijnen momber, wij Jan van Brenck Dirckss ende Neeltgen Gosens, echte huysvrouwe van Jan van Brenck voorss., den selven Jan van Brenck, mijnen echte man, gecoren tot mijnen momber, wij Reyer van Brenck ende Maria van Hoeven, echte huysvrouwe van Reyer van Brenck voorss., den selven Reyer van Brenck, mijnen echte man, gecoren tot mijnen momber, ick Aritjen van Brenck Dircks ende Lucas Janss in deser saecke mijnen gecoren momber, tsamentelick kinderen ende erfgenamen van Dirck van Brenck ende Elysabeth van Brenck, in hun leven echteluyden, doen kondt allen luyden ende bekennen mits desen openen brieve, dat wij tsamenderhandt ende elcx voor ons selven in eenen vasten ende steedigen erfcoop vercoft, overgegeven en opgedragen hebben Geertjen Stevens, weduwe zal. Cornelis Adriaenss ende haere kinderen ontrent vier mergen ende een hont landts, edogh soo groot en kleyn hetselve gelegen leyt in der buerschap van Aelst onder den kerspel van Lienden in den ampte van Nederbetue, daer oostwaert naest gelant een bouwinge, gen. Schaep-steegh, alsoo oock ten zuyden, westwaert het Silverlandt ende Jan van Brenck Dirckss, noortwaerdt een gemeyne straet, op negen gulden ende twaelf stuyver erfpacht toebehoorende het clooster tot Rhenen jaerlicx ende noch anderhalve Philippus gulden jaerlicx, die het gilt tot Lienden daeruyt hebbende is 1).

(Hier volgen de gewone, omslachtige omschrijvingen en bepalingen, die men in alle koopbrieven vindt en die ik, als niet te dezer zake afdoende, meen te mogen weglaten).

---

1) In een tweede authentiek afschrift van dezen brief (1699) zijn de gespatieerde woorden doorgeslagen en leest men in margine: „N.B. Dit kapitaell is afgelost met tweendertigh gulden vijf st., tot XX st. 't stuck, 't lest den 23 Jan. 1700 vermogens het giltboeck."

Volgens dit boek waren destijds Jan van Soest en de erven Jan van den Bergh den uitgang schuldig, die hem, elk voor de helft, hebben afgekocht.

Gegeven int jaer ons Heeren duysent seshondert vierentwintigh den eersten Novembris.

Dit afschrift is op 3 Dec. 1679 geauthentiseerd door D. van Rossendaell, secretaris der heerlijkheid Lienden.

Van de in de hierboven afgedrukte stukken vermelde inkomsten van het gild komt slechts één tot aan het einde toe voor, namelijk de tijns, gaande uit den Winkel, een nog bekenden hoek land te Lienden. Waarschijnlijk was de plecht, gaande uit de Seven garden, reeds vóór 1642 afgekocht.

Ten aanzien van het gildeland, gelegen in de buurschap Meerten (gem. Lienden), dat tot de ontbinding toe eigendom van het gild is geweest en toen onder de broeders is verdeeld, heerscht in de bronnen, die mij ten dienste staan, eenige onzekerheid.

Wij hebben in de eerste plaats een pachtcedul van 24 Maart 1561, waarbij de oude en nieuwe gildemeesters dit land met het daarop staande huis voor 6 jaren verhuren aan Cornelis Stevenss voor 11 Philipsgl., en voorts een van 16 Jan. 1604, waarbij het, hier nader omschreven als „het heylich Cruysgildelant" voor gelijken tijd verpacht wordt aan Jelis Gerritsen voor 8 car. gl. per jaar.

De omstandigheid, dat de verpachting door de gildemeesters geschiedt, laat geen twijfel over, of het gild al dan niet eigenaar was van het Gildeland of Kruisland.

Doch nu komt de onzekerheid en daarbij laten de bronnen ons in den steek. In de rekeningen van het gilde, beginnende met het jaar 1644, vinden wij voortdurend een post van 24 gl. Zoo lezen wij b.v. in die van 1689: „Daertegen heeft het voorss. gilt tontfangen uyt eenen mergen lant gen. het Cruyslant, altans bezeten wordende bij Oth Weyerss, twee jaren interesse van 400 gl. capitael, jaerlix 24 gl., f 48."

Ten overvloede hebben wij een transportbrief (gelijk uit het gildeboekje blijkt van 1730), waarbij Gijsbert Otten van Eeuwijk en zijn vrouw Adriana Kuyper aan Garrid Jasperse van Brink en diens vrouw Johanna van Kleef transporteeren „den rechten eygendomb van seker land genaamt het Kruysland, groot ongeveer eene mergen lands" voor de som van 125 gl., met bepaling, dat de koopers te hunnen laste zullen nemen een kapitaal van 400 gl., rentende 6 $^0/_0$ per jaar, competeerende het Kruisgild van de heerlijkheid Lienden.

Mij dunkt, dit is bewijs genoeg, dat in ieder geval van 1644 tot 1730 het gild het bewuste land niet in eigendom heeft bezeten.

Nu blijkt verder, dat op 11 Jan. 1759 door de gildebroeders besloten is om het Kruisland van G. J. van Brenk (den kooper van 1730) over te nemen voor de daarop gevestigde 400 gl., zoodat nu het gildeland weder eigendom van het gild werd.

Het waarschijnlijkst komt mij voor, dat het gild het land tusschen 1604 en 1644 heeft verkocht en de geheele koopsom of het grootste deel daarvan als hypotheek tegen een rente van 6% daarop heeft laten staan en dat in 1759 de eigenaar, die het voor 125 + de jaarlijksche rente van 24 gl. gekocht had, het in dat jaar met een schade van 125 gl. weder aan het gild heeft verkocht.

Sedert is het land jaarlijks verpacht tot aan het einde toe. Het komt mij niet onbelangrijk voor, hier een overzicht te geven van de jaarlijksche opbrengst en de schommelingen daarvan. Ik kies daartoe eenige der sterkst sprekende cijfers.

De opbrengst bedroeg in:

1760	f	45.—	1809	f	104.—
1777	„	72.—	1810	„	86.—
1784	„	84.10	1817	„	127.—
1791	„	83.—	1823	„	71.—
1795	„	79.—	1829	„	75.—
1801	„	92.10	1838	„	114.50
1807	„	138.—	1855	„	51.—
1808	„	155.—			

Dat de opbrengst van 1855 zoo laag is, vindt zijn oorzaak hierin, dat de 16 gildebroeders in dat jaar bij overeenkomst elk een gedeelte voor zich in huur namen en den huurprijs zeer laag stelden.

Onder de inkomsten van het gild behoort nog vermeld te worden de rente van eenige kleine kapitalen. De personen, die dit geld van de broederschap op rente hadden, worden in de rekeningen, in anderen zin als tegenwoordig aan het woord gehecht wordt, gildrenteniers genoemd.

II.

DE INRICHTING VAN HET GILD.

Ten aanzien van de inrichting van het gild in den eersten tijd van zijn bestaan kan ik volstaan met te verwijzen naar

het daaromtrent in de stichtingsoorkonde bepaalde. Voor den lateren tijd ontbreekt het ons, helaas, aan afdoende gegevens en moeten wij ons, op een enkel stuk na, vergenoegen met hetgeen de rekeningen ons nu en dan daarvan doen kennen. Het is aan geen twijfel onderhevig, of de voorschriften, die mettertijd behoefte aan wijziging hadden, ook te boek gesteld zijn, maar dat stuk is niet meer aanwezig. Wel vinden wij nu en dan gewag gemaakt van den „artikelbrief" en m. i. is het niet onaannemelijk, dat daarmede bedoeld wordt de naar de eischen des tijds gewijzigde stichtingsbrief. Maar wat hiervan moge zijn, wij moeten ons tevreden stellen met de spaarzame berichten, die wij hier en daar vinden aangaande de inrichting onzer broederschap.

In de eerste plaats dan schijnt verandering gebracht te zijn in den tijd van functie der procuratoren, gildemeesters of decanen. Terwijl de brief van 1518 bepaald had, dat telken jare drie procuratoren zouden worden gekozen, vinden wij later, dat jaarlijks of om de twee jaren twee gekozen werden. De verkiezing had doorgaans plaats bij de tering of bij de afrekening, die daarop volgde. Het doen der rekening had altijd plaats „in bijwezen der oude en nieuwe gildemeesters."

Tot de personen, die in het gild een functie bekleedden, behoorden voorts de secretaris, (doorgaans de schoolmeester of koster) en de bode. Ook deze was een der broeders; het waarnemen van dit ambt werd onder de leden aan den minst aannemende uitbesteed. Zoo vinden wij daarvoor bedragen, wisselende tusschen 2 gl. 10 st. en 20 cents. Een tijd lang werd den bode, als hij bij de tering dienst deed, het haar gepoederd.

Over het aantal der gildebroeders en den prijs, waarvoor men zich in het gild kon inkoopen, zijn de berichten ook tamelijk schaarsch en nu en dan eenigszins verward.

Aan het slot der aanbesteding van 1658 lezen wij: „Item is besloten bij de giltmeesters, oude ende nieuwe, ende de giltbroederen, dat van nu voortaen int voorscreven gilt niet en sullen haer mogen incopen van jonge luyden, die ongetrouwt sijn."

Twee jaren later werd deze aangelegenheid nader geregeld door de volgende ordonnantie:

„Op dato den 5den September 1660 hebben de oude ende nieuwe giltmeesteren met toestemming ende advijs van den scholtus Dirck van Ewijck ende van de giltbroeders tsament-

lijcken geordonneert ende gestatueert, gelijck zij ordonneren ende statueren in crachte deses, dat van nu voortaen geene persoonen, hoe deselve mogen sijn int voorschreven gilt sullen ingelaten worden, voor en aleer ende soo lange alsser meer als vijftich paer volcx het voorschreven gilt sterck is, alsoo dat het selve gilt niet meer nochte stercker en sal worden gemaeckt, nochte imant ingelaten, ofte het is minder dan hondert coppen ofte vijftich paer volcx, sullende alsdan in de affgestorvenen getroude luyden mogen ingelaten worden, maer geen jonge luyden ende dat niet minder als een silveren ducaton, actum als boven.

Met conditie acht dagen te bevoorens voor de teeringe vant gilt aen de giltmeesters aen te geven, die haer sullen weten te seggen, of een plaets facant is ofte niet."

Het schijnt dat men allengs weder van deze bepalingen is afgeweken, althans in de rekening van 1748 lezen wij van het voornemen van gildemeesters en broeders om „bij uytsterven een nieuwe resolutie te neemen om het gilt in voorgaanden staat te brengen." Of hieraan gevolg is gegeven, kan ik niet zeggen, maar onder de papieren bevindt zich geen nieuwe resolutie.

De inkoopsommen loopen in verschillende tijden sterk uiteen, gelijk het hier volgende overzicht zal leeren.

In 1675 zien wij, dat voor „inganck" betaald is f 2—10 en 1—5; in 1699 voor 6 personen f 16. In laatstgenoemd jaar werd het bedrag bepaald op een zilveren ducaton. In de 18de eeuw bedroeg het doorgaans f 1—10, maar tusschen 1720 en 1750 weder 2—10, terwijl wij in 1772 vinden voor 2 personen f 6 en tegelijk voor één f 4—10 en in 1778 voor één persoon f 6. Op deze hoogte is het ongeveer gebleven, terwijl in 1838 werd bepaald, „dat niemand voor minder dan f 7 in het gild zal mogen komen."

Wat van deze ongelijkmatigheid de reden is geweest, kan ik niet uitmaken. Misschien is er wel eens rekening gehouden met de meerdere of mindere gegoedheid der candidaten.

III.

DE MAALTIJD OF TERING VAN HET GILD.

Gelijk wij boven reeds zagen, bestond bij het gild de gewoonte om iedere twee of drie, soms ook vier, jaren, waar-

schijnlijk naar gelang van de meer of minder ruime geldmiddelen een gemeenschappelijken maaltijd van de broeders en zusters te houden. Deze moest plaats hebben binnen de heerlijkheid Lienden. Eenmaal is het gebeurd, dat een der broeders, daarbuiten woonachtig, de levering van den maaltijd aannam. Dezen werd toen de verplichting opgelegd om voor een geschikt lokaal binnen de heerlijkheid te zorgen, hetgeen door hulp van goede vrienden ook geschiedde.

Oorspronkelijk moest iedere gildebroeder en -zuster de kosten van den maaltijd, voor zoover het eten betrof, zelf betalen. Van de prijzen, waarvoor de maaltijd in een tijdperk van ruim 200 jaren per hoofd werd aanbesteed, zal ik later een beknopt overzicht geven.

De overige kosten, waaronder die voor den drank vooral in aanmerking komen, waren ten laste van de gildekas en verslonden een aanmerkelijk deel der inkomsten. Het gebruik van sterke dranken, thee en tabak was oorspronkelijk verboden; hiervan schijnt men evenwel later afgeweken te zijn; althans in lateren tijd vinden wij, dat de aannemer gehouden was voor lange pijpen te zorgen.

Op den regel, dat de deelnemers aan den maaltijd ieder voor zich betaalden, werd een uitzondering gemaakt ten behoeve van de gildemeesters, den predikant, den schout, den richter, den secretaris, den koster, den waard en de waardin, den kok en den tapper. Ook gebeurde het wel, dat er gasten genoodigd werden, terwijl het altijd een vaste gewoonte gebleven is op een der dagen van de tering ook de armen mede te laten genieten.

Eerst in 1772 vind ik vermeld, dat ook de maaltijden der broeders en zusters voor rekening van de gildkas kwamen. Waarschijnlijk hebben de vermeerderde inkomsten uit het gildeland daartoe aanleiding gegeven.

Om een duidelijk begrip van het gild en zijn doen te geven, meen ik niet beter te kunnen doen dan uittreksels en afschriften te geven van de aanbestedingen en teringen. Het oudste hiervan gewagende stuk is van 1648 en van den volgenden inhoud:

„Met voorwaerden ende conditien hiernae beschreven sijn de giltmeesters in der tijt van 't Cruysgilt tot Lienden van meeninghe ten overstaen van den Ed. scholtus Dirck van Ewijck ende medegiltbroeders te besteden het voorschreven gilt als van daech over drie weken te teeren aan den leechsten aennemer,

die hem naer dese naebeschreven poynten ende artyckelen sal hebben te reguleren:

Eerstelick sal den aennemer gehouden sijn op tafel te leveren goet, jonck, vers, vet rundtvleys van drie ofte vier jaeren, alsmede goede, vette schapen, oock endtvogels ende duyven ende alle de spijse daer voorders toe vereyst, wel gaer gecoockt ende gebraden met sijn behoorlijcke vetticheyt, cruyt ende specerie, voorts goet, fijn weytenbroot ende goet vars wittebroot, alles naer den eysch.

Ten tweeden sal aennemer leveren goet bestemt bier van ontrent 8 dagen, datter op gebrouwen is, van ses gll. de ton, dies hij weder sal voor yder vaen 1) rekenen vier stuvers ende sal tselve bier den giltmeesters, als hij 't gereet heeft, laten proven, oft haer dient ende soo 't haer niet en diende, soo vermoghen sij 't bier selfs bestellen onbecroyt van den aennemer ende soo 't haer dient, sal hem van 't selve bier alsoo versien, dat hij niet te cort en comt, ende sal genieten voor yder ton, die den aennemer tapt, negen guld. van keersen, glasen, tobben, eenige cortinge ofte actie in te brengen.

Ten derden en sal den aennemer geen ander bier tappen, dat vaets is, naar de ton ruyckt, nochte dat suer ofte geroetet 2) bier is, op poene van 't gelach van dien dach is gedroncken ende sal het getapte bier schrijven ter plaetse, daer de giltbroeders ende susters sitten.

Ten vierden en sal aennemer niet vermogen, als 't gilt teert, in twee daghen geen vremt volck te setten op poene van 't gelach.

Item en sal den aennemer geen ontbijten werden goetgedaen in sijne reeckeninghe noch genigen toeback nochte brandewijn ende die toeback willen drincken, sullen alleen moeten gaan metten toeback.

Ten vijfden sal den aennemer gehouden sijn s'avonts, alst de giltmeesters belieft, opreeckenen watter getapt is ende niet meerder tappen naer de rekeningh, alst hem bij de giltmeesters is belast op poene dat 't gene hij meerder tapt, niet en sal werden goetgedaen ende 's morgens niet eerder tappen alst ten elf uren ofte ten waere met believe van de giltmeesters,

1) Vaen = 2 liters.

2) In [illegible] van 1660 vinden wij hiervoor: geroert ofte gemengelt bier.

twelck hem anders ter contrarie doende niet en sal worden (goet) gedaen 1).

Belangende de maeltijden sal van de giltmeesters hem aennemer niet meerder werden goetgedaen als voor de giltmeesters haer selfs, den predikant, secretaris, ten waere bij haer noch iemant waer genoodicht, edoch den armen staet buyten, ende eer de maeltijt gedaen is, sal hij sijn penningen ontfangen met een tinne com ofte schoter omgaende naer older gewoonte.

Den aennemer en sal er niet hebben te eysschen voor verdient loon van cock, tappen nochte schenken, nochte voor haer maeltijden reeckenen.

Naer luyt ende inholt deser voorwaerden hebben Dirck Janssen in de Mars ende mr. Gerrit van Laer 't selve gilt bestaeyt te teeren aan Jeronemus Aertss, dat hij sal hebben den eersten dach van man ende vrou voor de maeltijt 17 st. ende den tweeden dach 15 st. voor man ende vrou tesamen. Gedaen opten sesten Augustij ende heeft vier weken naer de bestaynghe geteert, te weten opten 3den Septembris 1648. Gedaen opten 6 Augustij 1648 ende was onderteyckent Jeronemus Aertssen ende op den tweden dach, sijnde den 4den Septemb. 1648 zijn tot nieuwe giltmeesters gekooren, Jillis Goossensen van Lienden ende Gerrit Gerritsen Cuyper den olden.

Teste me
BERNDT VAN POUDROYEN,
Secrets. 1648."

Bovenstaand stuk is blijkbaar een afschrift van de oorspronkelijke, door de aannemers geteekende voorwaarden. De volgende aanbestedingen, die in 1650, 1652, 1654 en 1656, hadden op dezelfde voorwaarden plaats en bevinden zich met de onderteekening der aannemers op hetzelfde blad.

De voorwaarden, waarop de tering in 1658 werd aanbesteed, is iets gewijzigd en uitgebreid. Wij lezen daar n.l.:

„Ten achtsten sal den aennemer mette giltmeesters de armen, die gegeten hebben, tellen ende in reeckeninge werden goetgedaen als naer older gewoonte voor dees tijt meerder is geschiet, edoch nu van yder hooft voor hooft vier stuyvers.

1) De voorwaarden van 1660 stipuleeren dit als [illegible] nemer savonts den derick in de tonne slaen ende smorgens so [illegible] p van de tonne biers.

Ten negenden sal den aennemer, eerdat de maeltijt gedaen is, met een com bij de giltbroeders ende susters omgaen sijn gelt te ontfangen van de maeltijt, daer hij 't voor aengenomen heeft, die oock gehouden sullen sijn aenstont gereet hem 't selve te betaelen.

Ten tienden sal den aennemer niet toelaten, datter s' namiddaeghs ofte s' avonts eenige kinderen, jongens nochten meyskens, knechts ofte dochters sullen comen drincken, dansen ofte springen, maer haer heten naar huys gaen, waerin hij sal werden van den giltmeesters ende giltbruders geassisteert."

Op deze voorwaarden hebben de aanbestedingen zonder wijziging van belang plaats gehad tot 1699. In de 18de eeuw treffen wij zeer sterk gewijzigde aan, waarom het mij niet overbodig voorkomt daarvan hier eenige te laten volgen. Ik begin met die van 1713, die ook gediend heeft voor de jaren 1715, 1717, 1720 en 1722:

„Op conditien naebeschreven sullen de gildemeesters, met naemen Gijsbert van Itterson en Herman van Randwijck, met goetvinden van de oude gildemeesters de teeringh van het Cruysgilt bestaden om als voor desen wederom maeltijt te houden op naevolgende wijse, te weeten:

dat den aennemer sal versorgen, datter op de tafel wort gelevert goet runtvlees van een tweejarige veers off ander bequaem runtvlees en goet jongh schapenvlees, wel gaer gebraden en altesamen kout op de tafel te setten nae behoorlicke ordre, daer beneffens kees, boter, goet weytenbroot en wittebroot te leveren.

Item moeten leveren bequaem bier tot 6 tonnen, en den brouwer genieten voor elcke ton bier acht gulden, en den impost staen tot lasten vant voorss. gilt.

En sal den aennemer voor uyttappen van yder tonne bier genieten eene gulden.

Item sal den aennemer leveren vuer, keerssen en de glasen, gelijck voor desen.

De gildemeesters sullen vast staen twee dagen, yder dagh voor 62 personen, den derden dagh tot yders welgevallen van de gildebroeders.

En sullen de gildebroeders de kost aenstonts bij de teeringh moeten betalen, edogh den dranck genieten uyt des voorss. gilts incomen, gelijck voor desen gebruyckelick."

Ik laat hier nog de laatste aanbesteding volgen, die zich in ...en van het gild bevindt.

„Conditie, waarna dat de giltmeesters Jan Tijsse van Isendoorn en Jan Jeremie van Heeteren met toestemming en in bijwesen van de oude giltmeesters en giltbroeders van meening zijn om in 't openbaar aan de minst aanneemende aan te bestaden de maaltijd tot teeringe van het gilt in de heerlijkheid Lienden en dat bij het paar, man en vrouw, als van ouds gebruykelijk om te verschaffen, 't geen daartoe op naarvolgende wijse sal worden vereyscht:

Den aannemer zal moeten besorgen, dat er tot de maaltijd werde geslagt een goede, vierjarige veers en zooveel jonge schapen, dat er overvloet van runt- en schapevleesch is, zoodat volgens oud gebruyk twee dagen aan malkanderen gezoden en gebraden vleesch, dat ongeschonden en onbesneden is, op de tafel moet komen. En op den derden dag zal hij moeten opdissen knolletjes met gepluckte vinken 1).

Den aannemer zal nog op tafel moeten besorgen zooveel goed weyten- en wittebrood, boter en kaas, mostaard en zout, als tot de maaltijd van noden is, zoodat er geen gebrek van 't geen voorseit is zal mogen wesen, onderwerpende zig den aannemer de visitatie door giltmeesteren en giltbroeders over het beest en over de schapen, eer hij deselve zal mogen slagten, alsmede den brouwer de proef over het bier.

Den aannemer zal niet vermogen eenigen sterken drank of thee te laten consumeeren in die vertrekken, daar het gildebier gedronken wort, zoolang hetzelve duurt, op peene dat hij alsmede die het commendeeren volgens den artikelbrief zullen werden gebreukt.

Den aannemer zal genieten voor de heeren rigteren, schouten, predicant en schoolmeester, de gildemeesters en gildeknegt en deze alle haere vrouwen voor de maaltijd in de drie dagen ses gulden, voor het uytdeelen aan den armen eene gulden tien sts., voor het uyttappen van ieder ton bier eene gulden.

En inval het bier niet wiert uytgedronken in de drie dagen van het teeren van het gild, zoo zal het de giltmeesters en giltbroeders vrijstaan om naderhand eens weer te komen om dat overgeschootene bier te nuttigen, als wanneer den aannemer zijn huys, vuur en ligt weer ten dienste zal moeten stellen, zonder daarvoor iets meerder te mogen pretenderen.

---

1) Hieronder is te verstaan het overschot van het vleesch der twee vorige dagen, van been gezuiverd en behoorlijk toebereid.

Den aannemer zal moeten bezorgen en stellen twee oppassers, daar de giltmeesters mede tevreden zijn dan dag van het teeren van het gilt, 't geen in de heerlijkheyd Lienden zal moeten geschieden en dat wel binnen dorps zal moeten beginnen Donderdags na Alderheyligen, soo zijn zal den 6 November deses jaars 1766.

Inval dese besteeding niet tot genoegen van de giltmeesters en giltbroeders quame af te loopen, zoo zal het haar vrijstaan deselve tot eene nadere gelegentheyd uyt te stellen of op te houden zonder tegenspreeken van ymand, houdende een half uur na den slag haar beraad om den aannemer geluk te seggen of te bedanken.

De giltmeesters zullen voor 26 paar vaststaan.

Op alle voorstaande conditie zal dese maaltijd bij het paar, man en vrouw, als in 't hooft is gementionneert eerst tot een insetting opgehangen en vervolgens aanbesteed worden.

Inzetter zal genieten als van ouds 11 sts."

Volledigheidshalve laat ik hier volgen eenige bepalingen uit de conditiën, waarop in 1832 de levering van den maaltijd is aanbesteed:

„De aannemer zal ook gehouden zijn eene namaaltijd te geven aan de oude en nieuwe gildemeesters, gildebode en secretaris en alsdan op tafel bezorgen hetgeen er bij den maaltijd op den tweeden dag geweest is met bier.

De schouw over het beest moet gevoerd worden door de oude en nieuwe gildemeesters in ieder jaar en de aannemer gehouden zijn ter vertering daarbij te geven aan genever voor éénen gulden.

De gildemeesters en broeders behouden de vrijheid om een bijzonder vertrek voor zich te hebben, al ware het, dat de taptoe reeds geslagen was als van ouds.

Voorts moet de aannemer zorgen, dat het eten precies om één uur des middags op tafel zij, op verbeurte van f 3.

Na alle aftrek van verponding, ambts-, tijns-, dorps- of buurtschapslasten en hetgeen er van den lande mogt worden gevorderd, zal de aannemer voor al het gunt voorschreven genieten de zuivere opbrengst van het gildeland ingevolge daarvan zijnde conditie, ook hetgeen uit den Winkel genoten wordt tot voordeel der opkomsten van den aannemer, alsook de [illegible] aankoop van nieuwe leden in het gild."

[illegible] de tering gedronken werd, werd bijna altijd

geleverd door te Lienden wonende personen en zal dus wel gebrouwen zijn in het huis, nu nog bekend als de „Oude brouwerij". Wat de reden is, waarom in 1679 door het gild zelf de grondstoffen voor het bier geleverd zijn, en dit in 1699 van elders ontboden is, heb ik niet kunnen ontdekken.

Daar de uitgaven, die ten laste van het gild kwamen, voor verreweg het grootste deel den maaltijd betroffen, acht ik het hier de plaats het een en ander uit de rekeningen mede te deelen. Ik meen mijn lezers geen beter overzicht te kunnen geven van de wijze, waarop de gelden der broederschap beheerd werden, dan door een paar rekeningen uit verschillende tijden in hun geheel weer te geven.

„Op dato den 28en December 1648 hebben Dirck Janss ende mr. Gerrit van Laar, oude giltmeysters, met Jillis Goossenss ende Gerrit Gerrits Cuyper den Olden, nieuwe giltmeysters, ten overstaan van bijwesende giltbroederen met Jeronemus Aertss suyver rekeninghe geholden van 't gene te rekenen stonde van de verteeringhe, als doen 't zijnen huyse geschiet, soo van het getapte bier als anders, als hiernaer breeder gespecificeert staet.

Item opten eersten dach van de verteeringhe, sijnde den 3den September 1648, isser getapt 145 vanen biers, beloopt aen gelt	36 gll.	5 st.
Item den tweeden dach van de verteeringhe isser getapt 156 vanen biers, yder vaen als boven tot vijf stuyvers, compt aen gelt . . .	39 „	
Item den derden dach isser noch gedroncken vijftich vanen biers, de vaen tot 4 sts. compt .	10 „	
Lateris .	85 gll.	5 st.
Item sijn gerekent elf maeltijden als predikant, secretaris, giltmeysters, weert, weerdin ende de cock drie dagen beloopende aen gelt tsamen elf gll.	11 „	
Item sijnder in de twee dagen van de verteeringhe geweest 22 armen personen, yder persoon gerekent op ses sts., compt	6 „	12 „
Item sijnder op den tweden dach smorgens geweest 9 ontbijten, yder gerekent op 4 sts., compt	1 „	16 „
Lateris .	19 gll.	8 st.
Item voor de maeght als oock voor glasen ende keerssen goetgedaen	2 „	10 „

Item op de proevingh van 't giltbier gedroncken tot . . . . 2 gll.

Item op de bestadingh van 't gilt verteert . 3 „

Compt . 7 gll. 10 st.

Beloopt alsoo dese voorss. teeringhe vant Cruysgilt te samen ter som van 112 gl. 3 sts., comt nog 1 gl. 17 sts. bij slot van dese rekeninghe verteert, is alsoo dan te samen een hondert veertien gull."

Hier volgt de rekening over 1738:

„Op huyden dato onderschreven hebben de gildmeesters Daniel van Brenck en Aert Gerritse van Soelen haer reeckening gedaen van het Cruysgilt der Hoge Heerlickheyt van Lienden ter presentie van de oude en nieuwe gildemeesters gecoren, Cornelis van Brenck en schepen Thijs Janse van Issendoorn en bijwesende gildebroeders wegens de verteeringh van het voorss. gilt, twelcke was angenomen bij Lauwerens Hasselman voor 6½ st. man en vrouw, welcke teeringh is geschiet ten sijnen huyse in gemelte Heerlickheyt van Lienden.

Eerstelijck komt gemelten Hasselman wegens de teeringh van de maltijden van de passtoir, de respectieve richteren, scholtusschen, custos, bode mistgaders de gildmeesters, in de voorss. drie dagen bedragende . . . . 6 gll. 7 st.

Item voor Gijsbert Ottense van Ewick uyt consideratie . . . . 13 „

Item voor den armen van Lienden . . . 1 „ 10 „

8 gll. 10 st.

Item komt gemelten Hasselman voor uyttappen van 6½ ton bier . . . . 6 „ 10 „

Gem. Hasselman voor insetten . . . . . 11 „

De wed. Grootvelt komt voor leverantie van 6½ ton bier tot . . . . 42 „ 1 „

Willem van Grootvelt komt volgens reeckeningh van de bestadingh van gilt sijnen huyse gedaen is tot . . . . 4 „ 4 „

De voorss. lasten komen te bedragen te samen ingereeckent van Daniell van Brenck tot 5 „ 17 „

Lauwerens Hasselman komt van verteeringh tot 14 „ 1 „

73 gll. 4 st.

8 „ 10 „

Somma . 81 gll. 14 st.

Daertegen komt het voor[illegible]ren

intresse van 400 gulden capitael verschenen Petrij 1737 en Petrij 1738 jaerlijcks 24 gulden, staende tot lasten van het Cruysgilt wegens het Cruyslandt op Meerten, soo Gijsbert Ottense van Ewick aan Geerit Jaspersse van Brenck heeft gedaen, dus in voorss. 2 jaren	48 gll.	0 st.	
Gijsbert van Ittersons erfgenamen uyt de Winckel in 3½ mergen lant, nu aengecoft bij Aert van Soelen jaerl. 4 gull. 12 st. 8 p., verschenen op st. Petrie 1737 en 1738, dus in de voorss. 2 jaren	9 „	5 „	
	57 gll.	5 st.	
Schepen de Lanoy in plaets van Jan Willemse van Royen erfgenamen deb. de rent van een capitael van 150 gulden, verschenen den 17 Febr. 1737 en 1738 tot.	17 gll.	12 st.	8 p.
Cornelis van Wamel deb. de rente van 30 gulden, verschenen April 1737 en 1738 tot	3 „	12 „	„
Johannes Hermanse deb. de rente van 46 gull., verschenen den 2 Nov. 1737 en 1738 tot	5 „	6 „	„
Inganckgelt van Gerrit Jansse Hasselman	2 „	10 „	„
Daniel van Brenck in de voorgaende ontfanck laten tot	0 „	13 „	„
	29 gll.	13 st.	8 p.
	57 „	5 „	„
	86 gll.	18 st.	8 p.

Aldus gereckent en gesloten soo blijckt, dat de incomen meer komen te bedragen als de onkosten tot 5 gul. 4 st. 8 penn., uyt welcken 5 gul. 4 st. 8 penn. den bode sal genieten eenen gul. 10 st., dus schieten over 2 gul. 14 st. 8 penn., die in de volgende reeckeningh sullen worden verantwordt. Den 25 Oct. 1738."

Ten slotte laat ik hier eenige opgaven volgen aangaande het in den loop der jaren tamelijk sterk afwisselende bedrag, waarvoor de maaltijd per hoofd aangenomen is. Hierbij moet tevens in aanmerking worden genomen, dat de maaltijd van den eersten teerdag, als overvloediger, meer kostte, dan die op den tweeden.

Van 1648 tot 1700 varieerde het bedrag voor 2 personen, man en vrouw, tusschen 14 stuivers en 1 gulden.

In de 18de eeuw loopen de cijfers zeer sterk uiteen: zoo

vinden wij voor 1713 11 stuivers, voor 1726 10½ st., voor 1732 7 st., voor 1736 6 st., voor 1749 12 st. voor 1768 16 st., voor 1773 1 gl., voor 1780 1 gl. 5 st.

In de 19de eeuw vinden wij als laagste bedrag 16 st. in 1824, als hoogste 1 gl. 16 st. in 1804.

In den loop der tijden heeft de tering aan het geld aanleiding gegeven tot een rechtszaak, waarvan ik hier het verhaal wil laten volgen, om daarmede onze beschouwingen over de maaltijden te besluiten.

Op 10 Oct. 1767 werd door de gildemeesters Govert van Nieuwenhuysen en Jan van Tintelen in een vergadering aan de gildebroeders en leden medegedeeld, dat hun ter oore was gekomen, dat door den kerkeraad op voorstel van den predikant, Ds. A. Marant, besloten was voortaan de leden van het gild uit te sluiten van de bedieningen van ouderling en diaken, dat zij dit een beleediging achtten voor het gild en zijn leden en in overweging gaven, of het niet geraden zou zijn „zig door middelen van regten of andersins daartegen te stellen." Met algemeene stemmen werd toen besloten zich tegen dit kerkeraadsbesluit te verzetten en dat iedere broeder ter dekking der onkosten 2 gulden zou betalen.

Op 25 Nov. van hetzelfde jaar werden door twee schepenen van Tiel op verzoek van het gild twee personen onder eede gehoord, uit wier verklaring genoegzaam bleek, dat de geruchten aangaande de uitsluiting niet uit de lucht waren gegrepen, waarom op 4 Dec. d. a. v. de advocaat mr. J. Copes van Hasselt en de procureur G. Taay machtiging van het gild ontvingen, om „zoo voor den Hove Provinciaal als anders, daar het nodig zoude mogen wesen, te vertreden en waar te nemen zoodane zaak of proceduire, als de comparanten zig verpligt vinden teegens den predicant van gemelde heerlijkheyt Lienden A. Marant en den kerkenraat aldaar te entameren tot extraditie en bij ordre rojeringe van zeekere resolutie, door die van gem. kerkenraat ten respecte van voorn. Kruysgilt ofte de broeders van dien genomen."

Het blijkt, dat deze opdracht uitgevoerd is; althans in 's Hofs Appoinctementboek lezen wij, dat op 9 Maart 1768 het Hof, na den gemachtigde van het gild gehoord te hebben op een request van van Ds. Marant c.s., gelast heeft, dat op 23 Maart partijen ter fine van accommodatie zouden verschijnen vóór de daartoe gecommitteerde raden Schomaker en van Lynden tot Onstein.

Slaan wij nu het Reces- en Accoordenboek van het Hof op, dan lezen wij het volgende aangaande het op 24 Maart verhandelde:

„Nadat daerop parthijen op versoek van de gedaegden uit cragte van s' Hoves appoinctement voor heeren commissarien erscheenen waeren, en naedat in die comparitie aen d'eene sijde door den eerste gedaegde (den predikant) was gedeclareert, dat geensints uit hoofde van eenige particuliere insigten of personaliteiten tegens de impetranten nog teegens 't Cruisgilde van Lienden in 't doen der propositie in den kerkenraad en 't neemen van de opgevolgde resolutie tegens de leeden van 't Cruisgilde hadde te werk gegaen, maar dat alleen hadde beoogt 't weeren van alle misbruik, dat van sulke bijeenkomsten soude kunnen werden gemaekt en het wegneemen van alle ergernis en onstigting, waertoe hem de liefde voor sijne gemeente had aengeset, dog dat naderhand hadde beginnen te merken, dat deese sijne goede intentie niet hadde gehad het voorgestelde einde, maer dat integendeel daeruit was ontstaen een groot misnoegen van d'impetranten en waeruit dus grootere moeyelijkheeden en onaengenaeme gevolgen souden kunnen resulteren en dat daerom seer geneegen was om tot voorkominge van verdere verdeeltheeden en verwijderingen alles, wat tot herstelling van de goede harmonie en eenigheid in sijne gemeente konde strekken te contribueren, gelijk daervan aenstonts door 't verleenen van visie der gelibelleerde resolutie in de comparitie ter voldoeninge aen de requisitie van de impetranten reële preuves hadde gegeven, alles in die hoope, dat de leeden van dit gild met de daed ook wel souden willen betoonen, dat in haere bijeenkomsten sig aen geen onordentelijkheeden souden komen schuldig te maeken, maer op een bescheide wijse sig altijd souden soeken te gedraegen; en naedat vervolgens aen sijde van d'impetranten meede was verclaert, dat sij ter betooninge van haere geneigdheid tot onderhouding van de vriendschap met haeren herder en leeraer en verdere leeden van den kerkenraed ook van hare kant bereid waeren om sig met de gedaegdens te reconcilieren, soo is 't, dat de gedaegdens ook geen swarigheid maken en oversulx aennemen om selfs in deese comparitie ter presentie van opgemelte heeren commissarien de gelibelleerde resolutie van den 1 Jan. 1767 mitsgaeders die geene, welke daertoe eenige relatie sijn hebbende, in 't kerkenboek, waerin deselve geregistreert staen, geheel te royeren en

uit te schrappen op eene wijse, dat deselve volkomen onleesbaer sullen worden gemaekt, met bijvoeging van een korte annotitie op de kant, wat de reeden van dit royement is geweest 1).

Dat hiermeede alle acten van d'impetranten teegens de gedaegdens voor vernietigt, mitsgaders alle differenten over en weder voor afgedaen werden gehouden en parthijen sig onderling ten eenemael gereoncilieerd houden."

Zoo was dus de vrede hersteld. Ten overvloede vinden wij nog een stuk zonder jaar of dag, maar dat blijkbaar op deze zaak slaat en een nadere overeenkomst tusschen de partijen bevat. Het luidt als volgt:

1.

Het gilt in tien jaaren niet teeren.

2.

Indien het dan na die tijt keert, moogen de gildebroeders niet laater als s' avonds neegen uuren bij malkander sijn en mag niemant sig dronken drinken of danssen, dit alles onder verbeurte van een ducaat voor den armen en sal niemant moogen eenige jenever drinken, almeede onder verbeurte van een ducaat voor den armen.

3.

Voorts sal een ijder sijn eyge kosten moeten draagen, waaronder begrepen is het opheffen van de citatie.

4.

Voorder sullen sig de gildemeesters en alle de leeden stiptelijk moeten gedraagen conform de wetten van de gildebrief. Hiertegen sullen de broeders van den kerkeraad haar gewoone resolutie dus veranderen, dat de gildebroeders weer sullen kunnen verkoren worden in den kerkeraad.

Vraagt men mij nu mijn meening over het al of niet gerechtvaardigde van het besluit van den kerkeraad, dan antwoord ik hierop alleen, dat art. 2 tot nadenken stemt 2).

---

1) Dat dit inderdaad geschied is, blijkt uit een aanteekening in margine luidende: „Dit tegenstaande royement is op dato onderges. gedaan in kennisse van mij D. W. A. Brantsen.

2) Dat de verhouding tusschen het gild en de kerkelijke autoriteiten na deze geschillen niet te wenschen overliet, laat zich afleiden uit den hier volgenden post van de rekening van 1784:

„Nog heeft het gilt gecontribueert met die van den gerigte van Lienden in het kopen van eene fraeye zilvere tabaksdoos tot een present aan Ds. W. C. Luyke, predikant alhier, voor bedanking [illegible] na Schoonhoven, door de giltmeester daartoe betaalt [illegible] f 40—9—0."

En nu nog een enkel woord over het hinkende paard, dat achteraan kwam. In de gilderekening over 1768 treffen wij de volgende posten aan:

De onkosten van de procedure of actie met het gilt en den domine in loco bedraagt van den heer Taay	f 111—0—0
Nog hierover een rekening van den secretaris O. J. de Kat, verschot en verdiensten . .	„ 21—7—0
Nog een rekening deswegens van de giltmeesters voorschreven wegens verschot	„ 28—3—8
Nog een rekening wegens verteeringh binnen Arnhem door giltmeesters bij 't accomodement.	„ 22—2—0

IV.

DE ONTBINDING VAN HET GILD.

De verpachting van het gildeland onder de leden voor een zeer geringen prijs, waarvan boven (blz. 221) gesproken is, kan als het begin van het einde worden beschouwd. Het aantal gildebroeders was destijds, in 1855, tot op 16 geslonken. De huurovereenkomsten waren voor den tijd van 9 jaren aangegaan, maar hebben slechts 3 jaren geduurd. In 1858 was het aantal leden gedaald tot 11 en werd besloten tot verdeeling van het gildeland onder de rechthebbenden, gelijk ook geschied is bij acte van 2 April 1859, waardoor het Kruisgild, dat zich ruim 340 jaren had staande gehouden, ophield te bestaan.

Ten slotte zij het mij vergund hier een paar woorden bij te voegen over het kistje, dat lang gediend heeft tot bewaring van het archief van het gild en met de stukken in mijn bezit is gekomen. Dit kistje is voorzien van 2 verschillende sloten. Door elk der gildemeesters werd één der sleutels bewaard, zoodat het openen alleen in tegenwoordigheid van beide meesters kon plaats hebben. Toen het kistje in mijn bezit kwam, waren sloten en sleutels in slechten staat. Het is mijn zorg geweest, eerstgenoemde te herstellen en van sleutels te voorzien in overeenstemming met den tijd der vervaardiging van het kistje. Het blijkt n.l., dat dit in 1658 gemaakt is en f 4—10 gekost heeft.

Uit de rekening van 1795 blijkt, dat het kistje met zijn

inhoud in handen van den vijand is geraakt, die er f 17 uit gestolen heeft. Dat de Franschen het kistje toen niet zacht behandeld hebben, zien wij uit de rekening van 1796, waarin deze posten voorkomen:

. . . . aan reparatie van het kistje
aan de smit. . . . . 0—12—0
aan den timmerman . . . . , ... 0—10—0

Van de in de rekening van 1658 vermelde gildebekers is nog niets bekend. Zijn die in 1795 misschien ook door de broeders en bevrijders medegenomen?

EENE VLIEGMACHINE IN DE ZESTIENDE EEUW?

Eene vliegmachine schijnt reeds in de laatste helft der 16de eeuw hier te lande bekend te zijn geweest. Althans de magistraat van Nijmegen betaalde in 1596 aan „dengenigen, die van den thorn heft afgevlogen, 6 gl." 1). Hetzelfde kunststuk werd reeds vroeger te Zutphen uitgevoerd.

In de overrentmeestersrekening van 1554, fol. 68 verso, lezen we n.l.:

Item uith ontheit des raeths den gesellen, die op onse karmiss van den thoern floegen, gegeven eyn angeloth vezit 11 gulden VII stuivers. J. G.

HEIDENS TE ZUTPHEN.

In 1430 vertoonden zich voor het eerst heidens te Zutphen. De „hertoch van den cleynen Egypten", zooals hun aanvoerder gewoonlijk in oude stukken genoemd wordt, kreeg toen blijkens de overrentmeestersrekening van dit jaar niet alleen van de stadsregeering een geschenk in wijn, maar daarenboven nog 6 Arnhemsche guldens. In het laatst der 15de eeuw hield het medelijden met hen op: men bemerkte met welke kwade practijken ze omgingen en hieid hen dus buiten de stad.

J. G.

AZIJN TOT ONDERZOEK OMTRENT TOOVERIJ.

„Item tot ein frouw te versuecken, off sij toeveren koist offte nyet, gekofft 2 quarten wijneicks voir 7 stuver." Nijmeegsch Rekenboek 1532. H. D. J. v. S.

BLINDE BISSCHOP DANSEN.

„Item noch van 2 gevangenen „die den blynden bysschop gedanst hadden, geseten 2 dach, daeraff gegeven 1 gul. en 12 st." Rekening met den stokmeester, Sted. Rekenb. van Nijmegen 1546. H. D. J. v. S.

---

1) H. D. J. v. Schevichaven, Penschetsen uit Nijmegen's verleden, blz. 164.

IETS OVER DE OUDE NIEUWSTADS- OF DIEZERPOORT, TE ZUTPHEN.

DOOR

H. J. H. GRONEMAN,

Civiel-Ingenieur.

Het is, nu ik dit schrijf, achttien jaren geleden, dat een verhandeling van mijne hand, onder den titel: „Zutphen en zijne Oudheden", geplaatst werd in de Nederlandsche Kunstbode. (jaarg. 1880.) Het zoude wellicht niet ongepast zijn te vragen, wat er na (ik zeg niet: door) die verhandeling in mijne vaderstad op het gebied der oudheden verblijdends of bedroevends is geschied of bestendigd. Aangenaam is het mij te kunnen constateeren, dat men aldaar niet in den eerbied voor het oude is achteruitgegaan. Neen, het blijkt veeleer, dat men in dien eerbied menige schrede vóórwaarts gedaan heeft. Voor het oogenblik wil schrijver dezes er in het algemeen niet meer van zeggen, doch zich bepalen bij één der talrijke bouwvallen in het grijze Zutphen, waarvan hij hoopt in de volgende bladzijden iets te kunnen mededeelen, dat tot in onzen tijd vrijwel, zoo niet geheel, onbekend was gebleven.

Ik heb hierbij vooraf mijnen dank te betuigen aan den heer rijksarchivaris in Gelderland, Mr. J. F. Bijleveld, die mij een pakket, in betrekking tot de stad Zutphen (uit de verzameling platte gronden, No. 19 van het depôt der rijksarchieven te Arnhem), onder de oogen bracht, waarbij ik een gekleurde, perspectivische voorstelling opmerkte van den middeleeuwschen keten van muren en torens der stad Zutphen, op welke belangrijke teekening ik hieronder terug hoop te komen.

In de tweede plaats heb ik mijnen dank te brengen aan den heer kapitein der genie C. E. J. de Lille Hogerwaard, te Zutphen, die zich gemakkelijk door mij liet overhalen tot het doen uitvoeren van eenige opgravingen bij den onderhavigen bouwval, waarvan wij hier beneden de resultaten willen meêdeelen.

Verder dank ik aan het merkwaardige Caerten Boeck van de Landerijen van der Stadt Zutphen, a°. 1573 van Thomas Witteroos, den bekenden landmeter en teekenaar, die zich ook wel „schilder" noemde, († 1575) 1), door toedoen van den toenmaligen burgemeester jhr. H. A. D. Coenen in het oud-archief der gemeente Zutphen opgenomen, een afbeelding van de Oude Nieuwstads- of Diezerpoort uit 1573, die wij eveneens hieronder denken te behandelen.

Ten vierde neem ik de vrijheid een schetsje uit mijne jongelingsjaren aan te bieden van het rondeel vóór genoemde poort, uit den tijd, toen de omgeving van den hier behandelden bouwval nog veel minder was veranderd dan tegenwoordig, ja weinig verschilde van die uit de dagen van Prins Maurits.

De behandeling dezer vier punten doet van zelf deze mijne verhandeling vervallen in vier gedeelten, die ik wensch te nemen in omgekeerde volgorde, als waarin die punten zooeven zijn opgenoemd. In deze volgorde zal ik gelegenheid hebben de bedoelde poort te beschrijven eerst in den staat van onzen tijd (ong. 1857), daarna in dien van het eind der 16e of het begin der 17e eeuw en ten laatste in dien van 1573, dus van een jaar na de verovering en gedeeltelijke uitmoording van Zutphen door de Spanjaarden, op bevel van den hertog van Alva. Daarbij sluiten zich, in dezelfde volgorde, onze figuren VI, VII en VIII aan. Het vierde onderdeel van deze verhandeling, over het onderzoek in loco, zal te gelegener tijd mede zijn plaats vinden.

Vooraf nog heb ik den heer J. Gimberg te danken voor de volgende mededeeling, den naam der poort betreffende. Dezen naam Diezerpoort (de daarop uitloopende straat heet eveneens Diezerstraat, welke benaming, gelijk bekend, ook te

1) Het bewijs hiervoor dank ik aan Mr. J. F. Bijleveld voornoemd. Het is te vinden in een kantteekening, bij een rekening van den landrentmr.-genl. Thomas Gramaye den Jongen, loopende van 1 Jan. tot 31 Dec. 1575, fol. 36, § 3 (afgehoord in de Rekenkamer te Arnhem op 5 Mei 1581). De sterfdag is daarbij echter niet genoemd. Thomas Witteroos noemt zich „schilder ende landmeter" op een kaart, onder No. 279, in het rijksarchiefdepôt te Arnhem berustend. Hij schrijft zich ook: Thomas Witteroos Jansz.

Zwolle voorkomt), meent hij als volgt te moeten afleiden. (Zekerheid is er niet). Hij houdt het er voor, dat het eerste lid van deze woorden water, vaart of weg zal beduiden. Mij werd van andere zijde nog gewezen op den naam der rivier de Dieze in N. Brabant. In Zwolle kan, antwoordt mij de heer Gimberg, de naam in verband staan met een geslacht de Dijse of de Dese, welke naam nimmer door hem in de stad of de graafschap Zutphen werd aangetroffen 1). Iets positiefs kan hij, ook na overleg met meerbevoegden, er niet van zeggen. Alleen schijnt het om den, volgens den heer Gimberg, oudsten vorm van het woord Deserstraat (Ao 1434) niet mogelijk de benaming met Isendoorn in verband te brengen en te lezen d'Isenstraat of d'Isenpoort, beide bij het klooster Isendoorn (of IJsendoorn) gelegen.

In verband met dit onderwerp deelde de heer F. A. Hoefer mij nog mede, wat ik hier in hoofdzaak dankbaar meen te moeten overnemen, dat, zoover de geschiedenis reikt, er sprake is van een buurschap Dieze bij Zwolle. Hij meent, dat de beteekenis en oorsprong van dit woord aldaar in het duister zullen blijven, al doet men nog zoo vernuftige gissingen. Alleen is het duidelijk, dat voorheen, bij uitbreiding der stad Zwolle in de richting dier oude buurschap, de namen Diezerstraat, Diezerpoort en Nieuwe Diezerstraat (later alleen Nieuwstraat genoemd) ontstaan zijn.

Schrijver dezes wil hier aan desbevoegden nog de vraag richten, of wellicht het woord diezer in verband kan staan met het oude woord dur dat eveneens met water wordt in verband gebracht (zie noot pag. 58: Wandelingen in de omstr. v. Arnhem, door Is. An. Nijhoff). Immers de klinkers i en u zijn verwant en kan dus dur niet een samentrekking zijn van diezer? Het wortelwoord dur zou in de namen Duurstede en Doorweerd (ook Doreweerd) gelijk in Durlede (water bij Schiedam) weer te vinden zijn.

In Pl. VI wordt voorgesteld het rondeel vóór de Oude Nieuwstads- of Diezerpoort, gelijk ik het toen zoo teekenachtige puntje afbeeldde, ongeveer in 1857, kort voordat ik, als student aan de Delftsche akademie, mijne vaderstad zou verlaten. Deze laatste omstandigheid moet ik hier vermelden, daar zij oorzaak was, dat ik het (gedeeltelijk) afbreken van dezen bouwval,

1) In onze eeuw kwam de familie[illegible] 'n Zutphen voor. Maar deze familie was volgens den heer Gi-[illegible]

waarvan, ben ik goed onderricht, nòg beneden-gewelven en grondslagen in den bodem van het tegenwoordige exercitie-terrein aanwezig zijn, niet heb bijgewoond. Toen ik vernomen had, dat „de stad" den rondeel-bouwval wilde afbreken om op die plaats een fouragemagazijn voor de kavallerie te doen oprichten, nam ik van de merkwaardige plek een schets, waarnaar ik later de penteekening vervaardigde, die in Pl. VI is weergegeven.

Men ziet hier den, destijds zeer bouwvalligen, buiten-toegang tot het rondeel. De „geboorte van het gewelf" boven dien doorgang is nog zichtbaar, de rest ingevallen. Van het vroeger (blijkens Pl. VIII) daarboven aanwezige kanteelwerk was niets meer voorhanden. Om het lichaam van het rondeel ziet men gedeelten (de rechter- en linkerflanken) van het bastion „Duc d'Alba" der vesting, waarvan de aanleg in het laatst der 16e eeuw onder prins Maurits werd begonnen na diens verovering van Zutphen en andere IJsselvestingen in 1591 op de Spanjaarden, die toen in de graafschap in het sterke Grol of Groenlo nog een toevlucht hadden. Boven op het rondeel ziet men in mijne figuur de vruchtboomen van „het tuintje van ten Bosch", welken naam een oud Zutphenaar mij nog kortelings te binnen bracht, op de aarde, waarmede dit bolwerk geheel was aangevuld. De hier zichtbare doorgangsopening, door sommigen verkeerdelijk „buitenpoort" genoemd (want die stond (zie beneden) in de 16e eeuw nog verder buitenwaarts) was, toen ik de schets nam, pas ontdaan van een stevige houten bekleeding, aangebracht om het uitzakken van de tuinaarde te voorkomen. Op de evengenoemde wallen of flanken van het bastion prijkten de prachtige iepen, waarvoor Zutphen, vooral in die dagen, beroemd was. In de „rechterflank" (op de plaat links van den toeschouwer) ziet men een vervallen doorgang naar den benedenwal of „fausse braye", welke doorgang door mij in mijne verhandeling in de Nederlandsche Kunstbode onjuist „caponnière" genoemd werd, waarvoor men, gelijk ik den heer Werner in den Gelderschen Volksalmanak van 1898 toegegestemd heb „poterne" behoort te lezen 1). Bij het volk werd deze doorgang m. i., en hier geheel instemmende met de meeningen dienaangaande van Mr. R. W. Tadama (G e s c h. v a n

1) Op een in 1750 door den luitenant ingenieur G. H. v. d. Heuvell geteekend Plan d'Zutphen in mijn bezit, alleen de vesting voorstellend, staat deze doorgang onder de „sorties" vermeld. Ook op deze uitdrukking, toen zeker in zwang, zoude critiek mogelijk zijn.

Zutphen (1856) p. 203) en van H. N. van Til (Bekn. Beschr. v. d. stad Zutphen (1832) p. 72) ten onrechte genoemd „het dikke Dalfsgat", natuurlijk een verbastering van „Duc d'Alba's gat", welke naam veeleer moet toegepast worden op den doorgang door het rondeel. Immers hierdoor kwamen de Spanjaarden onder Duc d'Alva's zoon, in 1572, toen de aardewerken om Zutphen nog niet bestonden en evenmin de doorgangen, welke dóór die wallen naar de benedenwallen leiden zouden, de stad binnen om haar te vermeesteren, op eenige punten in brand te steken en er het bloedblad aan te richten, dat, met dat van Naarden, aan de burgers der daarna aangevallen Hollandsche steden zou toeroepen: „Valt liever in de verdediging uwer steden, dan met de Spanjaarden te onderhandelen", gelijk te Zutphen geschied was nog even vóór en op het oogenblik van den overval.

De opening, links van den verwulfden rondeel-ingang, onder aan den buitenmuur, is wellicht die, waarvan van Til spreekt, op blz. 72 van zijn Beknopte Beschrijving, die men gemaakt had om het inwendige van den bouwval te onderzoeken, wat door de „dikke salpeterlucht" mislukt was. Achter het rondeel ziet men een gedeelte van een ronden toren met schietgat en den muur en het dak, met venstertjes voorzien, van de kavalleriestallen, die, gelijk ik mij nog zeer goed herinner, tegen den middeleeuwschen stadsmuur werden aangebouwd, waarbij toen o. a. de „Blanke Toren" werd afgebroken 1). Voorts vertoonen zich de hooge spits van den Nieuwstadstoren en de toen nog met het later verdwenen kruis getooide gevel van de kavalleriekazerne, voorheen klooster „IJzendoorn" of „Isendoorn". De thans nog staande bouwval van de Oude Nieuwstads- of Diezerpoort, in de wandeling ook wel „het Boompje" genoemd naar een daarop gegroeiden, kortelings afgestorven, kleinen stam, is op mijne teekening niet zichtbaar, immers door het rondeel, als „schild der poort", bedekt. Van de in den stadsringmuur gelegen eigenlijke „Binnenpoort" ziet men alleen den evengenoemden ronden toren met het schietgat, die met zijn evenbeeld aan de andere zijde den eigenlijken stadsingang flankeerde. In het voorjaar van 1894 werden deze twee halfcilindrische torens door de genie, die ze „niet netjes" oordeelde,

1) Ik moet hier naar mijn boven aangehaalde verhandeling in de Ned. Kunstbode verwijzen, maar met de opmerking, dat ik daarin den naam „Blanke Toren" verkeerdelijk op den daarop naar het oosten volgenden toren heb toegepast, waarvan thans de voet nog aanwezig is.

als ik het wèl heb begrepen, afgebroken 1). In het begin dezer eeuw, onder koning Louis, aldus deelde wijlen mijn vader, die er als knaap getuige van was geweest, mij mede, werden deze beide torens ingekort. Voorts werd toen het gebouw, dat achter de „Binnenpoort" lag, of, als men wil, deze uitmaakte en dat onder den naam van „het Arsenaal" of „de Slavernij" bekend was, met den grond gelijk gemaakt.

Wie het door mij geschetste, teekenachtige en geschiedkundig zeker belangrijke plekje vergelijkt met wat er nu nog is overgebleven (zie het plaatje van den heer H. M. Werner in den Geld. Volksalm. van 1897) zal zich, indien hij niet alle aesthetisch gevoel heeft verloren, zekerlijk beklagen. De vroeger met den bouwval zoo harmonisch gekleurde achtergrond van den in grooten mopsteen uitgevoerden middeleeuwschen stadsmuur is, ter bevordering der zoogenaamde „netheid," wellicht om der wille der soliditeit of der droogte, met een treurig grijswitte bepleistering overtogen. Een paar nog staande iepjes doen hun best om nog wat afwisseling aan te brengen. De bouwval „het Boompje" is, ja, nog heel mooi van kleur en vorm voor het schildersoog, maar in d e z e omgeving wordt hij vreemd, ja door sommigen reeds leelijk geacht. Het bouwvallige is slechts bevallig in een gepaste omgeving! Toch hopen wij, dat het gedenkteeken van den vrijheidszin der Zutphensche middeleeuwsche burgerij, (van hetwelk een juiste, bouwkundige afbeelding van de hand van den gemeenteopzichter van Zalk in het oud-archief der gemeente Zutphen voorkomt) nog lang moge staan en niet op een of anderen dag blijken zal te zijn afgebroken, gelijk zulks met de twee halfronde flanktorens der binnenpoort in 1894 het geval is geweest. Want — de ruïne der Oude Diezerpoort, ofschoon van zuiver Zutphenschen oorsprong, is geen vrij eigendom meer van de gemeente Zutphen. Neen, de genie is er heer en meester over en niet a l l e officieren van dat wapen hebben zóóveel ontzag voor vaderlandsche oudheden, als dat bij den tegenwoordigen kapitein, dien wij hierboven noemden, het geval is. Tot onze groote verwondering

1) Ik haast mij hierbij op te merken, dat de heer kapitein der genie de Lille Hogerwaard hieraan geen aandeel had, daar hij alstoen nog niet te Zutphen in garnizoen lag en dat de genie-officier, onder wien het moet geschied zijn, zich overigens niet onverdienstelijk moet gemaakt hebben ten opzichte van de herstelling in ouden stijl van de Latijnsche school-kazerne, vroeger] het klooster der Predikheeren.

bleek ons, dat de gemeente de onderhavige ruïne der poort en omgevende terreinen in bruikleen aan het Ministerie van Oorlog heeft overgedragen. „In bruikleen"; maar zonder gehoudenheid van dat Ministerie om alles, als de tijd daartoe aanbreekt, weder onverlet op te leveren. Immers, veranderingen mogen worden aangebracht, waarbij het aan het goedvinden van het genoemde Ministerie wordt overgelaten hierbij al of niet de stedelijke autoriteit te raadplegen. Er is dus wel degelijk gevaar voor de oude poort aanwezig om bijna even ongemerkt te verdwijnen, als zulks bij de vermelde halfronde torens geschied is. Als het verhaal waar is, dat ons ter oore kwam, zou zelfs de invloed van den referendaris bij B. Z. Jhr. Mr. Victor de Stuers te vergeefs zijn werkzaam geweest om het afbreken dier laatste overblijfselen van de binnenpoort te verhoeden en deze met de poortruïne onder zijn eigen beheer te krijgen. Wat hier van aan moge zijn . . . hoeveel geruster zouden alsdan de beminnaars der langzaam schaarscher wordende Zutphensche oudheden den verderen loop der zaken hebben kunnen aanzien! Wellicht ware de hand aan de spade geslagen, beter en vollediger dan het ons (zie beneden) mogelijk was. Wie weet, welke oudheden op deze historische plek, tusschen de ruïne „het Boompje" en den stadsringmuur (buitenmuur der kavalleriestallen) nog in den bodem verborgen liggen! Wij hopen, dat het Ministerie van Oorlog zich zedelijk, wanneer ook al niet bij contract, verplicht zal gevoelen om wat er nu nog van dezen echt Zutphenschen, maar voor het gansche vaderland belangrijken bouwal staat, te bewaren, opdat hij kunne blijven spreken van onzen grooten worstelstrijd met het toen zoo machtige Spanje.

Gaan wij nu over tot de beschouwing van de fragmentarische kopie (om groote kosten te vermijden slechts in 't zwart) van de reeds genoemde, oorspronkelijk gekleurde, perspectivische teekening van de middeleeuwsche ringmuren, torens en poorten der stad Zutphen, met bijvoeging eener voorstelling in aardkleur, dus in aanvankelijken toestand, van een deel harer latere, onder prins Maurits aangelegde, gebastionneerde versterkingen of „nieuwe fortificatiën." De teekening draagt (met gebruikmaking van de eigenaardige apostrophen van dien tijd) het opschrift: D . STATT ZVTPHEN . OP . D PERSPECTIVE; de naam van den teekenaar-landmeter ontbreekt. Daar zij wegens de daarop voorkomende bastions uit het laatste 10-tal jaren der 16e eeuw of uit het eerste 10-tal

der volgende zijn moet, kan zij niet van den in 1575 gestorven Thomas Witteroos Jansz. wezen. Ook zien wij er niet in de hand van Jac. van Deventer, van wien de plattegrond van Zutphen is, welke vóór korte jaren uit Spanje overkwam, met die van andere steden uit Nederland, en waarvan de kopie in het rijksarchief in Gelderland te Arnhem berust; evenmin die van A. Schelven. Op de in Pl. VII gedeeltelijk (hoewel dan niet in kleuren) 1) gereproduceerde, door duidelijkheid uitmuntende, perspectivische teekening, hoofdzakelijk van de middeleeuwsche versterkingen van Zutphen, komen, gelijk gezegd, slechts eenige der bastions voor van de nieuwere aardewerken. Wij zien daarom in haar slechts een voorloopige voorstelling, niet die van een toestand, die reeds geheel haar beslag had gekregen. Enkele bastions met hunne benedenwallen of faussebrayes, gelijk wij ze gekend hebben, ontbreken geheel. Ook springt het in het oog, dat de tegenwoordig nog als bouwval bestaande „middelste Poort" vóór de Oude Diezer Binnenpoort in 't geheel niet te vinden is, ofschoon zij toen nog „in welstand" moet zijn geweest. Wèl ziet men de binnenpoort met hare beide spitsgedekte ronde torens en het verdere gebouw, dat, gelijk opgemerkt, in den aanvang dezer eeuw „het Arsenaal" of „de Slavernij" heette. Maar daarvóór of daarbuiten ligt alleen het rondeel met bijbehoorende, wederzijdsche gordijnen 2) en het op deze teekening door mij teruggevonden „tweede rondeel" uit de oude stadsrekeningen, waarop wij beneden zullen terugkomen. De verklaring van het ontbreken der „Middelste Poort" vindt men o. i., als men bedenkt dat, gelijk wij zooeven aangaven, de teekening waarschijnlijk met het oog op de nieuwe fortificatie slechts een voorloopigen toestand aangeeft. Toen de IJsselvesting Zutphen onder prins Maurits naar de toen nieuwe wijze van fortificatie werd versterkt (de Spanjaard lag nog in de Graafschap op den loer), is men begrijpelijkerwijze met de zwakste zijde begonnen. Nu was de Oude Nieuwstads-

---

1) Wij hebben getracht in de eenvoudig zwart behandelde reproductie door eigenaardige harceering aan te geven de blauwe kleuren der leien daken door schuine ruitjes, die der roode pannen daken door staande ruitjes. De stads muren en rondeelen in baksteen waren in steenkleur, het water was blauw gekleurd, de gebastionneerde werken waren in hun terra-sienna-tint als pas opgeworpen aangeduid, waaruit de tijdsbepaling: eind 16e of begin 17e eeuw volgde. Deze kleur rieden wij aan door „pointilleering" aan te geven.

2) Zie omtrent de gangbaarheid dezer uitdrukking bij middeleeuwsche werken mijn „Wederwoord" in den Geld. Volksalmanak van 1899.

of Diezerpoort reeds door Alva in zijn brief aan koning Philips II van 19 Nov. 1572 (Corresp. de Phil. II, par Gachard, T. II. p. 294.) het sterkste punt der stad genoemd. Immers, zegt de hertog aldaar: „Dans cet intervalle, il (Don Frédric de Toledo) alla reconnaître Zutphen. Il jugeait, qu'il fallait la battre par la porte de Deventer 1), quoique celle-ci fut la plus forte"... Prins Maurits schijnt dit met Don Frederik eens te zijn geweest en, voorloopig althans, de stad hier genoeg versterkt geacht te hebben met de reeds vroeger door Zutphen zelf aangebrachte werken in overgangsvorm. De teekenaar althans geeft op deze plaats geen aardewerken aan. Wellicht was hem toen reeds het plan bekend om tusschen de beide op Pl. VII zichtbare rondeelen een nieuwen uitgang der stad naar de Deventersche zijde te maken, gelijk deze, begin 17e eeuw, door het klooster Isendoorn werd heengebroken, en achtte hij het waarschijnlijk, dat de „Middelste Poort" zou worden weggeruimd, zooals het met de vóór het rondeel gelegen buitenpoort werkelijk geschied is (Zie mijn boven aangehaald Naschrift, N. Zutph. Ct. 1881). Hij zal het dus onnoodig gevonden hebben op zijn project die Middelste poort weder te geven, die toch spoedig verdwijnen zoude, al is zij dan ook tot heden blijven staan 2). Dit schijnt mij de meest ongedwongen verklaring van deze in 't eerst zoo vreemd voorkomende leemte. De ringmuren en torens echter gaf de ongenoemde, zorgvuldige teekenaar getrouw (in roode kleur) weder. Zij werden in Maurits' tijd nog volstrekt niet geheel versmaad in zake de verdediging der stad. Immers vindt men in het „Dikke Boek" van Ds. van Wullen deze merkwaardige notitie, uit 1605: „Gaten gebroken in der stad muur en toren(s) om daardoor in tijd van nood weer (tegenweer) te doen."

Om tot Pl. VII terug te keeren, men ziet daarop het door ons in Pl. VI (als bouwval) weergegeven rondeel in welstand naar het westen door een gordijn verbonden met het „tweede rondeel," waarvan in de stadsrekeningen onder 1533 inclusief gesproken wordt in de woorden: „Eerde (aarde of grond) op de muren van beide rondeelen." In dit tweede rondeel meenen

1) Dit is de onderhavige Oude Nieuwstads- of Diezerpoort.

2) Wellicht is op deze „Middelste Poort" betrekkelijk de in de stadsrekeningen in het voormelde „Dikke boek" van Ds. van Wullen door ons gelezen notitie, uit 1613 dagteekenende: „De Nieuwstads poort af te breken," tenzij dit op de buitenpoort slaat, die ook niet op de „Perspective" voorkomt.

wij, omdat het naast de Diezerpoort gelegen was, „het bolwerk (hoe juist is hier de term elders wel eens minder juist toegepast) „Kostverloren" terug te vinden, al is die naam er op de teekening ook niet bijgeschreven, door Tadama (Gesch. van Zutphen, p. 222) genoemd, dat in 1583, vóór de tweede vermeestering van het inmiddels weder Staatsch geworden Zutphen, door de Spanjaarden des nachts in stilte beklommen werd. Wij zien zelfs het wachthuis op de teekening voorgesteld, waarin zich de dertig dappere bespringers konden verbergen, omdat men er, gelijk den Spanjaard bekend was geworden, geen wacht in noodig had gekeurd. Ook blijkt duidelijk uit Pl. VII, waarom het tweede rondeel van buiten gemakkelijker was te bereiken dan het eerste, hoewel dit toch nader bij de te vermeesteren binnenpoort lag. Immers hoeveel lichter moest het den Spanjaarden vallen dat onbezette tweede rondeel, gelijk hun zal aangeraden zijn, over het water te naderen en van achteren te beklimmen om van dááruit (op 22 September van het genoemde jaar) bij het openen der poort de wacht aldaar te overvallen en den stadsingang te vermeesteren. De beide rondeelen waren, dit blijkt ook uit onze figuur, in denzelfden, althans dergelijken overgangsvorm, gelijk ook het hen verbindende gordijn en de voortzetting daarvan naar de oostzijde, als waarin het, hoewel meer grootsche, Vredenburg te Utrecht later door Alva gebouwd zou worden. Dubbele, zware muren, door gewelven verbonden en (blijkens de oude stukken, ons door Dr. van Wullen overgebracht) met „eerde" of grond aangevuld. Het eerste rondeel had slechts één enkelen uitgang naar de voor- of buitenpoort, die, gelijk wij boven reeds opmerkten, verkeerdelijk door sommigen aan het rondeel zelf gezocht wordt. Dat die voorpoort er buiten lag, op den weg naar Deventer, blijkt uit Pl. VIII. De benamingen waren blijkbaar van de stadszijde op den ringmuur afgerekend: binnenpoort, middelste poort (Tadama, Gesch. v. Zutphen, p. 206), rondeel en buitenpoort. Indien het rondeel nog afzonderlijk afgesloten was, zal men wellicht nog van een „rondeelpoort" gesproken hebben. Aan de binnenzijde meenen wij op Pl. VII een openstaande deur naast den meest oostelijken ingang van de stadszijde te kunnen onderkennen.

Voegen wij hier nog aan toe, dat men op onze figuur, oostelijk of boven de Binnen-Diezerpoort, aan den stadsringmuur den „Blanken toren" aanschouwt, waarvan het leidekken wegens

het daaraan verbonden levensgevaar, blijkens een bij v. Wullen te vinden stadsrekening, duurder betaald werd. Het heugt schrijver dezes nog, hoeveel moeite het kostte, toen deze toren bij den bouw der kavalleriestallen werd afgebroken, het hechte metselwerk uit elkander te breken. Zelfs werd toen over het aanwenden van buskruit gedacht, dat echter te gevaarlijk werd geoordeeld. Omstreeks 1830 werd deze toren, althans bij de schutterij, als kruittoren gebruikt. Wijlen mijn vader vertelde ons wel, dat hij den koperen sleutel er van als officier der schutterij in bewaring gehad had. Van den daarop volgenden toren is nog een brok van den voet blijven staan. De tweede zware toren bewesten (onder) de middelste poort is wellicht de thans nog bij het krankzinnigengesticht (Nl. vleugel) staande oude kruittoren, ofschoon dan bovenaan in vorm veranderd. Vergeten heeft de overigens zoo nauwkeurige teekenaar een klein schildwachttorentje, beoosten de binnenpoort, dat ik zelf bij het bouwen der stallen heb zien afbreken en dat geheel gelijk was aan het op Plaat VII boven het woord „D. Barkel" aan den middeleeuwschen ringmuur voorgestelde. Wat de kanteelen op den ringmuur betreft, die op Pl. VII nog te zien zijn, zij worden nergens, voor zoover mij bekend, thans te Zutphen op de nog staande gedeelten van dien muur meer gevonden. Vóór de gedeeltelijke herstelling, die de Berkelruïne in 1888 heeft ondergaan, meende ik die kanteelen terug te vinden in de vrij regelmatige hoopjes steenpuin, die zich blijkens een, hoewel ruwe, oude zwartkrijt-schets (van Spies? begin 19e eeuw), welke in mijn bezit is, in vroegeren tijd over den geheelen bovenkant schijnen bevonden te hebben, gelijk in 't midden dezer eeuw slechts aan den zuidkant. In hoever de horizontale bovengrens, bij de genoemde herstelling aangebracht, juist is, waag ik niet te beslissen. Wellicht gaf het vervallen vertikale kijk- of schietgaatje in 't midden van dien bovenkant, dat ik mij van vroeger herinner, aanleiding om hier niet aan kanteelen te denken. Men zal hier wel niet geheel zonder grond (oude afbeeldingen?) hebben gearbeid. Ik deel hier nog mede, dat de onjuist-halfronde steunboogjes benoorden den noordelijken hoektoren uit onze eeuw dagteekenen (mededeeling van wijlen den stadsarchitect Itz). Zij hadden spitsboogjes behooren te zijn naar het voorbeeld der overige aanwezige. Hem danken wij intusschen de versterking van den door den stroom zeer ingevreten zuidelijken pijler, die (familie-traditie) in den aanvang dezer eeuw (gelijk

op de besproken schets) de pittoreske merkwaardigheid vertoonde, slechts op een paar steenen meer te rusten. In Het Verheerlijkt Nederland (midden der 18e eeuw), ziet men de kanteelen nog naast den Bourgonjetoren (later „Martinetstoren" genoemd), die op een der koperplaten van dat belangrijke werk is afgebeeld, dat men o. a. op het oud-archief der gemeente Zutphen aantreft. Naast de Diezerbinnenpoort ontbreken op onze figuur, op een deel van de borstwering, die kanteelen, overblijfselen uit de periode van boog en pijl. Ook op een der door wijlen den stadsarchitect Itz op den huize de Poll, bij Voorst, met toestemming van de familie Schimmelpenninck van der Oye (aan wie ook het oud-archief te Zutphen zooveel verplicht is), vervaardigde doortrekken van merkwaardige oude teekeningen, op het Zutphen der 18e eeuw betrekkelijk, ziet men de kanteelen afgebeeld op de Buiten-Laarpoort. Zij zijn daar minder breed dan op onze voormelde figuur. De bogen of arcades, waarop de muurgang rust en die bij de bestaande middeleeuwsche muren van Zutphen nog heden voorkomen, zijn op die figuur aan de binnen- of stadszijde duidelijk zichtbaar. Aan het voormalige weeshuis (thans kazerne der koloniale reserve, Rijkenhagen) nam ik in Augustus 1880 de volgende maten aan den daar nog vrij om den tuin staanden, later gedeeltelijk ingestorten ringmuur:

Hoogte van den muur (waarschijnlijk van den walgang) boven den beganen grond	3,80 M.
Hoogte van den top des (spits) boogs	2,60 „
Wijdte der bogen	2,54 „
Breedte der dammen of pijlers	0,98 „
Diepte der boognissen	1,32 „
Geheele dikte van den muur, gemeten in de nissen	0,50 „
„ gemeten over de pijlers	1,82 „

Wij meenen deze maten van zeldzame overblijfselen uit lang vervlogen tijden, immers van de binnenstad, uit de diepe middeleeuwen, te dezer plaatse niet te mogen achterhouden. Wie weet, hoe spoedig die oude muren, gelijk juist dáár, bij datzelfde weeshuis, vóór korte jaren geschied is, zullen ingevallen zijn, of, als „onnut" in den nieuwen tijd, verwijderd!

Hoe sterk ook gebouwd, toch bezweek de Diezerpoort, niettegenstaande hare rondeelen en gordijnen, voor de batterij der „dix-sept pièces," die, volgens Alva's bovenvermelden brief,

in den nacht van den 14 Nov. 1572 was gemonteerd. Alva zegt verder (vert. van Gachard):

„Le 15, au point du jour, elles (les dix-sept pièces) commencèrent un feu si vif et si bien dirigé, que le 16, à midi, on put donner l'assaut, les assiégeants s'étant un peu auparavant emparés d'une maison située entre le pont-levis et le ravelin de la porte sur le fossé, dans laquelle ils (de inwoners) avaient des écluses pour inonder tout le pays. — Les troupes entrèrent dans la ville, où on leur fit peu de résistance 1). Elles passèrent au fil de l'épée tous ceux de la garnison et beaucoup de bourgeois, le duc (Alva schijnt hier van zichzelf in den derden persoon te spreken) ayant donné ordre à don Fadrique de ne laisser aucun homme en vie, et même de faire mettre le feu à quelques parties de la ville, parce qu'il s'était souvenu que l'incendie de Duren avait valu à l'Empereur (Karel V) la conquête, en un jour, de toute la Gueldre 2).. Il (weder Alva in den derden persoon) félicite le Roi de ce succès, qui est un acheminement à une heureuse conclusion des affaires."

Mede tot toelichting van wat wij hier uit Alva's brief mededeelden, diene onze laatste figuur (Pl. VIII), de oudste ons bekende (in originali gekleurd, hier slechts in 't zwart weergegeven) van de Oude Nieuwstads- of Diezerpoort, van de hand van Thomas Witteroos Jansz., landmeter en schilder, uit 1573, waarvan, gelijk gezegd, het origineel op het oud-gemeente-archief te Zutphen in het vermelde „Caertenboeck" voorkomt.

Men ziet hier de beide meervermelde, met leispitsen gedekte ronde torens, die de binnenpoort flankeerden en waarvan de voeten in 1894 werden verwijderd, gelijk boven vermeld, de binnenpoort zelve, later het „Arsenaal" of de „Slavernij" genoemd, de met nissen voorziene verdedigingsmuren van den poortweg(-brug?) naar de „Middelste poort," welke laatste niet zichtbaar is, daar zij door het beschuttend rondeel wordt bedekt. Onder die nissen (nog heden in bouwvalligen staat aanwezig) schijnt nog een met dien verdedigingsmuur evenwijdig voorwerk geteekend te zijn. Het gordijn, met gehelbaarde Spanjaarden bezet, hetwelk het eerste rondeel met datgene, wat wij voor het bolwerk Kostverloren houden, vereenigde, ziet men langs de door

1) Natuurlijk: een deel van het garnizoen was gevlucht en er werd op de IJsselbrug door IJsselstein, ('s prinsen bevelhebber) met Hierges onderhandeld!

2) Ja, het Gelderland, afgemat van den strijd eener halve eeuw!

de Berkel gevoede „Stadtgraft" naar de benedengrens der kaart loopen. Hier begint den teekenaar de zonderlinge samenvoeging van perspectief met horizontale projectie parten te spelen. Immers het rondeel enz. is perspectivisch, de „Stadt-graft" echter in projectie voorgesteld en daardoor komt de teekenaar in moeielijkheid en verliest de voorstelling in duidelijkheid. Opmerkelijk is de in den vorm eener f a u s s e-b r a y e aangeduide benedenmuur met schietgaten. Vóór het met zijn ingang en kanteelen prijkende rondeel staat het huis met de sluizen, waarvan Alva spreekt in zijn boven aangehaalden brief aan koning Philips. Hier was toen een watermolen, door de Berkel gedreven, later, onder den naam van „Seemsbereider-molen" naar de Binnen-Berkel (Rozengracht) overgeplaatst bij andere, daar tot voor weinig jaren voorkomende watermolens 1). Immers in van Wullens „dikke boek" vonden wij (zie mijn Naschrift) de volgende rekening Ao. 1614: „De Seemsbereider-molen verlegd van de N. S. poort, binnen de stad, achter de molen . . . . (onleesbaar) verpacht jaerlyxs voor 20 dlr. en zal de pagter de eerste 3 jaren voor de geleden schade bij 't afbreken en verlegging der molens geen pagt geven."

De Berkel, die op de teekening van Thomas Witteroos met zijn volle kracht deze molens drijven kon en die Alva deed spreken van sluizen, waarmede „tout le pays" kon worden onder water gezet, werd mede, blijkens in mijn Naschrift aangevoerde stadsrekening, verlegd. Wij lezen ter aangeduide plaats, Ao. 1607: „Ter oorzaak van nieuwe werken van fortificatiën de Berkel haar olde cours benomen en door de muur tusschen de Nieuwstadspoort en Bourgonje-rondeel (later „Martinetstoren", tenzij een ander rondeel bedoeld zij, waaraan zeker klooster zijn naam ontleende, bij de oostelijke Berkelinstrooming) doorgeleid." Nog moeten wij hier opmerken, dat deze doorstrooming van een Berkeltak door den stadsmuur reeds vroeger bestond, al was het dan ook met minder water. Daar waren toch reeds de door water gedreven stadskorenmolens bij de Rozengracht. Onnoodig zal het wel zijn te zeggen, dat het „ravelin", waarvan in Gachard's vertaling van Alva's brief wordt gesproken,

1) Tegenwoordig oefent de Berkel te Zutphen geen dergelijken nuttigen arbeid meer uit. Het komt ons niet onmogelijk voor, dat men er de stad electrisch mede zou kunnen verlichten, gelijk men dit met buitenlandsche plaatsen door beken ziet geschieden.

niet anders kan zijn dan het eerste rondeel, vóór de Oude Nieuwstads- of Diezerpoort.

Volge nu het verslag van het onderzoek in loco, dat ik het genoegen had met den heer kapitein der genie C. E. J. de Lille Hoogerwaard in de maand Mei 1898 te mogen leiden. Een werkelijk veel omvattend onderzoek was wegens de aanwending van het terrein als mestvaalt bij de kavalleriestallen ondoenlijk. Echter werd besloten door een paar arbeiders der genie onder den opzichter J. Hoogendam een drietal gaten te doen graven binnen en buiten den poortweg, die voorheen de middelste poort met de binnenpoort verbond. Aan den nog gedeeltelijk door de evengenoemde nismuren (met thans dichtgemetselde schietgaten) aan beide zijden afgesloten poortweg zijn aan de buitenzijde toppen van gemetselde bogen even boven den grond zichtbaar, die mij voorheen door desbevoegden voor oude bruggewelven waren verklaard, waaronder de Berkel zou hebben doorgestroomd en waarvan nog heden ten dage een klein ondergrondsch duikersprankje, „de Lamme Berkel", zou over zijn. Om dit na te gaan werden de boven aangeduide gaten gegraven. Het resultaat was, dat die 1½ steen of 0,45 M. zware bogen (van mopsteen) slechts zoogenaamde „spaarbogen" bleken te zijn, waardoor, met besparing van metselwerk, de druk der daarop rustende zware muren op dieper in den grond verborgen pijlers wordt overgebracht. Aan de binnenzijde vertoonden deze bogen „schoon werk", waren dus niet afgekapt. Ook vonden wij geenszins doorloopende gewelven in volle breedte van den poortweg. Van een eigenlijk gezegde steenen overbrugging was dus geen sprake. Mogelijk heeft hier in ouden tijd een wegneembare houten brug gelegen op dwarsliggers, waarvan de kopeinden in of tegen de poortwegmuren rustten. Deze muren waren oorspronkelijk door, in mijne jeugd nog zichtbare, ofschoon vervallen, schietgaten, die nu alle gedicht waren, te verdedigen. Het is niet onmogelijk, dat de grond, waarmede nu die poortweg aangevuld is, dagteekent uit den tijd van de verlegging van den stadsuitgang naar de zijde van Deventer in het begin der 17e eeuw. Wellicht lag er een ophaalbrug vóór de binnenpoort. Een aanduiding daarvan meenden wij op Pl. VII te onderkennen. Zeker was zulks vóór de middelste poort het geval. Immers is er nog heden een opening met hare bekleeding in gehouwen steen voor ... -aarover de ketting dier brug liep, in de ...

tweede schijfgat is geheel vervallen. De Berkel stroomde dus stellig vóór den frontmuur van de nog heden bestaande ruïne der middelste poort langs. Aan de binnenzijde van dien frontmuur ziet men nog een zwaren, waarschijnlijk ijzeren, duim, waaraan het in het begin dezer eeuw nog aanwezige deuroverblijfsel zal gehangen hebben, dat toen, blijkens familie-traditie (van Til, p. 72 van zijn Bekn. Beschr.) en oude teekening van Spies of Langenberg, daar nog gezien werd. Wij brengen hier gaarne onzen dank aan den kapitein der genie de Lille Hoogerwaard voor de bereidwilligheid, waarmede hij ons, bij 't beschreven onderzoek, zijn gewaardeerden steun verleende.

Moge de bouwval der Oude Nieuwstads- of Diezerpoort nog lang genade vinden in het oog der gezaghebbenden bij het departement van Oorlog, nu, sinds 1867, het eerbiedwaardig brokstuk van middeleeuwsche, Zutphensche versterkingskunst zoo goed als geheel aan de hoede van het Stedelijk Bestuur is onttrokken!

IETS OVER PAPIERMOLENS OP DE VELUWE.

DOOR

JAC. ANSPACH.

In Spanje ontstonden de eerste papiermolens, omdat men daar in het bezit van watermolens was, toen de Arabieren, die in het begin der 8ste eeuw bij de verovering van Samarkand in 704 de bereiding van papier uit de vezels van ruwe boomwol — het zoogenaamde katoenpapier — hadden leeren kennen, deze kunst derwaarts overbrachten. Die ruwe boomwol verdrong als grondstof de Egyptische papyrusplant, welke wegens het menigvuldig gebruik allengs begon te ontbreken, en waarvan ons woord papier is afgeleid. Vestigden de Arabieren te Ceuta, op de kust van Afrika, den hoofdzetel hunner industrie, de mededinging der Mooren in het tegenovergelegen Spanje bleef niet achter; al spoedig vestigden deze in het koninkrijk Valencia te Xativa, thans San Felipe, eene papiermakerij, die omstreeks 1050 eene uitmuntende papiersoort in den handel bracht. Ze was denklijk de eerste fabriek, die in Europa gesticht werd; weldra werd ze door andere, bijv. die te Toledo en Valencia gevolgd. Omstreeks 1300 werden de papiermolens in Italië, Frankrijk, Duitschland enz. verbreid. Het papier, daarin vervaardigd, was onder verschillende namen, als charta serica (zijdepapier), charta cottonea (boomwol-papier), charta gossypina (katoen-papier), charta pergamena Graeca (Grieksch Pergameensch papier of Gr. perkament) en andere bekend, doch bezat niet de sterkte van het uit linnen lompen vervaardigde papier. De toevoeging van linnen lompen aan het katoen heeft in lateren tijd er waarschijnlijk toe geleid, om het papier geheel uit linnen te

maken. De Arabieren worden voor de uitvinders der fabricatie van papier uit linnen en hennep gehouden. Het oudste linnenpapier in Europa moet dàt zijn van een document, geteekend en gezegeld door Adolf graaf van Schaumburg 22 April 1239, aanwezig in de bibliotheek te Rinteln 1).

Wat ons vaderland en bepaaldelijk Gelderland betreft, Mr. Gerard van Hasselt maakt aan het slot zijner „Bydragen voor d'oude Geldersche Maaltyden" in 1805 gewag van „Uittrekzels geschreven zeer fraay op het dunste Maagdenperkament", doch van „laatere (geschreven) op Lombertspapier [papier uit Lombardye], op Troyspapier [papier uit de fabriek te Troyes, die daar in de 13de eeuw bloeide] en ander, 't welk gekogt was in d'Apteeken, of van Antwerpen, Bruggen, Keulen of van elders ontboden". Hij zegt: „Twee Riemen Lomberts-papiers kwamen in 't jaar 1396 op 1 Nobel. Een riem Troys pappiers op xl. witgr. In 1401 wierden van Antwerpen tot behuef myns lieven Heeren 2) Clercken twee riem Papiers gebragt. In 1403 was omme eynen riem Lombarts Papiers den Clercken iiii gln. betaald. Ook in 1404 om i riem Lombartspappiers myns lieven Heeren 3) Clercken doin brengen van Coilne, iiii gl. In 1407 was van meister Heinrick Apotekar gehadt viii hude Fransyns ad viii gr., vi bueck Pappiers ad xx gr. Ook des Vridage na ons Heeren Hemelvairtsdach den Clercken van Coilne mede gebracht i riem Troys Pappiers, coste iii gln. xxxix gr. In 1408 was oevermids Goessen v. Roekel 4) mede doin brengen van Coelne twe riem guet Lombartspappiers, costen tsamen vii gl. xxvii gr. In eene uitgave van 1412 komt mede doin brengen van Brugge drie riem Lombertspappiers van den besten, coste xv. gl." Deze Geldersche rekeningposten leeren niet alleen, hoeveel het papier in de gezegde jaren kostte, maar ook wanneer en van waar men het ten dienste van het Geldersche hof betrok.

Men meene echter niet, dat wij hier de sporen van het vroegst gebruik van papier in ons vaderland vóór ons hebben; eene bisschoplijke rekening, medegedeeld in den Codex Diplomaticus Neerlandicus, 2de Serie 2de deel, Afd. I bl. 381 bevat

---

1) De Navorscher XXVII, 552. Zie echter Mr. J. H. de Stoppelaar in het straks aan te halen werk, blz. 8: „ten hoogste in de laatste helft der 13e eeuw", en toen was het nog veelal met katoen vermengd.

2) Willem I van Gulik, hertog van Gelre.

3) Reinald IV hertog van Gelre.

4) Roekel is eene buurschap te Ede.

dezen post: Ao. 1377 i boec papiers vj pl.; Ao. 1378 ij boec papier x pl. T. a. pl. vindt men in de oudste kameraarsrekening der stad Utrecht: „Item hadde Johannes Brunen dochter van twe rieme scriifpampiers xxv ꝟ". Te Deventer, welks cameraarsrekeningen in 1337 aanvangen, is reeds in 1353 sprake van papier, om de rekening van den heer van Voerst en het antwoord van den bisschop omtrent aan den kerkvorst door dien heer gestelde artikelen op over te schrijven 1). In 1354 gebruikte men papier op het stadhuis 2). En in 1360 is er van een papierventer sprake 3). Om niet te zeggen, dat in 1322 van Maerlant's rijmbijbel een afschrift op linnen papier werd gemaakt, dat de Illustre Lieve-Vrouwebroederschap te 's-Hertogenbosch minstens in 1330 hare rekeningen op papier schreef, dat onder de stukken, welke tot de archieven der Duitsche orde, balye van Utrecht, behooren, brieven van 1353 op papier geschreven voorkomen, dat het rijksarchief te 's-Gravenhage een papieren document van 1346 bezit; — en, om met ons Gelderland te eindigen, dat onder stukken, afkomstig uit het voormalig archief van Buren, beschreven papieren berusten van den jare 1354, dat te Zutfen het oudste papier vermoedlijk van 1353 dagteekent, en, last not least, dat in de Dec. 1861 te Arnhem publiek geveilde collectie van den straks genoemden archaeoloog Gerard v. Hasselt (vier) monsters katoenpapier uit 1339 werden aangetroffen 4).

Sedert de Unie van Utrecht in 1579, vooral na den val van Antwerpen in 1585 als koopstad, wendde men in ons vaderland pogingen aan om door eigen fabrikaat te voorzien in de behoefte aan papier, dat zeer schaarsch was geworden en zóó duur, dat men het nauwlijks tegen 5 à 6 gln. den riem kon bekomen; ja, in 1570 kocht men te Antwerpen twee riemen papier tegen 8 gln 5). „De eerste berigten" — zegt

1) Item pro papiro ad copiandum computationem domini de Voerst [illegible] sionem domini episcopi super articulis eidem domino episcopo per [illegible] Voerst datis — per Ghenchardum vj s. viij d."; zie „Deventer [illegible]gen", uitgave van Mr. J. I. v. Doorninck II, 2 blz. 186.

2) Ibidem, blz. 254.

3) Bernardo vppen Poete institori de cyrotecis (handschoenen), [illegible]sen), papiro, amphoris (kruiken) ab ipso receptis xxx s. Ibidem II, 2 [illegible]. Vppen Poete = op den Poot (een pleintje te Deventer).

4) De Stoppelaar, in het straks aan te halen geschrift, [illegible] noot, 16 noot 1.

5) De Navorscher XXV, 224.

Mr. J. H. de Stoppelaar in zijne merkwaardige verhandeling over „Het papier in de Nederlanden" 1) — hieromtrent gewagen van een octrooi, 26 April 1586 door den graaf van Leycester aan Hans v. Aelst en Jan Lupaert, burgers van Dordrecht, verleend, ter oprichting van twee papiermolens tot het maken van blauw, wit en alle andere soorten van papier".

In Gelderland, waar de vele beken met genoegzaam verval van water meer dan in eenig ander gewest der noordelijke Nederlanden aan de oprichting van watermolens ook tot het maken van papier bevorderlijk waren, trok men al dadelijk van deze beweegkracht (het water) partij bij de verschillende molens, welke aldaar omstreeks denzelfden tijd ontstonden. En voor Gelderland was de Veluwe sedert dien de landstreek der papiermolens.

Frans v. Aalst, misschien een bloedverwant van even genoemden Hans, had reeds vóór 1592 (naar 't schijnt), een papiermolen in het schependom van Arnhem 2). Daar hij van den magistraat dezer stad eene vergunning had voor den tijd van tien jaren, werd Hans Alleman in gezegd jaar met eene boete van 50 gln. bedreigd, zoo hij een dergelijken molen in dat schependom durfde zetten. Den 10 Febr. 1596 werd daarom ook het aanzoek van een Dordrechtenaar, „die geren enen pampieren moelen sol timmeren bij idt bolwerck van de Rijnpoert", door denzelfden magistraat afgeslagen.

Stond dan de oudst-bekende papiermolen van Gelderland in de nabijheid der hoofdplaats van het voormalig kwartier van Veluwe, bij een gerichtelijk onderzoek in 1598, betreklijk de grensscheiding tusschen de stad en het schoutambt van Hattem, vindt men melding gemaakt van een „pappyren waetermoelen annex an Moelencaten landt", terwijl uit een besluit der Rekenkamer van 2 Mei diens jaars tevens blijkt, dat omstreeks dat jaar dergelijke molen door zekeren Jan v. Schuren werd opgericht „op eenen spronck 3), onder aen den barch dairt gericht van Hattem staet" 4). Daar hij dezen molen had gesticht zonder het vereischte consent der Rekenkamer, besloot dit college in dato aan het Hof te verzoeken, dat v. Schuren

1) In het Archief van het Zeeuwsche Genootschap VII (Ao 1869), blz. 114.

2) De uit de bergen vlietende Molenbeek en de St. Jansbeek hielpen verschillende molens aan den gang.

3) Springbron. Op de Veluwe spreekt men nog van sprengen.

4) De Stoppelaar t. a. p. blz. 117.

gelast werd zijn molen af te breken 1). Den 26 Febr. 1606 werd tusschen de Rekenkamer en de Gedeputeerde Staten van het Veluwsche kwartier een vergelijk getroffen wegens het water van een vol- en papiermolen te Barneveld 2). Vervolgens vinden wij, dat in 1608 Evert v. Dompseler, te dezer plaatse woonachtig, tot de Rekenkamer het verzoek richtte om een molen te mogen zetten op eene beek, stroomend langs zijn goed, welke zou kunnen dienen als „vulmuelen, omme darmede pampyer te maicken oft hennip te kippen" 3). Ook Gerard Hackfort verkreeg 2 Mei 1609 vergunning om op de groote beek in die gemeente een molen te zetten, welken hij naar zijne keus tot laken vollen, papier maken of hennep kippen benuttigen kon 4). Als eigenaar van den molen of de molens te Hattem, straks genoemd, staat later vermeld Mr. Pieter van den Hoeve, die zich „generende was met papier maecken op seeckere pampiermoelen, die mit waeter wordt omgedreven, bij Hattem gelegen", en geen ander middel wist om den molen gangbaar te houden, dan door „ontrent denselven moelen te stellen een cleyn wyntmoelentgen om doer denselven te mehrer waters op het ratt te brengen", waartoe hij 25 April 1609 van de Rekenkamer consent verwierf 5); terwijl op 13 Juni 1617, door de Rekenkamer aan Johan van Lennep tot Billioen vergunning werd verleend tot het zetten van een papiermolen op zijn grond tusschen de Duyster- of Billioensche steeg en den Keyenberg 6).

Wanneer derhalve Marten Orges († 1626) in zijn grafschrift, dat in het koor der kerk te Beekbergen bewaard wordt, als „den olsten papyeremaecker in Gelderlandt" wordt aangeduid 7), dan zien

1) Mededeeling van Dr. J. S. van Veen te Arnhem.

2) De Stoppelaar t. a. pl. blz. 117.

3) Mededeeling van Dr. J. S. van Veen te Arnhem.

4) De Stoppelaar, ibidem. Ontleend aan de Statistieke Beschr. van Gelderland (1826), blz. 446—455.

5) De Stoppelaar, ibidem.

6) Waarschijnlijk de papiermolen, die tot vóór betreklijk korten tijd aan den rand van het landgoed Beekhuizen in werking is geweest.

7) De welwillend en zoo spoedig verstrekte hulp van Ds. D. van Krevelen, predikant te Beekbergen, stelt mij in staat het hier mede te deelen. Het luidt: „Ao 1626 den 9 Septembris in den Here gherust Meister Marten Orges, den olsten papyeremaecker in Gelderlandt ghewest". Uit eene op den grafsteen bijgegeven figuur maakt men op, dat hij tot het gild der boogschutters behoord heeft. Maar zou die figuur niet veeleer zijn papiermerk kunnen geweest zijn? Mr. G. van Hasselt telt onder de papiermerken der 15de eeuw o. a. op een ongespannen boog, waarop een pijl ligt. In de alphabetische registers der kerkeraadsboeken te B. komt de naam Orges niet voor.

wij, dat dit gansch onwaar is. Deze persoon, volgens de overlevering om des geloofswil uit Frankrijk gevlucht, — er bestond of bestaat inderdaad een Fransch geslacht Orges, in Artois 1) — verkreeg in 1606 van de geërfden der Lierdermark te Beekbergen bewilliging om een „pappieren moellen" te doen timmeren op den bouwhof Klein-Hattem, tusschen Beekbergen en Apeldoorn. Het duurde evenwel tot 1613, eer hij in de buurschap Uchelen onder gezegde gemeente zijn papiermolen had opgericht. De brief d.d. 9 Febr. 1613, waarbij hij de erfpacht van dien molen aanvaardde, is in extenso meegedeeld door Is. An. Nijhoff 2). In dezelfde buurt te Apeldoorn had kort te voren, bij erfpachtsbrief van 13 Jan. diens jaars, een Arnhemsche boekverkooper Jan Jansen een dergelijken molen gesticht. Deze molen werd, volgens een ter Rekenkamer geregistreerden opdrachtsbrief van 14 Maart 1625, toen aan eenen der zonen van Marten Orges, genaamd Paul Martens, nog bij het leven van den vader verkocht. Gezegde papiermaker M. Orges had twee papiermolens gepacht van de huismeesters van st. Peters gasthuis te Arnhem, een grooten en een kleinen molen. Op aanzoek dezer huismeesters gelastte hem het Hof van Gelre 17 December 1625 den grooten molen te verlaten, wegens het niet nakomen der pachtvoorwaarden; ook moest hij schadevergoeding geven. Tevens werd hij ten aanzien van den kleinen molen, welken die huismeesters eischten, dat hij opnemen of afbreken zou, veroordeeld de schutten op te nemen, het water los te laten en daaraan den vrijen loop te laten nemen en behouden. Den kleinen molen brak hij af, doch liet het aan zijne erfgenamen over dien weder op te richten, hetgeen hun 12 Juni 1629 door het Hof, onder behoorlijke borgstelling, vergund werd tegenover de huismeesters, die den molen zelve leggen wilden 3). Het was hem in zijne papiermakerij niet voordeelig gegaan. Mr. J. H. de Stoppelaar vermoedt 4),

1) Zie Rietstap's Armorial. Wapen: in goud een adelaar van groen, gevleugeld van rood, gebekt en gepoot van blauw.

2) in Bijdragen voor Vaderl. Gesch. en Oudheidk. V, 90—92. In dit stuk heet hij ook Orges en is geen sprake van den bouwhof Klein-Hattem. Er staat alleen, dat hij „mitten geërfden van Uchelen verdragen is um aldaer op seecker waeter eenen pappiermoelen tho moegen uprichten."

3) „Registers op het Archief v. h. voorm. Hof v. Gelre" (te Arnhem, Nijhoff) (1856), door P. Nijhoff (blz. 69 en 73), die hem Orgens noemt. De Stoppelaar spreekt bestendig van Orges. Ook zijn grafschrift noemt hem dus.

4) t. a. p. blz. 118.

dat, de toen nog niet zeer uitgebreide industrie geheel in handen der familie Orges geraakt zijnde, bij de weinige bekendheid met hetgeen elders op de Veluwe was beproefd (lees: aanwezig was), het hoofd dezer familie algemeen voor den eersten stichter der papiermolens in Gelderland is aangezien. Die weinige bekendheid is echter bevreemdend. Want bijvoorbeeld, in 1623, — dus niet lang vóór 's mans dood, — lag zekere papiermaker Jakob vóór het Hof van Gelre in proces met de koren-, koper- en papiermolenaars in Engelandermark [nota bene, onder Beekbergen]. En dit Hof richtte 28 Juni van gezegd jaar tusschen beide partijen het navolgende verdrag op: Markerichter en geërfden van Engelandermark zullen mogen voltrekken den molen van voornoemden Jakob op zoodanige pegeling, als 's Hofs commissarisssen hebben bepaald, en wanneer de noodzaaklijkheid eischt, dat het molenaarswerk moet worden verhoogd, zal de markerichter dit, na overleg met die papiermolenaars en met goedkeuring van het Hof, mogen bewerkstelligen, zonder schade voor de naburen; doch zullen markerichter en geërfden het water niet zóo mogen stuwen of bedijken, dat het in zijn loop bedwongen worde, noch ook anders dan in zeer hoogen nood den Wormerdijk 1) mogen doorsteken 2). Er waren dus in diezelfde gemeente destijds meerdere papiermolens. Daarom de vraag: Kan met „den olsten papyeremaecker" van Beekbergen's grafschrift, ingeval onze Marten een hoogen ouderdom bereikt hebbe, soms bedoeld zijn: den oudsten in jaren van de toenmaals in dien omtrek levende papiermakers?

Vond men te Hulsbergen, eene buurschap onder Wapenvelde en Heerde, weleer een aan st. Hieronymus gewijd klooster, in 1459, 97 als het klerkhuis st. Jeronimus (tsant Hyeronymusberch) in Hulsberge, in 1499, 1500, als sent Jheronimusberch of Hulsbergen vermeld, het Hof van Gelderland vergunde 24 Jan. 1629 den Gedeputeerden des kwartiers van Veluwe bij dit convent een papiermolen te leggen. Een twintigtal jaren later was echter die molen nog niet opgericht; want 15 Febr. 1649 bestond er nog verschil met de geërfden van Epe en Heerde over het leggen er van op de grift bij dit klooster. Doch Luyer Daendels, scholtis te Heerde, verkreeg, in veree-

1) Wormen of Wormingen is eene buurschap onder en bezuiden Apeldoorn.
2) „Registers" straks genoemd, blz. 65

niging met den Momber (procureur-generaal), 21 April 1662 van het Hof verlof tot het leggen van papiermolens, — dus van meer dan éenen — op eene beek, komend uit Epe en het Merckladerveen en loopend tusschen zijne luinden door. — Kort te voren (18 Febr. 1661) had Jor. Henrik van Essen tot Vanenburg brieven van octrooi ontvangen tot het leggen van een waterpapiermolen op de door hem in erfpacht bezeten beek, loopend van Schoonderbeek, langs Jan Wijnkoopsgoed, over de Weseler, en van de beken, over het erf Volenbeek, door de broeklanden naar Vanenburg (in het ambt van Putten) 1). Johannes Schoonman vroeg en verkreeg in 1667 van de Rekenkamer in erfpacht de beek, loopend langs zijn erf tusschen Coldenhave en Eerbeek, teneinde daarop een papiermolen te zetten, terwijl het hoogstwaarschijnlijk is, dat de molen, welken Rudolf v. Boshoff tot Coldenhave in 1661 ter zelfde plaatse op de Coldenhavensche beek (loopend naar Eerbeek, genaamd de Camp, door het heetland gelegen aan Eerbeeker Enck) wilde leggen, ook een papiermolen was, al wordt in s'Hofs Pleidooiboek slechts van een molen gesproken 2). — Te Empe (onder Brummen) legde J. B. ten Grotenhuys in 1663 een papier- of volmolen aan over de Emperstrang 3).

In 1668 vinden wij twee aanvragen om erfpacht van water voor het leggen van papiermolens, n.l. van Jan Crijt te Heerde en van Gosuin de Bueninck te Eerbeek, in 1688 een van Jor. Philips v. Zuylen van Nyevelt, die te Doornspijk en Nunspeet papiermolens wilde maken, terwijl in 1690 een gelijk verzoek van den landdrost van Veluwe betreffend de Leuvenumsche of Hierderbeek (onder Ermelo) door de Rekenkamer werd ingewilligd 4).

Te Epe had men weleer verscheidene papiermolens; Berend Jansen en Lukas Koldewey beweerden 9 Dec. 1713 vóór het Hof, tegenover de belanghebbenden bij het leggen van een papiermolen boven de oude, reeds gelegde molens onder Epe in de buurschap Wissel, dat zij sedert onheuglijke tijden in het bezit geweest waren van het water, komend van de Tongersche en Veemsche velden, zooals dit op hunne molens geleid was, tegen betaling van een tijns aan den rentmeester van

1) Registers op Archief Hof van Gelderland, blz. 74, 143, 187.

2) Mededeeling van Dr. J. S. van Veen. Vgl. Registers op het Archief Hof van Gelderland, blz. 187.

3) Registers enz. blz. 191. Strang = kil, waterdiepte of kolk in een weiland.

4) Mededeeling van Dr. J. S. van Veen.

Veluwe; dat zij daarop later nog eene weide in erfpacht verworven hadden, met verlof om ook dáar een papiermolen te stellen en hiervoor de beek eenigszins te vergraven. Een en ander vond verzet bij die belanghebbenden o. a. vooral bij den heer der heerlijkheid Rozendaal. ('s Hofs Pleidooiboek LXXVII.)

Ook te Renkum trof men verscheidene papiermolens aan. In 1703 bestond er „de papiermolen bij den Bock (beek) metten molenwijer" (molenkolk). Het regt van water en grond tot een huys en papiermolen en schuur, met de waterkolk en hoff werd door Wilco Holdinga Tjalling Camstra thoe Schwartsenberg en Hohelandsberg 11 Mei 1791 aan Peter Epping en Elisabeth Schut, echtelieden, opgedragen; terwijl Hendrik Paul Schut en zijne zuster Neeltje Schut 6 Mei 1791 beleend werden met „het water en grond", waarop eerstgenoemde H. P. Schut „huys en papiermolen" had staan. — Johannes Ferdinandus Krepel en gade Maria Geertruyd Nuyen zagen zich 28 Mei 1791 beleend met „den opstand mitsgaders het regt van grond en water van een huys en papiermolen met het binnenwerk, hof en schuur, enz. terzelfder plaatse". — En aan Abraham Pannekoek droegen de gezusters Herx 27 Jan. 1798 „den opstand, mitsgaders het regt van water en grond van een koorn- en papiermolen met het binnenwerk, afgespleten van den Keyenberg" 1), over. — In het naburige Heelsum stond in 1841 de papierfabriek der gebroeders Pannekoek 2). — Nog in den aanvang dezer eeuw (1 Maart 1805) verwierven W. Willemsen en H. C. Pannekoek octrooi van het Hof tot het zetten van een windpapiermolen, bij den waterpapiermolen, genaamd het Klooster, in de buurschap Eerbeek (onder het ambt van Brummen) 3).

In den jare 1740 werden er op de Veluwe 168 papiermolens geteld, die door water werden omgedreven. Ze hadden met elkander 188 raderen. Behalve deze waren er destijds nog twee windpapiermolens en één watervluchtmolen, zoodat er in 't geheel 171 papiermolens bestonden.

Nam vóór dit tijdstip gedurende eenige jaren het zand op

1) Zie het onlangs vanwege de vereeniging Gelre door Mr. J. J. S. Baron Sloet en Dr. J. S. van Veen uitgegeven, zoolang met verlangen te gemoet geziene (eerste stuk van het) Register op de Leenaktenboeken van Gelre en Zutphen, blz. 39, 41, 43 en 46.

2) Zie De Veluwe, eene wandeling van O. G. Heldring en R. H. Graadt Jonckers (Arnhem, 1841), blz. 247.

3) Registers enz. blz. 411.

de Veluwe aanmerklijk toe, men wilde, dat zulks veroorzaakt werd door de papiermakerijen. Immers papiermakers, zeide men, waren gewoon de oorsprongen der beekjes te verbreeden, teneinde alzoo des te meer water naar hunne molens te leiden, waardoor het water, in grooter hoeveelheid afgetapt zijnde, de met heidegras bezette bovenkorst der aarde bloot liet. Als het gras verdord is, verstuift het zand en bedekt de naastgelegen landerijen. Dit gebrek aan water was, meende men, de oorzaak, dat de bosschen der Veluwe thans (ao. 1740) minder welig groeiden dan voorheen. Anderen evenwel beweerden, dat de papiermakerijen aan den grond althans geen nadeel berokkenden.

„Het Veluwsch papier was stevig en wit. Het was harder, trok zoo licht geen vocht naar zich toe en muntte dus in duurzaamheid uit boven het papier, dat in brak water werd bereid; ook behield het beter zijne kleur en zelfstandigheid. Hiervan gaf men als reden op, dat het niet zoo kort werd geslagen. Weshalve het ook meestal voor drukwerk werd gebezigd. Het overtrof het Fransche papier in stevigheid en kwam steeds meer in gebruik". Aldus de „Tegenwoordige Staat van Gelderland" in 1741. Zoo deze lofspraak niet overdreven is en eigenlijk niet de Zaan geldt (zie de noot der volgende bladzijde), moet het fabrikaat in een 70-tal jaren ontzachlijk zijn vooruitgegaan. Immers Mr. J. H. de Stoppelaar zegt 1), dat het lang duurde, alvorens het Veluwsche papier het Fransche evenaarde in fraaiheid, zuiverheid en duurzaamheid, en grondt dit zijn oordeel op dit bericht de Ao. 1670: Het was goedkoop, want het kostte maar vijf gln. den riem, terwijl het Fransche van acht tot zes gln. gold; maar men kon het dan ook nergens toe gebruiken dan „tot schryfboeken; want die een ordonnantie, een acte, missive, obligatie, bezegelt ofte onbezegelt pampier 2 of 3 dagen gevouwen in syn sack draagt, gelickt 't pampier van linnen tot stoff in de meulen gestampt wordt, soo can men dat pampier tusschen 2 handen wederom tot stoff vryven, daer het Franse pampier tegen [daarentegen] soo taey is als leer oft parkement" 2). Derhalve, toenmaals was het nog juist het tegenovergestelde. Desniettemin is ons vaderland altoos bekend geweest voor de bereiding van best papier.

---

1) a. w.; t. a. pl. blz. 117.

2) Dit bericht is voorhanden in het provinciaal archief van Gelderland, en wordt medegedeeld in de „Statistiek van Gelderland", blz. 450.

Men berekende, dat omstr. het midden der vorige eeuw, op de Veluwe elk jaar ongeveer 150.000 riemen papier werden vervaardigd, ten deele voor ons land, ten deele in verzending naar Engeland als anderszins. In 1860 trof men in Gelderland 124 papierfabrieken aan en verwerkte men in ons land 10.000000 Nederl. ponden lompen.

Naar Marten Orges, die, ten onrechte, — gelijk wij zagen — als de eerste papiermaker in Gelderland wordt aangemerkt, was de in 1872 opgerichte vereeniging van papierfabrikanten geheeten. Die vereeniging stond echter als Martijn Orgel bekend; gewis, omdat de „Tegenwoordige Staat van Gelderland" Ao. 1741 blz. 429 dien „eersten" papiermaker aldus noemde. De man heette evenwel Marten Orges, gelijk uit de officieele stukken blijkt, boven door ons aangevoerd. Derhalve kan over 's mans wezenlijken naam geen twijfel bestaan. Gezegde vereeniging had ten doel meerdere eenheid in den prijs van het papier te brengen. In de jaren 1872—76 bereikte ze een ongekenden bloei in de bereiding van handpapier, doch verviel sedert de invoering van machinaal papier. Van de dertig papiermakerijen, te Apeldoorn, Beekbergen, Epe, Heerde, Loenen, Vaassen, benevens een paar aan de Zaan 1), waren er ettelijke jaren geleden, geen tien meer over; de meesten waren tot wasscherijen of bleekerijen ingericht.

1) Hoewel er reeds omstr. 1613 te Schoorl (bij Alkmaar) een papiermolen bestond, die bestuurd werd door een Geldersman (Veluwnaar), genaamd Gerrit Jan v. Orden (Navr. IV, 343), en 18 Febr. 1616 de eerste papiermolen, een zoogenaamde wipmolen, de Kauwer geheeten, te West-Zaandam was opgericht, weldra door meerdere gevolgd, verkreeg toch deze tak van nijverheid in de Zaanstreek de grootste uitbreiding, toen Lodewijk XIV, Frankrijk's koning, in 1672 Gelderland vermeesterde; want toen kwamen van daar eenige papiermakers naar Holland vluchten en brachten de kunst van wit papier te bereiden, ter vervanging van grauw papier, voor het eerst aan de Zaan, waar in gezegd jaar te Zaandijk een volmolen voor dit fabrikaat werd veranderd, in 1750 nog de Wever genaamd, onder het bestuur van Pieter van der Ley, waarop kort daarna de trafiek van Jacob en Adriaan Honig volgde in hun molen de Vergulde Bijkorf, welks naam tegenwoordig (1869) nog voortleeft in het daarnaar genoemde soort of formaat van papier. Aldus Mr. J. H. de Stoppelaar, a. w., bl. 119, die verklaart, dat het Zaansche papier aan genoemd ondernemend driemanschap vooral zijne Europeesche vermaardheid had te danken, welke het verschuldigd was zoowel aan de goede hoedanigheid der grondstof als aan de reinheid en soliditeit der bewerking, waardoor men steeds dezelfde kwaliteit te leveren wist. Volgens dit getuigenis gold alzoo van het Zaansche papier, wat de „Tegenwoordige Staat van Gelderland" in 1741 omtrent het Veluwsche verklaarde. Gezegde schrijver kent aan de Zaan de eer toe der uitvinding van de maalrol (in den aanvang der 18de eeuw), thans nog in het buitenland als de Hollander bekend. De nazaten van het genoemde driemanschap oefenden in 1750 de hanteering nog met voordeel uit, tegelijk met anderen, die er sedert

De eens zoo machtige vereeniging, welke in haren dag tonnen gouds omzette, werd in den aanvang van Februari 1894 voor goed ontbonden.

Te Apeldoorn bestaat, voorzoover bekend, de eenige fabriek in ons vaderland, waar al het benoodigde zegelpapier wordt vervaardigd. Het is de koninklijke papierfabriek „de Eendracht", 21 minuten afstands van het dorp verwijderd, de bestendige leverancier van het gezegeld papier. Opgericht op het einde der vorige eeuw door eenen heer Pannekoek, heeft ze thans den heer S. J. Pannekoek tot directeur, terwijl de heer v. Gelder (en Zonen) te Amsterdam eigenaar is. Er werken ruim 2000 arbeiders; die fabriek wordt eerlang zeer uitgebreid. Er zal een tweede worden bijgebouwd, waar ook machinaal papier zal worden vervaardigd.

Het jaar 1898 was voor de papierfabrikatie in deze landstreek vrij gunstig. Geregeld kon er in de fabrieken worden doorgewerkt, in de meesten zelfs dag en nacht. De prijzen van het papier ondergingen slechts geringe daling; die der grondstoffen zijn betreklijk laag. Een aantal menschen vond op de fabrieken werk; hetgeen de welvaart op menig Veluwsch dorp niet weinig bevorderde. Ondanks de groote vermindering der fabrieken, ziet men hier toch nog de bereiding van daaglijks eenige duizenden kgr. papier meer te gemoet, omdat de handpapiermolens van weleer in ruime machinale fabrieken veranderd beginnen te worden. Op de bordpapierfabriek der firma Wed. J. W. Schut, op de Groote Slas te Loenen, is sedert geruimen tijd zóoveel vraag naar papier, dat de tegenwoordige machines het benoodigde niet spoedig genoeg leveren kunnen. Daarom wordt er, ter verdubbeling der te vervaardigen hoeveelheid, binnenkort een petroleummotor van zes paardenkrachten geplaatst. — In de zakkenplakkerijen, welke vooral in den laatsten tijd zeer toenemen in aantal, is insgelijks, voor knapen en meisjes met vlugge handen, volop werk 1).

bij kwamen. Men berekende, dat er jaarlijks destijds alleen aan de Zaan 80.000 riemen papier werden gefabriceerd, behalve het blauwe en het grauwe papier, waarvan de kunst al te voren bekend was. Het aantal papiermolens aan de Zaan werd in 1697 op 40, in 1750 op 32 geschat, waarvan 12, waarop wit papier werd vervaardigd, en 15, waarop grauw en grauw-basterd papier werd gemaakt. De overige 5 molens waren voor de vervaardiging van blauw papier en blauw-basterd bestemd.

1) Zie de Apeldoornsche Courant van 21 en 24 Jan. jongstl.

Maakte het volk in de Betuwe, op de Veluwe, in de provincie Utrecht, in het land van Altena, misschien ook wel elders, het onderscheid tusschen den ouderwetschen druk (in gothische letters) en dien in de gewone, Latijnsche letter, kenbaar door van Bijbeldruk en van Waterdruk te spreken, met dit laatste bedoelde het ongetwijfeld een „druk op waterpapier", dus op gewoon schrijfpapier, in waterpapiermolens bereid, waartoe men de gewone letters bezigde. In tegenstelling met den ouderwetschen bijbeldruk, welke veelszins geleek op het oude monnikenschrift, waarvoor weleer perkament moest dienen. Nu de oude bijbeldrukken (met gothische letter) gelukkig, allengs zeldzamer worden, hoort men niet veel meer van „waterdruk" spreken. Doch een dertigtal jaren geleden vernam men deze uitdrukking nog dikwijls uit den volksmond, bepaaldelijk op het platteland, niet in de steden. En dit is opmerklijk, omdat de waterpapiermolens uit den aard der zaak in de dorpen werden aangetroffen. Inzonderheid op de Veluwe, de landstreek dezer molens, was ze sterk in zwang. Misschien is dit nóg wel hier en daar 't geval.

BEGRAFENIS VAN EEN OFFICIER IN DE ZEVENTIENDE EEUW.

Vermits Henrick van Essen lieutenant-capiteyn is geweest te peerde van de graeff van Solms, colonel, is hij begraven als een ritmeester 25 Octobris 1642 't Arnhem.

Trompetters.

Voor ginc de vaene met 't wapen van Essen.

Een roupeert.

Wapenrock — 't wapen van Essen.

Den degen vergult met een swart fluwelen scheide; 't gevest omhoogh.

De spooren wierden gedragen op een swarten stock. Spooren en hantschoenen waren tsamengebonden met een swart lint en dat ginck boven door de splete van den stock.

Een roupeert.

De wapenen te voet met een blanck rapier in de hant.

Trompetters met 2 elle swart arniosijde an elck trompette, een swart lint op den hoet en een swart lint om den arm.

Het wapen.

8 lieutenants hielden 't laecken vaste.

(Naar eene aanteekening van Steven van Rhemen, berustende in het archief van den Gelderschen toren).

J. S. v. V.

EED MET ZOUT EN BROOD.

Het Nijmeegsch raadsignaat van 21 Oct. 1584 bevat een verklaring van een gewond Engelsch ritmeester, door Fonseca's manschappen gevangen gemaakt, naar Middelaar en van daar naar Nijmegen gebracht. Hij openbaarde op zijn ziekbed aan burgemeester Lambertss, dien hij ontboden had, „watt maten hem een soldaet van Middeler secreter wiese tho kennen gegeven unnd saltt unnd broet daerup gegeten hebbe," dat Fonseca aan den vijand beloofd had Nijmegen binnen vijf dagen te zullen bemachtigen, „entweder durch beclimmen, oder, so dat falgerden, deur ereilungh einer paerten." Dit gebruik van brood en zout was waarschijnlijk een herinnering aan den gewijden beet van het godsoordeel. Een stuk brood werd den verdachte daarbij in den mond gelegd. Kon hij het zonder moeite opeten, dan werd hij onschuldig gerekend. Bleef het in zijn keel steken, dan werd hij voor schuldig gehouden.

H. D. J. v. S.

ZUTPHENSCHE OPSCHRIFTEN UIT VORIGE EEUWEN.

DOOR

J. GIMBERG.

Opschriften zijn ééne der vele uitingen van het volksleven en vormen dus een deel der volkshistorie. Onze voorouders lieten nimmer eene gelegenheid voorbijgaan om ze ergens eene plaats te geven en daardoor zijn feiten en bijzonderheden tot ons gebracht, welke nergens elders werden opgeteekend. Onderstaande bijdrage is hiervan weer het zooveelste bewijs.

Mr. J. van Lennep en J. ter Gouw gaven respectievelijk in 1868 en 1869 twee afzonderlijke werken over Nederlandsche uithangteekens en opschriften in het licht. Deze boeken bevatten een schat van wetenswaardigheden, doch de manier, waarop ze saamgesteld werden, is oorzaak, dat ze veel fouten bevatten; immers de bouwstoffen ervoor, in verschillende plaatsen verzameld, werden niet alle door even deskundige handen aangebracht, hetgeen de belangstellende lezer terstond zal gewaar worden, als hij b. v. de door mij meegedeelde opschriften slechts vergelijkt met dezelfde, welke bij genoemde schrijvers voorkomen. 't Is daarom jammer, dat de uitgever Sijthoff, die van deze boeken eene nieuwe, zoogenaamde 50-centseditie gaf, ze letterlijk herdrukte en dus die fouten heeft laten voortbestaan.

Van Lennep en Ter Gouw hebben populaire boeken geschreven en daarom vele opschriften, welke zich minder voor eene populaire beschrijving leenen, achterwege gelaten. Dat na hen niemand zich geroepen heeft gevoeld dit onderwerp wetenschappelijk te behandelen, is jammer, omdat zoo gaandeweg

de meeste opschriften door verbouwing, invloed van ons klimaat enz. verdwijnen, zonder dat van hun inhoud is kennis genomen.

In de volgende bladzijden heb ik alle opschriften en voor de volledigheid ook de enkele uithangteekens, welke nog uit vorige eeuwen in Zutphen aanwezig zijn, opgenomen, alsmede die, welke in een album met stadsgezichten van H. Spies 1) staan afgeteekend, doch sedert zijn verdwenen, terwijl ik hun tekst letterlijk heb weergegeven om dezen daardoor zoo min mogelijk van zijn oorspronkelijk karakter te berooven.

Letters, welke tusschen [ ] staan, zijn niet meer aanwezig, doch werden door mij ingevuld; puntjes beteekenen, dat er een deel van een zin geheel is verdwenen, zonder dat ik heb kunnen nagaan, wat er eigenlijk gestaan moet hebben.

Terwijl ik mij ten slotte voor op- en aanmerkingen zeer houd aanbevolen, betuig ik tevens mijn hartelijken dank aan allen, die mij bij dezen arbeid van dienst zijn geweest.

Beginnen we met de st. Walburgskerk.

Boven haar ingang tegenover het gemeentehuis zijn op een steen de volgende woorden uitgehouwen:

Anno . dm̄ . mº. cccc°. XLVI . vpden . hilgen . palmdach . des.
margens . tusschen . VII . en̄ . VIII . doe . entfenenck. de. torn.
vāde . weder . vn . verbrande . met . VI . clockkē . vn̄ . de . myddel
kercke . vn̄ . de . zuet . syde . vnde . daer . bleuen . doet . IX
persoenen . bydder . voer . de . zyelen.
doe . werē . kerckmeisters . antonys .
yseren vn̄ . ghert . vander . voerst 2).

In den linker benedenhoek van dezen steen bevindt zich het wapen van Iseren, in den rechter dat van Van der Voorst 3).

1) Henderik Spies (hij noemde zich ten onrechte G. H. Spies) werd 25 Mei 1775 te Zutphen gedoopt en overleed er als teekenmeester 29 Dec. 1841. Het album (van 1828) bevindt zich in het museum der gemeente Zutphen. Zie den catalogus daarvan, sub no. 1.

2) Er staat zeer duidelijk entfenenck. Moet hier misschien entfeuenck, d. i. ontvonkte gelezen worden? Of heeft men — prof. Gallée was zoo beleefd me hierop te wijzen — op den steen willen zetten: doe entſenc ick de torn vā dē weder, d. i. toen ontving ik den toorn van het weder of wel de bliksem sloeg in den toren, eene niet ongewone uitdrukking.

3) Het wapen van Iseren is: in blauw een goud patriarchaal kruis, dat de zijden van het schild raakt, dat van Van der Voorst: in goud een rood gevorkt kruis.

Het onheil, dat op Palmzondag (10 April) 1446 den toren trof, deed dezen dus gedeeltelijk verbranden, vernielde het middengedeelte en de zuidzijde der kerk en kostte aan negen menschen het leven. De slag van den bliksem, zegt Van Slichtenhorst, blz. 239, nog, was zoo hevig, dat dertien menschen daardoor dood bleven.

Wat hiervan zij, zeker is het, dat een ware ramp toren en kerk trof.

Van stadswege werd brood, haring en bier uitgereikt aan verschillende personen, die op dien dag en den daaraan volgenden nacht het blusschingswerk verrichtten.

Spoedig na den brand deed de magistraat alle moeite om geld en giften in naturalia als hout enz. voor den opbouw te verkrijgen.

Voor dit doel zond hij b.v. een rijdenden bode uit naar den hertog te Arnhem en den drost Henric van Wisch, die op den Wildenborch woonde.

Deze schonk 40, de stad zelf leende 200 Rijnsche guldens 1).

Eerst in 1482 begon men den toren weder op te bouwen en in 1484 werd hij met leien gedekt.

Bij dezen herbouw schijnen ook de beide zijbeuken der kerk te zijn voltooid. Althans in de noorder- kan men het jaartal 1492 én in de zuiderbeuk het jaartal 1499 onder de kalklaag zien heenschemeren.

In een ongedateerd rekwest aan den raad deelen echter kerkmeesters mee, dat deze uitbouw geschiedde ter vermeerdering van banken, wijl men aan het veelvuldig aanzoek voor deze niet kon voldoen. Aangezien nog volgens de kerkrekeningen in 1542 en 1552 nieuwe banken in het nieuwe werk gemaakt werden, kunnen wij daaruit ook afleiden, dat toen deze bouw nog niet lang geleden voltooid was. In dit geval zouden de jaartallen 1492 en 1499 het begin er van aanduiden.

Op den 29 Maart 1600 werd de toren opnieuw door den bliksem getroffen, gelijk blijkt uit den gedenksteen, naast den zooeven genoemden in den kerkmuur gemetseld.

Wij lezen er op:

AÑO 1600 DEN . 29 MARTIJ . DES . AVENTS
OM . HALF . NEGEN . VREN . IS . DESE . TOORN . VAN
BOVEN . OF . TOT . AN . HET . STEENWERCK

---

1) Overrentmeestersrekeningen van 1446 passim en 1480, blz. 2 verso.

DOER . DEN . BLIXEM . ANGESTEKEN . VERBRANT
DOE . WAREN . KERCMEISTEREN . EVERDT
AETSACK . ENDE . RODOLPH . VAN . HEEKEREN.

Deze brand deed minder schade aan de kerk dan die van 1446, doch de toren werd tot aan het steenwerk geheel in de asch gelegd. Het vuur stuitte op den thans nog aanwezigen, met leem bedekten zolder (Van Slichtenhorst, blz. 65).

In 1633 — althans niet vroeger — begon men met den herbouw. Op den toren, vóór den brand met eene spits gedekt, werd toen de leelijke houten peperbus gezet, welke er nog op staat. Ofschoon men nog in de kerkrekeningen van 1638 en 1639 uitgaven voor dezen arbeid vindt, schijnt toch de toren in 1637 voltooid te zijn. Men bekleedde toen het houtwerk met koper. Even boven den eersten omloop zijn daarin de volgende woorden aangebracht:

Ao. 1637
HEBBEN IAN
ROELOFZ HOY
ER ENDE FREDERIC
IANSZ DESEN TOREN
MET KOPER GEDECKT.

De toren verheft zich thans 77 meter boven den beganen grond, vóór 1600 had hij eene hoogte van 107 meter 1).

Er hangen vier luiklokken in, waarvan er twee door Franciscus Hemony in 1657 werden gegoten. Reeds in 1653 had deze eene klok voor dien toren vervaardigd. Er zouden dus daar drie klokken van Hemony aanwezig moeten zijn.

Dit is echter, gelijk we hierboven zagen, niet zoo. Of de klok van 1653 is op de een of andere wijze uit den toren verdwenen, òf Hemony zal haar vergoten hebben, toen hem in 1657 het gieten van twee klokken werd opgedragen. Deze werden door Lucas van Lenninck, den bekenden organist van Deventer, gekeurd.

Een der klokken van Hemony hangt op den zolder, die zich vlak onder den bovensten omloop bevindt. Zij wordt bij elken kerkdienst vóór het groote gelui even aangetrokken en bij brand door den torenwachter geluid. Haar randschrift is:

1) Deze maten geeft P. H. Witkamp op in zijn Aardrijkskundig Woordenboek van Nederland i. v. Zutphen. Blijkens eene aanteekening in het archief der st. Walburgskerk werd de toren na den herbouw in 1482—1484 op 207 voet gemeten, terwijl volgens Van Slichtenhorst, blz. 65, die hoogte, van den grond gemeten, 300 voet en zeven vademen was.

† LEONHARDT KALDENBACH, HENRICH VAN DIEMEN, EN̄ HENRICH MENTINCK KERKM^RN EN̄ IOHAN V̄ ESSEN RENTM^R F. HEMONY FEC. A° 1657.

De tweede klok van Hemony is één der drie, welke elken Zondag getrapt worden en zich op den eersten zolder vlak boven het verwulft bevinden. Als randschrift heeft zij:

LEONHARDT KALDENBACH . HENRICH V̄ DIEMEN . EN̄ HENRICH MENTINCK KERKM^RN EN̄ IOHAN V̄ ESSEN RENTM^R. F. HEMONY ME FE^C ZVTPHEN A° 1657.

Van de beide andere klokken geeft de oudste het volgende te lezen:

Walburgis . dicta . opidi . sutphen . benedicta . flamine 1). deletrix . aduersary refugatrix . m. c. quater . L . et X fabrice . hys . fio mgris.

Anthonius . Ysseren . qui . sunt . willem quoque rensen per manus . artificum . johannis atque wilhelmi de busco frēm hoerke ut consona soni.

De beteekenis van dit Latijn — het staat er zoo duidelijk — schijnt mij zoo toe te wezen: „De gezegende Walburg van de stad Zutphen word ik genoemd. Ik ben een verdelgster van den bliksem, een verdrijfster van den duivel. In het jaar 1460 lieten de kerkmeesters — met name Anthonius Yseren en Willem Rensen — mij gieten door Johan en Willem van 't Woud, zijnde de gebroeders Hoerken, opdat ik welluidend klinke."

Wat den naam Hoerken betreft, dezen, afgewisseld met Boerken, treft men op verschillende klokken aan, die gegoten zijn door de familie Van Vechel, bloedverwanten der bekende klokkengietersfamilie Van Wou en afkomstig uit Hintham of 't Woud. „De verschillende lezingen Boerken en Hoerken(s)," schrijft Poppe 2), „belet niet één persoon te veronderstellen."

Op de laatste der vier hierboven bedoelde klokken staat dit te lezen: Fertilis astrigera virgo redimita corona humanū propius respice diua genus Andreas aessacli franciscus noīe witten. Editui magno me tunc fecere labore Per mr. segewinum hatyseren Anno domini MCCCCCXXI.

De vertaling van dit opschrift, welke minder bezwaren dan die van het voorafgaande heeft, is: „Vruchtbare Maagd, getooid

1) Op de klok staat duidelijk flamine; in plaats hiervan zal wel flamme gelezen moeten worden.

2) In het St. Bernulphus-gilde, deel III, geeft deze eene uitvoerige studie over de Van Vechels.

met eene krans van sterren, blik genadig, o goddelijke, op het menschelijk geslacht neer. Andreas Aessack en Franciscus (genaamd) 1) Witten, kerkmeesters, hebben mij toen met groote moeite laten gieten door meester Segewinus Hatyseren in het jaar onzes Heeren 1521."

Aan de voor- en achterzijde dezer klok bevindt zich een fraai Mariabeeld met het kind Jezus.

Van Segewijn Hatyseren is overigens weinig bekend. Eene klok te 's Heerenberg van 1526 draagt ook zijn naam.

Reeds in 1523 goot hij er voor de st. Walburgskerk ééne, welke echter niet meer aanwezig is. De klokkenspijs daarvoor werd te Amsterdam gekocht en zij zelf op het 's-Gravenhof, dus in de onmiddellijke nabijheid van den toren, gegoten, hetgeen de slechte wegen en de gebrekkige toenmalige middelen van vervoer meestal noodzakelijk maakten.

Blijkens Nijhoff, Gedenkw., deel VI, oorkonde n°. 634 neemt hertog Karel van Gelder den 26 December 1508 Segewalt Hartijseren tot zijn bussengieter aan. Zeer waarschijnlijk is deze en de zooeven genoemde Segewijn Hatyseren dezelfde persoon.

In de kerk zelf zijn weinig opschriften aanwezig. Even voor het noorder hoofdportaal is in eene nis eene horizontaal geplaatste eikenhouten plank aanwezig, in wier voorzijde deze éénregelige zin is aangebracht:

DAT . ICK . WAL . GAF . IS . MI . GEBLEFEN . DAT . ICK . BEHIELT . HEFT . MI . BEGEFEN . 1620.

Dit wil zeggen: Het wel gegevene aan de armen zal mij vergolden worden, doch wat ik nalaat, heeft voor mij geene waarde meer. 1620."

Tot recht begrip dezer woorden is het noodig te weten, dat op die plank de aalmoezen lagen, welke op bepaalde tijden door de sint-Anthonie broederschap aan haar armen uitgedeeld werden.

„Een dergelijk opschrift," zeggen Van Lennep en Ter Gouw 2), „staat in den gevel van een hofje te Dordrecht en daaronder een liggend geraamte, in steen uitgebeiteld.

Het rijmpje luidt:

Dat ik wel gaf is mijn gebleven
En dat ik hielt heeft mijn begeven."

Het in de kerk aanwezige monument van Everhard van

1) noīe = nomine = genaamd.
2) De Uithangteekens, deel I, blz. 304.

Heeckeren van Nettelhorst werd in het laatst der 18de eeuw kort vóór het uitbreken der revolutie op last der familie daaruit verwijderd en eerst in het tweede decennium der 19de eeuw opnieuw geplaatst 1), waardoor het voor de vernielzucht der revolutie gespaard bleef.

Het monument bevindt zich in eene voormalige kapel dicht bij de zoogenaamde librye en is van het ruim der kerk afgescheiden door een ijzeren hek, hetgeen eveneens het geval is met het graf der Van Heeckerens van Kamferbeek er vlak tegenover. Daarop bevindt zich evenwel geen monument 2).

Het eerstgenoemde is uit marmer gehouwen en geeft het portret te zien van Everhard van Heeckeren, heer van Nettelhorst, Enghuizen en Barlham, landdrost van Zutphen in 1645, enz., overleden 23 April 1680, en van diens echtgenoote Maria Torck, overleden 21 Februari 1690 3).

Beide portretten bevinden zich onder een draperie, welke is afgedekt door eene lijst, op wier midden eene vaas staat met aan weerszijden op het einde een doodshoofd.

Onder de portretten staat op een vooruitspringend piedestal tusschen twee zittende, schreiende kindertjes met omgekeerde en uitgebluschte fakkels eene console, waarop zich een uit zijn asch verrijzende feniks bevindt. Op de voorzijde der console leest men: „VIVIT POST FVNERA VIRTVS" d. i.: de deugd leeft na den dood.

Links en rechts van bovengenoemd beeldhouwwerk zijn de 16 volgende kwartieren uitgehouwen:

HEECKEREN	TORCK
LINDEN (d. i. LIJNDEN.)	ARNHEM
ERP	SALLANT

1) De kwitanties van de kosten dezer plaatsing zijn nog in het bezit van den heer W. C. M. R. bar. van Heeckeren van de Heest te Zutphen.

2) Dit graf, eerst in bezit van Adriaan Balthasar Valck, burgemeester van Zutphen, kwam door het huwelijk van diens dochter Susanna Everdina met Ludolf Hendrik Burchard Silvius van Heeckeren, heer van Kamferbeek, Wierse, Waliën en Kemnade in het bezit van laatstgenoemde. Aan dezen wordt bij raadsres. van 20 Maart 1736 op zijn verzoek toegestaan, er een hek voor te mogen zetten en „d' ornamenten, so ten dien einde nog vervaerdigt worden, aghter gemelte hekken te mogen plaetsen."

Geen der 18de-eeuwsche beschrijvingen van Zutphen maakt echter melding van dit monument, zoodat het wel nimmer geplaatst zal zijn. Waarom dit niet gebeurde, is mij onbekend.

3) Het wordt o. a. beschreven in den Tegenwoordigen Staat van Gelderland (anno 1741), blz. 359, terwijl de Geographische Beschrijving dezer provincie (anno 1772), blz. 213—214 ook, hoewel niet geheel juist, het opschrift geeft.

AMSTEL
HACFORT
BESTEN
VEEN
ISENDORN

ITTERSUM
WITTENHORST
BEMMEL 1)
STEPRAET
MULERT.

Aan weerszijde van de woorden leest men:

D. O. M.
EVERHARDO
LIBERO . BARONI
VAN
HEECKEREN
TOPARCHAE
IN
NETELHORST
ENGHVISEN
ET
BARLHAM ETC
COMIT. ZVTHAN.
SATRAPAE
ET
MARIAE
LIBERAE: BARON
TORCK
PARENTIBUS
OPTIMIS
HOC
MONVMENTVM
L. M.
POSVERVNT
LIBERI
OBSEQVENTISSIMI
ANNO
MIↃCCVI 2)

S. V.
MONVMENTVM
QVOD VIDES
EST
LIBER : BARONVM
VAN
HEECKEREN
FAMILIAE
LONGA IMAGINVM
SERIE
ILLVSTRISSIMAE
ET
DE PATRIA
OPTIME MERITAE
DEDIT
COMIT ZVTPHAN
SAPATRAS IV
REIPVBLICAE
MAGISTRATVS
ET
AD REGES ET PRINCIPES
LEGATOS
EXERCITVI
DUCES
QVORVM PLVRIMI
PRO PATRIA PVGNANTES
CECIDERVNT 3)

1) Moet zijn: Speulde. Vergel. Herald. Bibliotheek, N. Reeks, deel II, 4de afl.

2) Liber baro = vrije man, in de middeleeuwen edelman, baron, in tegenstelling met de onvrijen. Wat de letters L. M. beteekenen, weet ik niet. Zijn ze misschien eene verkorting van lugentes moerentes? Indien dit het geval is, moet het laatste gedeelte der vertaling luiden: hebben hunne gehoorzame, in rouw zijnde en treurende kinderen .... enz.

3) S. V. = siste viator d. i. wandelaar, sta stil. Dergelijke formules komen veel aan het begin van grafschriften voor. Het grafschrift van Joost Sasbout in de Groote Kerk te Arnhem b. v. vangt aan met: siste gradum d. i. vertraag uwe schreden.

(Vertaling:

Aan den besten en hoogsten God (gewijd). Voor Everhard baron van Heeckeren, heer van Nettelhorst, Enghuizen, Barlham, enz., landdrost van de graafschap Zutphen, en Maria barones Torck, hunne beste ouders, hebben hunne gehoorzame kinderen dit gedenkteeken in het jaar 1706 opgericht.

Wandelaar, sta stil. Het gedenkteeken, dat gij hier aanschouwt, is van de baronnen van Heeckeren, eene familie, door eene lange rij van voorouders beroemd en die zich jegens het vaderland hoogst verdienstelijk heeft gemaakt; zij schonk aan de graafschap Zutphen vier landdrosten, overheden aan het gemeenebest, gezanten bij koningen en vorsten, aanvoerders aan het leger, waarvan er verscheidene, strijdend voor het vaderland, gevallen zijn).

In het zuider dwarspand der kerk staat in eene cartouche op den muur geschilderd:

GREGOR : IN MORALIB.
MALA VITA PRAELATORUM RUINA EST
OMNIUM SUBDITORUM : NON DEBET IS
ALIORUM DUCATUM SUSCIPERE, QUI
NESCIT HOMINES BENE VIVENDO
PRAEIRE : NE, QUI AD HOC ELIGITUR
UT ALIORUM CULPAS CORRIGAT,
QUOD ET RESECARE DEBUIT
IPSE COMMITTAT.

(Vertaling: Gregorius 1) zegt in zijne Moralia:

Het wangedrag der geestelijke voorgangers is het verderf voor alle volgelingen. Wie de menschen niet kan voorgaan in een goeden levenswandel, mag de leiding van anderen niet op zich nemen, en hij, die uitverkoren wordt om de zonden van anderen te verbeteren, bedrijve zelf niet, hetgeen hij moest uitroeien).

In het later achter het koor gebouwde deel der kerk is een eenvoudig epithaphium voor Gerlach van der Capellen aangebracht, den bekenden kanselier van Gelderland, die 1543 te Zutphen geboren werd 2).

---

1) Paus Gregorius I (540—604).

2) Zie over hem o. a. „Geslacht-Register van den Huize van der Capellen",

Hij wist o. a. in 1578 Maarten Schenck te noodzaken het beleg vóór Doetinchem op te breken, hernam de stad Hattem en bevorderde in 1591 de verovering van Zutphen op de Spanjaarden.

Gerlach van der Capellen was een raadsvriend van den prins en nam een werkdadig deel aan het krijgsbeleid tegen Spanje. In 1616 werd hij tot kanselier van Gelderland gekozen, in welks hoofdstad hij 22 September 1625 overleed.

„Capellen's lijk," zegt I. A. Nijhoff 1), „werd met veel staatsie, begeleid door commissiën uit het Hof en de Rekenkamer, naar Zutphen gevoerd en daar geborgen in het graf door hem zelven daartoe aangewezen."

Bij raadsresolutie van 14 October 1628 werd aan zijne weduwe — Margaretha Schimmelpenninck van der Oye (overleden 1633) — toegestaan in de kerk het bovenbedoelde epitaphium te plaatsen.

In blauwen zerksteen staat daarop uitgehouwen:

PIETATE ET FORTITUDINE.
ANNO CHRISTI CIϽIϽCXXV
GERLACUS A CAPELLE, STIRPE NOBILI
GENUS EX CLIVICIS TRAHĒS MAIORIBUS
VIR ERUDITUS ET PERITUS ET PIUS,
QVI QVAS PARARAT ARTES INGENIQ̄ VIM
DŪ MARTE FOETĀ ET ARTIBs, GERMANIĀ
TERRAM ITALIAMQ GALLIASQ VISERET
PRIMOS PER AÑOS, GELDRIAE BONO, SIBI
NATALIS VTENS, ASSERENDA PRO FIDE
ET EXIGENDA OPPRESSIONE EXERCUIT
PATRIS SECUTUS STRENUI VESTIGIA,
GRADUS HONORIS FŪCTUS ŌNES, DENIQ
SUMMI SENATI PRAESES, ANNORŪ SATUR
POST LUSTRA VITAE SEDECIM, TAEDAE DECĒ
FESSUM LABORE SPIRITUM REDDENS DEO
CORPUS RELIQUIT PATRIAE TERRAE SINU
LUCTUMQ REMQ GLORIAMQ LIBERIS
VALE HOSPES, ET MORTALITATE¯COGITA
P. M.
CL., ET NOBILISS VIRI

zonder plaats, 1783, blz. 63—74, I. A. N(ijhoff) in den Geld. Volksalmanak, jaarg. 1852, blz. 3—27, en den Gids, jaarg. 1882, deel IV, blz. 209—210.

1) T. a. p.

D. GERLACI VAN DER CAPELLEN, I. C.,
GELDRIAE ZUTPHANIAEQ CĀCELLARII
VXOR, ET LIBERI SUPERSTITES
M. P. 1).

(Vertaling:

Door vroomheid en dapperheid.
In het jaar onzes Heeren 1625.

Gerlach van der Capellen, van edelen stam, zijn geslacht uit Kleefsche voorouders afleidende, een ontwikkeld, ervaren en vroom man, die de wetenschap en de kracht van zijn geest, die hij zich verworven had op de door hem in zijn jeugd gedane reizen in het krijgshaftige en geleerde Duitschland, Italië en Frankrijk, het heil van Gelderland, zijn geboortegrond, beoogende, tot handhaving van het geloof en bestrijding der tyrannie heeft aangewend en daarin het voorbeeld van zijn wakkeren vader volgde.

Eindelijk heeft hij, na alle eereambten bekleed te hebben, als voorzitter van het Hof, der jaren zat, in den ouderdom van 80 jaren en na 50 jaar gehuwd te zijn geweest, vermoeid door den arbeid, den geest gegeven aan God, zijn lichaam toevertrouwd aan den schoot van den vaderlandschen grond en rouw, zijn goed en zijn roem aan zijne kinderen nagelaten. Vaarwel, vreemdeling, en gedenk uwe sterfelijkheid.

Ter eerbiedige herinnering
aan den zeer beroemden en edelen man,
den heer Gerlach van der Capellen, juris consultus (rechtsgeleerde),
kanselier van Gelder en Zutphen,
hebben zijne echtgenoote en nagelaten kinderen dit grafteeken doen oprichten).

Vlak tegenover Van der Capellens epitaphium ziet men boven de deur eener torentrap, die naar het dak voert, een gedenksteen, welke zeer fraai gehouwen is. Oude lieden weten zich nog te herinneren, dat deze steen in hunne jeugd dicht bij de kerkbibliotheek in den muur zat.

Maria is er op uitgehouwen met hare aanbidders en daaronder staan deze woorden:

Anno . dm̄ . M Dc. 3o. die . Satnī . 3a. Mensis
aprilis . Obyt . venerabil . vir . domin⁊
Johanes . de . Meer Canōic⁊ . et .

1) P. M. = piae memoriae of piis manibus.
M. P. = monumentum posuerunt.

Thesaurariꝰ . huiꝰ ecc̄le cuiꝰ
aīa reqescat in pace 1).
(Vertaling:
In het jaar onzes Heeren 1503 op den derden Zaterdag der maand April (d. i. 15 April) stierf de eerwaarde heer Johannes van Meer 2), kanunnik en rentmeester dezer kerk, wiens ziel ruste in vrede).

Aan den westelijken hoofdingang der kerk staat een fraaie, koperen doopvont. Zij werd in 1527 door den Mechelschen geelgieter Gielis van (den) Eynde gegoten blijkens haar randschrift: Wij . kercmesteren . Jan . Aessack . ende . fransen . de . Wit . hebben . doen . maken . binnen . onsen . leuene . dese . motalen . vonte . verstaet . wel . dit . als . men . screef . vijftien . hondert . twintich . en̄ . seuvene . Te meclen . van . mij . gielis . van Eynde . ghedaen . En̄ . mijne . loen . dr . af . ontfaen.

In de fraaie, gesmeed ijzeren kerkkroon zijn de namen aangebracht van:

ihesus . maria . sanctus . philippus . sanctus . matheus . s'iacobus . maior . sanctus . paulusa . sanctus . thomas . s[a]nctus . iohannes . s'bartholomeus . sanctus . andreas . sanctus . petrusa. s'simon . s'iude . sanctus . mathias 3).

In de kerk zijn nog drie zoogenaamde gildeborden aanwezig, welke alle het jaartal 1610 dragen; op de eerste zijn de artikelen des geloofs, op de tweede het Onze Vader en op de derde de tien geboden, eenige bijbelteksten en eene aanhaling uit Augustinus geschilderd benevens de woorden:

Dese tafel hebben
gegeven de gemeyne
Gilden — Ao 1610.

In dat jaar betaalde de kerk voor de beide eerstgenoemde aan den schilder Pieter de Valck 129 en aan Willem Hiddink 75 carolusgulden. Het kramersgilde droeg echter voor 30 carolusgulden in deze onkosten bij.

Vermelden we nog, dat op den preekstoel de woorden *Mijn glas loopt ras* voorkomen, geplaatst onder het gewone symbool van den dood, een zandlooper, terwijl in eene plank aan het orgel

---

1) De eindletters us worden in dit opschrift voorgesteld door het bekende teeken ꝰ.

2) Vergel. Navorscher, jaarg. 1893, blz. 185, noot 3.

3) De a achter de namen paulus en petrus zal wel apostel moeten beduiden.

D. H. W. VERMI
1684

gesneden is, die mogelijk in dat jaar iets aan het orgel hersteld heeft 1).

In de kerkboekerij, met wier bouw men in 1561 begon en in 1563 eindigde, is tegen een pijler Jezus uitgehouwen, boven wiens hoofd de woorden staan:

Ego sum via veritas et vita.

(Vertaling — vergel. Johannes XIV, vers 6 —: Ik ben de weg, de waarheid en het leven.)

Op eene kast zijn hier de volgende woorden geschilderd:

DOCTOR ET AEDILIS WINOLDUS
VALKIUS HANCCE
BIBLIOTHECAM AUXIT LIBRIS
ARCA HACCE REPOSTIS:
EUGE BONUM FACTUM. DIGNŪ
HOC MEMORARIER AEVO.
CIↃIↃCCVIII.

(Vertaling:

De kerkmeester Dr. Winold Valck heeft deze bibliotheek vermeerderd met boeken, welke in deze kast gezet zijn. Voorwaar een goede daad, die verdient in dezen tijd vermeld te worden, 1708.)

Nog staat er op een der weinige, overgeblevene gebrande ruitjes:

Joncker
Cornelis Jan
Jeger Anno
1652

Misschien heeft deze wel een of meer ramen aan de kerk ten geschenke gegeven.

Bij de geduchte en hoogst noodzakelijk geworden schoonmaak, welke de bibliotheek in April en Mei 1897 onderging, vond men onder de witsellaag aan den achterwand de fragmenten van een bijna geheel verdwenen, geschilderd opschrift. Aangezien uit deze weinige restes — alleen het wapen van Van der Capellen en het jaartal 1564 waren nog duidelijk aanwezig — zelfs niet te gissen viel, wat daar eenmaal gestaan moest hebben, heeft men ze weggebikt en den muur opnieuw bepleisterd.

In het noorder hoofdportaal, in 1897 geheel gerestaureerd,

1) Een organist van dien naam komt te Zutphen niet voor.

trekt vooral het gewelf onze aandacht. Het is beschilderd met de beeltenissen der profeten Balaäm, Isaias, Aggeus en David, voorzien van spreukbanden, welke zich als aureolen om hunne hoofden slingeren en respectievelijk de volgende woorden te lezen geven: **Oriēt stella ex iacop** (Eene ster zal opgaan uit Jacob). **Ecce vgo cōcipiet et pariet filiū** (Zie, eene maagd zal ontvangen en een zoon baren). **Et veniet desideratus cūctis gentb̄s** (En de gewenschte aller volken zal komen), **Omnes gentes servient ei** (Alle volken zullen hem dienen) 1).

Het gewelf is opnieuw bepleisterd en daarna weer beschilderd volgens de calques, welke men van het oude schilderwerk gemaakt had. De drie eerstgenoemde profeten waren reeds, hoewel zeer geschonden, aanwezig en kenbaar aan enkele letters van hun naam en uit de woorden op hunne spreukbanden; de laatstgenoemde, David, ontbrak evenwel, omdat de pleisterlaag geheel afgevallen was. Hij past evenwel bij het overige drietal uitstekend.

Tijdens de restauratie bevond zich in een binnenmuur van dit portaal nog een steen, waarop Jezus aan het kruis met de aanbidders is uitgehouwen en daaronder:

Anno . dm̄ . m . cccc . en̄ LXXVIII . stoervē . Otto . keye . en̄ . loef . sij .
soē . int . vederkomē . vā . ierusalē . en̄ . sinē . begrauē . int . riek
van . ciperē . in . die . staet . nycosia . a°. m. V°. op . dē . VIII . dach . sep
staer̄ . gertrut . keye . otto . . . . hir . begr̄ a°. m.
V° . XL . op . sant . vr [vans dach] alyt . keie . bid .
[voer oen].

De woorden, welke zich achter Otto (4de regel) bevinden, kan ik niet ontcijferen; er schijnt: „sijn . moer . s(alige . husfr(ouw") of iets dergelijks te staan, doch dit geeft louter onzin.

De steen is tijdens de restauratie van zijne plaats verwijderd en in het museum der kerk neergelegd.

„Tal van gewone burgers," zegt Blok 2), „deden in de 15de en 16de eeuw deze tochten (naar het Heilige Land), meestal vrijwillig uit een zuiver godsdienstig beginsel of uit lust tot avonturen, dikwijls ook om door zulk een tocht een misdrijf

1) Deze opschriften zijn respectievelijk ontleend aan: Num. XXIV : 17, Jesaja VII : 14, Haggai II : 8 en Ps. LXXXI : 11.

2) Geschiedenis van het Nederlandsche volk, deel I, blz. 182.

te zoenen. Eene veroordeeling tot eene bedevaart naar het Heilige Land was niet ongewoon."

Met verwijzing naar Röhricht, Bibl. Geogr. Palaestinae deelt de hoogleeraar t. a. p. mee, dat Jacob Kreyt en Dirk Vogel 1) van Zutphen in 1479 hunne pelgrimsreis naar het Oosten beschreven.

Deden ze dien tocht in gezelschap van bovengenoemden Otto Keye en diens zoon Loef? Dit is in verband met het sterfjaar dezer laatsten niet onmogelijk. Misschien geeft het handschrift 2) over hunne reis dienaangaande licht. De plaats Nycosia, welke in het opschrift genoemd wordt, is het tegenwoordige Levkosia — de hoofdstad van Cyprus.

In den buitenmuur van het noorder hoofdportaal zit nog een steen, waarop dit opschrift:

Int iaer ons heren dusent
drie hundert vyf ont ne
ghentich des saterdaghes
na decollacien sunte iohannis 3).
doe staerf lambert stuerman bor
gher sutphen ende kerkmeister
bid voer oen.

Verschillende leden van het geslacht Stuerman zijn schepenen van Zutphen geweest. In 1340 vinden we reeds Alf(erd?) Sturman als zoodanig genoemd 4).

Hiermee hebben we alle opschriften, welke in de st. Walburgskerk aanwezig zijn, behandeld, behalve die, welke nog onder de kalk zitten en wachten, tot ze aan het licht gebracht worden.

In de Broerenkerk bevindt zich in den muur dicht bij het orgel een steen met het volgende opschrift:

H. A.
NIE MANT
TYMMERT

1) Jacob Kreyt, lees Kreynck (Röhricht heeft Kreyck) behoort tot het bekende schepengeslacht van dien naam. In de overrentmeestersrekening van 1466, bl. 56 recto, en 1470, bl. 19 verso, wordt een Derick Voegel genoemd.

2) Röhricht zegt t. a. p., dat zich dit te Brussel bevindt. Blijkens door mij genomen informatiën is het echter noch in de Koninklijke Bibliotheek noch in het Rijksarchief aldaar aanwezig. Met de mededeeling waar het wel is, zal men mij zeer verplichten.

3) Sint Johannes' Onthoofding (29 Aug.) viel in 1395 op een Zondag; de Zaterdag daarop was dus 4 September 1395.

4) Vergel. Geld. Volks-Alm., jaarg. 1890, blz. 170—171, en het maandblad van het genootschap „de Nederlandsche Leeuw", jaarg. 1897, kol. 40.

OP . EĒ . SAN
DIGE GRV̄T.
DAN . OP . DIE
HVICK . STEN
CHRISTUS
PATIENTIA
VICTRIX
P. H.

d. i.:

„Niemand timmert op een zandigen grond maar op den hoeksteen Christus. Het geduld overwint alles."

Boven den steen bevinden zich vier kroontjes, aan weerszijden waarvan zich drie schilden bevinden, waarop timmer- en metselgereedschappen enz. zijn uitgehouwen, terwijl zich eronder een huismerk bevindt. Deze steen werd dus door het Vier Gekroonde Gilde in den muur gezet, tot welk gilde o. a. de metselaars en timmerlui behoorden. Mogelijk heeft hier het altaar van dit gilde gestaan. Het huismerk kan ik niet terecht brengen evenmin als de letters H. A. P. H. Vergel. met het opschrift Efeziërs II, vers 20.

De klok in het torentje op de Broerenkerk, die behalve op Zondagen ook geregeld 's avonds van kwart vóór tien tot tien uur geluid wordt, het zoogenaamde poortklokje, heeft als randschrift:

CHRISTIAN WILHELM VOIGT PARENS ET CHRISTIAN VOIGT FILIUS 1761 ME FECIT SOLI DEO GLORIA.

(Vertaling: Christian Wilhelm Voigt en diens zoon Christian Voigt maakten mij in 1761. Gode alleen zij de eer!)

De familie Voigt heeft in het laatst der vorige eeuw veel klokken gegoten. In den toren der R. C. kerk te Zeddam hangt er ééne, welke in 1788 Johannes Rutgerus Voigt te Emmerik vervaardigde, terwijl een der Aaltensche torenklokken in 1768 door de gebroeders Christiaan en Rutgerus Voigt te Isselburg gegoten werd 1).

Hooger in het torentje hangt nog een klokje, dat echter geen opschrift heeft.

In den kloostergang van het aan de kerk grenzende, voormalige klooster, in 1896 tot kazerne der Koloniale Reserve in-

1) Vergel. Navorscher, jaarg. 1893, blz. 478.

gericht, was een steen aanwezig, waarop deze woorden voorkomen:

Anō . dm . 1544 . 12 . octobris . obyt . vēbilꝰ .
pi . fr . Henric . kreynck . sacre . theologe . lecr̄ .
ac . prior . h̄ . cōuetꝰ . hic . sepultus . c̄ . āiā . resqesc .
Mem̄ . esto . judicy . mei . sic . enī .
erit . et . tuū . m . heri . et . t̄ . hodie .
eccli̅ 38 .

(Vertaling: In het jaar onzes Heeren 1544 op den 12den October stierf de eerwaarde, vrome broeder Hendrik Kreynck, lector in de H. Theologie en prior van dit convent, die hier begraven is en wiens ziel ruste (in vrede).

Wat de drie laatste regels betreft, Liber eccl. cap. (Prediker) XXVIII, 23 luidt: Memor esto judicii mei: sic enim erit et tuum: mihi heri, et tibi hodie. De Nederlandsche vertaling heeft hier: Dencket aan hem, gelijck als hij gestorven is, so moet ghij oock sterven: gisteren was het aan mij, heden is het aan u).

Bij de zoo even genoemde restauratie is deze steen weggenomen en in het museum der st. Walburgskerk neergelegd.

Boven den ingang der R. C. kerk op de Nieuwstad staan deze woorden:

Gaedes . Woert .
Duert . Ewych .
A° 1601 .

(d. i.: Gods woord duurt eeuwig, anno 1601.)

In den torenmuur op het koor zit nog een manskop gemetseld, waaromheen deze woorden staan:

BERNART VAN DER WERK
HEEFT GEMAEKT
DEEZE TOORN EN KERK.

De manskop en het omschrift zitten onder een dikke laag kalk, zoodat dit laatste zeer moeilijk te lezen is en de wensch mag uitgesproken worden, dat de kalk verwijderd worde, om te zien, of zich daar ter plaatse wellicht nog een jaartal bevindt.

Wie Bernart van der Werk is, weet ik niet. Waarschijnlijk heeft hij den toren, die volgens Tadama, blz. 246, in 1607 door den bliksem afbrandde, weer opgebouwd.

In den toren hangen drie klokken, waarvan er één dienst doet als dagklok van het uurwerk, doch die blijkens de ledige ruimte in den klokkenstoel eerst naast de beide thans nog aldaar aanwezige klokken heeft gehangen. Wat op deze klok staat,

heb ik niet kunnen afschrijven, omdat zij onder een afdakje buiten den toren hangt en daardoor moeilijk te bereiken is.

Op de oudste der beide overige klokken staat:

Anno . dñi m . cccc . LXII . gobelinus . moer . de . colonia . me . fecit . s̄ . bartholomeus . vocor .

(Vertaling: In het jaar onzes Heeren 1462 maakte mij Gobelinus Moer uit Keulen. Ik heet st. Bartholomeus.)

De leden der familie Moer waren in de 15de en 16de eeuw bekende klokkengieters.

De andere klok heeft dit randschrift:

† an̄ . 1565 — hebbē — wy — toemas — varwer — eñ — ian — ten — kolcke — als — kaerckmeist — indertijt — der hieliger — kaercke — onzer lieuer — frowen — vpde — niestadt — desse klock — laetē — vergetē — ter — erē — gaedes — eñ patroē — sāt — nicolae — wilhelmus — wegewart me fecit.

Op deze klok bevindt zich nog een medaillon, waarin Maria met het kind Jezus en een latijnsche tekst voorkomen.

Achter de kapel van het sint Elisabethsgesticht is in den buitenmuur een steen gemetseld met het volgende opschrift:

Ao 1605 — HEFT
GOSWIN — BVININCK — VND
JVFFER — LVMMA — VĀ — RIJSWICK — SIJN — L
HVISFROW — DESE — 3 — ARMEHVISKENS — INDEER
DER — H — DRIJVVLDICHEYDT — GHEFVNDERT

Op dezen steen staan mede de wapens der beide echtgenooten uitgehouwen n. l.:

Buininck: In . . . . . een hartschild, vergezeld van twee rozen in het schildhoofd en één in den schildvoet, en van Rijswijck: In . . . . twee kruiselings geplaatste takken, waaraan bladeren.

Mogelijk behoorde Lumma van Rijswick tot het geslacht Van Rijswijck in de Rijnprovincie, dat in goud een natuurlijke tak voerde met twee takken daaruit.

De steen heeft niet altijd daar gezeten; want de kapel is eerst omstreeks 1850 gebouwd. Waar de armenhuisjes van Buininck 1) gestaan hebben, is mij onbekend, vermoedelijk in de Barlheze.

---

1) In een handschrift van G. Kreynck, aanwezig in het gemeente-archief alhier en getiteld „Extracten uit de Protocollen van Kentenissen der Stadt Zut-

Spies heeft dit opschrift ook afgebeeld en schrijft eronder: „heden (dus omstreeks 1828) zijn dezelve (armenhuisjes) met anderen verkocht".

Boven de poort van het Bornhof kan men het volgende lezen:

HIER VLOEIT EEN SPRING BORN VAN NOODWENDIGH ONDERHOUT
VOOR OUDE BURGERS, 'T ZIJN DAN MANNEN OFTE VROUWEN;
DES HEEREN BORREN HOF IN ZUTPHENS STADT GEBOUT,
KAN DIE VERVALLEN ZIJN, MILTDADIG ONDERHOUWEN.

1723.

Aan weerszijden dezer regels staan de wapens en daaronder de namen van de provisoren uit 1723, nl.l. Ian van Essen, I. van Meeghen, A. W. Willinck, E. I. B. van Goltstein, W. D. Wentholt en Jan Lulofs.

Het Bornhof kwam volgens testament van zekeren Borre, kanunnik te Zutphen, de dato 22 Februari 1320 tot stand. Oorspronkelijk voor armen, gebrekkigen en behoeftigen bestemd, werd het in 1611 vertimmerd en ingericht tot een oude-mannen en vrouwenhuis.

Het 100-, 150- en 200-jarig bestaan 1) daarvan werd achtereenvolgens feestelijk herdacht.

Twee met opschriften beschilderde doeken, welke in den gang naast het kantoor van den rentmeester van dit gesticht hangen benevens een zilveren beker uit 1711 zijn daarvan nog overgebleven.

Op den beker, ongeveer 33,5 centimeter hoog, staat:

ANNO *MDCCXI*
Jdibus Februariis

---

phen" leest men op bl. 202 recto onder den datum 12 Aug. 1650: Die edele Goswin Buininck heeft sijne drie soonen Goswin, Marcell end Arnold Laurens Buininck, bij sijn zalige huisvrouw joffer Columba van Rijswijck ehelik geprocreiert, end nu alle tot haere mundige jaeren gecomen sijnde, overgegeven haer zalige moeders gerede end ongerede nagelaeten guederen, om die selve te anveerden oft onder sijne administratie te laeten, mits gevende an elck jaerlix die summe van duisent gulden.

Blijkens hetzelfde handschrift, bl. 187 verso, leefden beide echtgenooten nog den 14 Maart 1627.

1) Het feest van het 150-jarig bestaan wordt uitvoerig beschreven in „Nederlandsche jaerboeken" van 1761, blz. 69—78.

EPHORIS

B. Lulofs | *G. Altetus*
W. Engelen | *B. Pleger*

Confectum hoc Poclum JUBILAEI *tempore nostri,*
Quo celebrat festum BORNHAVIANA DOMUS.

(Vertaling: In het jaar 1711 op den 13den Februari onder de provisoren B. Lulofs, W. Engelen, G. Altetus en B. Pleger is deze beker gemaakt, toen het huis Bornhof zijn eeuwfeest vie de).

Op het doek ter herinnering aan het 150jarig bestaan staat het volgende vermeld:

COGNOSCE LECTOR.
PIVM HOC PAVPERVM ASYLVM,
QVOD OPIBVS AC PIETATE CLARVS BORRO ECCL.
ZVTPH. CANON.
VT FORTVNAS SVAS EXTRA FORTVNAM PONERET,
IN PAVPERVM CIVIVM VSVM
SIBI FRVGALIS, ILLIS FRVGIFER,
PRIMVS ANNO MCCCXX. EREXIT
PROVIDA ADMINISTRATORVM CVRA AC PARSIMONIA
AD ISTAM, QVAM HODIE VIDES, POSTEA EXCREVIT
AMPLITVDINEM,
HANC CHRISTIANAM PRIMI FVNDATORIS MVNIFICEN-
TIAM,
QVAM DIVITES IMITENTVR, AVARI ERVBESCANT
PAVPERES VENERENTVR;
HANC IN PRIMIS DOMVS HVIVSCE AMPLIFICATIONEM,
AMPLISSIMI SENATVS AVCTORITATE ORDINATAM,
ET EPHORORVM CVRA ANNO MDCXI PERFECTAM
POST SESQVISECVLVM HOC
AETERNAE MEMORIAE CONSECRARE
PER HOC MONVMENTVM
PRAESENTES PII HVIVS GERONTOCOMII RECTORES
VOLVERVNT,
IPSIS IDIB. FEBRVAR. ANNI MDCCLXI.

Links van dit opschrift staan de wapens en daaronder de namen der volgende provisoren uit 1761: A. v(an) Heeckeren, I. Schomaker, B. H. Rauwerts; rechts de namen en wapens van: B. v(an) Hasselt, G. I. Opgelder en B. H. Lulofs. De vertaling van het opschrift geven de Jaerboeken van 1761 t. a. p. Aangezien zij uit den tijd van het opschrift zelf is, nemen we haar hier woor-

delijk over, omdat zij geacht kan worden de beteekenis daarvan des te duidelijker uit te drukken:

Beschouw Lezer
deze godsdienstige Verblyfplaets der Behoeftigen,
die Borro, Kanonik der Zutphensche Kerke,
uitmuntende in Rykdom en Godsvrucht,
om zyn geluk boven de onbestendigheid te stellen,
tot gebruik der behoeftige Burgeren,
voor zich zelven spaerzaem, voor hen milddadig,
eerst in het jaer 1320 heeft opgericht,
door 't voorzichtig beleid en de zuinigheid der
Bestierderen, gekomen tot die grootte
als gy thans ziet.
Deze kristelyke Milddadigheid van den eersten
Stichter, de Rycken ter navolginge, de Gie-
rigaerts ter beschaminge, en om de Behoef-
tigen tot eerbied op te wekken;
doch inzonderheid deze Vergrooting van dit Huis,
door 't gezag van den Wel Ed. Gr. Achtb. Raed
vastgesteld, en onder 't opzicht der Regenten
in het jaer 1611 volvoerd,
hebben de tegenwoordige Provisoren van
dit Oud-Mannenhuis,
na verloop van een' en een' halve eeuwe,
door dit Gedenkstuk
eene eeuwige gedachtenisse willen toewijen
op den 13 der Sprokkelmaend des jaers 1761.

Het andere opschrift uit 1811 luidt:

LEZER!
BORRO:
BEROEMD DOOR ZIJN VERMOGEN, EN GODSVRUCHT
SPAARZAAM VOOR ZICHZELVEN, MILDADIG VOOR
BEHOEFTIGEN
HEEFT
OM OP DE ZEKERSTE, EN DUURZAAMSTE WIJZE, ZIJN
GELD UIT TE ZETTEN
DIT GODSDIENSTIG GESTICHT, VOOR VERARMDE
BURGERS
IN HET IAAR 1320 OPGERICHT
HET ZELVE IS DOOR DE GOEDE ZORG, EN SPAAR-
ZAAMHEID DER BESTUURDERS

ZOODANIG GESTEGEN, EN TOT DIE UITGEBREIDHEID
GEKOMEN
WAARIN GIJ HETZELVE THANS ZIET
DEZE CHRISTELIJKE MILDADIGHEID, VAN DEN EER-
STEN STICHTER
DEN RIJKEN TER NAVOLGING
DEN GIERIGEN TER BESCHAMING
DEN ARMEN TER DANKBARE VEREERING
DEZE UITBREIDING, VAN HET HUIS, HETWELK
OP HOOG GEZAG VAN DEN ZEER AANZIENLIJKEN
RAAD BEPAALD
EN DOOR DE ZORG DER OPZIENERS
IN HET IAAR 1611 IS VOLTOOIJT GEWORDEN
HEBBEN DE TEGENSWOORDIGE BESTUURDERS
NA VERLOOP VAN TWEE EEUWEN
OP DEN DERTIENDEN VAN SPROKKELMAAND
DEZES IAARS 1811
DOOR DIT GEDENKTEKEN, INDACHTIG GEWEEST.

Om dit opschrift bevinden zich de wapens en daaronder de namen van de toenmalige provisoren, n.l. L. van Heeckeren (maire), H. J. Lulofs, S. Kretschmer, H. J. Scholten en W. R. op ten Noort.

In de fries der poort van het Oude en Nieuwe Gasthuis, dat gedragen wordt door twee Jonische zuilen, staat

O & N
GASTHUYS.
XV MAY. MDCXXV

Lager leest men de woorden:

Anno 1789.

De datum 15 Mei 1625 is die van het raadsbesluit, waarbij beide gestichten tot één vereenigd werden in het voormalige Heer-Hendrikshuis of st. Catharina-klooster op de Nieuwstad. Vóór dien tijd lag het Oude Gasthuis op den hoek van de Zaadmarkt, tusschen het Bornhof en de Bernhardsteeg, het Nieuwe in de Spiegelstraat, waar zich thans het gebouw der Hervormde diaconie bevindt.

Het jaar 1789 ziet op het zetten van de poort. Spies geeft het volgende opschrift, dat in zijn tijd nog in de brouwerij van het O. en N. Gasthuis aanwezig was:

A° 1681
IS DESE BROUERI NUW
GEMAAKT EN DEN GECK-
KEN TOORN VERTIM
MERT.
BY KERKMYSTEREN
WILLEM CREMER.
EN PROVISOREN
GODFRYD SCHEERS
IOHAN SOLNER
TEN TYDE VAN DE
RENTMYSTER
REINIER V MEGEN

Boven de poort van het Ruitershofje zit de volgende gedenksteen:

RUITERS HOFIE
GESTICHT
CIƆ. IƆ. LXXI
VERNIEUWD
DOOR
ANTHONY GROOTE BROEDERSCHAP
CIƆ. IƆ. CC. LXXXVII.

Hierboven is een steen gezet, waarop we lezen:

VERPLAATST
MDCCCXCVIII.

Gelijk bekend is, heeft men het Ruitershofje, dat thans aan den Berkelsingel staat, in 1897—1898 gebouwd en het oude in de Gasthuisstraat verlaten. De boven genoemde steen is mede naar het nieuwe gesticht overgehuisd. Door wien het Ruitershofje gesticht is, bleef tot heden onbekend. De stichtingsbrief schijnt zoek geraakt.

Op den gedenksteen staat echter nog een wapen afgebeeld en wel: in geel twee roode balken. Het schild gedekt door een kroon.

Vermoedelijk heeft men hiermee het wapen der Geldersche familie de Ruyter bedoeld, n.l.: in zwart twee zilveren balken; helmteeken: een moorenkop met ezelsooren en daarop de twee balken van het schild. Ook komt als helmteeken voor: een kop en nek van een os met gouden horens.

Leden van dit geslacht hebben, zoover mij althans bekend is, nimmer te Zutphen gewoond. Het Ruitershofje is zeer waarschijnlijk door de Zutphensche familie Ruyters (ook Ruyter, Ruter, enz.) gesticht, die een springend paard in haar schild voerde en waarvan vele leden schenkingen aan liefdadige instellingen deden.

Toen nu in 1787 — blijkens het opschrift — het Ruitershofje vernieuwd werd, heeft men het wapen van de eerst genoemde familie voor dat der laatstbedoelde gehouden, hetgeen vergeeflijk is, wijl dat destijds minder of in het geheel niet bekend was. 1)

De schilder heeft later ouder gewoonte de kleuren van het wapen naar eigen inzicht of mogelijk op advies van niet deskundigen verkeerd aangebracht.

Boven de in 1877 van haar beeldhouwwerk beroofde poort van het voormalige Burgerweeshuis op de Rijkenhage — thans kazerne der Koloniale Reserve — stond dit te lezen:

PROVISOREN
HENDRICK . VAN . DIEMEN . KERCKM[R].
IOHAN . VAN . ESSEN . LANDTSCHRIEVER .
CASPAR . HARTZ . EN . IOHAN . LULOFS.
HIER WORT DIE . BVRGER WEES
IN TVCHT EN GODES VREES
DOOR VADEREN MILDIGHEIT .
GEBRACHT TOT MVNDIGHEIT .
A° 1669.

Toen de poort in 1885 door eene nieuwe werd vervangen, heeft men den steen aan de binnenzijde daarvan in den muur gemetseld.

In de Spiegelstraat lag vroeger het nieuwe, arme of vreemde weeshuis, in 1626 door de diakenen der Hervormde Gemeente gesticht.

Boven den ingang van dit weeshuis — thans gebouw der Hervormde diaconie — stond onder eene beschilderd paneel 2) psalm 146, vers 9 geschilderd, n.l.:

1) Vergel. Geld. Volks-Alm., jaarg. 1891, blz. 33—34.

2) Dit paneel bevindt zich thans in het museum der Gemeente. Zie den catalogus daarvan sub no. 312.

De Heere bewaart de vreemdelinghe,
Hij slaat den wees en de weduwe gade;
maer den weg der goddeloosen keert hij om.

In de kamer, waar nog omstreeks 1832 1) de uitdeelingen aan de armen geschiedden en thans de diakenen vergaderen, staat een rijmpje van den volgenden inhoud op den schoorsteen:

LAAF DORST STIL HONGER EN KLEE NAAKTE BLIJ TE MOE
DEEL SO DEN ARMEN DRANK, EN SPIJS EN DEKSEL TOE,
EN RED 'S UIJT HUNNE NODEN, MAAR HOUD OOK DIT VOOR OGEN
HIER DIEND DE OMSIGTIGHEID GEPAARD MET MEDEDOGEN.

Anno 1762 — Renovatum 1861.

In het gemeentehuis zijn geen opschriften meer aanwezig, doch vroeger hingen er — blijkbaar in de kamer, waar de schepenen hun vonnis uitspraken — twee houten borden 2), ieder beschilderd met een zesregelig versje.

Op het eene bord leest men:

Anxt lijef noch lede. en laet nijt mede. int rechte komen
Mer recht te doen. daer op weest koen. het sal v vromen
Neemt aff die koren. diet verboren. ende nijt te laten
Het stercket die guede. die quade krijcht hode. en̄ moet hē satē
Dat hoert ten recht. dat laet al slecht. ten rechte gaen
Dat v toe hoert. bescheit dat voert. dats wael ghedaen.

d. i.:

Sluit, bij 't recht, vrees, lief en leed buiten.
Spreekt onverschrokken recht, dat zij uw roem.
Vordert, volgens de keuren, de boeten af van hen, die ze verbeuren, zonder verschooning.
Dit sterkt de goeden, en houdt de kwaden in toom.
Laat, al wat tot eene rechtzaak behoort, ook te recht komen.
Geeft, waar gij kompetent zijt, terstond recht; dan zult gij wel doen.

Op het andere komt dit voor:

1) Van Til t. a. p. blz. 49, zegt, dat dit in zijn tijd nog gebeurde.

2) Thans aanwezig in het gemeente-museum. Zie den catalogus no. 265—266. De vertaling der opschriften is die van Van Lennep en Ter Gouw, Opschriften, blz. 100.

Ghi heren machtich. blijft eendrachtich. ende volget den reden
Doe ghi dat. soe sal v stat. wael staen in vreden
In uwen moet. wat ghi doet. god den heren voerset
Alle vwe saken. die sullen raken. voel te bet
Doet bescheit wicht watmen seit. ende laet nijt varen
Arm ende rijck. doet alle ghelijck. god sal v sparen.
Anno dn̄i
1522.

(d. i.:
Gij, gezaghebbenden, weest eensgezind en handelt naar rede.
Doet gij zulks, zoo zal uwe stad welvaart en vrede genieten.
Houdt, bij wat gij doet, God voor oogen.
Daardoor zullen al uwe zaken tot eene goede uitkomst geraken.
Weest billijk; overweegt, wat men zegt en slaat het niet in den wind.
Doet arm en rijk gelijkelijk recht; God zal u sparen.

Beide rijmpjes zijn ook afgedrukt door Van Lennep en Ter Gouw, doch niet zeer nauwkeurig.

Ik geloof, dat ze reeds voor 1522 bestonden. Stellig is dit met het laatstgenoemde 't geval. Men vindt dit althans op de banklok der Buurkerk te Utrecht, welke in 1471 gegoten is 1), terwijl het eerstgenoemde, ofschoon min of meer gewijzigd, insgelijks op enkele klokken voorkomt, b.v., volgens het aangehaalde werk blz. 128, op de groote klok te Hoorn. Dat de gieters daarvan naar Zutphen gingen om er het rijmpje voor hunne klok af te schrijven, zooals Van Lennep en Ter Gouw willen, is m. i. nog zoo zeker niet.

Wie kan nadere inlichtingen aangaande den ouderdom van beide opschriften verstrekken? Is hun maker misschien bekend 2)?

In Augustus 1891 werd bij het wegbreken der slaapzalen voor de gevangenen, welke boven in de tegenwoordige boterhal

1) Blijkens een gipsafgietsel van het opschrift dezer klok in het Rijksmuseum.

2) De heer F. A. Hoefer had de goedheid mij te wijzen op een handschrift, getiteld „Oude keuren en regten der Stad Hatem" en aanwezig in het archief aldaar. Pijnacker Hordijk, Rechtsbronnen der stad Zutphen, blz. XXI, zegt er o. a. van: „Het eerste stuk, voorkomende in dit handschrift, is eene „wyllekoer der stadt van Hattem", geschreven in 1538. Met dezelfde hand geschreven volgen dan blz. 33—81 „dye Zutphensche rechten, daer wij die onsse na halden und unsse hoeftstadt ys des rechten."

Op blz. 80 komt eene berijmde aanwijzing van de plichten en moeilijkheden voor, aan 't schepenambt verbonden, en daarin vindt men ook de beide bovengenoemde versjes.

naast het stadhuis aanwezig waren, een steen gevonden met het volgende opschrift:

A° 1599
TIMMER . MR̄
HENRIC[K] [V]Ā . BRA
ENDE [A]DEM
KOLDEBACH
P. H.
HONOR . SOLVS . DEO.

Op welke wijze deze steen daar kwam en waar hij oorspronkelijk gezeten heeft, is mij onbekend. Nog kwam tijdens den restauratie der boterhal in 1896—1897 op den bovendorpel der deur, welke toegang geeft tot de plaats achter het stadhuis, het jaartal 1594 te voorschijn.

In 1616 werd met den bouw van het door den stadsmetselaar Emond Hellenraet ontworpen Wijnhuis en den daaraan verbonden toren begonnen en in het begin van 1619 was men met het eerstgenoemde gereed 1). Men had het althans tot even boven de Waag opgetrokken, gelijk mede blijkt uit de aldaar nog aanwezige gedenksteenen, waarop de volgende woorden staan uitgehouwen:

T. I. M. DERRICK, VAN. DEN. WALL.
GELT. MVREN. WALLEND. WACHT.
WAT. IS. ONS. MEER. VAN. NOEDEN.
GODTS. VRESE. MET. EENDRACHT.
LAET. ONS. GEEN. QVADT. VERMOEDEN.

T. I. M. IOHAN. KALDENBACH.
DEUTR 25. VOERVALSCHGEWICHT. EN.
MAET. WILDT. V. WEL. ERNSTICHWAGTEN.
SOE. GI. NIET. MET. TERDAET. GODTS.
GRVWEL. WILT. VERWACHTEN. A° 1618. 2)

Den toren van het Wijnhuis trok men vooreerst niet hooger op dan tot het tegenwoordige houten bovenstuk. In 1627 was men hiermee klaar, gelijk men kan vermeld vinden op de gedenksteenen, welke zich onderaan den toren boven de zoo-even genoemde bevinden. Daarop komt het volgende voor:

1) Vergel. mijn opstel over het Wijnhuis en zijn toren in den Navorscher, jaarg. 1895, blz. 585—614.

2) T. I. M. wil zeggen: timmermeester. De beteekenis van dit woord is het best te omschrijven door: wethouder van openbare werken. Deutr. 25, n.l. vs. 13—16.

NI COEPTA	MOLES
DOMINVS. IV:	SVPERBAS.
VERIT. FRVSTRA	Æ-DIUM.
STRV:	A°
IS	1627

AVCTVM.	ENGELBERTO
ET. PROMOTVM. ET	VPTEN. ORTH. I. V. D.
EST. HOC. OPVS.	ARCHI:
IOANNE	TECTIS
SCHVT.	

(Architectus is hier blijkbaar de latijnsche vertaling van timmermeester. Het eerste opschrift wil zeggen: Indien de Heer het ondernomen werk niet bevordert, bouwt gij tevergeefs trotsche gevaarten van huizen. Dit is eene omschrijving van psalm 127, vs. 1 (vergel. de Vulgata) 1): Zoo de Heere het huis niet bouwt, tevergeefs arbeiden deszelfs bouwlieden daaraan, enz. Het tweede opschrift beteekent: Dit werk is gemaakt en tot stand gebracht onder de timmermeesters Johannes Schut en Engelbertus op ten Noort, doctor in de beide rechten).

Eerst in 1660 werd de portiek voor het Wijnhuis gezet. Een daaraan zich bevindende gedenksteen meldt:

ANNO. 1660.
TIMMERMEISTEREN
IACOB VAN WINSHEM
ENDE. HENRIC VAN
LOCHTEREN.

De klokken, welke in de lantaren van den Wijnhuistoren hangen, werden door de gebroeders Hemony gegoten, terwijl er na hun tijd nog enkele van andere klokkengieters werden in geplaatst.

De opschriften van al die klokken — er zijn er 36 — kan ik tot mijn spijt niet geven, omdat het zeer gevaarlijk is er bij te klimmen en er veel achter balken verscholen zitten. Op sommige er van komt echter dit randschrift voor:

---

1) De heer H. D. J. van Schevichaven was zoo vriendelijk me mee te deelen, dat eene dergelijke paraphrase van psalm 127 weleer boven de Hoenderpoort te Nijmegen in steen gebeiteld stond:

Soe Godt nae sijnen vaderlicken aert
Die stat niet selven hoedt ende bewaert
Te vergeefs isset die geenen
Die him bewaren sal.

FRANCISCUS . ET . PETRUS . HEMONY . ME . FEC .
ANNO . DOMINI . M . DC . XL . IV.

(d. i. Franciscus en Petrus Hemony maakten mij in het jaar onzes Heeren 1644).

Het tegenwoordige Wijnhuis bestaat, evenals het vorige, dat in 1863 afgebroken en in hetzelfde jaar en het daaraanvolgende herbouwd werd, uit eene onder- en eene bovenverdieping.

De onderverdieping was verdeeld in eene kleine voor- en eene groote achterkamer, in welker linker- en rechterwand twee steenen zaten. Op den eersten stond het beeld der begeerlijkheid uitgehouwen, op den tweeden eene pelikaan, die hare jongen voedde, beide met een latijnsch opschrift voorzien. Deze steenen zijn thans aan den binnenkant van den stadsmuur achter het gymnasium gemetseld, waarheen ze op verzoek van den leeraar dr. F. H. B. von Hoff na de verbouwing van het Wijnhuis verplaatst zijn, om aan de gymnasiasten de gelegenheid te bieden hunne krachten aan eene ontcijfering der opschriften te beproeven.

Om het beeld der begeerlijkheid staan de woorden:

STVLTE . QVID . EST . MVNDVS MORTIS
CAVSA FVTVRAE ∞ EN . RVIT
VITIJS . EN . PERIT . ILLE . SVI[S]

(vertaling: O, dwaas, wat is de wereld? De oorzaak van den aanstaanden dood. Zie, deze rent in haar verderf door eigen zonden).

Dan volgt het beeld der begeerlijkheid tusschen het woord CONCVPISCENCIA geplaatst en daaronder:

MVNDVS. TRANSIT ET. COCVPI [SCENCIA]
EIVS ∾ QVI AVTEM FACIT. VO[LVNTATEM]
DEI . MANET. IN . ÆTERNVM
W. B.

(Vertaling: De wereld gaat voorbij en hare begeerlijkheid, maar die den wil doet van God, heeft het eeuwige leven) 1).

Om de pelikaan, het zinnebeeld van Christus, staan deze woorden:

EXEMPLVM . VERI * PELICANVM . CERNIS
AMORIS ∾ SIC QVI REFICIT

---

1) Vergel. 1 Johannes 2, vs. 17.

W. B. zijn waarschijnlijk · van Wilhelmus Baudartius, geb. 1565, overl. 1640, destijds predikan

PVLLOS . IPSE [CRVORE] SVOS
SIC. AMOR [EST CH]RISTI
QVI . NOBIS . SANGVINE
FVSO ∾ RESTITVIT
VITAM . AC HIS QVI DILIGVNT [IN] CRVCE
REGNA . DEDIT

J. J. S. 1)

(Vertaling: Hier ziet ge de pelikaan, het toonbeeld der ware liefde, die met haar eigen bloed hare jongen voedt. Alzoo is de liefde van Christus, die ons door zijn vergoten bloed het leven heeft hersteld (gered) en die hun, welke Hem liefhebben, op het kruis (d. w. z. door zijn kruisdood) het hemelrijk gaf.)

Toen in 1613 de Nieuwstadspoort aan het einde der Dieserstraat buiten gebruik werd gesteld, brak men eene nieuwe poort door het klooster Isendoorn heen, welke op hare beurt in 1870 werd afgebroken.

Aan de laatstbedoelde kwam het wapen van Zutphen voor, waarboven het jaartal 1616 en waaronder de woorden stonden:

CONCORDIA RES
PARVAE CRESCUNT.

(d. i.: Eendracht maakt macht).

Van de Marschpoort geeft Spies nog het volgende opschrift:

A° 1593 OP S.
IACOBS DAG
IS DE I STEEN
GELACHT VT
BE — Z DES .
ERZAMEN STAD
ZUTPHEN.

(St Jacobsdag valt op 25 Juli. In plaats van BE — Z, zooals Spies heeft, leze men BEV[EL], welk woord voorkomt op eene afbeelding 2) van dezen steen door L. H. G. Spies (geb. 1817, overl. in 1896) broeder van eerstgenoemden teekenaar.)

In de watermolens over de Berkel, welke in 1887 werden weggebroken, las men deze beide opschriften:

1) SIC (2de regel) staat boven en HIS QVI DILIGVNT onder het beeld der pelikaan.

Van wien de initialen J. J. S. zijn, weet ik niet.

2) Deze afbeelding is in mijn bezit.

AN°. 1653
IS . DIT . MOLLENWERCK
VERNIEVWET . TIM :
MEIST : W . VALCK .
L . LOVWERMAN :

en

AN° 1722
[I]S DIT MOLEWERK
VERNIEWT TIMM : G :
SCIMMELPENNINCK VAN
DER OYE . EN B : WENTHOLT.

In de Berkelbogen bij den Louisesingel, welke in 1890 verlaagd werden, komen deze beide opschriften voor:

A°. 1631 . DEN . 15 :
AUGUSTI . IS . DEN
EERSTEN . STIEN
GELECHT.
D. V. WAL.
TIMMERMRN.
J. T. BEM

en

A° 1632 .
IS . DIT . WERCK
VOLENDT . ALS
TIMMERMRN
WAERĒ . D . V.
WAL : EN . I . VAN
WINSHEM

Onder eerstgenoemd opschrift stond vroeger nog [illegible]. waarop stond:

Ger. 1816
J. v. Z.

(d. i. Gerepareerd in 1816 door J. van Z(al[illegible])
Dit opschrift is bij de verlaging der boge[illegible] geraakt.

In den kaaimuur langs den IJssel [illegible] tegenover het huis van den heer G. J. Verw[illegible] het volgende opschrift:

ANNO — 1668 — DEN . 25 . NOVEM
BER . TIMMERMEISTERS
IACOB . SCIMMELPENNINCK .
ENDE . ADRIAEN . VALCK.

Een eind verder dicht bij de kraan bevindt zich in denzelfden muur een steen met de woorden:

. . . . 15 AVGVSTI
IS . DIT . WERCH . BEGONEN
EN . DEN . 17 . OCTOBER . TOT
AEN . DIE . BRVGGE . AF . GEMAEKT
TIMMERMRN
GERHARDT . KREYNCK . TOT . DE . BELE
EN . ADRIAEN . VALCK.

Ter opheldering moge dienen, dat G. Kreynck en A. Valck in 1669 en 1670 timmermeesters waren en dat de kaaimuur, op welks bouw beide opschriften betrekking hebben, in 1857 en 1858 door een nieuwen werd vervangen.

In den gevel van het huis van Dr. T. K. M. von Baumhauer aan de Houtmarkt, no. 70, zitten deze opschriften:

NON BENE SI DOMUS HAEC
CUIQUĀ FABRICATA VIDETUR
SIC SINAT HANC NOBIS
CORRIGAT IPSE SUAM
ANNº DOMINI

De vertaling van dit Latijn staat er op z'n Oudhollandsch naast:

WIE HEEFT OYT EEN HUYS
GETĪMERT SŌDER TE WESEN BECALT
DITS NAE MINĒ SIN EĒ ANDER
MAEK EE¯SO ALST HEM GHEVALT.
1615.

PSAL . CXXVII
SO GODT HET HUYS NIET
OP EN MAECKT, EN SELFS DE
HANDEN DAER AEN SLAET.
AL WAT MEN DOET TEN GEEFT.
GEEN BAET, TIS OOCK OM
NIET AL WAT MEN WAECKT.

en
WAERT DAT HAET END NIIT
SO BRANDDE, ALS DAER
BRANT EEN ANDER VIER.
VOORWAER HET BRAND
HOUT EN SOUDE NERGHENS
NAE WESEN SO DIER

Dit laatste rijmpje beteekent: Wanneer haat en nijd branden, als elk ander vuur, voorwaar, dan zou het brandhout bij lange na niet zoo duur wezen. (Er zou dan geen navraag naar brandhout zijn, wat elk kon met eigen haat en nijd zijn vuurtje stoken). Dergelijke vermaningen komen veel aan gevels voor. Zoo kwam, eenige jaren geleden, bij het doen van herstellingen aan den gevel van een huis in de Barlheze, no. 33, bewoond door den slager I. van Gelder, het volgende opschrift voor den dag:

Alst . [. Gode .] behaech
Beter . benit . dan .
Becklacht . 1620 .
SPES . MEA . DEVS

De beteekenis van het opschrift — nagenoeg hetzelfde komt ook voor in den Penningshoek te Deventer — is: Als het aan God behaagt, is het beter benijd dan beklaagd te wezen. 1620. God is mijne hoop.

In den gevel van het huis van den heer J. H. Bakker Sr. in de Korte Hofstraat, no. 2, ziet men een steen, waarop een boom is uitgehouwen, met het onderschrift:

Dit hus is wal bekat
J de zoere boe is dit gent,

of voluit geschreven:

Dit huus is wel bekant
In den zoeren boem is dit genant,

hetgeen wil zeggen:

Dit huis is wel bekend
„In den dorren boom" is het genaamd.

„Volgens de overlevering zou voor dit huis een lindeboom gestaan hebben, waarin, tijdens de Spaansche furie, de bewoner of bewoonster eene schuilplaats vond en gespaard bleef, terwijl alles om hem of haar heen ten offer viel van de woede der krijgsknechten", zeggen Van Lennep en Ter Gouw 1). „Ongelukkig", merken deze schrijvers t. a. p. terecht op, „wordt de echtheid

1) Uithangteekens, deel I, blz. 263.

van 't verhaal weêrsproken door het jaartal 1548, dat mede en zeer duidelijk op den steen staat. Is er dus in den grond der legende eenige waarheid, dan is in allen gevalle de gebeurtenis 24 jaren te laat gesteld."

Wat mij betreft, ik geloof, ook wijl een dorre boom al eene zeer slechte schuilplaats aanbiedt, dat de steen als een gewoon uithangteeken te beschouwen is en dus eenvoudig wil zeggen, dat het huis „In den dorren boom" heette en dat het in 1548 gebouwd werd.

In een huis in de Roodetorenstraat, no. 4, was een steen aanwezig, waarop een rood geverfde toren is uitgehouwen, waaronder de woorden IN DE ROON TOREN staan, terwijl er mede het jaartal 1614 op voorkomt. Deze steen heeft vroeger als uithangteeken eener herberg gediend, welke reeds in 1402 genoemd wordt en haar naam gaf aan de straat, waarin zij lag. Kort voordat in Maart 1898 dit huis verkocht werd, gaf de toenmalige eigenaar, de heer J. J. Douwes, dit uithangteeken aan het museum der gemeente ten geschenke.

In de Achterhoven is tusschen de gevels van twee moderne woningen, gemerkt n°. 24 en 26, een oude steen 1) gemetseld, waarop een appel(?)boom is uitgehouwen, waarin een man, op eene ladder staande, vruchten plukt, welke eene vrouw, die zich onder den boom bevindt, in een zak opvangt. Onder deze voorstelling staat het woord PARADIJS.

De beide personen, in 18de-eeuwsche kleederdracht, zullen dus waarschijnlijk Adam en Eva moeten voorstellen. Dergelijke kolossale anachronismen komen zeer dikwijls op uithangteekens en opschriften uit vorige eeuwen voor.

Het huis van den heer J. A. Garvelink, Laarstraat n°. 64, heeft in den gevel een manskop, daaronder een huismerk en vervolgens het jaartal 1543.

Deze voorstelling geeft den man, die in 1543 hier zijne woning liet zetten, en diens huismerk te zien. Aan oude gevels komen dergelijke koppen en merken veel voor. Naast laatstgenoemde staan soms letters — de initialen van den naam. Zoo zag men, nog niet lang geleden, aan den gevel van een huis in de Turfstraat — n°. 37 — een manskop, een huismerk,

1) De steen is waarschijnlijk afkomstig uit de afbraak van een of ander oud huis. De oorspronkelijke eigenaar der beide woningen zal hem als curiositeit daarin hebben laten metselen.

de initialen T. A. en het jaartal 1659. Het huis is sedert geheel verbouwd, hetgeen met alle hier boven genoemde gevels, behalve met dien van het huis van den heer Von Baumhauer, het geval is, zoodat zij hun antiek cachet geheel verloren hebben.

In Mei 1890 kocht de antiquaar M. Jacobs een vijzel, die langen tijd dienst had gedaan in een apothekerswinkel aan de Houtmarkt, thans bewoond door den apotheker J. L. B. van der Marck. De vijzel, in fraaien renaissance-stijl bewerkt, had het volgende randschrift: ARNOLT FRANCKEN ME FUNDERE JUSSIT 1683. (D. i. Arnolt Francken liet mij in 1683 gieten).

Deze Francken, overleden in 1706 of 1707, werd volgens raadsresolutie van 16 Februari 1685 tot stadsapotheker (zonder salaris) aangesteld.

In den Drogenapstoren staat nog de heele-uurklok der voormalige Laarbinnenpoort. Zij heeft het volgende randschrift: 1) **gode : moet : ic : zien : beqbame : ave : maria : is : mien : name.**

1) Dit randschrift komt in allerlei variaties veel voor, b. v. op eene klok te Haarlem:

Maria es minen name
Min luut moet Gode sine bequame, enz.

Bequame heeft hier de beteekenis van aangenaam.

EED DER JODEN.

In de Losse bescheiden, behoorende bij de Raadssignaten der stad Arnhem over het jaar 1714 ligt, op een los blad geschreven, het volgende formulier:

EET DER JODEN.

Gij sweert bij den Almagtigen en levendigen God, die hemel en aerde geschapen heeft en door Mosem sijne wetten gegeven, opregt en waerachtig te weesen 't geene u alhier gevraagt en voorgehouden word, en soo gij in 't geheel off ten deelen iets valschelijk en t' onregte verclaert, gij u alle tijdelijke en eeuwige vermalledijdinge, plagen en straffen onderwerp, denwelke den God Israels over die van Sodoma ende Gomorra, ook Corah, Dathan en Abieram heeft gesonden en allen den sondigen gedreygt, die sijnen name valschelijk en ligtveerdiglijk aenroepen en gebruyken; soo waerlijk helpe off straffe u d'Almagtige en alwetenden Godt, schepper des hemels ende der aerde.

1714, den 13 September heeft Josua Henricques jode den eedt affgeleyt, sijne rechterhant leggende op de wet des Heeren, die hem voorgelesen hebbe uyt Exod. 20, hebbende sijnen hoet op het hooft. Sl.

VONDELINGEN.

Extract uyt het Appoinctementenboeck van den Hove, anvangende den 1en Januarij Ao. 1553.

Gesien d'antwoorde Wilhem Hinckart ende Johans Mom, hier angehecht, beyde hierbevorens bedient hebbende het richterampt van Arnhem, ende oock gehoort de borgermeesteren, schepenen ende raeth derselver stat, seggende, dat, also den here van olts den vont binnen Arnhem van verloren goederen toecompt, de heer oock dergelijcke kinderen behoort an te nemen ende te houden ende dat daeromme de voorss. stat sich dergelijcke vondelingen niet en onderwindt, sall de richter van Arnhem dit kint annemen ende onderholden ende de kosten in uytgeven sijner reeckeninge stellen, ende sall alle neersticheyt doen om te vernemen, wie de moeder des kints ende waer zij is, om daernae gedaen te worden als behoren sall.

Actum Arnhem den 29en Aprilis 1553.

(Naar een afschrift in het Gilden- en Officiantenboek der stad Arnhem).

J. S. v. V.

DRIE OORKONDEN BETREKKING HEBBENDE OP REINALD I, GRAAF VAN GELRE (1281—1293).

MEDEGEDEELD DOOR

P. N. v. DOORNINCK.

Otto II, graaf van Gelre, 1229—1271, huwde na het overlijden van zijne eerste vrouw Margriet, dochter van Dirk graaf van Cleve, omstreeks 1253 met Philippa, derde dochter van Simon van Dammartin, graaf van Ponthieu en Monstreuil, en Maria gravin van Ponthieu. Uit dit huwelijk werden geboren Reinald en drie dochters, zoodat de hier bedoelde goederen waarschijnlijk afkomstig waren van Reinalds moeder.

Blijkens du Chesne, Histoire généalogique des maisons de Guines, d'Ardres, de Gand et de Coucy, preuves bladz. 373, overgedrukt uit een oud register van de chancellerie de France, verkocht graaf Reinald in Februarij 1282 aan Eduard, koning van Engeland en diens vrouw, de gravin van Ponthieu, „les chasteaux et villes „d'Arguel en Ponthieu, de Martaigneville et de la Vacheresse „sur Somme, avec les bois de Cantastre et quelques rentes sur „la vicomté d'Abbevilles".

Van Spaen, Historie van Gelderland, vermeldt op pag. 280 dezelfde plaats van dit boek met onjuiste bijvoeging van Harfleur.

I.

Reinald, graaf van Gelre, verklaart aan Philips, koning van Frankrijk, afgestaan te hebben de haven van Harfleur en zijne bezittingen bij het klooster Villare (Montivilliers), bij Estrutac (Etretat) en bij Fiscamp (Fécamp) en alle goederen, die hij heeft in het baljuwschap van Caux, tegen een jaarlijksche uitkeering ten bedrage der inkomsten van die goederen, nader door deskundigen te schatten, zullende hij daarvoor leenman van den koning zijn.

Augustus 1281.

Nos Reginaldus, comes Guelrensis, notum facimus omnibus presentibus pariter et futuris, quod nos portum de Harefleu et omnia que habebamus apud Harefleu, apud Monasterium Villare, apud Estrutac et apud Fiscampum, et que habere poteramus racione predictorum vel quocumque modo in eisdem locis et eorum pertinenciis ac in tota ballivia Caletensi, tam in dominiis quam feudis, redditibus, molendinis, terris, pratis, aquis, nemoribus, graneriis, stallis, domibus, justiciis sive aliis rebus aut juribus quibuscunque, concessimus et quittavimus ac dimisimus in perpetuum excellentissimo domino nostro Philippo, Dei gratia Francorum regi et successoribus ejus, ac de hiis nos devestivimus in manu ipsius domini regis, pro tanto redditu in denariis annui et perpetui redditus, habendo et percipiendo singulis annis in domo Templi Parisiensis, ad tres compotos ipsius domini regis, videlicet terciam partem ad festum Omnium Sanctorum, terciam partem ad Candelosam et terciam partem ad Ascenscionem Domini, quanto omnia supradicta appreciata fuerint valere in annuo redditu, per appretiacionem Radulphi de Brulleyo, militis, ballivi Caletensis et Vincencii de Valle Richerii, ad hoc ex parte domini regis, et Guillelmi, capellani nostri, et Evrardi de Pannedel, servientis nostri, ex parte nostra deputatos. Quem redditum in denariis dictus dominus rex nobis et heredibus nostris, futuris comitibus Guelrensibus dedit et concessit in perpetuum in escambium et vicem premissorum, tenendum ad idem servicium ad quod tenebamus alia predicta. Hoc etiam acto quod per nos vel heredes nostros idem redditus in aliam personam transferri non possit, quin semper nos et heres noster, comes Guelrensis, de eodem simus in homagio ipsius domini regis et successorum suorum, de quo siquidem redditu ligium homagium jam fecimus domino regi predicto.

In cujus rei testimonium presentibus litteris nostrum sigillum duximus apponendum. Actum apud Asnerias anno Domini millesimo ducentesimo octogesimo primo, mense Augusto.

Op perkament, met uith. zegel in groen was.

Naar het oorspronkelijke in de Archives Nationales te Parijs. J. 522. no. 1. Een afschrift van deze acte berust in dezelfde verzameling: reg. J J. 34. no. 41.

II.

Philips, koning van Frankrijk, verklaart aan Reinald, graaf van Gelre, voor den afstand van de haven van Harfleur en zijne bezittingen bij het klooster Villare (Montivilliers), Estrutat

(Etretat), Fiscamp (Fécamp) en alle goederen in het baljuwschap van Caux, jaarlijks te zullen geven het bedrag der inkomsten van die goederen, nader door deskundigen te schatten, onder voorwaarde dat de graaf daarvoor zijn leenman zal zijn.

Augustus 1281.

Philippus, Dei gratia Francorum rex, notum facimus universis tam presentibus quam futuris, quod nos dilecto et fideli nostro Reginaldo, comiti Guelrensi, et heredibus suis comitibus Guelrensibus, in excambium et in vicem portus de Harefleu et omnium horum, que ipse habebat apud Harefleu, apud monasterium Villare, apud Estrutat et apud Fiscampum, et que habere poterat eorum racione seu quocumque modo in locis predictis et eorum pertinenciis ac in tota ballivia Caletensi, tam in domaniis quam in feudis, sive in censibus, redditibus, molendinis, terris, pratis, aquis, nemoribus, graneriis, stallis, domibus, justiciis sive aliis rebus aut juribus quibuscunque, que omnia nobis et successoribus nostris dictus comes quittavit in perpetuum et dimisit ac se de hiis in manu nostra devestivit, damus et concedimus tantum in denariis annui et perpetui redditus, percipiendi singulis annis de nostro in domo Templi Parisiensis ad tres compotos nostros, videlicet terciam partem ad festum Omnium Sanctorum, terciam ad Candelosam, et aliam terciam ad Ascensionem, quantum omnia supradicta appreciata fuerint in annuo redditu valere per appreciationem Radulphi de Brulleio, militis, ballivi nostri Caletensis, et Vincentii de Valle Richerii, ex parte nostra, ac Guillelmi, capellani dicti comitis, et Evrardi de Pannedel, servientis ejusdem, ex parte ipsius, ad hoc specialiter deputatos. De quo redditu in denariis in hominem nostrum ligium jam comitem recepimus eundem. Hoc acto expresse, quod ab ipso vel suis heredibus redditus hujusmodi non possit in aliam transferri personam, quin semper idem comes et heres suus, comes Guelrensis, de eodem redditu sint en homagio nostro et successorum nostrorum et quod ipsum redditum ad idem servicium tenebunt ad quod tenebant premissa. Quod ut ratum et stabile permaneat in futurum, presentibus litteris nostrum fecimus apponi sigillum. Actum apud Asnerias anno Domini millesimo ducentesimo octogesimo primo, mense Augusto.

Op perkament, met uith. zegel in ongekleurde was.

Naar het oorspronkelijke in de Archives Nationales te Parijs. J. 522 no. 1bis. Sloet, Oorkondenboek van Gelre, no. 1034, heeft deze acte afgedrukt naar een afschrift, dat op een paar plaatsen met het origineel verschilt.

III.

Jehan Calvart, procureur van Reinald I graaf van Gelre, verklaart, dat de jaarlijksche inkomsten van het goed te Harefleur en toebehooren in het baljuwschap van Caux geschat zijn op 1300 livres Tournois. En ontvangen te hebben wegens achterstallige penningen van die inkomsten over de verloopen twaalf jaren een som van 3160 livres, 51 sols, 7 kleine deniers Tournois.

23 Augustus 1293.

A tous ceus qui ces presentes lettres verront et orront, je Jehans Calvart, procureur de noble homme Reinaut, conte de Guelre, faiz à savoir, que comme tres nobles princes nostre chiers Sires Phelippe, par la grace de Dieu rois de France, en recompensation et en eschaigne de la terre de Harefleu et des appartenances, que mon signeur li contes desus diz li a bailliée, quitée et delessiée irritauelement en la baillie de Caux, deust asseoir audit mon signeur le conte, au Temple à Paris, cascun an en deniers à prendre irritauelement à trois contes des baillis, autant comme la dite terre de Harefleu à toutes les appartenances seroit prisiée à valoir par an, ensi comme il apert par lettres de bone memore nostre chier signeur ja dit Phelippe, roi de France, fetes seur ce je reconnois, en nom de mon signeur le conte devant dit, que la dite terre et les appartenances ont este loiaument et diligemment prisiées et estimées à valoir de rente par an, à droit pris de terre, tresse cent livres Tornois lequeil pris je, en nom dessus dit, los, vueil et esprove et m'en tieng de tout plainement à paiés. Et reconnois encor en nom desus dit que je, en nom de mon signeur le conte devant dit et pour li, ai recheu et eu trois mile wut vins livres, chincquante un sols, seet deniers Tornois petis, que on devoit au dit conte au Temple, des arrierages de ses rentes de douze ans passés.

En tesmoing de la quele cose je Jehan Calvart, procureur devant dit et en nom devant dit, ai ces presentes lettres seelées de mon propre seel. Ce fu fet en l'an de grace Nostre Signeur mil deus cens quatre vins et tresse, le Dimence devant la Decollation Seint Jehan Baptistre, el mois de Aoust.

Op perkament, met geschonden uith. zegel in groen was van Jehan Calvart. Naar het oorspronkelijke in de Archives Nationales te Parijs. J. 522 no. 3.

UITSPRAAK VAN BISSCHOP GUY VAN UTRECHT IN EEN GESCHIL TUSSCHEN DIE VAN GROENLO EN DIE VAN GOOR.

MEDEGEDEELD DOOR

Dr. J. S. VAN VEEN.

De aanleiding tot en het verloop van de twist of den oorlog, gelijk de bisschop zich ééns uitdrukt, tusschen die van Groenlo en die van Goor is ten eenenmale onbekend. Het schijnt, dat er reeds vroeger vijandelijkheden hadden plaats gehad tusschen Groenlo en Oldenzaal, de hoofdstad van Twenthe, dat daarop een uitspraak was gevolgd van bisschop Guy als heer van Overijssel en van graaf Reinald I van Gelre, maar dat Groenlo zich daaraan niet gestoord, de vijandelijkheden hervat en zich ditmaal tegen Goor gewend had, waar de bisschop, gelijk Beka (ed. Buchel p. 109) en Heda (p. 231) verhalen, een kasteel had gebouwd, 1) dat blijkens het onderstaande stuk bij den overval ook schade had geleden.

1311 — Januari 7.

In den name Goeds amen. Wij Ghye bi der ghenade Goeds bisscop tot Utrecht maken cont allen luden met desen tyeghenwordighen brieve, dat dit onse segghen is van den tvieste tusghen ons ende die van Goir ende onsen luden op die ene zide ende die van Groenlo ende hare helpers an die ander zide, int eerste van allen tvieste, die gheweset hevet voer dese leste pandinghe,

1) Zie ook Dumbar, Verhandeling over het graafschap Goor enz. Dev. 1859.

die voer Groenlo ghesciede; so is onse segghen, omdat ene zone 1) ghesproken was aldus, dat die stat van Groenlo alsulken scade alse die van Oldenzeel ende heer 2) Hake ende anders onse lude op hem becroenende 3) waren, ghelden solden te vier scepen ede uter stat van Groenlo ende en wilden die scepen van Groenlo en ghene onscolt doen van den scaden, so solden vier scepen van Oldenzeel den scaden beholden 4) met haren ede ende des gelikes solde men weder doen op die ander partye; ende want die zone also ghesproken was, so segghe wij noch die zone toe volvoren also alse doe ghesproken was ende hijrvoer ghescreven staet; ende tot deser zone toe voldoene als hijrvoer bescreven staet, daer sette wij toe desen dach alse in Sonendage na sente Agneten dage naestcoemende 5) ende tusschen hijr ende des Sonendages voir sente Agneten dage sel elc den anderen sine sculdinghe overgheven, dat se hem daerop beraden moghen, wat se sveren willen ofte bekennen, ende op dit zoendingh so segghe wij die vankene 6), die ghevanken wierde op die tijt, doe heer Hake van Rutenberg sculte was op Tventhe, ende hoer borghen quijt. Ende die borghen sullen die van Groenlo quijtscelden op dien vornoemden dach, alse men die ede doen zal, dat is des Sonendages na sente Agneten dage naestcomende. Voert is onse seggen alse van der pandinghe, die heer 7) Baernt van Zebelinghe, onse sculte, daede vor Groenlo, dat hi dat goed van onser weghen al wederkiren zal, datter ghebleven is ende datter verdaen is, dat zal hi ghelden tot sinen ede ende tvier wapentuere 8), die met hem waren in die reyse. Voertmer is onse seggen, dat die van Groenlo wedergheven sullen al dat goed, dat se ende hare helpers hebben onverdaen van dien goede, dat se namen onsen borchmannen toe Gore oft aldaer in die stat ofte anders in onsen lande, so waert ghenomen is, toe vier scepen eede van Groenlo ende watter verdaen is, dat sellen se ghelden ter zelver vier scepen eede ende die eede sullen aldus lopen, dat die vier scepen ghevordert ende vervaren hebben, als se best mochten bi haren vijf sinnen, die scult, die men hem ghevet ende dat si met dien goede, dat si dair wedergheven, ende met dien gelde, dat ze bekamen voer dat goed, dat verdaen is, die

1) = zoen. 2) Het HS. heeft haer. 3) Het HS. heeft becroende zonder teeken van afkorting. 4) = beschouwen (cf. Eng. to behold). 5) Het HS. heeft naestcoemde zonder teeken van afkorting. 6) = gevangenen. 7) Ook hier heeft het HS. haer. 8) Volgens Kil. = geharnaste ruiters.

stat van Groenlo ende haer helpers al betaelt hebben ende wederghekiert hebben alle dien scade, die si ghedaen hebben te Gore ende in onsen lande buten brande, bi haer zam wetende ende bi haren rechten wane, alse hem God helpe ende sine hilgen, ende des ghelikes sal ons ambachtsmans eet lopen ende zire drier helpers. Ende wij seggen Arnoud van Wanenlo quijt van zire vangkenesse ende sine borghen zal men quijtsgelden ende alle sculteginghe tusgen die van Groenlo ende die van Gore sel men overgheven tusghen hijr ende des Sonendages voer sente Agneten dage naestcomende, ende die eede ofte kenninghe sel men doen des Sonendages na sente Agneten dage daernaest, ende alle die vangkene, die in desen orloghe ghevangken sin, ende hare borghen sel men quijtscelden op dien zelven dach vornoemt ende dit sel men doen des zelven dages toe Westervlie. Voert is onse seggen: want die zone, die eerst ghesproken was bi onse neven den grave ende bi ons, ontbrac 1) an dien van Groenlo ende wij se onsen ambachtsman panden daden om die ghebreeke ende onse ambachtsman die pande boet uit te borghen an onse neven den grave 2) ende an ons; ende wilden die van Groenlo daerweder seggen, hine hadde hem gheboden aldus te borghen, dat sel hi waren alse recht is, ende si boven dit onse huis te Gore bi haren overmode branden ende onse borchlude, die teghens hem onverwrecht 3) waren ende niet en hadden onseghet, daer segge wij onsen borchluden toe voer horen brant driehondert marc monsterslagen te dielen onder hem bi drien borchmannen, die zire toe kiezen, ende en connen se en ghiene drie kiezen, diet annemen willen, ofte niet en connen overeen draghen, so zel die dielinge weder an ons comen tusgen hijr ende Onser Vrouwen Lichtmisse naestcoemende te dielen na onsen goeddunkene. Voert is onse seggen, dat se onse husinghe, capelle, barfreide ende allent, dat se verbranden te Gore, dat onse was, weder sullen maken alse goed alset te voren was, ofte se sullen ons gheven hondert marc monsterslage voer dien scaden ende op desen kore sullen se ons often onsen bode antwarden des Sonendages na sente Agneten dage naestcomende ende dat mystaen ende overdaet, die se ons ghedaen hebben, dat sette wij an onsen neven den grave, ons dat te beteren na zinen goeddunkene alse redelijc is ende hi vint

1) d. i. die van Groenlo weigerden zich aan de uitspraak te onderwerpen.
2) Reinald I graaf van Gelre. 3) Ik vermoed, dat dit beteekent: die op dien overval niet verdacht waren, daar Groenlo vooraf geen ontzegbrief had gezonden.

ende dit vorghenoemde gelt ende al gelt, dat men weder bekent van scaden, dat zel men betalen toe tvien dagen; die eerste dach zel wesen des eersten Sonendages in die vasten naestcomende, die ander dach in sente Wolborghe dage daernaest. Ende waer iemant, die an onse seggen niet bliven en wilde binnen onsen lande, die sulle wij wijsen uit onsen lande ende uit onsen sloten ende dat gelt, dat hem anlopen mach van zire zone, dat sellen beholden die van Groenlo ende elc sel des anders vrede pleghen buten ons ende hijrmede segge wij ene ganze zone van allen stucken in maniren als hijrvoer ghescreven staet. Ende en betale men niet dit vornoemde gelt ten versproken dagen den ghenen, diet hebben sullen, so mach ment winnen ter rechter lombarden cost daerna over ene maent naestcomende ende daer sullen die borgen voer leysten vor cost ende havestoel 1) tot dien dat vol betaelt zie; ende dit gelt sel men betalen toe Daventer, aldaer die borghen ghesekert hebben te leysten; ende ghevelle enich tvivel ofte tviest uit desen seggen, dat holde wij an onser verclaring. Gheseghet ende ghegheven int jaer ons Heren M° ccc° ende elven des Donresdages na Dertienden dage toe Gerstlo. 2)

(Hieraan is door middel van een afgesneden en doorgestoken strook perkament bevestigd geweest het zegel van den bisschop in bruin was, waarvan nog een gedeelte, vertoonende het wapenschild, over is.)

---

1) Havestoel, hovetstoel = kapitaal, hoofdsom, de som, waarop iemand recht heeft. Zie Nijhoff, Gedenkw. I, no. 385 (oork. van 22 Maart 1342): „Nochtant en sal nieman uter leystinghe scheyden, wi en hebben hem gnoch ghedaen van hoefstal ende van cost, die daerop ghegaen were."

2) Door dezen naam wordt vermoedelijk het tegenwoordige Gorssel aangeduid. Sloet, Oorkondenboek no. 745 vermeldt een plaats met name Gerstlo, waar graaf Otto van Gelre een overeenkomst sloot met den bisschop van Utrecht, zonder evenwel te zeggen, dat hij dit voor Gorssel houdt. In oork. no. 971 wordt gesproken van goederen in Gerslo en naar aanleiding daarvan geeft het register Gerslo = Gorsel. In de Cameraarsrekeningen van Deventer wordt herhaaldelijk melding gemaakt van Ghorstlo, terwijl blijkt, dat daarmede Gorssel wordt bedoeld, en in het tijdrekenkundig register op het oud provinciaal archief van Overijssel vinden wij de spellingen Gerslo, Gurslo en Gorstelo.

ORDINANCIE VAN HET KREMERENAMPT TE NIJMEGEN.

MEDEGEDEELD DOOR

H. D. J. VAN SCHEVICHAVEN.

Tot de oudste gilden van Nijmegen behoort voorzeker het Kramers- of sinter Claasgild. Toen de st. Stevenskerk werd ingewijd in 1273, ter eere van de H. Maagd en van st. Steven, werden er slechts drie altaren geconsacreerd: het hoofdaltaar vóór het koor, gewijd aan st. Steven, benevens twee zijdealtaren, het eene gewijd aan st. Catharina, het andere aan st. Nicolaas. Misschien was dat laatste bekostigd door het Kramersgild, welks patroon deze heilige was. Later, de tijd der fundatie is onbekend, bestond te Nijmegen een st. Nicolaas gasthuis (nu Luthersche kerk). Het zou kunnen zijn, dat ook dit gesticht door het Kramerenampt was opgericht, even als het st. Eloy's gasthuis (bij den Lindenberg) door de smeden, en naar hun beschermheilige genoemd. Ook komt het mij niet geheel onwaarschijnlijk voor, dat het sinter Claasgild, dat, tot de reductie der stad in 1591, zulk een belangrijke rol te Nijmegen speelde en welks oorsprong zich in de duistere oudheid verliest, dien naam droeg, omdat de leden oorspronkelijk hoofdzakelijk uit het Kramers- of st. Nicolaasgild gekozen werden. Dat gild toch was zeer uitgebreid: niet alleen behoorden daartoe wat wij thans noemen kruideniers, maar ook andere kooplieden en winkeliers, en in latere tijden boekdrukkers en linnenwinkels (Raadsbesl. 7 Nov. 1660), verkoopers van vette waren (4 Apr. 1688), koekbakkers (3 Juni 1693) en gewis oudtijds ook nog andere takken van nijverheid. Door het verloren gaan der oudere stedelijke bescheiden (de Raadsignaten vangen eerst aan met 1558), is het

ontstaan en de oorspronkelijke organisatie van het Kramersgild ten eenenmale onbekend. Daarbij komt nog dat, terwijl in de oude keurboeken gansche bladzijden zijn gevuld met bepalingen omtrent de vleeschhouwers-, bakkers-, schoenmakers- en andere gilden, de kramers aldaar in stilte worden voorbijgegaan.

In het gemeentearchief evenwel berust (in bundel G) een handschrift in quarto van veertien bladzijden perkament, behelzende de ordonnantie van het Kramergild, in de 15de eeuw geschreven. Dit boekske geeft een belangrijk inzicht in het gildewezen en de wijze van handeldrijven in dien tijd. Men ziet daaruit o. a., dat de kramers, zooals hun naam aanduidt, toen nog hoofdzakelijk in kramen hun handel dreven op markten en kermissen, hoewel er ook sprake is van lieden, „die oer vynsteren opluken ende mit schalen specerijcruyt wegen, off ennigerhande cremerij veyl halden", dus in winkels, maar dit schijnt toen nog de uitzondering geweest te zijn. In het oudste keurboek, in het begin der 15de eeuw te zamengebracht, vindt men nagenoeg de eenige bepaling, van den magistraat uitgaande, omtrent het gild in die tijden. Deze betreft hun staanplaatsen op de markt: „Item die kremer sullen opten marcktdagen staen mit oeren kramen tusschen den Roester (het hek van den kerkboog) ende den groten witten steen (plaats onbekend) ende en sullen onder den Baigh nyet staen bij iij (later veranderd in x) 𝕰, noch geen veylinge onder den Baegh veyl hebben by derselver koer." Nogmaals werd op Guedesdach na Pynxten 1559 „overdraghen, dat nyemant onder den Baegh, off vor den Baeg an den Roister up den vier Hochtijden, onser liever Vrouwendaghen, up Sondagen, up Apostel-daghen kremerij veill halden en sall, noch oick gebranden wijn noch geinrehanden commenschap up eyn peen van eynen brabans gulden."

Ten tijde van het onderhavige handschrift werden de meeste boeten betaald in peper, die toen meer in plaats van geld werd aangenomen voor renten, thynsen, enz. Een merkwaardig voorbeeld daarvan was o.a. het paar zeemlederen valkenier's handschoenen, met twee pond peper gevuld, waarmede Nijmegen ingevolge een overoud privilegie jaarlijks te Luik voor haar burgers vrijheid van tollen op de Maas kocht. Als zwaardere straffen werden geldboeten opgelegd en vooral ook dat systeem toegepast, dat tegenwoordig bekend staat als „boycotting" of doodverklaring.

Ordinancie ingeset ende ramynghe gemeynlick ende eendrectliken des gantzen ampts van den kremeren tot Nijmegen, overkomende deser punten, vurwerden ende articulen hiernae volgende gescreven staen.

1.

Item in den yersten dat nyemant meer dan een stat 1) beslaen en sall in kermissen, jaermercten off weeckmercten, op een peen van enen pont pepers.

2.

Item op kermissen off op jaermerckten en sall nyemant loten 2) off stat beslaen voir vespertijt, op een pont pepers.

3.

Item daer en sall nyemant geen stad nemen, hij en sal se wael becramen ende becleeden, ende oick nyet eer opbreken eer die ander alsoe dat hij nyemant genen schaide en doe, op een pont pepers.

4.

Item dair en sall nyemant geen stat beslaen off nemen, hij en will dair selver yn staen ende onsse burgers, bij een pont pepers.

5.

Item soe en sall nyemant voirt doen noch kramen op die vier hoichtijde, noch onsser Vrouwendagen, noch op Sonnendagen off op Apostelldagen, et en weere dan zaicke, dat kirmissen, jaermerckten off weeckmerckten daerop quamen, op een pont pepers.

6.

Item wert zaicke, dat yemant storve van den ampte vurscreven, man off wijff, die tot hoeren mondigen dagen komen sijn, die soelen hebben negen kerssen ende dat cleet 3) mit alle sijner toebehoere; ende storve yemant kynder off baden, die soelen hebben vier kerssen ende dat cleet, dair die kynder nyet mondich en sijn.

7.

Item totter uitvaert off begenckenissen sal komen uit elken

1) Staanplaats. 2) De toegekende staanplaats. 3) Lijkkleed, verderop pelle genoemd.

huysse van den ampte vurscreven een mynsche, op een pont pepers, et en weere dan zaicke, dat hem noitzaicken dede, soe sal men orloff bidden an die meesters van den ampte voirscreven.

8.

Item soe en sal nyemant van den vurgenanten ampt, man noch vrouwen, koepen noch helpen koepen, noch vercoepen geenre hande guet, dat yemant affgekofft weere, dat koeplude were; het en weer zaicke dat ons heren vijande van Gelre off onsser stad Nijmegen vijande, mit name dat geroefft guet weere, weeren apenbaer, op een pene van vijff alde schilden. Ende soe wie dat hier en baven kofte off verkofte, dair en sall niemant van den ampte vurscreven mede coepen, noch verkoepen, buten noch bynnen, noch mede beslaen, noch geenre handen geselschap mede hebben, noch leenen, noch burgen. Ende weert zaicke, dat yemant van den vurscreven ampte weer, dair men aff vernemen konde, dat hij off sij, baden, meghden off knechten, yemant myn geven an maten off an gewichte, die en soelen oick mit nyemant van onsse ampte vurscreven geenrehande geselschap mede hebben, noch koepen off verkoepen, leenen noch borghen.

9.

Item soe soelen die meesters van den ampte vurscreven kiesen enen baide uit den ampte vurscreven. Die sal hebben, als hij ommegeet, een mengelen 1) wijns, ende dat soelen hem die meesters in der tijd geven, als sij des behoeven van des ampts wegen vurscreven.

10.

Item als yemant des anders behoefft van den ampte vurscreven, die sal den baide dan dat gelt selver geven als vurscreven steit.

11.

Item als men onsser lieven Vrouwen beeldt tot Nijmeghen dreght 2), soe wie dan ter tijt nyet bij huys en is, die den vurscreven ampte toebehoeren, die sall geven enen alden Vleemschen 3) in behoeff der kerssen van den ampte vurscreven mede te dragen ende te doin dragen.

1) Een wijnmaat, in verschillende streken van verschillenden inhoud.
2) Dit geschiedde bij de processie van O. L. V. Hemelvaart, 15 Augustus.
3) Een muntsoort. Het onderhoud van een paard kostte te Nijmegen in 1427

12.

Item voirt meer wert zaicke, dat yemant van onssen gildebroideren des ampts vurscreven, off yemant van sijnre wegen in heghmunten 1) ginge, dat geenre heren off fursten munten en weere apenbair, ende dat men apenbairliken vernemen konde, die solde verliesen in koeren sess alde schilde, half der stat ende halff den ampte vurscreven, alsoe ducke als dat geschieden. Ende dairtoe dat nyemant van den ampte vurscreven menghschap 2) dairmede hebben en sall, in koepen off vercoepen, leenen off burgen en sall, op een peen van enen halven alden schilt.

13.

Item wanneer die meesteren van den ampte vurscreven die gesellen bijeen liet gebaden sunte Johans 3) off anderswaer dair sij geboet werden, dat sij alsdan gehoersam soelen sijn ende komen ter stede, dair sij geboet werden. Ende weert dan saicke, dat dair yemant affter bleve ende dair niet en queme, die solde verbroeckt hebben eenen alden Vleemsch. Ende weert zaicke, dat die meister dair nyet en weer op die selve uren, dat hij die gesellen hed laten gebaden, die solde broecken een pont pepers in behoeff sunter Claes 4). Ende als die gesellen bijeen sien, soe soelen sij bijeen bliven, thent ter tijt toe ende alsoe langhe dat die meesteren van den ampte vurscreven gaen, off dat hij se orloff geeft. Ende weert zaicke, dat yemant dairenbaven en wech ginge ende den meesteren ongehoersam weer, die sall verbroecken een pont pepers in behoeff sunter Claes 5),

---

vier alde vleems in de 24 uren, en in 1517 ontving de stadsvoerman voor het vervoeren van 154 karren steen één vlems per kar. Denkelijk de oude Vlaamsche plak.

1) Heghmunten, muntstukken van slecht allooi. Woorden met h a g e samengesteld hebben gewoonlijk een minder gunstige beteekenis: haegtappe, geheime tapperij (Engelsch hedge alehouse); haeghklerck, discipulus infrequens (Kiliaen; vgl. faire l'école b u i s s o nière, ongeoorloofd schoolverzuim); hageweduw, ongehuwde moeder; haeghpape (Eng. hedgepriest); zoo ook in het Engelsch: hedge-marriage, -bird, -creeper enz.

2) Gemeenschap, omgang.

3) De gilden waren toen ter tijde gewoon bijeen te komen in de groote zaal van het Hospitaal van st. Jan van Jeruzalem, aan de tegenwoordige Korenmarkt.

4) Het altaar van st. Nicolaas. Deze was beschermheilige van reizigers en vermoedelijk in die hoedanigheid door het gild tot zijn patroon gekozen, daar zijn hulp en bijstand den kermissen-afreizenden krameren in die gevaarvolle tijden zeker hoog noodig zal geweest zijn.

5) Een raads-bepaling van 1 Maart 1724 stelt vast, dat alle gildebroeders,

14.

Item tot wat tijden die gesellen mitten meesteren van den ampte vurscreven bijeen sijn, soe sall een yegelick hoesch ende stille wesen ende hoeren die een den anderen. Ende wert zaicke, datter yemant weere, die den anderen quellick sprecke, dat hem an sijn eere off aen sijn gelymp 1) ghinge, die solde broecken twee alde Vranckericxsche schilde, in behoeff halff sunter Claes ende die ander hellift den here; ende nochtant solde dat staen tot verclaringen der gesellen ende meesteren van den ampte.

15.

Item voirt wert zaicke, datter yemant brockefftich in vurgenanten punten wurde ende die meesteren vanden ampte omgingen die broecken te halen, die alsdan den meesteren van den ampte die verschreven broecken niet geven en wolde, die solde verbroecken een pont pepers in behoeff sunter Claes, alsoe ducke als hij dat weigerden, ende nochtant solde hij die broecken betalen.

16.

Item die meesteren van den ampte vurscreven soilen alle broecken betaelt rekenen, als sij affgaen, ende rekeninge doen.

17.

Item als men onsser liever Vrouwen beelt tot Nijmegen omdreght, soe sall een yegelic kremer, in den vurscreven ampte wesende, bij der kerssen 2) komen, die als dan ter tijt tot Nijmegen is, ende bliven bij der kerssen uit ende in, als dat behoert. Ende die bij der kerssen als dan nyet en queem, die solde broecken een pont pepers, in behoeff sunter Claes. Ende die op die tijt nyet thuys en weren, die sal geven enen alden Vleemschen.

18.

Item alle diegene, die in den vurscreven ampte sijn ende tot den gebaide desselven ampts nyet en staen, die soelen geven enen alden Vleemschen to volneest der kerssen te doen

die van het medegaan ter begrafenis van overledene gildebroeders enz. in het vervolg zullen worden „bevrijt", voortaan in plaats van een tinnen kan zes gulden aan het gild moeten betalen.

1) Goede naam, fatsoen.

2) Kaars.

dragen; ende die dan dat nyet doin en wolde, die solde des vurscreven ampts pellen 1) nyet hebben, ende nyemant van den gesellen van den ampte en dorfften hem nyet volgen, als men hem ter eerden bestaen solde.

19.

Item soe wat twystinge off gebreck die gesellen van den vurscreven ampte onder malcanderen hebben off krigen mochten, soelen ende mogen die meesteren ende die gesellen van den ampte vurscreven slichten ende nederleggen, dat hoen an gheet buten den here.

20.

Item als men die meesteren kieset, gelic als gewoenliken is, soe wie dat dan meester gekoren wurdt, die en sall des nyet weigeren ende dat halden, bij een peen van twee pont pepers, soe ducke als hij dat weygerde. Ende nochtant so sall hij meester bliven.

21.

Item als die meister tsamen eten op dat Gewanthus 2) van den ampten, wye daer mer geet eten van onsen ampten, die sullen oer maeltijt quijt hebben 3).

22.

Item oick mede soe is to weten, dat die meysters van den cremeren mit den gemeinen gesellen overkomen sijn, dat nyemant van oeren medebruederen ander geverwet cruyt maken

---

1) Lijkkleed. Een lijkkleed van het kramersgild, uit lateren tijd, bevindt zich in het Nijmeegsche Gemeente-Museum. Het is van zwart fluweel, waarop, met goud- en zilverdraad geborduurd, twee armen, die uit een wolk te voorschijn komen en ieder een weegschaal houden; daartusschen een vijzel, aan weerskanten het jaartal 1762. Bij raadsbesluit 12 Mei 1723 ontving het gild verlof een omslag van zes stuivers over elken gildebroeder te doen tot making van een nieuw gildedoodkleed.

2) De Lakenhal, die de geheele Westzijde van de Markt innam. In de groote bovenzaal van dat gebouw hadden toen feesten en gelagen veelvuldig plaats.

3) In plaats van de laatste vijf woorden, stond oorspronkelijk: „sal ut sijn selfs budel betalen." De meer gastvrije verandering werd geschreven door Henricus van Ammerzoyen. De hierop volgende paragrafen zijn van een andere hand dan de rest van het boek, doch van denzelfden tijd. Alleen de allerlaatste bladzijde, beginnende met de woorden „Item alle borgere", is weder van dezelfde hand als de vier eerste. Er moeten dus oorspronkelijk een paar paginas in blanco gelaten zijn, die later beschreven werden.

off vercopen en sal dan van gueden harden crude ende gueden saffran 1), als hiernae gescreven steet.

23.

Item voirt sal men oick weten, weer yemant van onssen medebruederen, die die (sic) alsoe nyet en dede noch en hielt als vurscreven steet, dye sal yn broken gelden ende betalen iij alde schilde. Ende hij en sal onse ambocht nyet doen in onsser stat Nijmegen bynnen enen jair.

24.

Item off yemant dit alsoe nyet doen noch halden en wolde ende hyeryn rebel offt ongehoirsam were, soe solden hem dye meysters van den ampte, die dan in der tijt weren, mit den gesellen van horen ambocht uut oeren ambocht leggen, also dat nyemant mit hem eten noch drincken en sal, noch copen, noch vercopen, noch lenen, noch borgen en sal, noch oick geen covelen mit hem dragen, off geenrehande geselschap mit hem halden in enniger wijs, bij eene penen van j alden schilt.

25.

Item als voirgeruert is, te weten dat nyemant anders genen pulver vercopen en sal dan van gueden saffraen ende van gueden harden crude. Ende oick en sal nyemant geenrehande specerij van crude veyl hebben dan guet coepmansguet, sonder argelist, bij der selver penen, alsoe duck als dit geboerde, van

1) Het woord geverwet geeft eenige moeilijkheid. Van der Schueren in zijn Theutonista verklaart „varwe kruyt door fenicium (Phoenicium?) en fenicium is bij du Cange color ruber, waarbij hij opmerkt, dat de Interpres dit verklaart door coccinum (cochenille). Dat past echter niet in den samenhang. Een Nijmeegsche keur omtrent den verkoop van wijn zegt: „Item so wye varwe van den wijn duedt roepen, off voer den doere varwe sechte, en gheen varwe en weer, die sold verliesen in koeren 10 Rh. gl." Desgelijks in het Kondichboeck van Zutphen: „Voert soe en sal niemant sijnen wijn, den he tappen wil, vur verwe doen kreiren (omroepen), die en ghene verwe helt; ende die win sal ommer 12 uren langh verwe holden, den vur verwe doet kreyren." Het is duidelijk, dat in geen dier beide bepalingen de kleur van den wijn bedoeld kan zijn. Eer zou ik vermoeden, dat men hier onder het verven van den wijn moet verstaan, er met specerijen een geur aan te geven: algemeen dronk men toen toch gekruiden wijn. Zoo zegt men ook nu nog van iemand, daar iets bij zit: „Er zit verf in dien man," even als het Fransche verve. Of men der taal een te groot geweld aandoet met „geverwet cruyt" op te vatten als een minder juiste uitdrukking voor varwe cruyt (de combinatie van specerijen en kruiderijen, die den geur aan den wijn gaf), laat ik aan anderen ter beslissing. Zie ook een Kerkenspraak van 1442 aangaande „verwe" van wijn in van Hasselt. Arnh. Oudh. I, bl. 93.

iij alden schilden, halff tot behoeff sunter Claes, ende halff tot behoeff onser stat.

26.

Voirtmeer soe sullen dye meisters in der tijt dat cruyt sueken opter molen, offt opter straten, offt in den husen, offte wair dat sich dat dan geboren mucht, aen den genen, daer sij dat aen vermoeden, ende offt hem aenbrocht mocht werden van den gesellen van onssen ambocht. Ende dit en sullen onsse meysters nyemant ten archsten keren, dair dit aen geschien mucht, hij weer arm off rijck, off woe hij were, sonder argelist. Ende weer dan oick ymant van desen, die den meysters aen oer ere offte gelymp spreke, hij were schuldich off onschuldigh, dat sal wesen op ij alde schilde, ende nochtant tot verclaringe der meisters mit den gesellen; ende al tot behueff sunter Claes.

27.

Item alle meisters in der tijt sullen dit eerbairlick maken, als onsen ambocht mit noet ende eer is.

28.

Item weer ennich meister in der tijt, die dit oick wist, off dat hem mit waren woerden aengebracht werde van horen medebrueders van onsen ampt, ende dan alsoe nyet en deden als vurscreven steet, die sal yn koren gelden j alde schilt, tot behoef sunter Claes. Ende nochtant sullen die meisters doen dat hem geboert te doen.

29.

Item hier weet sich een ygelick na te richten; dit willen die meisters mitten gemeinen gesellen aldus gehalden hebben, want sij geen nutter of beter en weten voir onse ambocht.

Ende in alle desen vurscreven punten ende vurwerden, ende in elken punte besunder, sollen die gemeyn gesellen van den vurschreven ampte oeren meesteren in der tijt wesende bijstaen doen ende hulpen, also sich dat gebuert. Ende dair en sall geen geselle den meesteren ongehoirsam in wesen, mer volcomeliken mit sijnne machten dairin bij to staen ende to bliven.

30.

Item alle borgere ende ingeseten die oir vynsteren opluken ende mit schalen ennigerhande specerij off cruyt wegen, off ennigerhande cremerij veyl halden yn haren huys, die sijn dan

terstont sculdich onsen meisteren in der tijt ij alde schilde ende ij pont wass, tot behoeff sunter Claes, ende elken meister sijn vless 1), ende den bade sijn mengelen. Dat sullen die meisters opboren ende rekenscap aff doen, als sij affgaen.

31.

Item dat die meisters versumelic hieryn weren, ende aldus nyet en deden, alsoe veer als sijt wisten, die solden die ij alde schilde ende ij pont wass selver opleggen ende rekenschap aff doen opten selven dach dat sij affgaen.

32.

Item weert oick saicke, dat yemant den meyster rebel off ongehoirsam worde in den gelde te geven, als vurscreven steet, dat sullen hem die gemeyn gesellen van den ambocht ut helpen dragen ende ingewynnen als geboirliken is".

Op het papieren schutblad leest men:

„Item ontfangen van Sander Albartsoen xx enkel Rh. gulden, van testement Rotger, die bijden Got genedich sij, den xxiiij dach in Mey, anno [14] liiij bij mij Henricus van Amerzoen, ende bij Wyllem Rost, mijster in den selven jaer.

Item so hebben wij in denselven jaer angenamen tot onssen bruderen, enz. (Volgen tien namen).

Daarmede besluit het boekje.

---

1) De flesch was in die tijden van gansch anderen inhoud dan thans; het stedelijk Rekenboek van 1577 spreekt b. v. van „een leeren vlesch" houdende 7 quarten en een halfken; twee tolvlessen houdende 21 quarten. 1554.

EEN VEEDE- OF ONTZEGBRIEF.

MEDEGEDEELD DOOR

Dr. J. S. VAN VEEN.

De gevangenneming van hertog Arnold door zijn zoon Adolf in 1465 haalde dezen laatste een groot aantal vijanden op den hals.

Nadat de onderhandelingen tusschen Adolf en de vrienden zijns vaders, met name diens broeder Willem van Egmond en den hertog van Cleve, mislukt waren, kwamen de veedebrieven van alle zijden opdagen.

De hieronder afgedrukte, naar het grootste deel der namen te oordeelen, van personen uit het Overkwartier kenmerkt zich door een uiterst bitsen toon. Hij bevindt zich in het Geldersch archiefdepôt en maakt deel uit van een verzameling charters, geschenk van den heer W. G. M. Eyck van Zuylichem, burgemeester der gemeente Nijeveen.

1466—Februari 19.

Weet, hoigebaren heer Adolph soen tot Gelre, tot Guylick ind ter graiffschap van Zutphen, dat wij Johan van Alphem, ritter etc., Steven Vell, Wilhem van Hoenseler, Wilhem van der Horst, Johan Roever, Rutgher Schut, Johan Schrijver, Johan van Buyrse, Raeb van Slickhem, Henrick van der Hoyven, Anthoenis van Seelkem, Derick van Rijsthusen ind Henrick van Ossenbroick, gebrueder, Goissen van den Steynhuyss, Derick Ryperbant, Johan then Muyshaill, Roloff van Lintell, Johan Kappell, Bernyger die Gruyter, Heye van Westerwalde, Herman Valck, Schotte Vrijdach, Ludolph van Graisdorp bast.

ind Kerstken Twynt liever hebben den hoigebaren fursten, onsen genedigen lieven heren, heren Johan hertougen van Cleve ind greve van der Marke, dan u ind willen dairom mit allen onsen knechten, dienren, hulperen ind mederijderen ind allen den ghoenen, die wij op uwen schaide gebrengen kunnen, uwe, uwer lande, luyde ind ondersaiten vijande sijn ind alle der ghoenre, die men op u ind sij alle veeden mach ind to veeden plege ind ontseggen u ind sij alle avermitz desen brieff ind willen dess onse ere tegen u ind sij alle verwart hebben ind trecken ons diss in des vurscr. onss genedigen, lieven heren vreede ind onvreede. Oirkonde sijnre genaiden segell onder op spacium diss brieffs gedruckt, des wij vurgenoemde sementliken op dese tijt hijrin gebruycken. Gegeven in den jaeren ons Heren dusent vierhondert sessindtsestich op den Guedesdach neist na Sondach Esto michi.

(Voorzien van het zegel van den hertog van Cleve in rood was, gedekt door een ruit van wit papier.).

In dorso staat: op Assegoensdach ommetrynt 6 uren namyddag.

BELEG EN ONTZET DER STAD HUISSEN.

MEDEGEDEELD DOOR

J. H. HOFMAN.

Sinds Bloeimaand des jaars 1498 stond de hertog van Gelre op voet van oorlog met dien van Cleve. Een en andermaal werd een bestand daarover getroffen, doch tot vereffening kwam het niet. Toen in 1502 het tweede bestand ook met zijn verlengstuk was verstreken zonder den vrede te hebben gebracht, greep hertog Karel van Gelre weer naar het zwaard en zamelde zijn beste krachten om een aanslag te doen op de stad Huissen, die toen nog tot het hertogdom van Cleef behoorde. Maar de toeleg mislukte op deerlijke wijze. De bestorming op 7 Juni wist de stad met hare eigen macht af te slaan, en toen daarop een gezette belegering volgde, repte zich de krijgsmacht der Clevenaren, om ten ontzet der benauwde veste op te dagen. Op Zondag 26 Juni, tevens den feestdag van de heilige martelaren Joannes en Paulus, stieten de twee legers op elkander, met gevolg, dat Gelre een droeve nederlaag leed en het beleg moest opbreken 1). Nadere berichten hierover mocht ik voorheen vinden in een oud „schuttenboeck" der st. Gangulphus schutterij te Huissen. In trouw afschrift, naar ik meen, deel ik die thans hier mede.

„Toe gedencken.

„Anno XV^{c} und twe is toe weeten, dat den hertouch van „Gelre de stadt van Huissen met groote macht (heft) belacht „op Sonnendach post Sacramenti 2) und was op sint Maxi-

1) Zie Nijhoffs Gedenkwaardigheden, VI, I bl. LXIX, Teschenmachers Annales Cliviae, bl. 322—3 en Slichtenhorst blz. 316, 317.

2) Zondag na H. Sacramentsdag viel in 1502 op 29 Mei.

„minus-dach: und lach daervoor bis ipsa die Joannis et „Pauli 1). Ende hij tooch door sijnen swaeren hoemoet op „Iseloort 's nachts over, in meynonge onse vrunden, die tegen „Huissen omtrent Pottings-huys aver lagen (te verslaen). Und „als hij quam aen die Angeroise gemeinte, daer onse vrunden „lagen, soo schoten ons vrunden mit een kartouwe yn oeren „hoop ende schooten veel menschen doot, soodat den hertouch „van Gelre vloe. Und onze vrunden vingen van den Gelder-„schen aver III^{c}. Und als die Gelderschen, die noch voor „Huissen lagen, dat siende worden, soo vluchten sij schandelick „van de stadt: und die burger mit die knechten van Huissen „liepen der stad uut ende namen oer IIII karthouwen, II hooft-„stucken, III slangen und veel anderhande bussekruyt, gereet-„schap und vele provisie ende ander goet, dat onsprekelick „was. — Des Godt danck und loff yn eewicheyt hebben moet.

„Dit is extrahirt uut een out stadts prothocoll.

„Tot sulcke gedenckenisse sijn de schutten jaerlix yn 't „geweer op Joannis et Pauli ende hooren den dyenst Godes tot „dancksegging aen Godt almachtich."

Op hetzelfde blad stond verder nog aangeteekend:

„In festo Joannis et Pauli jaerlix sijn dye schutten vergadert „mit haer geweer, ende gaat den Coninck 2) mit sijn raeden „ende schutten yn de procession om het kerckhof, alwaer op „vyer plaetzen de vyer Evangelien worden gesongen op vyer „autaeren; ende daernae onder Godes dyenst gaen die schutten „ende doen haer offerhand......"

Een blijvende herinnering aan dien voor Huissen zoo heuglijken bevrijdingsdag leefde nog voort tot in deze eeuw toe. Een ooggetuige, nu een vierdeleeuws ter zielen, verhaalt ervan, dat telken jare op den feestdag van st. Jan en Paul de schutterij dier stad in het geweer placht te komen en straks in volle wapenrusting over de waarden heen naar den Rijn trok. Daar leveren de krijgers dan een spiegelgevecht met zooveel inspanning, alsof het in vollen ernst is gemeend. Die van de stad winnen de zege, doch keeren als met bloedende hoofden, bloedende vuisten enz. naar Huissen terug. Op dergelijke wijze ook plachten de oude Grieken de kloeke daden hunner voorvaderen te gedenken.

1) De feestdag der H.H. Joannes en Paulus valt op 26 Juni.

2) De „Coninck" is hij, die ter laatste maal bij het vogelschieten den palm won, en uit de bloem der schutterij zich een half dozijn „Raden" placht te kiezen.

TOCHT VAN ALBA'S TROEPEN NAAR JEMMINGEN.

MEDEGEDEELD DOOR

J. H. HOFMAN.

Over den tocht der troepen van hertog Alba, 's konings landvoogd, naar Jemmingen zijn de berichten vrij schaarsch. P. Bor 1) schrijft, dat de hertog „alle het voetvolk na Deventer „deed marcheren door diverse wegen en de ruiterij door Gel„derland". Verder deelt R. W. Tadama 2) ons mede, dat Alba den overste Sancho de Londogno met 30 vendelen Spanjaarden afzond op 's Heerenberg en Ulft, ten einde die verbeurd verklaarde en onlangs door den eigenaar bij verrassing hernomen goederen in den gang weer aan 's konings zijde te brengen. Verder vernemen we niets.

De hier volgende brief geeft nieuwe en welkome narichten over dien tocht. Daarom wordt hij hier meêgedeeld ook met neusje en staart, wijl deze zonder schade voor het geheel niet verwijderd konden worden.

De schrijver is Johan Vheus (Vheüs, Vehus), rentmeester, naar 't schijnt, der bannerij van Bronkhorst, en het schrijven is gericht aan Wolter de Rode van Hekeren tot Overlaer, toen richter der heerlijkheid Borkelo. Hun Genadige Vrouwe is Maria geboren gravinne van de Hoeye (Hoya), weduwe en boedelhoudster van Joost graaf van Bronkhorst, toen meestal gevestigd op het hof te Borkelo, schoon nu en dan ook op 't huis te Eerbeek.

---

1) Nederlandsche Oorlogen, I bl. 244 der uitgaaf van 1679.

2) Willem graaf van den Berg, bl. 15—16.

Het stuk luidt:

Meinen underdenigen bereitwylgen dienst tho voerens.

Erentfeste, gepietende, lieve her richter.

U. L. wyllenn angeven der edell und wolgebaeren unser Ge(nedigen) F(rauwen), dat den boumeister van Bronchorst bestaelt hefft, dat VIII foer hoeys tho Erdbeck gefoert is und noch VI foer butten steet droech; und die kan men niet infueren, umdat alle wagenen noch under den knechten bynnen und noch nyemant van perden off wagenen weder vernamen en hebben; dan etliche borger uthgesent bynnen um dairna tho vernemen.

Oeck heb ich vernamen na thijdonge. In den irsten byn ich up Hacforden 1) gewest und den jonckeren off scholt van Zutphen hefft mij bericht, dat Sijn L. alle gelech 2) dussen dach ann unser Gen. Fr. avergeschreven hefft. Oeck versta ich, dat (se) Ducks Alba dussen avent in Zutphen wachtende bynnen myt rutter und knechten; und ten Berch en is nyemant verslagen, dan dat upter straten werachtich gefonden is, und die kryesluyden bynnen verfolget bij Emryck in 't Upserfanten-kloester und dair umher und all doetgeslaegen; und dat hus Uulft dair is nyemant vur gewest, dan der bynnen 20 rutter uth Doetkem gereden um tho besien; dair hebben sij één van affgetaegen und up Uulfft gebracht. Und die knechten, die den Berch veroevert hebben, bynnen dussen namyddach doir den Tholdick na Zutphen getoegen, nementlich 10 fennell, und men was noch 5 fennel verwachtende, die dussen avent oeck folgen sullen; allsoe dat morgen den dach 30 fennelen bij den anderen sullen sijn und na Groenyngen trecken.

Item oeck wyllen U. L. angeven, dat etliche pechteren tho Foerden in die driede pacht sitten und sommygen droegych 3) bynnen; dat Unse Gen. Frauwe mij enen dienre thegenseinden wyllen, um dat tho recht t' maeken, updat Oer Genaden recht bedient mach werden. Oeck laet ich kerckenspraeck geschien, dat den thokomstygen Dinsdach und Guesdach die kerssen barnen sullen van die haverthenden und des Donderdachs van de graventhendt to Hummell.

1) Eene havezate onder Vorden toen, door zijne vrouw, eigendom van Hendrik van Westerholt, schout binnen en buiten Zutphen.

2) = gelegenheid, den stand der zaken.

3) droegych of drogich = bedriegelijk, valsch.

Oeck heb ich dorch Unser Gn. Fr. befell up dat fer bestuert tho Bronchorst und van den bellden in der kapellen dergelicken. Hijrmede den Almechtigen bevalen. Datum in Bronckhorst den 10 Julij anno 68.

U. L. Dienstwilge:

(get.) JOHAN VHEUS.

Genomen naar 't oorspronkelijke op papier in het archief van Borkelo, politieke enz. stukken, no. 525, op 't rijks-archief te Arnhem.

WAARZEGGER DOOR MAGISTRAAT GERAADPLEEGD.

„Item Noet (rijdende bode) van dat hij ghewest is tot Oeverasselt om den waersegger, om te weten, waer Jan van Erps gelt bleven was" enz. Item Noet van dat hij anderwerff reet tot Neerasselt totten waersegger om des gelts will, „1 gl. 10 st." Nijm. Rekenb. 1511. Diezelfde waarzegger werd jaren later nog geconsulteerd: „Lijs van den Kop tuyght, dat een tijt lanck geleden is, dat sij vijff kronen ende eenen sylveren haeck in een doeck onder oer bedt geborgen hadt. Ende als sij dat weder halen woldt, wass dat daer doe nijt; daeromme sij seere druywich was ende claeghden dat Mr. Jacob Kanis zaliger (schepen 1523—40; burgemr. meermalen tusschen 1524 en 1537) druyfflick, die oer doe eenen brieff schreeff aen eenen wairsegger tot Overassel. Ende als Lijss dairbij quam ende sulx hem tkennen gaff, sacht hij tot oer: „Ghij en sult u gelt nijt weder krigen dan durch dwanck des rechten, het val kort off langh, ende moet dan weder komen in u selfs huys, op die plaetz, daer ghij dat verloren hebt, want ick heb hem in mijnen garn (net). Ende Lijss doe toe huys ghingh; ende een guede langh tijt dairnae vonden Lijss oer gelt weder voir dat bedt op die erdt aen den beedtstempell 1). Mar wie dat dair bracht heff, off woe het dair weer komen is oer onkundich." Nijmeegsch Liber Depositionum Testium 4ª pt Pasche, 1544.

H. D. J. v. S.

SCHAPEN, VOSSEN, STIEREN.

Jhr. Alexander van der Capellen zegt in zijn „Gedenkschriften" betreffende de drie kwartieren, dat de Gedeputeerden der Generaliteit op den landdag beweerden, dat die van de Veluwe de oprechtste waren, die van de Graafschap de looste, die van Nijmegen de hardnekkigste, hetwelk dan, zegt hij verder, aan anderen aanleiding gaf om die van de Veluwe bij schapen te vergelijken, die van de Graafschap bij vossen en die van Nijmegen bij stieren.

H. D. J. v. S.

---

1) Beedtstempel, beddestempel, misschien = beddeboom, de balk vóór aan het bed, de rand van het bed, de beddeplank. Verwijs en Verdam, Midd. Ned. WB. I. 614.

CORRESPONDENTIE VAN ANDRIES VAN ANDERLECHT ALS GOUVERNEUR VAN TIEL (1573—1575).

MEDEGEDEELD DOOR

Dr. J. S. VAN VEEN.

Van den persoon en het leven van Andries van Anderlecht is betrekkelijk weinig bekend 1). Waarschijnlijk was hij een Brabander, te oordeelen naar zijn naam, die afgeleid schijnt te zijn van het dorp van dien naam nabij Brussel en naar enkele eigenaardigheden van zijn taal. Het eerst vinden wij hem vermeld in 1566. Toen behoorde hij tot het gevolg van den graaf van Megen, Charles de Brimeu, en werd, blijkens een brief van den graaf van Hoochstraten aan Lodewijk van Nassau (bij Groen van Prinsterer, Arch. et corr. de la maison d'Orange-Nassau, Serie I, tome 2, p. 173) van 20 Juli van dat jaar, met berichten door Megen naar de landvoogdes Margaretha gezonden. Van die positie van vertrouwen maakte hij gebruik om de landvoogdes op de hoogte te brengen van de geheimen der heeren, met wie zijn meester het aanvankelijk eens was, en hieraan heeft hij het volgens Gachard (Corr. de Guillaume le Taciturne, IV. p. 58) te danken gehad, dat hem onder het bestuur van Alva verschillende ambten werden opgedragen.

In 1568 werd hij landdrost van Zutphen. Dit ambt, dat evenals vele andere in vroegeren tijd verpand was, was in dit jaar vacant geworden door het overlijden van den pandhouder

---

1) Ik maak hier met erkentelijkheid melding van de inlichtingen door den heer H. J. van Wessem te Tiel mij verstrekt aangaande den persoon van v. A. en de toestanden te Tiel.

Johan van Mekeren en kwam aan van Anderlecht door betaling van de pandsom aan de weduwe van Mekeren. Omstreeks den zelfden tijd werd hij met den titel van superintendent of landdrost belast met de administratie van het verbeurd verklaarde graafschap Berg.

Hij was gehuwd met Judith, dochter van Wijnandt van Sallandt, schepen van Arnhem, en diens eerste vrouw Lubberta van Ossenbroeck (d'Ablaing, Ridderschap van Veluwe, blz. 27) en wel vóór 1570; immers in dat jaar werden zijn vrouw en zoon door de geuzen gevangen genomen. J. J. Altmeyer (Les gueux de mer et la prise de la Brille) zegt (blz. 56): „Ils avaient enlevé la femme, la soeur et le fils d'André d'Anderlecht, ancien espion salarié 1) de la duchesse de Parme et majordome de Meghem, qui dans sa détresse implora l'assistance de son maître".

In Nov. 1572 werd hij bovendien benoemd tot commandant van het garnizoen van Tiel, een voor dien tijd zeer winstgevende betrekking, die hem 100 gl. per maand opbracht, terwijl de raden in het Hof van Gelderland zich met een jaarlijksche bezoldiging van 292 gl. moesten vergenoegen. Ofschoon hij zijn vast verblijf te Tiel vestigde, bleef hij landdrost van Zutphen tot in 1574, toen hij zijn pandschap overdeed aan Diederick van Baer 2), terwijl hij den titel van superintendent van het graafschap Berg bleef behouden 3). Hij is waarschijnlijk tot omstreeks April of Mei 1575 op zijn post te Tiel gebleven en vandaar als luitenant van den stadhouder Barlaimont naar Arnhem vertrokken, waar wij hem reeds op 6 Juni 1575 en nog op 24 Juli 1576 als zoodanig vinden. Hij bezat daar huizen. In het raadsignaat van Arnhem van 1574 lezen wij, dat op 29 Nov. van dat jaar aan van Anderlecht en zijn vrouw vergund werd een straatje of steeg, loopende van de groote Markt tusschen hun huizen door tot aan de beek, af te sluiten en bij hun erf te trekken en uit de protocollen van het binnen

1) Dit stemt overeen met het door Gachard beweerde.

2) In het algemeene Rijksarchief te 's Gravenhage bevindt zich de commissie op Diederick van Baer d.d. 27 Juli 1573. Uitstel van betaling der pandpenningen, die 500 enkele overl. keurv. rijnsche gl. bedroegen, is zeker oorzaak geweest, dat de overdracht eerst in het volgende jaar heeft plaats gehad.

3) Het is mij gebleken, dat hij op 31 Oct. 1576 nog als zoodanig in functie was (Br. van en aan den stadh. no. 1184). Uit dien brief blijkt tevens, dat hij zich destijds te Zutphen bevond „tot dienste van Z. M.", vermoedelijk in zijn qualiteit van luitenant van den stadhouder.

Oosterkwartier der stad blijkt, dat deze huizen samen nu het huis vormen, bewoond door den heer Commissaris der Koningin. In die protocollen worden zij aangeduid als „het groote en het kleine huis van Anderlecht." Deze vergunning in 1574, toen hij nog gouverneur van Tiel was, doet het vermoeden ontstaan, dat zijn gezin zich te Arnhem ophield. In Juni 1576 belastte hij zich, blijkens een in het archief der voormalige Rekenkamer aanwezig stuk, met de herstelling van het ingevallen gedeelte van den stadsmuur tusschen de st. Walburgskerk en de Velperpoort.

Betrekkelijk kort daarna moet hij de Spaansche zijde verlaten hebben; wat daartoe aanleiding heeft gegeven, is niet bekend; waarschijnlijk heeft hij er zijn voordeel in gezien; immers wat wij van zijn karakter weten, verbiedt ons edeler motieven te onderstellen. Die overgang heeft nog plaats gehad, voordat de Spaanschgezinde leden van de regeering van Gelderland in Sept. 1578 voor aanhangers van den prins van Oranje moesten plaats maken, gelijk blijkt uit een brief bij Gachard (t. a. p. IV. p. 58), door van Anderlecht aan den prins geschreven, waarin hij hem verwittigt van het gevecht bij Rimenant tusschen het Staatsche leger en dat van Don Juan en waarin hij zich noemt „entièrement celluy, qui désire vivre et mourir très-humble serviteur de Vostre Excellence."

Dit is alles, wat wij van Andries van Anderlecht weten. Alleen zij hier nog vermeld, dat de mogelijkheid niet uitgesloten is, dat hij later nog weder van partij is veranderd, iets, waarover men zich bij iemand als dezen avonturier 1) niet zou behoeven te verwonderen. Een extract uit het landdagsreces van April 1611 (opgenomen in het Geld. Placaetboeck II, 125) geeft mij aanleiding tot dat vermoeden. Daar lezen wij: „Also suppliánten (d. z. A n d e r l e c h s k y n d e r e n) tijde van verval deser achterstediger renten geweest sijn in a c t u e l e n d ij n s t e v a n d e n v ij a n d t, gelijck uyt haer requeste blijcken magh" etc. Uit het schepenprotocol van Arnhem (1609—1613) blijkt, dat zij Otto en Diederick heetten.

Tusschen de brieven van en aan van Anderlecht bestaat geen ander verband dan dat zij zijn correspondentie als gouverneur van Tiel vormen. Om het licht, dat zij laten vallen op de destijds bestaande toestanden, een licht, ontstoken door een man, die

1) Acquoy (Jan van Venray, blz. 119) noemt hem „een zonderling briefschrijver en echte spionnen-natuur."

zeer zeker in die jaren geen sympathie voor de geuzen koesterde en met de zaken, waarover hij schrijft, door zijn positie volkomen bekend was, vormen zij, naar het mij voorkomt, een niet onbelangrijke bijdrage tot de kennis van de laatste jaren der Spaansche heerschappij in de Nederlanden.

Waar de brieven van het hof aan v. A. niet of weinig belangrijk zijn, heb ik gemeend die niet in hun geheel te moeten afdrukken, maar den inhoud bij wijze van regest in het kort medegedeeld.

---

1. Van den Stadhouder aan Andries van Anderlecht.

1573—October 29.

Monsieur d'Anderlecht, Je vous envoye cy enclose la confession d'ung prisonnier, envoyé ichy par monsieur d'Essnuez, à nom Albertin Boesewael, ayant esté soubz l'enseingne du dict d'Esnuez et transcourru au service des ennemiz à Buren, et (à ce que vous verrez par icelle confession) accusé et nommé aulcuns de Tyell, estans sécrètement favorisans, aydans et assistans ausdicts ennemys audict Buren, à scavoir un couturier bourgeois audict Tiell, demourant auprès de la maison de la ville, quy (à ce que samble) auroit premièrement séduyct ce prisonnier à abandonner le service de sa Ma^{té} et se mectre en celluy des rebelles, et aussy la femme dudict couturier. Et quant ung sellier demourant sur le marché et ung retondeur des draps ou droochscherder, demourant auprès de la Zandwijcker porte, disant aussy d'avoir veu audict Buren ung gentilhomme grand de stature, bel homme, portant une petite barbe rousse, logé à Tiel auprès de la Couronne, et aussy ung armorier, estant ung viel homme etc., comme verrez le tout plus amplement par ladicte confession.

Et veu que cecy soit chose de très grande importance, non sans dangier, que une foys la souventdicte ville de Tyell pourroit venir à estre par telz et samblables gens trahie et mise aux mains des rebelles, n'ay voulu laisser que de vous faire mot et par icelluy de par Sa Ma^{té} vous dire, qu'ayez incontinent (avecq l'assistance de l'Amptman et escoutette illecq, le Sieur Nicolas Vijge 1) après avoir préallablement eu communication avecq luy, auquel j'escrips aussy le samblable)

---

1) Deze Vijgh was vermoedelijk in het geheim op de hand der geuzen. En dat Anderlecht hiervan niet onkundig was, kan blijken uit het volgende extract uit het schepensignaat van Tiel, waarvan ook Rink in zijn beschrijving van Tiel op blz. 61 melding maakt, waar wij lezen, dat op 1 Mei 1574 Steven van den Steenhuys en èenige andere personen voor schepenen verklaarden, dat zij „opten

à faire appréhender et mectre en seure prison toutes les susdictes personnes, à scavoir le couturier et sa femme, le sellier off sadelmaecker, le tondeur des draps ou droochscherder, ledict gentilhomme estant logé auprès de la Couronne et l'armoyeur ou armurier etc. et que celle appréhension se face toute en une heure et mesme instant, sans que l'ung puisse scavoir ou s'en aperchevoir de l'appréhension de l'aultre, et que ce se face aussy si sécrètement, que faire se pourra pour occourrir à tout inconvénient de tumulte etc. et affin que l'ung (sachant de l'appréhension de l'aultre) ne se rende fugitiff etc. Quoy faict les ferez (pour aultant que faire se pourra) mectre ès prisons, séparez les ungs des aultres pour ne povoir communiquer parensamble, au moings jusques à ce qu' ilz seront oyz et examinez par commisssaire de la Chancellerye à ce à commectre, lequel j'envoyeray celle part aussy tost que seray adverty par vous, que ladicte appréhension sera faicte, laquelle je vous recommande, comme je feray aussy audict amptman, pour aultant qu'elle touche grandement le service de Sa Maté et la garde de ladicte ville, dout vous incombe à porter le soing. Quant audict gentilhomme, n'estant vile personne comme les aultres, en cas que le cognoissez, m'en pourrez advertir au devant que l'appréhender. Et à tant, monsieur d'Anderlecht, ne servant ceste à aultre fin, me recommandant de bien bon coeur en votre bonne grâce, prieray le Créateur vous octroyer la sienne. D'Arnhem ce XXIXe d'Octobre XVc LXXIII.

2. 1573—November 16.

Messeigneurs, Les rebelles ont par deux fois prins 1) mes lettres la semayne passée, semblablement lettres de ceulx de

XXVI Martij lestleden nº LXXIIII myt meer anderen burgeren in groeten antall opt raethuys bynnen Tiell versamelt sijn geweest ther presentie een erbaer raedt der stat Tiell in bijwesens heren Andries van Aenderlech, gouvernuer der vurss. stat, daer onder anderen proponiert ende voer raedtsam aengesehen worde die burgeren van Tiell ende alle inwoonderen, geestelick ende werlick, te monsteren tot meisten dienst Con. Matt thoe Hispanien, onses allergenedichsten heren, ende beste bewaernisse deser stat Tiell, daerin die aenwesende burgeren goetwillich consentierden. Doe sacht waelermelte gubernator: „Dit heb ick over lange wyell van u heren gern gehat," daerop Jan die Roever, burgermeister, sachte: „Het is onse saeck nijt, dat is des amptmans saeck," daerop die gouvernuer antworden: „Ick heb den amptman sulcx durch U burgermeisteren aen doen seggen, des ghij mij gestant moet doen," seggende: „Der amptman is suspect, ende ik holde hem suspect; dat wolde ick hem wael selver seggen, wan hij hier tegenwoerdich weer: ick hadde gemeynt hem hier te vynden, mer hij weet waell soe voell, daar ick koeme, maect hij plaetz."

1) = pris.

ceste vyle et de l'amman avecq la confession des prisonniers, dont aucunes addressoient à Voz Seigneuries et affin que Vos Seigneuries sachent, comme le tout vat pardesa, n'ay voulu failler d'escripre encoires ceste, par laquelle icelles entendront, que le huytiesme de ce mois ont esté les rebelles devant ceste vyle en nombre de huyt cent ou environ, ayant avecq eulx forse barques et esseelles 1), pensant surprendre la vyle, du matin à cincq heures et demy et estoient venu sy avant, qu'il estoient entré avecq trois barques dedens le fossé de la vyle, lesquelles barques estoient sergées 2) avecq environ cincquante homes et sis been 3) grandes esseelles, ce que la garde découvrit, laquelle crioit encontinent arme, de sorte que tout chascun se trouvoit encontinent en son quartir, là où qu'il ont fait sy been luer debvoir, qu'il ont ensciassé 4) les ennemis et prins lesdites trois barques et sis esseelles et comme l'ennemy print encontinent la fuyte, n'ont personne tuwé devant la vyle, mais been différentes blessez, dont lendemain en mourust ung de luerre; des nostres ne fust personne blessée. Lundy le 9ᵉ au soir sont dessendu devant ceste vylle ung batteau sergé avecq forsse rebelles criant en passant: „Papan" etc. Les rebelles sont présentement en grand nombre enter Weerdenburch et ceste vylle et sont d'entention de nous venir veoir, mais j'espère sans doute, qu'il viendront à leur malhuere, sy les bourgois demeure bon et délibéré, comme je l'ay trouvé jusques à présent, mais pour dire la vérité, les bourgois se plain 5) fort, qu'il fault qu'il entretiennent encoires les soldats avecq luer propre argent en forme de prestes 6) et quant le tout sera been considéré, il ont plus que raison. Car, Messeigneurs, ilz se sont fort been porté durant mon temps, il ont mesmes demandé le garnison en nécessité et fort been gardé luer vylle pardevan et passé ung an, qu'ilz ont heu 7) le garnison, il ont noury les soldatz, femmes et garsons ou presté jusques au moindre soldat ung florin par semayne, il ont sy libéralement vycu et tresté 8) avecq les soldats, qu'astueres 9) ilz n'ont plus le moyen de ce faire. Car les bourgois ont astueres assez à faire de secouryr l'un et l'aultre: telles misères et pouvertez est enter eulx, car ilz n'ont point ung sous de luer biens, qu'il ont à Tyeller et Bommelerweert ne du Masenwael, pays de Bueren ou cy entour de la vylle, sy s'en est

1) = échelles. 2) = chargées. 3) = bien. 4) = enchassé. 5) = plaignent. 6) = prêtes, leeningen. 7) = eu. 8) = traîte. 9) = à cette heure.

qu'il ayllent quérir avecq forse soldatz ou fort secrètement à grand perykel de leur vie, et sy ont quelques biens a la Betou, iceulx biens fault qu'il contribuent au blochuys de Ravensway, de sorte qu'il fault que les bourgois soient dissergez desdites prestes, ou je crains, que les affaires de ceste vylle n'yront pas been. Car la poverté fait partir journelement à forsse 1) les bourgois et inhabitans de ceste vyle, comme désia ont fait ung grand nombre, et veu que les bons bourgois s'en vont, il fault que j'ay plus de soldatz, et quy le nourirast après ou fournira leur prestes? J'ay avansé aux prestes des soldats plus de cent et vingt florins à cause qu'on (n') ast sceu 2) avoir des pauvre bourgois. Supplie pour ce, que vos Seigneuries veuille tenir la main, que Monseigneur de Hirges comme gouverneur de Geldres en veuille pourveoir, affin que les bourgois puissent estre dissergees desdites prestes ou dépens, considérant qu'ilz sont icy devant les ennemis et qu'il ne peuvent rien ou bien peu avoir de luers bien sans grandes dépenses ou perykel de luer vie et qu'oultre ce luers censirs 3), qu'il ont à la Betou, fault qu'il contribuissent au blockhuys de Ravensway et ceulx du mettié 4) ou aultres laboureurs ne soyvent gaynyer 5) leur vie, à cause que nulle traffique se fest 6) en ceste vylle.

Certes, Messeigneurs, les affaires yront mal, sy on (n')y rémédie been to 7) et je veulx been déclarer, que sy entretant des bourgois et inhabitans de ceste vylle se partent comme désya en sont parti, que je suyveray; car de me faire massaqurer icy, là où qu'on y peult en temps rémédier, ne suis aucunement d'intention et, moy estant party, les nobles et principaulx bourgois en suyveront: Vela 8) le bon service, que le Roy en s'ackerast 9) de faire ainsy tormenter et ruyner ses bons bourgois et inhabitans de ceste vylle, lesquelles sont bons catholicques, fidelles et diligentes au service de luer prinse.

A tant, Messeigneurs, à la bien bonne et noble grasse 10) de voz Seigneuries me recommande. De Tyel le 16e de 9bre 1573.

L'entierrement vostre bien bon et parfest
amys et serviteur
A. D'ANDERLECHT, Drossart.

Het adres:
Messeigneurs
Messeigneur le chancellier et conseillier de la duché de Geldres et contee de Zutphen etc.

1) in grooten getale. 2) = su. 3) = censiers, pachters. 4) = métier 5) = gagner. 6) = fait. 7) = bientôt. 8) = voilà. 9) = acquerra. 10) = grâce.

3. 1573 — November 23.

Erentfeste und frome, bysunder guede vrundt, Die edel und waelgeboren onsen genedighen heer die stadtholder op huyden to peerde wesende und vertreckende heeft ons verhandtreyckt sekere billet van den furstlicken Clevischen raeden sijner genaeden aengecomen, vermeldende und sich beclagende die selve raeden, als hoe dat ghij den Clevischen oiren schepen, aldaer gehalden wordende, to laeten volgen nyet alleen weygerich geweest, dan oick sij mit onguetlicken worden affgeset und hyngewesen hebben, ende diewijlle ghij nu wetet, dat sulcx sije tegens sijner Exc. und sijner genaeden expresse meynonge und bevelen, is demnae dat durch ordonnansye van sijner genaeden van wegen Sijner Ma[tt] wij u ernstelick bevelen, dat ghij sonder enich wijder vertoech und weygeringe den Clevischen oire voerss. schepen vrij sonder eenige ontgeltenisse laetet volgen, verschaffende, dat sijner genaeden derhalven egheene wijdere clachten aen en komen ende sijner Exc. meininge allenthalven worden voltogen. Sulcx versyen van Sijner Ma[ts] wegen wij ons alnoch tot u, den wij hiermit den Almachtigen bevelen. Geschreven to Arnhem den XXIIIen Novembris XV[c]LXXIII.

Cantseler ende raeden des Conincks geordonniert in Gelderlandt.

T. ROOS.

4. 1573 — November 26.

Edel, weerdighe ende hoochgeleerde, mijn ghebidende heeren, Ick hebbe U. E. L. ende W. schrijfven ontfanghen, gedateert den 23en van deser maent, inholdende als copye hierbij ghevuecht.

Ende alsoe ick bevinde, dat U. E. L. ende W. der saken ghansselijcken qualijcken bericht zijn, soe en hebbe ick niet connen ghelaten U. E. L. ende W. den ghansen casum ende warachtighe ghelegenthayt der saken te stellen ende oeck het selve te bewijssen oft bij eedde te becraftighen.

In den eersten es waer, dat des Coninex rebellen oft vijanden in fine Aughusti lestleden oft daer ontrent hun hebben te schepe ghegheven indt forstendom van Cleve, een zeer groet ghetal, ende sijn alsoe den Rijnstroem af commen varen met die drij strijdighe 1) scheepen ende veel meer andere schepen daertou

1) Strijdighe d. i. waarover de questie loopt.

ende zijn den Coninck, onsen alderghenedichsten heerren, alsoe met ghewalt in sijn lant gevallen ende hetselve gheplundert, beroeft, ja over die duyssent ossen, couyen, peerden ende ander beesten metnemende, met oeck den kerken gespolieert, die luyden doetgheslaghen, ghevanghen ende gheransoneert met groetten hooppen, ghelijck hetselve ghenoch blijcken zal die ghanse Beto duer, daer sij hun tocht duer namen tot hier voerbij Tyel tou.

Es oeck waer, dat onsen ghenedighen heer den stadtholder heeft opwerts ghesonden seker crijchsvolck om ghaen te ondecken, waer die vijanden waren ende wat wechs sij henen wolden etc. ende sijn soe verre ghecommen, daer sij een heel deel schepen vonden, daer die vijanden met afcommen waren, diewelke s.... die schippers te samen verlieppen, soedat die Welsche soldaten die drij scepen daervan metnamen ende brachten tot hier bij Tyel, daer sij die schepen eennen yderen vaylden ende niet en costen vercoeppen; soe sijn sij ten lesten bij mij ghecommen ende hebben se mij willen vercoeppen, soe hebbe ick ghevraecht, wat sij daervoer begheerden, soe hebben se mij niet meer ghehayst als vijftich daelderen voer die drij schepen, soe hebbe ick die drij schepen laten besichtighen ende hebben, bevonden, dat sij meer als tweehondert daelderen weert waren. Ick als hebbende een begheerrelijcke natuere hebbe hun twintich daelderen gheboden, daer sij met tevreden gheweest hebben ende hebbe hun die selve ghetelt ende die schepen naer mij ghenoemen; dyt ghesciedden den 2en oft den 3en Septembris, doun sijn ghenaden hier te Tyel lach met het regiment van den Focker, oeck seker vendelen Welsche knechten ende lichte peerden, als hebbende den vijanden vervolcht om te slaen etc.

Den viertienden Septembris soe heeft mij onsen ghenedighen heerre stadtholder scriftelijcken bevolen, dat ick die selve schepen solde doen sencken ende dat in alsulker formen als hiernaer volcht:

Copie.

Eerentfeste ende froemme, lieve, besundere, Alsoe wij well te berichten weten, dat die Welsche kortelich verleden met drij schepen, dewelke die wederwertighe gehadt hadden, van Nijmeghen mede tot Tyel tou water afgecommen, ende dieselve schepen aldaer noch liggen, soe mogen wij u niet bergen, dat wij van S. F. G. hertoughen van Alva beschayt becommen, dat men dieselve schepe altesamer [illegible] sal doun in den gront sencken; es demnach onse [illegible] sulcx gheschi etc.

Corts daernaer bin ick naer Amsterdamme ghetoghen bij sijn Ex^{cie} ende hebbe onder andere aen dieselve versocht, dat ick dieselve drij schepensaude moghen ghenijten ende vercoeppen met oeck te kennen ghevende het voerscreven bevel van onsen ghenedighen heerren, waerup sijn Ex^{cie} mij gheandwoert van woerde te woerde, als hiernaer volcht: „Esto non: hietsaldelos en el fondo, ou quonaldelos, que non mais memoria de ellos." Soe hebbe ick achtervolghende dieselve bevelen dieselve schepen doun sincken, maer niet, om die waerheyt te segghen, in den stroem, maer heb se doun brenghen met den groette watere in die grachten van der stadt en daer heb icxse doun sencken, opdat icxse namaels saude moghen becommen, als dese werelt verandert zal wesen, ende alsdan dieselve vercoeppen, als mijn ayghen toucommende naer allen crijchsrechten, dan nietteghenstaende willen U. E. L. ende W., dat icxse wijder zal restituweren boven alle die voerss. alleghasien, soe ben ik tevreden hetselve te volbrenghen, opdat U. E. L. ende W. gheen onghehoersaemhayt in mij en vinden, oeck om den Cleefschen reeden daerin te behaghen, hauwel veel Cleefsche onderdanen mij zeer quade nabuerschap bewesen hebben met moerden, roefven ende vanghen, ghelijck sij over mijn wijf, kindt ende dienaers met den mijnen ghenoch bewesen hebben ende worden noch binnen Emmeryck ende in den lande van Cleve gheleden 1), hauwel ick wel dicwils ghenoch ghespuert hebbe, dat het teghen den wille des forsten ende sijn forstelijcke ghenaden reedde es, maer sij sijn ongheluckich van offesyrs te stellen; es daeromme mijn frundelijcke begheren ende onderdanighe bede, dat U. E. L. ende W. mij met den eersten willen bevelen, hau ik mij met den drij voerss. schepen sal holden, reghart nemende op het voerss. waerrachtich bericht, ende mij doch boven crijchsrecht niet en wilt beswaren, ten minsten dat sij mij mijn verschoten penningen wydergheven; eest dat U. E. L. ende W. bevinden, dat ic se mout wydergheven, als ick hoop neen, dan mout sijn in Ghodts naem. Hiermet den Heer bevalen. Datum Tiel den 26en Novembris 1573.

U. E. L. ende W. onderdanich diennaer
A. VAN ANDERLECHT,
Lantdrost.

1) Dit alles is zeker voorgevallen, terwijl hij landdrost van het graafschap Berg was. Als zoodanig vinden wij hem in 1572. Gheleden is wel schrijffout voor gheholden.

U. E. L. ende W. moghen desen brief den Cleefschen reedden vrij oversenden, opdat sij spueren mijn bericht etc., want daer staet niet, ten es waer ende cant betoennen,

Het adres:

Den Edelen, eerentfesten, ende froemmen Canseler ende raden des forstendoms Gheldre ende graefschap Zutfen, mijn ghebiedende heerren etc.
tot Arnem.

5. Van het hof aan van Anderlecht.

1573—November 27.

Erentfeste und froeme, besunder guede vrundt, Ontvangen, gesien und mitten edelen und waelgebaren heren, banner-und vrijheer tho Hyerges, stadtholder und capiteyn-generael, gecommuniceert hebbende uwe schrijven van den XXVIen, zijnde eene andtwoirde und bericht ons gedaen op onse voirgaende aen u uytgegangene missive van den XXIIIen Novembris voirleden, aengaende die restitutie der schepen Cleeffscher onderdanen, daervan wij u eene cedulle der Cleeffscher raeden etc. toeschickten, sollen wij to gantsch guetlicker meynongh nyet verhalden, dat (soe wij verstaen die saecke voir die Ex^{cie} van den hertoige int lange und breet voirgedraegen und gedisputiert to zijn und dat zijn Ex^{cie} uytdrucklick bevolen die meyninge to zijn, dat dieselve schepen worden gerestituiert) wij oick anders (nyettegenstaende allen berichte voirss.) daerinne sollen ordineren off disponeren kunnen, maer gesynnen van Con. Ma^{ts}, onses allergenedichsten heren, wege mit ernste, dat ghij onvertochlick und onweygerlick die voirss. restitutie der schepen doet. Des versehen van derselver Ma^{ts} wege wij ons also tot u mit bevehelongh des Almachtigen. Geschreven tot Arnhem den den XXVIIen Novembris XV^{c}LXXIII.

(Minuut.)

6. 1573—December. 6.

Edele ende welgeboirne genedige heere, oick edele, weerdige, wijse ende hoochgeleerde heeren, Alsoe ick ontdeckt hebbe zeker verraderije van grooter importantien, dewelcke geschiet soude hebben duer zekere borgeren ende inwoneren deser stadt,

diewelcke gemeynt waeren ende haer uyterste beste gedaen hebben om dese stadt te leveren in handen van onse vijanden ende alzoe ons altezaemen te doen vermoirden, waervan ick drye gevangen hebbe ende bevinde, dat Sweer den cleermaecker, die Albertus Boesewael, aldaer tAernem gevangen sittende, bedraegen 1) heeft, den principaelsten verraeder is, die 't al beloopen heeft, jae hadde die zaeken zoeverre gebraght, dat hadde alleenlijcken eenen goeden borger gedaen, die op de wacht stondt, zij hadden in der waerheyt haer verraet volbracht, gelijck men genoech bevinden zal, is daerom myn ghansche onderdaenige bede, dat uwer genaeden, oick U. E. L. ende weerde mij met den iersten wilt schicken des Conincx momboir oft eenigen anderen commissaris met oick den scherprichter om alle behoirlijcke informatie ende executie daervan te doene bij advyse van schepenen ende raede deser stadt, oft zoe 't U. G. oft U. E. L. ende weerde zullen vinden te behoeren. Biddende noch eens ghansch onderdaenichlijcken, dat zulcx geschyen mach van stonden aene. Want ick verstaen, dat haeren aenhanck grooter is. Oick is te vreesen, dat den edelman, die den 2) voirscreven Boesewael oick heeft bedraegen, oick dese verraet grootelijcken plichtich zal wesen: want hij seer solliciteerden,doen ick den snijder erst aengevangen hadde, van hem los te crijgen op cautie ende siende, dat hij sulcx nyet en kost verwerven, heeft hem van deser stadt geabsenteert, dan hij is noch wel te becommen. Ick laet den voirscreven edelman alhier te noemen, oick die plaetse, daer hij in des Conincx landen te becommen is, om oirzaeke, dat ick van mijn brieven quaelijck die helft kan overgecrijgen, als wordende alle reysen genomen van den rebellen, die hem, desen brief crijgende, mochten verstendigen. Ende alzoe dit is een saeke van zeer grooter importancyen, is oick mijn onderdaenige bede, dat den voirscreven momboir oft commissaris alhier gesonden worde met een vijftich schutten, versien met pouldre ende met gelt, zonder tros mede te brengen, opdat zij hun selven moegen onderholden ende den borgher alhier nyet en beswaeren, ende dat diezelve hier blijven moegen tot uuytdracht deser gewichtige saeken, opdat hier geen commotie en comme; oick hoeve ick noch wel een

---

1) = beschuldigd.

2) Men houde in het oog, dat hier evenals hierboven Boesewael de beschuldiger is. Wij zouden schrijven: dien de.

vijftich soldaeten alhier in garnisoen te hebben. Hiermede den Heere bevolen. Datum Thiell den VIden Decembris 1573.

U. G. oec U. E. L. ende W.
onderdanich dienaer
A. VAN ANDERLECHT.
Lantdrost.

Het adres:

Den edelen ende wolgeboren mijnen genedighen Heere stadtholder, oick den edelen, weerdigen, wijsen ende hoochgeleerden Heeren Cancheller ende Raeden des furstendoms Gelre veroirdent etc., mijnen genedigen ende gebiedende Heeren tot
Arnhem.

7. Van den stadhouder en het hof aan van Anderlecht.

1573—December 7.

Erentfeste und frome, besunder guede vrundt, Wij hebben ontfangen uwe missive van den VIen deses belangende die verraderije, die opter stadt Tiel voirhanden is geweest, und die drye persoonen, die derselver verraderije halven aldaer aengefangen zijn, und sollen u nyet verhalden, dat wij mitter alleriersten een commissaris volgende u versoeck mitten scherprichter daerher schicken sullen omme die voirss. gefangen to examineren ende sich op idt voirss. feyt to informeren vermogens die commissie, hen dienthalven gegeven, und bevelen u den Almachtigen.

Geschreven tho Arnhem den VIIen Decembris XVcLXXIII.

(Minuut).

8. 1573—December 10.

Missive van het hof aan van Anderlecht.

Men schrijft hem, dat men er van heeft afgezien den gevangene Albertin Boesewael naar Tiel te zenden ter confrontatie met de gevangenen en dat de substituut-momboir Aggeus van Sauleen als commissaris wordt gezonden.

(Minuut.)

9. 1573—December 11.

Missive van het hof aan van Anderlecht, in antwoord op een niet aanwezige van 10 Dec.

Naar aanleiding van het bericht, dat eenige gevangenen ontvlucht zijn, wordt hem gelast de borgen der ontvluchten te arresteeren.

(Minuut.)

10. 1573—December 16.

Missive van het hof aan van Anderlecht in antwoord op een niet aanwezige van 15 Dec. over bezwaren verbonden aan de apprehensie van de borgen der ontvluchte gevangenen. Het hof gelast hem de zaak met den commissaris van Sauleen te overleggen en in ieder geval de apprehensie te doen.

(Minuut.)

11. 1574—Februari 9.

Edele, wolgeboren, genediger heere, oick edele, weerdige, wijse ende hoochgeleerde mijn gebiedende heeren, Alzoe ic duerende den tijt, dat ick alhier binnen der stadt Thiel gelegen hebbe voir gouverneur provisionael, zoe heb ic onder andere doen unde helpen vangen ende daernaer ter executien doen brengen diversche straetscheynders, meurders, stroom- ende kerckscheynders, unde dat tot den getalle van zesthienen, te weten vier, die ic heb laeten executeren met den zweerde int voirleden jaer dryentzeventich, noch zeven, die ic corts daernaer gesonden hebbe deur bevel van onsen genedichsten heere, den hertoge van Alva, tot Nijmegen, diewelcke sijn furstelicke genaeden aldaer lyet hangen te Lent bijt dwaeter, waeronder Jasper Noster van Aernhem begrepen was, ende noch vijve, die ic op ghisteren insgelijcx heb laeten hangen. Ende alzoe van Zijner Ma^ts^ wegen alle officiers toegeseyt is van elcken dergelijcken schelmen twintich daelderen, breeder blijckende bij der ordonnancie daeraff sijnde, is daeromme mijn gansch onderdaenige bede, dat U. G. of U. E. L. unde W. gelieven wille den landtrentmeister Gedion van der Houven te bevelen, dat hij mij van die voirss. XVI schelmen zal betaelen, bedraegende dryehondert unde twintich daelderen, ende mij daervan wilt zeynden bij brenger van desen een ordonnancie, opdat ic die zelve penningen mach voirderen, want ic in der waerheyt nu grootelicken benoot ben van gelde, als U. G., oick U. E. L. unde W. lichtelicken hebben te bedencken, want ick moet al verschieten, watter te verschieten is, hetzij prevost, clauditen 1), montkosten der ge-

1) Kilian verklaart dit woord door delator, sycophanta, dus aanbrengers, verklikkers.

vangen, executie der justicien, bespieërs, boeloonen, 1), ic moet al betaelen, jae dat meer is, wie hier to Thiel compt, hetzij el oft onel 2), het wilt al bij mijnheer den gouverneur wesen: ic duchte, dat ick zoe gegouvernert zal hebben, ingevalle dat ick er nyet van gerecompenseert en worde, dat ickt die daegen mijns levens gedachtich zal wesen. Is daerom oick mijn gansche onderdenige bede, dat U. G. oick U. E. L. ende W. zulcx den nyeuwen gouverneur 3) met den iersten scriftelicken believe te kennen geven ende daerbij handt aenholden, dat mij zijn F. G. ten alderminsten doen betaelen het verschenen jaer, den 10 Nov. lestleden verschenen, dat ic hier als gouverneur provisionael gelegen hebbe, bedraegende XIIe gulden tegen hondert gulden ter maendt, die mij den heere van Berlaymont 4) deur zijn G. toegeseyt heeft, doen zijn G. mij hier schicten deur bevel van zijn F. G. den hertoge van Alva, mij zeggende ende belovende, dat ick het selve traictement hebben zolde als zeliger Joos Pieck als gouverneur van Nijmegen hadde. Ende ingeval dat men mij desenthalven zol meynen op de lange baen te vueren, zoe bidt ic noch eens gansch onderdenichlicken, dat U. G. oick U. E. L. ende W. mij van dit gouvernement wilt ontlasten oft ten hove handt aenholden, dat ick er van ontlast mach wesen, want ten is mij nyet mogelick den kost unde last langer te dragen, die dit gouvernement requireert, om al te volbrengen, dat ic moet volbrengen, zal ick Godt, den coninck unde mijnder eeren genoech doen. Hiermet wil ic U. G. oick U. E. L. unde W. den almachtigen Heer bevelen. Datum Thiel den IXen Februarij 1574.

U. G. oeck U. E. L. ende W.
onderdanich diennaer
ANDRIES VAN ANDERLECHT.
Lantdrost.

Het adres:

Den edelen unde wolgeboren mijnen genedigen heere den Stadtholder etc. Oick die edele, eerentfeste, wijse ende hoochgeleerde Cantzeler ende Raeden des Conincx int furstendom van Gelre veroirdent, mijnen genedigen heere unde gebiedende heeren
tot Aernhem.

1) = bodeloonen. 2) waarsch. = edel of onedel. 3) Requesens. 4) stadhouder van Gelderland.

12. 1574—Februari 25.

Edele, wolgeboren, genedige heere, oick edele, eerentfeste, wijse, hoochgeleerde ende zeer voirsichtige mijn gebiedende heeren, Ic bedancke U. G. oick U. E. L. ende W. der voirscriften halven aen zijnder Excellentie etc. Voirts, genedige heere ende mijn gebiedende heeren, en heb ic nyet kunnen gelaeten U. G. oick U. E. L. ende W. te verstendigen, hoe dat die van Bommel, Bueren ende Gorcum gister nacht, oic desen voirleden nacht zeer getriomphert hebben met schieten, vieren, trommelen ende pijpen, hun laetende verluyden, dat zij, Godt betert, Middelburch inhebben ende datter een groot volck van hunnen crijsvolck oppers 1) compt ende van meyninge zijn die stadt van Thiel ende Nijmegen te becommen, hetwelcke ic hun met de genen, die hier binnen Thiel zijn, hoepe te beletten, zoe lange als ons het lijff ende leven bij den anderen wilt blijven: des gesins is oick alle crijsvolck met oic den meesten deel der inwoinderen, dan één dingen hebben wij groot gebreck, dat is buscruyt, hetwelcke ic gansch onderdenichlicken bidde, dat ons U. G. hetzelve metten iersten wilt toeschicken, want sonder cruyt en kan ic metten soldaeten nyet vechten; heb ic drye oft vierhondert pont cruyts ten hoochsten, zoe grof ende fijn cruyt, zal oic al zijn, hetwelcke wij in eenen dach ende nacht in den noot zoude moegen verschieten. Is daerom mijn gansch onderdaenige bede, dat U. G. mij met den iersten goede provisie van buscruyt wilt doen beschicken, opdat wij bij faute van dyen die stadt Thiel met oick ons eer ende leven nyet en verliesen; ende ingevalle U. G· oick U. E. L. ende W. hetzelve buscruyt metter haesten nyet en weet te becommen, dat U. G. oic U. E. L. ende W. van stonden aene zijn Excellencye daervan wil verstendigen, opdatter zijn Excellencye in tijts in versien, eer ic belegert worde, hetwelck mij dunckt, zoe ic verstaen ende van alle kanten bericht worde, zeer curts geschieden zal. Oic waer wel noodich, dat U. G. hier eenen schicten verstandt hebbende van een stadt te fortifficeren ende zeker gebreken van fortifficatien, te remedieren, gelijc ic hem wel wijsen sal, daer noot is: ic hebt zelve begost te doen doen ende wil mij oic wel vermeten hetzelve overal zeer wel te remedieren, maer en heb die macht niet te ver-

1) = opwaarts.

schieten ende die derperen, die daer in Thielreweert, Mazenwael ende Nederbetuwe gelegen zijn ende schuldich zijn alhier te commen bolwercken ende graeven etc., die en dervender nyet commen uyt vreesen, dat hun den vijandt hun huyseren afbranden zolde, gelijck ic oic wel geloove, dat, zij 1) zulcx deden, hun zulcx geschieden zolde, dan hebben mij voir andtwoirde gegeven ende geraeden veur 't beste, dat ik een ider kerspel tien oft twintich daelderen ten hoochsten zolde doen contribueren om daermet dese stadt Thiel te doen remedieren ende fortifficeren, hetwelck ic uuyt mijn zelven nyet en heb derven doen. Is daerom mijn gansch onderdaenige bede, dat U. G. oick U. E. L. ende W. mij zulcx toelaeten wilt te moegen doen uuytvoirderen ende diezelve penningen doen leveren in handen van den rendtmeesters deser stadt Thiel, om dieselve te imploieren, daer ic hun zulcx tot fortifficatie van deser stadt ordonneren ende bevelen zal. Dit doende hoepe ic dese stadt zoe te doen remedieren, dat Zijne Ma[t] ende U. G. van deser stadt verzekert zal wesen. Ende alle die voirss. contributien der kerspelen en zal nemmermeer zevenhondert daelderen bedraegen ende die stadt moet in alder manieren gerepareert zijn, gelijck ic U. G. tot meermaelen heb gesacht ende overgescreven. Men kan dese stadt met cleynen gelde onwinbaer maeken, daer se nu zeer lichtelijcken te winnen is, hoewel wij tezaemen diezelve nyet en dencken oft gemeynt zijn te verlaeten, zoe lange wij ons geweren kunnen. Men kan ons nu lichtelijcken helpen als voirscreven staet: doet mens nyet, soe geschiet ons te cort, want van die van der stadt wegen en kan ic nyet tot eenich verschiet gebrengen, oick is zij erm ende en heeft die macht nyet. Hiermet wil ic U. G. met oic U. E. L. ende W. den almachtigen Heer bevelen. Datum Thiel den XXVen Februari 1574.

U. G. oeck U. E. L. ende W.
onderdanich diennaer
ANDRIES VAN ANDERLECHT.
Lantdrost.

Den amptman Vijge heeft hier recht boven de stadt over ghene zijde Wael nu voir Kerssemis zeker groot zandt laeten

1) Vermoedelijk is het woord „wanneer" of „ingeval" vóór zij door den briefschrijver vergeten.

besteken, hetwelck hem tander tijden van wegen onzen z. genedigen heere, den graeve van Megen 1), oic van u heeren canceller ende raeden des conincx verboden is geweest ende deur den raedtsheer Craenevelt, als doen in deser zaeken commissaris, wederom dedent uuytroeyen tot coste des voirss. amptmans, hetwelck den voirss. commissaris alzoe oic liet geschieden ende nu plant hij amptman weer even dapper aen, waerdeur grootelijcken te beduchten is, dat hij eer een jaer van desen daege een deel van der stadt ende dijcken over oever zal brengen, waerop den magistraet metter gemeynten zeer creunt, maer nyemandt en dervet cleger wesen. U. G. oick U. E. L. ende W. moegender in verzien, zoe 't U. G. oic U. E. L. ende W. goetduncken zal, want het is noot.

A. VAN ANDERLECHT.

Het adres:

Den edelen ende wolgeboren mijnen genedigen heere den stadtholder, met oick aen Cancheller ende raede int furstendom Gelre ende graeffschap Zutphen veroirdent, mijnen genedighen heere ende gebiedende heeren tot Aernhem.

13. 1574—Februari 28.

Edel, eerentfeste, weerdighe, wijse ende hoechgheleerde, mijn ghebiedende heeren, Alsoe ick op ghisteren hebbe ghevenckelijcken ghekreghen eennen bode, bij hem hebbende menichfuldighe briefven, waervan ick twee, die prinsipaelste naer mijnen duncken, ghesonden hebbe aen onsen ghenedighen heerren den stadtholder int lattijn ghescreven ende schicker U. E. L. ende W. hier met brengher van desen oeck ein partye, opdat U. E. L. ende W. daerduer moghen spueren, watter voerhanden es ende mij als het beste moecht weten te bevelen naer ghelegenhayt etc.

Ick hebbe onsen ghenedighen heerren stadtholder tot diversche rayssen nu cortelinghe gheschreven om polver, dan sijn ghenaden en schrijven mij gheen andwoerde daerop ende sonder polver en can ick met den soldaten niet vechten als wesende tesamen Welsche scutten ende ben voer seker gheadverteert, dat sij opwerts naer Tyel ende Nijmeghen commen in mayninghe dieselve te becommen duer verraet oft andersins, dan

1) Charles de Brimeu, graaf van Megen († 1572), was de voorganger van Barlaymont in het stadhouderschap van Gelderland.

hebbende alleennelijck provisie van polver hoep ick hier mijn eer wel te bewaren; commen als sij willen, ick sal se waernemen ende soe met hun handelen, dat sij Tyel ende dye er binnen sijn, sullen ghedincken, die sulcx bestaen ende wijder afcommen, want het crijchsvolck ende inwoenderen deser stadt sijn lustich ende welghemout ende hoep, dat sij sulcx sullen blijfven tot den lesten tou, dan ick mout noettelijcken polver hebben. Es daeromme mijn ghans onderdanighe bede, dat U. E. L. ende W. daer hant aen holden, dat mij sulcx met den eersten ghesonden worde, ten minsten tien oft twelfhondert pont, d'een helft ghrof, d'ander fijn, want hier en es in als gheen vierhondert pont in 't stadt, ende wat ik scrijfve, ken 1) kan gheen polver ghecrijghen sus ende alsoe verliest den coninck sijn steden ende landen, hetwelke wij arm, trau diennaerts moutten misghelden, alst blijckt; want op allen den tijt, dat ick hier te Tyel ghouvernuer gheweest hebbe, en hebbe ick niet eennen inkelen stuyver ontfanghen; nietteghenstaende wil ick mijnnen heer ende coninck trauwelijcken diennen tot in der doot, hauwel men voer een ghemayn spreecwoor seet: „quod omne nimium vertitur in trop." Hiermet wil ick U. E. L. ende W. den almachtigen Heer bevelen. Datum Tyel den lesten Februarij 1574.

U. E. L. ende W. onderdanich diennaer
ANDRIES VAN ANDERLECHT.
Lantdrost.

hierop begherende een troestelijck andwoerde ende vorts bevel, wat ick met den bode doun zal.

Het adres:
Den Edelen, eerentfesten, weerdighen, wijssen ende hoechgheleerden Canseler ende Reden des forstendoms Gelre etc. tot Aernem.

14. Van den stadhouder en het hof aan van Anderlecht.

1574 — Maart 5.

Erentfeste und frome, besunder guede vrundt, Belangende dem dat ghij bij uwe missive 2) onder anderen ons schrijfft aengaende die fortifficatie der stadt Tyell (diewellicke wij oick

1) = ick en.
2) Van 25 Febr. 1574.

zeer guedt und raedtsaem achten), dat wij u sollen accorderen, dat ghij een yder kerspell thien off twintich daelers solt moigen doen contribueren, achtervolgende dem dat sij u selffs geraeden ende voer 't beste geacht etc., sollen wij u nyet verhalden, dat u geconsenteert wordet bij desen nementlick, dat ghij een yeder dorp, doch nemende guede toesicht opte gestaltenisse ende macht derselver, settet und folgentz forderen und bueren doet thien off twintich daelers, om die te doen leveren in handen des rentmeesters van Tyell, die oick bij desen daertoe wordet gecommitteert, omme dieselve totte voirss. fortifficatie te employeren nae behooren, mits daervan doende behoirlick rekeninge, bewijss ende reliqua zullicx ende aldair 't behooren sall, ende dat ter somme toe van duysent carolusgulden van twintich stuvers 't stuck sonder meher, dairop dat ghij een vlietich opsehen hebben ende dragen sult, dat dieselve wael geemployeert worden ten meesten nutte und oirbair etc.

Und soe voele roert die ingelachte cedulle betreffende 't zandt bij heren Claes Vijge besteken, 't wellick alhier bij z. den grave to Meghen etc. ende ons van den rade hem verboden etc., soe ende aengemerckt dat deser saecken halven voele questien geweest zijn ende oick noch proces voir desen hove dairvan hanght, dat oick dyenthalven reces gegeven, dairbij hem heren Claes Vijge verboden is nyet meer te steken etc., van wellicken ghij copie hierinne besloten bevindet, sult ghij den voirn. heren Claes Vijge segghen (mit remonstrancie der redenen, bij u angetogen, und in regard des voirss. recesses), dat hij aenstondt sullicke zijne potinge, tegen den voirss. verbode gedaen, weder optrecken doe, off dat ghij 't selve selffs mitten soldaten (dairtoe in cracht deses van wege Co. Mats, onses allergenedichsten heren, wij u, in gefalle dat her Claes Vijge sullicx nyet aenstondt en doet, geautoriseert hebben und van nu alsdan ende dan als nu authoriseren) sult doen optrecken, so verre idt opte selve plaetse is, daer 't bij den heren Cranevelt als commissaris eens opgetogen ende heren Vijge verboden is geweest nyet meer to bepoten; doch mit dem bescheide, dat id voirss. proces gefordert und verfollicht wordde, opdat dairinne te zijner tijt recht ende justitie geschie nae behoeren. Und wij bevehelen u den Almachtigen. Geschreven tho Arnhem den vijffden Martij XVcLXXIIII.

(Minuut.)

15. 1574—Maart 5.

Edele, eerentfeste, weerdige, wijse ende zeer voirsichtige mijn gebiedende heeren, Ic en heb nyet kunnen 1) U. E. L. ende W. noch eens nootshalven te kennen te geven, hoe dat ic alhier binnen Thiel nu zesthien volle maenden lanck geweest hebbe als gouverneur deser stadt Thiel zonder eenen enckelen stuyver daerop ontfangen te hebben, ende dat ic mij nyet lange alhier onthalden en kan. Ende wat ic ten hove oft aen onzen gen. heere den stadtholder scrijve, ic en krijge geen ander andtwoirde, dan dat zij mij vast laven met conserve van goede woirden, maer anders en volchter nyet naer. Ende alzoe ic die macht nyet langer en hebbe mij alhier langer op mijnen cost oft geloove te onderhalden, is daerom noch eens mijn gansch onderdaenige bede, dat U. E. L. ende W. zulcx noch eens willen schriftelijcken te kennen geven aen zijn Ex[cie] ende hem van mijnentwegen bidden, dat zijn F. G. mij doen hebben ten alderminste betaelinge van het gansche jaer traictemens, dat ic alhier verdient hebbe den Xen Novembris lestleden, bedraegende XII[c] carolusgulden oft bij faulte van dien, dat ic zijn F. G. bidde, dat hij alhier in mijn plaetse eenen anderen wil seynden, want ic 't alhier op mijnen coste ende geloove nyet langer herden en kan, oft nootshalven zal ic mijn saeken ten hove zelver m(oeten) gaen vervolgen ende dese stadt zoe lange verlaten, hetwelcke in dit (saisoen) nyet wel raetsaem en zolde wesen, want ic wel weet, dat onze vijanden nyet slaepen ende alle listen toeleggen om dese stadt te becommen, dan zoe lange als ick er bij zijn zal, hoepe ic hun zulcx wel te beletten. Sij deden ons gisteren noch eenen alarm aen te waeter ende te lande ende lieten hun sien te lande met ontrent een tzestich peerden ende te waeter met zekere schuyten voetvolcx; dan men hoirden noch groot gerucht in Maezenwael, maer wij en kosten nyet ontdecken, hoe sterck dat zij waeren, dan ic verstaen, dat volck was, die van boven quaemen ende nerewaerts wolden. Daer leyt eenen hopman binnen Bueren genaempt Glaude van Hombrugge, die heeft twee peerden vercocht, te betaelen als den prince van Orangnyen dese stadt Thiel in zijn gewalt hebben zal: ic wol, dat ick er oick zoe wist een paer te becommen ende daerbij gelt om die haever te betaelen, want ic heb anders monden genoech te vueden met oick kost ende

1) Hier is vergeten het woord laeten of gelaeten.

last genoech, Godt betert, daer ic hoepe, datter middel van U. E. L. ende W. anders haest in versien zal worden, oft in der waerheit ic zal 't als boven moeten verlaeten. Hiermet wil ic U. E. L. ende W. den almechtigen Heere bevelen, op wyen met oick op U. E. L. ende W. staet ganschgelijck mijn betrouwen, ende als men 't oic wel bedenct, zoe en is aen dese stadt nyet weynich gelegen, want men zalder wel een vaste stadt met cleynen kost aff maeken. Datum Thiel den Ven Martij 1574.

U. E. L. ende W. onderdanich diennaer
ANDRIES VAN ANDERLECHT.
Lantdrost.

Het adres:

Die edele, eerentfeste, wijse, weerdige hoochgeleerde ende seer voirsichtighe Cantzeler ende Rede des furstendoms Gelre ende graeffschap Zutphen veroirdent etc., mijn gebiedende heeren

Aernhem.

16. 1574—April 7.

Edele, weerdige, wijse ende hoochgeleerde, mijn ghebiedende heeren, Het huys van Weerdembourch wort zoe dapper beschoeten met 8 grove stucken geschuts ende heeft geduert van ghisteren morgen in den daegeraet ende schieten noch even dapper, dan die van bynnen weren hun als crijchsluyden. Sij hebben ghisteren een deel rebellen dootgeschoeten ende diversche gewont: under ander hebben zij Diederick van Haeften, capiten bynnen Bommel deur 't been geschoten, dan hoe vromelijck dat hun die van bynnen weren, ic duchte, zij zullen ten lesten allegaeder moeten holden, ist dat men se niet haest en secouriert, hetwelck men lichtelijck te doen heeft, want zij en zijn als geen XVI^{c} mannen sterck, hoewel zij zeer veel vendelen laeten wiegen. Ic heb alreets tot drye reysen toe gescreven ende affgeveerdicht aen sijn Ex^{cie} ende aen onsen ghenedighen heer den stadtholder, daer ic noch gisteren bij gesonden hebbe den heer van Weerdembourch 1) in persoon met nog twee ander manspersoonen te voete, updat se sijn secoureren solde.

1) Waarschijnlijk Karel van Arkel, die in 1556 met W. was beleend. Hiermede is echter niet wel overeen te brengen, wat Mr. W. van de Poll in zijn „Kasteel van Waardenburg" (Tiel 1853) blz. 25 zegt, n.l. dat deze Karel, verdacht van geuzerij, zijn heerlijkheid verlaten heeft en te Antwerpen overleden is. Zijn broeder George kan niet bedoeld zijn, daar deze wel heer van Ammerzoden, maar nooit van W. is geweest.

Insgelijcx oic drye differente boden aen sijn Ex^{cie}, maer ic en verneme noch geen gewach van secours. Is daerom mijn gansch onderdaenige bede, dat U. E. L. ende W. oic willen handt aenholden, dat men die goede vrouwe van Weerdembourch met den crijchsvolck daerop wesende in tijts onsette oft in der waerheyt die goede vrouw 1) ende crijsluyde geschiet te cort, want zijn Ex^{cie} ende onzen genedighen heer den stadtholder hebben se soe dickwils geloeft ende vast toegescreven altijts in der noot tijts genouch te onsetten ende nu en isser gheen gewach, hetwelcke den huyse van Weerdembourch met allen den genen, die daerop zijn, Godt betert, zeer quaelijck zal becommen, hetwelcke voir ons alle gueder een quaet exempel zal wesen, ist dat men se nu in hunnen noot verlaet. Is daerom noch eens mijn gansch onderdaenige bede, dat U. E. L. ende W. met alle neersticheyden van hun scrijven, zoewel aen zijn Ex^{cie} als aen zijn Gen., updat het huys van Weerdembourch met dengenen, die daerop zijn, in tijts onset moegen wesen 2). Hiermet wil ick U. E. L. ende W. den almachtigen Heer bevelen. Datum Thiel met grooter haesten den VIIen Aprilis 1574.

U. E. L. ende W. onderdanich diennaar
A. VAN ANDERLECHT.
Lantdrost.

Het adres:
Die edele, weerdighe, wijse ende hoochgeleerde heeren
Cantzeler ende Reeden des furstendoms Gelre etc.
tot Aernhem.

17. 1574—Mei 8.

Edele, eerentfeste, weerdige, wijse ende hoochgeleerde heeren, Alzoe den pastoir tzaempt den cappittelsheeren van ste Mertens kercke binnen Thiel met oic Arndt ingen Nulandt bij supplicatie mij te kennen gegeven hebben ende hetselve nae mijnen duncken genouch bewesen, dat zij tot vercleringe van hunnen goeden rechten nyet en kunnen geraeken, breeder blijckende bij den supplicatien ende bewijsstucken, hier aenge-

1) Catharina, natuurlijke dochter van hertog Karel van Gelder en weduwe van Walraven van Arkel, heer van Heukelom, Waardenburg en Ammerzoden.

2) Die hoop is niet verwezenlijkt. De bezetting zag zich kort daarop genoodzaakt het huis aan den prins van Oranje, die in persoon de belegering leidde, over te geven. Het slot werd op aandringen van die van Bommel, die zeer veel van het Spaansche garnizoen te lijden hadden gehad, gesloopt en de vrouw van W. en hare dochters vielen in handen der belegeraars.

heght, is daerom mijn onderdaenighe bede, dat U. E. L. ende W. mij met brenger van desen wilt bevelen, hoe ic mij in deser saeken halden zal, opdat die goede heeren aen hun betaelinge moeghen geraeken, want met den meesten deel isser noot ende armoede voirhanden. Hiermet wil ic U. E. L. ende W. den almachtigen Godt bevelen. Datum Thiel den VIIIen Maij 1574.

U. E. L. ende W. onderdanich diennaer
A. VAN ANDERLECHT.
Lantdrost.

18. Van het hof aan van Anderlecht.

1574—Mei 8.

Erentfeste und frome, besunder guede vrundt, Wij hebben ontfangen uwe missive, gedateert op huyden mitter ingelachter supplicatie ende bijgefuechte stucken u durch den pastoir ende capittelaren heren van ste Martens kercke aldaer sampt Arndt ingen Nuelandt overgegeven, und diewijle wij bevinden, dat het een saeke van justicie is, daerinne ghij aldaer nyet te doen oder to erkennen en hebt dan alleenlick u idt gouverneurschap oder bewarong der stadt bevelen, en hebt ghij u des wijders nyet to onderweynden, dan die partijen, woe ghij wel gedaen hebt, aen ons renvoyeren. Desnyettoweyniger om die supplianten to helpen, schicken wij die supplicatie ende stucken voirss. aen den schepenen und raedt der stadt aldaer, ten eynde sij partijen op oire versoeck clageloes stellen ende justicie administreren nae behoiren, sulcx dat partijen voirder nyet geoirsaeckt en sijn sich wijders de denegata justicia te clagen, aen denwelcke partijen dese saeke voirder sullen moegen voirderen ende in cas van weygeronge sich aen ons dirigeren. Und bevelen u hiermit den Almachtigen. Geschreven tho Arnhem den VIIIen Maij XV^{c}LXXIIII. (Minuut.)

19. 1574 1) — Mei 12.

Eerentfeste ende frome, gunstige, goeden heeren ende frunden, Ic heb U. L. scrijven den IXen dach van deser maendt ont-

1) Aanvankelijk was het mijn plan niet dezen brief hierbij te voegen, daar hij reeds uitgegeven is door van Hasselt (Stukken voor de vaderl. historie, IV no. 33). Met het oog op de belangrijkheid van den inhoud en de weinige bekendheid der stukken van v. H. ben ik evenwel tot andere gedachten gekomen. Voor de juistheid van den tekst kan ik niet instaan, daar de onnauwkeurigheid van v. H. bekend is en het origineel van dezen brief gelijk van zooveel, dat door hem is uitgegeven, verloren is geraakt. v. H. stelt dezen brief op 12 Mei 1579. Dit jaar is om meer dan één reden onmogelijk. Het sterkste bewijs tegen 1579 is wel

fangen, waerduer U. L. mij bevelen, dat ic U. L. overschrijven solde die gelegentheyt van der zaeken van Diedrick Vijghe met oic mijn advys ende daerbij eenen naempachtigen persoon, die ic alhier bequaempst vinden solde om het ampt van Nederbetuwe te bedienen bij manieren van sequester oft zus andersins etc. Soe en weet ic U. L. geen beter andtwoirde te schrijven dan dat voireerst mij wel bewust is, dat Dierick Vijgh met zijnen zwaeger Gendt 1), als hebbende getrout die twee gesusteren van den lesten affgestorven heere van Soelen, hun tzaemen onderholden hebben, soe lange ic hier gouverneur deser stadt Thiel geweest hebbe, opt huys van Soelen, ende hebben daerop laeten commen ende converseren daegelijcx oft seer dickels capitainen, bevelhebbers ende andere soldaeten, wesende rebellen ende onse vijanden; bovendyen is waerachtich, dat ic in die leste voirlede maendt Aprilis in gewische hervaeringh gecommen was, dat aldaer op het huys to Soelen was een capitein der uuytleggers genaempt Steven Boom, den welcke veel stroom ende straatscheynderye gedaen hadde, jae tot bij deser stadt van Thiel toe. Bovendien was mij noch in wische hervaeringe gecommen, dat hem daer opt huys van Soelen oic hielde eenen genaempt Jan Cornelissen, die bij mijnen tijden, dat ick hier bynnen als Thiel gouverneur geweest hebbe, heeft willen die stadt van Thiel verraeden 2) ende hadde sijn verraet soe verre gebracht met sijnen conplicen, dat den vijandt soe verre onder die stadt gecommen was mit schuyten, leeren ende andere instrumenten te water ende te lande, meynende die stadt in te neemen ende te verrasschen ter plaetsen, daer hij met sijnen gesellen die wacht hadde, dan den almachtigen Godt en hevet nyet willen gehienden 3) ende alsoe ic sekerlijcken wist, dat deze twee voerss. rebellen ende verraders op het huys van Soelen waeren, soe heb ic daer geschickt voir't huys to Soelen twee officiers van desen garnisoen met vijftich soldaeten, hun metgevende mijnen brief aen den voirss. Diedrick Vijgh, waerduer ic versochte

---

de boven vermelde brief van Anderlecht aan den prins van Oranje van 1 Aug. 1578. Daarentegen zijn er verschillende gronden, waarop wij mogen aannemen, dat in plaats van 1579 gelezen moet worden 1574.

1) Dirck Vijgh en zijn zwager Claes van Gent (van den Loenenschen tak van dit geslacht) waren resp. gehuwd met Heylwig en Margaretha, dochters van Caerl van Rossum († 1550).

2) Zie Rink, blz. 60.

Gehienden. De gewone vorm is gehengen = gedoogen. Zie over van beide vormen Verdam i. v. gehenden.

ende frundelick begerden, dat hij mij solde beschicken ende seynden die voirss. twee rebellen tot dienst van sijne Ma^{tt}, daer grootelijcken aen gelegen was, waerop hij den sergeant mondelinghen heeft geandtwoirt, dat hem sulcx nyet gelegen en was noch oic sulcx te doen en stondt, seggende tot den sergeant ende den corporael, die van desen garnisoen bij hem stondt: „Vraeght den gouverneur, oft hij hier opt huys to Soelen bij mij weer, oft hij wel willen solde, dat ic hem den hopluyden oft crijchsluyden van Bueren overleveren solde," waerop den sergeant sachte: „Dat is een ander dingen: den gouverneur ende wij dienen tsaemen den coninck ende die van Bueren den prince van Orangnyen als vijanden des conincx." Doen is hij eweggegaen met den brief bij den voirss. Steven Boom ende Jan Cornelissen ende heeft hun mijnen brief voirgelesen met een lachgende ende spottende wesen, ende soe saen als hij hun den brief voirgelesen hadde, soe hebben sij geseyt tegen den sergeant ende corporael, die hij met schoonen woerden ende properheyt op het neerhoff gecregen hadden, ende die soldaeten moesten blijven staen aen den meulen: „Daer staen die goede luyden, maer nyet tot des gouverneurs beste; daerom maeckt u floecx van den huyse, off wij sullen u vort maeken," ende hebben met dien seker roers ende ander geweren gevat 1), roepende: „Her hen, schietter duer"; onder andere hadde Didrick Vijgh alreets sijn roer gevelt om te schieten, soedat den sergeant ende corporael nyet en wisten, hoe dat sij tijts genough van den huyse geraeken solden ende des anderen daech is Franco de Valdes voirbij deser stadt getogen met sijn regiment Spaingnaerden, meynende den vijandt, die alsdoen was te Hemert ende Varick, gaen te versoecken, ende soe sij tusschen dese stadt ende Soelen trocken, heeft den voirss. Didrick Vijgh ende Claes van Gendt, sijnen swaeger, gemeynt, dat sij quaemen om 't huys van Soelen te omsingelen ende om hem hetselve aff te nemen, soe heeft hy uuyt vreesen sijn goet met alder diligentie ende neersticheit gevlucht naer Bueren toe ende heeft selver het vier doen steken in het huys boven ende beneden ende hevet alsoe tsaemen verbrandt met een groot deel gedeurssen coren, dat op het huys lach, hem selven toebehoirende. Bovendien heeft den voirss. Didrick Vijgh, tewijlen dat ic alhier gouverneur te Tiel geweest hebbe, dieversche

1) Hier staat bij van Hasselt g e n a e 't.

moetwillige stucken aengerecht, tenderende tot verachtinge ende prejuditie van Sijne Mat., hetwelcke ic hier om cortheyt wille heb laeten te stellen, dan, sulcx van U. L. versocht sijnde, en sal nyet laeten hetselve te extenderen ende oic met waerachtige condschappen met alle hetgene, datter voirsseyt staet, sulcx noot sijnde bewijsen, uuyt alle welcke redenen mij genouch dunct (onder onderdaenige correctie), dat hij verbeurt sal hebben nyet alleenlijck sijn ampt, maer oic lijff ende goet, dwelck ic stelle tot vercleringe van cantzeler ende reede, u heeren ende van dengenen, die hun des verstaen etc. Ende voir soe vele U. L. mij bevelen, dat ic U. L. solde overschicken eenen naempachtigen persoon, nut ende bequaem sijnde om tselve ampt te bedienen in plaetse van Claes Vijgh, des voirss. Didricx vaeder, den welcken Claes Vijgh alhier gehalden wordt duer mij ende meer andere voir suspect, ende dat om oirsaeken hiernae volgende: in den iersten is waerachtich, dat den voirss. Claes Vijgh heeft een saelveguarde offt paspoerte van den prince van Oraingnien om overal te moegen gaen, staen ende verkeeren; ten tweeden sijn alle sijn goederen gevrijet van 's princen wegen, dat nyemandt van den rebellen sijn goederen oft sijn huysluyden mach beschedigen, dan oft sulcx geschiet is duer compositien van seker penninck oft hoet geschiet is, en weet ic nyet, dan verstaen, dat hij er seker somme van penningen heeft moeten voir geven; ten derden verkeeren alle drie sijn zoenen daegelijcx onder den rebellen, waervan Adriaen Vijgh is een hopman, Didrick Vijgh een rytmeister ende Caerl Vijgh heeft se daegelijcx op sijn huys tEst; sijn joncxste dochter heeft oick geweest ende verkeert hij mijnen tijden alhier tot Gorcum bij haeren broeder Adriaen, den voirss. hopman; die alste dochter, hebbende hier getrout eenen van Isendorn, holdt oick groote correspondentie met den rebellen als hebbende noch de voerlede weeke alhier bij mij gecommen ende heeft mij met onwaerachtige reden te kennen gegeven, dat haer die blockhuysers oft soldaeten, op Ravenzway leggende, genomen hadden seker honschkoten 1), saye, flouweel ende ander commenschap, ende brachte mij soe verre, dat ick er voir schreef aen den gouverneur van Ravenzway, opdat haer hetselve tesaemen gerestitueert solde mogen worden. Ende nu beviendt ic, dat het al contrarie is, duerdat het toebehoirt

1) De beteekenis van dit woord heb ik niet kunnen ontdekken.

eenen genaempt Wuele, die oic bij den rebellen geweken is, hetwelcke sij nu oic selve bekendt, want sij heeft aen mij gesonden twee edelluyden, biddende, dat ic haer sulcx vergeven solde. Soedat allen Claes Vijghen kinderen nyet veel en deughen noch hij en verbeteret oic nyet met allen. Oick is waerachtich, hoe dickwils dat ic hem bevelen oft laeten bidden hebbe, dat hij de borgeren monsteren solde 1), dan en heeft sulcx noit willen doen, noch oic die stadt daertoe holden, dat sij provisie van polver doen solde, ende meer ander punten, die ic om cortheyt alhier heb laeten stellen. Ende om den bequaemen persoon naempachtig te maeken om 't voirss. ampt van Nederbetuwe te bedienen, en weet ic alhier geen bequameren te noemen dan Adriaen die Cock van Wadennoyen, als weesende een seer rijck, verstendich edelman, die die landtrechten, costuymen ende gelegentheyden seer wel kendt, ende heb hem soe verre bekaldt, dat sijn L. vredich is hetselve bij sequester te bedienen oft anderssins, soe 't u heeren gelieven sal. Hiermet wil ic U. L. den Heer bevelen. Datum Thiel den XIIen Maij 1574.

U. L. ghout frundt ende dienaer
A. VAN ANDERLECHT.
Lantdrossart.

Het adres:

Die eerentfeste, wijse, voirsichtige ende frome heeren van de Rekencamer des Conincx in Gelderlandt verordent, mijnen gebiedende Heeren etc.
tot Aernhem.

20. 1574—Mei 22.

Missive van het hof aan van Anderlecht, waarin hem gelast wordt toe te zien. dat alle afkomende schepen nergens anders heengaan dan naar 's Hertogenbosch en bij hun terugkeer daarvan een certificaat te vorderen, aangezien vóór alles gezorgd moet worden, dat zij niet in handen der rebellen geraken en deze daardoor niet „gespijset, gerieft noch gerijckt worden."

(Minuut.)

21. 1575—Maart 14.

Missive van het hof aan van Anderlecht, houdende verzoek om advies op het request van Henry Lesier, tollenaar te Gennep, en om bericht, waarom hij den dienaar van L. geld heeft afgenomen.

(Minuut.)

---

1) Zie de noot bij den brief van 29 Oct. 1573.

EEN PARDON TE HATTEM IN 1588.

MEDEGEDEELD DOOR

F. A. HOEFER.

Nachdem mester Hanssen, veldtscheerder, (erbarms Godt) einen nederslagh alhier binnen der stadt an eynen, genoembt Laurentz van Hamborgh (wiens siele Godt begenaden will) ongelukligh beganghen, daerdoer in apprehensie wederomb sijn levendt verboert, und in apprehensie gekomen, gestalt der justitie heimgestaltt te worden, is dannoch doer voelveltighen voerbidden des Ernvesthen Manfeften Peter de Lewe, hobman vant garnisoen hirbinnnen voer desen tijdt liggende, als oick desselbigh leutenandt, veendrigh, befelhebbere und andere ehrliebende soldaten, oik doer het garnisoen der ruiteren van den ritmester Lespine, sambt des Ernvesthen und Manhaften Anthonis Keetell, lutenandt, und hobman Rensler, der gemeynen borgeren, juffrowen und frowen denselbighen meister Hanssen, veldtscheerder, van den schults, borgermeistern und schepenen (die gelijk wol alle gelegenheit van der vorscreven sakenn nerstigligh erwaghen hebben) sijn liff und levendt uith genade geschonken. Die hoicheit in allen gevalle in oeren recht onverkortet, alss oik deser stadt recht, gerechtigheid, statuten und privilegien hirmede onnachdeiligh, onverbroeken oik in gienen weghe projudiciabel, want dit alles in giene consequentie sall getaghen moegh worden. Sonder argelisth Actum 15 Maij vor schulttz und gemeyne schepenen.

Und iss demnegst int gerecht erschenen die vorscreven mr. Hanssen, veldtscheerder, und voer die erzeigte genade het ersaeme gerichte onderdienigst und am hoegsten midt aller ehr erbietongh bedanckt [illegible] oirtz die civilbroecke, waerinne

hie der hoicheidt, als oik der magistratt deserhalben vervallen, verborgtt, alsoe datt hie die broeke in den tijdt van ses weken afhandlen und betalen soll, waervoer hie tho borghen gesteltt heftt Bertoldt van Haerst und Sweer Ryksenn, dewelcke hirop handtastonghe gedaen, woeferne die broeke in den bestembten tijdt nicht afgedaen worde, alssdan alss oere eigen proper schuldt te betalen, ofte die persoen weder in tho brengen gelaeft.

Dess heft meister Hanssen, veldtscheerder, und Henriksken, sijn echte huisfrowe, voirtz midt gerechtliger handtastongh angelaefftt oere vorscreven borghen, sambt oere erven der gedaener borgtocht alink und all schadeloess to halden, und sijnen borghen ter gerechter waerborgshaft gesett und gesteltt oer andeel vant huiss, genoembt den Ancker, staende voer die Dijkpoorten, aldernaest Goessen Jansoen, voirt wess hie und sijne huisfrow mehr an ongereiden guderen nhu hebben, ofte kumbstiglik krighen mochten, nichtz uitbesondert, daeran sie, borgen vorscreven, sich sollen verhalen moeghen, und dit allent under tverbant van verliess sijner ehren standthaftigh te halden und tho achtervolgen angelaeftt.

Is baven desen int gerichte erschennen Johanna Remmels dochter, die suster van die vorscreven Henriksken, midt Gerridt Ticheler, oeren in deser saken gekoeren und thogelaten mumber, und heft midt oeren vrijen willen und voerbedechtigligh, oeren vorscreven swager ten besten, mede den vorscreven borgen ter gerechter waerborgschap gesteltt, und vermitz desen stellende eine handtschrift, haldende op Jenneken in den Renssen van viftigh golden gulden, des dat stondt den 9 December anno 87, und onderteikend doer Willem van Laer. Sulcher gestaltt woeferne obgenante borghen inn ennighen schaden ferner, alss obgenants mr. Hanssen und siner huisfrow gestalte onderpande strecken konden, vallen ofte komen mochten, sich alsdan voirtz an dese obligatie tot oeren ferneren geledenen schaden te mogen verhalen. Sonder argelist of laste.

Des hebben mr. Hanssen und sine huisfrow oerer suster midt gerichtliger handtastongh handtgegebener truw und in ehdes stadt angelaeftt schadeloess te halden, onder verplichtongh alles wes sie hebben, of nhamaels verkrigen mochten ohne gefihrde und argelist.

Actum anno (1588) die ut supra. Coram: Herman van

Keppel, schulttz, schepenen: Lubbert Brunnik, Diderick van Apeltorn und Melchior Greven.

Den 1 Juli voer die gemeyne schepenen, excepto Huessen.

Up huiden dato sindt van weghen meister Hanssen, veldtscheerder, int schependomb erschenen die Ernvesthe Jacob van Lennep und ein guidt antall der voernhehmsten borgeren, und von weghen sijnder civilbroeke midt einen ersaemen raedt in frendtschap gehandeltt, und voer meister Hanssen vorscreven opt flitigste gebedten. Alsoe datt ein ersaemen raedt hedt voirbiddent der vorscreven angehoertt, und die schamele gelegenheidt des vorscreven meister Hanssen und sijner huisfrow overwegende, hebben hem sine broeke begenadigt up dertigh pondt na stadtrechte. Edoch der hoicheit hirmede onverkortet oik der stadt in oerenn rechten und privilegien onnaedeligh und tselve oik in giene consequentie willen getagen hebben. Sonder argelist.

Richtboek der stad Hattem 1580—1588.

KERSENWAAG TE ARNHEM.

Aen den Amptman
van der Overbetuwe.

Erentfeste und frome, besunder guede vrundt. Wess die burgermeesteren, schepenen und raet deser stadt Arnhem aen ons suppliceren ende versoecken, hebt ghij uuyt oirer Eer. supplicatie, hierinne versloten, wijders to vernhemen. Und diewijle wij bericht worden ende oick eenich bescheit gesien hebben, dat dese stadt voirhin die aengetogen wage gehadt ende oire Eer. sustineren alnoch daertoe te zijn gerechticht, demnae is van wegen Co. Mat^s^. tho Hispanien etc., onses allergenedichsten heren, onse gesynnen, dat ghij in den u bevolen ampte aenstondt doet publiceren, verkundigen ende den onderdanen bevelen oire kerssen alhier tot Arnhem ter wage te brengen ende leveren, alwaer oire Eer. eene wage voir de Sabelspoirte opten Rhijn stellen ende den luyden goet gerieff doen sullen. Edoch indyen u daerentegens eenige swaricheyt voirkhompt, sult ghij ons daervan mitten iersten verstendigen, om dan wijders gedaen ende geordonneert to worden nae behoir. Und wij bevelen u den Almachtigen. Geschreven tho Arnhem den XIX^en^ Junij XV^c^LXXVI.

Die Raeden.

(Naar de minuut in de Brieven van het Hof met het kwartier van Nijmegen, no. 7867.)

J. S. v. V.

ROZENTREDER.

In het Nijmeegsche Rekenboek van 1566 leest men onder het hoofd „Allerley of Diversa": „Op Manendach na ons Kermisdach betalt den rosentreyer van Venlo mit sijn pertgen 17 st. foir sijn kermis," Dit was vermoedelijk een kunstenmaker, die tusschen op den grond geplaatste rozen danste, bij wijze van den eierdans. Rozentreder werd een geslachtsnaam, die nog in Duitschland voorkomt en ook te Nijmegen in een raadsignaat van 26 Aug. 1772 aangetroffen wordt. Blomentreter vindt men reeds als geslachtsnaam in het Braunschweiger Urkundenbuch in 1381, Rosentredir in de Diedenstädter burgerlijsten in 1397.

H. D. J. v. S.

BRIEVEN OVER HET BELEG VAN GROENLO IN 1627.

MEDEGEDEELD DOOR

L. H. C. BEIJENS,

Eerste Luitenant der Infanterie.

Bij het einde van het twaalfjarig bestand (in 1621) was nog steeds een deel van het kwartier van Zutphen en van Twenthe in het bezit der Spanjaarden, van de steden o. a. Oldenzaal en Groenlo.

Oldenzaal viel in 1626, zoodra graaf Ernst Casimir zich met een deel van het leger er voor vertoonde, zonder slag of stoot in onze handen.

In het voorjaar van 1627 vatte de stadhouder Frederik Hendrik het plan op wederom aanvallenderwijze den oorlog te voeren en besloot de sterke vesting Groenlo aan den vijand te ontnemen, terecht begrijpende, dat het verlies dezer stad de macht des vijands in dit gedeelte van het land zou breken.

Na zijne troepen bij Emmerik te hebben doen samenkomen, trok de prins in de eerste dagen van Juli naar Groenlo, waar hij na drie dagen aankwam en het beleg voor de stad sloeg.

Het verloop van dit beleg blijkt uit de hierachter volgende brieven, waarin het Hof van Gelderland door de Gecommitteerden te velde H. van Essen, R. Huyghens en H. van Eck geregeld op de hoogte werd gehouden van den stand der zaken. Die brieven bevinden zich in de verzameling genaamd Brieven uit en aan het Hof, berustende in het Rijksarchiefdepôt in Gelderland.

Men zie over het beleg van Groenlo verder: H. de Groot, Grollae obsidio; Aitzema, Historie of verhael van saken van staet en oorlogh, II, blz. 424—429; en Wagenaar, XI, blz. 53—55.

Groenlo.

Ick was een bal en baen van Martiaelsche buyen,
De hoop en vrees van twee, een dick herboren vonck,
Nu legh ick ancker vast, t' zedert de macht van 't Zuyen
Den eersten zegenkrans aen onsen Fredrick schonck.

A. VAN SLICHTENHORST 1654.

I.

1627—Juli $\frac{12}{22}$.

Mijn Heeren!

Uyt mijn vorighe sullen UEd. verstaen hebben, hoe en wanneer sijne Excell. voor Grolle gecomen is, oock soo onversiens, dat daer gheen volck heeft connen incomen, jae oock eenighe parthijen tsamen bij hondert sterck, oock een convoi van achtentwintigh wagens en carren, dat daer binnen sol sijn, sich heeft moeten saulviren binnen Boickholt. Sijne Excell. heeft twee hooftquartiren, het sprincenquartier is tot Hoevele en G. Ernsten quartier van dsijdt van Vreeden. Bij Beltrum aen dBerkel logeert den admiral Nassau 1) met omtrent tweeduysent mannen.

Dquartiren sullen deesen morgen alle omgraven sijn en deesen dach solde men sij beginnen aeneen toe trecken. Gisteren hebben wij daer gesonden een clein convoi, dat daer int leger wel, Godt sij lof, gecomen is. Deesen dach gaet daer een convoi van vijftehalf hondert waghens. Sij schiten noch weinigh uit die stadt: eergisteren seven of acht scooten, gisteren drie ofte vir, onder anderen eergisteren eene van 24 ℔ niet wijdt van sijne Excell. gescooten. Godt dheere wil hem als oock mijn Heere G. Ernst bewaren, waermede, mijn Heeren, ick Godt bidde UEd. tnemen in sijne protectie.

UEd. dienstwillighe
H. VAN ESSEN.

Van 's vijants vergaderinghe vernemen wij noch sonderlinghe niet.

Uyt Zutphen den $\frac{12}{22}$ Julij 1627.

---

1) Hiermede wordt Willem heer van de Lecq, natuurlijke zoon van Maurits, bedoeld. Zie plaat IX.

De vijandt heeft binnen Grol meinen vijfhondert man toe brenghen, doch is, Godt sij lof, gefailgeert.

Het adres luidt:

Mijn Heeren,
mijn Heeren Cantzelair en Raden des Vorstendoms Gelder en Graifschap Zutphen.
Arnhem.

Den brenger een scillinck.

II.

1627—Juli $\frac{16}{26}$.

Mijn Heeren!

Also wij vant ghene hier passiert die gecommittierden van heure Ho. Mo., tegenwordig toe Zutphen sijnde, dageliks verwittigen, twijfelen wij nijt, of UEd. werden deur die here Essen, mede daer sijnde, daervan deelhaftig gemakt; solden anders nijt nalaten sulx van hier mit gelegenheit to doen. Tot nu toe heft sijn Exc. gevordert op die verseckerung des legers tegen den viant van buten, daertoe grote wercken bestadet ende sterck gearbeit wort. Tegen die stat heft men desen vorleden nacht erst angevangen to naerderen, hopende in redeliker tijt een goede utkomst to verkrijgen. Die stat is wel bevestigt, dan hebben ghene butenwercken gemaekt. Den viant heft binnen Wesel alsook binnen ende tegenover Berk grot garneson ende 3 of 4000 man toe Walbeck. Van andere vergaderung heft men noch ghene kennuss. Um dat verderf dezer Grafschap so veel moegelik vor to kommen, hebben wij anfanckelik van sijn Exc. verkregen verbot tegent afbreken van allerhant getimmeren, dan also die soldaten dit natte weder gedurende gearbeit hebben ijlig to hutten ende ondert droeg to kommen, so ist selve verbot nijt behoerlik achtervolgt, dan sijn Exc., nu opt nije enige reisen darvan gesproken sijnde, doet sulx bij publicatie nochmals verbijden, meinende mit ons, dat, die hutten nu ten naesten bij gemaekt sijnde, datselve beter sal kunnen achtervolgt werden.

Opdat ook mit die grote ordinaris convoyen naer Zutphen weniger beschadigt werde, laet sijn Exc. sich gevallen, dat twe comp^{a} vant gewohnlicke garneson darbinnen gelacht werden um ten halven wege anderen ut dit leger to gemoeten ende

ijgelik sonder inlegerung werum in sijn quartier to rijden. Sullen in vorvallende saken allet bijbrengen tot vorkommunge van schade wat moegelik is, ende hiermit, mijne Heren, UEd. in Godes beschermunge bevelen. Datum int leger vor Grol den 16 Julij a° 1627.

UEd. dijnstwillige

H. v. RANDWIJCK. R. HUYGHENS.

Het adres luidt:

An mijn Heren,

Heren Cantseler ende Raden des Furstendums Gelder ende Grafschap Zutphen.

tot Arnem.

III.

1627—Juli $\frac{16}{26}$.

Mijn Heeren!

Tsedert ons aencompste alhier is sijn Ex^tie besich geweest mit het retrencheren van de quartieren, bestaende in drie deelen, 't eene van sijn Ex^tie, daerbij ongeveer twee derdendeelen van 't leger; het ander van sijn Gen. graaf Ernst, daerbij ongeveer een derdendeel van 't leger; het derde van den admiral van Hollant, daerbij vijfthien comp^ien. De ruyterije ligt samen te Winterswick. Voor drie dagen heeft men begonnen diverse schansen en reduiten te maecken, daerover men noch is doende, alsoock mede mit de retrenchementen om de quartieren vast aen malkanderen te sluyten, ongeveer drie uren in circuit. Sijn Excie heeft nodich geacht dit werck ten naesten bij in defensie te [illegible] (of de vijant quaem om de stadt te ontsetten), voor en aleer de approches te beginnen, twelck dese nacht is aengevangen. Godt geve, dat het haest tot een goet eynde mach commen. Van den vijant hoort men gans niet; daer en is ook geen volck meer ingecomen. Men vermeynt het garnisoen ongeveer duisent man sterck te sijn neffens een comp^ie [illegible] van tsestich man. De stadt is wel gefortificeert met ses bolwercken en faussebreen, dan gans geen buitenwercken als [illegible]. Soo veer der van buyten geen swaericheyt [illegible] 't met de stadt met Godts hulpe haest gedaen sijn. [illegible] meyningh deselve met vive force aen te tasten.

Op UEd. brief, aen de gecommitteerden alhier geschreven, is sijn Ex[tie] gesproocken: referere mij tot het antwoort; sal ook geern alle devoir doen in mijn particulier tot bevrijding der onderdanen deser graefschap, soo veel in mij sal sijn. dan daer de legers comen, can het soo effen niet toegaen. Eyndende hiermede, wil UEd., mijn Heeren, in de bewaeringe des Alderhoochsten bevelen.

UEd. ootmoedighe dienaar
R. HUYGHENS.

Uyt het leger voor Groll, desen 26 Julij 1627.

Het adres luidt:

Aen mijn Heeren,
mijn Heeren Cantselair en Raeden des Furstendoms
Gelre en Graefschaps Zutphen.
tot Aernhem.

IV.

1627—Juli $\frac{17}{27}$.

Mijn Heeren!

Sijne Excell. heeft advysen, dat in Brabandt en Flanderen den vijandt uyt alle quartiren bijeenruckt al wat moghelick is, selvs die benden van ordonnantien; oft hi daer yet mede op het leegher sal attentiren ofte bij diversie gaen, leert den tijdt. Aen den Rhijn weet men noch van gheen vergaderinghe, als dat tot Wesel, in en teghenover Rhijnberck sterk garnison is en tot Walbeeck dri ofte virduisent mannen. Sijne Excell. en sijn Genaden hebben in en uyt hare quartiren groote diligentie ghedaen, alsmede mons. de Nassau. Men bevindt, dat die heien, die vol waters waren, als men voor deesen voor Groll was, en doen difficil toe passiren waren, nu heel drooch sijn, oock soo dat een leegher van 20000 paerden, de front buiten dvors. quartiren, door passagien van meer als twee uyren gaens lanck, op die stadt sonder verhinderinghe souden connen marcheeren, om welcks voor toe comen en dquartiren aldaer aen den anderen tbrenghen diverse reduiten, forten en linien gemaeckt sijn en onder anderen vijf scanssen, elx met vir puncten, doch tot excessive groote costen. Gisteren nacht heeft men teghen die stadt d' eerste wercken aengevanghen om volgents

op het spoedichste tnaerderen, hoopende, dat die stadt met Goodes hulpe in reedlicke tijdt sal mogen worden veroovert. D'ritmeister Isselstein, die uytgesonden was om het velt toe ontdecken, is van eenighe haneveeren bij Aldenberch oovervallen en heeft neghen of thien ruyters, oock eenighe paerden, verlooren. Hiermede, mijn Heeren, bidde Godt UEd. toe nemen im sijne hillighe protectie.

UEd. dienstwillighe medebroeder
H. VAN ESSEN.

Uyt Zutphen den $\frac{17}{27}$ Julij 1627.

Het adres luidt:

Mijn Heeren,
mijn Heeren Cantselair unde Raden das Vorstsndoms
Gelder en Graefschap Zutphen
Arnhem.

V.

1627—$\frac{\text{Juli 23}}{\text{Aug. 2}}$.

Mijn Heeren!

Den laetsten deeses nijwen stijls zijn eenighe van den vijandt uyt die stadt gevallen, hebben twee werckluiden gedoot en eenen sargiant gevanghen, doch sijn van aenvank deeser beleegeringhe tot den dach toe niet oover twailf persoonen dootgebleeven, niettegenstaende zij vool en furieuslick hebben gescooten. Ghisterennacht sijn sij weederom op die approches van sijne Genade G. Ernst van Nassau uytgevallen en vijf ofte ses van die onse gedoot ofte gequetst. Den sergiant-major Dromont van 't regiment van Brock is in den uytval met een musquettade dootlick gequetst. Gisteren den dach is bij die onse dapper op die stadt gescooten en sij hebben wel geantwoordt met selten. Men meint, dat deese toecomende nacht hun eenighe granaden sullen worden toeghesonden. Hiermede, mijn Heeren, sal ick Godt bidden, UEd. tnemen in sijne hillighe protectie.

Uyt Zutphen den 23 Julij 1627.

UEd. dienstwillighe
H. v. ESSEN.

Mi is door een uyt het leger comende voor seecker geseit, dat men uyt het eene quartier gisterenmorghen met d'approches door die contrescarpen aen die gracht was gecomen, soo dat sij water uyt die gracht hadden gedroncken.

Het adres luidt:

Mijn Heeren,
mijn Heeren Cantzelair en Raden des Vorstendom Gelre
en Graifschap Zutphen.
Arnhem.

VI.

1627—Juli 23 / Aug. 2.

Mijn Heeren!

Seedert mijne laetste is hier niet anders als dat ghisteren den vijandt op die sappeerders weeder is uytgevallen, doch met groote wackerheit weder ingejaicht, soodat hy gheene scade heeft connen doen. Men meint, dat men deesen avondt in plaetse van eene approche, daer ick UEd. voor deesen van heb geschreven, in dri plaetsen in hunne contrescarpen sullen connen sijn. Gisterenavondt heeft die vijandt seer met musquetten gescooten; deese nacht heeft men continuelick sonder onderlait met canon alhier hooren schiten. Sijne Excell. heeft van Embrick noch vijf compagniën alhier tot Zutphen laten comen. Dus compt die lieutenant van die wagens om alle die bisbrugghen toe halen en daerenbooven noch een vijftich waghens met cruit en loot, welcke alle morghen neffens broot en keeze, die wij daer schicken, geconduiseert zullen worden met twee compagnien paerden en sestich vuirroers, behalven plancken, sparren en andere materialen, die wij morghen oock van hier met aicken die Berckel hinop seinden, geconduiseert met sestich musquettiers. Waermede, mijn Heeren, ick Godt bidde UEd. toe nemen in sijne hillighe protectie.

Uyt Zutphen den 23 Julij 1627.

UEd. dienstwillighe medebroeder,
H. v. ESSEN.

Het adres luidt:

Mijn Heeren,

mijn Heeren Cantselair en Raden des Vorstendoms Gelre en Graefschap Zutphen

Arnhem.

Dbrengher een schillinck.

VII.

1627—$\frac{\text{Juli 23}}{\text{Aug. 2}}$.

Mijn Heeren!

Tsedert mijn leste sijn de wercken alhier seer geavanceert ende alle de schansen en retrenchementen ten naesten bij volmaect ende aen malcanderen gesloten. De approches sijn seer gevordert, also dat wij aen drye canten op de contrescherpen sijn. Die van binnen schieten seer nacht en dach, doch weynich schaede doende. Gisteren is Drommond, sergeant-major van colonel Brog in 't hooft geschoten en dootlick verwont. Die van binnen hebben twe of drij uytvallen gedaen met cleyne partijen op onse arbeyders met de sappe. De graft heeft op veel plaetsen elf voeten waeters, doch can men derselve aflaeten ten naesten bij op vier voeten waeters, dan sal noch wat moeten costen, eer men ter plaetse comt, daer 't selve moet geschieden, overmits het met de sappe moet worden gedaen. Van de vijant hoort men diverse geruchten, en komen seecker advysen, dat aen 't marcheren is met alle sijn macht naer den Rijn onder commandement van graef Hendrick van den Bergh. Of nu hier comen sal of wat anders aenvangen, sal den tijt leeren. Ick en twijffele niet, Godt sal ons victorij geven over dese stadt in weynich daegen. Het quartier van de ruyterij is gemaect binnen het retrenchement, ingevall de vijant herwaerts compt. Hiermede eyndende will, mijn Heeren, UEd. in bescherminghe des Alderhoochsten bevelen.

UEd. bereytwillighe dienaer

R. HUYGHENS.

In 't leger voor Grol desen tweden Aug. 1627.

Het adres luidt:

Aen mijn Heeren,

mijn Heeren Cantzeler en Raeden des Furstendoms Gelre en Graefschaps Zutphen

tot Arnhem.

VIII.

1627—$\frac{\text{Juli 17}}{\text{Aug. 6}}$.

Mijn Heeren!

UEd. hebben ontwijvelick die geruchten van des vijandts marcheren (vernomen); het is seecker, dat hi is gisteren over Rhijn en dLippe geweest; sommighe segghen met 12000 man toe voet en dat daerbij solden comen noch 3000 en sevenendeveertich compagnien paerden, waarbij noch dri andere solden comen. Dus comen geruchten, dat hi weeder opwerts naer Borken sol gekeert sijn. In onse leegher is, Godt sij lof, seer goede ordre; sijne Excell., alle officieren en soldaten wel gemoet, soodat hi, ten ware Godt ons merckelicken wilde straffen, op onse leeger, soo hi daerop aencompt, niet en sal uytrichten. Die vivres ons af toe snijden sol hi connen tentiren, oock dconvoien beswarlicker maecken, maer soo vool ist, dat dprovisien in 't leegher alreede soo vool sijn, dat sij sich een maent sullen connen behelpen, al creeghen sij niet meer daerin. Daerenbooven soo is dlieutenant-colonel dBije met vijf compagnien gisteren volgens naerder ordre binnen Lochum getrocken, dwelcke wij deesen dach Middachten ende Golstein hebben naerder gesonden. Die spillen doet men ooveral uyt die molens nemen ende die provisien uyt Dotecom, Borculoo en andere plaetsen wechvooren. Dvijant sol bij sich hebben 4 halve cortouwen, twee virendelen en vijfthien draickskens. Deese nacht sullen die galerien in die grachten gemaickt worden, die besteedet sijn voor driduisent guldens; daerenboven heeft sijne Excell. belooft deerste en meest geavanceerde tvereeren met drihondert guldens. Sij schieten van binnen niet soo meer als sij voor deesen gedaen hadden. Men wil segghen, dat Dulleken 1) sol gequetst sijn, doch is gheen seeckerheit. Den colonel Pinsen met sijne trouppen holden wij bij ons tot verseeckeringhe van dIssel ende die steeden daerop geleegen, waermede, mijn Heeren, ick Godt bidde UEd. tnemen in sijne hillige protectie.

UEd. dienstwillighe
H. van ESSEN.

Uyt Zutphen den $\frac{\text{27 Julij}}{\text{6 Aug.}}$ 1627.

---

1) Matthias Dulcken was de bevelhebber in Grol.

Het adres luidt:

Mijn Heeren Cantselair en Raden des Vorstendoms Gelre en Graifschap Zutphen.

Arnhem.

dBoode een scillinck.

IX.

1627—Augustus $\frac{2}{12}$.

Mijn Heeren!

Zedert mijnen laetsten sijn onse gallerien in de graffte soo verre geavanciert, dat men in de Fransche aproches tot up 14 off 15 voeten nae dieselve gepassiert is, daervan se van daege 't meeste gedeelte verhoopen over te komen. In de Engelsche gallerie sijn se ombtrent middenweech van 't water. Graeff Henrick van den Berge is den lesten, olde stijls, met eenige ruiterie voor 't quartier van graeff Ernest gewest ende gisteren ombtrent den middach wederomb met drie kleine stucken geschuts, d' welke hie twiemael hefft doen lossen, van soo verre datt op etlijke hondert passen het retrenchiement niet hefft kunnen affreiken, sulx dat men meint, datt met die ses schoeten een signael an de belegerde hefft gegeven, alsoo men uth sijne en sins secretarij geintercipierde brieven verstaet, dat noch 2000 man uth den Pals affwachtet, sijnde Luca Cairo eergisteren met 2 compagnien te peerde ende 5 to voete van Lingen bij hem gekoomen. Sijn secretaris stelt an eenen raetsheer Ruis het secours bijkans buiten hoope, vermits wij all to sterck begraven. Watt verder bij der hant neemen wert, sall ick mette naesten adviseren, geliefft het Godt allmachtich, in wiens heilige protectie ick UE. ondertussen will bevelen.

Uth het Leger vor Groll desen $\frac{2}{12}$ Augusti 1627.

U. E.
gans dienstwillige
H. v. ECK.

Het adres luidt als de vorige adressen.

X.

1627—Augustus $\frac{5}{15}$.

Mijn Heeren!

Gisteren morghen heeft die vijandt met twailf trouppen paer-

den zich tot Nede en Eyberghen vertoont, doch is niet naerder gecomen; doch gisteren op den naermiddach hebben sij gantsch Eyberghen uytgeplondert, kisten en casten opgeslaghen, gelijck mij relateert eene, die verleeden nacht tot twailf uyren noch tot Eyberghen is geweest. Die dus van Lochum comen, refereren, dat dvijandt met seven compagnien peerden aen deese sijdt van den Berckel sol sijn en sijnen wech op Haixberghen nemen. Gisteren en eergisteren nacht heeft dvijant uyt den toorn tot Grol seer geviert, hebben oock twee ruiters door onse leegher aen G. Henrick gesonden. Sij doen groote vlijdt om onse approches tbeletten en dgalerien toe bescadighen. Sij hebben eerghisteren dFransche galerie seer in stucken gescooten, doch gisteren was alles gerepareert, soodat men hoopt, dat die deese nacht in die faulsse-braien sal sijn, en dat men met die twee andere gallerien ten lancsten in dri oft vir daghen oock soo wijdt toe comen, alhoewel daervan niet seeckers is toe gissen, alsoo een ongeluckighe scoot licht een dach oft twee retardements gevet. Die onse hebben gisteren het stuck, dair sij tot noch toe die meeste scade uyt die faulsse-braien mede deeden, reddeloos gescooten. Deesen dach hebben wij een swair convoi soo van broodt als van ammunitien van oorloghe weeder derwarts gesonden, morghen gaen oock van 't legher een mortier met andere granaden. Die op niews geintercipieerde briven melden, alsdat men resolutie hadde genoomen met een vligendt leegher van 5000 man op het onse sol aenvallen en dat die rest van hun legher daerop sol volghen en dvorighe secouriren. Doch alsoo die Spaniarts dvoortocht begheerden, die hun dgrave van den Berghe oock geerne hadde gegeven en die olde regimenten soo van Baglioni als andere hun tselve niet en wilden toestaen, is het weghen djalousien achtergebleeven. Hiermede, mijn Heeren, bidde ick Godt UEd. tnemen in sijne hillighe protectie.

UEd. dienstwillighe
H. v. ESSEN.

Uyt Zutphen den $\frac{5}{15}$ Aug. 1627.

Het adres luidt als de vorige.

XI.

1627—Augustus $\frac{6}{16}$.

Mijn Heeren!

Voorleden nacht tusschen elf ende twaelf uuren heeft de

vijant 1) een aenval gedaen op seecker hoornwerck buyten het quartier van sijn gen. graef Ernst, maer is bij de Schotten, die aldaer de wacht in hadden, met verlies van eenich volck gestut ende teruggedreven. Hij meende hetselfde te overlopen en hadde al eenighe stormpalen soo uytgetrocken als afgecapt. 't Getal van sijne doden is onseker. Men heeft er in de graft twee van vinden liggen, alsmede voor op het velt verscheyden hoeden, spaeden en vierroers. Van de onse isser omtrent vijf of ses gebleven. Tot dit dessein heeft hij gisteren gerucht gemaeckt, alsof sijne cavallerye een convoy soude doen naer Boekolt, maer men verstaet uyt drie gevangens, die de onse te nacht becomen hebben, dat deselve is wederrom geruckt, alsmede dat de vijant tot desen aenslach bij sich gehadt heeft van elcke compagnie thien mannen. De plaets, daer hij ons geattaqueert heeft, is een van de sterckste van het gansche leger, en bijaldien hij daerbinnen waer gecomen, soude hij buyten twijffel geslaegen sijn geworden, alsoo hij dan noch een suffisant retrenchement voor hem soude gevonden hebben, eer hij in 't quartier hadde comen connen. Daer is oock te nacht alarm geweest in 't quartier van den colonel Pinsen en den admiral, maer is alleen ontstaen uyt een valsch gerucht en hebben geen vijant vernomen. Gisteren is den vijant noch tweeduysent man uyt de Palatinat bijgecomen 2).

Onze galeryen gaen door het continuel schieten met canon uyt de faussebrayen langsaem voort en hebben desen morgenstont merckelijcke schade geleden, doch is men besich met deselve spoedichlijck te repareren en men laet daeromme niet naer daermede voort te gaen. Hiermede wil ick UEd., mijn Heeren, in schut des Alderhoochsten bevelen.

Uyt 't legher voor Grol desen XVI[EN] Aug. 1627.

UEd. bereydtwillighe dienaer
R. HUYGHENS.

Het adres luidt als de vorige.

---

1) Waar van vijand gesproken wordt, bedoelt men in den regel de troepen, die tot ontzet van Grol bestemd waren; van de belegerden spreekt men gewoonlijk als van „die van binnen".

2) Deze troepen zijn zeker bij het leger van den graaf van den Berg aankomen.

XII.

1627—Augustus $\frac{7}{17}$.

Mijn Heeren!

Gisterennacht tusschen een en twee uiren heeft die vijandt op drie verscheiden plaetsen alarm gemaickt, doch op d' eene, tweten het quartier van G. Ernst van Nassau, is hi wacker aengevallen en van d' onsen wel afgeslaghen, drechte geleegenheit weten wij noch niet, dan eene van sheeren dienars, die gisteren uyt het leegher quam, seide ons mondelingh, dat dheeren onse medegecommitteerden hem gelastet hadden ons aen toe segghen, dat si ons alle particulariteiten met een post wilden naerschicken en dat dvijandt vijf wagens met dooden hadde afgevoirt en van die onsen seven gebleeven waren, dat oock in die stadt op dselve tijdt, als die vijandt aenviel, die trommel alarm sloech en dat sij die clocken luiden, soodat het schijnt, dat sij wetenschap gehadt hebben, dat die vijandt op die tijdt sol aencomen.

Daer is weeder een brief geintercipieert, geschreeven bij den audientier Vereycken aen den ridtmeister Vereicken binnen Grol sijnde, deeses inholts, alsdat G. Henrick van den Berghe bij sich vorderde die benden van ordonantien, niettegenstaende hi wiste, dat men die niet oover strooms sol connen crijghen en daerenbooven dat sulx grootelicks wilde costen; dat oock G. Henrick versochte, dat men hem uyt het leegher van Tilly eenich volck wilde toescicken en dat hi G. Henrick oock wel wiste, dat sulx lait sol bijcomen en Tilly, daer hij was, sijn volck selvs van doen hadde, soodat het scheen (gelijck hij Vereicken schreef), dat G. Henrick vreesachtich was. Hiermede, mijn Heeren, bidde Godt UEd. tnemen in sijne hillighe protectie.

UEd. dienstwillighe
H. v. ESSEN.

Uyt Zutphen den $\frac{7}{17}$ Aug. 1627.

Het adres luidt als de vorige.

XIII.

1627—Augustus $\frac{7}{17}$.

Mijn Heeren!

Wij crijghen dus seeckere advysen, alsdat die Engelsche ende Fransche galerien alle beide oover sijn tot in die faulsse-

braien, en alsoo die onse die leedich vonden, hadde die vijandt sich gekeert en die onse dair uytgejacht, doch die onse moet sceppende hadden den vijandt weeder verjaicht. Van dit uyt en injaghen hebben wij niet als mondelingh rapport, maer dat sij beide oover sijn, daervan hebben wij schrijvens van onse medegecommitteerden, alsoock dat dEngelsche eerst oover waren en dat dFransoisen ses mannen hadden, die d'aerde uyt dfaulssebraien ooverwierpen. Den aenval des vijandts, daer ick in mijn laetste van schrijve, is oock seecker, doch op het getal der dooden wordt gevarieert. Hiermede, mijn Heeren, bidde ick Godt UEd. tnemen in sijne hillighe protectie.

UEd. dienstwillighe
H. v. ESSEN.

Uyt Zutphen den $\frac{7}{17}$ Aug. 1627.

Het adres luidt als de vorige.

XIV.

1627—Augustus $\frac{8}{18}$.

Mijn Heeren!

Alsoo ick die brieven van Eck tot Middeler selvs las, heb ick bij die post UEd. wel willen adviseren dcontenue van dien, alsoo die tijdinghen goet waren, doch alsoo ons dit van Junius wordt naergeschreeven, sal ick het UEd. geven om niet langher in 't abuis tblijven steecken. Dus schrijvt Junius:

Messieurs!

A ce matin ceulx de la ville se sont présentés sur le rempardt, demandants cessation d'armes; cependant l'on a recommencé tantost à tirer. C'est tousiours un bon acheminement, qui prendra plus beau traict, si il plaist à Dieu, lequel je prie.

Du camp, le 18 d'Aoust 1627. JUNIUS.

Daeruyt UEd. nu dclare gescapenheit connen vernemen. Ick seinde deese bij expresse, die UEd. sal gelijven toe doen betalen. Godt biddende, mijn Heeren, UEd. tnemen in sijne hillighe protectie.

Uyt Zutphen den $\frac{8}{18}$ Aug. 1627.

UEd. dienstwillighe
H. VAN ESSEN.

XV.

1627—Augustus $\frac{8}{18}$.

Mijn Heeren!

Desen dient allene te advisiren, datt dus anstont die van binnen versoeken, datt men doch stil solde holden van werken ende schieten, dat sij begerden te accordiren, waerup eerst een groot deel vrouwen ende kinder ende naer die mans up de borstweer gekoomen ende presentiren te parlementiren, 't welck U. E. in haeste naest mijnen bereitwilligen dienst heb sullen advisiren.

Seer ilens desen $\frac{8}{18}$ August. 1627.

U. E. dienstwillige
H. v. ECK.

Hierna sal ick breder van alles berichten.

Het adres luidt als de vorige.

XVI.

1627—Augustus $\frac{9}{19}$.

Mijn Heeren!

Gisteren ombtrent 9 uhren des morgens heb ik U.E. geadvisiert, datt die van binnen van selffs begosten te parlementiren ende sulx upt rapport an ons eerst door eenen Engelschen lieutenant ende nae door den ingenieur Oom Kees gedaen, 't welcke well ten aensien van de Engelsen waer is, dan evenwel in 't geheel niet sulx, maer als volgt:

Des morgens heel vroegh, hefft Mon^{s} d'Haulte Rive, in de Franse approchen d'wacht hebbende, laeten seggen, datt eenen officier begeerden te spreken, waerup den ritmeester Vereiken voorgekoomen sijnde, hefft d' voors. Haulte Rive gesecht, datt hie was colonel van de Fransoisen, alsdoen daer commandirende, ende datt hie bewegt door die manlike defensie van de belegerde, die haer nhu benomen was, immers niet lange sonder haer grootste pericul kost duiren, ende datt alle hoope van secours hun was benomen etc., hunluiden hadde willen anpresentiren sijnen dienst tott eerlijke ende favorabele conditien van accordt, waerup geantwort sijnde, datt sulx concernirde den gouverneur, dien hie daervan well wilde rapportiren, is tussen hun beiden inmiddels verspraeken stilstant van wapenen

an die sijde ende in datt quartier, daerup daetelick mennichte van vrouwen ende kinder op die wall ende borstweer gekoomen, alsoock mans, die an de sijde van de Engelsen mede toegeroepen, datt stil souden houden van schieten, alsoo se wilden parlementiren, d'welcke t'selve geaccordirt ende niet wetende van 't voorverhaelde ons daervan als voorss. hebben doen advisiren.

Ondertussen is Vereiken weder gekomen ende hefft verklaert, datten gouverneur tott accort niet ongenegen was, maer moste dese saeke eerst communiciren met graeff Henrick, hier soo nae bij sijnde, 't welck affgeslaegen ende weder den gouverneur angesecht sijnde, hefft laeten antworden, datt dan mochten doen ons beste, waerup daetelick weder begonnen te schieten ende ombtrent 2 uhren naermiddach die mijne van de Engelsen angesteken ende die plaetse daervan geoccupirt is. Eer die Franse angesteken werde, dede sijn Ex^{ie}, bedect in deselve gallerie sittende, door den voors. Haulte Rive die van binnen andermael als vooren presentiren, 't welke den gouverneur angedient wesende, hefft laeten andtworden, datt sulx den crisraet wilde voorstellen, daerup voot generaele stilstant van wapenen geaccordiert is. Naer vier uhren sijn gizelers versocht ende een Wals captein (die ick meine, datt captein Vas is) ende capt^{n} Norits uthgesonden, versoekende noch instantelick communicatie met graeff Henrick, ende daertoe een dach off twie uthstel, 't welke nochmaels affgeslaegen ende daervan binnen rapport gedaen sijnde, sijn eintlick tegens avont weder uthgekoomen den ritm^{r} Vereiken ende den voorn. Norits, mette welke eenige articulen van accort geconcipiert ende ontworpen sijnde ende binnengesonden umb geexaminirt te worden, daerup d'antwordt gekoomen sijnde, sall U. E. d'articulen toesenden; hebb ditt bij provisie vooraff willen advisiren, neffens presentatie van mijnen bereitwilligen dienst.

Uth het leger voor Groll desen $\frac{9}{19}$ Augusti, des morgens ombtrent 5 uhren.

U. E. dienstwillige
H. v. ECK.

Tussen die beiden stilstanden van wapenen sijn dootgeschooten den admiraal van Hollant ende een Engels captein Lovelas.

Het adres luidt als de vorige.

XVII.

1627—Augustus $\frac{9}{19}$.

Mijn Heeren!

Dus aenstont crijghen wij gewisse advysen uyt het leeger, alsdat die stadt Grolle, naerdat sij gister avondt geparlementeert hadde, sich in onse handen heeft oovergegeven en dat des vijandts garnison den 10/20 deses daer sal uyttrecken, welcke blijde tijdinghe ick U.Ed. bij expresse wel heb willen toeseinden, Godt biddende, mijn Heeren, U.Ed. tnemen in sijne hillighe protectie.

Uyt Zutphen den $\frac{9}{19}$ Aug. 1627.

U.Ed. dienstwillighe
H. VAN ESSEN.

Het adres luidt als de vorige.

XVIII.

1627—Augustus $\frac{9}{19}$.

Mijn Heeren!

Voorgisteren sijn beyde onse galerijen soo in de Fransche als Engelsche approches gereet geweest ende heeft sijne Ex^tie^ geordineert in elcken quartier een mine te doen maecken in de faussebraye van twee tonnen polvers om een opening te hebben om daerin te logeren. De mine in de Engelsche approche is gisteren op den middach aengesteecken en heeft een groot gat gemaect en groote alteratie van binnen gegeven, hoewel sij sich wel defendeerden.

Daerop heeft sijn Ex^tie^ door den colonel Hauterive, wiens wacht dat het was, haer versocht te spreecken en alle redelicke conditien doen presenteren, daerop een capiteyn op de faussebraye gecomen, diewelcke 't selve worde aengeboden, dan heeft van weghen den gouverneur versocht om twee te moghen senden naer den graef van den Bergh, 't welck hen is geweygert als sijnde teghens crijgsgebruyck, is eyntelick soo ver gecomen, dat twee capiteynen sijn overgesonden en twee wederom daerbinnen. Des vijants capiteynen in 't quartier gebracht versochten aen sijn Ex^tie^ het vorighe van te moghen senden naer graeff

Hendrick of drie daegen respijt, 't welck haer beyde is afgeslaegen, maer alles gepresenteert, wat sij begeerden, dat redelijck was; daerop wederom binnengegaen en twee uren daernaer wederom gecomen, hebben geseit, dat de gouverneur wel verhoopt hadde, dat sijn versoeck niet soude sijn geweygert, doch wijl het sijn Ex^tie^ niet beliefden, dat se tevreden waeren op redelicke conditien hen aengeboden te handelen, welcke bij sijn Ex^tie^ ingestelt, sijn hun deselve metgegeven, also se verclaerden geen last te hebben anders als den gouverneur de selve te presenteren, en sijn wederom 's avonts t'elf uuren binnengegaen om desen morghen wederom antwoort te seggen en ondertusschen stilstant van waepenen en van wercken. De conditien sijn gestelt, dat se den twintichsten deser souden uyttrecken met armee en bagage en soo voorts, als men gewoon is, alsoo dat nu aen de stadt niet te twijffelen is. De graeff van den Bergh legt still. Het is een grote victorie voor 't lant, de stadt te emporteren in 't gesicht van soo een machtich leger. Godt almachtich believe sijnen seghen voorts te geven. Hier mede, mijne Heeren, wil UEd. in de bewaeringhe des Alderhoogsten bevelen.

UEd. bereydtwillige dienaer
R. HUYGHENS.

Uyt 't leger voor Grol desen XIX^EN^ Aug. 1627.

Het adres luidt als de vorige.

XIX.

1627—Augustus $\frac{9}{19}$.

Mijn Heeren!

Dus aenstont ten elf uuren sijn de twee capiteynen wederom uyt de stadt gecomen en hebben saemen veraccordeert op redelijcke conditien, sullen morghen uyt de stadt trecken met twee veltstucken en vijf tonnen polvers, 't sij tot Wesel of in 't leger van den graef van den Bergh. God almachtich sij gedankt van dese victorij, in wiens bescherminghe ick hiermede UEd., mijn Heeren, wil bevelen.

Uyt 't legher desen XIX^EN^ Aug. 1627.

UEd. bereydwillighe dienaer
R. HUYGHENS.

Het adres luidt als de vorige.

XX.

1627—Augustus $\frac{11}{21}$.

Mijn Heeren!

Sijn Excell. schrijvt ons dus over d'articulen van het oovergaen van Grolle en schrijvt ons, dat gisteren daer omtrent duisent t'voet en een compagnie paerden uytgetooghen sijn en dat daer weinich volcks voor gebleven is en vir van qualiteit, Ram en Dromondt, en nau een quartier uirs voor 't parlementiren dheer van der Leck en cap. Lovelace. Dvijandt leit noch met sijn armee bij Vreeden, corts versterckt met tweeduisent man.

In de stadt zijn gevonden: 165 ton pulvers, doch heel ondoghent, 700 ℔ lonten, 14 metalen en 3 iseren stucken. Dburger hebben elx voor hooft dlaetste daghen 5 ℔ loot ofte tins moeten leeveren. Hiermede bidde Godt, mijn Heeren, UEd. tnemen in sijne hillighe protectie.

Uyt Zutphen den $\frac{11}{21}$ Aug. 1627.

UEd. dienstwillighe
H. VAN ESSEN.

Hierbij gaen d'articulen 1), alsmede een geintercipieerde brief, die een duve onder dvlogelen was gebonden en bij een soldaet worden gescooten.

UEd. sal geliven dselve dheeren Gedeputeerden en van dmagistrait tcommuniciren.

Het adres luidt als de vorige.

1) Deze artikelen zijn niet aanwezig. Zij zijn te vinden bij Aitzema, t. a. p. blz. 425. Voor de bijzondere capitulatie, aan den bisschop Philips van Rooveen, vicarius apostolicus der Hollandsche zending, en de geestelijkheid toegestaan, zie men Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht, Dl. XXII, blz. 40.

'T HUIS WOLFSWAERT.

In het Kabinet van Nederl. en Kleefsche Oudheden, VIII, komen onder no. 265 en 266 twee prachtige plaatjes van A. Rademaker voor uit het jaar 1719. Onder het eerste staat gegrift: 'T HUIS WOLFSWAERT van Vooren; onder het tweede: WOLFSWAERT van Agteren. Willig stemt U in met A. B. Strabbe, als hij met het oog op die schetskens gewaagt van een „sierlijken, wel doorwrochten" bouw.

Neemt U dan het eerste schetsken in oogenschouw, zoo ziet U, dat op den achtergrond te uwer linker de oude kerk van Beesd met den achtbaren stomp haars torens kennelijk genoeg uit het geboomte oprijst. We zijn dus verplaatst naar dat bevallige dorp aan de kronkels der Linge. Doch vraagt U daar ter plaatse naar het huis Wolfsweerd, dan blijven zelfs de oudsten en vroedsten het antwoord U schuldig. Een enkele komt ten slotte U beduiden, dat bij Wageningen het gezochte zal zijn te vinden. Aldaar aangekomen ontmoet U, recht tegenover de stad, in de Betuwe wel eene heerlijkheid Wolfsweerd, doch — het veerhuis daargelaten — is zij geheel onbehuisd: een gebouw, als Rademaker ons schetst, heeft er gewis nimmer gestaan. Niettemin houden onze schrijvers 1) aan Rademaker de hand boven 't hoofd. De wijze echter, waarop ze elkander tegenspreken, doet zien, dat ze in een doolhof zijn geraakt. Zou ik niet Ariadne's draad in de hand houden, als ik het volgende aanneem?

A. Rademaker, te Beesd onbekend, heeft daar natuurlijk gevraagd, aan wien die prachtbouw behoorde. Het antwoord heeft toen geluid: Den heer van Wolfsweerd; en door misverstand schreef de kunstenaar onder beide schetskens: 'T HUIS WOLFSWAERT. Zoo, met de besproken kerk op den achtergrond, lag toen daar het LAGE HUIS TE BEESD. Dit was een bezitting van Hendrik Arend Pieck, die tot 1677 ook heer van Wolfsweerd was geweest. Schoon hij uit dit leen was verwonnen, bleef hij, te Beesd althans, den eernaam „heer van Wolfsweerd" behouden. Aldus worden de moeilijkheden, naar ik meen, opgelost. De Wolfsweerd blijft ongemoeid te Wageningen liggen en Beesd behoudt zijn prachtig Lage Huis, dat Rademakers vergissing er had weggetooverd (Zie ook Archief v. d. Gesch. v. h. Aartsbisdom Utrecht, XVII blz. 87, noot). J. H. H.

---

1) Tegenw. staat van Gelderland blz. 301 en 302; van der Aa, Aardrijksk. woordenb. i. v. Wolfswaard en gemeld Kabinet blz. 116.

HET SPEULDERBOSCH IN HET MIDDEN DER ZEVENTIENDE EEUW.

MEDEGEDEELD DOOR

Mr. J. J. S. Baron SLOET.

Reeds een paar jaren bezig zijnde met het verzamelen van alle Geldersche markerechten, die door de Vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht in één bundel zullen worden uitgegeven, ontving ik ook voor dit doel, door de hoogst welwillende tusschenkomst van Jhr. G. L. C. Baud, te Putten, van de bestuurders der Naamlooze Vennootschap het Speulderbosch inzage der oudste registers uit het archief van dat bosch. Het zijn twee resolutieboeken, het eene loopende van 1576 tot 1642, het andere van 1663 tot 1845; en nog een folio boek in perk. band, zijnde oorspronkelijk een in 1670 vervaardigde copie van een door den holtrichter Wolff Arntz Wolffsen omstreeks 1646 vervaardigd register voor het Speulderbosch. Daarin bracht hij de in de malenboeken verspreide besluiten te samen, systematisch in 24 hoofdstukken verdeeld; hij voegde er aan toe lijsten der malen en der holtrichters, „een corte onderrechtinge op wat wijse dat men in Speulderbosch het hout deylet, ende op wat wijse gelotet wort", en een „beschrijvinge van 't Speulderbosch". Zoowel de later genomen resoluties als de beide voorn. lijsten zijn in het boek bijgeschreven.

Hoewel nu in de Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde, door Is. An. Nijhoff, Deel VII, 1850, in een zeer belangrijk artikel van Mr. G. A. de Meester: „Aanteekeningen omtrent een paar Veluwsche bosschen"

tal van bijzonderheden over het Speulderbosch worden aangetroffen, kwam het mij toch voor, dat een beschrijving van dit bosch door een tijdgenoot, een stuk dat geen plaats kan vinden in den bundel Markerechten, wel een afzonderlijke uitgaaf verdiende, omdat het een zoo juisten blik geeft in het beheer van zulk een boschmaalschap. Ik vulde die beschrijving aan met extracten uit de rekeningen der holtrichters, loopende van 1576 tot 1620, en in het eerste der boven genoemde resolutieboeken mede aanwezig. Ook de grensbepalingen van het bosch, door Wolffsen uit een oud verdwenen malenboek en uit het eerste nog aanwezige resolutieboek afgeschreven, kwamen mij belangrijk genoeg voor om hier opgenomen te worden. De onderrichting op welke wijze gedeeld en geloot wordt liet ik achterwege, omdat die beschrijving alleen voor een deskundige te begrijpen is.

BESCHRIJVINGE VAN 'T SPEULDER BOSCH.

Speulder bosch is gelegen omtrent 2 uiren van Harderwijck te gaen, leyt meestendeel in 't ront omtrent 3 en een halve uire gaens in den ommeganck; hare gerechtigheit in 't velt is met seeckere laeckpalen rontom den bosch afgepaelt, ende heeft in haer bepalinge liggen in en aen den bosch 3 buirscappen, te weten Speulde, Houtdarp en Dry. Speulde is gelegen omtrent aen de oostsijde van den bosch ende heeft de heerlijckheyt van Staveren tot haer nabeur, maer het huis van Staveren leyt buiten onse bepalinghe; dan onse laeckpalen staet op het lant van Staveren, en is met goet accoordt bedongen daer te sullen blijven staen, gelijck in 't accoordt self breder te sien is. Men houdt het daervoor dat deze buirscap van Speulde haer naem ontfangen heeft van 't Speulder bosch, dewijl den bosch ouder is dan de erven, en kan daeruit blijcken dat de maelen de gerechtigheit hebben te houwen al het hout dat daer om de engen en landerien staet; het is waer dat sommige erven ofte sommige eigenaers van die erven daer wel hebben tegen geleit, processen te Hoeve daerom gevoert, maer de malen sijn altijdt in haer geruste possessie gebleven, als sij oock noch doen en dencken te blijven soo lange tot dat sij met goeden rechten daer wederom uitgesleept worden, 't welck sij hoopen nimmermeer te sullen gescieden. Ende dat den bosch

self Speulder bosch genant wort meynen vele hier van daen te komen, omdat die van Harderwijck en oock vele andere hier vaeren speulen, alsoo desen bosch een seer aengenamen ende pleysierigen bosch is.

Houtdarp is gelegen omtrent de oost- ende zuytzijde van den bosch, hebbende tot een nabuir het dorp Garder, hetwelcke voor eenige jaeren seer vermaert is geweest door den welgeleerden Johannes Anasthasius, die als predicant daer gestaen heeft. Hier te Houtdarp sijn niet veel erven, maer sommige lantheeren hebben daer haer landerien met sommige eicken loon willen bepooten, maar de maelen hebben geseyt: wij konnen wel lijden dat gij u landerien bepoot, maer wij sullen het genieten, jae die alrede bepoot waren hebben de maelen met gemeine stemmen afgehouden, ende de reden waerom mein ick is dese, alsoo den bosch die gerechtigheit heeft wat van selfs van ymants landerijen met boomen aenwast, die men met de ploegh niet kan vernielen ofte te niet doen, komt den bosch ofte de maelen toe. Soo nu de landerijen van de eigenaers bepoot worden, soo heeft den bosch geen hoope van aenwas, etc.

Nu aen de westzijde leit Sprieler bosch, alleen met een vaertwegh, die men die laeck noemt, van 't Speulder bosch afgescheyden; dicht bij desen wegh int Sprieler bosch leyt de playsierige en aengename kuyle genant het Soll, hebbende een seer helderen echo. Het is hier soo liefflijck ende playsierigh, indien den ouden Nestor in de aengename lentetijdt hier waer, hij soude sich verheugen ende als wederom jonck worden.

De buirscap Dry leyt aen de noortsijde van 't Speulder bosch, heeft maer 2 huisen. Alhier is te sien een seer uitnemende diepe steenen put tot verwonderens toe, alhier staet ook dien grooten dicken ende welbekenden beuckenboom, die men overal syn kan, jae eenige mijlen verr in zee, en dient de schipperen als tot een baeck. Bij de maelen is beslooten dien niet af te houwen soo lange hij kan groene bladeren voortbrengen.

Hier voor in 't bosch is de vergaderplaats der maelen, hier hout men maelspraeck, hier wort de bancke gespannen, hier sit men te gerichte als yemant overhege begaen heeft. Want in thinsboecken wort 't Speulder bosch met een heerlijcke eertytel vereert, ende genant het gerichte van 't Speulder bosch. Hier voor in 't bosch hebben de maelen te gerichte geseten, dicht bij het heyligen huisken, op den 15 April 1540. Ende anno 1574 hebben de maelen bij den anderen geweest en

hebben den heeren drosten van Veluwen, Frerick van Zuilen van Nivelt, een vereeringh gedaen, omdat sijn l. den maelen vorderlijck wilde wesen met eenige holtdieven te vangen, dogh den maelen haer rechten onverkortet blijvende, die selfs mogen vangen. Siet dat is een treffelijck voorrecht voor de maelen van 't Speulder bosch. Oock hebben de maelen te gerichte geseten onder de maelenbeucken van wegen die overhege van Egbert Wouters, die sij volgens aenspraeck ontmaelt en sijn hout verbeurt hebben, anno 1620, den lesten Augustii.

Alsoo anno 1633 de glasen in de karcke tot Ermell vernieut souden worden, soo hebben de holtrichteren in der tijdt met de toestemminge der gemeiner maelen de kercke vereert met een nieuw glas, omdat den bosch in den ampte van Ermell is gelegen; daer staet onder geschreven: Het Gerichte van 't Speulder bosch.

Dat de maelen anno 1641, den 28 Augustii, beslooten hebben dat de maelen voortaen binnen Harderwijck in de Vrouwenkarcke willen vergaderen siet alleen daerop, dat men na older gewoonte aldaer een holtrichter kiest, ende stemt wanneer men deelen sal, den houwers en de maelen haer hares eets vermaent, sulcks niet weerdigh sijnde daerom nae den bosch te reysen, dewijl het bequamelijck in de Vrouwen karck kan afgehandelt worden; maer overhege en andere saecken van gewichte den bosch betreffende moeten nootsaeckelijck onder de maelenbeucken van de gemeine malen na alder gebruick afgehandelt worden, hetsij door veelheit van stemmen, of met accoorden, ofte met spanninge van den banck door 't gerichte, etc.

Dese voors. gerichtplaetse is soo aengenaam ende liefflijck van reuck, insonderheit in den lententijt, als de groene bladeren eerst uitkomen ende de boomen beginnen te bloeijen, dat een mensch sijn herte verheugt, als hij in die tijdt onder de boomen komt, en worden genant de Maelenbeucken. Hier staen uitnemende groote, hooge, dicke boomen, hier staen oock dunne boomen, maer soo langh ende recht, dat een mensche sich daerover moet verwonderen.

De maelen hebben de gewoonte alle jaren eens bij malcanderen te komen ende te verschijnen in de Vrouwen karcke tot Harderwijck, ende geschiet gemeinlijck op den eersten Saturdagh van Augusto; den dagh aengestemt sijnde van de holtrichteren indertijdt, dat wort den buitenmaelen door karckenspraeck opentlijck verkondigt. Ende daer verschenen

sijnde, soo wordt den maelen bij den eedt den bosch gedaen omgevraegt, ofte sij oock yetwes gesien ofte gehoort hebben dat den bosch te nae mochte wesen, desgelijcks beyde de houwers; seggen sij neen, soo worden sij van den oudtsten holtrichter vermaendt, dat sij haer ampt haer bevolen getrouwiglijck bedienen ende haer eedt wel betrachten. Voort wort den gemeinen maelen omgevraegt wanneer dat men deylen sal. Wort gemeinlijck en is nu al langh geweest omtrent den twaelfden, 13 of 14 September, soo wort den holtrichter bevolen tegen het delen goede provisie op te doen, goet bier te versorgen, 2 goede oxhoofden wijn te koopen, om als men gedeelt heeft te drincken ende samen vrolijck te wesen, het mach er wel of, het holt gelt genouch, etc.

En in dese vergaderinge wort alle twee jaren een nieuwen holtrichter gekoren uit de maelen van Harderwijck, waervan den oudtsten de twee boschbijlen bewaert, boeck houdt ende de reeckeninge opentlijcken doet van sijne tweejarige bedieninge, ende dat voor de gemeine malen; ende opdat alles in goede ordre magh gaen, soo worden de twee regierende holtrichteren 4 persoonen uit de gemeine malen toegevoeght, diewelcke men gedeputeerden noemt, ende worden alle jaer 4 nieuwen gekooren; men neemt geen achtinge daerop of het malen van Harderwijck te gelijck sijn, ofte van Putten, ofte van Ermell, ofte uit yeder een ofte twee, maer alleene siet hier op, dat sij ervaren in den bosch sijn en goede kennisse van het heggeholt hebben. Dese vier gedeputeerden met beyde holtrichteren hebben macht om heggen aen te slaen, deselve te verkoopen ende gelt te ontfangen, maer dit gelt wort den gemeine maelen getrouwelijck uitgericht door den oudtsten holtrichter, soo dat die gedeputeerden niet meer hebben te seggen (uitgenomen de heggen) als andere maelen.

Dat men soude seggen hoeveel dat jaerlijcks op yder deilinge uitgedeilt is, soude te langh vallen om te verhaelen, maer soo ymant begeerigh is om te weten, die kan de malen reeckenboecken naesyen, alwaer een yeder holtrichter sulcks op sijn reeckeninge klaerlijck heeft aengeteickent.

Den dagh om te deilen van den holtrichter aengestemt gekomen sijnde, soo verschijnen des smorgens seer vroegh sommige maelen aen des holtrichters huis, een brandewijntien opgenomen hebbende vaeren gelijckelijck soo veel daer op de wagen neffens de victualiekiste sitten konnen nae den bosch.

Daer gekomen sijnde, soo stelt den holtrichter voor ordre om te deylen eerstelijck twee persoonen, die eenen gaet int schal, den anderen aen 't schal, ten tweeden een leyder, ten derden een aenwijser, ten vierden een schaler, ten 5den een aenslager, ten 6den twee tellers, waervan den eenen den kerfstock houdt, tellende ende kervende voor yder deilinge 4 karven, begrijpt in sich vier boschvoeder; den anderen teller is den eersten teller bijgevoegt om toe te syn soo veel 't mogelijk is dat alle de deilingen gelijck mogen worden, ende om alle gelijckheit te maecken, soo sijn noch sommige maelen, die sulcks verstaen, die oock mede naetellen ende naevoeren, opdat alles in goede gelijckheit worde gebrocht soo veel als doenlijck is.

Dit deilen alsoo voors. geeindigt sijnde, gemeinlijck in twee dagen, soo stercken de maelen haer lichaem ende keeren gelijckelijck na Harderwijck toe, en die malen, die in den bosch geweest ende 't werck gedaen hebben, gaen dienselven avont na 't st. Joris huis, steecken de wijn op ende nemen de eerste smaeck daerof. De holtrichteren laeten des anderen daeghs alle de maelen van 't Speulderbosch noodigen met de eerwaerdige magistraet deses stadts, 3 dagen lanck. Schiet daer dan noch yets over, dat genieten diegene principael, die het werck in den bosch gedaen hebben. Wat hoort men in dit drincken deser wijn veel aengename propoosten, vraeije discoursen, lieflijcke vertellingen, ende een yeder schijnt sich selven als te vermaecken; maer als men een grooten roemer laet ommegaen dat den Speulderbosch wel groeijen en bloeijen magh, wat siet men dan een gewoel, wat een cryoel, wat vallen daer dan dispuiten, yeder heeft het glas het volste gehadt.

Ende of het gebeurde dat yemant door te veel wijns de hersenen verwarmden, dat hij krackeel en moeyte socht te maecken, daer sijn oock al wetten tegen ingestelt ende gemaeckt, en soo daer moeyte ofte twist onder de maelen ontstonde, dat wort onder de maelen wederom afgehandelt.

Men soude mogen vragen, waer komt het geld van daen daer men dese wijn mede betaelt en meer andere onkosten voldoet? Dient tot antwoort, dat de maelen in haer tijdt hebben gekoft vierdehalf deilingh holt in desen voors. bosch, en daertoe verkoopende eenige heggen, daer de deilingen mede betaelt sijn sonder dat de maelen daer eenigh gelt toe verstreckt hebben, ende dese verkoopinge van heggen heeft tot merckelijck profijt gestreckt van den bosch.

Nu dese deilingen voors. worden openbaer bij den afslagh onder de maelen verpacht op den tweeden dagh van de wijn, soo dat een vreemde die niet magh pachten, maer een maelman die gepacht hebbende magh se wederom verpachten aen wien hij wil.

Den bosch hout ordinaris twee houwers ofte opsienders, die hebben jaerlijcks van hoedinghe ofte opsicht yeder 6 gld., en van tellen als daer gedeelt wort 10 gld. 10 stuv. voor yeder, maeckt te saemen 33 gld. Oock heeft yeder 't houwen sestigh deilingen, van yeder deylinge hebben sij 't sij maelman ofte huirlingh 24 stuv. Een maelmaen magh self een gedeelden boom neerhouwen sonder den geswooren houwer, maer een huirlinck sulks doende verbeurt aan den holtrichter 24 stuv., soo dickwils hij daerop bevonden wort. Men bevint ende leest dat anno 1572 een deilinge verpacht is voor sevendehalve phlips gld., facit 8 gld. 2 stuv. 8 penn. En omtrent dese tijdt is een deilinge holt verkoft voor 150 gld. Anno 1590 is een deilinge verpacht voor 14 gld., ende omtrent dese tijdt is anderhalve deilinge gereeckent ofte verkoft voor 800 gld. Anno 1608 is een deilinge holt verkoft voor 1050 gld. en verhuirt voor 20 gld. Voorts sijn deilingen verkocht voor 1500 g.; item voor 2000 g.; item voor 2500 gld.; ende anno 1645 voor 80 gld. verhuirt. Die nu begeerigh is te weten wat de maelendeylinghen van jaer tot jaer te pacht gedaen hebben, kan dat in de maelenboecken sien; het is mij hierom alleen te doen om de nakomelingen te vertoonen wat grooter veranderinge daer geschiet is, soo in 't verhuyren als in het verkoopen, sedert den jaere 1574 tot den jaere 1645.

Het is het ampt en de bedieninge van de holtrichteren den bosch dickwils te besoecken, toe te sien dat daer geen ongedeelt hout wort gehouwen, ende alle vlijt aen te wenden ende neerstigheit te doen dat den bosch gen schade en lijt.

Oock moeten den holtrichteren hierop letten, dat op st Geertruiden dagh het beuckenholt van de stamme is, dat is den bosch vervallen, ende dat uitgaende Meert het beuckenholt altesamen uit den bosch sij, off het is den holtrichteren vervallen wat dan noch in den bosch bevonden wort; want met den laetsten Meert blijft den bosch van 't beuckenhout geslooten, als men nu het eickenholt begint te haelen, 'twelck soo haest geschiet als 't sap wort ende de bast ofte schorsse of wil; alsdan sijn daer vier boschdagen, te weten Maendagh, Dingsdagh, Woensdagh ende Vrijedagh, maer in 't winterhoudt sijn maer dry boschdagen, te weten Maendagh, Woensdagh ende Vrijedagh.

Die geswooren houwers moeten het eickenhout houwen ofte op de hege setten, dat is ten minsten half afhouwen, en dit hout moet op st. Pancraes ende Servaes uit den bosch wesen, want dan sluiten de holtrichteren den bosch; wat daer dan meer van gedeelt hout gevonden wort, dat is den bosch vervallen ofte aen de houtrichteren ; wat gedeelt ende niet geheecht is, dat vervalt den bosch, maer wat geheecht is en wat nederleyt als den bosch gesloten is, dat komt de houtrichteren toe.

Dit aldus gedaen sijnde, soo laet den holtrichter publicatie geschieden, soo aen de buiten- als aen de binnenmalen, dat men de loon richten sal op soo een dagh als den holtrichter bestemt, bij de breucke van 10 stuv. die dan in den bosch niet en is; dan worden de bevallen eicken- ende beuckenloon weder opgericht die te richten sijn, maar wat gekneest ende verplettert is, dat wort afgehouwen, en oock dat dorre is wort mede aen den gront afgehouwen, ende schiet dan weer schoone looten tot merckelijck profijt van den bosch ende sonder schade van de houtrichteren, want dat afgehouwen hout haelen de holtrichteren voor haer moeyte ende moeijelijcke bedieninge.

Oock hebben de holtrichteren langhe in't gebruick gehadt, dat sij hebben van den pachter op het meher yeder alle jaer een paer hoenderen, omdat sij sijn scapen ongeschut laten gaen in't maelenvelt, welcke gerechtigheit de houtrichteren niet behooren laeten te vervallen.

De holtrichteren hebben lange in't gebruick gehadt, dat sij op st. Jans avont met een karre het vehen bevoeren, alwaer dan een yeder komt ende toont sijn cedultien van sijn turffslagh, ende wijst aen wat turff hij geslagen heeft, ende wie dat niet doet verbeurt al de turff, die hij geslagen heeft; alsdan vaeren de holtrichteren mede op het meher ende vermanen hare pachthoenderen.

Op Bartholomeusdagh gaen de holtrichteren in't bosch ende sien wat immen daer in't bosch ofte in't velt sijn; uitheemsche, die haer immen binnen traes in't bosch setten, geven van yeder imme 2 stuv., ende in't velt een stuv., maer van de maelluiden nemen de holtrichteren niet.

Dit is hetgene dat ick nae mijn klein ende geringh verstant den naekomelingen ten besten van desen Speulderbosch op 't papier gebracht hebbe van haer gewoonten, gebruicken ende gelegentheit. Soo het wel gedaen is, UE. kunt het tot haeren besten gebruicken, soo het niet wel gedaen is, soo is mijn

vriendelijck begeeren UE. willen dit verachtende daer bij niet laeten blijven, maer sulcks bij de hant nemen, en met ijver ende neerstigheit verbeteren, ende sal mijn lief, weert ende aengenaem sijn.

Hiermede wil ik UE. de genade Godes en in de beschermінge des Almachtigen bevelen, ende ick sal altijdt wesen ende blijven soo lange als't God belieft

UE. dienaer
W. A. WOLFFSEN.
Anno 1646, den 10 Augustii.

EXTRACTEN UIT DE REKENINGEN DER HOUTRICHTERS.

Anno 1576.

1) Item anderhalleven stuver gegeven om het aeker te roepen.

Item vertert fieftien stuver als de malen het aeker besien haedden om te vercopen.

Item op het aker ontfangen fieftehalleven gulden.

Item daer sinnen gewest twe halshouteren 2), het erste het gehaedt Alffert Brinck voer soevendehallevene rieder gulden dre stuver.

Item het andere het gehaedt Gerrit Broenissen voor acht rider gulden dre stuver.

Anno 1577.

Op de leste deilinge gehaedt in den boss an bollick, an sceelvys, an bueckien negen en twientiech st.

Item de malspraeck te roepen gegeven enn braspennienck.

Item gehaedt an boetter in den boss ennentwientiech st.

Item an broet gehaedt elleftehalleve st. enn deut.

Item an kerssen 3) gehaedt twe stuver enn enn. st. aen sout.

Item gehaedt fier stuver an weggen, twe stuver an mostert.

Item van Wolleff Segersen enn tonne biers gehaedt.

Item Gerrit Broenissen het gehaedt enn halshout voer soevendehalleve rieder dre stuver.

Item den boekenboem het gegolden sevendehalleve rider gulden.

---

1) Deze houtrichter schrijft steeds een v voor een w: gevest = gewest, vij = wij. Ik heb gemeend dit bij het uitgeven te moeten veranderen.

2) In het Middelnederlandsch Woordenboek van Verwijs en Verdam komt alleen voor het woord: Halfhout, doch in deze rekeningen staat steeds Halshout.

3) Kaarsen.

Item enn Meydaech als wij den wal nedersmeten met de gemene malen ende burlude, so hebben wij tot Weymen vertert fiefendertiech stuver.

Anno 1580.

Sinnen de malen wesen delen de Vastelavents delinghe, so hebben si dit nabescreven tot onkosten mede in den boss gehaedt.

Item ten ersten tot min swagers Koen gehaeldt dre vierdel biers, facit dre gulden.

Item gehaedt enn benne scelvies, facit fiefenfertiech stuver.

Item gehaedt an kost fier gulden en enn blanck.

Item als de malen haer delen gedan haedden en ut de boss koemende, so sinnen wij samen tot mijn swagers gegan ende daer vertert met eten ende drienken fier gulden ses stuver.

Sinnen de malen wesen delen die harrefst deilinge ende hebben desen nabescreven mede an oncosten gehaedt.

Item in den ersten gehalt 10 pont boetteren, het pont 4 st.

Noch gehalt voer acht stuver weggen.

Noch 5 broeen 1), het stuk $3^1/_2$ stuver min en deut.

Item gehaedt enn benne vies voer twe gulden.

Item noch enn halleff benniten voer 19 st.

Item an bier 4 gulden en 5 stuver.

Item daer sinnen gewest twee halshouteren; het erste het gehadt Timen Wijfmansen voer tien rieder gulden, facit 12 gulden holl.

Item het andere was enn boekenboem, desellifuege het gehaedt Alt Gottscallick voer tien rieder gulden min fier stuver.

Anno 1582.

Item de Vastelavents deilinge wesen deilen ende mede an oncosten in den boss gehaedt als hier nae volleget.

Item gehalt an boetter, broet, stoedhvis ende ander waer dre gulden ses stuver.

Item mede enn tonne biers gehaedt voer fier gulden, en enn stuver van het utsetten.

Item als wij ut den boss quemen ende het delen gedaen haedden ende het halshout verdeiden hebben wij vertert fief gulden.

Item noch voer acht stuver bueckien gecoft.

Item sinnen wij de harfst deilingen wesen delen.

1) Brooden.

Item als wij uut den boss sinnen gecoemen, so hebben wij tot Johan Bossen hus vertert ende met hem gerekent dat daer vertert was ennentwientiech gulden.

Anno 1586 is groete scaede in de bossen geschet doerch den brant, dat het te besorgen dat het in onse boss solde gecoemmen hebben, soe heeb ick als holtrichter de trom laeten slaen ende sin daer met maelen ende soldaeten her gegaen; de maelen vertert tot Gerret Besselsen fief gulden, de soldaeten enn tonne biers, facit fier gulden ende an oncost enn gulden.

Anno 1587 is daer nit gedeilt doerch de roefferij van ruter ende knechten.

Anno 1589.

Item noch in den boss gewest ende vertert met de maelen in Augusto derdehalve gulden tot de pastoer tot Armell.

Anno 1591.

Sin ick ende Rieperbant met enn del scutten van caeppiten Poeinen in den boss gewest end tot Armel betaelt enn gulden.

Item tot Henrich Gerretsens vertert so met eten voer de soldaeten fief gulden.

Item in Maijo hebben de van Armel fief boemen ut de boss gehaelt, de ick met maelen ende soldaeten tot Haerderwick gebraecht heb, ende heb hem opentlick vercoeft voer negen gulden, waervan ick de soldaeten gegeven heb enn tonne biers, ende de maelen hebben vertert fief gulden.

Item als den graeve van Soelmiets nae Deventer toech is het felt in brant gecomen, waerfoer de luden groete iver deden om ut te krigen, hierfoer ick hoer geschicket heb enn tonne biers.

Anno 1593, op Gallij.

In dem ersten medegenoemen nae den bus eyn tonne byers 4 g. ende eyn st.

Noch doerych voelle maellen, de bij ons quemen, dath wij an byer toe coert quemen, toe Gerder laetten haellen an byer 35 st.

Noch medegenoemen nae den bus twe bennen schellevys, eyder benne van 35 st.

Noch medegenoemen eyn schynck van 32 st.

Noch eyn kese medegenoemen, de staet voer 28 st.

Noch 6 broen medegenoemen, de staen voer 22 st.

Noch voer 8 st. an weggen.

Noch 8 pont botteren, eydder pont van 3½ st., faecyt 28 st.

Noch eyn ½ pont keersen van 2½ st.

Noch eyn schaepenbolt van 17½ st.

Noch eyn groette benne gecofft van 7½ st., de men daertoe holden sal.

Noch twee potten gecofft voer 2½ st.

Item doe de maellen maelspraecke heylden in de karryck und den neijen holtrychter coerren synnen de maellen sementtelijck tot Henderyck de weert gegaen und daer verteert 7 g. ende 15 st.

Item des anderen daech doe Benger sijn rekenschap dede bij de gedepyttyerden verteert myt mencanderen 5 g. 16 st.

Item doe wij saevenst ut den bus quemen ende gedeelt hadden, saevenst tut Henderyck de weert gegaen und daer gegeetten unde gedroncken myt den anderen, unde wij weerren 14 man starck, und sanderen dach alle de maelluyden weder boe gescheck 1), buytten de stat ende bynnen de stadt, om de halsholteren toe vercoeppen, unde hebben daer altoemaelle gegeetten ende gedroncken, unde yst yn de twe daegen verteert 33 g., overmyts de maellen lange tijt neyt bij malkanderen gewest hadden 2).

Anno 1594.

Op Vastelaevent delynge gedaen.

Ittem men hulleper und yck myt de maelluyde, de daertoe geboet waeren, utgegaen sunder waegen ofte karre und sunder cost ende dranck, dan doe wij smarrygens ut gyngen an brandewijn verteert 10 st.

Noch in den bus laeten haellen toe Gerder 20 st. an byer.

Noch doe wij het deellen gedaen hadden und de Putters van ons scheyden, hoer geschonckken toe verteren 2½ g.

Noch 6 st. betaelt an Peel Smorpat, dat hij de Putters de weet dede dat men delen solde.

Noch doe de van Erremel van ons scheyden und neyt mede in de stadt gyngen, hoer geschonken 2 gl., als dat van olst gebruyck yst.

---

1) Boden gezonden.

2) Op de Vastenavonddeeling van dat jaar was nog verteerd in het bosch en bij den verkoop van het halshout 25½ g., en bij den pastoor 3 gl.

Noch Ewert de poertyer geschonken 5 st., van dat hij ons smarrygens utleyt.

Noch doe wij saevens ut den bus quemen ende gedeelt hadde synnen wij myt ons 14 tut Henderyck de weert gegaen ende aldaer verteert 8 g. ende 15 st.

Noch op Meyaevent in den bus gegaen myt ittelijckke maellen, om toe bewaeren datter geen meyboem gehaelt en wordde, ende doe verteert 3 g. 5 st.

Op Gallij weder gedeelt . . .

Item nae het dellen synnen wij in den bus gewest, und hebben eyder man in den bus toerecht gehollepen dat se hoer holt wijs wordden, und doe toe Erremel angegaen und aldaer verteert 2½ g.

Anno 1595.

Ittem op de Vastelaevent delynge synnen wij myt de maellen smarregens utgegaen, de daertoe verscheydden weren om toe delen, und wij en hebben dat mael gen cost noch dranck medegenoemen, und de maelluyden neyt nuchteren nae den bus en wolden, syn se toe Erremel angegaen und daer vertteert 2 gl. 5 st.

Ittem in delen synnen ittelijckke maellen myt mijn hulleper offgegaen, om rontom den bus toe besychtygen und de jonge maeluyde toe wijsen waer dat Spuelder bus ende Spryelder bus scheyden, und soe voert offter ock eynnge schaede scheden, sijn se toe Gerder angegaen owermyst dat wij byer noch cost bij ons hadden, und daer verteert 3½ g.

Item als het delen gedaen is geweest hebben de van Putten begeert eyn gelach saevenst, dat se wel verdyent hadden, is haerluyden geschoncken 3 g.

Unde wij maelenluyden van Hardewijck owermyst dat het laet was synnen wij toe Erremel gebleven des snach, und hebben myt de van Erremel daer geteert als wij van olst plachtten toe doen toe Hardewijck, und myt Naele pastoers gerekent datter verteert was 14½ g.

Ittem sanderen daech synnen de van Putten ende Erremel toe Harderwijck gecoemen, und de bynnenmaellen daerby verscheyden, und dath halsholt tut Henderyck de weert vercoeff als van olst gebruyckkelijck was, und dyt sellyffde halsholt heff den slach gecregen de scholt van Erremel voor 22 rijdersg., und dat mael verdronckken 12 g.

Item op den lesten Septembris hebben wij holtrichteren de herefst delingen gedeyldt.

Item als tdeylen gedaen is geweest ende de maelen thuys koemende des anderen daeges, soe heft mijn hulper ontboeden then huyse van Henrick Garritsen des aevents alle de binnenmaelen omt halsholt te verkoepen, ende hebben daer met den anderen samptlick den aevent gegeten ende gedronken, unde des anderen daechs sommige maelen weder ontbeeten, unde soe synt ook de buytenmaelen meestelick ingekoemen om te loeten, unde is bevonden, dat daer in alle den tijt verteert is de somma van ses ende dertich keyser gulden ende 9 stuvers, waer mede synnen ingerekent de 8 g. 2½ st., de verteert waeren bij den gedepuytierden op de rekeninge van Jan Bos 1).

Item den 21 Octobris synnen mijn hulper ende ick met een deel buytenmaelen in den bos gegaen, overmets ons de Putters aehngaeven, dat daer int bos enich holt gehouwen ende gestoelen was unde te Garder gebracht, allwaer wij huyssoekinge deden, dan neet gevonden, ende hebben met den anderen daer wat gegeten ende gedroncken unde verteert 2 k. g. 5 st.

Anno 1597.

Item noch hebben wij met de maelen van Armelen ende Putten twe maelen in den bos geweest, om nha te paeden eene overhege 2), de daer geschiet was, dan en hebben tselvige neet kunnen uuhtgaen, ende verteert in beyde de reysen tot Gerrit Pouvelses met de maelen 4½ k. g. 5 st.

Anno 1598, op de harfstdelinge gedaen.

Als wi uut denn buis gekoemenn sinnen tsaevens mit uns 14 tot Henrick Gerritsens wat gegetenn, und tsanders daeges als de halsholterenn voerdaenn wardenn sinnenn buitten- und binnennmaellenn tsementlick tot Henrick Gerritsens voerscheidenn om eennige saekenn, de de holtrichterenn mit de maellen thoe sprekenn haddenn, und alsdann ock buitten- und binnenmaelenn wat gegetenn hebben voer und nae, 28 maeltidenn, ider 6 st., beloept 8 g. 8 st. Ock vann Henrick Gerrits voer de maelenn gekoft eenn tonne duibbelt biers, mit vuier und kersenn voer 10 g. holl., und 40 kannenn nae gedronckenn vann de sement-

1) Namelijk bij het afhooren der 2 jaarlijksche rekening van Jan Bos, den vorigen houtrichter.

2) delict.

licke maellen, beloept 6 g. holl., facit tsaemenn ann bier unde kost 23 g. holl. 18 st.

Item de maecht Henrickgenn voer haer moeitenn geschonkenn als het gebruickelick is geweest 10 st.

Item denn 10 Februari mit minn huilper, denn buirgemeester Aert Wolffsz, inn denn buis geweest, und hebbenn tot tsaevens thoe neegenn urenn dat buis duergegaenn, op dieverie gewacht und niet gevondenn, und tsaevents thoe Gerder voertert 14 st., und tsmargens thoe Armell wat ontbetenn, voertert 16 st.

Item den 26 Mei mit eenige gedippitierden inn dat velt thoe besichtigenn geweest, und Brumis Bertsz ons mit sinn waegenn gevoert, daervoer hem betaelt 2½ g. holl.

Item ann broet mitgenoemmen 7 st.

Item mitgenomenn 2 pont keesenn vann 5 st.

Item eenn pont botterenn vann 5 st.

Item als wi uut dat velt quaemenn mit ons sovenenn thot Henrick Gerritsenn wat gegetenn und gedronckenn, voerteert 5 g. holl. 1½ st.

Item eenn leeger 1½ stuieversbier mit op de waegenn genomenn vann 10 kannenn, facit 15 st.

Item betaelt vann de trae thoe maeienn van Speelde tot op de Laeck, dwelke angenoemenn hebben Noei Eevertsz und Stevenn vann Holtdarp de eenne helfte voer 37 g. holl., und Willem Guilliker mit Leevinn Voerduinn, ock voer 37 g. holl. de ander helfte, facit 74 g. holl.

Item angenoemenn volgens de resoeluitsi der gemene maellenn tot eenn holthouwer Giesebert Janssz. tot Reintgenn Toenyssz 1), und hem sinn eett laettenn doen dat buis holt und trou toe sinn, mitsdienn Reintgen Toenissz. van denn buis voeruut hebbenn sall vann sinn wiesenn 10 g. holl., und vann ider delinge suillenn si hebbenn vann het houwenn 16 st., und suillenn halff und halff houwenn, vann eenn dach huiens suillenn si 7 st. hebben.

Anno 1600.

Item tot Aert van Sevener, als de maelen toe gerycht

1) Dit was de oude houthouwer.

sytten solden, hebben wij myt Hermen Gerritsz, Steven Hendericksz aldaer den boeswilcker doerlesen, ende doe vertert 22 st. 8 penn.

Anno 1602.

Als mijn hulper Riperbandt ende ick mit Henrick Gerritsz den 26 Augusti int buss ende veldt gewest tot underhaltunge der alten gerechtigkeit van die frembde immen te sueken, an bier, 2 ℔ keessen, 4 st. weggen medegenomen, 13½ st.

Anno 1604.

Den 25 Januarii als wij beyde mit Reintgen den houwer int bosch waren ende Henrick, die op Gangolffs goit to Holderp woent, bevonden bij sijn schot van de bosch leden opgehouwen te hebben, wij wedergekoemen zijnde ten huyse van Henrick Gerritsen verteert 23 st. 12 penn.

Dese voorschreven Henrick ten ansien van sijn armoede hebben wij door tuschenspreken van goide luyden van dese overhege mit ons laten verdraegen ende hem begnedicht, vermitz dat hi geloifft hefft sulcx naderhant sijn leven niet wederom te doen, dat hi ons geven solde enen vetten haemell ende elck twe vimmen heyden meijen.

Den 27 Martii als wij de binnen- ende buytenmalen tot Dry onder de beucken hadden doen vergaderen om maelspraick te holden, vermitz het scheen regenachtich weer te sullen wesen, daeroever ons sommige van de binnenmaelen anspraecken om een wagen te huyren, so hebben wij gewonnen Peter Goosensen, ende an hem beloifft te geven ende betailt 2 g. 10 st.

Noch betailt voor een lijnde, dair wij de trae mede affgemeten hadden, 3 st.

Dewile de bossbile een breucke hadde, also dat wij besorcht waren dat se in het deelen mochte breecken, hebben wij een nije boschbijle laten maken, die ons gecost hefft mit die stiell 26½ st.

Laeten maken, volgentz der malen resolutie op de leste maelspraick, een kistgen om de boicken ende papiren vant bosch, als oick de deylbile, dair in te leggen, datselve hefft gecostet an mr. Berent kistemaker ende Harmen slotemaker van het beslach ende het slot mit die sleutell to saemen 4 g. 12 st. 8 d.

Alsoe wij sommige van Putten, doordien die malen meest verstorven sinnen, om desse deijllonge 1) aff te doen sonderlinge ontboeden hadden, so hebben wij deselve (sonder nochtans datselve in consequentie te trecken, want se nu gereden 3 g. gehat hadden) desen mail noch tot dryncкgelt gegeven 30 st.

Noch betailt an Steven Rijcksen van Putten, de wij ontboeden hadden om op de herffst deillonge ende dese vastelavontz deillonge mede toe schalen, doordien die Putter schalers meest doot sinnen, ende hem dairvan beloifft tevreden to stellen, 18 st.

Den 12 Martii 1605 als wij maelspraick hielden mit de gemene malen van de saecke van Aert Rijcksens naconterfeitinge van der malen deylbijle, ende hi de tonne biers gaff 2) ten huyse van Henrick Gerritsen, voort vuyr dair dese tonne biers bij gedroncken worde aen Henrick betailt 2 g. holl.

Alsoe Reintgen den houwer den 24 Aprilis een groet ongeluck int boss krege, also dat hem sijn bijle door het nedervallen van een boom in sijn rogge viell, ende also op deser tijt niet en coste int bosch coemen, so hebben de malen, daeroever vergadert in de Vrouwen kercke, geresolviert dat die malen bij beurten op alle bosdagen int bosch solden gaen om to te sien datter niet t'onrecht gehouwen en worde, ende dat een ieder dat doen solde op de costen vant bosch, so hebben die malen, die op verscheiden tiden int bosch waren geweest, hair presentien gespaert ende die ten huyse van Henrick Gerritsen an bier ende cost verteert, 8 g. 3 st. 8 penn.

Also die maelen ansiende Reintges onvermogentheit geconsentiert hebben dat men hem sijn meysterloen betalen solde, so hebben wij van den man, de hem den boom opt lijff vallen liet, te vordel gecregen $3^1/_2$ g., ende voort hebben wij an mr. Henrick Proeijt betailt 9 g. 10 st., ende van bier dat hij in sijn crenckte ten huyse van Henrick Gerritsen gehailt hadde betaelt 37 st., te saemen makende 11 g. 7 st.

De gemene binnen- ende buitenmalen den 21 Novembris anno 1605 dairoever binnen Harderwijck in de Vrouwen kercke vergadert hebben eendrachtich oevergegeven, dat tot de oncosten

---

1) Van 29 October.

2) Wegens dit zware vergrijp werd hem verboden ooit weer hout in het bosch te pachten, of daarin met kar en paard te komen. Voorts moest hij een ton dubbel bier geven, zijn onvermogen in aanmerking nemende.

van de jaerlicxe deyllonge te doen ende anders in de plaets van die halsholten van die eerste 3 deyllongen (ende vorder niet), diewelcke te coep offte in pantschap uyt te doen mochten vallen, het bosch de preferentie van coep off pantschap ten behoirlicken prijse solde hebben, sonder dat se hem iemantz daertegens solde moegen opponiren 1). Ende hebben voorts sekere heggen staende an den Holderper enck bewillicht te vercoepen, dewile men door desse heggen bij minschen gedencken noeyt doorgedeelt en hefft ende alsnoch sulcx to gescheen ongesien is, en dattet holt cleyn is ende vercapt ende verstolen wert. So hebben wij mit die gedeputeerden dese heggen in 4 blocken gelecht ende vercofft, dairvan wij an Hollantz gelt in ener sommen ontfangen hebben 778 g. tot 20 st. de g. ende vier stuvers.

Ipso Omnium Sanctorum hebben wij de copie van Rheder ende Noortreder boschrechten gecregen ons door Coep Schrassert togesonden, den boede die den bryeff bracht gegeven 2 st.

Den 26 November gesonden to Arnhem an den boschschriver van Reder ende Noortreder bosch vant copieren desselffen boschrechten 3 g. holl.

Item an der karreman, die den bryeff mit het gelt derwaerts brachte, gegeven 1 st.

Den 6 ende den 7 Octobris 1606 hebben wij int bosch geweest ende hebben in desse twe dagen die herffst ende vastelavontz deyllonge beyde affgedeelt, ende doemails voor die malen int bosch wesende medegenoemen anderhalff tonne 4 g. biers, belopende mit het uitsetten 6 g. 3 st.

Noch betailt an Henrick Gerritsen voor 2 quarts biers door Jan van Dry verteert t' sinen huse oevert halen vant bier 5½ st.

Diewile dair geen schellevisch te bekoemen en was om int bosch mede te nemen na older gewoenten, so hebben wij raemdtsaem bevonden schapenvleys dairvoir te coepen, dat voor deser tijt well te genieten wass, ende hebben medegenoemen eensdeels gesolten eensdeels ongesolten in den eersten 30 pont haemelsvleis, het pont anderhalve stuvers, valet 2 g. 5 st.

Noch 21½ pont lamsvleys, het pont oick anderhalve stuver, valet 1 g. 12 st. 4 penn.

1) De eerste deeling werd in December van dit jaar gekocht voor 375 g. holl.

Voor solt om 't vleys te solten betailt 4 st.
Voor peper ende negelties betailt 2½ st.
Voor buyssecoel op het vleis betailt 3 st. 1 oirt.
Van 2 schapenbouten te brade, 2 st.
Noch gecofft een hamme van 9 pont, valet 28 st. 8 d.
Noch 16 pont witte kesen, 36 st.
Noch 9 pont botteren, 39 st. 8 d.
Noch 8 roggebroen, 20 st.
Noch an weggen, 17 st.
Noch voor mostert mit de pot, 2½ st.
Voor keersen mit de botterpot, 6 st.

Den eersten May (1607) int bosch geweest om te sien datter door affhouwen van enige meyboomen ant bosch geen schade en gescheden, ende des nachts uytgebleven, dair oever verteert 36 st.

Den lesten May gesonden 2 publicatien to Putten ende to Ermell om den bosch in vreden te leggen, gecost 3 st.

Anno 1608.
Gecoft 49½ pondt rundtvleys, 4—19—.
Noch 13½ pondt schapenvleys, 1—13—12.
14 pondt olde soetmelcx kaes, 2—9—.
Noch 4 pondt ende ¼ nije soetmelcx kaesse, 0—12—12.
An roo wortelen, 0—2—8.
Voor buyssekool, 0—3—8.
Voor peper ende misschaten negelen, —0—7—0.
Aen brandewijn ende koeck smorgens als de maelen na den bosch gingen, 0—10—0.
Anderhalffve tonne biers van Hendrick Gerritsz in den bosch gesonden, valet 6—.
Und uht den bosch commende hebben de gemeyne maelen des s'anderen daechs twe dagen tot Henrick Gerritsz geweest over de dertich personen sterck, und verteert 47—15—0.

Dye vyer heggen holts, die anno 1608 sinnen vercoft, in der kercken als op der straten binnen Harderwijck, Putten end Ermel laten roepen, betailt 0—8—0.

Anno 1609.
Als ick mit mijn hulper Aelt Wolffz ende Henrick Gerritz, den teller, den 26 September int buss geweest ende offgeteickent

26

waer man die deilungen solde setten, voorts hem een pröve laten doen vant tellen, sijn wij dairna tot Steven Hendrixens gegaen ende verteert 1 g. 10 st.

Den 25en Novembris an den hower Reintgen geben vor dat wijsen van die verkoffte heggen, vor 1 paer schonen so hem beloefft waren, 1 g. 15 st.

Anno 1613.

Den 8 Octobris als wij holtrichteren int boss waeren om te sien off die Speulder, Holderper ende Dryer verckens (als ons was geseyt) om het boueck te crijgen de jonge opgeslagene eycken loetges opwroteden, item om te sien na de Holderper beesten off wij deselve oick int boss vonden, sinnen voort den ganschen boss omheer gegaen, domails Mackinck, die na tuess voer, omdat hi ons ant boss voerde, gegeven 6 stuvers, ende des avontz weder comende verteert 5 kanne biers, to samen 1—1—0.

Oncosten gedaen over de deyllonge den 27 ende den 28 Septembris ten huse van Jan van Dry.

An doggevis offte labbardaen tot 11 stuck, 3—3—0.

Oncosten van de maeltijt ende het byer over de 3 deyllongen te verpachten.

Den eersten dach 44 persoenen, ieder 10 st., valet 22—0—0.

Des anderen daechs van de maeltiden ende den ontbijt, 12—12—0.

Voor dre tonnen elff kannen biers, 25—13—0.

Voor gebroken glaesen, 1—6—0.

Voor noeten, 0—9—0.

An de maecht van aldinck schoen te maken, 0—12—0.

Anno 1615.

Den 26 Octobris hebben mijn hulper end ick in den bos over het Rouwevelt gegaen end volgens de laeck ten eynde, is ons in den bos bejeigent Herbert Aerts, end soe wij met ons dreen binnen onse limiten vonden staen streyheide maien Phlips de weerdt tot Gerder, de wij hebben geschut, end tot sijnent angegaen end verteert 24 st., die wij daer op de schotynge wolden laten staen, ende so hij voele quade woerden uutgaff heb ick de 24 st. hem betaellt, ergo hier utgegeven 1—4—0.

Maer naederhandt als wij hem in de stadt kregen hem beset endt gebroket 30 st.

Anno 1616.

Den 21 Junij den drost Ruytenburch 1) vermidts hij mijn hulper int haelen van sijn turff onlust angedaen hadde, is bij advis van de vernombste end olste maelen een peert duer den schollt van Herderwijck utgeslagen ut sijn wagen end in arrest genomen. De scholt voor de arreste betaelt 8 st. De maelen verteert 11 kan wijn, ider 9 st., kombt alhier 5—7—0.

Den 16 Septembris als de holtrichters, geassisteert met burgemeister Alphert Brynck end jonker Ripperbant als gedeputeerden, utvoeren nae Ahrm om voer de huiesluyden, die van den drost Rutenburch gecitiert weeren, toe intervenieren, hebben ontbeten 7 maelluyden, kombt 35 st., end gedronken 3 kan win, 24 st., ergo 2—19—0.

Toe Naenstoot hebben wij int utvaren end weerkommen verteert 3 g. 10 st.

Toe Ahrm hebben wij verteert in alles 22 g. 6 st.

Van de sententie 2) gegeven, 0—16—0.

De voerman verdyent, 6 g.

Den 23 Septembris als de drost de maelen offschreeven, dat hij haer ter vreentschap niet toe daege staen wolde, hebben de maelen duer burgemeester Alphert Brynck rescriptie gedaen, verteert 12 kannen dickbyer, 36 st.

Den 5 Novembris als de maelen geciteert worden van den commissaris Bemmell, om ter plaetse toe koemen daer jonker Ruyttenburrich de maelen haer velt wolde ondryngen, hebben wij hem aldaer met sommige gedeputeerde maelen bevaren, den voerman betaelt 2 g.

De maelen weerkoemende hebben verteert toe Herderwijck, 12—1—0.

De commissaris Bemmel heb ick van weegen de maelen getelt 10—10—0, voor vocatiepenningen.

Alsoe de maelen den 5 Novembris duer den commissaris jonker Dederick van Bemmell weeren geciteert, welke van den

1) Unico van Ruitenborch, drost van IJselmuiden en eigenaar van den hof te Staverden, die aan het Speulderveld grensde.

2) Het Hof bepaalde dat men zou trachten tot een vriendelijk vergelijk te komen. Slaagden de partijen daarin niet, dan zou een commissaris benoemd worden, die zulks na oculaire inspectie en getuigenverhoor zou beproeven.

drost Unico van den Ruytenburrich, ter plaetse daer het verscheell tusschen hem ende de maelen angaende het vellt dat Rutenburrich wolde susteneren hem toebehoeren, daer hij commissaris oculare inspectie solde neemen, een seker acte van den commissaris ingestellt ende onderteikent hadden angenoemen de maelen voer te draegen ende leesen, so ist dat de holtrichteren de gemeene so binnen- als buytenmaelen den 12 desselven maents hebben beropen ende deese beteikende acte haer tzeemenlick voergeleesen, meldende dat men den drost Ruyetenburrich, weesende een Ambtsjonker ende een goet naebuier, alsulken stuck heetvelts ende veen als in het besirck van een seker graffte int maelenvellt onder Staverden was geleegen hem Ruytenburrich solde toe goede doen, de maelen hierop gevraeget sijnde off se hem Ruytenburch het vellt wolden laeten toekoemen offte met recht verdedegen, binnen de meeste stemmen aldaer ter plaetse gevallen dat men het vellt solde verdedegen end blijeven in onse welhebbende recht. De voerman, de ons daer bracht, verdient 2 gl. Mijn hulper end ick verteert 12 st.

Atris tot Ermell van verteerde kosten van den commissaris Bemmell betael 10—19—0.

1618.

Den 3 Julij hebben wij mit advys van de Gedeputeerde maelen unde eenige olste maelen genoet Doctor Steenler, omdat hij de malen tegens jr. Unico van Ruytenburch vuer den Hove van Gelderlandt gedient hadde unde geen gelt van de maelen begeerde, is des avonts tot Seger Wolfsens van acht malen verteert 11 g. 14—.

1620.

Den 22 Septembris als die holtrichters met ettelicke malen het bier dat noch op de tonne lach uutdronken, verteert aen pleschens en nooten 1—6—0.

Den 20 Aprilis anno 1620 hebben de holtrichteren neffens Steven Hendrixs ende de scholtus van Ermel als gedeputierden der gemeene malen, neffens Allewijn ende Gerrit Keizer als geerfden van Holtdarp, met die 2 houwers ende Jacob Schrassert wegen die van Uddel rontsom den bosch die maelschap bevaren, ende die palen alle vernieut ende bij de olde gesett en aen provisie medegenomen aen kees ende botter 1—7—0,

aen broot ende wittebroot 9 st., aen geroeckt vleys 1 g., ende elff kannen biers, beloop tsamen 4—9—0.

Den karreman betaelt 1—4—0.

Tot Ermel met malkanderen verteert 4—19—0.

DE BEPALINGE VAN DEN BOSCH, ENDE DE GERECHTIGHEIT IN'T VELT.

Anno 1538.

Hebben de maelen haer maelschap bevaeren ofte gegaen met 2 a 3 maelen van Lovenem ende hebben ons een plaets gewesen daer weleer een pael gestaen hadde, daer setten wij een ander pael, het was tusschen Speulder maalscap ende Lovener velt; ende wesen ons voort nae Staveren, daer noch een eyntien van een pael stont op een bergsken, daer setten wij een ander pael beneven aen, daer gaven wij met die van Lovenem malkanderen de handt, off weleer ofte nu malkanderen te veer ofte te nae geset waer, dat vergaven wij malkanderen om Godts wille. Ende van daer was een bergsken beneven een schot nae Utteler meer, daer vonden wij Jacob de Pesel, die niet veer van hondert jaren was, ende Aerdt Houdtdarp met sijn swager Lubbert, daer Jacob de Pesel ons wees op een bergsken tusschen twee andere bergskens, dat hij weleer bij Rijchardt Brinck en Sijwert van Wijnbergen ende bij de olde maelluyden weleer de saeck bevaren was; daer wert een pael geset in 't middel bergsken van die drie. En van Utteler meer wees ons voort naer Houtdarp, tusschen Garder en onsen bosch, daer de saeck laest oock bevaeren was, daer is oock een pael geset. Ende voort wees ons Aerdt van Houtdarp tusschen Garder en Houtdarp aen den wegh, daer wort oock een pael geset. Ende voort hebben wij de pastoor van Garder en een deel huisluyden van 't carspel gesproocken, of sij beter konschap kosten vinden dat wij haer te nae geset hadden, soo sullen se opgraven en setten se dan daer se behoort te staen.

Denn 26 Maeius anno 98 hebben wi holtrichterenn, als nementlick Harmann Thoenisz und Aelt Wolffsz, inn denn buis geweest mit eennige gedepitierdenn hier nae beschrevenn, denn buirgemeester Alfert Brinck, Jann Buis, Gerrit vann Koet,

scholt thoe Armell, Goert van Koett, Giesebert Muiller van Puittenn, Jann vann Dri, Gangolff vann Holtdarp, Reintgenn denn holthouwer, als vann de gemene maellenn daerthoe gedepitiert sinde om het Speelder velt thoe besichtigen und aff toe paellenn, daer geenn paelenn waerenn anderenn inn plaets thoe stellenn; hebben op datum voers. kuillenn gegraeven, und denn XVIII Juilli paellen gestelt. Thoe weetenn eenn paelle geset tuuissenn Gerder und Holtdarp, op eenn barchkenn tuissenn twe wegenn vann Holtdarp tot Garder gaende; vann daer respondierende over eenn santklepkenn op de laeck; voert oestwort vann denn voers. paell op eenn barchkenn ock eenn paell gestelt, tuissenn Udell und denn voers. paell respondierende op dre barchkens thoe Uidell bi het huis inn denn kamp; op dat middelste vann de voers. dre barchkens oeck eenn paell gestelt; vann denn voers. paell op dat middelste barchkenn staende, respondierende op twe barchkens voer Staeveren bi Jacob Thoenisz sin huis, daer oeck eenn paell gesett; vann desse voers. paell op eenn paell, streckende inn eenn kamp voer Staeverenn, de Arckelens eertits vann het maellennvelt off laetenn graevenn heeft vann denn paell in den voers. kampe staende op eenn pael respondierende tuissenn Loevenem und Speelde; vann denn pael tuissen Loevenem und Speelde respondierende op eenn boemken ook tuissenn Loevenem und Speelde staende; vann dat boemkenn voers. respondierende op eenn barchken tuissenn Harderwick und Speelde, genannt den Vaelenn huill; vann denn Vaelenn huil op viff barchkens respondierende; vann de viff barchkens respondierende op twe barchkens tuissenn Speelder buis und Armell, aldaer ook eenn paell gesteelt; op den Vaellenn huil ock eennn pael gesett; item vann denn paell op de twe barchkens staende tuissen denn Speelder buis und Armel op de Leemkuill, respondierende tot voerts op de laeck.

Alsoe dat boomken staende tuschen Lovenum ende Spoelde, dairvan in de voorschreven bepalinge van Spoelder velt vermaent wordt, affgehouwen was, item den pael staende opten Valen hul oick verbrocht was, so sinnen de gemene malen, wesende op de maelspraick onder de malenboeycken, opten 14 September ao. 1612 mit de wagens, de se bij hair hadden, gegaen, ende hebben op dese voorschreven beyde plaetsen nije palen ingestelt; dan dewile die pael staende veerder na Sta-

veren an in het veen door de grote distantie qualick tegens het paelgen staende in de camp bij Staveren, vant malenvelt eertijts affgegraeven, conde gelaeckt worden, hebben die malen int overwesen ende mit consent van die van Loevenum, als Bart Gerritsen, Rutger Gosensen ende Henrick Aertsen, Beert Brantsen ende die erffgenamen van zal. Goert van Coet, tuschen dese pael in 't veen staende ende tuschen die pael in den voorn. camp staende noch eenen pael ingestelt, om het velt dairdoor te beter te onderscheiden, ende malcanderen , die malen ende die van Loevenum, de hant gegeven, dat die nije ingesette pael ten euwigen dagen die scheitspael solde wesen ende blieven. Ende van dair voort gegaen in den camp te Staveren, ende het corte paelgen, dat bijna vergaen was, uytgegraeven, ende ene nije, hoger pale dair wederom in de plaetse gestelt, ten anwesen van enige van Rutenborchs bouluyden, die sulcx ansagen ende als getuigen dairto gevordert waren. Actum den 14 Septemb. in den jair ons Heren 1612.

ONDERHOUD VAN GEVANGENEN IN 1565.

Aan mijn Edele grootvermogende heeren, mijn heeren die hooffden Tresorier-generael ende gecommitteerden van Co. Maj^ts^ finantien.

Verthoent ende gheeft opt aller oidtmoedichst ende onderdanichst te kennen Johan van Zutphen, chipier Co. M^ts^ op st Johans poorte to Arnhem, in den lande van Gelre, hoe dat hem suppliant bij zijne commissie van 't zelve chipierampt, hem opten xiij^en^ Junij xv^c^lij bij den grave van Hoochstraten, doemaels der voors. landen stadtholder, gegeven, onder anderen operlacht ende te laste geleyt is geweest alle gevangens, die hem gelevert zouden worden, wel ende ernstlick te bewaren ende onderhouden, ende dat opte wedden van 24 kar. guldens, van 20 stuvers 't stuck, des jaers, ende ten tween jairen een rock, off 6 der voors. guldens ende 12 st. dairvoor, ende van yeder gevangen, die opte voors. poorte gebracht zouden werden, 2 stuvers sdaechs; 't welck hij tot noch toe alzoe gedaen heeft, uuytgesondert dat hem tot twee oft dryemalen in de groote verleden duyre tijden voor een weynich tijts toegevuecht is

geweest voor yeder gevangen 3 stuvers, welcke tijden geexpireert wesende, heeft hij suppliant wederom patientie moeten hebben mitte 2 stuvers sdaechs, ende alzoo zijn geringe armoet bijnae daerinne geschoten, ende dat durch barmherticheyt ende medelijden, dat hij die gevangens gheen commer ende honger en mach laten lijden, want doch alle verstendigen lichtelick bedencken kunnen dattet onmoegelick is in desen groten duyren tijt, diewelcke dagelicx meer ende meer (Godt betert) voortgaet, die gevangens (twelck gemeynlick stercke jonge boeven zijn) op 2 stuvers sdachs alleen oir nooddruft aen broot te gheven. Waeromme ende aengemerckt tgheene boven verhaelt, oick die schade, die hij uuyt redenen voors. gehadt heeft, ende dat hen dagelicx veel gevangens gelevert worden, versoeckt ende bidt, dat uwe grootvermog. believen hem zijne voors. gaige voor zoe voel to augmenteren, dat hij alle jaire een cleydinge hebbe, ende tot onderhalt der gevangens van nu voortaen to te leggen 3 stuv. sdaechs. Ende sal hij suppliant bereyt bevonden worden tselve mit zijn geringe dienste to verschulden. Dit doende etc.

Nadat dit request den 17 September 1565 om advies in handen van de Rekenkamer was gesteld, besloten die van de Finantien den 31 December aan den requestrant gedurende een jaar 3 st. 's daags voor elken gevangene tusschen dag en nacht toe te leggen.

Oorspr. in G. van Hasselt's bundel: Stukken van groot belang voor 't Quartier van Veluwe, Dl. A. B.

SL.

GERECHTELIJKE TROUWING BIJ CONTUMACIEELE ABSENTIE VAN EEN DER PARTIJEN.

MEDEGEDEELD DOOR

H. D. J. VAN SCHEVICHAVEN.

De Nijmeegsche raadsignaten bevatten enkele voorbeelden, dat de stedelijke Raad op aanzoek van een der partijen aan veranderlijk gezinde verloofden gelastte hun huwelijk te voltrekken. Zoo werd 24 Mei 1615 een man, die op dit punt in gebreke bleef, bevolen binnen veertien dagen zijn belofte na te komen, op pene van verbanning. Op 21 Jan. 1659 ontving een tamboer, die, onder trouwbelofte zijnde, zich met een tweede vrouw geëngageerd had, bevel zijn eerste uitverkorene in facie ecclesiae te trouwen en werd nog daarenboven met een niet onaanzienlijke geldsom beboet. Een ander man werd op 29 Nov. 1648 gelast het „aangevangen huwelijk" naar kerkelijke order te voltrekken, of wel der klaagster jaarlijks f 50 te betalen, en alle schaden te vergoeden, die zij geleden had door zijn in gebreke blijven het huwelijk te solemniseeren.

Meer zonderling en bevreemdend zijn die huwelijken, waarbij, uit hoofde van moedwillige afwezigheid van den ontrouwen bruidegom, diens plaats werd ingenomen door een daartoe door den magistraat aangewezen roedrager. Van zulke huwelijken zijn een paar voorbeelden in de Nijmeegsche raadsbesluiten te vinden. Onderstaand volgt het meest uitvoerig beschrevene, dat ons in kennis brengt met alle formaliteiten, die bij zulk een trouwing plaats hadden.

Lunae 19 Januarij 1705. „Verlesen en geexamineert het navolgende concept-formulier van gerichtelijke trouw,

by contumaciele absentie van den bruydegom en voorgegaene condemnatie tott de echte, hebben haer Ed. Aehtb. het selve alsoo geapprobeert.

Alsoo tot intominge van quaetwillige en support van de onderdruckte persoonen, als mede tot maintien van de justitie ende conservatie desselfs krachts ende authoriteyts in alle wel-gepoliceerde republicquen en steden gebruyckelick, in deze stadt mede geobserveert wordt, datt die geene soo nae gepasseerde troubeloften, ofte defloratie van eerlicke jonge dochters voorgegaen sijnde, 't sij in persoon comparerende ofte malitieuselick sich absenterende, bij een Eerb. Raadt gecondemneert worden alsulcke dochters te echten ende te trouwen, off wel absolutelick of bij wanbetalinge van de geinjungeerde vergoedinge van eer in geldt, de contenue van de alsoo ergaene sententie te voldoen geobligeert sijn, andersints bij verweygeringe van het selve, voornaementlick als geene goederen in dese stadt en schependom sijn hebbende, waerop de executie soude connen gedirigeert worden, de triumphante parthijen de solemnisation en bevestenisse hares echte staats met den gecondemneerden, desselfs persoon in die van den roeydraeger gerepresenteert wordende, openbaerlick voor deese loffelicke vergaederinge ontfanget.

Ende soo dan dus gebleecken is, dat gij Johanna Wijnandts van Ridderbergen, naer tegens Hendrick Backer, op den 26 September 1704, bij een Eerb. Raadt geobtineert hebbende sententie 1) in teneur als voorschreven, volcomentlick hebt geprocedeert tott desselfs afdoeninge, ofschoon te vergeefs en sonder effect, overmits desselfs gecontinueerde malitieuse absentie, nochte datt hij Bakker in dese stadt en schependom eenige goederen is possiderende, waeraen ghij die in gemelte sententie geadjudiceerde reparatie van eer in geldt, ter somme aldaer gespecificeert, soudet kunnen erlangen.

Oversulx wij U rechtmaetich versoeck van gerichtelick per procuratorem te mogen getrouwt worden, niet hebben cunnen afslaen, maer ten dien eynde Uw geaccordeert ende den roeydraeger geordonneert, die tot een solemneel houlick gerequireerde proclamatie op drie naer een volgende Sondagen van de leuve 2) af te lesen.

Und alsoo die publicatien derselve reedts behoorlick geschiedt,

1) Dit raadsignaat ontbreekt.

2) D. w. z. uit een der ramen van den Kerkboog, waarbij de stads trompetter het publiek bij elkander blies.

oock al hetgeene voorschreven nagekomen, gelijck het eene ende het andere ons kennelick is,

Soo hebben wij Uw desen dagh gepraefigeert om de bevestenisse Uwes echte staets met Hendrick Backer voorschreven, in de persoon van den roeydrager deses Edelen Gerichts gerepraesenteert, publicquelick voor dit Ed. en Achtb. collegie te ontfangen, soodat al het geene alhier tegenwoordichlick in en door de persoon van gemelte roeydraeger komt gedaen te worden, sal wesen van gelijcke kracht als off hetselve door Hendrick Backer voornoemt personelick praesent wierde gedaen, geaggreeert ende geconfirmeert.

Und soo dan Johanna Wijnandts van Ridderbergen en ghij N., in naeme van de persoon van Hendrick Backer, ten selven eynde alhier verschenen sijdt, soo is die vraege, of gij van meninge sijdt in den echten staet vervolgens met een ander te leven; waertoe wij volgens Uwe begeerte, Johanna Wijnandts van Ridderbergen, ende in uwe naeme, Hendrick Backer, die uytkondinge van der leuve hebben laeten doen.

Wij sijn oock U luyden getuygen, dat in uwe uytkondinge van der leuve geene wettige verhinderingh of tegenspraeck is voorgecomen; en opdat dan Uwe saecken nae behooren gevordert worden, soo is 't die vraege, of gij Hendrick Backer hier bekent, dat gij genomen hebt ende aenneemt tot uwe wettelicke huysvrouw Johanna Wijnandts van Ridderbergen tegenwoordich, ende belooft deselve nimmermeer te verlaeten, lijfelick met haer te leven, haer trouw en gelove te houden, gelijck een eerbaer en vroom man te doen gehouden is.

Van gelijcken ghij Johanna Wijnandts van Ridderbergen bekent, dat gij genomen hebt ende neemt Hendrick Backer, in de persoon van des Gerichts roeydraeger alhier tegenwoordich, tot Uwen wettelicken echten man, belovende hem nimmermeer te verlaeten, liefelick ende eendrachtelick met hem trouw ende gelove te houden, als een eerbare ende deughtsaeme huysvrouwe schuldich is.

Belooft een ander het selve, mits gevende aen den andere de rechter handt.

Daerop soo sult ghij dan voortaen voor echte, wettelicke, getrouwde echte luyden gehouden sijn, en sall U lieden desen yder tijt, off die 't selve Uwent wegen noodich ende van doen hadden, schijn ende bescheyt verleent ende mede gedeelt worden.

Wenschen dienvolgens U luyden in deesen Uwen echten staat alle goede voorspoet, geluck en segen van den Almachtigen."

Het hierboven gebruikte formulier, in dit geval zulk een bittere ironie, is hetzelfde dat ingesteld werd op den 21 Nov. 1592 ten behoeve van personen, die niet in de Protestantsche kerk wenschten te trouwen. Dezelfde formaliteiten (met uitzondering natuurlijk van den roedrager) waren reeds gebruikelijk geweest van 1581—83, toen de stad toegetreden was tot de Unie van Utrecht. Zij werden den 14 Febr. 1694 „ten signate gebracht en tot narichtinge geinsereert." Opmerking verdient nog, dat er volgens raadsresolutie van 31 Maart 1631 geen appèl veroorloofd was van sententien in matrimonialibus.

Aangaande een tweede huwelijk van dien aard deelen de raadsignaten het volgende mede:

Mercurij den 1 Julij 1744. „In matrimoniele saake van Maria Elisabeth Tournoy, geassisteert met desselfs vader Josephus Tournoy, citante, arrestante en geexcipieerde ter eenre, tegens Arnhoud van Hoey, capitain 1) onder 't regiment dragonders van den brigadier grave van Slippenbach, geciteerde, gearresteerde en excipient ter andere zyde.

Gehoort het mondelinge gepleidojeerde bij aenspraak, voorts de daar tegens geproponeerde exceptie nullitatis arresti, met het antwoord ten principale, alsmede 't antwoord exceptioneel, met de replicq ten principalen, wijders de replicq exceptioneel, met de duplyck ten principalen, gelijk ook de duplick exceptioneel; gelet op alles waar op in desen te letten stonde: Haar Edele en Achtb. doende regt, rejecteren de geproponeerde exceptio nullitatis arresti; vervolgens ten principalen verstaande dat den geciteerden aen de citante belofte van trouw gegeven hebbende, uyt dien hoofden schuldig en gehouden is, sijne gegevene trouw beloften met de citante na land- en kerken ordre te solemniseren en 't huwelijk met de citante te voltrecken, de costen in dese gevallen om redenen compenserende.

Mercurij, den 12 Augustus 1744. „Verlesen de requeste van Maria Elisabeth Tournoy, voor soo veel nodig off dienstig, geassisteert met haren vader Josephus Tournoy; daer by te kennen gevende, hoe dat sij suppliante in cas matrimonieel proces hadde moeten voeren tegens Arnhout van Hoey, capitain onder het regiment dragonders van den brigadier grave van

1) Niet ritmeester, omdat de dragonders zoowel te voet als te paard dienst deden.

Schlippenbach; dat na voldonge proceduire gemelte capitain Arnhout van Hoey, bij sententie van Haar Edele en Achtb, van dato den 1 Juli deses jaars 1744, op fondament van gegeve trouwbelofte, was gecondemneert sijne gegeve trouwbelofte met de suppliante, na land- en kerken ordre te solemniseren en het huwelijk met deselve te voltrekken; dat de suppliante eene geruyme tijt vertoeft hebbende, na dat de bediendens van gemelte Arnhoud van Hoey van die sententie aen hem kennis hadde gegeven, off immers hadde konnen geven, genoodtsaakt was geworden drie distincte insinuatiën ter plaatse van het gekoore domicilium en aen sijne bediendens tot solemnisatie en voltrekking van het gemelte huwelijk te doen en te exploteren; edog te vergeefs, als consteert bij 't roeydragers relaes, den requeste geannexeert. Versoekende oversulx dat Haar Edele en Achtb. aen suppliante geliefden te accorderen, om more solito per procuratorem gerichtelijk getrouwt te mogen worden, en ten dien eynde een roeydrager te ordonneren, die tot solemneel huwelijk gerequireerde proclamatiën, op drie na een volgende Sondagen ter gewoonlijker plaatse aff te lesen.

Waarop gedelibereert sijnde, hebben Haar Edele en Achtb. aen de suppliante geaccordeert, soo als gedaan word bij desen, om gerigtelijck per procuratorem getrouwt te worden, ten overstaen van gecommitteerdens uyt Haar Edele en Achtb. midden; waartoe genomineert worden die raads-vrienden Adam Schull en Matthias van der Lynden, authoriserende Haar Edele en Achtb. den roeydrager Hendrik van Aldenburg, om de gerequireerde proclamatiën op drie na een volgende Sondagen ter gewoonlijker plaatse aff te lesen.

Jovis, den 3 September 1744. „Alsoo tot maintien van de justitie en conservatie van desselfs kragt en authoriteyt, in alle welgestelde republicquen en steden gebruykelijk en in dese stad in specie mede geobserveert wordt, dat die geene dewelke bij een Edele en Achtb. raad gecondemneert werden een jonge dogter te trouwen, tot de solemnisatie en voltrekking van sodane geïnjungeerde trouw geobligeert sijn, off dat andersints, bij verweygeringe van den gecondemneerden, de triumphante parthije de solemnisatie en bevestiging haares echten staat met den gecondemneerden (: desselfs persoon in die van een roeydrager gerepresenteert wordende :) opentlijk voor welgedachte vergaderingen, off heeren gecommitteerden uyt der selver midden, komt te ontfangen.

Ende dat dan dus gebleken is, dat gij Maria Elisabeth Tournoy, op den 1 Julij deses jaars 1744, bij een Edele en Achtb. raad geobtineert hebt sententie tegens Arnhout van Hoey, capitain onder 't regiment dragonders van den brigadier, grave van Slippenbach, om een huwelijk met U na land- en kerken ordre te solemniseren en te voltrekken:

Overmits dan Haar Edele en Achtb. Uw versoek van gerigtelijk per procuratorem te mogen worden getrouwt, niet afgeslagen, maar het selve aan Uw hebben geaccordeert, en dat de drie huwelijks proclamatien binnen dese stad sonder eenige verhindering sijn ergaan;

Soo hebben de Heeren Haar Edele en Achtb. gecommitteerdens, uyt kragt van der selver speciale authorisatie, in dato den 12 Augustus jongstleden, de bevestenisse uwes echten staats met Arnhout van Hoey voorschreven, in de persoon van den roeydrager Hendrick van Aldenburgh, voor dese Edele en Achtb. vergadering en opentlijk voor alle die hier praesent sijn, wel willen solemniseren en voltrecken, soo dat al hetgeene tegenwoordig in en door de persoon van voornoemden roeydrager komt gedaen te worden, sal wesen van gelijke kragt als off het selve door voorschreven Arnhout van Hoey persoonlijk praesent wierde gedaan, geaggreëert en geconfirmeert.

En door dien dat gij, Maria Elisabeth Tournoy, en gij Hendrick van Aldenburgh in naeme van de persoon van Arnhouwt van Hoey voornoemd, ten selven eynde alhier erschenen sijt, soo is de vraage, off gij van meninge sijt in den echten staat vervolgens met den andere te leven, waer toe bereyts de huwelijks proclamatien gedaen sijn.

Wij sijn ook ulieden getuygen, dat in die huwelijks proclamatien geene wettelijke verhinderinge off tegenspraak is voorgekomen; en opdat dan uwe saake na behooren gevordert word, soo is 't de vrage:

Off gij Hendrick van Aldenburgh in naeme van bovengemelte Arnhout van Hoey, hier bekent dat gij genomen hebt en aenneemt tot uwe wettelijke huysvrouw Maria Elisabeth Tournoy, alhier tegenswoordig, ende belooft deselve nimmermeer te verlaten, lieffelijk en eendragtelijk met haar te leven; haar trouw en geloven te houden, gelijk een eerbaar en vroom man te doen gehouden is.

Van gelijken gij, Maria Elisabeth Tournoy, dat gij genomen hebt en neemt Arnhout van Hoey voorsegd, in den persoon van

den roeydrager alhier tegenwoordig, tot uwen echten man, belovende hem nimmermeer te verlaten, lieffelijk en eendragtelijk met hem te leven; hem trouw en geloove te houden, als een eerbaare en deugdsaame huysvrouw schuldig is en behoort te doen.

Belooft een ander hetselve, mits gevende malkanderen de rechterhand daarop;

Soo sult gij dan voortaan voor echte wettelijke getrouwde echteluyden gehouden zijn, en sal Ulieden desen yder tijt, off die het selve Uwent wegen nodig ende van doen mogte hebben, schijn en bescheyt verleend en medegedeelt worden.

Wenschende dienvolgens Ulieden in desen den echten staat, alle voorspoet, geluck ende zegen van den Almagtigen.

Aldus gedaan ten overstaan van de Heeren gecommitteerdens, Adam Schull en Matthias van den Lynden. Te Nijmegen den 3 September 1744."

Dat met bovenstaande formaliteiten alle moeilijkheden nog niet uit den weg geruimd en vereffend waren, blijkt uit het volgende raadsignaat;

Mercurij, 31 Aug. 1746. „Verlezen de requeste van Maria Elisabeth Tournoy, ehevrouwe van den capitain Arnhout van Hoey, daarbij te kennen gevende, hoe dat sij suppliante op den 1en Julij 1744 bij Haar Edele en Achtb. erholden hebbende sententie waarbij gemelde capitain Arnhout van Hoey was gecondemneert om sijne aan de suppliante gegevene trouwbelofte met deselve na land- en kerken ordre te solemniseren en het huwelijk met haar suppliante te voltrekken, van Haar Edele en Achtb. geobtineerd hadde consent om per procuratorem te trouwen.

Dat sij suppliante, uyt cragt van dat voltrokken huwelijk, den meergemelden capitain Arnhoud van Hoey voor de Raden van Staten hadde geconvenieert, om als sijne huysvrouw te erlangen sekere portie van desselfs tractement als captein 1), en sulx tot onderhoud van de suppliante en haar kinderen. [In de vroegere stukken is er geen sprake van kinderen].

Dat opgemelte capitain Arnhoud van Hoey voor 't collegie van welgemelte Raden van Staten, niet alleen de qualiteit van haar suppliante als sijn huisvrouw aan haar sogt te disputeren, maar self bij den Raad en Leenhove van Brabant en Overmaze hadde versocht en geobtineert mandement tegens de suppliante,

1) Blijkens den Staat van Oorlog beliep dit f 1422 's jaers.

ten fine van vernietiging van het voorgemelte voltrokken huwelijck, blijkelijk uit het document den requeste geannexeert.

Versoekende, om redenen in den requeste breder gededuceert, dat Haar Edele en Achtb. aan de suppliante geliefden te verleenen voorschriftelijke brieven aan de Raden van Staten, mitsgaders aan den Raad en Lheenhove van Braband en Landen Overmasen, ten einde bovengemelte sententie haar effect mogte gewinnen.

Waarop gedelibereert synde, hebben Haar Edele en Achtb. suppliantes versoek accorderende, aan deselve ten einde als verzogt, voorschriftelijke brieven aan welgemelte Raden van Staten en Raden van Braband, cum insertione libelli, verleent, doende sulx bij desen; sijnde voorsegde brieven van inhoud:

Edele Mogende Heeren!

Uit de inleggende requeste, door Maria Elisabeth Tournoy, ehevrouwe van den capitain Arnhoud van Hoey aen ons gepresenteert, sullen U Edele Mogende met meerdere gelieven te vernemen wat deselve aan ons heeft voorgedragen en versogt, welk versoeck wij billick achtende, niet hebben mogen afwesen U Edele Mogende een dubbeld daarvan te senden, en den inhoud daervan op het favorabelste te recommanderen. Dese hiermede eyndigende, sullen wij, enz. enz.

UEdel Mogende goede vrienden, Borgermeesteren,
Schepenen en Raden der stad Nijmegen

Het antwoord op dit schrijven ingekomen is niet in de raadsignaten te boek gebracht. Misschien heeft de kapitein later zijn zaken met de hem opgedrongen echtgenoot persoonlijk geregeld, althans bij raadsbesluit van 5 Aprjl 1747 vergunt de raad hem op zijn verzoek „vrij acc- en reces voor den tijd van drie maanden, binnen dese stad en schependom, sonder in dien tijd door imand met eenige arresten op desselfs persoon of goederen te mogen werden geïncommodeert of opgehouden." Na dien tijd komen er geen requesten van mevr. van Hoey meer voor.

In een derde geval zijn de rollen omgekeerd: daar is het de man, die hulp inroept, ten einde zijn van gedachten veranderde verloofde te dwingen haar gelofte gestand te doen. Op 26 Febr. 1752 werd in den raad te Nijmegen een missive ingediend van den Hove Provinciaal, waarbij Jacob van Bosveld, ritmeester in het regiment van Birkenfeld, verzocht citatie tegen

de zeer rijke weduwe (met vier minderjarige kinderen) van Jacobus Smits, heer van Horssen, schepen en raad dezer stad (overleden in 1749), wegens gegeven trouwbelofte, en in cas van oppositie, weigering of vertrek, haar te doen citeren tegen den 20en April aanst. voor den Hove te verschijnen. De raad antwoordde in een breedvoerig betoog, dat deze zaak van hem alleen ressorteerde en dat het Hof Provinciaal daar niets mede te maken had. Dit geschiedde niet in het minst om de wed. Smits te gerieven, zooals verder voldoende zal blijken. Men kwam alleen op voor de rechten der stad.

Den 7 Juni 1752 dient mevr. Smits een klacht in bij den raad, dat de ritmeester haar door een roedrager had laten citeeren om voor den raad te verschijnen, ten einde te hooren verklaren, dat zij gehouden was hem te trouwen volgens haar belofte. Die belofte ontkende zij niet, maar zij beriep zich op een fout in de formaliteiten der citatie. Daarmede was de raad het niet eens en na verder overleg besloot deze op 19 Juli, dat de zaak „voortgang zal gewinnen." Dat geheele jaar door wisselden de beide partijen gerechtelijke stukken van verschillenden aard, waarbij de weduwe steeds de onbevoegdheid van den raad bleef volhouden, daar het Hof op dat punt nog geen uitspraak gedaan had.

Even vóór Paschen 1753 bepaalt de raad, dat de zaak nu eindelijk op 25 April daaraanvolgend zal voorkomen. De signaten melden niet dat dit geschiedde, maar op 30 Mei liet de onwillige weduwe een schrijven overhandigen van H. K. H. mevrouw de Prinses van Oranje, Gouvernante enz., wier hulp zij had ingeroepen. De raad zond dit stuk aan het Hof Provinciaal. Maanden lang wordt de quaestie niet meer aangeroerd, totdat zij weer ter tafel komt op 2 Nov. 1753. Toen had mevr. Smits een eigenhandigen brief aan den raad geschreven, waarin zij nogmaals voor de zooveelste maal constateerde, dat zij de bevoegdheid van den stedelijken magistraat in deze zaak niet erkende en waarin zij, zooals zij ook reeds vroeger schijnt gedaan te hebben, zich in „indecente expressien" uitliet; en daarmede verdwijnt dit paar van onze gezichtsvlakte.

Verder is er omtrent deze aangelegenheid niets meer te vinden. Het opschrift op het familiegraf van den heer Smits, op het koor der st. Stevenskerk, werpt geen licht er op. Men leest daar alleen den naam en datum van het overlijden van den [illegible] tr. heer Jacobus Smits, enz. als mede van

„Vrouw Judith Petronella Engelbarts, Ehelieden, obiit den...." Die datum werd nimmer ingevuld. Maar aan het huis, Houtstraat no. 61 te Nijmegen, lange jaren door de familie Smits bewoond, ziet men nog boven een poort het wapen van Engelbarts geaccoleerd met dat van Smits en het jaartal 1787. Die beide wapens met dat jaartal konden daar niet staan, indien de wed. Smits mevrouw van Bosveld ware geworden. Het bewijs is daarmede geleverd, dat de ritmeester de gewenschte vrouw, of het gewenschte vermogen? niet heeft kunnen bemachtigen. Maar hoe dat in zijn werk is gegaan blijft de vraag 1).

1) Omtrent ritmr. van Bosveld vindt men in den Staat van Oorlog, a°. 1753, dat hij toen behoorde onder de „uitgevalle Hoofdofficieren, ritmeesters en capitainen." In 1758: Jacob van Bosveld, ritmeester, is door Hare Koninklijke Hoogheid gedispenseert van den dienst bij het regiment Berkenfeld, tot soo lange sal sijn geremplaceert, mits dat sijn tractement van 1509 gl., ten voordeele van het Land werde gereduceert tot 800 sjaars." Hetzelfde in 1760; later is hij niet meer te vinden.

BIBLIOGRAPHIE 1898.

Doorninck, P. N. van, De tocht van Jan van Blois om Gelre (1371—1372). Naar het oorspronkelijke handschrift uitgegeven.

—— Het oudste leenactenboek van Gelre, 1326. Naar het oorspronkelijke handschrift uitgegeven.

—— Inventaris van het oud-archief van het kasteel Ampsen.

D(oppler), P., Geldspeciën in de XVde en XVIde eeuw gangbaar in het hertogdom Gelder, met de aangifte hunner waarde. (De Maasgouw, blz. 10, 13.)

Hoevenaars, W., Bijdragen tot de geschiedenis van de abdij van Marienweerd. (Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht, dl. XXV, blz. 74—133 en 207—245, zijnde het vervolg en slot van de in de deelen XXI—XXIV geplaatste stukken.)

Hofman, J. H., De kerk en het kerspel van st. Calixtus te Groenlo. (De Katholieke Gids, blz. 420—426.)

Kremer, A. J. C., Aanzienlijke huizen in oud-Arnhem. (Arnhemsche Courant van 16 October en 7 November.)

Plath, Konr., Het Valkhof te Nijmegen en de nieuwste opgravingen. *Met platen.*

Prinsen J. Lz., J., Gerardus Geldenhauer Noviomagus. Bijdrage tot de kennis van zijn leven en werken.

Rosenkrantz, Ed., Bijdrage tot de geschiedenis der graven van Kessel. (De Maasgouw, blz. 4 enz.)

Sassė van IJsselt, A. F. O. van, Beschrijving van de heerlijkheid Aerdt.

Schevichaven, H. D. J. van, Penschetsen uit Nijmegen's verleden.

Schröder, J. E., Gedenkboek van den bouw der nieuwe kerk der Evangelisch-Luthersche gemeente te Arnhem.
Bevat ook eene beknopte geschiedenis dier gemeente.

Verslag betreffende het museum van oudheden te Arnhem over 1897. (Gemeenteverslag, blz. 388, 389.)

Verslag der commissie tot verzekering eener goede bewaring van gedenkstukken van geschiedenis en kunst te Nijmegen over het jaar 1897.

Verslag van de werkzaamheden der vereenig[illegible] Apeldoorn over het jaar 1897—98.

Volks-almanak, Geldersche, voor 1898.

Inhoud: A. Schimmelpenninck van der Oye van de Poll en Nijenbeek, Genealogische aanteekeningen op oude geslachten. XI. — M. G. Wildeman, Aanteekeningen betreffende het geslacht Schaep tot den Dam. — I. M. J. Hoog, Gelderland in het Frankische tijdvak. — G. H. van Borssum Waalkes, De klokken te 's Heerenberg. — H. M. Werner, Berend van Hackfort, zijn stamslot en zijn geslacht. I. — H. D. J. van Schevichaven, Doodenroepers of voorgangers te Nijmegen. — J. H. Jonckers Nieboer, De Geldersche onlusten in het begin der 18de eeuw. — J. S. van Veen, Dr. Godert Pannekoeck. — M. L. Quack, Eene drijfjacht. — J. C. F. van der Meer van Kuffeler, Een reisgelegenheid in de 17de eeuw.

Idem voor 1899.

Inhoud: A. Schimmelpenninck van der Oye van de Poll en Nijenbeek, Genealogische aanteekeningen op oude geslachten. XII. — Ed. Rosenkrantz, Bijdrage tot de geschiedenis van Gelderland. V. — A. Aarsen, Het Beekberger woud. Verdeeling en laatste eigenaren. — I. M. J. Hoog, Gelderland in het Frankische tijdvak. (Vervolg.) — H. M. Werner, Berend van Hackfort, zijn stamslot en zijn geslacht. II. — W. van de Poll, Ds. G. Prins. Levensschets van een merkwaardig Gelderschman. — L. J. Nijenhuis, Het steedje Ter-Borg en het huis Wisch. — H. Mohrmann, Bedevaart naar Vorden's kerkhof. — H. J. H. Groneman, Een wederwoord over de beteekenis van het woord „gordijn" in de middeleeuwsche vestingbouwkunde. — J. C. W. Quack, De liefde vergaat nimmermeer. – H. D. J. van Schevichaven, De zwaarddansers te Nijmegen en elders. — M. L. Quack, Wolfraet van Marienthym.

Wagenaar, L. H., De hervormer van Gelderland. Levensbeschrijving van Johannes Fontanus.

Voor de volledigheid dezer lijst wordt niet ingestaan. Eerst korten tijd geleden is het plan opgevat om jaarlijks een overzicht van al hetgeen in het afgeloopen jaar op het gebied van Geldersche geschiedenis enz. verschenen is in onzen bundel op te nemen. Bij het samenstellen van de volgende overzichten zal naar de grootst mogelijke volledigheid gestreefd worden, waartoe het bestuur de medewerking van alle belangstellenden inroept.

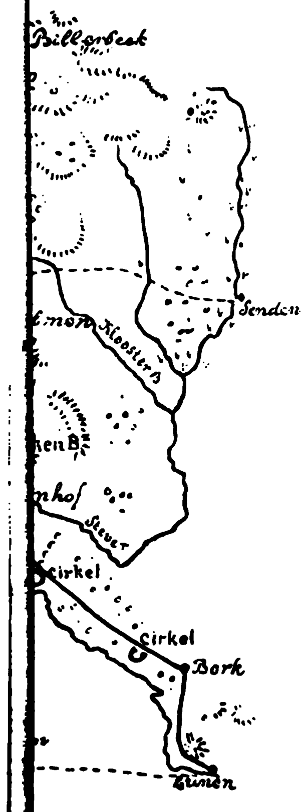
Arnhem,
Maart 1899.

INHOUD.

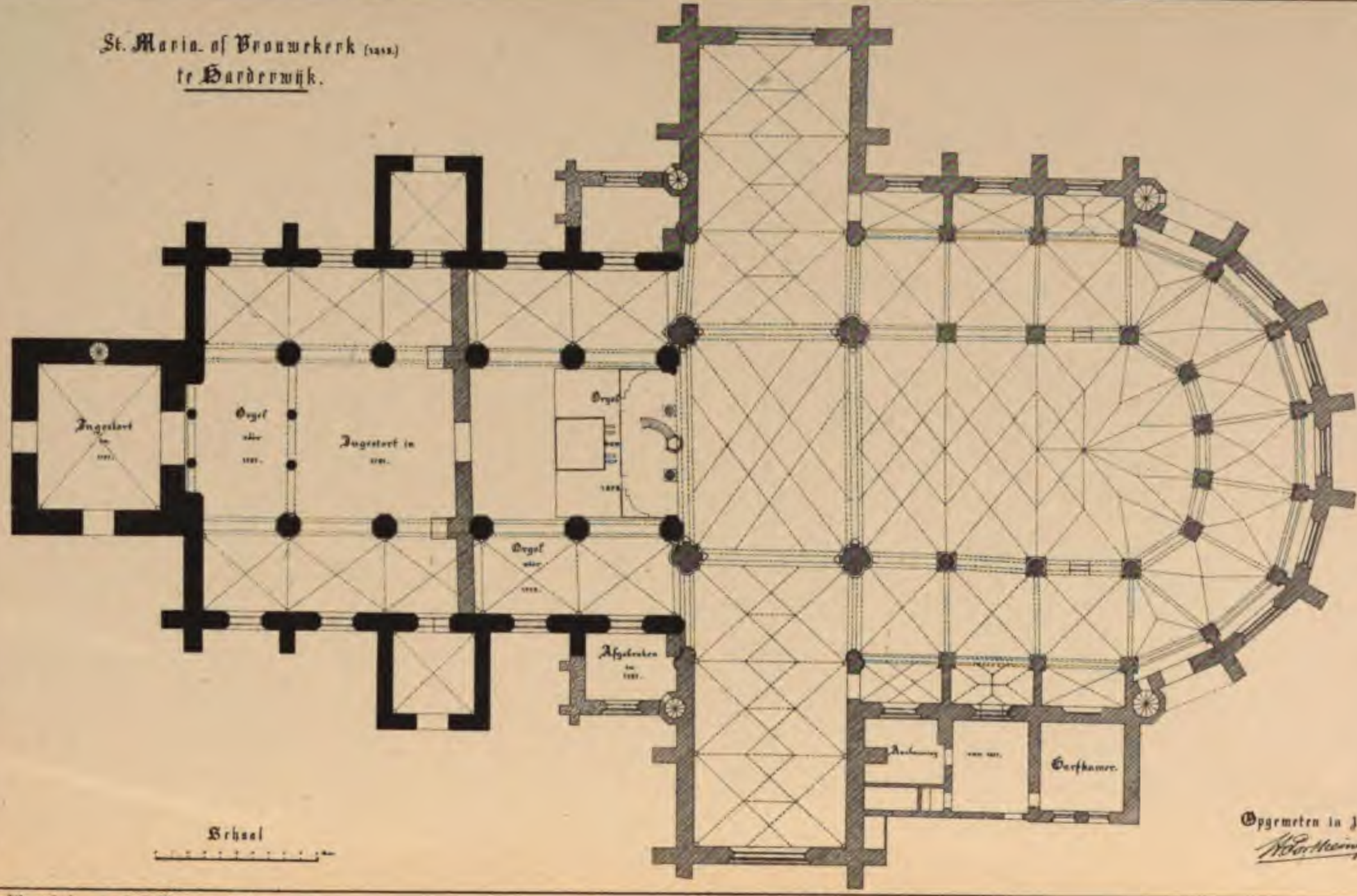
Bladz.

BLADVULLING.

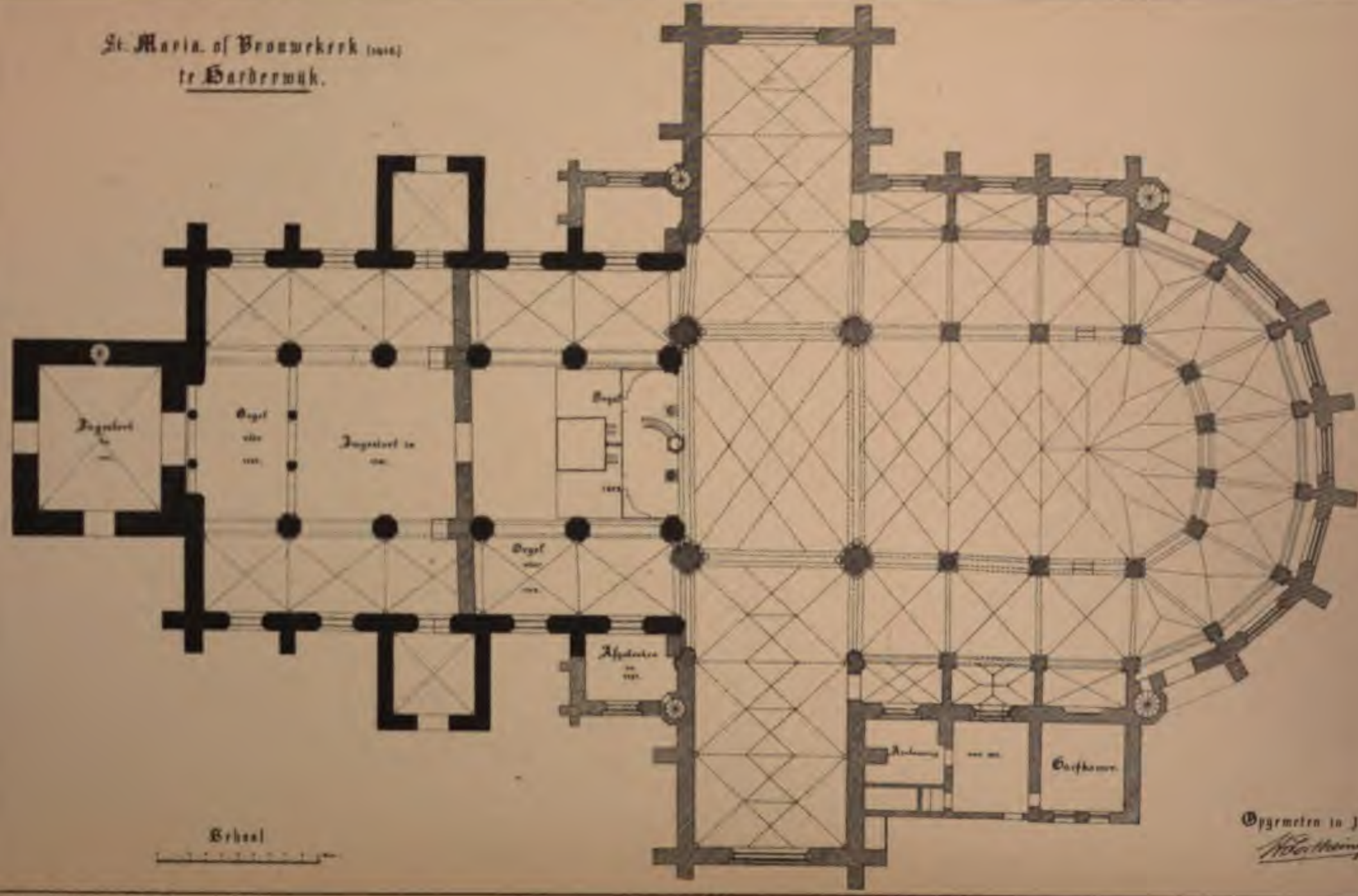
Pl. I.

Billerbeck
Senden
Kloster B
Stever
cirkel
cirkel
Bork
Lünen

Pl. II.

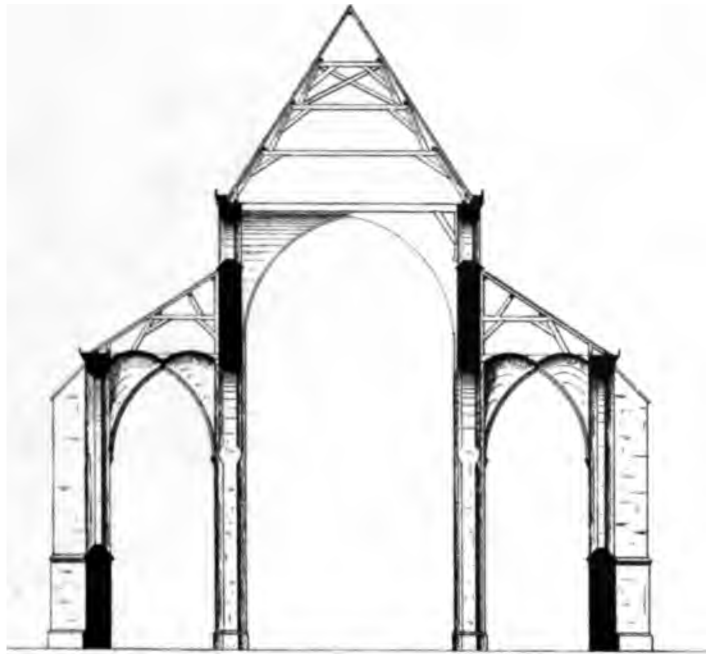
Photolith. van G. J. Thieme, Arnhem.

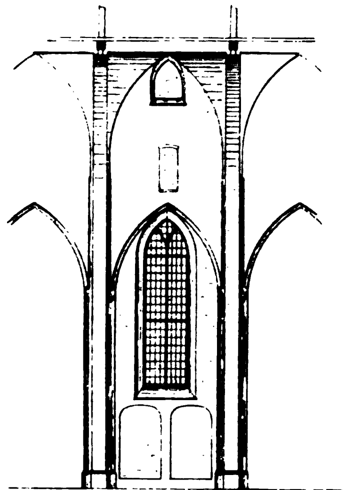

Photolith van G J Thieme, Arnhem.

St. Maria-O.L.Vrouwe-of
Groote kerk te Harderwijk.

Voormalige kapel vóór 1210...

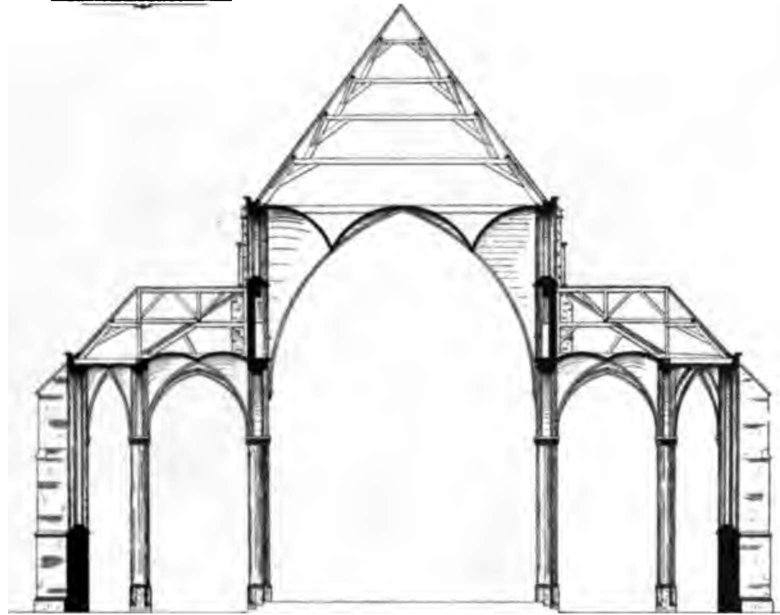

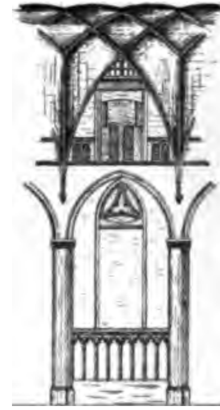
Photolith van G J Thieme, Arnhem.

St. Maria - O. L. Vrouwe - of
Grootekerk te Harderwijk.

Doorsnede
van de kerk over het koor.

Travee eener Lengtedoorsnede
van de kerk over het koor.

Schaal

Opgemeten in 18.. door:

Photolith van G. J Thieme. Arnhem.

Pl. V.

St. Maria-O.L.Vrouwe-of Grootekerk te Harderwijk.

De torenval op 28 Jany 1797.

naar eene teekening van J.P.v.Santen door: H. Portheine. Jr

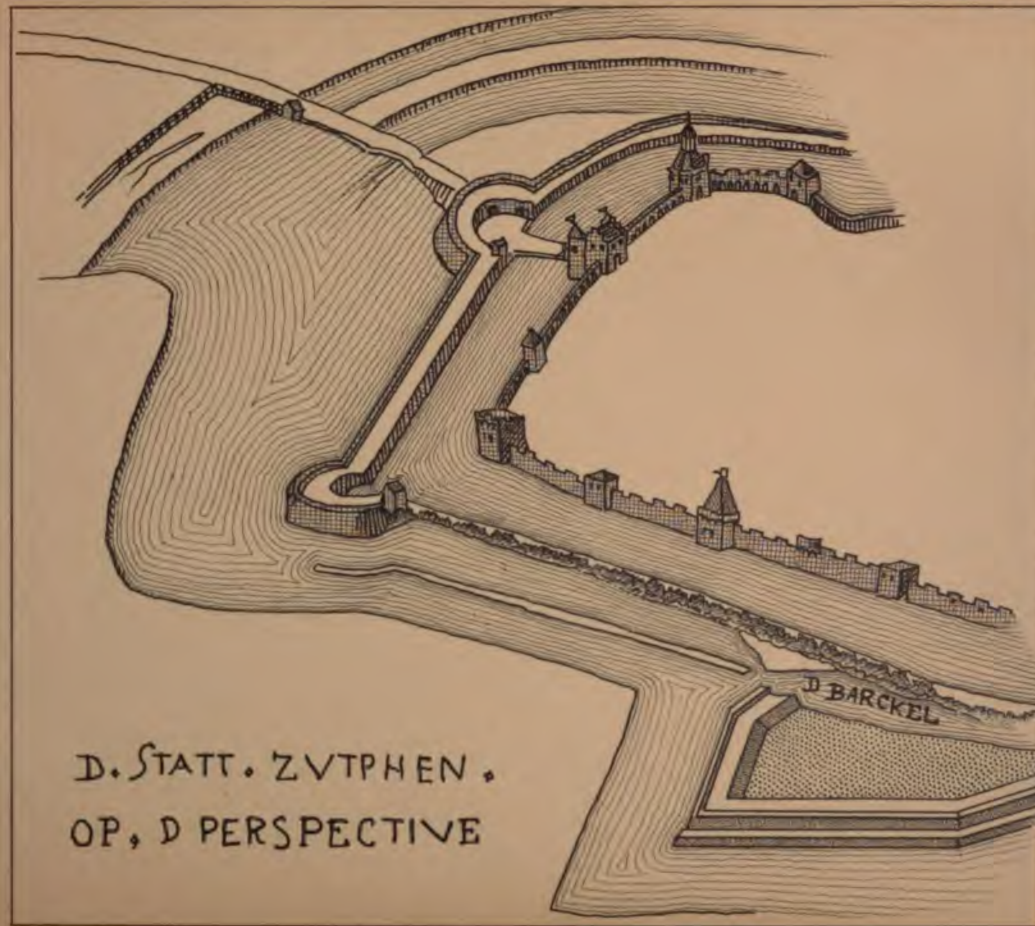
Photolith. van G. J. Thieme, Arnhem.

Pl. VI.

H. J. H. Groneman f. ad nat.

Het RONDEEL voor de OUDE NIEUWSTADSPOORT, met het DUC-D'ALBA'S GAT, te ZUTPHEN, omstreeks 1857.

D BARCKEL
D. STATT. ZVTPHEN.
OP, D PERSPECTIVE

Stadt graft
Die nieu Stadts Poort.
Dese Wech Coempt van deventer
ver vallen huysen

Gelre

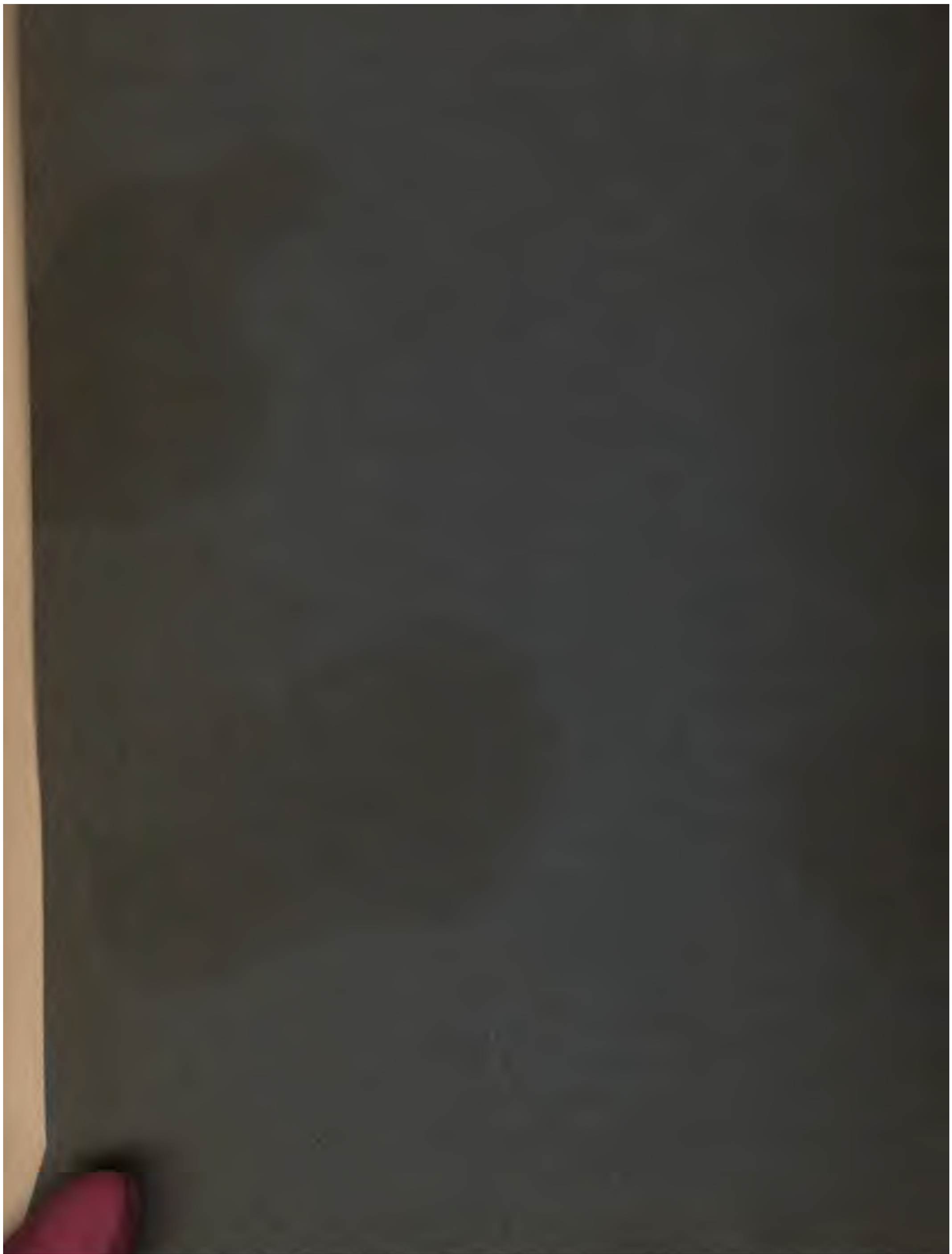
Vereeniging tot beoefening van Geldersche Geschiedenis, Oudheidkunde en Recht.

BIJDRAGEN EN MEDEDEELINGEN.

DEEL I.

ARNHEM,
P. GOUDA QUINT.
1898.

BIJDRAGEN
EN
MEDEDEELINGEN.

DEEL II.

ARNHEM.
P. GOUDA QUINT.
1899.

